The Culture of Polis

КУЛТУРА ПОЛИСА

Часопис за неговање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIV Број 34 2017. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIV (2017), бр. 34
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА
The Culture of Polis
часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Велько Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић,
др Милош Савин, мр Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић
помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац
секретар уредништва: др Александар Матковић
чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)
прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гаћиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +
тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3
КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду; Stylos, 2004-.- 21 cm

Повремено
ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Миша Ђурковић,
Ц. Ф. Купер и конзервативна одбрана демократије 9-24

Стеван Гајић,
Афроамерички интелектуалци и хришћанство 25-42

Дејан Бурсаћ, *Предности, мане и последице могуће примене већинског изборног система у Републици Србији* 43-52

Бојан Д. Ђокић,
Откос метохијских села: масовна гробница „Волујак“ . . . 53-78

Никола Милентијевић / Марија Станковић, *Значај Кумановског споразума у решавању сукоба на Косову и Метохији* 79-91

Јелена Пономарева / Мирослав Младеновић,
Колективни трамп“ у потрази за новом парадигмом 93-108

Слободан Зечевић,
Атипични председнички избори у Француској 2017. године . . 109-119

Никола Нешић,
Организације цивилног друштва и развој демократије . . . 121-134

II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

Драган Симеуновић,
Оглед о Српском Хомеру 137-144

Милан Суботић, *Рат као наставак 'политике историје' другим средствима: случај Украјине (I део)* 145-166

Вања Продић / Слободан Продић, *„Стари српски записи и натписи" – детаљи из здравствених прилика и свакодневице живота* . . 167-182

III БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Жељко Ђ. Бјелајац,
Патолошко коцкање и криминал. 185-201

Јелена Матијашевић-Обрадовић / Драган Илић, *Утицај корупције на безбедност друштва, са освртом на етиологију и феноменологију коруптивног деловања у сектору безбедности* 203-215

Марко М. Крстић, *Наркотероризам: трговина дрогом као вид финансирања терористичких активности* 217-232

Александар Матковић, *Улични криминалитет у Новом Саду, некад и сад – од утопије до реалности*. 233-251

Јована Шкорић,
Еколошка криза и главне детерминанте одрживог развоја . . 253-268

Александар Томашевић / Валентина Соколовска,
Мрежа дневних миграција у АП Војводини 269-281

IV ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
Предраг Крстић / Бојана Симеуновић, *Заташкано „Јеванђеље похлепе“?: економија и њена радикална критика* 285-299
Данијела Дашић / Светлана Михић, *Глобализација у банкарском сектору* 301-315
Катарина М. Ђурић / Радивој В. Продановић, *Утицај заједничке аграрне политике на запосленост у руралним подручјима Европске уније*. 317-329
Предраг Мирковић / Горан Маричић, *Побијање одлука скупштине акционарског друштва* 331-342
Јелена М. Вапа-Танкосић / Снежана Г. Лекић, *Регулатива у области извоза меда у Европској унији и Републици Србији* 343-359
Недељко Прдић, *Маркетинг и продаја у функцији задовољства потрошача* . . 361-372
V ПРАВО И ДРУШТВО
Јоко Драгојловић / Драган Пашић, *Условна осуда са заштитним надзором у кривичном законодавству Србије* 375-388
Жељко Војиновић / Маријана Дукић Мијатовић, *Значај институције осигурања на домаћем и међународном тржишту*. 389-401
Милош В. Марковић / Вања М. Ћупина, *Кривичноправна и грађанскоправна заштита од насиља у породици* 403-418
Драган Стојановић, *Информациони системи у функцији процене ризика у сектору осигурања Републике Србије* 419-427
Тамара Ж. Гајинов, *Транформација института имисија и преднацрт грађанског законика* 429-442
VI МЕДИЈИ И КУЛТУРА
Татјана Т. Дуроњић, *Глобални повратак слике и визуелне комуникације; дете и посебни визуелни садржаји* 445-453
Драгић Рабреновић, *Утицај служби за односе с јавношћу на уређивачку политику дневних новина у Црној Гори на примјеру саопштења за јавност* 455-470
Борис Лабудовић, *Морално кодирана комуникација у 21. веку, Инспирисано Никласом Луманом* 471-481
Лидија В. Беко, *Промовисање подучавања интеркултуралне компетенције путем CLIL методе на високошколским институцијама* 483-490
Ирина Р. Милутиновић, *О перспективама европског идентитета*. 491-505
Марко М. Лазаревић, *Модел комуникације грађана и омбудсмана у Србији* 507-520
VII ПРИКАЗИ
Радомир Животић, *Новија историја Србије* 523-527

THE CONTENT:

I POLITICS AND SOCIETY

Miša Đurković,
J. F. Cooper and conservative defense of democracy 9-24

Stevan Gajić,
Afro-American Intellectuals and Christianity 25-42

Dejan Bursać, *Advantages, shortcomings, and consequences of potential application of majority voting system in the Republic of Serbia* . . 43-52

Bojan D. Đokić,
Mowing villages of metohija: mass grave „Volujak“ 53-78

Nikola Milentijević / Marija Stanković, *The importance of Kumanovo agreement in the settlement of conflict in Kosovo and Metohija* . . 79-91

Jelena Ponomareva / Miroslav Mladenović,
„Collective" Tramp in search of a new paradigm 93-108

Slobodan Zečević,
Atipic presidential elections in France of 2017 109-119

Nikola Nešić,
Civil society organizations and the development of democracy . . 121-134

II HISTORY AND POLITICS

Dragan Simeunović,
Essay on Serbian Homer 137-144

Milan Subotić, *War as a continuation of 'politics of history' by other means: the Ukrainian Case (Part One)* 145-166

Vanja Prodić / Slobodan Prodić, *„Old Serbian inscriptions and titles" – details from health conditions and everydey life* 167-182

III SECURITY AND SOCIETY

Željko Đ. Bjelajac,
Pathological gambling and crime 185-201

Jelena Matijašević-Obradović / Dragan Ilić, *The Impact of Corruption on the Security of Society, with the Review et the Aetiology and Phenomenology of Corruption in the Security Sector* 203-215

Marko M. Krstić, *Narko terrorism: drug trade as a form of financing of terrorist activities* 217-232

Aleksandar Matković,
Street crime in Novi Sad, then and now - from utopia to reality . . 233-251

Jovana Škorić, *Ecological crisis and the main determinants of sustainable development* 253-268

Aleksandar Tomašević / Valentina Sokolovska,
Commuting network of AP Vojvodina 269-281

IV ECONOMY AND SOCIETY
Predrag Krstić / Bojana Simeunović, *The concealed „gospel of greed"?: economy and its radical criticism* 285-299
Danijela Dašić / Svetlana Mihić, *The globalization in the banking sector* 301-315
Katarina M. Đurić / Radivoj V. Prodanović, *The Impact of the Common Agricultural Policy on Employment in Rural Areas of the European Union* 317-329
Predrag Mirković / Goran Maričić, *Legal actions that suspsend and revoke decisions of joint-stock company assembly* 331-342
Jelena M. Vapa-Tankosić / Snežana G. Lekić, *Regulations in the field of honey export in the European union and the Republic of Serbia* . 343-359
Nedeljko Prdić, *Marketing and sale in the consumers satisfaction function* . . . 361-372
V LAW AND SOCIETY
Joko Dragojlović / Dragan Pašić, *Suspended Sentence with supervision in criminal legislation of Serbia* 375-388
Željko Vojinović / Marijana Dukić Mijatović, *The importance of insurance institutions on the domestic and international market* . . 389-401
Miloš V. Marković / Vanja M. Ćupina, *Criminal law and civil law protection from family violence* . . . 403-418
Dragan Stojanović, *Information systems in the risk assessment function in the Insurance sector of the Republic of Serbia* 419-427
Tamara Ž. Gajinov, *Transformation of the institution of immission and the civil code draft*. 429-442
VI MEDIA AND CULTURE
Tatjana T. Duronjić, *The global return the pictures and visual communication; child and specific visual content* 445-453
Dragić Rabrenović, *Impact of public relations offices on the editorial policy of daily newspapers in Montenegro on the case of press releases* 455-470
Boris Labudović, *Morally coded communication in the 21st century, Inspired by Niklas Luhmann*. 471-481
Lidija B. Beko, *Promoting the teaching of intercultural competence through CLIL approach in higher education institutions* 483-490
Irina R. Milutinović, *About European identity perspectives* 491-505
Marko M. Lazarević, *Model of communication between citizens and the ombudsman institution in Serbia* 507-520
VII REVIEWS
Radomir Životić, *Newer history of Serbia* 523-527

I

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

МИША ЂУРКОВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 141.7COOPER
Оригиналан научни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 20.09.2017
Страна: 09-24

Ц. Ф. КУПЕР И КОНЗЕРВАТИВНА ОДБРАНА ДЕМОКРАТИЈЕ*

Сажетак: У овом чланку аутор анализира најважнији политички спис познатог америчког писца Џејмса Фенимора Купера. Амерички демократа је објављен 1838 године као покушај излагања принципа америчке уставности. У њему је Купер дао један и данас занимљив модел конзервативне одбране демократије. Аутор анализира основне црте тог модела попут хијерархије, џентлмена, демагога и породице. Такође се скреће пажња на изузетно савремену методологију коју Купер користи као и на неке значајне увиде који су и данас недовољно схваћени у политичкој теорији, као што је отвореност демократије за малигне стране утицаје.

Кључне речи: Купер, Амерички демократа, господин, демагог, јавност

Џејмс Фенимор Купер познат је широм света као аутор романа *Последњи Мохиканац*. Ово дело је постало стандардни део глобалног канона књижевности и популарне културе до те мере да је идиом „последњи Мохиканац“ у многим језицима заузео место одреднице за случај када је неко последњи изданак одређеног соја, породице или врсте. У америчкој књижевности он се сматра првим великим романописцем, стваоцем који је утабао стазу Мелвилу, Твену и Хоторну.

Но, чак и у англосаксонском свету, релативно мало људи зна да је Куперов опус изузетно богат и да осим романа обухвата читав низ других жанрова. Писао је нпр. и историју америчке морнарице. Купер је, међутим био и веома занимљив политички писац. Између осталог објавио је чак пет томова својих запажања о стању у европским земљама које је обилазио. Но његов најзначајнији политички спис, који је недавно преведен на наш језик и објављен, јесте *Амерички демократа*. Ово пионирско дело први пут се појавило 1838 године,[1] а и данас задивљује свежином, практичношћу и дубином увида. Нови живот је добило сто година након објављивања, када је Хенри Менкен својим

* Чланак је резултат рада на пројекту 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја републике Србије.

[1] Исте године кад и енглески превод Токвилове студије о Америци.

предговором скренуо пажњу на овај заборављени бисер.[2] Почетком педесетих Расел Кирк му је дао посебно место у свом канону англо-америчког конзервативизма, истичући нарочито Куперов појам господства, који се делимично поклапа са двадесетовековном теоријом елите.[3] Постоје издања Куперовог списа из 1956, 1969 и 1981, да би у овом веку већ било одштампано бар десетак различитих издања.

Нова издања су резултат повећаног интересовања за Куперову политичку мисао. Од краја осамдесетих Њујоршки колеџ у Онеонти организује редовне семинаре о Купеоровом делу и лако се може пратити како из године у годину политичке теме добијају све више места у рефератима, осветљавајући Купера не само као романописца. Најзанимљивији су радови који прате развој његовог вредносног система и трагају за паралелном топиком у романима и политичким списима.[4]

Сам Купер је био изузетно занимљива личност, чија су лична породична историја и проблеми, великим делом утицали и на настанак *Америчког демократе (АД)*. Но његове претензије су далеко надилазиле потребу да се обрачунава са популистичким егалитаризмом који га је лично угрожавао. Као истински патриота, посвећен оригналним вредностима америчког устава, пола века после његове појаве предузео је покушај да обнови и растумачи вредносни, идеолошки и институционални систем на коме је он био устројен. У АД изложио је један балансиран, веома флексибилан и релационистички постављен систем демократије који данас може изгледати врло нетипично. Штавише, и тада су га нападали за аристократске тенденције. Но он је овом обимом невеликом књигом створио веома разрађен и кохерерентан динамичан систем у коме је демократија брањена са позиција које се без много зазора могу описати као конзервативне. У то доба класичан британски конзервативизам је нпр. изразито антидемократски устројен, док је на континенту доминирао реакционарни полицијски режим који је углавном силом покушавао да очува средњевековно наслеђе поретка и културе.

Конзервативна традиција је демократију суштински и већински прихватила тек после Другог светског рата. Данас, у време новог левичарског глајхшалтовања које се одвија уз помоћ крупног и финансијског капитала, те намеће од стране елита, конзервативци инсистирају на демократији и праву гласа обичног човека као на једном од последњих упоришта које чува свет од новог тоталитаризма.[5] У таквој ситуацији наслеђе *Америчког демократе*, али и мно-

---

[2] Види, Mencken, 1956.

[3] Оригинално издање објављено је 1953, а наш превод под насловом *Конзервативни дух* 2014. Део о Куперу под насловом Америчко господство налази се између страна 181 и 186. Кирк Купера смешта у одељак о либералним конзервативцима. Морисон смтра да је ово једна од најчистијих артикулација емиричког конзервативизма, а Гравил се посбно бави Берковим утицајем на Купера.

[4] Види нпр. Овенов рад који прати како се све већи Куперов скептицизам и конзервативизам у четрдсетим рефлектује у његовим романима. Owen, 1997.

[5] Владајућа левица на ово реагује подизањем појма *популизам*, де факто осуђујући побуну народа против корумпиране елите која систематски уништава њихова друштва. Као последица успона радикалне деснице у Европи, у последње две године појавило се мноштво студија о популиз-

ги конкретни увиди из ове књиге дају веома елегантне моделе за развој савремене конзервативне агенде.

Постоји још један занимљив ракурс из кога овој књизи ваља прићи. АД је остала у сенци једног много познатијег сличног подухвата, дела *Демократија у Америци* чији је први том Алексис Токвил објавио у Француској 1835, дакле три године пре Купера. Било је то време када се млада америчка држава тек формирала и проучавала као нека врста експеримента *in vivo*.[6] И Сам Купер је током свог боравка у Европи и писања забелешки са путовања стално поредио Европу и САД, а када се вратио, у уводу за АД написао је да се након тих година избивања помало и сам осећа као странац који изнова открива сопствену домовину.[7]

Но, осим Токвила било је и других Европљана, а посебно Британаца који су писали о својим утисцима из Америке. Аутор са којим Купер индиректно полемише јесте шкотски поморски официр Базил Хол који је 1829 године објавио тротомно дело *Путовања у Северну Америку током 1827 и 1828*[8]. ова књига је писана са изразито империјалистичких позиција, приказујући Америку као пре свега примитивну и нецивилизовану земљу. Године 1832. изашла је тада позната књига Френсис Тролоп под називом *Домаћи манири Американаца*. После Токвила појавила се 1837. и књига прве жене социолога Харијет Мартино, студија *Друштво у Америци*. Наредне године објавила је и своје познате забелешке *Ретроспектива путовања на запад*[9]. Овај опис џексоновске Америке изашао је исте година кад и АД.

Куперова књига се веома разликује од свих ових дела. Писана је као одбрана америчке демократије у коју је са свим њеним манама Купер веровао, поредећи је стално са британским системом који је он са доста разлога критички дефинисао као аристократију. Најзанимљивије, али и за његов методолошки поступак крајње индикативно јесте то што су његa критичари оптуживали за аристократизацију свог модела демократије.

У овој краткој студији која настоји да скрене пажњу на појаву АД на српском језику, покушаћу да изнесем неке од најважнијих црта којима Купер уобличава и карактерише свој конзервативни модел демократије, али и да скренем пажњу на низ увида који су и данас веома корисни за разумевање и развој друштва.

*

му попут књиге Јана Вернера Милера, Мудеа и Калтвасера, итд. Види Mueller, 2016, Mudde, Kaltwasser, 2017.

[6] Мада, како примећује Морисон, Купер америчку демократију не доживљава као експеримент већ као живу традицију која се већ континуирано развија неколико векова, а свој писани устав има пола века. Види Morrison, 1992.

[7] Данијел Фелер у уводу за ново издање *Ретроспективе*, примећује да се Купер у својој одбрани Америке, што АД великим делом јесте, приклонио моди да се о Америци говори из перспективе странца путописца. Види Feller, 2015.

[8] Hall, 1829.

[9] Martienau, 2015.

Амерички демократа је књига која је замишљена као нека врста уџбеника за разумевање проблема демократије, али и као одређени вид одбране модела демократије за који се Купер залаже. Рукопис је сведен, концизан, у великој мери стрингентан и мада писан у форми кратких есеја, следи веома јасну логику излагања и аргументације. Из савремене перспективе гледано прво што изненади читаоца јесте методологија коју писац користи. Тридесете године деветнаестог века су доба кад у континенталној филозофији, па и политичкој мисли и даље преовладавају фундаментални захвати, системи, и дела заснована на идеји излагања читавог мисаоног следа на једном принципу, који треба да објасни одређену сферу или пак комплетан универзум. Чак и англо−амерички свет, који се у принципу одликује практичношћу и мањим претензијама ка апстракцији, у том периоду обележен је споровима универзалистичких претензија између нпр. тржишних фундаменталиста и принципијелних протекциониста. Дакле заступници одређених политичких, сходно томе и теоријских парадигми и тада као и до дубоко у двадесети век наступају са позиција претензија на универзална решења и непроменљиве принципе.

Куперова књига невероватно методолошки одудара од свог доба. Обележена је и методама па и аргументацијом која више одговара другој половини двадесетог века, тј. оном развоју који је подједнако обележио савремену филозофију науке, постструктурализам, Рортијев неопрагматизам или нпр Адорново мишљење из *Негативне дијалектике*. Најближе одређење његовог методолошког поступка би било оно што налазимо у главном Фукоовом методолошком делу *Археологији знања*[10]. Дакле Куперов поступак излагања је обележен изразитим реализмом, практичним приступом који хвата еволуцију принципа, њихово мешање, уравнотежавање и уклапање, затим дубоком историчношћу, и коначно невероватним осећајем за меру и контекст у коме одређене идеје и модели настају и имају смисао.

Ово је веома добро уочљиво нпр. у уводном делу књиге када у доброј аристотеловској традицији излаже разлике између основних политичких система, монархије, аристократије и демократије. За разлику од фундаменталистичких одбрана једног или другог система (погледајте нпр како се данас дивинизовано и неупитно третира демократија у јавној па и академској сфери западног света), Купер изванредно прати разлику између нормативног одређења и стварног функционисања ових модела. Ова три модела се комбинују са појмовима републике, конфедерације или владавине права, да бисмо добили стварно разумевање функционисања политичког система у некој земљи. Бриљантан је увид са стране 23. када објашњава зашто су аристократије најчешће републике и зашто су тада најрепресивније.

Британије је за њега, иако номинално изборна демократија под окриљем монархизма, суштински најпре аристрократија. Скоро два века после ове књиге видимо да су ови увиди у којима он објашњава да су такве аристократије најефикасније у вођењу предаторске спољне политике, потпуно пророчки дефинисали понашање гордог Албиона у наредном периоду.

[10] Фуко, 1998.

Или, покажимо то на још једном сјајном примеру када Купер демонстрира стање законитости, односно владавине права и поштовања поретка у Пруској, Енглеској и Француској.[11] У то доба Британија је као што смо рекли уставна монархија и суштински трговачка аристократија, Француска је уставна монархија са релативно ограниченим правом гласа, а Пруска је као и Аустрија најближа аутократским системима у којима се сваки наговештај либерализма и демократије сузбија у корену. Но, каже, Купер, у ове две „деспотије" законитост се далеко више поштује него у оне две уставно далеко демократскије државе[12].

Но још фасцинантније је што Купер овај методолошки поступак задржава и развија док истовремено брани класични есенцијалистички приступ када се ради о неколико најважнијих моралних принципа као што су правда и исправност. За њега нема много дилеме када је у питању васпитавање омладине, а и целокупне популације у погледу тога шта је добро , праведно, исправно и морално. Уз сво разумевање за флексибилност у примени, кад су у питању одређени случајеви, Купер сматра да се у основним моралним принципима не сме прихватати релативизам, иначе друштво губи своју супстанцу. Тако је и у питању имовине и начелне неотуђивости приватног поседа, за шта је као што ћемо видети, додуше, сам био лично заинтересован.

Многи елементи његово конзервативне грађевине попут хијерархије, наслеђивања, и улоге породице директно се могу изводити из овог начелно минималног али непорецивог есенцијализма у низу основних појмова и принципа. Он међутим логично следи из чињенице да је у питању истински реглиозан мислилац. Као што је већ примећено[13] Купер је једини велики романописац у деветнаестовековном западном канону (осим руских писаца) који религију узима заиста озбиљно у смислу њеног стварног значаја за објашњавање и устројавање друштва.

На самом почетку излагања он из класичне перспективе антрополошког песимизма објашњава да је законитост неопходна због слабости човека, односно његове варљиве природе. Но читава конструкција почива на основи коју смо добили од Бога, а то је „моћ да одвајамо добро од зла""[14]. У време када левичарски конструктивистички тоталитаризам инсистира на деконструкцији свих норми као наводних конструкција, отрежњујуће звучи ово Куперово подсећање да друштво не може да опстане ако се границе између добра и зла, лепог и ружног, Бога и ђавола разлију и све учини флуидним и необавезујућим. На страни 45 инсистира да сви морају да признају непроменљиве принципе вечне правде. Морисон, који је најексплицитније развио тезу о Куперовом делу као изразито конзервативном, указује да су у тој перспективи врлине религије неопходне за републику.[15]

---

[11] Купер, 2016, стр. 12.

[12] Исти метод Купер користи и кад објашњава контекстуалну зависност увођења универзалног права гласа у одређеним друштвима (стр. 116), или практични значај доктрине слободне трговине у развијеним и неразвијеним друштвима (стр. 136), те чињеницу да нема универзално најбољег или савршеног политичког система због варљивости људске природе (153).

[13] Ringe, 1989.

[14] Купер, стр. 10.

[15] Morrison, 1992.

Као што је већ примећено Купер демократију брани не од њених монархистичких или аристократских критичара, већ од њених лажних пријатеља, оних појава и струја које је изнутра дезавуишу и уништавају. Сведено речено он брани један традиционалистички, конзервативни, хијерархијски и меритократски модел, коме се супротставља демагошка, егалитаристичка и социјалистичка визија истог политичког уређења. Кренимо редом.

*

АД доноси једну од најбољих одбрана идеје приватне својине унутар десне традиције. Купер креће од побијања апстрактне једнакости и то је једна од нити које се провлаче кроз читав рукопис.[16] Демократија признаје начелну формалну једнакост пред законом[17], али одбацује било који облик вештачког изједначавања статуса, имовине и положаја људи који су природно различити и који имају различите полазне претпоставке и резултате. У сјајно изграђеном мозаику аутор склапа појмове породице, власништва, наслеђивања, подстицаја, хијерархије и развоја.

За сваког човека чињеница да има децу и да жели и може да им пренесе своје знање, имовину и стечене и наслеђене предности, представља најважнији мотив за труд, стварање, зараду и борбу. Уколико би се појединцу одузело ово право, Купер с правом сматра да не би имао мотива да штеди, зарађује и гради, од чега би трпело читаво друштво. Чињеница да је приватна имовина опстала као фундаментални институт чак и у комунистичким земљама, добро илуструје овај Куперов увид. Иако је власништво над средствима производње номинално било заједничко, приватна и породична имовина, те индивидуалне новчане зараде остале су неотуђиви део овог система.

Људи, тврди аутор нису исти, поседују различите физичке и моралне квалитете. Директна последица овог необоривог аксиома јесте постојање изборне демократије. Да су људи заиста исти, тврди Купер, не би нам требали избори већ лутрија (стр.65). Пошто нису, друштво расписује изборе у којима би нормативно требало да буду изабрани најбољи, способни да управљају државом боље од осталих, на општу корист. На нивоу економског развоја ова стварна неједнакост чини најважнији подстицај за стваралаштво, штедњу и развој. Постојеће, изграђене разлике у једној генерацији наслеђују се и преносе на наредне. Вредан и предузимљив човек користи своје предности да деци подари најпре боље услове за живот, затим боље образовање, манире, шира интересовања, као и одређену врсту господства. То његове наследнике издваја од деце мање успешних родитеља и ставља у бољу почетну позицију. Ако на прави начин искористе те предности, сва је прилика да ће тај повлашћени положај сачувати и пренети на следећу генерацију. Тако се акумулира не само богатство већ све оно што у би у једном друштву требало да чини праву елиту џентлмена, односно господе.

---

[16] Како Морисон примећује Купер се овиме сврстава у традицију која иде од Берка до Оукшотових критика «рационализма у политици». Morrison, 1992.

[17] Уз разумљиве изузетке као што су нпр. искључивање малолетних, умоболних, жена и и оних који немају имовински цензус из списка носилаца бирачког права.

Британски радикали из четрдетих година деветнаестог века (Ребук, Мил, Молесворт) инсистирали су на доношењу закона којима би се наслеђивање великих поседа радикално опорезовало и заправо у свакој генерацији вршила редистрибуција власништва, а људи почињали са акумулацијом из почетка. Иза тога је био политички резон смањивања моћи торијевских земљопоседника, али и либерална вера да је то најбољи начин да се многи запуштени поседи ставе у економску функцију и да се подигне генерални принос. Купер је, међутим указивао да се тиме губе други квалитети и мотиви који повезују генерације, омогућују континуитет, стабилност и мудрост у неком друштву.

Током тридесетих и четрдесетих година, он је био укључен у два велика спора која су значајно утицала и на АД као и на његово касније стваралаштво. Купер је припадао породици великих земљопоседника из долине Хадсона, чији посед се налазио на удару надируће средње класе и све либералнијег и динамичнијег америчког капитализма. Тридесетих година десио се спор са локалном заједницом, када су један део Куперове земље запосели локални становници користећи га као парк за пикнике и излете. Резон је био да заједница има потребе и мора да се шири, а да Купер ионако има и превише велики посед.

Купер је проблем изнео на суд и као пуноправни власник добио право да поврати посед и да га огради. Међутим, све то га је ставило су сукоб са извитопереним видом популистичке демократије која не преза ни од каквих ограда: локални демагози узбунили су јавно мнење, манипулисали најпримитивнијим поривима и нагонима код обичног света, намерно ширили неистине о власничком сатусу земље, све то је подржавала сензационалистичка локална штампа итд. Све заједно довело је упркос његовој правној победи до блаћења Куперовог имена у јавности и ширем америчком јавном мнењу.

Сви ови мотиви налазе се у АД која је значајним делом писана и на основу сопственог примера, али са много ширим претензијама, будући да је исте тенденције кварења демократије Купер видео у целој држави. Отуд је предузео покушај да утврди и одбрани стварну узвишенију и рафинираниј демократију од њене демагошке и примитвне егалитаристичке верзије.

Откривајући тамну и опасну страну демократије, Купер плете мрежу односа око појмова демагога, клевете, терора јавности и штампе као најопаснијег оруђа демократске тираније. Фигура демагога је симбол најштетнијих тенденција које се у демократији могу срести. Демагог је за Купера једноставно предводник руље (стр. 80). Он је крактеристична појава управо за демократију зато што је у њој свима отворен простор и свако може да манипулише нагонима, страстима масе и другим ниским поривима у циљу постизања користи за себе и своју групу. Демагог ласка и заводи народ и што је најгоре „ставља народ изнад закона“. Он је поборник апстрактне једнакости која потире идеју хијерархије вредности знања, меритократије и сваке узвишености. Занимљиво је да као други екстрем у односу на демагога Купер наводи догматика.

Демагог може некажњено да клевеће. Клевета је каже Купер најраспрострањенији грех који непрестано опседа демократију. Зато народ непрестано мора да мотри на себе као што би у другим системима мотрио на монарха или

аристократе. Демагог је онај ко највише може да поквари народ у демократији и од њега се морамо чувати.

Зарад својих циљева он као у случају Куперове борбе око свог земљишта заводи људе да имају права која немају, подстиче их да отимају, да клевећу, да завиде ономе ко има више без обзира да ли је то заслужио или није. Он претвара демократију од простора за рационалну аргументовану дебату у тиранију јавности. Тиранија у демократији, тврди наш аутор, потиче од јавности (стр. 118). Цена слободе коју демократија отвара јесте то што ласкањем неко може да подстакне репресију јавности, а та јавност ако је заведена може да буде „бездушна“ (стр. 120).

Његов израз *теорија јавности* одговара феномену који Токвил назива *тиранија већине*. У исто време кад и велики француски мислилац и Купер уочава исти проблем тенденције преливања и уплива масе у приватне послове и бруталног ограничавања слободе појединца који не жели да се поводи за страстима демагога.[18] Не тако софистицарано као Мил две децније касније, он ће ипак поставити јасну схему у којој тражи заштиту приватности и појединаца од терора распојасане јавности која гази закон. Купер је посебно љут на то што јавно мнење подржава штампу у упадима у приватне ствари (стр. 129).

Овај аутор је вероватно први озбиљан мислилац који је тако пажљиво и детаљано уочио варљиву природу штампе у демократији и теденције ка сензационализму, манипулацији, уцењивању или модерним речником речено ка *спиновању*. Штампа је за њега „застрашујућа машинерија“. Пратећи свој релационистички систем приказа феномена, он прави јасну разлику између позитивне улоге штампе док је у опозицији, и њене разузданости, деспотизма и насилништва кад је на власти и кад је ништа не ограничава (стр. 101). Он тврди да америчка нација кроз штампу удише атмосферу испуњену лажима. Штампу одликује сензационализам, подизање простоте, исквареност. Као посебно опасан механизам њеног деловања Купер истиче објављивање мешавине истине и лажи што је и до данас остао најефикаснији систем завођења публике (стр. 108). Штампа у Америци скрива истину. „Штампу у овој земљи каква данас постоји као да је изричито смислио сам велики заступник зла, да потисне и уништи све што је добро, и уздигне и унапреди све оно што је зло у нацији“. (стр. 109). Као што је Менкен приметио век касније, ствари су постале много горе од оног што је Купер у заметку уочио. После Херста ништа више није било исто. Зато је Купер тражио најстрожију контролу и санкционисање насилног понашања штампе и спречавање да она подрива слободу и права појединаца, али и целе нације.

*

У традицији шкотске моралне мисли, Купер гради одбрану приватног власништва на рафинираној себичности (стр. 110). Индивидуална себичност је за њега основа добровољних људских напора. Да би појачао природност так-

[18] Clark, 1982, примећује да је Купер родоначелник каснијих дискурса о конформитету, човеку организације, трагаоцима за статусом, усамљеној гомили итд.

вог положаја института приватне имовине, он подсећа да и у животињском свету постоје јасни примери власништва. Но, ту Купер уводи значајну конзервативно републиканску ограду. Није тачно да се са власништвом може радити шта год неко хоће. Прецизна формулација коју он даје је да са власништвом свако може да ради шта жели у оквиру закона. Дакле да би се спречиле уставне и законске привилегије богатих, мора се ограничити право богатих да купују изборе и представнике у Конгересу (стр. 111). То би било извитоперавање демократије у неку врсту економске аристократије какво он види у Енглеској.

Друга значајна ограда коју покушава да уведе јесте налог да се економски интереси не смеју третирати као основни животни циљ. Трагично је упозорава он, ако се само јури за новцем. Парадоксално, најбоље стојећи делови друштва су дужни да својим примером, понашањем и деловањем у друштву афирмишу приоритет других вредности над борбом за новац и зараду. Штавише, он упозорава да се не сме дозволити да трговина, али и трговачки дух овлада другим сферама друштва. Трговина, није важнија од слободе (стр 136).

Овде долазимо до његове теорије елите и посебног положаја коју класа џентлмена треба да има у демократији. Купер против апстрактних егалитариста афирмише чињеничку тезу да се не могу сви подићи до највиших стандарда. Стога је стварна хијерархија у друштву неизбежна и неопходна. Купер прави разлику између демократског господина и аристократског господина. Заправо џентлмен у демократском друштву треба да буде нека врста меритократске аристократије која усмерава, зауздава и образује остатак популације.

Иако сам Купер разумљиво не користи реч *елита* која је каснијег датума, његова теорија господства коју Кирк посебно истиче[19], представља у пуној мери развијену теорију елите. Ако смо већ схватили да је хијерахија неизбежна и да се природним путем формира један слој господе, погледајмо какав он по Куперу треба да буде.

Господина[20], као и народног представника пре свега мора да одликује карактер, који је за Купера уз идеју баланса основа сваке озбиљне политике. Господина од осталог света одваја висока свест о својим дужностима. Његове дужности су повезане са придржавањем одређених принципа, укуса, манира, духа... Својим деловањем он подиже директно или индиректно све аспекте друштва, од економије до опште цивилизације. Нпр, Купер инсистира да управо господин негује и афирмише укусе који човека разликују од обичне животиње. Он у доброј мери усваја помало идеализовану позицију витеза заштитника из средњег века да би описао положај одговорног члана елите. На пример он тврди да је обавеза џентлмена да чува слободу својих грађана (стр. 74). Наравно и он сам мора да буде слободоуман, но на врло амерички начин аутор тврди да господина одликује једноставност, а не помодарство или китњастос.

[19] Кирк, 2014, стр. 181 и даље.

[20] Елита је објашњава Купер увек јача од масе без обзира на њену премоћ у квантитету. Већина је увек лоше организована, неповезана, док мања група људи окупљена око одређеног програма може на разне начине да наметне своју вољу. Ова чињеница има и безбедносне реперкусије. Но у сваком случају то каква ће држава да буде увек зависи од квалитета и способности пре свега елите.

Наводи пример једноставног говора (стр. 97) и сматра да је правило да ће господа те посебне квалитете пренети и на своју децу (стр. 100).

Но, Купер је веома свестан могућности злоупотреба повлашћене позиције овакве елите. Отуд упозорава да је неопходно спречити такве злоупотребе, контролисати елиту и спречити је да постане класична аристократија одвојена од народа, посвећена само сопственим интересима (стр. 44).

Посвећеност слободи и страх од централизације и демагошког уједначавања, водили су Купера, иако је био њујорчанин, ка умереном конфедерализму. Наиме, спорови о природи америчког устава и уређења трајали су још од самог оснивања САД. Тридесетих година они већ почињу да се интензивирају услед спорова о ширењу на запад, ропству, природи представништва, дометy заједничких институција (кон)федерације итд. Ова питања појављују се и у АД. Купер заузима веома занимљиву позицију. С једне стране он ће себе презентовати као конфедералисту и противника аболиционизма, с друге стране залагаће се за слободан представнички мандат, а уз све то залагаће се за протекционизам против енглеске теорије глобално слободне трговине. Дакле, за разлику од јужних сецесиониста који ће две деценије касније подићи стег конфедерације да би поцепали државу, Купер се за конфедерацију залагао као истински патриота који верује у демократизацију државе као најбољи пут њеног очувања.

Залагање за конфедерално објашњење природе САД аутор уводи још на самом почетку књиге. САД су за њега конфедерална република коју зовемо „унија“ (стр. 17). Устав није дао народ, већ скуштина посланика који су изабрани у појединачним државама. Они су за устав гласали као представници држава, а не као појединци. Купер подсећа да су скупштине појединачних држава морале да ратификују устав (стр. 18). Нешто касније Купер понавља да „смо конфедерална представничка демократија“ (стр. 85) и брани слободан представнички мандат у односу на заговорнике делегатског система инструкција и императивног мандата управо са конфедералних позиција. Кад би се омогућило народу, тврди он, да императивним мандатима обавезује посланике да гласају како им променљива база наређује, устав би се брзо распао.

Но, као патриота, аутор подсећа да државе нису суверене у фундаменталним питањима којима се на међународној сцени одређује њихова природа. Ако су ингеренције представљања на међународној сцени, вођења рата, ковања новца и царина пренете на ниво Вашингтона, онда од суверености слабо шта остаје. Он чак упозорава на опасност и заводљивост теорије о резидуалном суверенитету који се може повратити и каже да у сваком случају фактички то тако не функционише. (стр. 20). Но, као демократа и децентралиста на наредној страни он наводи читав низ фундаменталних питања о природи уређења друштва које државе саме могу да регулишу, без обзира на Конгрес: „Не постоји ништа у уставу САД што би спречило све државе или било коју појединачно да успостави своју религију, да стави штампу под контролу цензора, да уведе ограничења и забране на право слободног говора или да наметне већину политичких и грађанских ограничења свом држављанину које се намећу и под

било којом другом формом власти“. Појединачне државе су за себе задржале скоро све атрибуте које чине неке државе слободним (стр. 22).

*

На крају треба издвојити још неколико његових специфичних увида који су веома занимљиви из данашње перспективе.

У то доба је сасвим нормално било да жене немају право гласа. Побијајући апстрактну једнакост, Купер подсећа да чак ни политичка формалноправна једнакост грађана не важи за све. Из ње су искључене разне категорије укључујући тада и жене. Уместо што се следећи редови тумаче као класична конзервативна мизогинија, ваљало би поставити питање да ли су тадашње демократије била стабилније, озбиљније и успешније од савремених у којима жене имају сва права и нимало времена: “Не може да буде сумње како је друштво на великом добитку што је на такав начин искључило половину својих припадника, и то ону половину која је најбоље прилагођена да одреди тон његовој домаћој срећи, из страначких препирки и жестоких борби проистеклих из политичких спорова“ (стр. 37). Исто би се могло питати и за масован излазак жена на тржиште рада у другој половини прошлог века у САД. Са тим је повезан и пад наталитета и пад квалитета исхране и појава гојазности итд, а породице нису ништа срећније и мање задужене но тада.

Посебно након 1840, Купер је постајао се конзервативнији и скептичнији према учешћу ширих маса у политици. Сматрао је да је демагогија толико узнапредовала, да су слабије образовани и мање имућни људи веома подложни њеним чарима, те је постајао све рестриктивнији у погледу захтева за изборну реформу и смањење односно елимисање имовинског цензуса.[21]

Део који највише шокира својом актуелношћу јесте анализа подложности демократије спољним утицајима. Чак и данас у време глобализације и системског подривања суверенитета, већина политичких теоретичара питања политике и државног уређења посматра као потпуно изолована од спољних утицаја. Дакле залагање за демократију и критика ауторитаризма изводе се као да се државе налазе у вакууму, а не у крволочној међународној арени, где на њихове унутрашње послове и питања делују не само друге државе, него и корпорације, агентуре, заинтересовани моћни странци, религозне и квазирелигиозне организације, интернационална тајна удружења и корпорације, глобална мафија и други субјекти.

Купер, међутим још пре два века бриљантно уочава да је демократија изузетно подложна страним утицајима и да је уз демагогију то вероватно највећи проблем за успостављање и одбрану овог уређења. На страни 59, он упозорава да су демократије подложније утицају од стране спољних непријатеља преко јавног мнења. У Европи се то ради тајно, а у америчкој демократији се овај утицај остварује јавно преко агената утицаја. Највећа реална опасност,

[21] Види Owen, 1997. Купер се четрдесетих све више бојао правца у коме се развија америчко друштво. Морал и религија стога играју све већу улогу у његовим романима и списима. Овен тврди како је тада веровао да само провиђење може спасти Америку од пропасти.

тврди он долази од тога што страни субјекти легално могу да наведу амерички народ да ради против сопственог интереса. Они то могу да раде куповањем јавног мнења, политичара, демагога, ширењем погрешних доктрина и на читав низ других начина.

Силину и интензитет овог деловања Американци ће осетити током Првог светског рата кроз бесомучну борбу британских и немачких агената утицаја на лобирање за ратну опцију, односно неутралност САД, што је разрешено британском победом 1917 када су САД ушле у рат. Као последица овог искуства у предвечерје Другог светског рата, тачно век после објављивања ових редова Америка је донела чувени *ФАРА* закон који обавезује све заступнике страних интереса да се региструју код федералних власти као лобисти или отворени заступници интереса субјеката које представљају.

Директно у вези са тим је увид да је најважније питање у демократији како се формира јавно мнење. Опет за разлику од низа савремених теоретичара који проблем јавног мнења узимају здраво за готово, Купер тада уочава да је ово фундаментално питање у демократији. Сви поменути заинтересовани субјекти покушавају да злоупотребе јавну дискусију, да манипулишу њом, да своје интересе намећу као објективне ставове. Формирање јавног мнења је „кључна полуга у демократији“, сва средства се усмеравају на формирање јавног мнења, овладавање њиме значи моћ (стр. 128). Стога држава мора пре свега да брине да странци не овладају њеним јавним мнењем. Купер тврди да нико није независан док му странци контролишу јавно мнење.

Да би ово илустровао прибегава још једном значајном увиду, показивању партијности и инструменталности наводно универзалних економских или политичких доктрина које заправо у различитим контекстима имају потпуно различита значења, последице и резултате, у зависности од тога како су снаге распоређене. Као пример Купер наводи енглеску доктрину слободног тржишта. Слично Фихтеу у *Затвореној трговачкој држави*, Хамилтону и Фридриху Листу, деловање енглеских утицаја преко заступника неограничене, бесцаринске трговине он назива „енглеским софизмима“ (стр. 129). „ Пошто су многи интереси ове земље супротстављени интересима европских нација, стално се улажу напори да се утиче на овдашња гледишта, како би се овде остварили интереси. Доктрина слободне трговине, како је називају, има овакво порекло, пошто су је смислили енглески аутори да спрече друге државе прибегавању истим мерама за ојачавање индустрије која је тако добро успела у Великој Британији.“ Енглеска се на све начине труди да у Америци дискредитује оне који се опиру њеним софизмима те да промовише оне који шире њену теорију као универзалну.

Онај ко зна на колико десетина начина страни субјекти у Србији данас утичу, а често и контролишу све нивое фомирања јавног мнења од деловања у вртићима и школама до универзитета, медија, издавачких кућа, законодавног процеса итд, схвата у којој мери је Купер још тада лоцирао највећи проблем демократија. Ако институције зависе од народне воље, а њу формира страни фактор, онда та држава може да буде само колонија која суштински нема своју

вољу ни свој национални интерес, већ у симулацији демократског процеса најчешће спроводи вољу других. То је нажалост управо случај Србије после 2000 године, али и већине транзиционих земаља.

Купер се веома негативно односи према проблемима који настају због давања неограниченог права гласа имигрантима (стр. 116). Ту долази до изражаја његов мајсторски, филигрански осећај за еволутивност и за указивање на опасности радикалних и брзих промена где год оне могу да узбуркају наслеђене и створене оквире. Проблем са имиграцијом по њему је што она често долази у великом броју у одређене средине (пре свега делове великих градова) и буквално овладава деловима земље. Ако им се преко права гласа дају могућности да сами раде шта хоће на том простору, а да пре тога нису добили адекватно образовање, свест о природи државе и њеног основног уговора, разумевање праве слободе а не разузданости, онда ће људи који не знају језик земље у којој живе направити велике проблеме. И ови редови су невероватно занимљиви ако се данас прате дебате о наглом приливу ваневропске имиграције у европске државе.

Последњи, али нимало мање значајан увид јесу упозорења о опасностима финансијских шпекулација које су по њему посебно изражене у Америци. Две ствари су у фокусу. У доброј традицији конзервативне теорије новца, Купер се залаже за спречавање папирног новца и његово штампање без покрића (стр. 48). Знајући шта се са Америком и њним финансијама дешавало у двадесетом веку, посебно након пучистичког оснивања Федералних резерви 1913, невероватно звучи Куперова тврдња да амерички демократски устав забрањује употребу других средстава плаћања осим племенитих метала.

У вези са овим је упозорење на опасности злупотребе кредитног система (стр. 138). Ове пророчке редове треба навести у целости: „Неограничено издавање папирног новца, са пратећим уговорима, одржава вредност имовине неустановљеном, доводи до притисака и банкротстава, и уопште ствара нестабилност која је посебно обележје америчке трговине“. И мало даље: „ Сваки покушај да се папир учини вреднијим него што легитимно одговара његовој функцији јесте покушај да се интереси друштва замене служењу интересима спекулантима новцем“ (стр 139). Купер је стога потпуно подржавао борбу председника Џексона против финансијских шпекуланата.

Завршимо овај одељак упућивањем на сјајан и опет пророчки пасаж о храни и кулинарству у Америци. Купер тврди још тада да се Американци најгоре хране на свету, да једу брзо што производи низ стомачних болести, да немају манире ни у припремању хране, ни у њеном познавању ни у конзумирању. За њега је исхрана директно повезана са моралом и представља много више од пуког животињског задовољења физиолошке потребе. Проблеми које Америка данас има са брзом храном, гојазношћу и огромним трошковима за лечење болести које одатле следе чине ова рана упозорења толико вредним и задивљујућим.

*

Купер наравно није био пророк нити је то покушавао да буде. Као практичан човек који је изванредном домаћем образовању додавао искуства у морнарици, бизнису, затим она са путовања по Европи, али и као писац који је студиозно радио психологију својих ликова, он је градио политичку теорију засновану на јаким емпиријским увидима и снажној логици. Но, као што је и Менкен уочио, у неким предвиђањима је значајно омануо. Он указује на Куперово погрешно предвиђање да ће временом Конгрес постајати све јачи и да ће његова моћ расти, а положај председника бити све слабији.[22] Наравно, ово је све писано пре грађанског рата када је Линколн узурпирао читав низ ингеренција, држао конгрес неколико кључних месеци без заседања, и први пут за председника приграбио овлашћења која у Уставу не постоје. Каснији председници, а нарочито Френклин Рузвелт, ширили су уз помоћ Врховног суда овлашћења и даље.

Друга слична теза која бар номинално и бар за сада није доживела верификацију јесте предвиђање да ће након ослобађања црних робова, расни сукоби ескалирати у Америци и водити ка рату до истребљења (стр. 141). Упркос кризама као што су грађански рат, сукоби шездесетих година двадесетог века и убиство Мартина Лутера Кинга, појаве Црних пантера и Нације ислама, повремени расно мотивисани инциденти и сл, САД нису доживеле ону врсту ескалације какву је Купер предвиђао. С друге стране, ако се погледа систем организације и поделе затвореника у америчким казненим инситуцијама, јасно се уочава модел о коме је он говорио. Бели супрематисти, црни, све више исламу окренути криминалци и латиноси функционишу као три хомогене, до крви завађене групе. Хантингтон је у својој последњој студији[23] веома песимистички гледао на будућност Америке као билингвалне земље, у којој се јединствена јавна сфера распада.

Занимљиво би било нпр. из данашње визуре, у доба обојених револуција испитати тезу о томе да су демократије мање склоне нереду (стр. 56). Савремени успон ауторитаризма резултат је покушаја одбране мањих и средњих држава од предаторске злоупотребе демократске отворености јавне сфере коју Енглези и Американци технички бриљантно користе за своје интересе а против интереса домицилних земаља.

Свакако најпроблематичније из савремене перспективе делује Куперова одбрана ропства. Ово не говорим само из перспективе тренутне помаме за рушењем споменика и симбола конфедерације у САД, која би у својој логици требало да води уклањању споменика и Вашингтону и Џеферсону, који су такође имали робове, или минирању оних глава на Рашмору. Ово говорим из перспективе врло проблематичне и неодрживе аргументације коју у прилог ропства Купер износи. Он тврди да је ропство сасвим у складу са хришћанским налозима (стр.139), а затим да је за Африканца много боље да служи у Америци него да живи у варварству и незнању у својој домовини. Такође је веома проблематично његово изједначавање црначког ропства у Америци са

[22] Mencken, p, vii.
[23] Huntington, 2004.

европским системом кметства (стр. 140). Занимљивија је аргументација која указује на то да су робови својим статусом заштићени од опасности погибије у морнарици или војсци, а свакако најозбиљнија је тврдња да се ропство може укинути уставним и законским амандманима, али да са тиме не треба журити, већ да процес евентуално треба водити постепено и еволутивно, како би се избегли ломови и сукоби. Две деценије касније, као што знамо, управо око те теме је избио грађански рат.

Куперов *Амерички демократа* ширином тема, концизношћу и дубином аргументације, као и невероватном свежином увида у одређене данас актуелне теме позива на пажљиво ишчитавање и на дијалог о питањима која потресају савремену цивилизацију. Конзервативци овде могу наћи једну од најбољих теорија одрживе и реалне демократије, са свим њеним опасностима, али и упутствима за избегавање застрањивања.

Литература:

1. Gravill, R, (1999), "James Fenimore Cooper and the Spectre of Edmund Burke", *Romanticism on the Net*, No 14, May.
2. Kirk, R, (2014), *Konzervativni duh*, Albatros plus, Beograd.
3. Купер, Ц, Ф, (2016), Амерички демократа, Бернар, Нови Бановци
4. MacDougall, H, C, (1989), „Cooperstown's Cooper", in *James Fenimore Cooper: His Country and His Art*, Papers from the Bicentennial Conference, July 1989, State University College of New York -- Oneonta and Cooperstown. George A. Test, editor. (pp. 156-161)
5. Mencken, H, (1956), „Introduction", James Fenimore Cooper, *American Democrat*, Vintage book, New York, pp. v – xiv.
6. Morrison, G, (1992), „James Fenimore Cooper and American Republicanism", *Modern Age*, spring, pp 214 – 226.
7. Mudde, C, Kaltwasser, C, R, (2017), *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press.
8. Mueller, J, (2016), *What is Populism?*, Universty of Pensilvania Press.
9. Owen, W, (1997), „Cooper's Speculations on a New Moral America in the Novels of the 1840s", in *James Fenimore Cooper: His Country and His Art (No. 11)*, Papers from the 1997 Cooper Seminar (No. 11), The State University of New York College at Oneonta. Oneonta, New York. Hugh C. MacDougall, editor. (pp. 86-92)
10. Ringe, D. A, (1989), „Cooper Today: A Partisan View", n *James Fenimore Cooper: His Country and His Art*, Papers from the Bicentennial Conference, July 1989, State University College of New York -- Oneonta and Cooperstown. George A. Test, editor. (pp. 162-171)
11. Roberson, H. P, (2003), „James Fenimore Cooper and Catholicism", in *James Fenimore Cooper: His Country and His Art*, Papers from the 2003 Cooper Seminar (No. 14), The State University of New York College at Oneonta. Oneonta, New York. Hugh C. MacDougall, editor. (pp. 65-68)
12. Tokvil, A, (2002), *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.
13. Feller, D, (2015), "Introduction", Harriet Martienau, *Retrospect of Western Travel*, Routledge, London and New York

14. Фуко, М, (1998), *Археологија знања*, Плато, Београд
15. Hall, B, (1829), *Travels in North America in Years 1827 and 1828*, 3 vols, Edinburgh: Cadell and Co.; London: Simkin and Marshall.
16. Huntington, S, (2004), *Who are We?*, Simon and Schuster
17. Clark, M, (1982), "Democrats and Gentlemen", a review of *American Democrat*, *Modern Age*, vol 26, vol. 3/4, pp. 424-426.

J. F. COOPER AND CONSERVATIVE DEFENSE OF DEMOCRACY

Summary: In this article, the author analyzes the most important political essay of the famous American writer James Fenimore Cooper. The American Democrat was published in 1838 as an attempt to expose the principles of American constitutionality. In it, Cooper gave a still-useful model of the conservative defense of democracy. The author analyzes the basic features of this model, such as hierarchy, gentleman, demagogue and family. He also draws attention to the extremely modern methodology that Cooper uses and to some important insights that are still insufficiently understood in political theory, such as the openness of democracy for malign and dangerous influences of foreign factors.

Key words: Cooper, American Democrat, gentleman, demagogue, public

СТЕВАН ГАЈИЋ[*]
Институт за европске студије
Београд

УДК 141.7:27.4
Оригиналан научни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 25-42

АФРОАМЕРИЧКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И ХРИШЋАНСТВО[**]

Сажетак: Једно од кључних питања афроамеричких интелектуалаца било је, и још је, питање става према хришћанству. Да ли је реч о религији поробљивача, чији је циљ да оправда овај систем и робовима пружи наду да ће бити срећни само када умру, или о вери која је највећа оптужба против робовласника, који робовласничким системом највише оптужују сами себе и својом первертираном верзијом хришћанства хуле на Христа. Овде су сучељени ставови неколицине најважнијих афроамеричких политичких мислилаца и активиста, оних чији су ставови дефинисали линије расправе у будућности. У овом чланку сучељени су ставови Фредерика Дагласа, Вилијама Де Бојса, Мартина Лутера Кинга и Малколма Екса.

Кључне речи: хришћанство, ислам, лажна религија, ропство, слобода, Фредерик Даглас, Вилијам Де Бојс, Малколм Екс, Мартин Лутер Кинг

Дагласова „истинска вера”

Биографије познатих људи увек су писане на основу доступних података о њима, било да су их сами остављали било да их је неко други бележио, а писање биографија обично је скопчано с мањим или већим препрекама њиховог веродостојног реконструисања. При томе биографи можда најтеже допиру до истине о стварном стању духовних борби и веровања личности које описују. Ипак, ако се нешто са сигурношћу може тврдити кад је о Фредерику Дагласу (Frederick Douglass)[1] реч, онда је то несумњива чињеница да је он био дубо-

[*] stevangajich@yahoo.com

[**] Рад је проистекао из докторске дисертације „Два виђења будућности Афроамериканаца у Сједињеним Државама: Фредерик Даглас и Вилијам де Бојс”, одбрањен на Универзитету у Београду, Факултету политичких наука. Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Института за европске студије „Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције, идентитет” (179014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Даглас (1818–1895) је најзначајнији афроамерички аболициониста, политички мислилац, импресивни говорник, бескомпромисни борац за укидање ропства на читавој територији САД. Због

ко верујући човек. За ту тврдњу сам је оставио прегршт доказа, а на оне који су га слушали увек је остављао утисак човека који чврсто верује у сваку своју изговорену реч. Оно у шта је веровао у тесној је вези с његовим политичким уверењима. Другим речима, могло би се рећи да су Дагласова политичка уверења проистекла из његовог поимања хришћанства и морала. А на Дагласовој вери, у првом реду, заснива се његово убеђење да је крах ропства неумитан. Такође, да је религија робовласника лажна и да, ако би били у праву робовласници који за себе тврде да су хришћани, онда он не би био хришћанин.

С обзиром да је, према Дагласу, ропство стање непрестаног неравноправног рата између роба и господара, он роба, који је у потрази за слободом, разрешава обавезе да се придржава моралних норми хришћанства које важе за слободног човека. Даглас сматра да је у борби за слободу робу дозвољено и убиство, у неким случајевима чак и самоубиство.

Даглас се первертираном религијом Југа и односом религије и ропства највише бавио у другој од своје три аутобиографије, *Моје ропство и моја слобода* (My Bondage and My Freedom), због чега ће се и анализа која следи највише заснивати на том његовом спису. Дагласови искази у његовој другој аутобиографији прилично су сликовити а на многим местима и цинични, јер он директно исмева религиозност робовласника и гонича робова, који су у стању да у недељу исповедају грехе и изражавају саучешће у болу оних који пате или оскудевају, да би у понедељак без икаквих моралних скрупула дивљачки бичевали своје робове и терали их на исцрпљујући рад. Ова аутобиографија интересантна је и због прилога који садрже између осталих и отворено писмо робовласнику Томасу Олду (Thomas Auld) у коме га Даглас (на свом префињеном енглеском језику високо образованог човека) суочава с неправдама које му је овај наносио. И не само то, он директно доводи у питање морал и хришћанство господара који је у стању да се један дан моли раме уз раме са својим робом, да би му сутрадан наносио нове патње.

У стању рата, што ропство јесте, тактику којом се робови служе како би преживели, Даглас описује следећим речима: „Робовласници увек потцењују интелигенцију са којом треба да се ухвате у коштац... Глупост је висока врлина за људску стоку; и пошто господар све чини да роба држи глупим, роб је довољно лукав да учини да господар мисли да је успео. Роб у потпуности цени изреку 'где је незнање благословено глупо је бити мудар'".[2]

таквог става сукобљавао се и са блиским пријатељима аболиционистима који су сматрали да слободне државе треба да се отцепе од робовласничког Југа, упозоравајући их да би то била издаја не само робова (и сам Даглас је рођен у ропству) и идеје грађанске солидарности него и целовитости америчке нације и државе. Даглас је једна од највећих политичких фигура Америчког грађанског рата током кога је постигао огроман успех убедивши председника Ејбрахама Линколна (Abraham Lincoln) да масовно укључи Афроамериканце у војску Уније. После рата био је амерички амбасадор на Хаитију. У Сједињеним Државама до дана данашњег реч Аболициониста је синоним за Дагласа, слично као што се свуда у свету кад се каже Филозоф обично подразумева Аристотел.

[2] „Slaveholders ever underrate the intelligence with which they have to grapple… Ignorance is a high virtue in a human chattel; and as the master studies to keep the slave ignorant, the slave is cunning enough to make the master think he succeeds. The slave fully appreciates the saying, 'where ignorance

Познато је да су затвореници увек на корак испред затворских чувара. Колико год затворски чувар био на опрезу, његов стрес се не да упоредити са стресом заточеника. Тај феномен описан је у многим документарним и играним филмовима и литерарним делима попут приповести Александра Солжењицина Један дан Ивана Денисовича. Сличан феномен постоји и у другим, мање екстремним животним међуљудским односима у готово свакој организацији. Војници су увек „паметнији" од старешине, ма колико старешине познавале војничке тактике „хватања кривине". Исто важи и за однос ученика и професора, послодавца и запосленог и сваки други облик хијерархијски уређених односа. Однос господара и роба описао је и Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) у Феноменологији духа (Phänomenologie des Geistes). Једноставно речено, господар је природно – као и свако на позицији моћи – подложан опуштању, док је роб принуђен на непрестану будност; стално је напет и утрениран. Даглас заправо овде описује стереотип „доброг веселог црње" који је насликан много касније у роман Херијет Бичер Стоу (Harriet Beecher-Stowe) Чича Томина колиба (Uncle Tom's Cabin). Постојање таквог црнца Даглас не негира, али зна да је тако створена слика само маска и фикција. Јер, таквим понашањем роб удара на сујету господара, подилазећи му како би га обмануо и у коначном исходу се ослободио.[3]

У овом стању рата тактика белаца, присталица робовласништва, састојала се у томе да експлоатацију представе као рационалан однос међу „тако различитим" расама, што је моћни сенатор из Јужне Каролине Џон Калхун (John C. Calhoun)[4] описао у говору „Ропство позитивно добро" (Slavery a Positive Good), према коме је и за робове најбоље да остану у тако структурисаном односу као што је ропство на Југу. Ова позиција је, поред „рационалне компоненте", брањена и са теолошког становишта, а у религијском анестезирању белаца (како би се осећали добро у свом служењу Богу, што ропство ни у чему не омета), али и анестезирању црних робова ради њиховог држања у покорности, најважнију улогу имале су беле протестантске цркве Југа. То је Даглас веома прецизно уочавао, што и амерички политиколог Питер Мајерс (Peter Myers) истиче у својој анализи: „Он је тврдио да без подршке цркава, 'чувара јавног морала', ропство не би могло да опстане ни часа. Корупција религије била је довољно предвидљива у Дагласовом расуђивању, из простог разлога што су људи углавном веровали да је њихов господ као они сами. Цркве су стајале 'прве међу утицајима који нас тлаче и спречавају наш напредак', посе-

---

is bliss, 'tis folly to be wise'". Douglass, F 1857, *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, p. 81.

[3] Уосталом, и у српском колективном сећању постоји својеврсни „Чича Тома" – лик Ере који Турцима подилази и у својим очима их непрестано надмудрује, док је он за „глупог Турчина" само „добра и покорна раја". Наравно, за Еру није идеал да буде раја а ако баш и није хајдук, гледаће да хајдуцима помогне кад год узмогне.

[4] Најжешћи оратор и борац за робовласништво, један од најутицајнијих политичара Сједињених Држава свога времена. Иако је умро 11 година пре почетка Америчког грађанског рата, чак и пре почетка првих оружаних борби у серији инцидената познатим као „Крвави Канзас" између 1854. и избијања рата 1861. године, Калхунови аргументи имали су огроман утицај на присталице ропства у Конфедерацији јужних робовласничких држава.

бно на Југу, где је 'лажна религија', пропагирана од робовласника, 'свуда превладавала'".[5]

Даглас констатује да је ропство постало интегрални део белих протестантских деноминација Југа и бесан је због лицемерја којим се оправдава „проклета институција", како назива ропство, и због чињенице да је предикаоница постала „велики бранилац" робовласништва. „Али питаћете ме, могу ли ове ствари бити могуће у земљи која исповеда хришћанство? Да, оне су такве; и то није оно најгоре... Морам да вас обавестим да је религија јужних држава у овом времену највећи поборник, велики чувар скровишта крвавих злочина о којима сам говорио. Док Америка штампа памфлете и библије; шаље мисионаре у иностранство да преобраћују пагане; троши њен новац на различите начине за промоцију јеванђеља у страним земљама – роб не само да лежи заборављен, незбринут, већ је згажен под стопалом тих самих цркава (наше) земље. Шта ми имамо у Америци? Зашто смо учинили ропство делом религије земље. Да предикаоница стоји као велики бранилац ове проклете институције, како се она назива. Свештеници религије муче посвећене странице инспирисане мудрошћу да одобре крваво дело. Они стоје напред као најистакнутији, најјачи браниоци ове 'институције'. Као доказ овога, не треба ништа више да урадим осим да кажем општу чињеницу, ропство је постојало под балегом скровишта Југа за последњих 200 година и није било никаквог рата између религије и ропства Југа".[6]

О природи јужњачког ропства најречитије говори Дагласова оцена религиозних присталица ропства. У његово сећање дубоко се урезао ужас који га је, као искрено верујућег човека, док је био роб, обузимао у близини верски „најревноснијих" робовласника; њих се највише плашио и сматрао их је неупоредиво горим од мање религиозних и нерелигиозних власника робова. Највећи парадокс и крунски доказ лажног карактера и извитопереног духа јуж-

[5] „He argued that without the support of the churches, the 'guardians of the public morality,' slavery could have survived scarcely on hour. The corruption of religion was predictable enough, in Douglass's reasoning, simply because people generally belive their Lord us like themselves. The churches stood 'first among the influences which oppress us and prevent our improvement,' especially in the South, where the 'sham religion' propagated by the slaveholders 'everywhere prevailed'". Myers, CP 2008, *Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism*, University Press of Kansas, Lawrence, p. 41.

[6] „But you will ask me, can these things be possible in a land professing Christianity? Yes, they are so; and this is not the worst… I have to inform you that the religion of the southern states, at this time, is the great supporter, the great sanctioner of the bloody atrocities to which I have referred. While America is printing tracts and bibles; sending missionaries abroad to convert the heathen; expending her money in various ways for the promotion of the gospel in foreign lands – the slave not only lies forgotten, uncared for, but is trampled under foot by the very churches of the land. What have we in America? Why, we have slavery made part of the religion of the land. Yes, the pulpit there stands up as the great defender of this cursed *institution*, as it is called. Ministers of religion come forward and torture the hallowed pages of inspired wisdom to sanction the bloody deed. They stand forth as the foremost, the strongest defenders of this 'institution'. As a proof of this, I need not do more than state the general fact, that slavery has existed under the droppings of the sanctuary of the south for the last two hundred years, and there has not been any war between the *religion* and the *slavery* of the south". Douglass, F 1857, „Reception speech at Finsbury Chapel, Moorfields, England", May 12 1846" in *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, p. 415.

њачког „хришћанства" била је епизода из Дагласовог живота у ропству у којој су му управо ти најревноснији „хришћани" палицама и батинама растурили школу веронауке у којој је Божју реч преносио другим робовима. Тај детаљ из његовог живота говори колико су и сами робовласници – као и надзорници на њиховим имањима, задужени за батинање и дисциплиновање робова, подједнако узорни „хришћани" – били свесни лажности своје доктрине. Јер, морали су да прибегну насиљу како би спречили да робови допру до истине јеванђеља, очигледно видећи да они, упознавши Свето писмо, могу да се науче идеалу слободе. На овом догађају руши се читава кула од карата лажног хришћанства и лажног морала којим робовласници правдају свој тлачитељски систем. Чак и уколико би они покушали да оправдају ропство тиме што робови наводно нису људи, овај поступак сам за себе показује да они у то свакако нису веровали, јер да јесу Дагласова школа их се не би тицала пошто су, према њима, робови бесловесна бића у којима ни уз највећи труд не би било могућно пробудити осећај за морал и слободу.

Управо сазнање да нису у праву, робовласнике је чинило још злобнијим, јер су заправо патили од Каиновог греха, чији су робови живи сведоци, који их је изнова и изнова нагонио у зачарани круг понављања злочина. Напросто, таква је природа робовласништва и његове религије, коју Даглас овако описује: „Ја тврдим без имало оклевања да је религија Југа – као што сам је ја посматрао и доказао – пука покривка за најгрозније злочине; оправдање најужаснијег варварства; покровитељ најомраженијих превара; и безбедно уточиште, под којим најмрачније кривице, најгрозније и најпакленије грозоте гноје и цветају. Када бих опет био сведен на положај роба, одмах до те пропасти највећом која би могла да ме снађе сматрао бих чињеницу да сам роб религиозног власника. Јер, од свих робовласника са којима сам се икада сусрео, религиозни робовласници су најгори... Религиозни робовласници, као религиозни тужиоци, још су екстремнији у својој злоби и насиљу".[7]

Суштину религије робовласништва Даглас илуструје упечатљивим примерима, међу којима је и овај протестански богоугодник: „Молио бих да упознам читаоца са пречасним Ригбијем Хопкинсом... Он је увек стизао да избичује једног или два роба понедељком ујутру, како би разрадио руке за рад, уз инспирацију нове уверености у понедељак да му његова проповед у недељу о доброти, милости, братској љубави и сличноме није сметала за успостављање власти бичем. Деловао је као да жели да их убеди како његове сузе над сиромашнима, изгубљенима и упропашћеним грешницима и његово сажаљење за њих, није допрло до црнаца који су обрађивали његова поља. Овај светачки

[7] „I *assert most unhesitatingly*, that the religion of the south – as I have observed it and proved it – is a mere covering for the most horrid crimes; the justifier of the most appalling barbarity; a sanctifier of the most hateful frauds; and a secure shelter, under which the darkest, foulest, grossest, and most infernal abominations fester and flourish. Were I again to be reduced to the condition of a slave, *next* to that calamity, I should regard the fact of being the slave of a religious slaveholder, the greatest that could befall me. For all slaveholders with whom I have ever met, religious slaveholders are the worst... Religious slaveholders, like religious persecutors, are ever extreme in their malice and violence". Douglass, F 1857, *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, pp. 257–258.

Хопкинс знао је да се хвали да је најбоља рука за управљање црнцем у земљи. Он је бичевао за најмањи прекршај, како би спречио чињење великих".[8]

Слично је Дагласово сведочење о извесном господину Видену, методистичком проповеднику, ватреном поборнику верских прописа, генерално узев, чувеном по патолошком злостављању робова. Виденова теорија, коју је у пракси стално примењивао, била је да добар роб треба да буде бичеван да би остао добар, а да лошем робу бич свакако следује да би постао – добар. „Понашај се рђаво, или се понашај добро, била је позната максима Видена, дужност господара је да употреби бич".[9]

И по стицању слободе ова тема је заокупљала Дагласа, не само у том смислу што је у својим аутобиографијама и небројеним предавањима и проповедима безброј пута препричавао свој живот у ропству, већ и тиме што је имао потребу да се директно обрати многима који су узурпирали његову слободу и закинули га користећи се бесплатно његовим радом и да на свој начин сведе рачуне с њима. У неколико јавних писама он се обратио својим негдашњим господарима, пластично им предочавајући грехе које су починили према њему и његовој породици и сабраћи. Веома је потресан детаљ из писма Томасу Олду, коме покушава да објасни да је и он човек са породицом као и Олд. Својим бритким језиком зрелог и образованог човека Даглас посрамљује бившег господара: „О! господине, робовласник ми никада не делује у тој мери као потпуни агент пакла док не погледам на моју драгу децу. Тада се моја осећања подигну изван моје контроле... Сећам се ланца, жвала, крвавог бича; суморности која попут смрти замрачује сломљени дух суморних сужања; ужасну одговорност његовог бића отргнутог од жене и деце и продатог као звер на тржишту. Немој рећи да је то слика из маште. Ти добро знаш да носим ожиљке на својим леђима нанете твојим налогом; и да си ти, док смо били браћа у истој цркви, изазвао да ова десна рука, којом ти сада пишем ово писмо, буде чврсто везана за моју леву и да моју особу, под претњом пиштоља, одвуку 15 миља од Бејсајда до Истона, да буде продата као звер на пијаци за наводни злочин намере да утекне из твог власништва".[10]

---

[8] „I beg to introduce the reader to Rev. Rigby Hopkins… He always managed to have one or two slaves to whip on Monday morning, so as to start his hands to their work, under the inspiration of a new assurance on Monday, that his preaching about kindness, mercy, brotherly love, and the like, on Sunday, did not interfere with, or prevent him from establishing his authority, by the cowskin. He seemed to wish to assure them, that his tears over poor, lost and ruined sinners, and his pity for them, did not reach to the blacks who tilled his fields. This saintly Hopkins used to boast, that he was the best hand to manage a Negro in the county. He whipped for the smallest offenses, by way of preventing the commission of large ones". Ibid., p. 259.

[9] „Behave ill, or behave well, it was the known maxim of Weeden, that it is the duty of a master to use the lash". Ibid., p. 258.

[10] „Oh! sir, a slaveholder never appears to me so completely an agent of hell, as when I think of and look upon my dear children. It is then that my feelings rise above my control... I remember the chain, the gag, the bloody whip; the death-like gloom overshadowing the broken spirit of the fettered bondman; the appalling liability of his being torn away from wife and children, and sold like a beast in the market. Say not that this is a picture of fancy. You well know that I wear stripes on my back, inflicted by your direction; and that you, while we were brothers in the same church, caused this right hand, with which I am now penning this letter, to be closely tied to my left, and my person dragged, at the pistol's

Поставши слободан човек и дошавши на север Сједињених Држава, Даглас се не одриче Христа, иако је згрожен јужњачким „хришћанством", већ, напротив, жели да докаже себи и другима да истинско хришћанство није оно са којим се сусрео током ропства. И при томе добро памти да је прве речи научио да сриче управо из Светог писма, уз помоћ своје господарице Софије Олд (Sophia), које се са захвалношћу сећао. Дагласов животни пут и решеност да стекне слободу нераскидиво су повезане са две ствари: писменошћу и Светим писмом.

По доласку у Њубедфорд он је са „запрепашћењем и ужаснутошћу" открио да су расизмом итекако натопљени и северњачки храмови који одржавају везу са јужњачким црквама и, што је још важније, да у црквама на северу Сједињених Држава влада јасно видљива расна доминација белаца. „Међу мојим првим бригама по доспевању у Њубедфорд била је да постанем уједињен са црквом, јер никад заправо нисам одустао од моје религиозне вере. Постао сам равнодушан и у запуштеном стању, али сам још био убеђен да је моја дужност била да се прикључим методистичкој цркви. Тада нисам био свестан моћног утицаја тог религиозног тела у корист поробљавања моје расе, нити сам видео како северне цркве могу бити одговорне за понашање јужњачких цркава... Суди онда, драги читаоче, о мом запрепашћењу и ужаснутошћу кад сам открио, као што ускоро јесам, да су све моје милосрдне претпоставке биле погрешне... када је било очигледно да су сви белци били услужени хлебом и вином, брат Бони – побожни брат Бони – после дуге паузе... позвао је својом руком, узвикујући 'Дођите напред, обојени пријатељи! – дођите напред! Ви сте такође заинтересовани за крв Христову'... Изашао сам напоље и отад у ту цркву никад нисам крочио, иако сам искрено отишао тамо са жељом да се прикључим том телу".[11] Даглас се, после овог непријатно отрежњујућег искуства, прикључио једној мањој црначкој методистичкој цркви.

У личном схватању хришћанства Даглас је, можда и излазећи из оквира хришћанске догме, створио морални кодекс према коме за робове не важе иста правила као за слободне људе. Управо је слобода кључна реч, јер је слобода избора главни Божји дар човеку. Узурпирањем управо овог дара, робовласни-

---

mouth, fifteen miles, from the Bay Side to Easton, to be sold like a beast in the market, for the alleged crime of intending to escape from your possession". Douglass, F 1857, „Letter to His Old Master: *To My Old Master, Tomas Auld*", May 12 1846" in *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, p. 426.

[11] „Among my first concerns on reaching New Bedford, was to become united with the church, for I had never given up, in reality, my religious faith. I had become lukewarm and in a backslidden state, but I was still convinced that it was my duty to join the Methodist church. I was not then aware of the powerful influence of that religious body in favor of the enslavement of my race, nor did I see how the northern churches could be responsible for the conduct of southern churches... Judge, then, dear reader, of my astonishment and mortification, when I found, as soon I did find, all my charitable assumptions at fault… when it was evident that all the whites had been served with the bread and wine, Brother Bonney—pious Brother Bonney—after a long pause… beckoned with his hand, exclaiming, 'Come forward, colored friends! come forward! You, too, have an interest in the blood of Christ…' I went out, and have never been in that church since, although I honestly went there with a view to joining that body.". Douglass, F 1857, *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, pp. 350–351, pp. 351–352, p. 353.

ци узимају човеку најважније и насветије, сматра Даглас. С друге стране, међутим, таквог човека они ослобађају моралне одговорности која важи за друге хришћане. Како би повратио себе у Богом дато стање слободе, Даглас сматра да је робу дозвољено да учини готово све. А узимањем слободе својим робовима робовласници пре свега себе поробљавају, везујући се за страшан грех за који им – уколико се не покају и не ослободе све робове – следује и страшна казна. Према томе, морални закони хришћанства не важе у робовласничком систему, а убиство (смртни грех за хришћане), у појединим случајевима и самоубиство (највећи од свих смртних грехова), дозвољено је у ропству које је непосредно стање рата док год ропство траје. Даглас пише: „Моралност слободног друштва не може бити примењена на робовско друштво. Робовласници су учинили готово немогућим да роб почини било какав злочин, познат законима Бога или законима човека. Ако он украде, узима своје сопствено; ако убије свога господара он само имитира хероје револуције. Робовласнике држим појединачно или колективно одговорнима за сва зла која израсту из (тог) чудовишног односа и верујем да ће они као такви бити држани на суду у присуству праведног Бога. Учини човека робом и стргао си са њега моралну одговорност. Слобода избора је суштина сваке одговорности”.[12]

Даглас је, доследно, истакао и да робовласници имају слободу избора; слободу да се искупе из свог ропства, односно из ланаца греха робовласништва: „Највиши доказ који робовласник може да дâ робу да је прихватио Бога је да ослободи своје робове. Ово је доказ да је он спреман да све преда Богу и ради Бога. Ако то не уради за све робове, било би према мојој процени и мишљењу доказ да то чини с пола срца и у потпуности неконзистентно са идејом искреног покајања”.[13]

Мајерсово запажање да су Дагласова религија и вера у морално устројство универзума биле засноване на локовској традицији теорије природног права, дакле на рационалној основи. На овом месту ваљало би скренути пажњу и на Мајерсово уочавање да је Даглас отишао корак даље од Џона Лока (John Locke) у вери да су природна права не само човеку дата и неотуђива, него и да је казна за њихово узурпирање самоиспуњујућа: „Поштовање природних људских права било је испуњено истинским природним законима које је он често описивао као ’самоиспуњујуће’”.[14]

---

[12] “The morality of *free* society can have no application to *slave* society. Slaveholders have made it almost impossible for the slave to commit any crime, known either to the laws of God or to the laws of man. If he steals, he takes his own; if he kills his master, he imitates only the heroes of the revolution. Slaveholders I hold to be individually and collectively responsible for all the evils which grow out of the horrid relation, and I believe they will be so held at the judgment, in the sight of a just God. Make a man a slave, and you rob him of moral responsibility. Freedom of choice is the essence of all accountability”. Ibid., p. 191.

[13] “The highest evidence the slaveholder can give the slave of his acceptance with God, is the emancipation of his slaves. This is proof that he is willing to give up all to God, and for the sake of God. Not to do this, was, in my estimation, and in the opinion of all the slaves, an evidence of half-heartedness, and wholly inconsistent with the idea of genuine conversion”. Ibid., p. 196.

[14] „Respect for natural human rights was commanded by genuine natural laws that he frequently described as ’self-executing’”. Myers, CP 2008, *Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism*, University Press of Kansas, Lawrence, p. 15.

Управо у овом контексту требало би читати Дагласово амнестирање робова од сваке моралне одговорности док се налазе у ропском положају. Уколико робови подигну руку на господара, у одбрану својих неотуђивих (локовских) права, смрт или повреда господара заправо би, према Дагласовој доктрини, били ништа друго до праведна казна власнику робова који је бесправно узурпирао неотуђива природна права људи претворених у робове. „У свом највишем оправдавању људско право на живот је право на чување *правог људског* живота. У складу с тим, у Дагласовом разумевању природног закона, природно право на живот захтева природну дужност, у одређеним околностима, да се ризикује нечији пуки живот како би био обезбеђен добар живот – слободан, достојанствен и цивилизован живот, у складу са особеним природни даровима људских бића".[15] Тиме се узурпатор побунио не само против Бога, него и против *Декларације независности* којом су загарантована неотуђива права, а то је у ствари побуна против државе чији је *Декларација* темељ, што, према Дагласу, робовласнике – поред тога што су безбожници – чини и издајницима. Према томе, и освета која робовласнике може снаћи од руке роба, света је казна којом их Бог кажњава посредством потлачених праведника.

Де Бојсово „свето неслагање", Кингова „банка правде" и ислам као излаз Малколма Екса

До скора је постојао готово општи консензус у тумачењу односа Вилијама Де Бојса (William Du Bois)[16] према религији, афроамеричким црквама и хришћанству уопште. Од епизоде у којој је на Вилберфорс универзитету одбио да предводи заједничку молитву, до дубоке старости у којој се резолутно

[15] „In its highest justification, the human right to life is a right to preserve a *properly human* life. Accordingly, in Douglass's understanding of the natural law, the natural right to life entails a natural duty, in certain circumstances, to risk one's mere life to secure a good life – a free, dignified, and civilized life, in keeping with human beings' distinctive natural gifts". Ibid., p. 65.

[16] Де Бојс (1868–1963) је свакако једна од најзначајнијих личности афроамеричке борбе за еманципацију и изузетно продуктиван писац. Иако се, за разлику од Дагласа, родио као слободан човек, у северној држави Масачусетс, боравком на Југу рано је осетио неправду расне сегрегације која је наступила по окончању Америчког грађанског рата. Због својих политичких ставова, посебно симпатије према комунизму, иако је уживао високу међународну репутацију, Де Бојс није потпуно прихваћен у Пантеону америчких великана. Америчком естаблишменту темељно се, може се рећи, замерио целокупном својом активношћу. При томе су посебну јарост изазовали „детаљи" попут похвалног чланка који је написао поводом смрти Стаљина (Ио́сиф Виссарио́нович Джугашвили „Сталин"), или Де Бојсове посете СССР-у и сусрети са Хрушчовом (Ники́та Серге́евич Хрущёв) а у Кини са Мао Це Тунгом (毛泽东). Основао је Нијагара покрет (Niagara Movement) који се супротстављао тада доминантној школи мишљења другог црног лидера Букера Т. Вошингтона (Booker T. Washington) и његовој Таскиги идеологији компромиса са расном сегрегацијом. Де Бојс је оснивач и најчувеније организације Афроамериканаца, Националног удружења за унапређење (положаја) обојених људи (National Association for the Advancement of Colored People). Због политичких ставова који су га коштали тешког прогона у макартистичкој Америци добровољно је емигрирао у Гану на позив свог пријатеља, председника те афричке земље Кваме Нкрумаха (Kwame Nkrumah). Узео је и држављанство Гане, а после смрти приређена му је државна сахрана и његово тело и данас почива у маузолеју у Акри.

окренуо марксизму, тумачи његовог дела видели су га као несумњивог атеисту и то је сматрано готовом чињеницом која не изискује неко дубље претресање. Ово формално и јесте била истина, а Де Бојс је и сам експлицитно изјавио да не припада обичној хришћанској доктрини и да не верује у молитву. Новија тумачења, међутим, говоре да овај однос, као и само питање да ли је Де Бојс био религиозан, ипак нису тако једнозначни како су дуго доживљавани. У овом смислу посебно се издвајају тумачења Едварда Блума (Edward J. Blum) и Џонатона Кана (Jonathon S. Khan).

Сам Де Бојс свој однос према вери, цркви и хришћанству описује као спор и несигуран и наводи да је одрастао у школи са веронауком у којој је теологија имала истакнуто место, а да је са 17 година похађао мисионарски колеџ. За себе каже да је до матуре био верник, али да су његове сумње у верске каноне подривене током школовања на Харварду. У Немачкој је, како је написао у аутобиографији, постао „слободни мислилац", а по повратку у Сједињене Државе био је предавач у методистичкој црначкој школи у којој су га колеге сумњичиле за неодговарајући однос према вери. Иста ствар поновила му се на Универзитету Атланте, али то је тамо ипак било толерисано.

„Од моје 30. године надаље све више сам сматрао цркву институцијом која је бранила зла попут ропства, дискриминацију на основу боје коже, експлоатацију рада и рат", написао је Де Бојс у аутобиографији. „Мислим да је највећи дар Совјетског Савеза модерној цивилизацији била детронизација клера и одбијање проповедања религије у државним школама. Религија је и помогла и омела мој уметнички осећај. Знам старе енглеске и немачке (протестанске – прим. С. Г.) химне напамет. Волео сам њихову музику, али сам игнорисао њихове глупаве речи с промишљеном непажњом. Дивна музика коначно је дошла у верске ораторијуме које смо учили на Фиск универзитету, али је то у мени букнуло у Берлину са Деветом симфонијом и њеном Одом радости. Обожавао сам катедралу и церемонију коју сам видео у Европи, али знао сам у шта гледам када је у Њујорку кардинал постао штрајкбрехер и када се црква Христова борила против комунизма хришћанства".[17]

Рекло би се да ово доста јасно говори не само шта је Де Бојс мислио о институцији цркве коју је видео као средство које владајућим слојевима помаже да учврсте доминацију цементирањем класних и расних односа, него у исто време јасно показује да он ту институцију не поистовећује са хришћанством, штавише представља је као непомирљивог противника „комунизма хришћанс-

[17] „From my 30th year on I have increasingly regarded the church as an institution which defended such evils as slavery, color caste, exploitation of labor and war. I think the greatest gift of the Soviet Union to modern civilization was the dethronement of the clergy and the refusal to let religion be taught in the public schools. Religion helped and hindered my artistic sense. I know the old English and German hymns by heart. I loved their music but ignored their silly words with studied inattention. Great music came at last in the religious oratorios which we learned at Fisk University but it burst on me in Berlin with the ninth Symphony and its Hymn of Joy. I worshipped Cathedral and ceremony which I saw in Europe but I knew what I was looking at when in New York a cardinal became a strikebreaker and the Church of Christ fought the Communism of Christianity". Du Bois, W.E.B. 1968, *The Autobiography of W.E.B. Du Bois: A Soliloquy on Viewing My Life from the Last Decade of Its First Century*, International Publishers, New York, p. 286.

тва". Овде Де Бојс иде корак даље у односу на Дагласа који није прихватао белачку робовласничку религију Југа, али је зато пригрлио аболиционистичке беле деноминације, као и црначке цркве, укључујући Зајон методистичку (Zion Methodist Church) којој је сам приступио. Даглас је видео проблем у одређеној врсти теологије, односно њеном накарадном тумачењу, али се није због тога одрекао хришћанства већ му је, напротив, био дубоко привржен, бранећи га од оних које је сматрао лажним хришћанима.

Однос најистајнутијих афроамеричких вођа према хришћанству, малте не је лакмус папир на којем се одсликава њихово поимање пута којим ваља ходити ради отклањања претешке расне препреке. Занимљиво је пратити генезу тог односа, која није праволинијска. Тако је, на пример, за разлику од свог старијег сународника Де Бојса, баптистички свештеник и најпознатији амерички борац за људска права Мартин Лутер Кинг (Martin Luther King, Jr.), многи ближи Дагласу, јер је, баш као и он, био чврсто укорењени хришћански верник. Подједнако као Даглас, Кинг није у изворним начелима хришћанства видео ништа што би могло да омете остварење црначких снова о равноправности. У свом најпознатијем говору „Имам сан", који је пред више од 200.000 људи одржао 28. августа 1963. године у Вашингтону, Кинг се – баш онако како би учинио Даглас – позвао на Линколнову *Прокламацију о коначној еманципацији*, на Устав Сједињених Држава и на *Декларацију независности* Томаса Џеферсона (Thomas Jefferson) које је назвао „величанственим". Али: „Стотину година касније (мисли на *Прокламацију* – прим. С. Г.) живот црнца на жалост је обогаљен оковима сегрегације и ланцима дискриминације… ми смо дошли у главни град наше државе да уновчимо чек. Када су архитекте наше републике потписале величанствене речи Устава и Декларације независности, они су потписивали признаницу на коју би сваки Американац имао право наследства. Та признаница била је обећање да ће свим људима, да, црним људима као и белим људима, бити загарантована неотуђива права на живот, слободу и потрагу за срећом. Данас је очигледно да је Америка изневерила обавезу према овој признаници, барем што се тиче њених обојених грађана. Уместо да поштује свету обавезу, Америка је црном народу дала неисправан чек, чек на чијој полеђини пише: 'без покрића'".[18] Упркос свему, међутим, Кинг је – тако слично Дагласу – непоправљиви оптимиста који одбија да поверује да је „банка правде банкротирала" и са говорнице на степеништу Линколновог меморијалног центра поручује да не одустаје од сна о равноправности и хармонији у којој ће живети бели и обојени.

[18] „One hundred years later, the life of the Negro is still sadly crippled by the manacles of segregation and the chains of discrimination… we have come to our nation's capital to cash a check. When the architects of our republic wrote the magnificent words of the Constitution and the Declaration of Independence, they were signing a promissory note to which every American was to fall heir. This note was a promise that all men, yes, black men as well as white men, would be guaranteed the unalienable rights of life, liberty, and the pursuit of happiness. It is obvious today that America has defaulted on this promissory note insofar as her citizens of color are concerned. Instead of honoring this sacred obligation, America has given the Negro people a bad check, a check which has come back marked 'insufficient fundsh'". King, ML 1963, 'I Have a Dream'. Available from: http://www.huffingtonpost.com/2012/01/16/i-have-a-dream-speech-text-martin-luther-king-jr_n_1207734.html.

С друге стране, Де Бојсов корак даље у односу на Дагласа састоји се у одбацивању хришћанске догме, али нипошто у активној борби против хришћанства, још мање у мржњи према религији. Иако највероватније Де Бојс није био религиозан (мада је и ово тешко поуздано тврдити јер је религиозност дубоко интимна ствар – прим С. Г.), његово тумачење природе хришћанства јужњачких црквава (као лажног) у потпуности се поклапа с Дагласовим. Де Бојс је проблем видео и у црначким деноминацијама, сматрајући да и оне доприносе одржавању расних односа тиме што анестезирају црне масе надом у ностранo, у име чега их уче трпљењу.

Најрадикалнији корак даље међу Афроамериканцима направио је педесетих и шездесетих година 20. века харизматични млади црни активиста Малколм Литл (Malcolm Little), познат као Малколм Екс (Malcolm X),[19] а по прихватању ислама и као Ел Хаџ Малик ел Шабаз (El-Hajj Malik el-Shabazz), који је оштро одбацио хришћанство сматрајући га религијом робова која би црнце требало вечито да држи у покорности, везане физичким, друштвеним, економским и, коначно, менталним ланцима. Уместо хришћанства, он се окренуо исламу и убрзо постао један од најутицајнијих вођа организације Нације ислама.[20] Њега је ислам привукао пре свега тиме што у њему није видео ону врсту понизности и покорности коју је препознавао у хришћанству. Напротив, он је, као и многи његови црни следбеници и саборци, видео у исламу снагу која Афроамериканцима помаже у отпору и ослобађању од белачке доминације. Штавише, Малком Екс себе, а ни остале Афроамериканце, уопште није ни сматрао Американцима већ – жртвом Сједињених Држава.

У говору „Гласачки листић или метак" (The Ballot or the Bullet) који је 3. априла 1964. године – непуну годину дана пре него што је убијен у атентату – одржао у Кливленду, Малколм Екс је рекао: „Не, ја нисам Американац. Ја сам један од 22 милиона црних људи који су жртве американизма. Један од 22 милиона црних људи који су жртве демократије, која је ништа до одвратна хипо-

[19] Малколм Екс (1925–1965), радикални борац за права Африканаца у САД. Сматрао је да је хришћанство – не само „бело" него и хришћанство црначких конгрегација – религија робова која анестезира црнце у САД и ментално их држи у оковима, због чега је постао муслиман и прикључио се Нацији ислама коју је водио харизматични Илајџа Мухамед (Elijah Muhammad). Често је нападао друге афроамеричке лидере попут Кинга због њихове слабости и припадности хришћанству. Био је црни националиста, чак црни расиста, и сматрао је да су оружана борба и национализам кључ слободе. Сукобио се с Нацијом ислама разочаран у њеног лидера и основао је Организацију афроамеричког јединства (Organisation of Afro-American Unity). Током хаџилука у Меки 1964. дубоко су га фасцинирали призори сједињених верника свих раса и нација, видевши ислам као кључ за превазилажење расних подела. На радикалну промену схватања расних проблема и напуштање црначког анти-белог расизма посебно су утицали његови разговори с низом афричких лидера током треће посете Малколма Екса Африци у лето 1964. године, укључујући председнике Египта Гамала Абдела Насера (حسين الناصر عبد جمال), Гане Кваме Нкрумаха и Алжира Ахмеда Бен Белу (بلّة بن أحمد), који су му, како је сам рекао, помогли да увиди „опасност расизма". Припадници Нације ислама убили су га у Њујорку 19. фебруара 1965. године, али, као и у Кинговом случају, до данас нису разјашњене околности његове смрти, а широко је распрострањена верзија да је иза његовог убиства стајала држава којој је сметао због промоције легитимности оружане борбе за достојанство Африканаца у САД.

[20] Афроамерички исламски религиозни покрет који је 4. јула 1930. године основао Волас Фард Махамед (Wallace Fard Muhammad).

кризија. Дакле, не стојим овде говорећи вам као Американац, или патриота, или поздрављач заставе, или махач заставом – не, не ја. Говорим као жртва овог америчког система. И видим Америку очима жртве. Не видим никакав амерички сан; видим америчку ноћну мору".[21]

А пет дана раније у говору у њујоршком кварту Вашингтон Хајтс (Washington Heights) нагласио је да црнци немају никакве везе са темељним документима Сједињених Држава (на које се позивају Даглас и Кинг) и да је илузија да су они прављени за црнце, који нису ни учествовали у њиховом писању: „Ми смо Африканци и ми се игром случаја налазимо у Америци. Ми нисмо Американци. Ми смо људи који су раније били Африканци и који су отети и доведени у Америку. Наши преци нису били ходочасници (насељеници, бели пуританци, први колонисти Америке – прим. С. Г.). Ми се нисмо искрцали на Плимут Рок;[22] Рок (камен) се искрцао на нас. Ми смо доведени овде против наше воље; ми нисмо овде доведени да будемо начињени грађанима. Ми нисмо овде доведени да уживамо уставне дарове о којима тако предивно говоре данас".[23]

Игром случаја, Де Бојс је готово био принуђен да при самом крају живота заступа ставове веома сличне гледиштима која је Малколм Екс изрицао после Де Бојсове смрти, јер је безмало дословно избачен из Сједињених Држава. Општи је, међутим, консензус да је он излаз за Афроамериканце видео у социјалистичкој (марксистичкој) идеологији и изван религиозних оквира. Као што је већ речено и та теза је доведена у питање, посебно радовима Блума и Кана. Овај други нагласак ставља на то да постоји нешто спиритуално у Де Бојсовом језику, а Блумова теза је можда још интересантнија будући да он наглашава Де Бојсов „заборављени" став да управо истинско хришћанство може да буде катализатор великих позитивних друштвених промена.

Кан налази да Де Бојс не користи религију да потисне проблематизовање несавршености у друштву већ, напротив, да их још снажније осветли: „'Не могу вам увек обећати срећу, али вам могу обећати свето неслагање са несавршеним'. Предлажем да чујемо кључну фразу 'свето неслагање', не као де-

[21] „No, I'm not an American. I'm one of the 22 million black people who are the victims of Americanism. One of the 22 million black people who are the victims of democracy, nothing but disguised hypocrisy. So, I'm not standing here speaking to you as an American, or a patriot, or a flag-saluter, or a flag-waver – no, not I. I'm speaking as a victim of this American system. And I see America through the eyes of the victim. I don't see any American dream; I see an American nightmare". Malcolm, X 1964, 'The Ballot or the Bullet'. Available from: http://www.edchange.org/multicultural/speeches/malcolm_x_ballot.html.

[22] Један од најзначајнијих симбола америчке историје, стена у Плимуту, у садашњој америчкој држави Масачусетс, на коју су се, према предању, 1620. године искрцали путници брода „Мејфлауер" (Mayflower), бели пуритански ходочасници из Енглеске који су убрзо основали Плимутску колонију, прво веће стално насеље у региону Нове Енглеске.

[23] „We are Africans, and we happen to be in America. We are not Americans. We are a people who formerly were Africans who were kidnaped and brought to America. Our forefathers weren't the Pilgrims. We didn't land on Plymouth Rock; the rock was landed on us. We were brought here against our will; we were not brought here to be made citizens. We were not brought here to enjoy the constitutional gifts that they speak so beautifully about today. Malcolm, X 1964, 'We are Africans, not Americans'. Available from: http://www.vlib.us/amdocs/texts/malcolmx0364.html.

бојсовско гађење и одбацивање религије. Она је неисправно прочитана као ласкање или прекорна нерелигиозност – као да Де Бојс упозорава на светост и религију или јој прети. Уместо овога, у 'светом неслагању' треба да чујемо обећање, споразум, и тежњу за стањем незадовољства политиком и друштвом. Дебојсовско неслагање је религиозни сензибилитет и духовни подухват. 'Светост' – верски језик, идеје, приче, врлине – постају у Де Бојсовим рукама средство неслагања. Његово коришћење религије не скреће пажњу са несавршености већ је још више и намерније усмерава на несавршено и на оно што постоји како би га преобразио у светски идеал. Свето неслагање је достигнуто стање за којим Де Бојс трага. Његово свето неслагање постаје стање блаженства".[24]

И заиста, има нечег молитвеног у језику којим пише Де Бојс, мада он у социолошким студијама комбинује језик науке и социјалистичких идеја с примедбама несавршеностима и неправдама америчког друштва ушанченог у политику расне сегрегације и огромних социјалних разлика. Али када о истим овим стварима пише у есејима и литерарним радовима, попут оних из Душа црног народа (The Souls of Black Folk), Дарквотера (Darkwater: Voices from within the Veil) или *Потраге за сребрним руном* (*The Quest of the Silver Fleece*), у Де Бојсовом језику провејава дух сетних и меланхоничних духовних песама робова и специфичног госпела из црначких цркава Југа са којима се сусрео у раној младости када је напустио родни Грејт Берингтон и преселио се у Тенеси, на дубоки Југ.

Док Кан наглашава спиритуални, односно својеврсни теистички моменат у Де Бојсовој мисли, Блум у њој налази практичну примену религије у његовој политичкој философији. Блум примећује да је Де Бојс видео одређени парадокс, односно оно што се у психологији назива когнитивна дисонанца између хришћанских принципа и праксе хришћанских цркава. Оно што је за Де Бојса „права хришћанска вера", са учењима о једнакости и људском братству, коси се са праксом америчких белих хришћана који – да би оправдали економску добит, експлоатацију и империјализам – мењају доктрину цркве како би је ускладили са својим себичним интересима. Блум указује на Де Бојсов став да бели Американци обликују истинско хришћанство до непрепознатљивости како би се оно увек уклопило у тренутни интерес и било обично средство економског и друштвеног потчињавања. То се савршено уклапа у марксистичку теорију којој је Де Бојс нагињао, наводи Блум. Према њему, Де Бојс позива на друштвену промену која ће се збити кроз оригинална Христова учења: „Да би

[24] "I cannot promise you happiness always, but I can promise you divine discontent with the imperfect." I submit that we hear the key phrase, "divine discontent," not as Du Boisian disgust and rejection of religion. It is misread as flatly or vituperatively irreligious – as though Du Bois warns or threatens against divinity and religion. Instead, we should hear in "divine discontent" a promise, a covenant, and an urging toward a state of dissatisfaction with politics and society. Du Boisian discontent is a religious sensibility and a spiritual achievement. "Divinity" – religious language, ideas, narratives, virtues – becomes in Du Bois's hands a tool to express discontent. His uses of religion do not distract from the imperfect but focus attention ever more intently on the imperfect and on what exists in order to transform it into a worldly ideal. Divine discontent is an accomplished state that Du Bois seeks. His divine discontent becomes a state of grace". Kahn, JS 2009, *Divine Discontent: The Religious Imagination of W. E. B. Du Bois*, Oxford University Press, New York, p. 8.

расни односи били поправљени, да би економска експлоатација била завршена, и да искрена солидарност добије замах широм земље, нација мора да доживи обнову истинске хришћанске вере".[25]

Блум истиче, супротно устаљеном читању Де Бојса, да су хришћанство и, уопште, религијски мотиви и реторика, били међу носећим стубовима Де Бојсове мисли. Идејом „истинског хришћанства" и верским идиомима и реториком, Де Бојс је разматрао друштвене проблеме, решења, силе и друштво, а мерила „истинског хришћанства" – које треба да се бори против материјализма, мржње, искоришћавања, доминације и рата – одређивала су ко је хришћанин, односно у којој мери се друштво и цркве могу назвати хришћанским. Иако је црква имала историјски негативан утицај, Де Бојс управо њој даје улогу, посебно црним пасторима, на којима је терет борбе за друштвену правду засновану на истинском хришћанству.

Управо о овој теми Де Бојс је, са Мери Чрч Терел (Mary Church Terrell) и Кели Милер (Kelly Miller), писао у социолошкој студији *The Negro Church*. Њих троје се заложило за ново доба расног пријатељства: „Вера је Афроамериканцима била потребна, тврдили су они, због тога што је 'хришћанска црква велики мотор моралног уздизања'. Белцима је, поврх тога, истинско хришћанство било потребно због тога што би их оно лишило њиховог расизма и водило их ка равноправности угрожених група. 'Верске поуке ослободиле би белог човека његових предрасуда и дале му повод да препозна очинство Бога и братство међу људима', тврдили су они".[26] Блум указује да је Де Бојс сматрао да је та врста активизма црног свештенства „практични хришћански рад" којим би било разобличено лажно хришћанство беле Америке. Извор тог лажног хришћанства је ишчашена теологија настала због друштвене, расне и економске неједнакости: „Де Бојс је налазио хришћанско одобравање расизма, експлоатације и материјализма скоро свеприсутно у Сједињеним Државама и западном свету. Сегрегација, линчовање, одузимање права гласа и економске разлике, дале су Де Бојсу доказ да Сједињене Државе уопште нису 'хришћанска нација' и да већина белих Американаца нису прави хришћани".[27]

---

[25] „For race relations to improve, for economic exploitation to end, and for genuine solidarity to sweep across the land, the nation must experience a renewal of true Christian faith". Blum, EJ 2005,'Religion and Sociological Imagination of W. E. B. Du Bois', *Sociation Today*, Volume 3, Number 1. Available from: http://www.ncsociology.org/sociationtoday/dubois/blum.htm.

[26] „African Americans needed faith, they claimed, because 'The great engine of moral uplift is the Christian church.' Whites needed true Christianity, moreover, because it would divest them of their racism and lead them to equitable treatment of disadvantaged groups. 'Religious precepts would rob the white man of his prejudices and cause him to recognize the Fatherhood of God and the brotherhood of man,' they asserted". Blum, EJ 2005,'Religion and Sociological Imagination of W. E. B. Du Bois', *Sociation Today*, Volume 3, Number 1. Available from:
http://www.ncsociology.org/sociationtoday/dubois/blum.htm.

[27] Du Bois found the Christian authorization of racism, exploitation, and materialism almost ubiquitous in the United States and the western world. Segregation, lynching, disfranchisement, and economic disparities provided Du Bois with evidence that the United States was not a "Christian nation" and that most white Americans were not true Christians". Blum, EJ 2005,'Religion and Sociological Imagination of W. E. B. Du Bois', *Sociation Today*, Volume 3, Number 1. Available from:
http://www.ncsociology.org/sociationtoday/dubois/blum.htm.

Блум додаје да је Де Бојс редовно нападао хришћанске мисионаре јер они заправо поплочавају пут за економски и политички империјализам. Према Де Бојсу, економски узуси које проповеда хришћанство не могу бити удаљенији од капитализма у чијој је природи да производи тлачење људи и империјализам. Због тога управо социјалистичко економско и друштвено устројство одговара истинској хришћанској вери. Блум наглашава да је Де Бојс оплеменио марксистичку теорију тиме што је истинској хришћанској вери дао улогу потенцијалног покретача великих друштвених промена, нешто што свакако Маркс није повезивао с вером и црквом: „Де Бојсов фокус на потенцијалну преображавајућу моћ истинског хришћанства указује да је он не само ревидирао марксистичку теорију додајући расу у расправе о експлоатацији, већ да је такође радикално ревидирао Маркса тврдећи да суштинска друштвена промена може да се догоди на идеолошком нивоу тако што ће истинско хришћанство да се ухвати у коштац са својим бастардизованим верзијама".[28]

Ово је изузетна Де Бојсова мисао и може се рећи да је у појединим случајевима имала примену у стварном животу. У Латинској Америци многи левичари и комунисти отворено су религиозни, а веома пуно свештеника је током борби била на страни комуниста, посебно када су се они борили против доминације великог северног суседа. И у Грчкој је однос комуниста према (православној) цркви био сасвим различит у поређењу са бруталним прогоном у бољшевичкој Русији после Октобарске револуције или (у нешто блажој форми) у Југославији у првим годинама после Другог светског рата.

Блум додаје да се Де Бојс није одрекао мисли о томе да истинско хришћанство може да подупре друштвене промене, чак ни у тренутку када је у потпуности прихватио комунизам. И не само то: Блум истиче Де Бојсово писање библијским речником о подвизима атеистичких држава Совјетског Савеза и Кине. „Он је описивао и Совјетски Савез и комунистичку Кину у библијским терминима. Што се тиче Другог светског рата, он је држао, 'на изненађење човечанства, Давид је надвладао Голијата и Совјетски Савез је победио у рату Немачку у Стаљинграду'. Он је такође повезао нови кинески комунистички режим са Христом, 'о прелепа, стрпљива, самопожртвована Кино, презрена и незаборавна, победоносна и опраштајућа, распета и васкрсла из мртвих'".[29]

***

[28] „Du Bois's focus on the potentially transforming power of true Christianity indicates that he not only revised Marxian theory by adding race to discussions of exploitation, but that he also radically revised Marx by asserting that substantive social change could take place at the ideological level as true Christianity engaged in a battle with its bastardized versions". Blum, EJ 2005,'Religion and Sociological Imagination of W. E. B. Du Bois', *Sociation Today*, Volume 3, Number 1. Available from: http://www.ncsociology.org/sociationtoday/dubois/blum.htm.

[29] He described both the Soviet Union and Communist China in biblical terms. Regarding the Second World War, he maintained, "to the surprise of mankind, David overpowered Goliath, and the Soviet Union won the war over Germany at Stalingrad." He also explicitly likened China's new Communist regime to Christ, "Oh beautiful, patient, self-sacrificing China, despised and unforgettable, victorious and forgiving, crucified and risen from the dead". Ibid.

Фасцинантан је спектар одговора најзначајнијих афроамеричких мислилаца на изазов хришћанства, снажно осенченог неспорном чињеницом да је оно било религија коју су упражњавали робовласници. Овде се пре свега мисли на јужњачко „бело" хришћанство, готово једино с којим су црни робови могли да дођу у додир. Даглас је прихватио ову веру веома озбиљно, до те мере да је обавезу да раскринка теологију робовласништва имао не само као Афроамериканац, одбегли роб, борац за сужње и либерал, већ је то сматрао и својом верском дужношћу.

Треба напоменути да су поједине северњачке деноминације, међу којима су се изразито истицали квекери, жестоко бориле против ропства, мада је и на северу Уније било сабраће јужњачких цркава.

Према Блумовој аргументацији, и Вилијам Де Бојс је у потпуности делио Дагласов став о томе да су многи међу белцима лажни хришћани. При томе се Блум разликује од велике већине других аутора који Де Бојса посматрају искључиво као атеисту и секуларног мислиоца социјалистичких ставова. Он, штавише, инсистира на тези да је Де Бојс оплеменио марксистичку теорију тиме што је истинско хришћанство видео као потенцијалног покретача великих друштвених промена. Де Бојс се при томе, за разлику од Дагласа, клонио уплитања религије у политичка права Афроамериканаца, али је зато делио Дагласов став да су најгори управо религиозни заступници ропства, односно расне сегрегације у Де Бојсово време.

Можда је најинтересантнији радикални отклон од хришћанства Малколма Екса – не отклон од појединих његових верзија већ од хришћанства у било којем виду. Његов став да је хришћанство као такво вера намењена контроли робова, а да је излаз у исламу, можда је и контродикторан. Безусловно покоравање Алаху можда делује на први поглед чудно, али Малколм Екс је у исламу видео религију која ће у наступајућем рату Афроамериканаца за слободу дати снагу борцима, пре свега менталну, односно обезбедити им нови начин размишљања и погледа на живот, одакле ће уследити воља за освету и активна оружана борба за слободу. Ислам, афрички национализам и оружани отпор били су кључеви слободе у виђењу Малкома Екса. Он је у хришћанству видео глобалну веру поробљивача, са чиме се делимично поклапа и антиимперијалистички став Вилијама Де Бојса.

Кључ за разумевање односа афроамеричких политичких и интелектуалних првака према хришћанству лежи у њиховом разумевању одговора на питање слободе, њеног постизања и задржавања. За Дагласа, Де Бојса и Кинга, хришћанство само по себи није проблематично; оно је само извитоперено и злоупотребљено од његових узурпатора који и њиме оправдавају робовласништво, док је Малколм Екс заузео радикалан став који га је вероватно коштао главе.

Литература:

1. Bičer Stou, Harijeta (2012): Čiča Tomina koliba, Pčelica, Čačak.
2. Blum, Edward J. (2005): 'Religion and Sociological Imagination of W. E. B. Du Bois', Sociation Today, Volume 3, Number 1. Available from: http://www.ncsociology.org/sociationtoday/dubois/blum.htm.
3. Calhoun, John C. (1837): 'Slavery a Positive Good'. Available from: http://teachingamericanhistory.org/library/index.asp?document=71.
4. Douglass, Frederick (1857): My Bondage and My Freedom, Miller, Orton & Co., New York & Auburn.
5. Du Bois, W. E. B. (1920): Darkwater: Voices from within the Veil, Harcourt, Brace and Company, New York. Available from: The Project Gutenberg EBook of Darkwoter, 2005.
6. Du Bois, W. E. B. (1968): The Autobiography of W.E.B. Du Bois: A Soliloquy on Viewing My Life from the Last Decade of Its First Century, International Publishers, New York.
7. Du Bois, W. E. B. (1903): The Souls of Black Folk, Oxford University Press, New York, 2007.
8. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1986): Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd.
9. Kahn, Jonathon S. (2009): Divine Discontent: The Religious Imagination of W. E. B. Du Bois, Oxford University Press, New York.
10. King, Martin Luther (1963): 'I Have a Dream'. Available from: http://www.huffingtonpost.com/2012/01/16/i-have-a-dream-speech-text-martin-luther-king-jr_n_1207734.html.
11. Myers, Peter C. (2008): Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism, University Press of Kansas, Lawrence.
12. Solženjicin, Aleksandar (2010): Jedan dan Ivana Denisoviča, Novosti, Beograd.
13. X, Malcolm (1964): 'The Ballot or the Bullet'. Available from: http://www.edchange.org/multicultural/speeches/malcolm_x_ballot.html.
14. X, Malcolm (1964): 'We are Africans, not Americans'. Available from: http://www.vlib.us/amdocs/texts/malcolmx0364.html.

AFRO-AMERICAN INTELLECTUALS AND CHRISTIANITY

Summary: One of the key questions that African American intellectuals had and still have is the question of attitude that Afro-American community should have towards Christianity. The question is whether it is the religion of enslavers, aimed at justifying the system and give slaves some hope of happiness after death, or is it a faith that represents the greatest accusation against the enslavers themselves, who by participation in the system of slavery accuse themselves and who are, by this perverted version of Christianity, committing blasphemy against Christ. This article examines that question by contrasting the ideas of several most important African American thinkers and activists, whose positions defined the lines of future debate. This article compares the views of Frederick Douglass, WEB Du Bois, Martin Luther King Jr. and Malcolm X on this issue.

Key words: Christianity, Islam, sham religion, slavery, freedom, Frederick Douglass, William Du Bois, Malcolm X, Martin Luther King Jr.

ДЕЈАН БУРСАЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 342.53:342.8
Монографска студија
Примљен: 11.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 43-52

ПРЕДНОСТИ, МАНЕ И ПОСЛЕДИЦЕ МОГУЋЕ ПРИМЕНЕ ВЕЋИНСКОГ ИЗБОРНОГ СИСТЕМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ*

Сажетак: У овом раду ћемо изнети аргументе у корист увођења већинског изборног система при избору посланика Народне скупштине Републике Србије. Даћемо преглед кључних разлика између већинског и пропорционалног система, анализираћемо актуелни систем и нарочито његове негативне стране. Рад ће такође садржати кратак историјски осврт на краткотрајну примену, ефекте и разлоге одбацивања већинског изборног система, који је био у употреби на првим изборима у Србији након увођења вишепартизма. Коначно, изнећемо аргументе који говоре у прилог већинском систему за избор народних посланика – пре свега кроз призму могућих последица које би примена овог механизма могла да има на политички живот у Србији.

Кључне речи: већински изборни систем, пропорционални изборни систем, избори, изборна реформа, политичке партије, Република Србија

Увод

Дизајнирање изборног система је, због последица и утицаја на политички живот, али и на развој друштва уопште, веома важан процес у свакој демократској земљи. Изборни систем понегде настаје дуготрајном, готово вековном еволуцијом; док су у другим земљама изборна правила резултат брзоплетог „копирања“ модела из иностранства, или чак резултат спољног притиска. У неким државама, у које можемо сврстати и Србију, функционалан и прихватљив (како са становишта грађана, тако и политичких актера) изборни систем се кристалише тек након дуготрајног лутања и експериментисања са разним моделима и њиховим варијацијама.

Институционално лутање, које је у овом погледу било приметно у Србији у последње готово три деценије од поновног увођења политичког плурализма, произвело је неколико варијанти изборног система. Део ових решења из

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

различитих разлога није одговарао актерима у датим тренуцима, те је доживљавао брзоплете промене, без остављеног довољног временског оквира да различити изборни системи покажу своје политичке и друштвене последице, те буду процењени на основу средњерочних или дугорочних ефеката и утицаја на целокупно друштво, а не само на основу краткорочне политичке калкулације тј. непосредних изборних резултата. Такву судбину је доживео и већински изборни систем – примењен у Србији на првим парламентарним изборима 1990. године, али убрзо напуштен због притиска и протеста тадашње опозиције (Гоати, 2013: 34-39), која је легитимно захтевала модел који ће јој омогућити веће политичко представљање у ситуацији перципиране неравноправне политичке борбе. Тако је овај систем одбачен после само једног изборног циклуса тј. свега 17 месеци колико је био на снази (следећи парламентарни републички избори, по пропорционалном систему са више изборних јединица, одржани су у априлу 1992. године), без довољно времена да покаже све своје последице, нарочито у значајно тешким околностима распада југословенске федерације, грађанског рата и нарушеног односа владе и опозиције – какав је владао кроз целу последњу деценију двадесетог века. Већински систем тиме остаје неправедно занемарен као „реликт“ уопштено неуспешних првих година српске трансформације из ауторитарног система у демократију, без ширег промишљања о могућностима његове примене данас.

Један од мотива за изношење аргументације у корист већинског система, поред изреченог занемаривања у нашем јавном дискурсу, јесу и честе медијске и политичке најаве промене општег оквира политичког система у Републици Србији. Спекулације о могућој промени одређених аспеката Устава, броја посланика у Народној скупштини, па чак и изборног система, добиле су своју материјализацију у Акционој групи за реформу политичког система, која је формирана у претходном сазиву парламента – али чини се да њено функционисање од тада није нарочито активно (видети: Блиц, 2015). Ипак, у случају испитивања актуелног изборног система или потенцијалне промене, износимо аргументацију у овом раду као прилог јавној и академској дебати.

Већински и пропорционални изборни систем

Изборни систем, опште узевши, представља скуп правила којима се одређује како се гласа и како се гласови бирача претварају у мандате изабраних представника (Орловић, 2012: 20). Ђовани Сартори уопштено дели системе на пропорционалне и већинске (Сартори, 2003: 19-21). У већинским грађани гласају за појединачног кандидата у (најчешће) једномандатним јединицама, а победник на изборима у тој јединици односи све мандате. У пропорционалним системима, гласа се за збирну страначку листу, а мандате између себе деле оне листе које добију довољан број гласова, пропорционално свом учинку међу гласачима. Унутар сваког од ових система постоји велики број варијација и прилагођавања конкретном историјском, друштвеном, политичком и институционалном контексту државе у којој се систем примењује. Тако, већински сис-

тем може бити систем апсолутне (од победника се тражи да освоји више од 50% гласова) или релативне већине (енг. *first past the post* – где је победник онај ко освоји релативну већину гласова у односу на противкандидате, без обзира да ли је тај број прешао 50%). Трећа варијанта је алтернативно гласање, у коме гласачи самостално сортирају кандидате на изборном листићу у складу са сопственим преференцијама. Систем апсолутне већине, тј. двокружни, Сартори посматра као засебан изборни систем, пре свега због резултата које производи. Он то чини на основу Дивержеове тврдње (на основу: Сартори, 2003: 48-50) да већински изборни системи са једнокружним гласањем као последицу производе двостраначке партијске системе; док већински двокружни системи (и уз њих пропорционални системи) као резултат имају вишестраначко устројство партијског система. Наиме, Диверже сматра да двокружни систем тежи формирању коалиција у периоду између изборних кругова и самим тим ублажава последице *first past the post* система. На све ово, Сартори додаје да већински систем не може сам по себи одмах произвести двостраначки формат, али може да га утврди када једном до њега дође – тако што отежава пробој нових парламентарних странака.[1] У сваком случају, закључак је да већински систем редукује партијску фрагментацију и смањује број странака у парламенту, супротно пропорционалном – који тежи представљању највећег броја политичких интереса тј. политичких странака које се кандидују на изборима и остваре довољан број гласова.

То нас води важној дебати између присталица два система. Заговорници пропорционалног сматрају да је његова кључна одлика и највећа вредност – репрезентативност, будући да је у таквом парламенту заступљен највећи број политичких партија које представљају различите интересе грађана. Заговорници већинског система (видети: Cincea, 2013: 175-190), са друге стране, виде ову претерану репрезентативност као проблем који отежава формирање и функционисање извршне власти (по правилу, у пропорционалном систему се формирају владавинске коалиције (Golder, 2006: 23-37)), те су спремни да жртвују репрезентативност захтеву за функционалном и ефикасном владом, коју у већинском систему најчешће формира једна партија, без сувишних вето играча и коалиционих партнера (видети: Tsebelis, 1995).[2] Дебата се на крају своди на питање да ли политички систем треба да тежи већој политичкој репрезентативности или већој ефикасности. Уз то, треба нагласити да већински изборни систем, због своје саме природе представљања базиране пре свега на територијално одређеним изборним јединицама, пре него на политичким листама, доп-

[1] Ово је нарочито видљиво на примеру Сједињених Америчких Држава; али се исто тако може довести у питање на основу актуелних дешавања у Великој Британији.

[2] Теорија вето играча испитује флексибилност доношења одлука у оквиру једног политичког система на основу броја, структуре и међусобних односа „вето играча" у систему – тј. специфичних актера који имају утицај на доношење одлука. У том смислу, вето играч је сваки актер који може да спречи или блокира усвајање неке одлуке, тј. да спречи промену статуса кво. Одрживост статуса кво је стога у директној вези са бројем вето играча: што више актера је укључено у одлучивање, то је већа могућност блокаде одлука (теже је постићи консензус), те је могућност измене статуса кво мања. Аутори који се баве овом облашћу аргументују да је доношење и спровођење значајних реформских промена у системима са великим бројем вето играча веома тешко.

риноси једној врсти територијалне репрезентативности, гарантујући утицај у представничком телу грађанима из свих делова земље, без обзира на политичку опцију за коју су гласали.

Као критика пропорционалног система наводи се и потенцијални исход у коме странке понекад након избора формирају „нежељене“ коалиције са партијама које нису програмски блиске или на други начин прихватљиве њиховим бирачима. Таква могућност је код већинског система значајно умањена, будући да он као резултат даје јасне владајуће већине, често и једнопартијске – мада то зависи пре свега од локалних друштвених и политичких околности у свакој земљи.

Важан аргумент у прилог већинском систему је и тај што се, због саме природе једномандатних изборних јединица у којима се гласа за личност кандидата, ствара непосредан однос између бирача и њихових представника. Грађани из сваке изборне јединице знају ко је задужен да их представља и коме могу да се обрате, док је у пропорционалном систему та линија комуникације донекле замагљена. Значајан и незаобилазан посредник између грађана и њихових представника у пропорционалном систему су политичке партије (које уосталом и бирају посланике на листе те одређују њихов редослед), што може да отвори читав низ проблема везан за легитимитет и улогу партија у неконсолидованим демократијама са још увек недовољно развијеном политичком културом. Затим, можемо аргументовати да већински систем повећава квалитет носилаца изборних функција: будући да се гласа за личност, претпоставка је да ће политичке партије тежити да пажљивије селектирају квалитетније кандидате у изборним јединицама. Иако непосредност овог односа умногоме зависи од величине изборне јединице, непобитна је чињеница да гласачи тачно знају за кога гласају и ко је изабран да представља њихово место, округ или регију – што са собом такође носи импликације по питању одговорности изабраних представника.

Поред већинског и парламентарног система, треба нагласити и постојање треће велике подгрупе: мешовитих изборних система, који теже да комбинују квалитете два наведена система. Вреди поменути да је овакав изборни систем примењиван на изборима за посланике у Скупштини АП Војводине 2004, 2008. и 2012. године. Наиме, паралелни комбиновани изборни систем, по коме је 60 посланика бирано са партијских листа на пропорционалним изборима са целом Војводином као једном изборном јединицом, а других 60 у једномандатним изборним јединицама по већинском двокружном систему, замењен је чисто пропорционалним системом пред изборе 2016. године. Разлог је наводно усклађивање изборног система у покрајини са већ постојећим пропорционалним системом на републичким и локалним изборима.

Већински изборни систем у Србији

Већински изборни систем је у модерној историји Србије примењен на првим скупштинским изборима у децембру 1990. године,[3] и то у форми дво-

[3] Током деведесетих година 20. века већински систем је примењиван и на покрајинским изборима, али то није релевантно за наш рад, пре свега због умањеног политичког значаја покрајинског

кружног гласања. Изборна правила на овим изборима нису била резултат страначког консензуса (Гоати, 2013: 23-31), већ су ишла на руку Социјалистичкој партији Србије. Ова странка је наследила инфраструктуру, организацију, чланство, приступ државним ресурсима и медијима, те финансије бившег Савеза комуниста Србије, што јој је дало одлучујућу предност у односу на опозиционе странке, које су тада још увек биле у процесу формирања – без финансија и приступа медијима, са малим чланством, те веома лабавом и дифузном организацијом.

Иако због притиска опозиције Србија прелази на пропорционалну расподелу мандата већ 1992. године, из овог краткотрајног „излета“ у већинско гласање можемо да извучемо неке закључке. И поред недвојбено неравноправних услова у којима су избори спроведени, они су показали важне одлике већинског система. Прва, кључна, јесте да је систем произвео јасну владајућу већину и извршну власт састављену од представника једне политичке партије, без сувишних вето играча и са јасном линијом одговорности између гласача, изабраних представника и посредно – изабране владе.[4]

Други, мање уочљив резултат јесте да је већински изборни систем омогућио значајно представљање странака националних мањина, додуше оних територијално концентрисаних у појединим изборним јединицама. Уосталом, и Сартори сматра да брану двостраначју у већинском систему представља територијална концентрација „непопустљивих“ мањина (Сартори, 2003: 51-59). Тако је, после првих избора, Народна скупштина имала 14 представника националних мањина (из редова мађарских, хрватских, муслиманских/бошњачких и албанских партија).

Лоша страна овог модела је била драстична потпредстављеност опозиције, пре свега због расутости гласова у великом броју изборних јединица. Међутим, поставља се питање да ли је такав исход резултат урођене институционалне грешке већинског система, или последица објективних околности под којима је опозиција наступала на првим вишестраначким изборима. Одговор, као што знамо, није могуће дати, јер овај изборни систем није дочекао примену у партијском окружењу са више укорењених и боље организованих странака – будући да су већ 1992. године избори одржани у пропорционалном систему са девет изборних јединица, да би тај број на изборима 1997. повећан на енормних 29, што је драстично разводнило процену било каквих реалних ефеката на политички систем, стављајући тако још једном краткорочну калкулацију владајућих партија испред идеје о дугорочно квалитетном изборном систему.

Након петооктобарских промена, Србија усваја пропорционални систем са једном изборном јединицом (која покрива територију целе земље) и избор-

---

парламента у том периоду, те ефеката које је веома тешко проценити – како због подређености покрајинске политике републичкој, тако и из објективног разлога – одсуства података и релевантних анализа тог периода.

[4] СПС је тада освојила 46,1% гласова и 77,6% мандата у Народној скупштини. Владу је формирао премијер Драгутин Зеленовић, већ 15. јануара 1991. године, тј. само неколико дана након званичног проглашења резултата избора.

ним цензусом од 5 процената. Од тада, овај систем је примењиван са блажим модификацијама – у међувремену, листе су затворене тако да се након избора поштује редослед посланика предложен грађанима, а примењене су и мере позитивне дискриминације у погледу укидања изборног цензуса за странке националних мањина, као и осигуравања места на листи за слабије заступљени пол. Ипак, аргументујемо да ове модификације нису успеле да ублаже системске проблеме пропорционалног система, који, како се чини, више одговара политичким елитама него самим грађанима.

Разлози за промену актуелног изборног система

Тренутни изборни систем у Србији (пропорционални са једном изборном јединицом) показао је бројне мане. Пре свега, парламент је веома партијски фрагментиран. Како би максимизовале број гласова у пропорционалном систему, политичке партије стварају широке предизборне коалиције, што води парламентарном животу и политичком „преживљавању“ огромног броја малих странака које имају занемарљиву подршку у бирачком телу, али и велики коалициони (уцењивачки) потенцијал. Такође, партије теже стварању великих постизборних коалиција, повећавајући тако број вето играча, што резултира скупим и неефикасним владама. То логично повлачи још једну последицу, а то је присуство представника малих странака у извршној власти, без широког легитимитета и јасне политичке одговорности (будући да на следећим изборима поново могу да наступају као део неке велике предизборне коалиције, без стварне провере своје популарности и снаге пред бирачима). Као илустрацију ове тврдње, можемо навести податак да 250 посланика из тренутног сазива Народне скупштине долази из чак 35 различитих политичких странака, а актуелну владајућу већину данас чини коалиција 18 парламентарних странака.

Поменуто одсуство директне одговорности је још једна велика мана тренутног изборног система. У актуелном моделу, где грађани гласају за листу у целини, веза између посланика и бирача је потпуно деперсонализована, а посредно се сматра да сви посланици у скупштини представљају све грађане – чиме се линија одговорности у потпуности губи. Посланик уствари представља политичку партију која га је кандидовала, а не грађане који су за њега гласали. За њега на прво место долази лојалност партији, а не одговорност пред грађанима који су га изабрали. Хипотетички, колико год учинак неког представника био лош, странку ништа не спречава да га поново кандидује на листи, јер бирачи не гласају директно за њега. На тај начин, подстиче се деградација квалитета изабраних представника. Исто тако, читав процес кандидовања је арбитрарно препуштен политичким странкама, које немају никакве спољне подстицаје за селекцију и улагање у кадрове, јер гласачи одлуке превасходно доносе на основу популарности целе странке или страначког лидера, а не на основу квалитета понуђених кандидата на листи. Тиме је додатно централизована снага политичких партија, а посредно је институционално подржано њихово нетранспарентно и могуће коруптивно деловање у овом погледу.

Територијална репрезентативност је још једна спорна тачка актуелног система. Сведоци смо да већина посланика долази из Београда и других великих градских средина, док готово половина општина у парламенту нема ниједног представника – а неки региони су драстично потпредстављени у односу на број становника (Орловић, 2011: 46-47).

Могуће последице увођења већинског система

Као што смо видели, већински систем има одговор на многе од набројаних проблема пропорционалног. Већински систем смањује број партија и спречава фрагментацију парламента, даје изборе са јасним победником, те значајно олакшава формирање владе, без укључивања сувишних вето играча. У већинском систему (нарочито једнокружном) партије би у врло кратком временском периоду изгубиле подстицаје за ексесивно предизборно коалирање, а поред броја политичких партија у представничком телу, велика је вероватноћа да би се смањио (кроз гашење или укрупњавање) и укупан број политичких партија, те тако поједноставио данас хаотичан партијски систем у Србији.

Већински систем обезбеђује директну везу између изборне јединице и изабраних представника, а осим подстицања одговорности посланика, он подстиче и странке да траже квалитетне кандидате. Грађани у свакој изборној јединици би знали ко је њихов представник у Народној скупштини и коме могу да се обрате са својим идејама или проблемима, испуњавајући на тај начин праву природу представничког система. Штавише, мандат добијен директно од грађана нужно би водио и већој одговорности посланика. Изабрани представници ће имати већи подстицај да саслушају грађане, решавају њихове проблеме и узимају у обзир интересе своје изборне јединице, будући да њихов реизбор неће зависити примарно од политичке партије, већ од перципиране користи донете јединици. Систем би на тај начин био инклузивнији за грађане, будући да би се значајно зауздао утицај политичких партија као брокера моћи у односу грађана и њихових изабраних представника. Уједно, на овај начин и „дисциплиновање“ посланика делимично прелази из руку политичких партија у руке грађана, што води већој аутономији функционера и самим тим већој демократији унутар самих партија. Узгред, питање је како би већински систем реаговао на досад устаљену праксу „прелетања“ посланика у редове других партија. Да ли би ти посланици били кажњени због недоследности на следећим изборима, или би били награђени због „борбе“ за интересе своје локалне заједнице?

Даље, већински систем је максимално територијално репрезентативан, иако на уштрб страначке репрезентативности. Да бисмо илустровали ову предност, наведимо пример већинске компоненте мешовитог изборног система примењиваног на изборима у Војводини до 2016. године, у контрасту са актуелним пропорционалним системом у покрајини. Наиме, већинском компонентом је било осигурано да свака од 45 војвођанских општина има макар једног представника у покрајинској скупштини (неке од њих су имале и више посла-

ника, у зависности од броја становника). На изборима по пропорционалном систему 2016. године, осам општина је остало без директног представника (видети: Скупштина АПВ, 2017)[5] – будући да више не постоји гаранција територијалног представљања. Такође, број посланика из Новог Сада, као највећег града и седишта покрајинске администрације, износи 37, што чини преко 30% војвођанског парламента. Урушавање географске репрезентативности те метрополизација представљања су карактеристични за пропорционални систем, а у Војводини су се ови ефекти видели већ након једног изборног циклуса. Насупрот томе, већински систем гарантује представљеност свих територијалних изборних јединица, без обзира да ли се ради о политичком центру или периферији, те великим или малим општинама – што у суштини зависи само од величине изборне јединице (на основу: Бурсаћ, Вучићевић, 2017: 160-161).

Једна од значајних предности већинског система у мултикултуралној држави као што је Србија свакако је осигуравање представљања територијално концентрисаних националних мањина. Захваљујући историјским околностима, све веће мањине у Србији и јесу територијално концентрисане, са изузетком Рома. Као што је наведено, странке националних мањина су на већинским изборима 1990. године освојиле 14 мандата – ни у једној другој варијанти пропорционалног изборног система која је примењивана након тога (па чак ни са усвајањем тзв. „природног“ цензуса за мањине од 2004. године) ове партије нису успеле да понове тако добар резултат. Мана већинског система би, са друге стране, била у укидању загарантованог броја припадника слабије заступљеног пола на листи, будући да те одредбе у већинском систему једноставно није могуће спровести – што би извесно довело до смањења родне равноправности у парламенту.

Постоји бојазан да би већински систем у Србији у први мах могао да доведе до уласка већег броја локалних и регионалних странака у парламент, тако производећи ефекте супротне од очекиваних и доприносећи још већој фрагментацији. Међутим, упитно је да ли би се овај тренд одржао на дужи рок, управо због чињенице да већински систем производи јасне победнике и јасне (често једнопартијске) владајуће већине. Тиме се значајно смањује потреба за уласком малих странака у владајуће коалиције, те се, у великом броју случајева, губи и разлог њиховог постојања.

Коначно, у већинском систему увек постоји питање легитимитета владе која може да буде изабрана са несразмерно малом подршком бирачког тела. Међутим, сведоци смо да је у доба све веће изборне апстиненције легитимитет постао проблем и у државама пропорционалних система, тако да је ово питање шире од самог дизајна изборног механизма (видети: Czesnik, 2006: 449-470).

Закључак

Један од мотива при изради институционалног оквира везаног за изборе, нарочито у државама скромне демократске традиције, свакако је тежња поли-

[5] У питању су Мали Иђош, Нови Кнежевац, Бач, Беочин, Жабаљ, Ковачица, Пландиште и Пећинци, осам општина са укупно преко 130 хиљада становника.

тичких актера да максимизују корист из предложених решења. Због тога као важан фактор у процесу обликовања изборног система треба узети жељу актера да кроз изборни систем остваре предност у односу на изборне такмаце (Јовановић, 2011: 21). Стога, и поред академске дебате или евентуалног грађанског притиска, политичке партије ће донети одлуку о промени изборног система на основу сопствене прорачунате одлуке. Као што смо видели, овај систем нарочито погодује јаким политичким партијама са чврстом и развијеном инфраструктуром, тј. оним партијама које у свим изборним јединицама могу да понуде јаке локалне кандидате, а најзад, и политичким партијама које заступају територијално концентрисане мањине. У том смислу, постоји могућност да најјача или најјаче политичке партије предложе овакву промену, увиђајући дугорочнији изборни бенефит. Са друге стране, залагање за већински систем би сигурно изазвало проблем са мањим коалиционим партнерима, који једноставно не би видели интерес у подржавању система који води њиховом искључивању из одлучивања и евентуалном гашењу. На основу тога, можемо рећи да је могућност увођења већинског изборног система засад неизвесна.

Како било, сматрамо да смо у овом кратком раду показали које су значајне предности већинског система, посебно за младу демократију попут Србије. Такође, открили смо који су то недостаци пропорционалног изборног система који негативно утичу на даљи развој политичких институција и партијског система уопште. Наравно, потенцијалном увођењу већинског система треба да претходе темељне анализе које би утврдила појединости које, из објективних разлога, нисмо успели да испитамо у раду: број посланика у парламенту (тј. број изборних јединица), изглед изборних јединица и њихову величину (посебно механизме за ограничавање тзв. *gerrymandering*-а, тј. неприродног прекрајања изборних јединица зарад максимизације изборних резултата); избор између једнокружног, двокружног или већинског система са алтернативним гласањем. Као што смо нагласили, политички актери ће на концу одлучити који систем (и у ком облику) им више одговара, пре свега на основу сопствених интереса. Ипак, када то буду чинили, требало би да се запитају – да ли је тренутна политичка репрезентативност парламента добра цена коју плаћамо за одсуство одговорности изабраних политичких елита и на концу – за умањену ефикасност политичког система у целини?

Литература:

1. Bursać D., Vučićević D. (2017): „Pokrajinski izbori 2016. godine – Homogenizacija vlasti“, *Izbori u Srbiji 2016. godine – Istorijska ili pirova pobeda* (ur. Jovanović M., Vučićević D.), Institut za političke studije, Beograd
2. Veb sajt dnevnog lista Blic (2015): „Prvi sastanak akcione grupe za reformu političkog sistema“, 20. 05. 2015. Dostupno na: http://www.blic.rs/vesti/politika/prvi-sastanak-akcione-grupe-za-reformu-politickog-sistema/4vgeyz0, pristupljeno 14. 08. 2017.
3. Veb sajt Skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine (2015): „Statistika“. Dostupno na: http://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Statistika.aspx?s=poslanici&r=4, pristupljeno 14. 08. 2017.

4. Goati V. (2013): *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, CeSID, Beograd
5. Golder S. N. (2006): *The Logic of Pre-Electoral Coalition Formation*, The Ohio State University Press, Columbus
6. Jovanović M. (2011): „Redizajniranje izbornog sistema Srbije – jedan neuspeo pokušaj", *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji* (ur. Stojiljković Z., Spasojević D.), NDI, Beograd
7. Orlović S. (2011): „Izborni sistem i institucionalni dizajn", *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji* (ur. Stojiljković Z., Spasojević D.), NDI, Beograd
8. Orlović, S. (2012): „Političke posledice izbornog sistema u Srbiji", *Politički život*, 4/2012, Centar za demokratiju, FPN, Beograd
9. Sartori, Đ. (2003): *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd
10. Tsebelis, G. (1995): „Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartysm", *British Journal of Political Science*, Vol. 25, No. 3, Cambridge University Press, Cambridge
11. Cincea, E. (2013): „Proportionality or majoritarianism? In search of electoral equity", *Bajo Palabra Journal of Philosophy*, vol. 2, 8/2013, Autonomous University of Madrid, Madrid
12. Czesnik, M. (2006): „Voter Turnout and Democratic Legitimacy in Central Eastern Europe", *Polish Sociological Review*, No. 156/2006, Polish Sociological Association, Warsaw

ADVANTAGES, SHORTCOMINGS, AND CONSEQUENCES OF POTENTIAL APPLICATION OF MAJORITY VOTING SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The author argues in favor of adoption of majority voting system when electing the representatives in the National Assembly of the Republic of Serbia (Serbian parliament). The paper provides an overview of basic differences between two major electoral systems historically used in Serbia (majority voting and proportional representation), while analyzing the current proportional system and highlighting its negative effects. The paper also contains a short review of direct consequences of the short-lived application of majority voting in modern Serbian political history, which happened at the very first election after the fall of socialism and reestablishment of party pluralism. Finally, the author concludes with an outline of arguments in favor of majority voting – through the prism of presumed positive consequences and effects this reform could have on political system, party system and Serbian society in general.

Key words: majority voting system, proportional representation, elections, electoral reform, political parties, Republic of Serbia

БОЈАН Д. ЂОКИЋ*
Музеј жртава геноцида
Београд

УДК 316.48:323.28(497.115)
Прегледни рад
Примљен: 11.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 53-78

ОТКОС МЕТОХИЈСКИХ СЕЛА: МАСОВНА ГРОБНИЦА „ВОЛУЈАК“**

Мјера зла једног рата није само број жртава, него и начин њиховог усмрћења и однос према њима послије смрти... Ко не чује и не разумије глас жртава и ко из њега не извуче обавезе и поуке за овоземаљски живот, тај је у сукобу са сопственом душом и људским моралом и склон је новим људским жртвама. (Otašević, Dobričanin, 2006: 108).

Сажетак: Рад представља покушај да се на основу доступне грађе анализира страдање српског становништва у метохијским селима Ретимљу и Оптеруши, током јула месеца 1998. године. Отимање и убиство мештана ових села један је од најтежих злочина припадника тзв. Ослободилачке војске Косова. Поред отмице и убиства српског становништва Метохије, рад се бави и масовном гробницом пронађеном у пећини код села Волујак, у којој су нађени посмртни остаци лица које су припадници тзв. Ослободилачке војске Косова јула 1998. године отели из њихових кућа у селима Оптеруша и Ретимље. Злогласна гробница „Волујак“ је оличење монструозног страдања српског становништва на Косову и Метохији.

Кључне речи: Косово и Метохија, Волујак, Ретимље, Оптеруша, Зочиште, Ораховац, ОВК, отмица

Уводник

Оружани сукоб на Косову и Метохији између снага Савезне Републике Југославије (СРЈ) и албанске паравојне формације тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК) произвео је велико страдање цивила. За злочине над српским и другим мањинским становништвом, али и над многим грађанима албанске националности, одговорни су били припадници албанских паравојних форма-

* bojandjokic2005@yahoo.com

** Чланак је настао као резултат истраживања на пројекту „Злочини на територији бивше Југославије у XX и XXI веку“, који је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије (Годишњим уговором за финансирање Музеја жртава геноцида за 2017. годину).

ција. Један од великих злочина, за који се мало зна у јавности и историографији, извршен је у току јула 1998. године над мештанима села Ретимље и Оптеруша у Метохији. Посмртни остаци отетих мештана ових села пронађени су у масовној гробници у атару села Волујак код Клине.

Споразум о мирном решењу сукоба на Косову и Метохији који је потписан 13. октобра 1998. године између председника тадашње СРЈ Слободана Милошевића и специјалног америчког изасланика Ричарда Холбрука довео је до одлагања ексхумација посмртних остатака жртава злочина извршеног јула 1998. године. Према том споразуму, требало је да се са Косова и Метохије повуку све додатне снаге Војске Југославије и Министарства унутрашњих послова Републике Србије које су ангажоване у борби против припадника ОВК. Повлачење безбедносних снага СРЈ довело је до поновног заузимања положаја албанских паравојних формација на Косову и Метохији и самим тим није било сигурно да се изађе на терен и изврши ексхумација жртава сахрањених у масовним гробницама широм Метохије.[1] Уследила је НАТО агресија на СРЈ и жесток сукоб са албанским паравојним формацијама на терену. Након потписивања војно – техничког споразума у Куманову и усвајања Резолуције 1244 у Савету безбедности Организације уједињених нација, после више од осам деценија живота унутар југословенске државе, територија Косова и Метохије је де факто изузета из састава Републике Србије и СРЈ (Бјелица, 2006: 419). Тиме су масовне гробнице на Косову и Метохији остале ван домашаја власти у СРЈ и могућност да државни органи СРЈ предводе ексхумације и обдукције жртава.

Фонд за хуманитарно право правилно је констатовао да су за већину отмица припадника мањинских заједница на Косову и Метохији били одговорни припадници тзв. Ослободилачке војске Косова. Припадници ОВК трудили су се да сакрију трагове о извршеном злочину, јер су тела многих жртава пронађена на удаљености од 50 и више километара од места отмице.[2] Рад се управо бави отетим лицима у општини Ораховац у јулу 1998. године, која су касније убијена и бачена у јаму (Отета истина, 10/2007: 29). Јама је пронађена у пећини, у селу Волујак, у којој је нађено 26 особа српске националности, неки, од око 40-ак отетих лица у општини Ораховац у јулу 1998. године. Такође, у јами су пронађени и идентификовани посмртни остаци за три лица албанске националности (Otašević, Dobričanin, 2006: 111).

У почетку нашег истраживања је било много нејасноћа у овом случају, а и подаци су били опречни. Ово се посебно односи на број жртава пронађених у Волујку. Одмах пошто је масовна гробница откривена јавности, Фонд за хуманитарно право је писао да су, на основу пронађених фрагментарних посмртних остатака, форензичари дошли до закључка да се највероватније ради о 24 тела

[1] Влада СРЈ упутила је позив тиму угледних финских патолога да, као непристрасан стручни тим, изврши ексхумацију и обави патолошку анализу посмртних остатака пронађених у Волујку и на другим локацијама. Међутим, ископавања нису започета у децембру 1998. године како је било договорено из безбедносних и других разлога. (*Злочини албанских терориста 1995 – 1998.*, 1999: 104).

[2] Fond za humanitarno pravo 14277: 2005, 2-4). Овај извештај је сачињен на основу обдукционих записника и потврда које су породице доставиле Фонду за хуманитарно право, интервјуа са сведоцима, као и коришћењем документације Координационог центра за Косово и Метохију.

(Fond za humanitarno pravo 14277, 2005: 2-4). Међутим, портпарол УНМИК-а Марсија Пул је саопштила да је у масовној гробници пронађено 22 тела „неалбаната" (Отета истина, 4/2005: 5, 7).[3] Српски извори су веровали да је у јами најмање 50 жртава, углавном из Ретимља, Оптеруше и Зочишта, села одакле су отете читаве породице (Отета истина, 4/2005: 5). Касније се дошло до податка да су у јами откривена 23 посмртна остатка убијених (Отета истина, 4/2005: 6). Гвозден Гагић, експерт Комисије за нестала лица Републике Србије, навео је у једном интервјуу да је пронађено 37 тела у две масовне гробнице, „Волујак" и „Малишево" (Отета истина, 4/2005: 9).[4] На другом месту наведен је податак да је у те две гробнице пронађено 35 тела: 22 у „Волујку" и 13 у „Малишеву" (Отета истина, 4/2005: 25). Славиша Добричанин је писао да су у Волујку пронађени остаци скелета од 23 леша (Otašević, Dobričanin, 2006: 111). Припадник ОВК, Синан Морина, сумњичио се за убиство 25 лица српске националности села Ретимља и Оптеруше (www.politika.rs, 15.10.2014). На једном месту смо пронашли податак да су у пукотини Волујка пронађени посмртни остаци 26 српских цивила отетих приликом офанзиве ОВК на ораховачку општину у јулу 1998. године (www.yugofile.org.uk.pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf, 27.11.2014). *Политика* је објавила информацију да је 11 лица из фамилије Костић пронађено у Волујку заједно са још 18 лица српске националности отетих у јулу 1998. године (www.politika.rs, 15.10.2014). У званичним подацима Републике Србије наведено је да су пронађени посмртни остаци за 30 лица, од којих је идентификовано 26, од чега је 23 мештана села Ретимље, Оптеруша и из Ораховца.[5] У књизи Павла Џелетовића Иванова *Злочини Арбанаса над Србима*, наведена је изјава Верице Томановић из 2012. године, председника Удружења киднапованих и несталих на Косову и Метохији, у којој се тврдило да су у Волујку пронађени спаљени остаци за 25 лица (Џелетовић Иванов, 2014: 135). Међутим, у часопису овог удружења који носи назив *Отета истина* на једном месту наведен је податак да су у пећини Волујак пронађени посмртни остаци за 28 лица (Отета истина, 26/2011: 29-30).

Наше истраживање је показало да су у селу Волујак пронађени посмртни остаци за 33 лица, од којих за 4 лица на тзв. локацији „Волујак 1", и за 29 лица на тзв. локацији „Волујак 2".

Према непотврђеним подацима, које је аутор добио усмено у Комисији за нестала лица Републике Србије, локација „Волујак 1" односи се на гробницу која је откривена још 1998. године. На тој локацији су пронађена 4 тела[6]

[3] УНМИК – цивилна мисија Организације Уједињених нација на Косову и Метохији. Прим. аутора.

[4] Опширније о масовној гробници у Малишеву видети: Ђокић, 2015: 122 – 141.

[5] Архив Музеја жртава геноцида, (АМЖГ), Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, Допис министру Драгану Јочићу о пронађеној масовној гробници Волујак, од 20. априла 2005. године.

[6] На једном месту пронашли смо информацију да су у селу Волујак пет посмртних остатака пронађена почетком 1999. године (Отета истина, 4/2005: 6). На другом месту пронашли смо податак да је у Волујку, на месту званом „Волујачка чука" пронађено 3. октобра 1998. године пет НН лешева у поодмаклој фази распадања (Комитет за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права, 2001: 136). Дана 3. октобра 1998. године у

грађана отетих у Метохији. Тела су пребачена у мртвачницу у Приштину. По доласку КФОР-а на Косово и Метохију, закопана су на Драгодану, а после поново ексхумирана, идентификована и предата породицама.[7] У питању су посмртни остаци за 2 припадника ромске, једног припадника ашкалијске и једног припадника српске националности:

1. Исаку (Хајрулах) Азем, рођен 18. марта 1953, Ром, механичар ПКБ „Орвин“, 5. деце.
2. Исаку (Азем) Висар, рођен 22. јануара 1978, Ром, механичар ПКБ „Орвин“, 1. дете.
3. Томић (Ђорђе) Светозар, рођен 14. фебруара 1946, Србин, директор банке, 3. деце.
4. Хамза (Гани) Агрон, рођен 14. фебруара 1968, Ашкалија, радник „18. новембра“, 3. деце.

Обзиром да нам за сада није доступна документација о тзв. локацији „Волујак 1“, наш рад бави се локацијом која је позната под називом „Волујак 2“. На овој локацији пронађено је више жртава, а и материјал за истраживање је обиман. Ова масовна гробница носи ознаку ФКТ20.

Масовна гробница ФКТ20 пронађена је код села Волујак, 10-15 километара јужније од општине Клина. Углавном се ради о српским жртвама из ораховачког краја које су отели припадници ОВК јула 1998. године. Жртве су претходно мучене, потом убијене и бачене у јаму. Све жртве пронађене у масовној гробници били су цивили. Вест о пронађеној масовној гробници у јами код села Волујак обзнањена је 18. априла 2005. године, а албански медији на Косову и Метохији су само штуро пренели информацију (Отета истина, 4/2005: 6, 8).

За сада не постоје поуздани подаци како је УНМИК полиција дошла до информације о овој масовној гробници. Тешко је рећи да ли су за откривање масовне гробнице одговорни „набујали потоци“ који су плавили јаме и пећине Волујка и избацили на површину неколико скелета или је неко од савесних грађана албанске националности открио злодела својих сународника (Отета истина, 4/2005: 5). Према подацима, масовна гробница откривена је пријавом једног локалног Албанца (Отета истина, 4/2005: 6). Постоји податак да је још 2001. године један албански дечак пронашао људску кост и донео је кући. Његов отац је одмах пријавио тај случај косовским властима (Отета истина, 4/2005: 6; www.politika.rs, 15.10.2014).

селу Волујак, на месту „Волујачка чука“, у стени у којој се налази јама дубине око 20 метара пронађено је пет НН лешева. На ширем подручју око јаме, пронађено је више људских костију, као и делови одеће и обуће, које су највероватније развукли пси и дивље животиње. Наведено према: Савезно министарство за иностране послове, 2000: 230 – 241. У суботу, 3. октобра 1998. године, недалеко од рудника боксита „Волујак“, у пределу гребничких планина, јужно од Клине, пронађена је масовна гробница. Првог дана пронађени су посмртни остаци пет лица, чији идентитет није утврђен. У близини гробнице пронађени су ровови и бункер које су албанске паравојне формације користиле за надгледање овог дела Метохије. Наведено према: *Злочини албанских терориста 1995 – 1998.*, 1999: 83.

[7] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Влада Републике Србије, Комисија за нестала лица, Списак киднапованих Срба и Рома од 11. до 19. јула на територији општине Ораховац. КФОР – међународне безбедносне снаге на Косову и Метохији.

Према многим подацима, изгледа да је и власт у Републици Србији знала за постојање масовне гробнице у Волујку. Овај закључак изводимо из изјаве Небојше Човића, бившег председника Координационог центра за Косово и Метохију, који је 2005. године казао да је властима у Републици Србији била позната локација масовне гробнице у Волујку, „али да стручњацима до данас није био дозвољен приступ“ (www.glasamerike.net, 14.10.2014). У једном допису Управе за борбу против организованог криминала упућеног Драгану Јочићу, тадашњем министру унутрашњих послова Републике Србије, наведен је податак да је локација „Волујак“ пронађена 2001. године од припадника локалне међународне полиције.[8] Са друге стране, постоји податак да су српске власти одмах након завршетка НАТО агресије на СРЈ 1999. године захтевали од УНМИК-а да истражи ову масовну гробницу (Отета истина, 10/2007: 29). Српске власти обавестиле су и Међународни суд за бившу Југославију у Хагу о постојању масовне гробнице у Волујку. Њихови истражитељи су изашли на терен, али нису пронашли масовну гробницу (www.politika.rs, 15.10.2014). Према писању часописа *Отета истина*, масовну гробницу у Волујку помињао је 1998. године и припадник ОВК Љуан Мазреку, након што је признао злочине у Клечки (Отета истина, 10/2007: 29).[9] У извештају Мисије Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) на Косову и Метохији наведено је да су отети преко лета 1998. године пронађени мртви. Исти извештај је пренео податак да је 9. септембра 1998. године полиција Републике Србије открила тела 34 лица српске и црногорске националности у масовној гробници у селу Глођане, близу једне базе ОВК. Према наводима ОЕБС-а, власти су тврдиле да су 27. августа 1998. године открили масовне гробнице лица српске и црногорске националности, и делимично спаљена тела у близини Клечке и у руднику Волујак (OEBS, 2001: 142). Судећи према свему, за ову гробницу се знало и пре 2005. године.

Иако се у допису Управе за борбу против организованог криминала Републике Србије тврдило да је масовна гробница пронађена априла 2001. године и да су још тада пронађени фрагментарни делови тела, који су изузети и послати на ДНК анализу,[10] сматрамо да се за њу знало још 1998. године. На то упућују подаци на које смо већ указали.

Са комплетним прегледом локације започело се априла 2005. године, када је уз помоћ КФОР-а испражњена вода из пећине.[11] Одмах потом, приступило се ексхумацији и реасоцијацији пронађених посмртних остатака.

---

[8] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, Допис министру Драгану Јочићу о пронађеној масовној гробници Волујак, од 20. априла 2005. године.

[9] У близини Волујка налази се Клечка, јама у којој су 1998. године пронађени посмртни остаци лица српске и албанске националности ликвидираних од припадника ОВК. Прим. аутора.

[10] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, Допис министру Драгану Јочићу о пронађеној масовној гробници Волујак, од 20. априла 2005. године. Према свему судећи, нека тела су сахрањена на градском гробљу у Пећи. Прим. аутора.

[11] *Исто.* Информација о гробници је држана у потаји до 2005. године, када је медијима пренета информација о проналаску масовне гробнице. Прим. аутора.

Истраживања и ископавања масовне гробнице радила је истражна јединица УНМИК-а од 10. до 30. априла 2005. године, уз присуство експерата и представника Комисије Савета министара Државне заједнице Србије и Црне Горе за нестала лица (Fond za humanitarno pravo 14277: 2-4). Посмртни остаци пренети су у међународни патолошки центар за обдукцију у Малишево код Ораховца, а ДНК анализе урађене су у Тузли (Отета истина, 4/2005: 5).

Пронађена злогласна јама је попут оних које су усташе производиле у Независној држави Хрватској, у којима су многи припадници српског, јеврејског и ромског народа нашли свој вечни покој. На локацији где су пронађени посмртни остаци настрадалих, налазе се јаме и пећине некадашњег рудника Волујак. Посмртни остаци су пронађени на самом уласку у пећину (јаму) која се налази под великим каменим масивом. Јама је дубока између 20 и 30 метара, а дугачка око километар. О самој локацији постоји веродостојан запис: „Пећина је... дужине око 700 метара са улазним отвором око 20 метара, која се каскадно спушта ка крају и конусно сужава са местимичним проширењима. Дном пећине тече поток који је направио пет природних бунара, пречника око 5 метара, из којих се вода прелива из једног у други и немогуће их је прећи без додатне опреме... Улазни део пећине прекривен је већим слојем растресите земље који се ту нашао неприродно и вероватно са циљем да се прикрију тела, јер је остала структура пећине, сем тог улазног дела, каменита. У самој пећини пронађене су две олупине од моторних возила, више аутомобилских гума и другог отпада, као и већа количина костију животињског порекла“.[12] Како би се сакрили трагови злочина и прикрила истина, припадници ОВК су преко лешева бацали смеће, старе аутомобиле, кости угинуле стоке, шут, угинула говеда и друге отпатке (Отета истина, 4/2005: 5).[13] Осим овога, детаљна истраживања, археолошко – антрополошка ископавања и ексхумације је отежавало и то што је јама била пуна воде (Отета истина, 4/2005: 6). Вода је плавила јаме и пећине и додатно затрпавала жртве (Отета истина, 4/2005: 4).[14] Тек када је вода из пећине испражњена, започета су ископавања.[15] Такође, терен на овом простору је веома стрм и неприступачан, па је много времена потрошено у раскрчивању терена, како би се омогућио приступ пећини (Отета истина, 4/2005: 6-7).

За сада се не може дати одлучан одговор на питање да ли је локација на којој је пронађена масовна гробница била стратиште на коме су жртве убијене. *Политика* је писала да постоји извештај форензичара Европске уније из де-

[12] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, Допис министру Драгану Јочићу о пронађеној масовној гробници Волујак, од 20. априла 2005. године.

[13] На једном месту је наведено: „Жртве су бацане у јаму дубоку 30 метара а онда су камиони са обале засипали песак и камење на бачене жртве“ (Отета истина, 4/2005: 4).

[14] Тела убијених кише су односиле у дубину и прекривале муљем (Отета истина, 10/2007: 29).

[15] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, Допис министру Драгану Јочићу о пронађеној масовној гробници Волујак, од 20. априла 2005. године.

цембра 1999. године у коме је наведено да је пећину Волујак користио ОВК као затвор и као стратиште за отете грађане (www.politika.rs, 23.10.2015; Отета истина, 10/2007: 29). Са друге стране, постоји информација да су тела убијених само сакривена у пећини Волујак (www.politika.rs, 23.10.2015; Отета истина, 10/2007: 29). У оптужници и првостепеној пресуди против Синана Морине тврдило се да је утврђено да су припадници ОВК заробљене мушкарце превезли до места Волујак и тамо их убили (Отета истина, 11/2007: 17; Отета истина, 12/2007: 30).[16] Међутим, тешко је рећи да ли су са литице живи скончавали, на њој стрељани, или у Волујак довожени мртви, па у јаму бацани (Отета истина, 4/2005: 5). Иако није потпуно јасно да ли су убијени у Волујку или су ту само сахрањени, извесно је да је смрт код свих жртава „насилна и да је наступила услед дејства пројектила испаљених из ручног ватреног оружја, а један број и због дејства механичких предмета“ (Otašević, Dobričanin, 2006: 111).[17] Гледајући све доказе, мишљења смо да је локација била стратиште, али коначан одговор на ово питање може дати само ефикасна и делотворна истрага.[18]

За отимање и убиство мештана Метохије, који су пронађени у масовној гробници „Волујак“, одговорна је ОВК. Волујак је локација где су припадници ОВК покушали да сакрију свој злочин, јер у близини нема становништва, а јама се налази под огромним каменим масивом. Такође, треба имати у виду да се масовна гробница налази у близини Драгобиља, где је био главни штаб ОВК. Према подацима, село Волујак је пре и у току ратних сукоба било јако упориште ОВК (Отета истина, 4/2005: 4). Главни командант овог подручја био је Рамуш Харадинај.[19]

---

[16] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Тужилаштво за ратне злочине, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Оптужница против Синана Морине од 13. јула 2007. године; АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине.

[17] Ово је утврдила судско – медицинска експертиза, а на једном месту смо пронашли податак да су у посмртним остацима жртава пронађене рупе од метака (www.yugofile.org.uk/pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf, 27.11.2014).

[18] На једном месту наведен је податак да је група одведена до ивице пукотине и да су они срећни умрли од устрела у главу из пиштоља и бачени у јаму (www.yugofile.org.uk.pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf, 27.11.2014).

[19] Откривање масовних гробница „Волујак“ и „Малишево“, Вељко Одаловић, председник Комисије за отета и нестала лица Републике Србије, довео је у везу са одласком Рамуша Харадинаја у Хаг, јер су масовне гробнице пронађене у његовој зони одговорности (www.pregled.com, 28.5.2015). Рамуш (Хиљмија) Харадинај, рођен је 1968. године у селу Глођане, општина Дечани. У Швајцарску је емигрирао 1989. Завршио је диверзантско-терористичку обуку 1996, а у Албанији је учествовао у стварању логистичких база у Куксу и Тропоји, одакле је с групом сарадника континуирано убацивао оружје на Косово и Метохију. Незаконито је ушао у земљу 1997. године, и заједно са својом браћом, Даутом и Шкељзеном, организовао терористичке нападе на полицијско одељење у селу Рзнић, општина Дечани, и селу Поношевац, општина Ђаковица, као и на избегличка насеља у Јунику и Бабалоћу. У Глођанима је 1998. године формирао диверзантско-терористичку групу и штаб ОВК за Метохију. Његова специјална јединица, под називом „Црни орлови“, отела је и убила више десетина српских цивила (један број лешева је пронађен у Радоњићком језеру и сеоским бунарима у општини Дечани). После формирања Косовског заштитног

Страдалништво метохијских села

Током оружаног сукоба на Косову и Метохији, насиље и терор албанских паравојних формација огледали су се, пре свега, у отмицама и убиствима грађана српске националности.[20] Први озбиљан, велики и безобзиран напад припадника ОВК на цивилно становништво извршен је у општини Обилић јуна 1998. године. Тада је са угљенокопа Белаћевац отето неколико људи и њихова судбина је и сада непозната. Међутим, значајнији и мање познат српској историјској науци је догађај који се збио јула 1998. године. Тада је у Метохији избио велики оружани сукоб између безбедносних трупа СРЈ и албанске паравојне формације ОВК. Последица јулског сукоба била је велико страдање цивилних жртава српске националности за које су одговорни припадници ОВК.

Према подацима, ратна дејства у околини Ораховца трајала су од 11. до 22. јула 1998. године (Отета истина, 26/2011: 29; Отета истина, 19/2009: 15). Метохијска општина Ораховац и околна села нападнути су од припадника ОВК 17. јула 1998. године. Током напада, овај метохијски део био је опкољен и под непрекидном ватром. Иза ове офанзиве крила се намера ОВК да успостави потпуну контролу над Косовом и Метохијом и протеривања српског становништва са тог подручја.[21] Приликом напада отето је око 100 грађана српске и ромске националности. Убрзо је ослобођено око 60 отетих, док се судбина за око 40 грађана није знала. У раду се управо бавимо једним бројем ових отетих лица која су касније пронађена у масовној гробници „Волујак“. Жртве су припадале групи људи које је ОВК отела углавном у периоду од 17. до 19. јула 1998. године, када је контролисала Ораховац. Отета и нестала лица за време напада ОВК на Ораховац пронађена су у две масовне гробнице – Малишево и Волујак.

Напад ОВК на Ораховац покренут је 17. јула 1998. године са циљем да се освоји град и створи „слободна територија“ на Косову и Метохији. То је први велики, организован напад ОВК и прва борба ОВК и безбедносних снага СРЈ у градској средини. У нападу је ОВК овладала највећим делом града, осим дела у коме је српско становништво било груписано. У нападу је ОВК заузела Дом здравља, пошту и друге јавне зграде у општини. Током напада, припадници ОВК спроводили су организовано насиље и терор над припадницима срп-

---

корпуса, именован је за заменика команданта. Против Рамуша Харадинаја је Тужилаштво Републике Србије поднело 108 кривичних пријава. У њима се сумњичио да је извршио кривична дела тероризма, удруживања ради непријатељске делатности, као и због убиства цивила (Влада Републике Србије, 2003: 165 – 168). Рамуш Харадинај је био оптужен пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију у Хагу за злочине извршене на Косову и Метохији. Међународни кривични суд у Хагу, услед недостатка доказа, ослободио је Рамуша Харадинаја одговорности за злочине извршене на Косову и Метохији. Сви кључни сведоци који су били предвиђени да сведоче против Рамуша Харадинаја су убијени пре или током суђења. Прим. аутора.

[20] Опширније о отмицама мањинског становништва на Косову и Метохији видети: Ђокић, 2015: 123 – 144.

[21] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Тужилаштво за ратне злочине, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Optužnica protiv Sinana Morine, od 13. jula 2007. godine.

ске националности. Интересантно је да се после завршетка НАТО агресије на СРЈ и повлачења оружаних снага СРЈ из покрајине ова матрица насиља и терора над припадницима српске заједнице у Ораховцу пресликала на целој територији покрајине.

Током напада, припадници ОВК су спроводили терор над припадницима српске националности. Прво су отели 11. јула 1998. године Југослава Костића из села Ретимље на његовом радном месту. Током офанзиве, ОВК је 18. јула напала и ораховачка села Ретимље и Оптеруша и том приликом су отети готово сви мушкарци српске националности ових села, којима се након тога изгубио сваки траг. Ретимље и Оптеруша су после напада етнички очишћена, односно српско становништво је протерано. У овим селима није било безбедносних трупа СРЈ, па је становништво, безуспешно, покушало само да се одбрани од оружаног напада.

Разлог зашто је општина Ораховац изабрана за мету напада, лежи у чињеници да се налази у близини албанске границе и што су у граду били присутни само припадници Министарства унутрашњих послова Републике Србије. Припадници Војске Југославије нису били стационирани у Ораховцу и они су ангажовани тек у контраофанзиви која је уследила. О циљевима напада припадника ОВК на Ораховац новинар Живојин Ракочевић оставио је вредно сведочанство: „ОВК је од Ораховца пробала да направи ратну престоницу и да дефинитивно уништи елементарне форме суживота. Основна порука тог и осталих злочина је била: после овога нећете више живети заједно! За такав злочин били су потребни невини цивили, деца, старци и жене, била је потребна свирепост која се не памти и помера границе злочина после којих више ништа није исто“ (www.vesti-online.com, 5.10.2015). Током јулске офанзиве ОВК на Ораховац, биле су прекинуте све телефонске линије, град је остао без струје, а припадници ОВК су се утврдили у граду, ископавши ровове и путеве и поставивши барикаде и мине на путевима. Из напред наведеног је видљиво да је офанзива ОВК унапред и добро испланирана.

После контраофанзиве здружених снага СРЈ, припадници ОВК потиснути су из општине Ораховац. Контраофанзива је започела 18. јула пре подне, а напад на Ораховац 19. јула исто пре подне. После великог оружаног сукоба, град је 19. јула ослобођен. Припадници ОВК били су принуђени на повлачење, а са њима је избегао велики број лица албанске националности који су се убрзо вратили својим кућама. Припадници ОВК повукли су се ка Малишеву, где се налазио главни штаб ОВК и ка Дреници. Велике борбе са припадницима ОВК вођене су и следећег дана, 20. јула, у околини Ораховца. Борбе са припадницима ОВК настављене су у наредном периоду широм Косова и Метохије, све до потписивања споразума Милошевић – Холбрук.

Током офанзиве на метохијску општину Ораховац и околна села, припадници ОВК су убили 7 особа, а отели око 100 грађана српске и ромске националности, углавном цивила из ораховачких села Оптеруша, Ретимље и Зочиште (Отета истина, 15/2008: 17-18; Отета истина, 23/2010: 7; Отета истина, 26/2011: 29; www.kurir-info.rs, 15.10.2014). Околности шта се дешавало у овим метохијским селима, најбоље сведоче подаци које је прикупио Фонд за хуманитарно право.

Према писању Фонда за хуманитарно право (Fond za humanitarno pravo 14277, 2005: 2-4; Fond za humanitarno pravo, 2011: 230-240), околности шта се дешавало у ораховачким селима 1998. године могу се сажети на следећи начин:

Током јула месеца 1998. године, припадници ОВК су из ораховачких села Ретимље и Оптеруша отели 24 лица мушког пола, српске националности. Припадници ОВК одвезли су их камионом из села, у присуству њихових породица. Породице су пријавиле њихов нестанак Међународном комитету Црвеног крста и свим осталим релевантним институцијама.

Према наводима Фонда за хуманитарно право, у селу Оптеруша било је око 300 – 400 кућа. Од тога су 12 биле српске, са 54 чланова домаћинства. Ово село налази се у близини села Ретимље и Зочиште, која су током јула 1998. године такође пострадала. Почетком јула 1998. године, ОВК је ископала ровове и поставила контролне пунктове на путу ка Оптеруши. Већина лица српске националности напустили су село, када је започела прва пуцњава. Бојазан је натерала остала лица српске националности да заједно проводе ноћи, па су од 14. јула 1998. године почели ноћи да проводе заједно. У кући Младена Божанића, спавало је 14 лица српске националности из Оптеруше. Три дана касније, 17. јула 1998. године, у Оптеруши је било укупно 17 лица српске националности (9 мушкараца и 8 жена). Од тога, у кући Младена Божанића налазило се 14 лица: супружници Младен и Драгица Божанић и њихов син Немања, затим Добрила Божанић (Младенова мајка), Божидар Божанић (Младенов ујак), Душанка Божанић (Младенова ујна), Новица Божанић (син Божидара и Душанке), супружници Миодраг и Славка Бурџић, Спаса Бурџић (Миодрагов брат), супружници Спаса и Славица Банзић, Десанка Банзић (Спасина мајка) и Срећко Симић.

Оружани напад припадника ОВК на село започео је у ноћи 17/18. јула, а припадници српске националности пружили су отпор. Како нису добили адекватну помоћ од полиције, одлучили су да се предају. У јутарњим часовима, 18. јула 1998. године, у двориште породице Божанић, ушло је неколико десетина припадника ОВК. Међу њима су припадници српске националности препознали своје албанске комшије: Хаџију (Азем) Мазреку, који је био у црној униформи и понашао се као командант операције, Ејуп (Касум) Кабаши, командант јединице ОВК из Оптеруше, Седат (Али) Кабаши, Сокол (Мелит) Битићи, Али (Дахим) Битићи и Сулејман Битићи, сви из Оптеруше. Припадници ОВК су сва лица српске националности укрцали на трактор и пребацили до главног пута Ораховац – Сува Река. Тамо су их укрцали на камион. Супружнике Милутина и Станојку Бурџић и Олгу Симић довезли су аутом, и укрцали их у исти камион. Камион је отета лица српске националности одвезао у село Пећане (или Семетиште),[22] где су смештени у једну недовршену зграду. Мушкарце су одвели у подрум исте зграде, где су у току ноћи испитивани и злостављани.

[22] На сајту Фонда за хуманитарно право наведено је да је у питању село Семетиште (www.hlc-rdc.org, 14.4.2015). И у документу Комисије за нестала лица Републике Србије указано је да је у питању село Семетиште (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија,

Следећег дана, 19. јула 1998. године, припадници ОВК су жене и старца Милутина Бурџића минибусом одвезли у село Зочиште како би тамошњем српском становништву предали позив на предају. Писмо у којем су се лица српске националности позивали на предају написао је Младен Божанић, по наређењу припадника ОВК, а било је насловљено на неког Зорана,[23] који је организовао цивилну заштиту у селу. Када је писмо предато, припадници ОВК дозволили су Милутину Бурџићу и женама да оду у манастир Свети Врачи[24] у Зочишту, где су провели ноћ. Мушкарци су задржани у Пећанима: Младен, Немања, Божидар и Новица Божанић, Миодраг и Спаса Бурџић и Спаса Банзић. Срећко Симић одведен је у Ретимље, како би тамошњем српском становништву предао поруку да се предају. Од тада, судбина мушкараца је била непозната, све до откривања масовне гробнице у пећини.

Слична судбина задесила је и српске мештане села Ретимље. Околности шта се десило српском становништву из села Ретимље, такође, наводимо према подацима које је прикупио Фонд за хуманитарно право. Према писању Фонда за хуманитарно право, у Ретимљу је било 10 српских имања, са око 45 чланова домаћинстава. Село Ретимље имало је око 120 албанских кућа. Прво су припадници ОВК отели Југослава Костића, чувара винограда фирме ПКБ „Орвин“, у близини села 11. јула 1998. године.[25] Следећег дана је Сафет Тачи из Ретимља донео писмо од отетог Југослава, у којем је писало: „Тата, мој живот је у вашим рукама. Мораш да сакупиш сво оружје, до последњег метка и предаш да би мене ослободио“. Отац Југослава Костића отишао је у Ораховац и тражио дозволу од власти да предају оружје, али се вратио у село без одобрења. После сазнања о отмици Југослава Костића, албанско становништво, углавном жене и деца, напустили су село, у страху од одмазде. Мушкарци албанске националности су већ у јуну месецу почели да се преко дана склањају ван села, а враћали су се увече да преспавају. У Ретимљу је остало 26 лица српске националности (17 мушкараца и 9 жена). У питању су: супружници Младен и Ангелина Костић и њихов син Небојша, Младенов брат Анђелко и

несређена архивска грађа, Влада Републике Србије, Комисија за нестала лица, Информација о киднаповању Срба из села Ретимље и Оптеруша, бр. 4/4-11-0001/2006-233, од 6. октобра 2006. године; Fond za humanitarno pravo, 2011: 239). У оптужници против Синана Морине и у документу Фонда за хуманитарно право 142772, прецизира се да је у питању село Пећане. У првостепеној пресуди Окружног суда у Београду наведено је да је у питању село Пећане (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине).

[23] Према једном документу, писмо је требало предати Зорану Станишићу или Чедомиру Јовановићу. У поруци је писало да ће ослободити отете српске мештане из села Ретимља и Оптеруше ако се предају српски мештани из Зочишта (АМЖГ, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, Влада Републике Србије, Комисија за нестала лица, Информација о киднаповању Срба из села Ретимље и Оптеруша, бр. 4/4-11-0001/2006-233, од 6. октобра 2006. године).

[24] Манастир је саграђен у 14. веку. Оштећен је током ратних дејстава у јулу 1998. године, а 1999. је порушен од екстремних лица албанске националности. Обнова манастира почела је 2004. године. Прим. аутора.

[25] *Политика* је писала да је отет 10. јула (www.politika.rs, 15.10.2014).

његова супруга Живка, њихов син Живко, Лазарка и њени синови Миодраг и Светислав Костић, Витомир и Живоратка Костић, Димитрије Костић, његови синови Вјекослав и Мирољуб и кћи Момирка, Сашко Костић, Петра Костић и њени синови Тодор и Лазар, супружници Станоје и Косара Костић и њихов син Срећко, супружници Рајко и Мирјана Николић и њихов син Цветко и Десанка Цуцуревић.

Касно увече 17. јула, започела је пуцњава из Оптеруше у правцу села Ретимље. У том нападу је убијен Анђелко Костић.[26]

Око поднева, 18. јула, у село Ретимље долази Срећко Симић из Оптеруше, који је по наређењу припадника ОВК донео писмо у којем се српском становништву у Ретимљу поручивало да ће бити слободни ако предају оружје. Младен Костић и Срећко Симић отишли су у Оптерушу да би са припадницима ОВК договорили услове предаје и око сахране Анђелка Костића. Вратили су се у пратњи припадника ОВК, међу којима су српски мештани Ретимља препознали њих 11: Хаџију (Азем) Мазреку из Оптеруше, Авнију, Сафета, Шабана, Сељами и Решат Тачи, сви из Ретимља, Нијаза и Авдулу Круезиу, Исмета и Хамзу Краснићија, и директора основне школе у Ретимљу по имену Сафет.

Српско становништво села Ретимља предало је сво оружје. После предаје оружја, припадници ОВК дозволили су породици да сахране убијеног Анђелка Костића. Припадници ОВК су све мушкарце утоварили у камион и одвезли у правцу Оптеруше, а жене су, заједно са парализованим старцем Станојем Костићем, одвезли у село Зочиште, у манастир Свети Врачи. У манастиру је било 35 људи, а међу њима и 6 монаха.[27] Припадници ОВК су их 21. јула одвели у село Семетиште,[28] где су у школској згради провели ноћ. Сви су ослобођени 22. јула и предати Међународном комитету Црвеног крста.[29] Мушкарцима се изгубио сваки траг, све до тренутка када је јавности откривена масовна гробница у Волујку.

---

[26] Костић (Никола) Анђелко, рођен 8. фебруара 1936, земљорадник, 6. деце.

[27] У манастиру је било 6 монаха: Јордан Јеленков, Драгомир Продановић, Радојко Јелић, Владимир Ранчић, Бранко Прерадовић и Миленко Драгићевић. На неким местима се може пронаћи податак да је у манастиру било 7 монаха, али то није тачно, јер је на суђењу Синану Морини утврђено да је један од њих био цивил који је на себи имао мантију. У питању је Горан Ђорђевић.

[28] На неким местима се уместо села Семетиште спомиње село Самодража (Отета истина, 12/2007: 30); АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Тужилаштво за ратне злочине, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Оптужница против Синана Морине од 13. јула 2007. године. У првостепеној пресуди Окружног суда у Београду наведено је да је у питању село Семетиште (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине).

[29] У манастиру су поред 6 монаха, углавном биле жене из Ретимља, Оптеруше и Зочишта. Сви су ослобођени захваљујући акцији Међународног комитета Црвеног крста. Захваљујући делегацији Међународног комитета Црвеног крста, данас постоје сведоци трагичних догађаја из јула 1998. године у селима ораховачке општине (Отета истина, 23/2010: 7).

Отети мушкарци Ретимља и Оптеруше и други отети грађани српске и ромске националности последњи пут виђени су у затвору ОВК у Малишеву (зграда полицијске станице која је у офанзиви освојена).[30] Крајем јула 1998. године, припадници ОВК су их са те локације одвезли у правцу Приштине, одакле им се изгубио сваки траг (Fond za humanitarno pravo, 2011: 230-240).[31]

После јулске офанзиве ОВК, многа села ораховачке општине остала су без православног становништва. Српски живаљ Ретимља и Оптеруше је протеран (Отета истина, 26/2011: 29; Отета истина, 15/2008: 17-18). Поред мештана ових села, постоје подаци да је и из села Зочиште протерано целокупно српско становништво (www.kurir-info.rs, 15.10.2014).[32] Тако је 1998. године извршено етничко чишћење српског становништва у овим метохијским селима. А оно што треба приметити гледајући хронологију ратних збивања на Косову и Метохији, јесте да је етничко чишћење српског становништва у ораховачким селима извршено управо када је међународна заједница оптуживала СРЈ да спроводи етничко чишћење албанског становништва.

СПИСАК ЛИЦА ЧИЈИ СУ ПОСМРТНИ ОСТАЦИ ПРОНАЂЕНИ У ВОЛУЈКУ[33]

Оптеруша:

1. Банзић (Милан) Спасоје, рођен 16. маја 1951, земљорадник, 5. деце.

[30] На једном месту се спомиње податак да је један заточеник видео групу званичника ОВК, а међу њима је био и Јакуп Красниħи у црној униформи. Заточеник је чуо да је Јакуп Красниħи наредио да се сви затвореници побију (www.yugofile.org.uk.pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf, 27.11.2014). Највероватније је ово изјава Хосе Пабла Бараибара, УНМИК – овог форензичара, приликом сведочења у Хагу. Јакуп Красниħи је био председник косовске скупштине. Прим. аутора.

[31] Највероватније је у питању 26. јул 1998. године (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине; Fond za humanitarno pravo, 2011: 236).

[32] На сајту је наведено да су све српске куће, гробља и светиње у Оптеруши, Ретимљу и Зочишту запаљене и уништене. Према оптужници против Синана Морине, све српске куће у селу Оптеруша су спаљене, а српске цркве Свети Спас и Свети Никола демолиране споља и унутра. Међутим, утврђено је да су српске куће спаљене тек касније, а да су православне цркве срушене тек након завршетка НАТО агресије на СРЈ 1999. године и да нису диране у време јулских догађаја (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине). Међутим, на једном месту наведен је податак да је унутрашњост цркве у селу Оптеруша демолирана од припадника ОВК током јулских догађаја (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Пресуда Окружног суда у Пожаревцу, К 45/2000, од 12. јануара 2000. године).

[33] Списак је направљен на основу ДНК идентификације посмртних остатака, који су пронађени на локацији ФКТ20. Користили смо више извора: Fond za humanitarno pravo 15297; податке пронађене у Комисији за нестала лица Републике Србије, часопису *Отета истина* и на интернет сајту www.familylinks.icrc.org/Kosovo/sr. Лични подаци узети су из списка Удружења породица киднапованих и убијених на Косову и Метохији и *Косовске књиге памћења.* Види сајт www.kosmetskezrtve.org.rs и сајт www.hlc-rdc.org.

2. Божанић (Сава) Божидар, рођен 13. јула 1939, земљорадник, 4. деце.
3. Божанић (Божидар) Новица, рођен 5. септембра 1966, радник ПКБ „Орвин“, 3. деце.
4. Божанић (Обрад) Младен, рођен 25. фебруара 1949, наставник, 3. деце.
5. Божанић (Младен) Немања, рођен 5. маја 1982, ученик.
6. Бурџић (Живко) Миодраг, рођен 17. августа 1939, земљорадник, 3. деце.
7. Бурџић (Живко) Спасоје, рођен 25. маја 1937, земљорадник, 5. деце.
8. Симић (Станоје) Сретен, рођен 10. фебруара 1931, земљорадник, 5. деце.

Ретимље:

1. Костић (Душан) Димитрије, рођен 24. октобра 1932, земљорадник, 4. деце.
2. Костић (Димитрије) Мирољуб, рођен 28. августа 1967, радник у ПКБ „Орвин“.
3. Костић (Димитрије) Векослав, рођен 28. октобра 1958, радник ПКБ „Орвин“.
4. Костић (Божидар) Тодор, рођен 30. јула 1965, радник ПКБ „Орвин“.
5. Костић (Божидар) Лазар, рођен 8. марта 1972, радник СО Ораховац, 1. дете.
6. Костић (Стајко) Миодраг, рођен 19. септембра 1960, радник ПКБ „Орвин“, 2. деце.
7. Костић (Стајко) Светислав, рођен 2. јуна 1965, незапослен.
8. Костић (Младен) Небојша, рођен 12. марта 1980, ученик.
9. Костић (Станоје) Срећко, рођен 29. јануара 1974, радник у ДД „18. новембар“.
10. Костић (Младен) Витомир, рођен 28. маја 1928, пензионер, ожењен.
11. Костић (Анђелко) Живко, рођен 15. маја 1976, радник ДД „18. новембар“.
12. Николић (Илија) Рајко, рођен 14. јуна 1955, земљорадник, 4. деце.
13. Николић (Рајко) Цветко, рођен 16. априла 1981, ученик.
14. Костић (Драгољуб) Југослав, рођен 6. јануара 1970, радник ПКБ „Орвин“.[34]
15. Костић (Драгољуб) Сашко, рођен 14. јануара 1976, радник у ДД „18. новембар“.[35]

Остали:

1. Гогић (Милан) Ђорђе, рођен 18. октобра 1930, земљорадник, 5. деце.[36]
2. Ђорић (Антоније) Ђорђе, рођен 7. јуна 1970, возач.[37]
3. Станојевић (Будимир) Крста, рођен 5. септембра 1960, домар у школи, 2. деце.[38]

---

[34] Према сазнању аутора, посмртни остаци отетог Југослава Костића су идентификовани, а један од доказа за такву тврдњу је и то што се Југослав Костић више не води као нестао у Међународном комитету црвеног крста у Приштини и његов случај тражења је затворен. Види сајт: www.familylinks.icrc.org/Kosovo/sr. Такође, у часопису *Отета истина* је Југославу Костићу дат in memoriam (Отета истина, 18/2009: 20).

[35] Према сазнању аутора, посмртни остаци отетог Сашка Костића су идентификовани, а један од доказа за такву тврдњу је и то што се Сашко Костић више не води као нестао у Међународном комитету црвеног крста у Приштини и његов случај тражења је затворен. Види сајт: www.familylinks.icrc.org/Kosovo/sr. Такође, у часопису *Отета истина* наведено је да је мајка Лазарка Костић, поред своја 2 сина, сахранила још једанаест Костића (Отета истина, 20/2009: 7).

[36] Према подацима, Гогић Ђоко је имао 68 година и отет је 20. јуна 1998. године у селу Бање код Малишева. Његови посмртни остаци су пронађени у Волујку, а сахрањен је 14. октобра 2006. године у Нишу (Отета истина, 29/2012: 30). И у *Косовској књизи памћења* смо пронашли податак да је отет 20. јуна 1998 (Fond za humanitarno pravo, 2011: 197). Међутим, према званичним подацима Министарства унутрашњих послова Републике Србије отет је 20. јула 1998. године (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Списак отетих и несталих лица у периоду од 1. јануара 1998. до 27. септембра 2001).

[37] Рођен у Зочишту. Отет је у Ораховцу од припадника ОВК док је превозио трудницу у Дом здравља да се породи. Одведен је у затвор у Малишеву. Последњи пут је виђен жив 26. јула, када је са отетима из Оптеруше и Ретимља превожен у правцу Приштине (Fond za humanitarno pravo, 2011: 236). Сахрањен је 14. октобра 2006. године у Београду.

Албанци:[39]

1. Berisha (Samedin) Bedri, рођен 1. маја 1966, земљорадник, 5. деце.
2. Konstantini (Zeqir) Besnik, рођен 16. августа 1969, трговац, 3. деце.
3. Krasniqi (Sokol) Gjoke, рођен 2. маја 1947, земљорадник, 4. деце.

Нумеричка анализа

Као што је из списка видљиво, све жртве су били цивили и различите старости. Подаци из списка нам омогућавају да урадимо нумеричку анализу националне, старосне и професионалне структуре настрадалих, а потпунију слику добићемо укрштањем података. Анализа националне структуре настрадалих показује да је 26 жртава било српске националности или 89,66%. У масовној гробници пронађене су и 3 жртве албанске националности или 10,34%.

НАЦИОНАЛНОСТ	БРОЈ	%
Срби	**26**	89,66
Албанци	**3**	10,34
УКУПНО	**29**	100

Анализа старосне структуре настрадалих указала је да су међу жртвама 2 малолетника или 6,90% и 5 лица старијих од 60 година или 17,24%. Највише је радно способног становништва (18 – 60 година). Њихов број је 22 или 75,86%. Укрштањем старосне и националне структуре настрадалих резултати су видљивији. Српском становништву припадали су 2 малолетна лица или 6,90% и 5 лица старијих од 60 година или 17,24%. Од 22 лица која смо сврстали у групу радно способног становништва, 19 лица припадали су српском становништву или 65,52%, а 3 лица албанском или 10,34%.

Старост/националност	СРБИ	АЛБАНЦИ	Укупно
-18	**2**		**2**
%	6,90		6,90
18-60	**19**	**3**	**22**
%	65,52	10,34	75,86
+60	**5**		**5**
%	17,24		17,24
Укупно	**26**	**3**	**29**

[38] Отета истина, 18/2009: 35 – 37. Отет је у Ораховцу када је отишао у Дом здравља да види шта му је са женом, која је била талац ОВК. Сахрањен је у Ораховцу (Fond za humanitarno pravo, 2011: 237).

[39] У *Косовској књизи памћења* наведено је да су посмртни остаци ових лица албанске националности пронађени на градском гробљу у Пећи (Fond za humanitarno pravo, 2011: 230 – 232). Према подацима о ДНК идентификацији, њихови посмртни остаци су пронађени у Волујку, на локацији ФКТ20. Према свему судећи, нека тела су раније сахрањена у Пећи. Часопис *Отета истина* пренео је изјаву Славише Добричанина који је изјавио да ће узорци посмртних остатака из масовне гробнице Волујак бити упоређени са узорцима узетим са 10 тела сахрањених на гробљу у Пећи (Отета истина, 4/2005: 6). Вероватно су тела пронађена на градском гробљу у Пећи ту сахрањена 2001. године, пошто су пронађена на локацији ФКТ20. Прим. аутора.

Социјално – економска структура настрадалих делимично се може сагледати преко професионалне структуре која нам је позната у 100% случајева. Нумеричка анализа професионалне структуре настрадалих показује да је од 29 жртава, било 14 радника или 48,28%, 10 земљорадника или 34,48%, 3 ученика или 10,34%, једно незапослено лице или 3,45% и 1 пензионер или 3,45%. Укрштањем професионалне и националне структуре настрадалих добили смо детаљније резултате. Од 14 радника, 13 лица припадало је српском становништву или 44,83%, а једно лице је било албанске националности или 3,45%. Од 10 земљорадника, 8 лица припадало је српском становништву или 27,59%, а 2 лица су била албанске националности или 6,89%. Сва три ученика припадали су српском становништву или 10,34%. Незапослено лице било је српске националности или 3,45%, а српском становништву припадало је и лице које је по професији пензионер или 3,45%.

ПРОФЕСИЈА	БРОЈ	%	Срби	%	Албанци	%
Радник	**14**	48,28	**13**	44,83	**1**	3,45
Земљорадник	**10**	34,48	**8**	27,59	**2**	6,89
Ученик	**3**	10,34	**3**	10,34		
Незапослен	**1**	3,45	**1**	3,45		
Пензионер	**1**	3,45	**1**	3,45		
УКУПНО	**29**	100	**26**	89,66	**3**	10,34

Свих 29 жртава пронађених у масовној гробници у Волујку била су лица мушког пола. На једном месту пронашли смо информацију да је у масовној гробници у Волујку пронађено и неколико жена (Отета истина, 4/2005: 8). И у књизи *Косово – глас жртава* наведено је да су у Волујку пронађени припадници оба пола (Otašević, Dobričanin, 2006: 111). Међутим, према информацијама добијених од Комисије за нестала лица Републике Србије и према подацима до којих смо дошли истраживањем, у масовној гробници Волујак нису пронађена лица женског пола.

Од 24 лица отетих са свог огњишта у селима Ретимље и Оптеруша, посмртни остаци за 23 лица пронађена су у Волујку. Посмртни остаци отетог Младена Костића никада нису пронађени,[40] и он је у Међународном комитету Црвеног крста у Приштини и даље регистрован као нестао. Треба нагласити да Волујак није до краја истражен, па се може претпоставити да је и Младен Костић жртва злочинства припадника ОВК.[41]

Сва лица из нашег списка отета су између 17. и 20. јула 1998. године осим Југослава Костића (11. јул), и Берише Бедрија и Константини Бесника, који су отети у јуну исте године (Fond za humanitarno pravo, 2011: 230-232). Сва три припадника албанске националности, који су пронађени у Волујку, била су заточена у затвору ОВК у Дреновцу и били су живи средином јула месеца (Fond za humanitarno pravo, 2011: 230-232). Такође, Југослав Костић отет је 11. јула 1998. године, па се може претпоставити да је био жив до краја

[40] Костић (Никола) Младен, рођен 22. фебруара 1940, 3. деце (Отета истина, 26/2011: 30).

[41] Претпоставља се да неки посмртни остаци могу бити и на дубини од пола километара (Отета истина, 4/2005: 4).

јула, када је заједно са осталим отетим лицима одведен из затвора ОВК у правцу Приштине.

Нумеричка анализа списка лица чији су посмртни остаци пронађени у Волујку указује на трагику цивилног становништва општине Ораховац. Најмлађа жртва је имала 16 година, а најстарија 70. Зато што се међу отетим лицима налазило и малолетно лице, овај случај спада у тзв. тежи облик кривичног дела отмице и убиства.

Споменик истине, незаборава и непребола

На административном пункту Мердаре, дана 13. октобра 2006. године, извршена је примопредаја посмртних остатака за 29 лица пострадалих на Косову и Метохији (Отета истина, 9/2006: 9).[42] Од тога, 23 посмртна остатка из ораховачких села Ретимље и Оптеруша. После примопредаје посмртних остатака, организована је заједничка сахрана на београдском гробљу Орловача (Отета истина, 7/2006: 4-5).[43]

На београдском гробљу Орловача, 14. октобра 2006. године, сахрањени су посмртни остаци 26 лица српске и других националности из масовне гробнице Волујак и других гробница. Посмртни остаци за остала три лица, која су предата 13. октобра 2006. године, на захтев породица, сахрањена су у Нишу и Плаву. Последња два ковчега, у којима су посмртни остаци из гробнице Волујак који нису могли бити идентификовани, положени су у заједничку гробницу, на којој је постављена плоча, у знак сећања на све НН жртве албанског терора (Отета истина, 9/2006: 10).[44]

На београдском гробљу Орловача, на деветогодишњицу од отимања мештана Ораховца, 18. јула 2007. године, на парцели бр. 1 где су сахрањени посмртни остаци жртава масовних гробница, одржан је помен жртвама и освештани су гробови 26 лица српске и других мањинских националности. Тога дана је откривена и заједничка спомен – плоча у знак сећања на дан заробљавања српских цивила у Ораховцу за време оружаних сукоба. Спомен обележје је подигнуто пострадалима и сведочи о злочину над мештанима ораховачких села и још неколико житеља са Косова и Метохије. Овај споменик жртвама албанских паравојних формација подигнут је како би указивао на жртве

[42] Породицама је примопредаје вршила Канцеларија УНМИК-а за нестала лица у сарадњи са Комисијом за нестала лица Републике Србије. Прим. аутора.

[43] Обзиром да је из неколико породица, много људи отето из ораховачких села Ретимље и Оптеруша, породице су се договориле да се сви заједнички сахране на једној колективној парцели и да им се подигне спомен обележје. На гробљу Орловача, сахрањени су посмртни остаци 23 жртве из села Ретимље и Оптеруша, а по жељи породице и посмртни остаци Светозара Томића (Отета истина, 26/2011: 29).

[44] Сви посмртни остаци из Волујка који нису идентификовани сахрањени су у посебној заједничкој гробници која је обележена са НН (Отета истина, 23/2010: 7). Према расположивим подацима, само две жртве нису могле бити идентификоване (Отета истина, 26/2011: 29). Исти часопис је писао да су на крају парцеле сахрањена два НН ковчега (Отета истина, 9/2006: 11). Није јасно да ли су у питању посмртни остаци Југослава и Сашка Костића.

албанског тероризма, на неправду над невинима и некажњеним извршиоцима злочина. На спомен – плочи налази се светосавски крст и ручно уклесан текст:

ЗА НЕЗАБОРАВ

Косово зашто ћутиш?
кад ћутало никад ниси!
Вриштало увек ти си ...
Пусти глас истине
Са свете твоје груде
Заплачи за отетима
Јер им се данас
По твојој земљи кости мрве.

На Косову и Метохији 1998/1999. године Срби су отимани из својих кућа, са радних места, улица, одвођени у логоре, мучени и масакрирани.

НЕКА ИМ ЗЕМНИ ОСТАЦИ ПОЧИВАЈУ У МИРУ.[45]

Мештани општине Ораховац су заједно убијени и заједно сахрањени. Њихови посмртни остаци су пронађени у масовној гробници, па су и сахрањени на заједничкој парцели.

Однос правде и злочина

За убиство цивила српске и албанске националности пронађених у Волујку још нико није кажњен. Нека лица су процесуирана за догађаје који су се догодили у јулу 1998. године, али нико није кажњен за кривично дело тешко убиство. У Републици Србији, на основу правоснажне пресуде Окружног суда у Пожаревцу К. бр. 58/99 и пресуде К. бр. 45/2000, припадници ОВК Кабаши Сафет, Кабаши Седат и Мазреку Каплан оглашени су кривим и кажњени за догађаје који су се десили у ораховачким селима од 17. до 21. јула 1998. године.[46] Они су осуђени на вишегодишње казне затвора због кривичног дела тероризма и удруживања ради непријатељске делатности. Међутим, за уморство грађана Метохије који су пронађени у Волујку још нема пресуде.

---

[45] Отета истина, 11/2007: 7.

[46] У књизи *Косово – глас жртава* наведено је да су неке женске особе српске националности силоване у селу Ретимље 18. јула 1998. године (Otašević, Dobričanin, 2006: 110). И на другим местима се може наћи податак да је било силовања у селима ораховачке општине (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Република Србија, Тужилаштво за ратне злочине, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Оптужница против Синана Морине, од 13. јула 2007. године); www.politika.rs, 15.10.2014). Међутим, треба нагласити да су сви сведоци јулских догађаја из 1998. године на суду негирали да је било силовања (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине).

Документација о случају Волујак је обимна, постоје жртве, докази и сведоци, а податке о извршиоцима овог злочина имају сви релевантни судови и институције: Међународни суд за бившу Југославију у Хагу, УНМИК, ЕУЛЕКС[47], државни органи Републике Србије и правосудни систем самопроглашене Републике Косово (www.politika.rs, 15.10.2014).[48] Није тајна да су за отимање, злостављање, убиство и расељавање српског становништва ораховачких села одговорне „њихове дојучерашње комшије" (www.kurir-info.rs, 15.10.2014).[49] Постоје докази и сведоци да су припадници ОВК који су одговорни за злочин, углавном били мештани ораховачких села.[50] Из изјаве Вељка Одаловића, председника Комисије за нестала лица Републике Србије, јасно је да су у питању комшије албанске националности: „Породице знају ко је одговоран за злочин у Ораховцу, видели су и познавали те људе који су то учинили, а ЕУЛЕКС и други надлежни и поред сведока не предузимају никакве кораке да тај злочин расветле" (Отета истина, 23/2010: 7).[51] Све су то биле комшије албанске националности, које су породице жртава гледале док су им из села одводили синове, мужеве и браћу (Отета истина, 26/2011: 29). Иако доказа и сведока овог злочина има много, правда није задовољена, па се о односу правде и злочина не може говорити у позитивном смислу.

Правни систем на Косову и Метохији дуго није био заинтересован да отвори случај отимања, убиства и расељавања мештана Ораховца. Припадници ОВК, Селим Краснићи, Бедри Зуберај и Агрон Краснићи, правоснажно су осуђени од судија Врховног суда Косова 2009. године због незаконитог притвора и нехуманог поступања према Бериши Бедрију и другим затвореницима у затвору ОВК у Дреновцу (Fond za humanitarno pravo, 2011: 231). Међутим, треба приметити да су кажњени због нехуманог поступања и незаконитог притвора над затвореницима албанске националности.

Једна од пресуда којом су 2014. године осуђени припадници ОВК за догађаје који су се десили јула 1998. године у Оптеруши прошла је неопажено у српској јавности.

Врховни суд Косова у већу које су чинили ЕУЛЕКС судије Елка Филчева – Ерменкова, Есма Ертерзи и судија Врховног суда Косова Валдете Дака, донели су пресуду 7. августа 2014. године којом су Соколь Битићи и Ејуп Кабаши осуђени на две године затвора због ратног злочина против цивилног становништва извршеног 17. и 18. јула 1998. године у Оптеруши, у саизврши-

[47] ЕУЛЕКС – Мисија полиције и правосуђа Европске уније на Косову и Метохији. Прим. аутора.

[48] Случајем тзв. „ораховачке групе ОВК" бавили су се Међународни суд за бившу Југославију у Хагу, УНМИК, ЕУЛЕКС и државни органи Републике Србије (Отета истина, 23/2010: 8). Постоји податак да Међународни суд за бившу Југославију у Хагу није хтео да отвори истрагу поводом масовне гробнице у Волујку, јер је било предвиђено да буде укинут до 2010. године, па није било времена за нове истраге (www.yugofile.org.uk.pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf, 27.11.2014).

[49] Очевидно је да су у питању комшије албанске националности. Прим. аутора.

[50] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Влада Републике Србије, Комисија за нестала лица, Информација о киднаповању Срба из села Ретимље и Оптеруша, бр. 4/4-11-0001/2006-233, од 6. октобра 2006. године.

[51] Пре ЕУЛЕКС-а, Међународни суд за бившу Југославију у Хагу и УНМИК нису урадили свој посао. Прим. аутора.

лаштву. Припадници ОВК, Ејуп Кабаши и Сокољ Битићи, у првом степену су били ослобођени кривице, а у другом осуђени на по пет година затвора. Хаџи Мазреку, против кога су правосудни органи на Косову и Метохији водили поступак због истог кривичног дела је раније правоснажно ослобођен, иако су га сведоци из Ретимља и Оптеруше навели као човека који се понашао као „командант операције“. Истом пресудом Врховног суда Косова обухваћен је и Насер Хоти, који је у првом степену ослобођен кривице, а у другом осуђен за кривично дело „пружање помоћи починиоцима након почињеног кривичног дела“ (Отета истина, 32/2013: 7).[52]

Решавајући по жалбама, Врховни суд Косова је донео наведену пресуду којим је делимично усвојио жалбе Ејупа Кабашија и Сокоља Битићија, и другостепену пресуду преиначио у делу која се односила на казну, па су им казне смањене са пет, на две године затвора. Жалба коју је поднео Насер Хоти у целости је усвојена, па се другостепена пресуда делимично одбацила и он је ослобођен оптужбе. Његови саокривљени, Мустафа Хоти, Миљазим Хоти, Неџмедин Бериша и Јетула Кабаши су такође проглашени невиним зато што није доказано да су они помагали Ејупу Кабашију у извршењу наведених злочина. Они су ослобођени кривице за кривично дело „помагање починиоцима након извршења кривичног дела“.[53]

У овом поступку, два сведока јулских догађаја препознале су извршиоце на суђењу. Врховни суд Косова је у образложењу своје одлуке навео да је непобитно утврђено да су Кабаши и Битићи били присутни током догађаја у Оптеруши, да су били у униформама, са оружјем, у наоружаној групи чији је циљ био да се очисти село од српског становништва.

Окривљени су током поступка тврдили да у кући Божанића нису били цивили, али је Врховни суд Косова закључио да је нападнуто српско становништво користило оружје ради сопствене заштите, да нису учествовали у непријатељствима, па их је сматрало за цивилима који према Женевској конвенцији имају заштићени статус. Са друге стране, Веће је утврдило да је напад извршила група ОВК и било је убеђено да је та група ОВК била организована

---

[52] Ејуп Кабаши је 2011. године осуђен од судија Окружног суда у Призрену на казну затвора од пет година за кривично дело ратни злочин против цивилног становништва. Истом пресудом, Хаџи Мазреку је ослобођен оптужби, а остали оптужени (сем Сокоља Битићија који тада није био на оптужници) оглашени су криви за пружање помоћи извршиоцу након извршења дела. Врховни суд Косова је 2012. године усвојио жалбе Ејупа Кабашија и Насера Хотија и случај вратио на поновно суђење у односу на оптуженог Кабашија и оптужене за пружање помоћи (www.hlc-rdc.org). У поновљеном судском поступку, мешовито судско веће, састављено од једног ЕУЛЕКС – овог и двојице локалних судија, ослободило је Ејупа Кабашија и Сокоља Битићија и још пет особа оптужби за ратни злочин у селу Оптеруша јула 1998. године. Вест је обелодањена 5. фебруара 2013. године. Судско веће је утврдило да оптужени Ејуп Кабаши и Сокољ Битићи нису извршили кривично дело ратног злочина против цивилног становништва јер није доказано да су они јула месеца 1998. применили мере застрашивања и терора против становништва српске националности у Оптеруши. Оптужени Мустафа Хоти, Миљазим Хоти, Насер Хоти, Неџмедин Бериша и Јетула Кабаши су такође проглашени невиним зато што није доказано да су они помагали Ејупу Кабашију у извршењу наведених злочина.

[53] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Presuda Vrhovnog suda Kosova, PA II 3/2014, od 7. avgusta 2014. godine.

јединица, јер „без организације, у оквиру које је барем један члан групе имао вођство и давао команде, та група једноставно не би могла да буде формирана и да изврши овај напад“.[54] Веће је сматрало да су Кабаши и Битићи делили циљеве групе ОВК да се село очисти од његових српских становника, и да су томе допринели.

Кабаши и Битићи били су чланови групе која је заједнички угрожавала и застрашивала српско становништво у Оптеруши, али је Веће при изрицању казне узело у обзир неколико олакшавајућих околности. Као олакшавајућа околност за Кабашија је наведен његов позив српском становништву које је било у кући Божанића да не излазе како би се избегла непотребна штета. Друга околност је што сведоке овог догађаја осуђени нису подвргли било каквим окрутним, нехуманим, понижавајућим или застрашујућим радњама. Ти сведоци су ослобођени након извесног времена, а док су били заточени примали су храну и враћен им је новац који су им одузели припадници ОВК. Веће је утврдило и да нису установљене никакве отежавајуће околности и да је опасност коју су представљали у овом кривичном делу била знатно мања него што је то случај код сличних кривичних дела. Као олакшавајућа околност је узето у обзир и време које је прошло од извршеног дела.

Зато што су олакшавајуће околности „претекле“ у односу на друге, Веће их је осудило на казну затвора која је испод минимума прописаног за ово кривично дело. Сматрали су да ће тиме бити постигнута сврха кажњавања: одвраћање и заслуженост. Направљен је компромис: мање од пет година, али више од слободе. Остављено је само да академска јавност одговори на питање да ли је ово примерена казна за догађаје у Оптеруши.

У Републици Србији, за злочин у Волујку био је оптужен Синан (Хајредин) Морина, наводно бивши припадник „ораховачке групе“ ОВК.[55] Тужилаштво за ратне злочине у Београду отворило је истрагу против Синана Морине из села Оптеруша код Ораховца због основане сумње да је један од извршилаца ратног злочина у селима Оптеруша и Ретимље 1998. године. Ухапшен је у Херцег Новом. Из Републике Црне Горе депортован је у Републику Србију и био је притворен у Казнено – поправном дому „Забела“ у Пожаревцу. Ухапшен је децембра 2006. године и одмах пребачен у Републику Србију, јер је против њега постојала оптужница за тероризам Окружног тужилаштва у Призрену, које је после НАТО агресије на СРЈ измештено у Пожаревац. Његов случај је преузело Тужилаштво за ратне злочине у Београду. Тужилаштво је сумњало да је Синан Морина, као припадник ОВК умешан у ликвидацију 25 лица српске националности. „Ораховачка група“ је сумњичена да је деловала у оперативној зони „Паштрик“, и да је тела убијених касније сакрила у пећини Волујак. Према писању штампе на Косову и Метохији, а на основу архивске грађе из вре-

[54] Исто.

[55] Поред Синана Морине, оптужено је још 34 припадника ораховачке групе ОВК. Оптужени су под сумњом да су криви за убиство 25 лица српске националности села Оптеруше и Ретимља. Према писању *Политике*, на списку оптужених је и шеф тајне полиције ОВК у Ретимљу Сериф Штрбани Нехат, Тачи Бећет Авни, Мехмет Штрбани, Муарем Круезиу, Сафет и Расим Тачи, Џевет Ељшани, Исмет Бериша, Хамза Краснићи и Скендер Круезиу (www.politika.rs, 15.10.2014).

мена оружаног сукоба, Синан Морина је био активан борац ОВК у саставу 132. бригаде „Мирте Занели“ којом је командовао Малик Ндрецен, на фронту између села Пожар и Љумбарда у околини Дечана (Отета истина, 10/2007: 29).[56] Синан Морина се на суђењу изјаснио као невин и тврдио је да се у то време, када је извршен злочин над грађанима општине Ораховац, налазио у иностранству.

Средином јула 2007. године, Тужилаштво за ратне злочине у Београду подигло је оптужницу против Синана Морине за ратни злочин против цивилног становништва српске националности на подручју општине Ораховац. Према наводима оптужнице, сумњичио се да је од 17. до 21. јула 1998. године, са још 34 припадника исте јединице ОВК, извршилац и одговоран за уништавање имовине и верских објеката и протеривање, затварање, мучење и силовања као и убиство осам цивила српске националности. Према оптужници, 19. јула 1998. године је камионом пребацио заробљене цивиле до села Зочиште. Према оптужници, припадници његове јединице су заробљене мушкарце превезли до места Волујак где су их убили (Отета истина, 11/2007: 17).

Синан Морина је пред Окружним судом - Већем за ратне злочине у Београду - ослобођен кривице, јер није било доказа да је као бивши припадник ОВК учествовао у нападу, протеривању и затварању српских цивила у селу Оптеруша 1998. године. Од око 20 испитаних сведока, само је један теретио Синана Морину, Славица Банзић, на чијем се исказу заснивала оптужница. Синан Морина теретио се да је као припадник „ораховачке групе ОВК“ осам жена из Оптеруше превозио до Зочишта, а затим до места Самодреже, док су остали припадници његове јединице тукли, а затим превезли осам мушкараца до места Волујак, где су их убили (Отета истина, 12/2007: 30). Врховни суд Републике Србије је у марту 2009. године укинуо пресуду Већа за ратне злочине и вратио предмет на поновно суђење.[57] Међутим, за то време, Синан Морина је побегао из Републике Србије и налази се у бекству. За њим је расписана међународна потерница 30. децембра 2009. године (www.vaseljenska.com, 28.10.2014).[58]

Према подацима, знају се имена припадника ОВК који су учествовали у злочину. Као што смо горе напоменули, српски мештани села Оптеруше препознали су своје комшије: Хаџију (Азем) Мазреку, Ејуп (Касум) Кабаши, Седат (Али) Кабаши, Сокол (Мелит) Битићи, Али (Дахим) Битићи и Сулејман Битићи (Fond za humanitarno pravo 14277, 2005: 2-4). И српски мештани из села Ретимља препознали су 11 припадника ОВК, углавном своје комшије: Хаџију

[56] У пресуди против Синана Морине спомиње се и податак да је био припадник 124. бригаде при Оперативној зони „Паштрик“ (АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Пресуда К. В. 2/07, од 20. децембра 2007. године у кривичном предмету против окривљеног Синана Морине). Очигледно да није утврђено да ли је био или не припадник ОВК и јединице која је била одговорна за јулска дешавања. Прим. аутора.

[57] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Решење Врховног суда Србије Кж I РЗ. 1/08, од 3. марта 2009. године.

[58] Синан Морина је више пута у Европи хапшен по потерници Републике Србије, али никада није изручен како би му се судило. Прим. аутора.

(Азем) Мазреку из Оптеруше, Авнију, Сафета, Шабана, Сељами и Решат Тачи, сви из Ретимља, Нијаза и Авдулу Круезиу, Исмета и Хамзу Краснићија, као и директора ОШ у Ретимљу по имену Сафет (Fond za humanitarno pravo 14277, 2005: 2-4). Поред Синана Морине, Тужилаштво за ратне злочине у Београду тренутно терети још 34 припадника ОВК за догађаје из јула 1998. године. У питању су: Дуљаку Хаљити, Кабаши Рахман, Битићи Сокољ, Битићи Бећир, Мазреку Каплан, Спаху Решат, Краснићи Џемаљ, Краснићи Сељам, Дуљаку Бејтулах, Морина Фитим, Кабаши Џеват, Кабаши Незат, Спахију Рефки, Спахију Енвер, Спахију Башким, Спахију Наим, Спахију Алберт, Спахију Авдуљ, Спахију Фатмир, Кабаши Ејуп, Кабаши Беким, Кабаши Наим, Кабаши Салих, Кабаши Фејзи, Кабаши Назми, Кабаши Дервиш, Кабаши Седат, Дуљаку Фатмир, Битићи Агим, Дуљаку Аљбер, Краснићи Чазим, Краснићи Касум, Краснићи Авни и Дуљаку Рифат.[59] *Политика* је писала да су на списку и шеф тајне полиције ОВК у Ретимљу Сериф Штрбани Нехат, Тачи Беџет Авни, Мехмет Штрбани, Муарем Круезиу, Сафет и Расим Тачи, Џевет Ељшани, Исмет Бериша, Хамза Краснићи и Скендер Круезиу (www.politika.rs, 15.10.2014). Према писању *Политике*, налогодавци злочина у Ретимљу су припадници ОВК Авдул Муслију и Тахир Синани, а потоњи је био командант оперативне зоне „Паштрик“, који је погинуо у Македонији (www.politika.rs, 15.10.2014).[60]

Уместо закључка

Из горе изложеног, очевидно је да су све жртве у селима Оптеруша и Ретимље нападнуте у својим кућама, ухапшене, задржане, малтретиране, убијене и расељене на основу етничке припадности. У јулском нападу 1998. године припадници ОВК извршили су неколико кривичних дела према цивилном становништву: противзаконита затварања, мучења и повреде психичког и телесног интегритета, убиства и расељавања. Из свега наведеног, јасно је да се ради о плански организованом и систематском насиљу и терору ОВК. О ратном злочину.

Зла коб и трагична судба несумњиво је задесила српске породице из Ретимља и Оптеруше. Настрадали су, углавном, били браћа или очеви и синови: браћа Миодраг и Спасоје Бурџић, браћа Лазар и Тодор Костић, браћа Светислав и Миодраг Костић, браћа Југослав и Сашко Костић. Такође, отети Младен и убијени Анђелко Костић су били браћа. Отац Рајко Николић и син Цветко, отац Божидар Божанић и син Новица, отац Младен Божанић и син Немања, отац Димитрије Костић и његови синови Мирољуб и Векослав, отац Анђелко Костић и његов син Живко. Такође, на локацији „Волујак 1“ пронађени су Азем Исаку и његов син Висар.

---

[59] АМЖГ, Фонд о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија, несређена архивска грађа, Тужилаштво за ратне злочине, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Оптужница против Синана Морине, од 13. јула 2007. године.

[60] Тахира Синанија, ликвидирала је македонска полиција 2001. године током оружаних сукоба у околини Гостивара. Прим. аутора.

Наше истраживање указује да је у масовној гробници на локацији ФКТ20 укупно пронађено 29 жртава. Ипак, треба нагласити да број није коначан, јер масовна гробница није у потпуности истражена. Већ смо споменули да посмртни остаци Младена Костића никада нису пронађени, али с правом можемо претпоставити да је и он жртва. Такође, треба имати у виду да је свако наведено лице са својом причом и трагичном судбином, са својом личном историјом и да се иза сваког броја налази особа са личним именом и презименом.

Отмица и убиство мештана села Ретимља и Оптеруше представља један од најтежих злочина извршених на Косову и Метохији. Не знају се тачне околности под којима су жртве настрадале. Праву истину може открити само ефикасна и делотворна истрага која ће довести до процесуирања и кажњавања одговорних. Сатисфакција породица жртава и правда биће остварени онда када дође до примереног кажњавања свих извршилаца. Нема задовољења без расветљавања отимања, убиства и расељавања српског становништва општине Ораховац. Због тога, велика су очекивања од новоформираног суда за ратне злочине који ће судити бившим припадницима ОВК за извршене злочине. Један од случаја којим би требало да се овај суд позабави је и трагична судбина српског становништва ораховачких села. Да ли су потребни бољи докази од посмртних остатака отетих и убијених лица пронађених у каљузи и глибу Волујка и од сведока несрећних јулских догађаја остаје да се види.

Литература:

Извори:

1. Arhiv Muzeja žrtava genocida. Fond o ratnim sukobima od 1991. godine. Kosovo i Metohija. Nesređena arhivska građa.

Литература:

1. Vlada Republike Srbije (2003): *Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji,* Beograd.
2. *Zločini albanskih terorista 1995 – 1998*., (1999): Jedinstvo, Priština.
3. Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava (2001): Spisak Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava, Beograd.
4. OEBS, (2001): Kako viđeno, tako rečeno: analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo: stanje ljudskih prava od oktobra 1998. do juna 1999. godine, Fond za humanitarno pravo, Beograd.
5. Otašević, Vujadin. Dobričanin, Slaviša (2006): Kosovo-glas žrtava, Medicinski fakultet, Niš.
6. Savezno ministarstvo za inostrane poslove (2000): Teroristički akti albanskih terorističkih grupa na Kosovu i Metohiji: dokumenta i dokazi 1. januar 1998 – 10. jun 1999., prvi deo, III, Beograd.
7. Dželetović Ivanov, Pavle (2014): Zločini Arbanasa nad Srbima: vekovni zapisi stranaca o zločinima Arbanasa nad Srbima, Geopolitika press, Beograd.
8. Fond za humanitarno pravo 14277. Istraživanje, dokumentacija i pamćenje: Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu, novembar 2005.

9. Fond za humanitarno pravo 15297. Office on Missing Persons and Forensics, Remains identified and handed over to the affected families between March 2003-2007.
10. Fond za humanitarno pravo (2011): Kosovska knjiga pamćenja: 1998-2000.: da ljudi pamte ljude, knj. 1., Beograd.

Интернет:

1. Marko Albunović, „Orahovačka grupa“ pobila Kostiće, www.politika.rs. (15.10.2014).
2. www.yugofile.org.uk.pdfs/PANORAMA%2020081218.pdf. (27.11.2014).
3. „Pronađena masovna grobnica na Kosovu“, www.glasamerike.net. (14.10.2014).
4. Marko Albunović, „Osumnjičen za ubistvo 25 Srba“, www.politika.rs. (23.10.2015).
5. „Danas parastos žrtvama otmica albanskih terorista“, www.kurir-info.rs. (15.10.2014).
6. „Kosovski Albanci Kabashi i Bytyqi oslobođeni optužbi za ratni zločin u Opteruši/Opterushe“, www.hlc-rdc.org, (14.4.2015).
7. „Pripadnik OVK uhapšen u Austriji, Srbija traži izručenje“, www.vaseljenska.com. (28.10.2014).
8. www.kosmetskezrtve.org.rs.
9. www.familylinks.icrc.org/Kosovo/sr.
10. www.vesti-online.com. (5.10.2015).
11. „Još jedna masovna grobnica na Kosovu“, www.pregled.com. (28.5.2015).

Периодика:

1. A. A., „Osumnjičen za ubistvo 25 Srba“, *Oteta istina*, godina III, br. 10, Beograd, 2007, str. 29.
2. V. Becić, „Otet Đoko Gogić“, *Oteta istina*, godina VII, br. 29, Beograd, 2012, str. 30.
3. V. B., „Istina posle devet godina“, *Oteta istina*, godina VI, br. 18, Beograd, 2009, str. 35 – 37.
4. V. B., „Za Srbe pravde nema“, *Oteta istina*, godina IX, br. 32, Beograd, 2013, str. 7.
5. V. B., „Optužen pripadnik „orahovačke grupe“ OVK“, *Oteta istina*, godina III, br. 11, Beograd, 2007, str. 17.
6. Bjelica, Slobodan (2006): „Kosovo i Metohija u okviru Jugoslavije“, *Kultura polisa*, br. 4 – 5, str. 419.
7. „Volujak otkriva nove žrtve“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 5.
8. V. Vidaković, „Ni posle 12 godina nema krivaca“, *Oteta istina*, godina VI, br. 23, Beograd, 2010, str. 7.
9. J. Gajer, „Ubijeni ili živi zakopani?“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 8.
10. J. G., „Prikrivanje zločina“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 6.
11. G. S. J., „Jako uporište OVK“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 4.
12. Đokić, Bojan (2015): „Zločini OVK: masovna grobnica »Mališevo«“, *Bezbednost*, br. 3, str. 122 – 141.
13. Đokić, Bojan (2015): „Numerička analiza spiska otetih i nestalih Srba i pripadnika drugih manjinskih zajednica na Kosovu i Metohiji“, *Tokovi istorije*, br. 1, str. 123 – 144.
14. Slavica Đukić, „Identifikovani posmrtni ostaci 30 lica“, *Oteta istina*, godina I, br. 7, Beograd, 2006, str. 4 – 5.
15. S. Đukić, „Spomenik istine žrtvama albanskog terorizma“, *Oteta istina*, godina III, br. 11, Beograd, 2007, str. 7.
16. „Znaju se imena zločinaca“, *Oteta istina*, godina VII, br. 26, Beograd, 2011, str. 29 – 30.
17. „In memoriam“, *Oteta istina*, godina VI, br. 18, Beograd, 2009, str. 20.
18. „Kod Kline pet novih grobnica“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 6.
19. „Kosti na analizi“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 25.

20. „Masovna grobnica u pećini“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 4.
21. „Molitva za ubijene“, *Oteta istina*, godina III, br. 9, Beograd, 2006, str. 10.
22. I. M., „Nedopustiva nebriga i neodgovornost“, *Oteta istina*, godina V, br. 15, Beograd, 2008, str. 17 – 18.
23. S. M., „Zločini bez kazne“, *Oteta istina*, godina III, br. 9, Beograd, 2006, str. 9.
24. M. M. K., „N.N. grobnica“, *Oteta istina*, godina VI, br. 23, Beograd, 2010, str. 7.
25. „Oslobođen Sinan Morina“, *Oteta istina*, godina IV, br. 12, Beograd, 2007, str. 30.
26. „Otišla deci“, *Oteta istina*, godina VI, br. 20, Beograd, 2009, str. 7.
27. „Poslednji pozdrav Kostićima, Božanićima, Nikolićima....“, *Oteta istina*, godina III, br. 9, Beograd, 2006, str. 11.
28. „Pronađeno 13 tela nealbanaca“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 6 – 7.
29. O. Radić, „Oteto četrdesetdvoje ljudi“, *Oteta istina*, godina V, br. 19, Beograd, 2009, str. 15.
30. „Streljani i u jamu bacani?!“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 5.
31. Vesna Topalović, „Otkrivanje grobnica na Kosmetu – političke pripreme za standarde“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 9.
32. „U pećini 22 tela“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 7.
33. „U pećini 23 leša“, *Oteta istina*, godina I, br. 4, Beograd, 2005, str. 6.

MOWING VILLAGES OF METOHIJA: MASS GRAVE „VOLUJAK“

Summary: In July 1998, members of the so-called. Kosovo Liberation Army attacked the municipality of Orahovac and the surrounding villages. In this offensive KLA, Serbian villagers Retimlje and Opteruša were abducted from their homes. Women were soon released, while the men, including some minors, were never returned. Remains of human remains were found along with the village waste, in a mass grave near the village of Volujak. They belonged to a group of about 40 people that were in July 1998 abducted by the Kosovo Liberation Army.

During the July events, eight men were abducted from Opteruša and 16 of Retimlje. The remains of all, except for one person were found in a mass grave Volujak. The tomb was discovered to the public in 2005, but authorities knew about it back in 1998. In Volujak mass grave the remains of a total of 29 people were found, but this number can not be considered definitive because indirect evidence suggests that the number is higher. All the remains of locals Orahovac village found in the mass grave Volujak were buried on a common tomb at the Belgrade cemetery Orlovača. In addition to the kidnapping and murder of residents of these villages, the KLA members carried out an ethnic cleansing, because their Serbian residents never after the unhappy July events are not returned to their homes.

So far no one has been punished for the murder of villagers Retimlje and Opteruša. The public rightfully expects that the newly established war crimes court that will judge the former members of the so-called. Kosovo Liberation Army prosecute the events that took place in July 1998 in the villages. This is the last chance that criminals are brought to justice.

Key words: Kosovo and Metohija, Volujak, Retimlje, Opteruša, Zočište, Orahovac, KLA, kidnapping

НИКОЛА МИЛЕНТИЈЕВИЋ*
Природно-математички факултет
Косовска Митровица
МАРИЈА СТАНКОВИЋ
Факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 327.5:327.51(497.115)
Монографска студија
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 79-91

ЗНАЧАЈ КУМАНОВСКОГ СПОРАЗУМА У РЕШАВАЊУ СУКОБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Сажетак: Непосредно након завршетка преговора између представника владе СРЈ и Републике Србије и снага КФОР, под окриљем Уједињених нација, закључен је Војнотехнички или Кумановски споразум, 9. јуна 1999. године. Две чињенице су од несумњивог значаја. Прва се односила на дефинитивно окончање НАТО агресије на СРЈ и Републику Србију односно међународноправни, безбедносни и историјски значај споразума. Друга чињеница се односила на погрешно квалификовање, тумачење или чак злоупотребу споразума. Управо је предмет рада историјско и геополитичко тумачење односа који су довели до потписивања Војнотехничког споразума у Куманову, као и последице његовог спровођења. Са концептуалног аспекта, рад се састоји из три поглавља. У првом поглављу анализиране су детерминанте геополитичког положаја Косова и Метохије. Друго поглавље указује на историјске прилике на Косову и Метохији, нарочито после Другог светског рата. Трећи сегмент је најважнији, и односи се на узроке који су довели до потписивања споразума, као и последице спровођења.

Кључне речи: Кумановски споразум, значај, НАТО агресија, Косово и Метохија, геополитички положај

Увод

У оквиру Косова и Метохије се издвајају маркантне физичко-географске целине: котлина Метохија и Велико Косово, раздвојене ниском Дреницом. Заједно са мањим, ободним котлинама оне чине простор, који је у административно-политичком смислу омогућио успостављање Аутономне покрајине Косово и Метохија (Степић, 2004: 316).

Разумевање геополитичког контекста српско-албанског сукоба на Косову и Метохији захтева увид у историјска дешавања. Етничко ривалство Срба и Албанаца на Косову и Метохији старо је најмање неколико векова (Стевановић, 2008: 41). У контексту историјско-државног конституисања, Косово и Метохија је представљало саставни део средњовековне Немањићке државе.

* nikola.milentijevic@pr.ac.rs, +381640469346

Између 1459-1912. године простор који обухвата Косово и Метохију је био у саставу Отоманског царства. Током вишевековне отоманске владавине створиле су се крупне етно-демографске промене у структури становништва. Срби су се константно исељавали према северу, нарочито током Прве и Друге Велике сеобе Срба. Током Прве Велике сеобе Срба 1690. године, око 37.000 српских породица (према неким проценама најмање 185.000 становника) прешло је у Аустро-угарску. Друга Велика Сеоба Срба, 1740. године је била далеко мања, и по броју исељеника и последицама. Исељавањем са простора Старе Србије, у плодне делове Шумадије, Мачве и Војводине, Срби су за собом оставили „демографски празан простор". Широм Метохије досељавали су се Албанци из планинских делова Северне Албаније. Главни чиниоци који су утицали на доминантан албански фактор су вишевековна отоманска војна и државна управа, као и верске и цивилизацијске разлике. Потискивање Турака и интегрисање Косова и Метохије у српску државу почетком XX века није донело побољшања. Страдање Срба се наставило током Првог светског рата, у Краљевини СХС и Другом светском рату. У СФРЈ, оптерећеној националним и конфесионалним односима насиље је добило нову димензију. У прилог наведеној чињеници сведочи доминантан однос албанске популације према Србима и Црногорцима. На основу Пописа 1981. године, Албанци су чинили 77% становништва Покрајине у односу на 15% Срба и Албанаца (Радовановић, 2004: 365).

Вишевековна историја насиља заснована на етнички мотивисаној мржњи кулминирала је са распадом СФРЈ деведесетих година XX века, када започињу оружани сукоби припадника војних и полицијских снага СРЈ са албанским сепаратистима. Након НАТО агресије СРЈ, од марта до јуна 1999. године, потписан је Војнотехнички (Кумановски споразум), представника Војске Југославије и изасланика Уједињених нација. За разлику од Кумановске битке која у историји Србије има позитивно значење, Кумановски споразум предмет је различитих и противречних оцена.

Гео-политички положај Косова и Метохије

Према М. Грчићу, политичко-географски положај представља променљив однос неке геополитичке јединице према природним и друштвеним факторима ближе и даље околине. Они су нарочито релевантни за унутрашње политичке прилике, њену спољашњу политику и карактер односа према другим државама (Грчић, 2000: 193).

Територија АП Косово и Метохија захвата површину од 10.887 km² односно 12,3 % територије Републике Србије. На основу последњег пописа 1991. године живело је 1.956.196 становника, са просечном густином насељености од 180 ст./km² (Јеросимовић Срећковић, 2009: 21). Између Косова и Метохије, као посебних природних целина, постоје разлике у морфоструктурном, антропогеографском и функционалном смислу.

У оквиру Косова, Ј. Марковић издваја субрегије Великокосовску котлину, Малокосовску котлину (Лаб), Косовско Поморавље (Бинач), Дреничку котлину, Качаничку клисуру и Сиринићку жупу. Косовска котлина је тектонска потолина, спуштена између Звечана и Качаничке клисуре. Има меридијански правац пружања, у дужини од 85 km. Спада међу најпространије и највише котлине-510-570 m надморске висине (Marković, 1980: 854). Према нашем познатом антропогеографу, А. Урошевићу назив Косово се *„јавља тек после битке између српске и турске војске 1389. године"* (Урошевић, 1965: 2). У народу и литератури се овај назив етимолошки везује за птицу *кос*, а код страних писаца се преводи као Campus merulai, или Amselfeld. С обзиром да такве речи нема у језику Албанаца, они су преузели српски назив и назвали је *Kosova*, протежући је и на Метохију, и суседне области (Урошевић, 1987: 9). Ова чињеница указује на њихове експанзионистичке тежње усмерен ка стварању независне албанске државе у српском културном и историјском простору, као друге албанске државе у Југоисточној Европи.

Метохија је типска и највећа котлина у Србији, спуштена на тектонском сутоку Динарида и Шарида, окружена Шар-планином и Проклетијама. Дно котлине лежи на надморској висини 350-450 m, а обод се издиже на преко 2.000 m. Метохијска котлина је овалног облика, нижа је, али пространија од Косовске котлине (Marković, 1980: 860). Како објашњава Р. Грујић, *метох*-појам преузет из грчког језика са значењем је „*у прво време означавао монашку земљорадничку колонију једнога манастира. Касније, тај назив је носила област једног црквеног властелинства"* (Радовановић, 2004: 255). За време турске владавине назив Метохија, одомаћен код Срба није био у употреби у одређивању назива управно-територијалних јединица. Називи каза, санџака и вилајета (срезова, округа и области) носили су имена њихових седишта (Приштина, Пећ, Ђаковица, Призрен и др.). Једини назив за вилајет као управну област који је био регионално-историјског карактера представља Косовски вилајет. Од обласних назива који имају антропогеографско значење, Албанци су радо уместо Метохије користили назив Дукађин. Међутим, у географском смислу овакав назив нема утемељеност, јер се ради о области која је смештена 60-80 km западније, у Северној Албанији. После Балканских ратова, и између два светска рата назив Метохија има широку употребу у стручној литератури и публицистици. После Другог светског рата, назив Дукађини систематски, под утицајем албанског сепаратистичког покрета и интелектуалаца потискује назив Метохија. Године 1968. и званично је овај појам био избачен из назива Покрајине. Уставом Републике Србије 1990. године, назив Метохија је враћен у раније оквире (Крстић, 1994: 205). Важност Косова и Метохије проистиче из положаја у „централној области" Балканског полуострва (карта 1). Централна област Балканског полуострва је смештена око средишта Моравско-вардарске удолине захватајући њене комуникационе чворове, првенствено прешевско развође. Простире се од Ниша на северу до Таорског теснаца који на југу затвара Скопску котлину. На истоку допире до Софије, док се на западу завршава ободом Косовске котлине. Везу са Моравско-вардарском удолином Косово и Метохија остварује преко Качаничке клисуре (Цвијић, 1991: 112-113).

Косово и Метохију додирује удолина Ибар-Ситница-Лепенац, која има меридијански правац пружања, паралелно са моравско-вардарском удолином. Бочним притокама Мораве и Ибра воде саобраћајнице, које долином Лаба преко превоја Мердара и Преполца воде ка Топлици. Са друге стране, саобраћајнице које воде долином Медвеђе, Јабланице и Биначке Мораве успостављају везу са Јужним Поморављем. Долина Дрима представља најкраћу везу са Јадранским морем, коју је Ј. Цвијић планирао за излазак Србије на море, 1913. године (Лутовац, 1972: 3-4).

Карта 1: *Актуелни гео-политички и геостратешки положај Косова и Метохије*

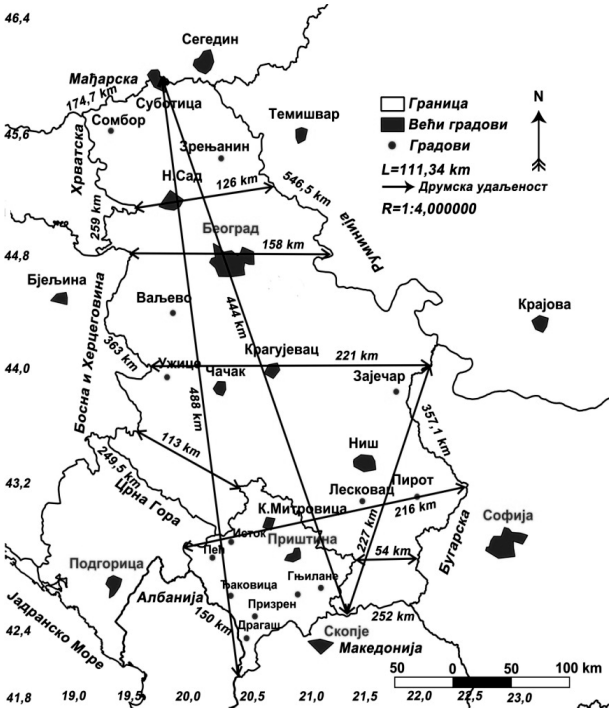

Извор: *Обрада применом софтверских пакета QuantumGIS и MapInfo*

Простор Косова и Метохије обухвата око 100 km или скоро 2/3 стратешке дубине Србије на њеним јужним границама. Губитком ове територије геостратешки и војностратегијски положај Републике Србије постао би веома неповољан.

Утицај центара моћи на гео-политички положај Косова и Метохије

Отварање тзв. источног питања (1683-1912), настало падом Турске империје на Балкану, отпочела је борба више ванбалканских сила заинтересова-

них за овај простор. Немачка и Аустрија су претиле са северозапада, Русија и Мађарска са североистока, са југоистока Турска и из правца југозапада Млетачка Република, Ватикан и Италија. Са југа претњу су представљали Велика Британија, Француска, а касније и САД. Аустрија се прогласила главним наследником Турске на Балкану. Русија је настојала да прошири свој утицај на мореузе Босфор и Дарданеле, чему се оштро супротстављала Велика Британија. Међусобни односи ванбалканских центара моћи и балканских земаља чине *„балкански геополитички чвор"*. На поменути „чвор" САД делују економским, политичким и војним присуством. Остваривањем премоћи на Балкану и Југоисточној Европи САД отварају себи пут ка контроли збивања у Русији. Немачка је формирала снажну, прогермански окренуту групу земаља (Аустрија, Чешка, Мађарска, Словенија, Хрватска, Федерација БиХ, Албанија, Бугарска и делимично Румунија). Циљ је продор на исток из Централне Европе преко Мале Азије, према Блиском Истоку и Каспијском басену. Српски етнички простор заузима централно место у „балканском чвору", па је тешко избећи конфликте. Преко територије Косова и Метохије пролази „зелена трансверзала". Она иде преко Средње и Мале Азије, Тракије, Македоније, Косова и Метохије, Рашке према Босни и Херцеговини и чини најистуренију исламску тачку у Европи. У питању је смер исламског похода на Европу, чији је стратешки посредник Турска. Она заступа америчке интересе у исламском свету и представља америчку противтежу немачком утицају на Балкану. Стварање Албаније и подршка албанском фактору на Косову и Метохији једна је од значајних одредница политике Аустро-угарске према Србији. Водећи русофобску политику, албански прваци су формирањем „Призренске лиге" 1876. године настојали да зауставе словенски продор према Јадрану. У актуелним геополитичким односима, за простор Косова и Метохије интересовање су показале Француска, Немачка и Русија као геостратегијски играчи, Велика Британија као моћна држава и Турска као геополитички стожер. Геополитички положај Косова и Метохије потиче од позиционираности на југоисточном ободу „Западног простора". Он се доводи у везу са ширењем евроатлантизма, у територијалном смислу (Илић, 1997: 413-430).

Друштвено-историјске околности на Косову и Метохији после Другог светског рата

Ради бољег разумевања тренутне геополитичке ситуације на Косову и Метохији, неопходно је указати на карактер друштвено-историјских околности у другој половини XX века. Албански национални покрет је формирањем Албанске лиге и њеним наступањем са позиција великоалбанских претензија (1878-1881. и надаље) настојао да спута наводни великосрпски хегемонизам. Са политичко-територијалним конституисањем Косова и Метохије, након Другог светског рата антисрпска идеологија је конкретизована (Батаковић, 1998: 275).

Уставом из 1946. године прокламовано је да Југославију чини шест народних Република. У саставу Народне Републике Србије налазиле су се Аутономна покрајина Војводина и Аутономна Косовско-метохијска област (АКМО). Образовање Косова и Метохије као посебне области имало је своју политичку позадину. Метохија је у раздобљу од 1912-1914. године припадала Црној Гори. У међуратној Југославији заједно са Црном Гором налазила се у саставу Зетске бановине, а средином тридесетих година XX века је отргнута Црној Гори. Сличан политички курс наставила је КПЈ након Другог светског рата, укључивши Косово и Метохију са састав НР Србије. Заправо, радило се о прелазном решењу, до коначног припајања Албанији. Стога је, први пут у историји, 1946. године од Косова и Метохије, као северног дела области Старе Србије, створен нови облик политичке територије. Да би се легализовала арбанашка експанзија, АКМО су прикључене извесне области које Косову и Метохији не припадају ни у природно-географском, историјском, функционално-економском смислу. Ради се о деловима ибарско-копаоничке Старе Рашке (Зубин Поток, Лепосавић, Звечан, па чак и Косовска Митровица), Руговски крај, Шарпланинске жупе, Лаб (Мало Косово), Новобрдска Крива Река, Горња Морава, Изморник и др. Устав из 1963. године води ка даљем јачању статуса и положаја АКМО, који се изједначава у називу (постаје покрајина), обиму аутономије, правима и дужностима са Војводином. У овом уставу термин националне мањине постаје замењен термином народност. Касније су Албанци често манипулисали нејасним термином „народност“. Два су битна фактора која су водила ка тзв. колективној албанској самообмани: 1) свесно су избегавали поређење са укупном популацијом Србије или Југославије; 2) системско и организовано неодазивање послератним пописима становишта (Степић, 2004: 274).

Уставним амандманима из 1968. године на Устав СФРЈ из 1969. године на Устав Србије, аутономне покрајине суштински мењају свој облик. Аутономне покрајине постају субјект Федерације, престаје могућност оснивања нових и укидања постојећих покрајина. Федерација постаје заштитник аутономних права покрајина, које сада, добијају право да умсто статута доносе Уставне законе и подзаконске акте. Покрајинама је омогућено да оснивају врховне судове и друге судске органе власти, а да се на нивоу власти организују исто као и републике. Из имена Косово и Метохија се на предлог руководства покрајине избацује назив Метохија. Дакле, свесно се урушава српски верски и културни идентитет. Међутим, Албанци нису били задовољни обимом остварене аутономије, што је 27. новембра 1968. године резултирало масовним демонстрацијама ђака и студената широм Косова и Метохије. У пропаганди против „великорпског хегемонизма“ прешло се на антисрпски курс. Уништавани су споменици српске културе, стваране су препреке школовању српске деце, при чему је исељавање Срба и Црногораца добило карактер масовног бекства (Богдановић, 1985: 247).

Године 1974. прокламован је Устав СФРЈ и Устав НР Србије. Покрајине добијају законодавну, извршну и судску власт, односно постају „државе у држави“. Упоредо са великом економском кризом у Југославији, у Приштини,

марта 1981. године почињу бурне демонстрације. Убрзо се шире и на друге градове Косова и Метохије (Подујево, Вучитрн, Липљан, Гњилане, Ђаковица, Косовска Митровица). Главни захтев демонстраната је био стварање етнички чисте територије која обухвата Косово и Метохију, делове Македоније и Црне Горе. Каснијим отцепљењем ове територије би биле припојене Албанији. На тај начин би био створен чист етнички корпус. Демонстрације су угушене акцијом војске и полиције. У Уставу Србије из 1990. године чланом VI покрајине се утврђују као облик „територијалне аутономије" и јужној покрајини је враћен ранији назив Косово и Метохија. Законодавна власт је у рукама Народне Скупштине Србије, извршну власт обавља Влада Србије (члан 9). Врховни Суд Србије представља највишу судску власт (члан 102). Покрајине доносе своје статуе у претходну сагласност Народне Скупштине (члан 110), а покрајински органи су Скупштина и Извршно веће. Статус покрајина према овом уставу, истоветан је уставним решењима и 1946. и 1963. године (Крстић, 2000: 278).

Покушаји решавања Косметске кризе

Илегално парадржавно организовање екстремних Албанаца пратиле су и нове гандијевске методе остваривања политичких циљева, представљене у бојкоту институција српске и југословенске државе. Паралелно са ненасилним обликом борбе, Албанци у периоду 1992-1997. године формирају паравојну организацију „Ослободилачка Војска Косова" (ОВК). Радило се о кулминацији вишедеценијског сецесионистичког деловања албанских екстремиста у овом делу Балкана. Етнички засновани сукоби су у конкретном случају последица извесног облика аутономије, и касније потребе редефинисања граница (Rossi, 2014: 867-889). У почетку, стране државе нису благонаклоно гледале на активности паравојних формација. Један од заговорника њихове активности била је државни секретар Сједињених Америчких Држава, Медлин Олбрајт. Она сматра да „*напади ОВК имају намеру провокације Срба, са циљем изазивања војног одговора, тако да би војна интервенција била неизбежна*" (Clark, 2014: 526). Међутим, након серије озбиљних војних и полицијских акција Републике Србије током 1998. године, стиче се благонаклон утисак деловању ОВК.

У разматрање ситуације на Космету, најпре се укључује Генерална Скупштина ОУН, која 13. децембра 1997. године, на предлог Комитета за људска права, усваја „Резолуцију о људским правима на Косову". Резолуција није имала обавезујући карактер, а донета је прегласавањем (против су били представници Русије и Индије). И поред тога, текст резолуције је био веома забрињавајући по СРЈ. Међународни представници су изразили дубоку забринутост због тешке хуманитарне организације и кршења људских права. Већ 4. марта 1998. године, Савет НАТО у Бриселу оцењује да Космет није само унутрашње питање СРЈ, већ и питање међународне заједнице. Почетком априла 1998. године, високи званичник САД Кристофер Хил истиче *„да је оштар критичар ОВК због њене инволвираности у трговину дрогом"* (Clark, 2014: 527). Већ 27. септембра 1998. године, након што је свет још једном узнемирен вешћу и „сликама побијених цивила", САД актуелизују раније припремљен Хилов

план. Он је подразумевао да „Косово“ има висок ниво самоуправе, са својом законодавном, извршном и судском влашћу, у коју централна власт Србије не би могла да се меша. Са друге стране, власти „Косова“ би имале висок ниво утицаја на централну власт у Србији преко својих представника у Скупштини, Влади и Врховном суду. Спровођење споразума надгледале би непосредно копнене снаге НАТО. Као крајње неповољан по Србију, јер отвара пут ка независности, председник Србије је тај план категорички одбио. За пореговарачку сцену ступа Ричард Холбрук, који постиже релативно брзи договор са Милошевићем о успостављању „ненаоружане“ верификационе мисије ОЕБС на Космету. На њеном челу налазио се Вилијам Вокер, а њен задатак је био надгледање евентуалног кршења људских права од стране снага СРЈ и РС. Међутим, НАТО представници нису били задовољни постигнутим договором, јер споразум није предвиђао њихове трупе на терену. Кључни догађај током боравка мисије ОЕБС догодио се у селу Рачак, код Урошевца 15. јануара 1999. године. У полицијској акцији погинуло је око 50 албанских екстремиста. Операција је била благовремено пријављена Мисији ОЕБС. Упркос томе, чињеница да су се полицијске снаге повукле из села не извршивши увиђај, искоришћена за инсценирање приче о „масакру цивила“. На тај начин, пружен је легитиман повод на НАТО интервенцију на СРЈ. Након догађаја у Рачку, притисци на СРЈ и РС постају све јачи. Под таквим притиском САД, НАТО и Контакт групе, представници СРЈ 6. фебруара 1999. године, у Рамбујеу, код Париза започињу преговоре са представницима косметских Албанаца. Мировна конференција у Рамбујеу је показала колико је Запад био заокупљен питањем аутономије Космета. Разговори су организовани када је ситуација са избеглицама постала тежа, али је стање на терену било мање опасно него у лето и јесен 1998. године (Tierney, 2015: 79-110). Преговори су завршени неуспехом 19. марта 1999. године, након што је југословенско-српска делегација одбила да потпише текст споразума који је представљао ултиматум за формално признавање окупације Србије. У конкретном случају, Србија би изгубила управу над Косметом. „Косово“ би имало сопствене државне органе, независне у односу на Србију. Са друге стране, НАТО снаге би имале комплетну могућност коришћења државног простора, слободу неограниченог пролаза. Војне и полицијске снаге на Космету би имале ограничен број припадника (око 2.500 полицајаца, 1.500 војника граничара и 1.000 припадника војске за логистику). Пропаст преговора у Рамбујеу био је увод у оправдање НАТО агресије на СРЈ. Након пропасти Мировне конференције у Рамбујеу, 24. марта 1999. године НАТО предузима ваздушну операцију на Савезну Републику Југославију.

Кумановски преговори

Иако је првобитно било договорено да се преговори одвијају у месту Ђенерал Јанковић, на југу Косова и Метохије, на инсистирање друге стране, преговори су започели на територији Македоније. Преговори у званично започели у месту Блаце, на северу Македоније, 5. јуна 1999. године. На челу тима СРЈ и РС налазио се генерал Благоје Ковачевић, док је шеф прегова-

рачког тима НАТО био генерал-потпуковник британске војске, Мајкл Џексон (Стевановић, 2015: 124).

Упркос очекивањима преговарачког тима СРЈ и РС, да ће уследити и формално отварање преговора, то се није догодило. Након анализе, постало је јасно да је она, као и прва верзија споразума, потпуно неприхватљива за СРЈ и РС. Са једне стране, иза непостојећег назива споразума, као уговорна страна се крије НАТО, а не међународне снаге под управом УН. Поред питања из надлежности војске и полиције, текст је укључивао и решавање питања из надлежности правосуђа. Оснивање међународних снага на Космету било је предвиђено одредбама самог ВТС, без одговарајуће резолуције СБ ОУН. Војне снаге би биле под јединственом командом НАТО, а не под покровитељством УН, што је било посебно неповољно. Понуђени текст споразума предвиђао је повлачење снага СРЈ и РС у кратком временском року (7 дана). Распоређивање снага НАТО би било независно од повлачења српских оружаних снага, што би створило безбедносни вакуум. Радило се о изразитој неповољности, због могућности ескалације насиља снага ОВК над неалбанским становиштвом. Копнена зона безбедности (КЗБ) је била предложена у неприхватљиво великој ширини од 25 km. Са друге стране, разоружавање ОВК није се уопште помињала. Било је јасно да понуђена верзија споразума представља формалну и фактичку капитулацију СРЈ и прихватање њене окупације. Из наведених разлога, верзија споразума није прихваћена (Стевановић, 2015: 130).

Након консултација са својим сарадницима, генерал Џексон је понудио прекид преговора, како би се југословенском тиму омогућиле консултације са руководством у Београду. Предложена је база НАТО, у Куманову као нова локација за наставак преговора. Већ следећег дана, 6. јуна преговори су настављени у војној бази НАТО, код Куманова. Руковођење тимом је преузео генерал Марјановић (Стевановић, 2015: 302). Трећу понуђену верзију текста југословенски тим је добио између 14 и 15 часова. Упркос усвајању дела захтева СРЈ и РС, ипак није било разлога за оптимизам. И даље је остао проблем јединствене команде НАТО, без одлуке СБ УН, као и проблем повлачења снага СРЈ са Космета без прекида бомбардовања и доношења резолуције СБ УН (Стевановић, 2015:143).

Ни трећи дан преговора (7. јун) није озбиљније приближио преговарачке тимове компромисном решењу основних питања. Свесни инсистирања СРЈ и РС на неопходности доношења Резолуције СБ УН и на стављању безбедносних снага под окриље УН, министри иностраних послова Групе 8, су истог дана почели да раде на припреми нацрта резолуције. У уторак, 8. јуна, министри Групе 8 наставили су на припреми будуће резолуције. Истога дана, у вечерњим сатима, генерал Џексон је уручио четврту верзију споразума. У новом тексту, продужен је рок за повлачење снага СРЈ и РС и распоређивање снага КФОР са седам на девет дана. Међутим, и даље је остао проблем нерешеног безбедносног вакуума и кратког рока за замену југословенских безбедносних снага. Касно увече, 9. јуна, југословенски тим је добио последњу, пету верзију документа споразума. После првог читања било је јасно да су последњи захтеви СРЈ и РС прихваћени. Рок за повлачење њихових снага безбедно-

ти био је продужен са девет на једанаест дана. Динамика кључних активности била је следећа: 1) потписивање; 2) верификација почетка повлачења снага СРЈ и РС са Космета; 3) престанак бомбардовања и доношење Резолуције СБ УН; 4) плански улазак снага КФОР; 5) примопредаја одговорности између безбедносних снага две стране, и на крају 6) планско повлачење снага СРЈ и РС са Космета. Убрзо затим, преговори су окончани потписивањем Војно-техничког споразума између уговорних страна. У име међународних снага безбедности КФОР (које још нису биле формиране), ВТС је потписао генерал Мајкл Џексон. Као представник Владе СРЈ, Споразум је потписао генерал Светозар Марјановић, а у име Владе РС генерал полиције Обрад Стевановић (Стевановић, 2015: 145-152).

Спровођење закљученог Војно-техничког споразума започело је већ 10. јуна 1999. године, са почетком повлачења снага СРЈ и РС са Косова и Метохије. Непосредно по верификацији почетка повлачења, НАТО је, у складу са чланом II, тачка 2а, суспендовао ваздухопловне нападе на СРЈ. На овај начин, може се рећи да је први резултат ВТС престанак рата, односно заустављање разних разарања и страдања насталих НАТО агресијом. Ова чињеница се редовно изоставља из новинских и историјских чланака. Савет безбедности УН је, истог дана, донео Резолуцију број 1244. Она представља одлуку о распоређивању Међународних снага КФОРА на Космету, под управом УН (тачка 1 резолуције), њиховом успостављању (тачка 3) и одговорностима (тачка 5). Овим је омогућена потпуна примена ВТС, тј. синхронизовано фазно распоређивање снага КФОР и повлачење југословенских снага. Размештање снага КФОР на Косову и Метохији, и повлачење снага СРЈ и РС са Космета трајало је десет дана (10-20 јун 1999. године). У пет сектора одговорности („Центар“, „Север“, „Исток“, „Југ“, и „Запад“) на Космету је распоређено између 40.000-50.000 припадника КФОР. У истом периоду, са Космета у централну Србију повучено је око 85.000 припадника ВЈ и око 15.000 припадника Полиције РС (Стеваноић, 2015:170-179).

Премда је СРЈ и РС безусловно реализовала све своје краткорочне обавезе, снаге КФОР нису биле у потпуности доследне. Делимично су реализоване две обавезе: „успостављање безбедног окружења у коме избеглице и расељена лица могу да се врате својим кућама“ и „међународно цивилно присуство“. Већина интерно расељених и избеглих Албанаца се вратила својим кућама. Са друге стране, после шеснаест година јасно је да се нису створили довољно повољни услови за повратак преко 200.000 интерно расељених и прогнаних Срба и неалбанаца. Иако су снаге КФОР били врло ефикасне у распоређивању широм Космета, заштита Срба и осталих неалбанаца није у потпуности спроведена. Сукоби су ескалирали у марту 2004. године, претворивши се у прави погром над Србима. Када су у питању неспроведене обавезе КФОР, истичу се: 1) избегавање „безбедносног вакуума“; 2) успостављање и одржавање безбедног окружења; 3) обезбеђивање и контрола преласка државне границе СРЈ са Албанијом и Македонијом; 4) омогућавање повратка ограниченог броја безбедносних снага СРЈ и РС на Космет; 5) суштинска демилитаризација ОВК (Стевановић, 2015: 178-186).

Актуелни значај Кумановског споразума

Непосредно након закључивања споразум је прихваћен за извесним задовољством код већине грађана Србије, јер је на тај начин окончана НАТО агресија. Међутим, временом је одушевљење нестало, па је повремено оспораван и критикован, чак и квалификован као акт капитулације и окупације Србије. Тек након једнострано проглашене независности тзв. државе Косово, 2008. године и поводом десетогодишњице закључења, ВТС се реално прихвата. Документ, тренутно, уз Резолуцију СБ ОУН 1244 је кључни међународно-правни акт у борби за очување Косова и Метохије у границама Србије.

На техничком нивоу, посебан квалитет Споразума мерљив је упоређивањем прве и последње потписане верзије. Чињеница да су у коначну верзију текста укључени скоро сви услови југословенске стране најбоље говори томе у прилог. Као суштински резултати за СРЈ и РС, могу се навести: 1) престанак НАТО агресије на СРЈ и РС; 2) гарантовање државног суверенитета и територијалног интегритета РС на Космету; 3) успостављање и одражавање безбедности свих грађана Космета, од стране КФОР под окриљем УН. За другу страну потписницу (КФОР), а тиме и УН, САД и НАТО, суштински циљеви закључења ВТС, били су: 1) окончање тзв. „хуманитарне катастрофе“ на Косову и Метохији и 2) распоређивање међународних снага у јужној Покрајини. Може се закључити да је квалитет Споразума бољи од квалитета његовог спровођења. Кључне одредбе ВТС, које се и данас погрешно тумаче су: 1) идентитет друге стране потписнице; 2) статус снага КФОР; 3) одговорност за безбедност у КЗБ; 4) бројно стање особља СРЈ и РС којима је дозвољен повратак на КиМ. Најважније одредбе, које КФОР није уопште или у потпуности реализовао јесу: 1) избегавање „безбедносног вакуума“; 2) стварање и одржавање безбедног окружења; 3) обезбеђивање и контрола преласка границе СРЈ са Албанијом и Македонијом; 4) омогућавање повратка дела припадника оружаних снага СРЈ и РС; 5) обавеза суштинске демилитаризације ОВК. Актуелно стање безбедности на Косову и Метохији карактеришу следећа обележја: 1) „замрзнут“ терористички потенцијал ОВК; 2) привидна стабилизација безбедносног стања; 3) маргинализација ВТС у функцији јачања самопроглашене „независности Косова“.

Закључак

Оружани сукоби с краја прошлог века, који су били предмет Кумановских преговора, последица су континуираног, дугог и систематичног насиља албанских екстремиста. Првобитно су Албанци користили неке колективне етно-демографске карактеристике становништва за остваривање својих циљева. Заузимање и ширење територије демографском експанзијом јесте тактичка реализација дугорочних панисламских циљева. На тај начин, манипулисањем демографском масом покушавали су да релативизују државни суверенитет,

историјска, цивилизацијска и друга права Срба. Временом је демографска експлоатација становништва пружила могућности за организоване, насилне акте према Србима. У почетку појединачни насилни акти су временом прерасли обим свог деловања, формирањем нелегалних паравојних формација попут ОВК. Покушаји мирног решавања косметских сукоба нису наилазили на одобравање. Главни узрок треба тражити у чињеници да се појединим споразумима (Хилов план) јасно угрожавао територијални интегритет и суверенитет СРЈ и РС. Наводна „хуманитарна катастрофа" настала ескалацијом сукоба са ОВК терористима пружила је повод за НАТО агресију. У циљу избегавања тежих последица дошло је до потписивања ВТС, у Куманову. Формално закључен са безбедносним снагама КФОР под окриљем УН, а не са НАТО агресором, не може се сматрати чином капитулације или окупације. У пракси, декларативни југословенски суверенитет над Косовом и Метохијом, ВТС није ништа више од геополитичке илузије. У таквим околностима, Албанци ће, *de facto* „преузети" Косово и Метохију, а потом сачекати повољне геополитичке околности за, *de iure*, добијање суверенитета над њим или припајање Албанији. Први корак у наведеном циљу је већ учињен, деловањем сецесионистичког покрета и самопроглашењем „државе Косово" (Станчетић, 2016: 59-74). Непосредни геополитички циљ јесте да се такав сценарио спречи. Оружани сукоби јесу завршени, али геополитички сукоб око Косова и Метохије још увек није.

Литература:

1. Batаković, T. Dušan (1998): *Kosovo i Metohija-istorija i ideologija*, Čigoja, str. 1-470, Beograd.
2. Bogdanović, Dimitrije (1985): *Knjiga o Kosovu*, SANU, Posebna izdanja, knj. DLXVI, str. 247, Beograd.
3. Clark, N. Janine (2014): *Kosovo's Gordian knot: the contested north and the search for a solution*, Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity, Vol.42, No. 3, p. 526-527, http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2013.870147.
4. Grčić, Mirko (2000): *Politička geografija*, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, str. 193, Beograd.
5. Ilić, Jovan (1997): *Balkanski geopolitički čvor i srpski etnički prostor*, „Kosovo i Metohija-izazovi i odgovori, Zbornik radova, knj. 2, str. 413-430, Institut za geopolitičke studije, Beograd.
6. Jerosimović, Srećković, Jelena (2009): *Prinudne migracije sa Kosova i Metohije u Centralnu Srbiju*, Srpsko geografsko društvo, str. 21-49, Beograd.
7. Krstić, Branislav (1994): *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*, Kuća VID, str. 1-318, Beograd.
8. Krstić, Branislav (2000): *Kosovo pred sudom istorije*, Izdanje autora, str. 1-358, Beograd.
9. Lutovac, Milisav (1972): *Geografski i političko-geografski značaj Pokrajine Kosovo u Srbiji*, Glas SANU, knj. 34, str. 3-4, Beograd.
10. Marković, Đ. Jovan (1980): *Regionalna geografija SFR Jugoslavije*, Građevinska knjiga, str. 1-938, Beograd.
11. Radovanović, Milovan (2004): *Etnički i demografski procesi na Kosovu i Metohiji*, Liber Press, str. 7-631, Beograd.

12. Rossi, Michael (2014): *Ending in impasse in Kosovo: partition, decentralization, or consociationalism*, Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity, Vol. 42, No. 5, p. 867-889, http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2014.937683.
13. Stančetić, Veran (2016): *Smisao secesije u doba globalizacije*, Kultura polisa, god. XIII, br. 29, str. 59-74, Novi Sad.
14. Stepić, Milomir (2004): *Srpsko pitanje-geopolitičko pitanje*, Jantar grupa, str. 1-350, Beograd.
15. Stevanović, Obrad (2015): *Kumanovski sporazum*, Kriminalističko-policijska akademija, str. 1-337, Beograd.
16. Stevanović, Vladica (2008): *Geoprostorne i demografske promene Kosovskog okruga tokom XX i početkom XXI veka*, Časopis „Geografska istraživanja“ , br. 2, Univerzitet u Prištini, Prirodno-matematički fakultet, str. 41-53, Kosovska Mitrovica.
17. Tierney, Stephen (2015): *Je li Pandorina kutija konačno otvorena? Kosovo i neobična sudbina teze o dekolonizaciji u međunarodnom pravu samoodređenja*, Politička misao, god. 52, br. 1, str. 79-110, Zagreb.
18. Urošević, Atanasije (1965): *Kosovo*, Naselja, knj. LXXVIII, str. 1-3, Beograd.
19. Urošević, Atanasije (1987): *Etnički procesi na Kosovu tokom turske vladavine*, SANU, Posebna izdanja, knj. DLXXVII, str. 9, Beograd.

THE IMPORTANCE OF KUMANOVO AGREEMENT IN THE SETTLEMENT OF CONFLICT IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary: Immediately after the negotiations between the representatives of the government of the FRY and the Republic of Serbia and the KFOR forces, under the auspices of the United Nations, the Military Technical or Kumanovo Agreement was concluded, on June 9, 1999. Two facts are indisputable. The first concerned the definitive ending of the NATO aggression against the FRY and the Republic of Serbia, that is, the international legal, security and historical character of the agreement. Another fact was the misinformation, interpretation or even abuse of the agreement. The subject of work is the historical and geopolitical interpretation of relations that led to the signing of the Military Technical Agreement in Kumanovo, as well as the consequences of its implementation. From a conceptual point of view, the work consists of three chapters. The first chapter analyzes the determinants of the geopolitical position of Kosovo and Metohija. The second chapter points to the historical situation in Kosovo and Metohija, especially after the World War II. The third segment is the most important, and it relates to the causes that led to the signing of the agreement, and the concequences of implementation.

Key words: Kumanovo agreement, significance, NATO aggression, Kosovo and Metohija, geopolitical position

ЈЕЛЕНА ПОНОМАРЕВА[*]
Московски државни институт за
међународне односе
МИРОСЛАВ МЛАДЕНОВИЋ[**]
Факултет безбедности

УДК 327(7)
Монографска студија
Примљен: 02.09.2017
Одобрен: 26.09.2017
Страна: 93-108

„КОЛЕКТИВНИ ТРАМП“ У ПОТРАЗИ ЗА НОВОМ ПАРАДИГМОМ

„У политици се ништа не дешава случајно.
Ако се нешто десило, то је тако било и замишљено.“
Ф. Д. Рузвелт

Сажетак: Главни истраживачки интерес аутора овог рада изазива, не толико сам Доналд Трамп (Donald John Trump), колико његови сарадници и интересне групе које стоје иза њих. Анализа догађаја у САД и у светској политици уопште, мора да се заснива, како на проучавању објективних – системских, тако и бројних субјективних фактора.

Изучавање субјеката и субјективности политике, омогућава да се схвати улога реалних играча, њихови циљеви, интереси и могућности. Управо тај принцип примењен је у овом раду. У њему се, на основу изучавања кадровске базе Трамповог кабинета, настоји да уочи субјективност нове америчке администрације и прогнозирају могући сценарији развоја, не само САД, већ и читавог света.

Кључне речи: светска политика, САД, Доналд Трамп, нова администрација, интересне групе, сценарији развоја

Трамп као неизбежност

Поводом избора 45. председника Сједињених држава, познати стручњак за војну стратегију и геополотику, консултант Савета за националну безбедност Стејтдепартмента САД, саветник бившег председника Роналда Регана (*Ronald* Wilson Reagan), Едвард Лутвак (Edward Nicolae Luttwak), изјаснио се прилично отворено:“ Трамп – то је на 90% неизбежност америчке спољне политике“ (Luttwak, 2017).

Може се додати још да је победа Трампа реакција и на еволуцију унутрашње политике, јер је граница између спољне и унутрашње политике веома прозирна.

[*] nastya304@mail.ru, tel. +7 (903) 755-46-31
[**] m.mladenovic@fb.bg.ac.rs, tel. +381 63 803 5157

Заиста, политика америчког и глобализаторског естаблишмента, за последњих четврт века довела је до веома озбиљних, у неким случајевима – катастрофалних политичких и безбедносних промена у свету. Државе су престале да буду главни, системски и одлучујући субјекти светске политике.

„Некада су економски савези били ретки и са много мање чланова. У садашњем тренутку, они представљају најфреквентнију форму повезивања држава. Неки од њих, као што су Међународни монетарни фонд или Светска трговинска организација, укључују већину земаља света. Велики број питања која дотичу традиционалне унутардржавне проблеме, данас се решавају блиским и честим контактима лидера појединих најутицајнијих земаља света. Мали је број земаља које могу да остану по страни и да имају привилегију да воде самосталну унутрашњу и спољну политику.

Ситуација је парадоксална до те мере да су чак и владе појединачних земаља више оријентисане и одговорније међународним институцијама него сопственим грађанима чијом изборном вољом су формиране.

Колико-год изгледа чудно, највећи обим класичног државног суверенитета, данас се може наћи код идеолошки (Кина) и економски затворених држава (Северна Кореја, Куба), мада се и код њих он постепено смањује. Што се тиче отворених и развијених земаља, код њих је делегирање суверенитета више него очигледно. Изузетак представљају само САД које себи дозвољавају да често, и упркос противљењу других држава, отворено стављају своје националне интересе изнад савезничких па и светских.“ (Килибарда, 2014:200-201).

Највеће транснационалне компаније, институције глобалног финансијског система и међународна мрежна друштва, настала највећим делом на тлу Америке, креирају и диктирају глобалне процесе у свету по сопственим мерилима.

Потенцијални конкурент САД – НР Кина, која је захваљујући неолибералној глобализацији постала економски гигант, спремна је за геополитичку реформу док су у муслиманском свету, на смену светских режима , дошле снаге антимодерне. Агресија и деструкција, архаизација и варварство постали су данас, не само норма живота огромног пространства Блиског истока, северне Африке и Централне Азије, већ се пробијају и у Европу са стотинама хиљада избеглица. Шамир је још 2005. године, предсказао данашње догађаје. „...Милиони нових избеглица већ су кренули на пут..., биће их све више и више, док се једном крхка социјална равнотежа у Европи не преломи и не сруши. Европа ће бити препуњена странцима, као својевремено Римска империја и пред њом ће се појавити тежак избор: успоставити систем апартхејда и дискриминације или изгубити свој идентитет...“ (Шамир, 2016).

Све наведено, веома је карактеристично за савремени развој ситуације. Милиони миграната марширају европским путевима, пласирају своју културу и начин живота домаћем социјуму и изражавају претензије на недовољан ниво обезбеђења сопствених потреба. Овакво понашање доводи у ћорсокак власти европских земаља, изазива незадовољство и протесте домаћег становништва, погодује расту националистичких тенденција и потире вишегодишње напоре

за изградњу јединствене Европе. Некада је римска држава интегрисала варваре и настојала да једна племена учини заштитницима од других. Резултат је био варваризација целе империје и, у коначном, њен крах. Брзо ширење исламског становништва у Европи, и црначког у Америци, многи виде као процес који ће изменити суштинска обележја матичних нација. Није далеко време када ће, како каже руски филозоф Александар Зиновјев, „Мула дозивати Алаха са Ајфеловог торња»(Бузин,2016). Политиком глобалног експанзионизма, Обама (Barack Hussein Obama) је увукао Европску Унију у клопку, учинио је слабијом и разбалансираном. Расцеп америчке елите и подршка Трампа, у великој мери су везани са жељом да се не понови европско искуство. Отуда и жестока антимиграциона реторика и тежња нове администрације да уништи терористичко упориште названо „Исламска држава“. То је једна страна процеса.

С друге стране, нова администрација или „колективни“ Трамп, прекрасно зна да експанзионизам, који је постао alter ego америчке политике, почев од Клинтона и завршавајући се с Обамом, није само резултат постојања војних база, вазалног менталитета лидера других земаља, јефтине робе и доминацији долара на свим континентима. У покушају да „правилно“ прекомпонују свет, САД су преузеле на себе исувише много обавеза и, не само често примењивале силу, већ су је користиле чудним и непотребним поводом, што је и довело до катастрофалних социјално-економских резултата и колосалних репутацијских последица. Пораст антиамериканизма у целом свету, достигао је максималне вредности а у самим САД, имовинско раслојавање може се упоредити са нивоом из 1914.године, када је 1% становништва контролисао 90% националног богатства (Безруков, 2016).

Експанзионизам је тешко бреме које прети да потроши силу. Да би се извршио пробој и да би „светлео као пример за све“(Трамп, 2017), неопходна је пауза.

Још крајем осамдесетих година, поједини амерички стручњаци упозоравали су да би се САД могле наћи у позицији у којој су се током историје налазиле све велике империје када су, на врхунцу моћи, западале у кризу, која је коначно доводила до њиховог пада. У класичном делу „Успон и пад великих сила“, објављеном 1988. године, амерички историчар, Пол Кенеди (Paul Kennedy), разлог за то потражио је у ономе што је означио као „imperial overstretch“, односно у настојању империја да се шире преко граница способности да асимилирају и контролишу укупну територију (Kennedy, 1989). Евидентно настојање САД да уређује односе у одређеним регионима света па и унутар самих појединих држава, неминовно за последицу има бројне негативне појаве, од којих је, у новије време, најизраженија масовна миграција становништва из подручја у којима је учињен покушај „демократизације“. Чини се да после рушења биполаризма, преостала суперсила није много марила за проблем „imperial overstretch“. По многим показатељима, он се управо испољава кроз бројне акције које Америка предузима у међународној заједници. “То постаје по свој прилици земља која више не може свесно и савесно да управља добрима и изворима с којима располаже и постаје играчка у рукама силе којом располаже. Овде сила доминира не само правом већ и памећу великог дела најмоћније

групе људи. Није више сила у рукама људи већ су људи у рукама силе“ (Васовић, 2010:440).

Потребно је објединити снаге, прегруписати их и направити оптимизацију ресурса. Сва историја САД је циклична смена две тенденције: периода експанзије, ширења (време демократа: Вилсона (Thomas Woodrow Wilson) , Рузвелта (Franklin Delano Roosevelt), Трумана (Harry S. Truman), Кенедија (John Fitzgerald "Jack" Kennedy)) и периода „збијања редова“, усредсређивања (време републиканаца с изузетком Буша – млађег (George Walker Bush)).

Трамп, као реакција на политику експанзионизма, представља, пре свега, паузу – усредсређивање Америке на своје унутрашње проблеме; то је период варења „поједеног“, гутање „љуте чорбе глобализације, коју је до кључања довео Обама (Пономарева а, 2017), и осмишљавање наредних корака.

Трампова Америка може да се схвати као Америка која се спрема за нови скок, нове висине. Због тога се и обраћа унутрашњим проблемима. То наравно не значи да ће они за време Трампа и бити решени. Главно је да је „једноспратна“ Америка добила сигнал – промена ће бити, оне су неизбежне али када - то је већ друго питање! У сваком случају, усредсређеност на себе – за Америку је привремена мера која ће се, у условима глобализације, углавном решавати на рачун спољних фактора. Због тога и толика пажња према Кини и Ирану, реакција на миграцију и настојање (бар реторички) да се уништи Исламска држава. Због тога, полазећи од политичке и економске реалности укључености Америке у светску економију и повезаности са свим светским центрима моћи, неоправдано је сматрати Трампа изолационистом. Он ће, безусловно, проводити спољну политику јачања САД. Новина је само у томе што начини таквог јачања могу да буду најразличитији. На пример: слабљење Кине и ЕУ, разигравање „карте“ колективног дејства против Исламске државе и међународног тероризма, преформатирање НАТО итд.

При овоме треба имати у виду да ће клице новог глобалног социјално-технолошког уређења, у блиској будућности, на озбиљан начин изменити и саму Америку и светску економију у целини. Роботизација производње, четврта и наредне технолошке револуције као и активно увођење адитивне технологије, изазваће смањење глобалних производних ланаца што ће, на фону тренда енергетске зависности, довести до релокализације производње у богатим државама. Примат платежене способности над факторима производње, убрзаће процесе регионализације – својеврсно „ограђивање“ од глобализације, као начина ограничавања доступа конкуренције ка „својим“ клијентима.

Тренд формирања ексклузивних корпоративних зона, регион-држава, корпорација-држава, о чему су много година раније писали, истина с различитим вредносним оценама, К. Омае (Kenichi Ohmae); Ф. Бобит (Philip Bobbitt), А.И. Фурсов (Андрей Илич Фурсов) (Фурсов б, 2006; Bobbitt, 2002; Ohmae, 1995), заузима све већа и већа пространства. О бездржавном свету блиске будућности као о „чуду“ које је могуће при уједињењу иновација и хибридне повезаности јавног с приватним, страног с домаћим, размишља и старији

научни сарадник Фонда „Нова Америка“ (The New America Foundation) Параг Хана (Parag Khanna).

До 2030.године, свет у коме живимо може да се трансформише у „Нови средњи век“ где ће доминантне да буду „пара-државе“ или „посебне економске зоне“. То ће бити свет градова, углавном приморских, усмерених на поморску трговину и неће имати јединствени центар управљања (Ханна, 2012: 320).

Неопходно је свакако нагласити да технолошке могућности и новаторство не значе аутоматски долазак благостања.

Велика већина људи, који се нађу на периферији трговачких путева и ван мегаполиса (пара-држава), не само да ће живети у беди већ ће, кроз поједностављене архаизоване социјалне поретке, изазвати притиске на свет будућности, на futurum – тамо, где је чисто и светло.

Проблем неравноправности, изаћи ће у први план и у најбогатијој земљи света. Очување стабилности у условима потенцијалне дестабилизације и заоштравања социјално-економских, политичких, етно-религијских, демографских и других конфликата захтева боље избалансирану расподелу индустријске моћи и улоге државе у америчком друштву, заснованом на новој технолошкој бази и новим организационо-управављачким принципима. Ипак, реализација тих захтева, као и прерасподела финансијских токова није могућа без разрешења унутарелитне кризе, чију кулминацију чини избор Трампа за председника.

Криза власти и „хладни рат“ емеричких елита

У извештају харвардске школе бизниса (септембар 2016), посвећеном истраживању конкурентности САД, посебно је истакнуто да: „дисфункционални амерички политички систем представља данас главну препреку на путу САД ка економском прогресу“ (Безруков, 2017:17). Председнички избори, по речима В.В. Набокова (Владимир Владимирович Набоков), са „кристалном јасноћом“ су показали, не само неповерење према лидерима и неспособност обе партије за компромис, не само одсуство елитног консензуса, већ и жестоку супротстављеност – својеврсни „хладни рат“ три водеће групе власти и утицаја (alter ego разних Америка), које заједно чине савремене САД.

Прва Америка – то је Вол-стрит, бирократски Вашингтон, Чикаго и Лос-Анђелес. То су САД једног процента становништва, Америка банкара – власника емисионих центара, банака, хеџ-фондова, осигуравајућих компанија и инвестиционих центара. То су „продавци магле“, који концентришу у својим рукама огромне финансијске ресурсе и оперишу са много више средстава него што објективно постоје.

Ако реална светска економија (укључујући и сферу услуга) износи око 80 трилиона долара, светско финансијско тржиште оперише са 800 трилиона долара а укључујући и деривативе – са једним квадрилионом (Ларина, 2016:166).

Највећим делом тих средстава управљају америчке банке. Поред чисте спекулације и пумпања финансијских балона „у првој декади овог века банке Вол-стрита преферирају инвестирање у пласман већ проверених технологија ван САД или у непокретности. Оне нису желеле да чекају да улагање у ризичније технологије следећег индустријског циклуса донесу плодове“(Kurth, 2011). Другим речима – оне почињу да једу будућност. Израз интереса „позајмљивачког процента“ била је Хилари Клинтон (Hillary Diane Rodham Clinton), као председнички кандидат.

Друга Америка – то је касно-индустријски подсистем, или Америка корпорација, представника гранских транснационалних компанија које је створила друга индустријска револуција. То су власници и топ-манаџери, превасходно нефинансијских и нискотехнолошких, али производних предузећа. Њих је представљао и на њих се ослањао у предизборној кампањи Доналд Трамп. Њега је подржао капитал запослених у индустрији (у оквиру тога и у војноиндустријском комплексу), грађевинарству, сфери услуга и заједно са њима – велика већина Американаца чији су преци дошли из Европе. То је тзв. стара добра Бела Америка, Америка „зарђалог појаса“.

Противречности међу елитама и елитним групама формирале су се деценијама и достигле су свој пик 2016. године. Како наводи амерички аналитичар Џ. Курт (James Kutrh), „финансијска плутократија не може да оствари успешно руководство у глобалној конкуренцији међу великим државама, пре свега због немарног односа према формирању избалансиране индустрије у самим САД. Други фактор – то је превелика везаност за светску резервну валуту. Трећи фактор изражава се у томе што финансијска елита форсира мале ратове и одржава сопствени поредак припремама земље за одвраћање других великих држава и великих ратова“ (Kurth,2011). При таквом приступу, индустријалци и војници све јасније уочавају неизбежну конфронтацију с НР Кином. Због тога се залажу за снажну Америку изнутра. У оквиру нове администрације формиран је посебан орган – Национални трговински савет (National Trade Council) на чијем је челу Питер наваро (Peter Navarro) – писац књиге са индикативним насловом „Смрт због Кине“ (Death by China).

Слика елитних противречности не би била потпуна ако се нешто не каже о трећем сегменту савремене Америке, формираном последњих 40 година – „когнитаријату“, односно „интелектуалном пролетаријату“, или, Америци цифара, алгоритама и „гикономиксова“. Овај део није истурио свог кандидата – за сада нема неопходних ресурса. Недавно су: корпорација РАНД (Research and Development), Токијски универзитет и Европски центар за оцену технологије, објавили извештај „Технолошки развој 2025“. Посебно пада у очи следећи закључак: у свету постоје 24 критичне технологије. Тај ко располаже свим тим технологијама, може да оствари нову технолошку револуцију и да покрене нову економију. Тренутно, Американци имају 21 од тих технологија, Јапанци – 17, ЕУ – 14 (Ларина, 2016:170-171). Другачије речено, време „нетократа“ још није дошло. То свакако није једини разлог што „елита знања“ није учествовала на изборима 2016.г.

Анализа наступа власника и саветника најкрупнијих IT компанија и компанија везаних за критичне технологије, доводи до закључка да они, не само да просто очекују, већ су уверени: у најскоријој будућности, Америку и свет у целини погодиће страшна криза у поређењу са којом ће догађаји 2007-2009. представљати „смешак историје“. Због тога они не желе да у критичном моменту преузму на себе бреме власти и одговорности. Логичније је искористити кризу да би се ослабила и одстранила финансијска елита. Ипак, они не чекају да се ствари саме разреше. Већ сада се формира савез „гикономиксова“ с најистуренијим деловима корпоратократије против „банкстера“. Време и технологије такође не раде у прилог банкарско-гангстерске елите. Они немају куд да одступају па су на тас своје представнице – Клинтон, не само током изборне кампање ставили цео амерички и глобални ресурс, већ и сада „елитни рат“, макар и хладан, иде, не на живот, већ на смрт.

Предизборна кампања 2016.године, лансирала је процес преиспитивања улоге и могућности САД. То није заслуга Трампа. Америчке елитне групе морају да се определе за избор нове парадигме. Да ли ће и даље да штите глобални систем који су сами створили, као што је говорио Кисинџер на предавању у Даблину 1999.године,: „глобализација је просто друго име за доминантну улогу Сједињених држава“, који незадрживо иде ка „Новом средњем веку“, или ће спасавати само онај део који је непосредно интегрисан с Америком – оквирно речено, англосаксонски свет?

Прву варијанту подржавају банкстери. Другој тежи „колективни“ Трамп. Величина Америке, како је види ова група око Трампа, може се изразити као: „ни у ком случају глобална одговорност, већ способност да се свима покаже пример успешности (сасвим у духу „очева-оснивача“). Никоме ништа не наметати а силу демонстрирати у случају да то захтевају национални интереси САД“ (Лукьянов, 2017).

На тај начин, улазак Трампа у велику политику никако не значи отказивање америчког естаблишмента од освојеног, што „тврдом“ што „меком“ силом. Ф.А. Лукјанов (Фёдор Алексаандрович Лукьянов) с правом истиче, описујући Трампа: „речено берзанским језиком, то је циклична корекција тржишта“ (Лукьянов, 2017).

„Колективни“ Трамп и нова парадигма?

Колико-год да је изузетна личност Доналда Трампа, избор нове парадигме или корекција политичког тржишта САД не може толико да зависи од њега колико од «витезова» новог «Округлог стола». Због тога треба рећи нешто и о «колективном Трампу».

Пре свега, политички систем САД уређен је тако да зависи, како од подршке његових крупних делова, тако и од новца. Колики је значај финансија, најбоље је изразио амерички сенатор Марк Хана (Marcus Alonzo "Mark" Hanna): „У политици су важне само две ствари. Прва – то је новац, а која беше друга, заборавио сам“.

У суштини, Трамп није ни усамљеник ни скоројевић. Он је човек система или, боље рећи – једног одређеног дела. Да постане председник Сједињених држава, могао је само „колективни“ Трамп. Богатство и везе, неизоставни су атрибути велике политике. Ако се они користе за освајање врховн власти, онда ће се и та власт користити за задовољење потреба оних који су помогли стварање нове политичке звезде као и за очување и заштиту посебниих групних интереса.

Ф.Д. Рузвелт је био мудар и рационалан политичар. Ништа није говорио узалуд. Његове речи могу да се узму као аксиома: „у политици се ништа не дешава случајно. Ако се нешто десило, значи да је тако било замишљено“. Другим речима, победа Трампа није тријумф богатог скоројевића, већ операција спасавања/реформе система или неког његовог дела.

Друго, лансирајући „свог“ кандидата за председника, заинтересоване групе већ имају стратегију, план дејстава, проверу ресурса и могућности. Штавише, власт и утицај – то су пре свега идеје у оквиру којих се даје новац, мобилишу људи и активирају технологије. Власт и утицај су, пре свега, „мисли од којих затим незадрживо, као надградња, иду оружје и новац. Побеђује новац, а не злато и песнице“ (Свасьян, 2009:51). У штабу Трампа, постоје те идеје и стратегија.

Комбинујући национализам и проктеционизам, истичући као приоритет решавање унутрашњих проблема и апелујући на раднике и „плаве оковратнике“ односно на Америку „зарђалог појаса“, Трамп се ослања на ауторитет седмог председника САД, Ендрју Џексона (Andrew Jackson). Идеологија и политика оснивача Демократске партије у корену се разликују од вилсоновских принципа, блиских домаћинима Федералних резерви (Federal Reserve System). Није случајно што највећу америчку новчаницу од 100 000$ украшава управо портрет 28. председника, Вудро Вилсона, кога с правом аматрају оснивачем либералног пројекта уређења света.

Будући наследником Џексона, „колективни“ Трамп за основу своје политике узима, не глобално лидерство, већ решавање нагомиланих унутрашњих проблема. Још једном подвлачимо да то не значи одустајање САД од глобалног лидерства. Реч је само од одбацивању баласта, о ревизији „путне карте“. На пример, 72% расхода НАТО покрива Вашингтон што значи да ни једна земља ЕУ не даје такву економску жртву очувању безбедности, као САД.

Чак и Немачка, која има највећи БНД на континенту, издваја свега 1,19% док низ земаља-чланица блока, укључујући и Шпанију, не достиже до 1% (Белов, 2017). Због тога је, не само логично, већ и неизбежно, настојање нове администрације да изврши ревизију „застареле“ организације. У коначном, то не само да неће довести до њеног распуштања, већ напротив, има за циљ њено јачање.

Треће, законе друштвеног развоја, класне борбе и социјалне солидарности, нико није укидао. Будући најбогатијим председником у историји САД (4,5 милијарде), према подацима Forbes за 2016. Годину (Forbes, 2016). Трамп се сигурно неће предавати алтруизму и делити новац на улици. Његов задатак је

да оптимизује политичке и економске институције, чиме је већ почео да се бави. Фигуративно речено, Трамп више воли да рибару да удицу него рибу.

Позиције и намере које је исказао у инаугурационом говору већ попримају јасније обрисе. „Свака одлука везана за трговину, порезе, емиграцију, спољне послове биће донета у корист америчких радника и америчких породица... Заштита ће довести и до процвата моћи... Ми ћемо следити два проста правила: купујте америчко и запошљавајте Американце“ (Трамп, 2017).

У низу новости које потврђују спремност да се ове речи преточе у праксу, говори и одлука о увођењу пореза на мексичку нафту. Она личи на заштиту сопствених произвођача нафте и на усмереност на „револуцију“ у сфери производње шелфовског гаса и нафте. Макар таква решења и противрече правилима „слободне трговине“ – за Трампа и те који су га довели на власт, она ништа не значе. Главно је да се оздрави економија САД, повећа национални индустријски потенцијал и, самим тим, реализују сопствени интереси – интереси „колективног“ Трампа, односно првој у историји САД администрацији милијардера, чију основу чини скуп нафташа и финансиста.

Поводом констатације о администрацији милијардера, треба нешто прецизирати. Заиста, укупно богатство нове администрације, без саветника, је огромно и процењује се на 14-15 милијарди долара. Ипак, чак и тај високи показатељ, неколико пута је мањи од личног богатства Била Гејтса (William Henry Gates - 75 милијарди долара) и још десетак милијардера са листе најбогатијих (Forbes, 2016). За те људе, а поготово за оне о чијем богатству Forbes не пише, Трамп је исти политички менаџер као и други председници. Генерално гледано, америчко друштво је елитистичко и логично је да је сваки председник, на овај или онај начин, повезан са њом. Међутим, док је Хилари Клинтон, која је свакако имала тесне везе са Вол стритом, од стране финансијске елите доживљавана као политичка прислуга, Трамп и људи које је окупио ипак улазе у саму ту елиту.

Просто, вектор развоја се мења и потребна су нова лица и нове идеје.

Водитељи и вођени, или свита игра краља

Ради потпуније слике, осврнимо се мало на састав администрације. Довољно је да сагледамо нека основна постављења.

Потпредседник Мајк Пенс (Michael Richard «Mike» Pence) – ново покољење у администрацији, родио се 1959 г. и знатно је млађи од већине својих колега. Ирски католик по пореклу, Пенс је прво подржавао демократе и имао је свој идеал у Џ. Кенедију. Под утицајем супруге Карен Пенс (Karen Sue Pence), прешао је у табор републиканаца што је утицало да 2000.г. буде изабран за конгресмена (био је на челу комитета за спољне послове и за високу технологију).

Важније је ипак нешто друго. Пенс је успео да оствари добре односе са свим главним актерима републиканске партије, укључујући и моћну групу

везану с породицом Буш. Лично, Трамп није хтео да поставља Пенса на дужност подпредседника али, под притиском уједињеног става републиканског естаблишмента подржаног његовим зетом Џаредом Кушнером (Jared Corey Kushner) и кћерком Иванком (Ivanka Marie Trump) , био је принуђен да то учини.

Не може се рећи да је Пенс Бушов човек (све је знатно сложеније) али, нема сумње, он је представник интереса конзервативног крила републиканске партије (тзв. Покрет чајанка), у коме Буш игра једну од главних улога.

Добро је познато да је значајан утицај Буша у политици одређен нафтом и контролом над Тексасом, где је сконцентрисана трећина укупних резерви нафте државе и распоређени штабови водећих нафтних компанија. Крајем прошле године у овој држави је откривено највеће налазиште нафте из шкриљаца – Wolfcamp (процењен капацитет: 20 млрд барела нафте, 400 млн кубних метара гаса и 1,6 млрд барела гасног кондензата) (Черных, 2017).

Подсетимо се Лењина: „политика је најсконцентрисанији израз економије“.

Државни секретар (министар спољних послова) Рекс Тилерсон (Rex Wayne Tillerson - «Тексашки Ти-Рекс») такође је повезан с нафтним бизнисом. После дипломирања на тексашком Остин универзитету где је цпецијализирао експлоатацију нафте и гаса, 1975.године, ступио је на дужност инжењера у Exxon Mobil. После 31 године – 2006.г, постао је генерални директор и председник савета директора корпорације. Каријера Тилерсона, када први човек компаније-гиганта цео живот ради у њој и пролази кроз све фазе – уникатна је појава у светској корпоративној пракси. Иза тога стоји, не само висока одговорност, већ и невероватна оданост корпорацији. Није претеривање ако се каже да је Exxon Mobil за Тилерсона – сам живот.

Последњих четврт века «Ти-Рекс» се бавио превасходно међународним пројектима. На његовом списку су сложени преговори у 54 земље, укључујући и Русију. Узимајући у обзир пакет понуда и могућности Exxon Mobil, може се са сигурношћу тврдити да је Тилерсон већ одавно залазио у највише кабинете и да се познаје са највишим државним чиновницима. Према томе, не треба «Техашкг Рекса» разматрати као новајлију у међународним односима. Што се тиче самог његовог именовања, сматра се да и оно није прошло без клана Буша. Његову кандидатуру активно су лобирали бивши министар одбране и директор ЦИА Р. Гејтс (Robert Michael Gates) и државни секретар за време Буша-млађег, К. Рајс (Condoleezza Rice).

Стив Кол (Steve Coll)**,** новинар, писацн и председник Фонда «Нова Америка», који је неколико пута интервјуисао Тилерсона, издвојио је пет његових особина као човека и руководиоца – типичне црте корпоративне културе.

То су: изузетна одговорност за добијени део посла; жестокост, комбинована са способношћу да се, у интересу посла, нађе заједнички језик са сваким човеком; невероватна способност самообучавања и стицања нових знања и навика; одсуство догматизма; и оданост колективном раду (Coll, 2012:685).

Још један нафташ, повезан са кланом Буше и Покретом чајанка – бивши тексашки вице-гувернер за време Буша млађег и троструки гувернер Тексаса укључен је у екипу Трампа. То је Рик Пери (James Richard «Rick» Perry*)*, министар енергетике. Будући једним од иницијатора стварања федералног фонда за финансирање истраживања и развоја добијања нафте и гаса из шкриљаца и битуменозног песка, Пери се сматра једним од очева шкриљчане револуције у САД. Сада је Пери крупни акционар водеће компаније за производњу нафте из шкриљаца Dakota Access Pipeline.

Министар финансија Стив Мнучин (Steven Terner Mnuchin), представник је финансијских кругова, конкретно Goldman Sachs. Породица Мнучин одавно припада кругу утицајних акционара а сам Стив је дуго радио у тој банци (Ларина ц, 2017). Поред финансија, Мнучин се интензивно бавио и финансирањем филмске продукције. На списку су и такви бестселери као „Аватар“, „Људи Х“, „Побеснели Макс“ итд. Управо у области финансирања филмова Мнучин се упознао с Трампом. Током изборне кампање, он је био одговоран за финансије. На тај начин, и његово постаљање на ову функцију је сасвим логично.

Министар индустрије и трговине – Вилбур Рос (Wilbur Louis Ross - лични иметак 2,9 милијарде долара) (Forbes, 2016) – није само још један искусни финасијер већ и стари Трампов друг. Преко 30 година они се заједнички баве бизнисом и друже породично. Рос има 79 година, али се не може сматрати оронулим старцем. Свакодневно шета по неколико километара а недељом игра голф. Четврт века је радио у инвестиционој банци Rothschild и, бавећи се питањима интеграције и обједињавања као и проблемима банкротства и кризног менаџмента, Рос је добио надимак „Краљ банкротства“. Сопствену компанију WL Ross & Co. LLC, формирао је 2000.године, а већ 2002.основао је и металуржски комбинат International Steel Group. Битно је такође напоменути да је Рос био саветник градоначелника Њу-Јорка Рудија Џулијанија (Rudolph William Louis Giuliani) по питањима приватизације а помагао је и председнику Билу Клинтону у области руско-америчких трговинских односа.

Слику о променама које се могу очекивати у наредном периоду у земљи, употпуњује постављање министара правде и образовања као и директора ЦИА.

Министарство правде у САД традиционално има огромну улогу у политичком систему земље, а сам министар истовремено врши и функцију Генералног тужиоца. Избор ултра-десног сенатора-републиканца, заклетог противника радничког покрета и свих других форми организовања радништва, посебно из редова афро-американаца и латиноса – Џефа Сешнса (Jefferson Beauregard "Jeff" Sessions III), такође одређује могући избор парадигме развоја. Илустративно је што је управо Сешнс први јавно објавио идеју о изградњи зида на граници САД и Мексика, предложио депортацију нелегалних миграната и увођење жестоких ограничења на улазак муслимана у земљу. Истовремено, он је био први сенатор који је подржао кандидатуру Трампа. Очигледно, његови погледи, позиција и лојалност, били су запажени и верификовани.

Министар образовања у САД је такође веома утицајна функција. На челу ресора је жена, такође не из редова сиромашних Бетси Девос (Elisabeth "Betsy" DeVos) – кћер и супруга милијардера. Важније од тога је што је она противник државних школа и уопште образовања сиромашних слојева Американаца и жестоки борац против расхода на све форме бесплатног школовања. Када су на слушањима у Сенату питали да ли је она икада била у државној школи, бетси је одговорила: „Не. Ја одлично знам приватне школе. Оне су много боље од државних“ (Ларина б, 2017).

Породична ситуација Девос потврђује изреку да „новац иде на новац“. Њен муж је власник једне од највећих трговинско-маркетиншких компанија у Америци, познатој широм света – Amway. Њен брат, Ерик Принц (Erik Dean Prince) – оснивач је трагично познате приватне војне компаније Blackwater. После скандала везаног за примену недозвољених метода вођења борбених дејстава, Принс је био принуђен да оде из компаније, али не и из бизниса. У последње време он пружа консултантске услуге у области формирања приватних војних компанија у Хонконгу, Турској, Саудијској Арабији, Сингапуру.

Што се тиче директора ЦИА – Мајка Помпео (Michael Richard «Mike» Pompeo), он је војни политичар. Базична специјалност му је војна. Завршио је Вест-Поинт а служио је у Западном Берлину. После одласка из армије, добио је харвардско правно образовање и радио је у бизнису, где се упознао са милијардерима браћом Коч (Charles G. Koch and David H. Koch). Управо они су му предложили да уђе у високу политику и били су му главни спонзори током изборне кампање за улазак у Представнички дом Конгреса. У Конгресу је дошао на чело обавештајног комитета, успоставио веома важне контакте, између осталог и са Шелдоном Аделсоном (Sheldon Gary Adelson - 50.на списку Forbes) и постао угледни члан Покрета чајанка. Управо га је Аделсон предложио за члана нове администрације. Ипак, одлучујућу улогу у његовом постављању одиграо је М. Пенс.

Ми нисмо посебно разматрали тему војних кадрова у које спадају тако ауторитативни генерали као Џ. Матис (James Norman Mattis - министар одбране), Џ. Кели (John Francis Kelly - министар унутрашње безбедности), Х. Мекмастер (*Herbert Raymond "H. R." McMaster* саветник за националну безбедност, чију је кандидатуру подржао Пенс), али ће и они имати важну улогу при доношењу политичких одлука. Напоменућемо само једно. Војна елита, коју у значајној мери подржава индустријски лоби (и обрнуто), сматра неизбежним, не само конкуренцију, но и конфронтацију с НР Кином. Због тога им је неопходан препород Америке.

Ако се пак говори о личном кабинету Трампа, о „Породици“ – онда се мора рећи да ту улазе људи од највећег поверења и рођаци. Они имају неограничен доступ до председника и учествују у креирању најважнијих одлука. У састав „Породице“ улазе: главни стратег – Стив Бенон (Stephen Kevin "Steve" Bannon); шеф администрације Белог Дома, главни оперативац – Рајнхолд Ричард (Reinhold Richard «Reince» Priebus); виши саветник Трампа за политичка питања – Стивен Милер (Stephen Miller); Џаред Кушнер и Иванка Трамп

(у Вашингтону их зову „Џованка“). У ову најужу групу улазе и економски саветник Трампа – Дејвид Мелпес (David Malpass) и министар финансија Стивен Мнучин.

Неки закључци

Анализа онога што се догађа у Америци, па и у свету у целини, мора да се заснива, не само на изучавању објективних – системских, већ и субјективних фактора. „Раздвојеност социјално-економских фактора као објективних, усмерених и заснованих на моћним ресурсима (на пример: новац, власт, институције присиле) и делатности људи, као субјективних фактора, доминантна је појава у савременим друштвеним наукама, али је она погрешна и нетачна“ (Пономарева б, 2016:9).

Субјективност је карактеристика дејства условљеног унутрашњим осећањима субјекта, његовим вредносним представама и емоцијама као и личним везама и способностима. Нормативна решења односно, надлежности председника, премијера итд., само су један део стварног потенцијала власти и моћи.

Да би се формална надлежност реализовала, неопходно је поседовати додатне могућности, одговарајући инструментариј, полуге, ресурсе, групе за подршку! У најновијој историји РФ постоје свежи показатељи за то. Горбачов је претрпео фијаско јер је изгубио подршку сопственог апарата власти који је проценио да је председник немаран и да је издао националне интересе; у догађајима 1993. године, само мали део "силових структура" је извршила наредбу председника Јељцина и кренуо у јуриш на Парламент. Под истим уставним решењима, политички систем РФ је веома различито функционисао за време председниковања Медведева и Путина. У политичкој историји Србије, те разлике су још очигледније. Са променом лидера, исте политичке институције функционисале су као да је реч о различитим системима (Милошевић, Лилић, Милутиновић, Тадић, Николић...). Сигурно ће се снага позиције председника другачије доживљавати и након последњих председничких избора. Без обзира на бољу институционализацију система у индустријски развијенијим земљама, овакве појаве су и код њих, у мањој или већој мери, евидентне.

Проучавање сублеката и субјективности политике омогућава да се препознају реални играчи, њихови циљеви, интереси и могућности. Управо тај принцип намеће потребу да се посебна пажња усмери на личност али и на структуре, кланове и интересе који стоје иза ње.

Овако посматрана, и структура кабинета 45. председника САД говори много. Такав „колективни“ Трамп је потврда будућих трансформација. Као прво, долазећи обрт кризе захтева концентрацију снага и уједињење не просто богатих, већ представника посебних делова тог слоја: финансијског, енергетског, индустријског и војног сектора.

Као друго, савез делова банкарства и нафташа, индустријалаца и војника може да се претвори у мотор способан да промени вектор развоја, не само Аме-

рике, већ и светске политике у целини. Већ су укинута обамовска ограничења на експлоатацију нафте из шкриљаца на територији САД и деконзервирана налазишта угља. Вероватно ће ускоро да се уклоне и ограничења за добијање нафте у шелфовима. Трамп је дао зелено светло за изградњу нафтовода Keystone XL из канаде у САД и Dakota Access из Северне дакоте у Илиноис, на које је Обама ставио вето из еколошких разлога.

По свему судећи, и друга ограничења у сфери енергетике, доношена из еколошких или других разлога, биће постепено укидана или преиспитивана. Поред тога, већ су скинуте све забране на експорт америчке нафте. Сенат је, 3.фебруара 2017.године, изменио правила стицања увида у информације и суме које америчке нафтне компаније плаћају локалним властима приликом отпочињања експлоатације. Фактички, таква одлука означава легализацију и скривање од широке јавности корупционих механизама.

Није такође искључена ни могућност изласка Америке из међународног Париског споразума о клими. Овоме треба додати и отказивање учешћа у трансатлантској и транстихоокеанској сарадњи као и појачавање притисака на НР Кину. Такве одлуке не могу да се не одразе на друге учеснике светске економије.

Све напред наведено може се тумачити политичко-економском артиљеријском припремом пред бој у области надолазеће, веома болне прерасподеле нафтног тржишта. Дестабилизација и преформатирање тог сегмента светске политике, логично ће испровоцирати „домино принцип“ – почеће да се руши постојећи систем економских веза, норми и правила, што ће довести до политичке кризе и повећања регионалних војних конфликата. Одатле ни до великог рата није далеко.

На тај начин, изолационализам Трампа може да се претвори не само у „Нови Средњи век“, већ и у Нови Мрачни век.

Литература:

1. Безруков, Андрей., Ребро, Ольга., Сушенцов, Андрей (2017): Дональд Трамп: профессиональный профиль нового президента США. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай». 17 с. URL: http://ru.valdaiclub.com/files/14303/ (посећено 12.05.2017),
2. Bobbitt, Philip (2002): The Shield of Achilles: War, Peace and the Course of History, Allen Lane, London,
3. Белов, Александр (2017): США слишком долго платили за безопасность Европы. URL: https://regnum.ru/news/polit/2241995.html (посећено 12.05.2017),
4. Бузин, Јевгений., Младеновић, Мирослав (2016): *„Отмица Европе“ – неконтролисана миграција као претња националној и регионалној безбедности*, Српска политичка мисао, број 3/2016, Институт за политичке студије, Београд,
5. Vasović, Vučina (2010): "Globalizacija, država i demokratija", u zborniku: *Država i demokratija*, (urednik Milan Podunavac), Službeni glasnik i Fakultet političkih nauka, Beograd,

6. Kennedy, Raul (1989): The Rise and Fall of the Great Pomers – Economic Chande and Military Conflict from 1500 to 2000, Fontana Press, London,
7. Kilibarda, Zoran., Mladenović, Miroslav., Ajzenhamer, Vladimir (2014): Geopolitičke perspektive savremenog sveta, monografija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd,
8. Kurth, James (2011): The Foreign Policy of Plutocracies, The American Interest, Vol. 7, № 2, URL: http://www.the-american-interest.com/2011/09/27/the-foreign-policy-of-plutocracies (посећено 12.05.2017),
9. Ларина, Елена (2016): Умножающие скорбь. Как выжить в эпоху войны элит, Книжный мир, Москва,
10. Ларина, Елена (2017): Кабинет Трампа. Мистеры миллиарды. URL: http://hrazvedka.ru/blog/kabinet-trampa-mistery-milliardy.html (посећено 12.05.2017),
11. Ларина, Елена (2017): Трамп и его одинокие волки. URL: http://hrazvedka.ru/blog/tramp-i-ego-odinokie-volki.html (посећено 12.05.2017),
12. Лукьянов, Федор (2017): Президент нашей мечты, Журнал "Огонёк" №4 от 30.01.2017, стр. 8, Москва,
13. Люттвак, Эдвард (2017): Трамп – не такой милый политик, как Обама, Журнал "Россия в глобальной политике" №1, Москва,
14. Ohmae, Kenichi (1995): The End of Nation-State: the Rise of Regional Economies, Touchstone, London, p. 211,
15. Пономарева, Елена (2017): Так ли непредсказуем Трамп?, Фонд стратегической культуры, URL: http://www.fondsk.ru/news/2017/01/30/tak-li-nepredskazuem-tramp-43469.html (посећено 12.05.2017),
16. Пономарева, Елена., Рудов Георгий (2016): «Принцип домино»: мировая политика на рубеже веков, Канон, Москва,
17. Речь президента США Дональда Трампа на инаугурации 20 января 2017 года. URL: http://tsargrad.tv/articles/polnaja-rech-donalda-trampa-na-inauguracii_45253 (посећено 12.05.2017),
18. Sajt časopisa Forbes (2016): Bogatejšie ludi mira – 2016: rejting Forbes. URL: www.forbes.ru (posećeno 12.05.2017),
19. Свасьян, Карен (2009): Гнозис и политика, Журнал Политический класс, № 10, стр. 44-59, Москва,
20. Фурсов, Андрей (2013): Предисловие // De Conspiratione / О Заговоре, Товарищество научных изданий КМК, Москва,
21. Фурсов, Андрей (2013): Корпорация-государство // Материалы клуба «Красная площадь» от 15 апреля 2006, Москва,
22. Ханна, Параг (2012): Как управлять миром, Астрель, Москва,
23. Coll, Steve (2012): Private Empire: ExxonMobil and American Power, Penguin Books, New York,
24. Черных, Евгений (2017): Тихий переворот в США, Комсомольская правда от 24 февраля. URL: http://www.kp.ru/daily/26646/3666237/ (посећено 12.05.2017),
25. The World's Billionaires. URL: https://www.forbes.com/billionaires/list/ (посећено 12.05.2017),
26. Трамп, Доналд (2017): Говор прдседника САД Доналда Трампа на инаугурации 20. јануара 2017. г. URL: http://tsargrad.tv/articles/polnaja-rech-donalda-trampa-na-inauguracii_45253, (посећено 12.05.2017),
27. Шамир, Исраел (2015): Великое переселение: статья – предвидение, Internet, /http://www. unz.com/ishamir/ on-the-move (посећено 12.05.2017).

„COLLECTIVE” TRAMP IN SEARCH OF A NEW PARADIGM

Summary: A researcher’s intent interest is roused not so much by Trump himself, as by his team and interest groups behind him. The analysis of what is going on in the US and world politics as a whole must be determined by studying both objective (i.e. systemic ones) and subjective factors of development. The study of the subject and subjectivity of politics allows us to reveal real players, their goals, interests and capabilities. It is the underlying principle of the article, in which on the basis of the cadre composition of Trump’s cabinet an attempt to reveal the subjectivity of the new American administration and to predict possible scenarios of both the US and world development is made.

Key words: world politics, United States, Donald Tramp, the new administration, interest groups, development scenarios

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 324:327(44)
Монографска студија
Примљен: 24.08.2017
Одобрен: 27.09.2017
Страна: 109-119

АТИПИЧНИ ПРЕДСЕДНИЧКИ ИЗБОРИ У ФРАНЦУСКОЈ 2017. ГОДИНЕ

Сажетак: По оцени аналитичара „атипични, незапамћени и луди" француски председнички избори одржани у априлу и мају 2017. године одвијали су се у турбулентном политичком контексту. Европска унија, па и Француска, биле су уздрмане мигрантском кризом, исламским тероризмом и Брекзитом. Победа Емануела Макрона кандидата организације левог центра „Покрет" одражава тенденцију да се класична подела на национално-патриотску и породично-конзервативну десницу с једне, и аутетично социјалистичко-хуманистичку левицу с друге стране маргинализује. Нову политичку поделу одржавају две идеологије које се све више сукобљавају на тлу европских држава. Реч је о идеологији неоконзервативизма са јаким националним и идентитетским набојем и неолибералног глобализма. Новом председнику Француске Емануелу Макрону јасно је да Европска унија оваква каква јесте не може да опстане односно да мора да се реформише да би могла да испуни очекивања њених грађана и издржи кризне ударе у свету.

Кључне речи: Француска, V Република, председнички избори, десница, левица, глобалистичка идеологија, национално-идентитеска идеологија, Европска унија, федерализација Европске уније

Увод

Председнички избори у Француској одржани 2017. године по много чему су јединствени. Никада се, од настанка Француске V републике 1958. године, није догодило да се председник на функцији не кандидује за други мандат. Овога пута међутим, социјалиста Франсоа Оланд (François Hollande) због незабележено ниске популарности није могао да претендује на функцију те није ни имао прилику да брани биланс своје петогодишње владавине. На прелиминарним изборима у оквиру социјалистичке левице за председничког кандидата изабран је аутсајдер Беноа Амон (Benoit Hamon) победивши фаворизованог Оландовог председника владе Мануела Валса (Manuel Valls). И на прелиминарним изборима Републиканске деснице и центра дошло је до

неочекиваног преокрета. Противно вишемесечним прогнозама Института за испитивање јавног мњења победу је однео конзервативно опредељени Франсоа Фијон (François Fillon) поразивши Алана Жипеа (Alain Juppe) и Николу Саркозија (Nicolas Sarkozy). Стечени легитимитет на непосредним прелиминарним изборима на којима су могли да учествују сви француски грађани, социјалистичком и републиканском кандидату није донео ветар у леђа. Нико није могао ни да замисли годину дана пре одржавања председничких избора да ни један од кандидата странака које су деценијама биле носиоци политичког живота у Француској, неће да се нађе у другом кругу избора заказаних за 7. мај 2017. године.[1] Социјалиста Беноа Амон био је тек пети у првом изборном кругу са свега 6 одсто освојених гласова. Њега је убедљиво претекао кандидат крајње левице Жан Лик Меланшон (Jean-Luc Melenchon) са 19,5 одсто гласова који се пласирао на четврто место. Деголистички кандидат Франсоа Фијон који је спортским речником требало „да се прошета" кроз председничке изборе заустављен је у походу на власт афером везаном за примања своје супруге Пенелоп Фијон (Penelope Fillon). Спорно је било да ли је ова последња обављала функцију његовог парламентарног асистента, или је реч о фиктивном запослењу за које је добијала новчану надокнаду државе. Упркос негативној медијској кампањи Фијон је освојио 20 одсто гласова што је иначе било довољно његовим конзервативним претходницима попут Жака Ширака (Jacques Chirac) да се домогну другог круга избора. У Фијоновом случају овај резултат га је као трећег елиминисао из трке. У други изборни круг отишли су до пре три године широј јавности политички непознати кандидат левог центра Емануел Макрон (Emmanuel Macron) са 24 одсто гласова кога је подржавала новоствореа организација „Покрет (En marche)," праћен кандидаткињом екстремне деснице Марине Ле Пен (Marine Le Pen) која је добила 21 одсто гласова. У другом кругу пак није било изненађења, Макрон иза кога су стале традиционалне странке убедљиво је победио кандидаткињу Националног фронта поставши председник Француске са 66 одсто освојених гласова.[2]

Ови по оцени француских аналитичара „атипични, незапамћени и луди" председнички избори су се одвијали у турбулентном политичком контексту. Европска унија па и Француска биле су уздрмане мигрантском кризом. Државе чланице Уније запљуснула је идеологија радикалног исламизма праћена терористичким нападима, која је добијала одговор у порасту утицаја националистичких, изолационистичких и неохришћанских странака и покрета. Поред тога, грађани Европске уније били су затечени опредељењем британских бирача за *Брекзит*.

Председнички избори у Француској 2017. године заправо су уперили светло у једну нову идеолошку поделу у Европском друштву, док је њихов исход отворио могућност за дубљу реформу Европске уније.

[1] Election presidentielle 2017 : resultats globaux du premier tour, 24.04.2017., www.interieur.gouv.fr
[2] Election presidentielle 2017 : resultats globaux du second tour, 08.05.2017., www.interieur.gouv.fr

Да ли је у Француској политичка подела на десницу и левицу на издисају?

Класична политичка подела у Француској после другог светског рата била је она која дели политичке странке на десницу и левицу. Ова подела остаје изражена и по доласку генерала Де Гола (Charles De Gaulle) на власт 1958. године и његовог уставног утемељења француске V републике засноване на председничком систему.[3] Де Гол је желео да укине нестабилан парламентарни режим карактеристичан по пропорционалном изборном систему, скупштинским коалицијама, странчарењу и нестабилним владама и да га замени јаком и стабилном извршном влашћу. Председнику као носиоцу извршне власти, политички легитимитет давала би његова веза са народом проистекла из непосредних председничких избора.[4]

Идеологија Француске конзервативне деснице

Деголизам почива на идеји да Француска треба да буде слободна, независна и снажна како би одржала своју специфичну улогу у међународним односима. Стога Французи морају да се окану бесплодног странчарења и да окупе најбоље ради остварења својих националних интереса. Изворни деголисти су одбијали да признају зависност Француске у односу на стране силе борећи се за јачање самосталности и националног суверенитета. Ово се одражавало кроз Де Голову одлуку о изласку Француске из НАТО пакта 1966. године и залагање за међудржавни концепт будуће Европске уније утемељене на одлучивању консензусом представника држава у европским институцијама, односно њиховом праву на коришћење вета ради заштите националних интереса. У области привреде Деголисти су били блиски концепцији „планског државног капитализма" то јест опредељењу за тржишну привреду са интервенцијом државе у стратешким привредним гранама попут електропривреде (француски нуклеарни програм за производњу електричне енергије), превоза (аутомобилска индустрија, железница) и инфраструктуре уз развој националне војне индустрије. Истовремено, Деголизам је подразумевао свеобухватну социјалну заштиту грађана и учешће запослених у одлучивању у предузећима. Од 1980. године међутим почиње такозвани неодеголистички период обзиром да је лидер деголистичког Окупљања за републику (РПР) Жак Ширак прихватио економски либерализам и процес европске интеграције у склопу заједничке стратегије освајања власти са странком десног центра УДФ. Лидери деголистичких странака после Де Гола били су председници Жорж Помпиду (Georges Pompidou), Жак Ширак, Никола Саркози и председнички кандидат данашње Републиканске странке Франсоа Фијон.

Другу грану француске деснице представљају странке десног центра. Најуспешнији центристички политичар био је Валери Жискар Д'Естен (Valery

[3] Jean-Jacques Chevallier, Guy Carcassonne, Olivier Duhamel, Jullie Benetti, *Historie de la V Republique,* Dalloz, 15 edition, Paris, 2015.
[4] Constitution de la V République, Gualino éditeur, Paris, 2016-2017.

Giscard d'Estaing) који је дошао на власт на председничким изборима 1974. године после смрти деголисте Жоржа Помпидуа. Странке десног центра тежиле су да изграде социјално-либерално друштво. Тако је у Жискаровом мандату смањен праг пунолетства са 21 на 18 година, озакоњено је право на абортус, децентрализована је медијска сфера и слично. Данас ову тенденцију заступа председник „Модема" Франсоа Бајру (François Bayrou) који подржава новоизабраног председника Емануела Макрона.

Идеологија француске социјалистичке левице

У председничком систему V републике левица је била принуђена да тражи лидера који би могао да буде алтернатива харизматичном Де Голу. Половином шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века Франсоа Митеран (François Mitterrand) се истицао вештином окупљања различитих левих идеолошких струја од радикала до троцкиста.[5] Митеран 1969. године оснива Социјалистичку партију Француске и опредељује се 1972. године да успостави савез са Комунистичком партијом на основу усвојеног „Заједничког програма" који би био примењен по доласку на власт. Политичка коалиција социјалиста и комуниста залагала се за раскид са „капиталистичким друштвом и постојећим поретком" односно за национализацију банака и стратешких предузећа, за повећање најнижих и примања људи који живе од свог рада (радници, службеници, запослени у образовању и науци) односно за економску политику јачања *тражње*, за ширење слобода у медијском сектору кроз диверсификацију телевизијских канала и радио станица, као и за укидање смртне казне. Митеран долази на власт на председничким изборима одржаним 1981. године, али ће после свега три године морати да одустане од левичарске економске политике и да пређе на социјал-демократски концепт тржишно оријетисане привреде са примесама социјалне државе.

Судари деснице и левице на председничким изборима у Француској

V република по замисли генерала Де Гола требало је да буде држава националне изузетности и изврсности. Њено устројство неговало је највише домете у свим друштвеним сферама од индустрије и технологије, па све до политике, здравства и културе. Председнички кандидати деснице и левице били су најчешће политичари високих интелектуалних домета који су користили стилски префињен готов књижевни језик и исказивали културу дијалога. Политички програми деснице и левице били су плод креативног напора не само политичара, већ и интелектуалних тимова (економиста, филозофа, лекара, уметника) једне и друге стране. Претходно поменути одражавали су различите визије развоја друштва, али су и садржали конкретне предлоге деловања у различитим областима друштвеног живота. Почетком седамдесетих година врхунац политичког сучељавања постају телевизијски дуели кандидата пред други

[5] Olivier Duhamel, *La Gauche et la V republique,* Revue francaise de science politique, Numero 2, p. 444-448, Paris, 1981.

круг избора. У стратешкој политичкој дебати најчешће би један од кандидата у једној реченици успевао да зада одлучујући ударац који би однео превагу у бирачком телу на његову страну. У том смислу у Француској се памте дебате Митерана и Жисакара из 1974. и 1981. године, те Митерана и Ширака из 1988. године или Саркозија и Оланда из 2007. године.

Нова политичка подела на „патриоте" и „глобалисте"

Председнички избори у Француској 2017. године завршени су са тенденцијом да се класична подела на Деголистичку, национално-патриотску и породично-конзервативну десницу и аутетично социјалистичко-хуманистичку левицу маргинализује. Нову политичку поделу одржавају две идеологије које се све више сукобљавају на тлу европских држава. Реч је о идеологији неоконзервативизма са јаким националним и идентитетским набојем и неолибералног глобализма.

Патриотско-идентитетска идеологија Националног фронта

Ову политичку концепцију на председничим изборима у Француској заступала је лидер Националног фроната Марин Ле Пен. Корени Националног фронта као партије екстремне деснице основане 1972. године сежу до фашистичко-колаборационистичких организација из II светског рата, али и до противника Де Голове политике деколонизације Алжира из 1958. године. Успон популарности у почетку маргиналне странке Национални фронт од половине осамдесетих година прошлог века па до данас могу да објасне два чиниоца. Реч је пре свега о досељавању радне снаге из Африке и Азије у Француску и развоју исламског политичког екстремизма и тероризма. У вези са претходно изнетим треба имати у виду да у је према попису из 2012. године у Француској живело 65 милиона и 200 хиљада становника.[6] Од тога су 4 милиона и 300 хиљада страни држављани, док је још 2 милиона и 300 хиљдада људи рођених у иностранству стекло француско држављанство. Практично, у Француској је било 5 милиона и 700 хиљада људи страног порекла уз илегалну имиграцију која се процењује на још 500 хиљада људи (податак се везује за организацију „Државне медицинске помоћи"). Грубе процене говоре да се око 45 одсто миграната у Француску доселило из других држава Европе, око 30 одсто са севера Африке, док је преосталих 25 одсто дошло из „црне Африке" и из Азије.[7] Изразита концентрација странаца неевропљана уочава се у предграђима Париза. Тако Обервилје (Aubervilliers) има 35,4 одсто странаца, Сен Дени (Saint-Denis) 31,5 одсто, Сарсел (Sarcelles) 29,5 одсто, Епине сир Сен (Epinay-sur-Seine) 26,8 одсто. Глобално гледано, у Паризу и околини живи око 14,4 одсто странаца у Стразбуру 13,7 одсто Монпељеу 12,8 одсто, у Марсеју 11 одсто, у Ници 10,9 одсто итд... Сложена економска ситуација је допринела ширењу

[6] http://www.ladocumentationfrancaise.fr , 20.03.2017.
[7] http://www.wikipedia.org, 20.03.2017.

радикалног исламизма. Први масовни терористички напад догодио се у Монтобану и Тулузу 11. и 13. марта 2012. године када је исламиста Мохамед Мера (Mohammed Merah) убио седморо људи међу којима наставника и троје деце испред јеврејске школе.[8] Почетком јануара 2015. године тројица исламских терориста убили су 17 људи у нападу на сатирични дневник *Шарли Ебдо* који се налази у Париском XI арондисману у близини трга Бастиља, као и у атентату на супермаркет Хипер Каршер. Посебан одјек у јавном мњењу имао је напада на *Шарли Ебдо* као симбол права на слободу изражавања у Француској. Том приликом свирепо су ликвидирани светски познати карикатуриста и цртач стрипова Волински (Wolisnky) као и карикатуристи и сатиричари Каби (Cabu), Шарб (Sharb) и Тињу (Tignous). Сид Ахмед Глам (Sid Ahmed Glam) ухапшен је у априлу 2015. године пре него што је успео да изврши терористички напад, али је претходно убио жену од 33 године која се опирала отимању возила који је требало да му послужи у циљу извршења атентата. У јуну 2015. године Јасин Сали (Yassin Salhi) иначе возач доставног возила усмртио је свог послодавца тако што му је одрубио главу, направио селфи који је послао француском исламисти у Сирији. Затим је одрубљену главу набио на металну ограду фабрике у месту Сен Квентин Фалавије (Saint-Quentin- Fallavier) и возилом улетео у фабричко складиште гаса. У августу 2015. године крвави тероистички напад у возу на линији Париз – Амстердам је срећом спречен јер се исламском теротисти мароканског порекла Ајубу Ел Казанију (Ayoub El Khazzani) заглавило оружје мада је успео да повреди два америчка војника. Наиме, четири храбра војника успевају да га савладају, које ће касније француски председник одликовати Легијом части. Петак 13. новембар 2015. године био је један од најкрвавијих дана у новијој француској историји јер је у седам добро организованих напада у Паризу Исламска држава убила 129 и повредила 300 људи. У јуну 2016. године, један полицајац и његова невенчана жена убијени су у згради у којој су живели у околини Париза (Mante la Jolie). Починиоца, исламског терористу Ларосси Абалу (Larossi Abbala) су затим ликвидирале специјалне снаге француске полиције (RAID). Један исламски терориста је 14. јула 2016. Године, на дан Републике у Ници, залетевши се хладњачом на светски понатом шеталишту поред мора *Променад дез Англе* (Promenade des Anglais) прегазио 86, а повредио 434 лица. У овом контексту треба имати у виду и климу несугурности (De Montbrial, 2015: 282-282)[9] која се јавља у предграђима великих градова а која се одржава у нападима на полицију, паљењу возила (35 до 40 хиљда годишње)[10] као и у нападима на возила хитне помоћи, градског саобраћаја и чистоће. Као да је Француска држава на појединим деловима своје територије изгубила битку против комунатиризма препустивши их деловању ради-

[8] Edouard Mareschal, „*Terrorisme : de 2012 a 2016 la France durement eprouvee* », http://www.lefigaro.fr

[9] Alexis Feertchak, *„Thibault de Montbrial: „Il y a clairement une population qui est en guerre contre la police",* http://www.legiaro.fr, 24.03.2017.; Thibault de Montbrial, „*Le susrsaut ou le chaos",* Plon, Paris, 2015., p. 282-283.

[10] Alexis Feertchak, „*Voiture brulees: pourquoi fait on dire ce qu' on veut aux chiffres?",* http://www.legiaro.fr, 24.03.2017.; Mathieu Zagrodzki, „*Que fait la police Le role du policier dans la societe",* L' Aube, Paris, 2012.

калних исламиста. Опасност од исламизације Француске услед нечињења и заташкавања политичких елита описиује и Мишел Уелбек (Michel Houellebecq) у роману „Покоравање."[11]

Националном фронту ишла је на руку и светска економска криза. Стопа незапослености у Француској у 2016.години износила је 11 одсто или 5 милиона 475 хиљада људи.[12] Затварање индустријских постројења као последица глобализације, притисак на зараде и мањак безбедности допринео је да се француска радничка класа и део сиромашних слојева окрене према Националном фронту који је указивао на обе појаве као друштвени проблем.

На председничким изборима 2017. године Марин Ле Пен се залагала за радикалне промене у спољној и унутрашњој политици.[13] Политичка филозофија Националног фронта почива на идеји заштите француског становништва које би се постигло политиком националног протекционизма и одбацивањем глобализације. Стога се Ле Пенова определила за излазак из Еврпске уније коју је окривила да није у стању да спречи масовно досељавање миграната али и да применом либералних економских начела производи нелојалну конкуренцију између европских радника. Кандидаткиња националног фронта сматрала је да Француска треба да изађе из Шенгенских споразума, да треба поново да установи контролу државне границе и да у те сврхе треба да запосли 6000 граничара, али и 15 000 полицајаца чиме би очувала ред и мир на својој територији. У области досељавања имиграциони салдо био би сведен на 10 000 људи годишње, док би странци који су починили кривична дела били протерани из земље. Поред тога, био би забрањен повратак у Француску лицима која имају двојно држављанство, а која су повезана за исламским тероризмом. У том контексту је помињано и одузимање Француског држављанства свима онима који имају друго ваневропско држављанство. Досељени странци у одређеном периоду по доласку не би уживали бесплатну здравствену и социјалну заштиту. Економски патриотизам је подразумевао увођење такси на увозне производе од 3 одсто оним предузећима која су производила у Француској, али су преместила фабрике у друге државе Европе где је социјална заштита радника нижа. Поред тога, Марин Ле Пен је обећавала смањење пореза за француска мала и средња предузећа и давање приоритета истим у поступку јавних набавки. У области спољне политике Ле Пен се залагала за излазак из НАТО пакта као и за укидање санкција и политичко приближавање Русији.

Ле Пенова је у доброј мери изгубила председничке изборе на питању изласка из евро зоне и увођења националне валуте. Увидевши да је реч о непопуларној мери у току кампање је донекле изменила иницијални предлог говорећи о паралелном оптицају франка и евра што је унело додатну конфузију у бирачком телу. Наиме, око 70 одсто Француза привржено је стабилној и јакој европској валути и страхује од увођења слабог франка који би умањио вред-

---

[11] Michel Houellebecq, „*Soumission",* Flammarion, Paris, 2015.
[12] http://www.rfi.fr, 20.03.2017.
[13] Alexandre Rousset, Valerie Mazuir, *Parcours, debat, projet...: ce qu' il faut savoir sur la campagne de Marine Le Pen.„*, www.lesechos.fr, 05.04.2017.

ност уштеђевина у банкама. У суштини, испоставило се да Французи за разлику од Британаца нису против европске идеје, односно да уважавају достигнућа Европске уније али да истовремено сматрају да је неопходно њено реформисање. Марин Ле Пен је остварила врло лоше изборне резултате у великим градовима, посебно у Паризу где је освојила испод 10 одсто гласова.

Изабрани председник Емануел Макрон као заступник неолибералног глобализма

На председидничким изборима у Француској неолиберале ставове заступао је Емануел Макрон, бивши државни финансијски инспектор који је у једном тренутку прешао у приватни сектор запосливши се у банци Ротшилд. Од 2012. године био је саветник председника Оланда, а затим од 2014. године министар финансија у влади Мануела Валса. У 2016. години Макрон оснива организацију „Покрет" (En marche) са намером да окупи људе добре воље левог и десног центра[14] који би тражили прагматична решења за побољшање постојећег система. Макрон је био једини кандидат који је отворено заговарао проевропске ставове и који је истицао заставу Европске уније на својим предизборним митинзима. Макронов неолиберални економски програм предвиђа реформу радног законодавства у смислу увођења флексибилног радног времена у односу на законски предвиђену 35 часовну радну недељу и то договором између послодаваца и запослених у складу са потребама предузећа. На претходно изнето надовезује се једноставнији поступак отпуштања радника и ограничење висине износа надокнаде штете због отказа. Поред тога, Макрон жели да смањи пореске намете на предузећа као и да смањи број запослених у јавном сектору. Француска ће у његовом мандату остати у НАТО пакту.

Макрон се определио за концепт превазилажења секташких подела између деснице и левице са жељом да око себе окупи политичаре левог и десног центра блиске глобалистичким идејама. Овом тактиком заправо намеравао је да ослаби и маргинализује утицај Социјалистичке партије и Републиканаца. Интересантно је да су га у кампањи из Социјалистичке партије Француске, а против званичног социјалистичког кандидата Беноа Амона, подржавали тадашњи министар одбране Жан Ив Ле Дриан (Jean-Yves Le Drian), бивши председник владе Мануел Валс (Manuel Valls), бивши градоначелник Париза Бертран Деланое (Bertrand Delanoe) или пак градоначелник Лиона Жерар Коломб (Gerard Colomb) као и још неколико министара у Оландовој социјалистичкој влади. У корист Макронове кандидатуре су се изјаснили и бивши генерални секретар Комунистичке партије Француске Робер У (Robert Hue) као и вођа студенстских протеста из 1968. године, члан еколошког покрета и мондијалиста Даниел Кон Бендит (Daniel Cohn-Bendit). Са десног центра Макрону су се придржили бивши министри Франсоа Бајру и контроверзни Филип Дуст Блази (Philippe Douste-Blazy) човек који је подржавао Албанце на Косову да би га један од њих у атентату тешко ранио ножем. Макрону су пришла и два бивша

[14] Valerie Mazuir, *Parcours, debat, projet...: ce qu' il faut savoir sur la campagne d' Emmanuel Macron"* , www.lesechos.fr, 05.04.2017.

Деголистичка министра у Ширакovим владама попут Доминика Пербена (Dominique Perben) или Рено Дитреја (Renaud Dutreil). Ту су још били и биши Митеранов саветник Жак Атали (Jacques Attali), али и људи из света бизниса попут Пјера Бержеа (Pierre Berge) некада власника куће *Ив Сен Лоран* (Yves Saint Laurent), а данас власника дневника *Ле Монд* (Le Monde) или пак познатог неолибералног економисте Алана Манка (Alain Minc).

Председнички избори у Француској и реформа Европске уније

Емануелу Макрону је јасно да Европска унија оваква каква јесте не може да опстане односно да мора да се реформише да би могла да испуни очекивања њених грађана и издржи кризне ударе. Макрон жели да иницира реформе у неколико праваца. Реч је о јачању јединства евро зоне односно једној врсти даље федерализације Уније (Manin, 2005: 23) у економској сфери. Макрон жели да установи Парламент евро зоне, функцију европског министра привреде и финансија, као и да успостави буџет евро подручја. Буџетска средства би се користила у циљу инвестирања у привредне гране будућности, ради упућивања хитне финасијске помоћи државама чланицама погођених финансијским кризама као и у сврху подстицања инвестиција. Поред тога, француски председник жели да смири социјално незадовољство грађана Европске уније. Стога, предлаже одређивање заједничке европске основе социјалних права која подразумева минимамалне прагове у области стручног образовања, здравствене заштите, надокнаде у случају губитка посла или најнижих примања, а која узима у обзир разлике у привредном развоју држава чланица. Макрон сматра да би приступ европском систему јавних набавки требао да се дозволи само оним предузећима која остварују најмање 50 одсто производње у Европској унији и жели да ограничи дужину боравка *деташираних радника* из других држава чланица у Француској.

Европска унија према мишљењу Макрона треба да штити своје грађане. С тим у вези он се залаже за очување тековина Шенгенских споразума али уз јачање контроле на спољним границама Уније. Ово би се постигло ангажовањем 5000 европских граничара и стварањем заједничког обавештајног система који би временом довео до установљавања једне врсте европске федералне полиције задужене за борбу против организованог криминала и тероризма.

Колико је политика новог Француског председника проевропска говоре и промена назива министарстава у његовој првој влади. Тако је Министарство спољних послова Француске променило назив у „Министарство за Европу и спољне послове" док је у влади Едуара Филипа (Edouard Philippe) поред претходно поменутог присутно и „Министарство за европске послове."[15] Бивше „Министарство одбране Француске" преименовано је у „Министарство армија" са идејом да би у надлежност његовог деловања у перспективи могла да се нађе и будућа заједничка Европска армија. Иначе, прва Макронова

[15] «*Ce qu' il faut retenir du premier gouvernement de l'ère Macron»,* 18.05.2017., www.lefigaro.fr

међународна посета било је путовање у Берлин и састанак са немачком канцеларком Ангелом Меркел, што такође говори у прилог европским приоритетима француске спољне политике.

Закључак

Победа Емануела Макрона на председничким изборима у Француској 2017. године може да допринесе спознаји будућег развоја догађаја у Европи. Процене да би Европска унија могла да се распадне ове године због низа изборних победа национално-идентитетских странака од Аустрије, Холандије па до Француске падају у воду. Сада је јасно да процес европске интеграције и све његове тековине као што су заједничка валута евро, Шенгенски простор и слобода кретања робе, радника и капитала остају на снази. Емануел Макрон међутим схвата да *статус кво* унтар Уније није могућ јер је ова у претходнм кризним ситуацијама показала низ слабости. Стога се залаже за виши степен економске и социјалне интеграције држава чланица евро подручја. Осталим чланицама Уније не би преостало ништа друго него да се периодично укључују у евро подручје што је иницијално и било предвиђено уговорима о оснивању. У супротном ове последње би остале у у другом нижем степену европске интеграције што би могло да има по њих негативне финансијске последице.

На унутрашње-политичком плану Макрон прижељкује један нови вид идеолошке поделе. Његова стратегија јесте да привуче у своје окриље чланство и бираче умерене левице и деснице и тиме маргинализује традиционалне странке то јест Социјалистичку партију Француске и Републиканце. Макрон жели непосредни политички и идеолошки сукоб са Националним фронтом Марин Ле Пен као главном опозиционом снагом. Макронова процена је да Национални фронт због своје екстремистичке прошлости и антиевропског програма не може да придобије довољно критичну масу бирача која би угрозила његову новоименовану политичку странку „Републикански покрет.”

Да ли је дошао тренутак да иделошка подела на левицу и десницу оде у прошлост и уступи место оној заснованој на конфронтацији присталица нелибералног глобализма и патриотско-идентитетског национализма показаће парламентарни избори у Француској, али и у другима државама чланицама Европске уније у времену које долази.

Литература:

1. François Chatelet, Olivier Duhamel, Evelyne Pisier Kouchner, *Histoire des idées politiques,* PUF, Paris, 1982.
2. Jean-Jacques Chevallier, Guy Carcassonne, Olivier Duhamel, Jullie Benetti, *Historie de la V Republique,* Dalloz, 15 edition, Paris, 2015.
3. *Constitution de la V République*, Gualino éditeur, Paris, 2016-2017.

4. Valery Giscard d'Estaing, *Le pouvoir et la vie,* Livre de poche, Paris, 1988.
5. Olivier Duhamel, *La Gauche et la V republique,* Revue francaise de science politique, Numero 2, p. 444-448, Paris, 1981.
6. Michel Houellebecq, „*Soumission",* Flammarion, Paris, 2015.
7. Philippe Manin, *L'Union europeenne,* Pedone, Paris, 2015.
8. Thibault de Montbrial, „*Le sursaut ou le chaos,»* Plon, Paris, 2015.
9. Mathieu Zagrodzki, „*Que fait la police - Le role du policier dans la societe",* L' Aube, Paris, 2012.
10. Slobodan Zečević, *Institucionalni sistem i pravo Evropske unije,* Institut za evropske studije, Beograd, 2015.

ATIPIC PRESIDENTIAL ELECTIONS IN FRANCE OF 2017

Summary: According to estimates of analysts „atypical, unprecedented and crazy," the French presidential elections were held in April and May of 2017 took place in a turbulent political context. The European Union and France were shaken by migrant crisis, Islamic terrorism and Brexit. The election victory of Emmanuel Macron candidate of center-left organization „ In Movement (En marche)" reflects a tendency to marginalized the classical division of the national-patriotic and family-conservative right one and autenticly socialist-humanist Left on the other side. The new political divide held two ideologies that are increasingly in conflict on the territory of the European countries. It is the ideology of neo-conservatism with strong national identity charge and and neoliberal globalism. The new President of France Emmanuel Makron is clear that European Union such as it is, can not survive and that needs to be reformed to be able to meet the expectations of its citizens and withstand the crisis hit in the world.

Key words: France , The V Republic, the presidential elections, the right, the left, the ideology of globalism, the national-identity ideology, The European Union, the federalization of the European Union

НИКОЛА НЕШИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 323.3:321.7
Прегледни рад
Примљен: 12.09.2017
Одобрен: 12.10.2017
Страна: 121-134

ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА И РАЗВОЈ ДЕМОКРАТИЈЕ

Сажетак: Захтеви за освајањем, стабилизацијом и продубљивањем демократије давањем веће улоге организацијама цивилног друштва (ОЦД) који се често појављују у политиколошкој литератури налажу да се испита у каквом су односу ови актери и теорија која их промовише са идејом која се изворно преводи као владавина народа. Овај рад представља сложен однос између цивилног друштва и његових организација и демократије кроз различита схватања теоретичара, укључујући и њихова поимања демократије која су од значаја за улогу организација цивилног друштва у њеном развоју на локалном и националном нивоу, као и критику њихових аргумената, док је широка дебата о глобалном цивилном друштву изостављена. Структура рада прати најпре кључне демократске функције цивилног друштва, да би се након тога оне критички размотриле заједно са потенцијалним слабостима. У завршном делу указано је на реално место које ОЦД имају у развоју демократије и критеријуме које у том циљу морају да испуне. Као најбитнији услов демократског доприноса наведено је да оне, у целини, уз извесне изузетке, морају да одговарају на потребе друштва, изражавају ставове раширене у друштву и развијају позитиван социјални капитал. Иако ове критеријуме не прате прецизни механизми остваривања они могу послужити као општији стандарди.

Кључне речи: организације цивилног друштва, невладине организације, демократија, представљање, одговорност, социјални капитал.

Цивилно друштво као нови облик старе идеје

Основни проблем у одређивању односа цивилног друштва и демократије лежи у чињеници да је сама деморкатија врло широк и флексибилан концепт са више историјских извора и много различитих тумачења. Један од разлога је и то што она подразумева одговорност према јавности и њеним преференцијама, укључујући и захтев за спостеним унапређењем, дакле променом (Putnam, 2003: 70; Newton, 2001). Иако се буквално преводи као владавина народа (*De-*

* nikola.nesic83@yahoo.com

mos Kratos), већина реално добија прилику да бар индиректно влада тек у 19. и 20. веку, са ширењем права гласа, али ни то није било довољно за њено потпуно остварење.

Изворно оштро критикована од стране античких мислилаца, демократија је у модерно доба посматрана као друштвено-политички идеал. У том погледу она укључује и квалитет владавине, односно представља владавину у корист народа, дакле, пре свега владавину по вољи већине, али уз узимање у обзир легитимних потреба мањина и толеранцију према њима и њиховим схватањима. Као гарант да се владавина народа бити и владавина у корист народа, односно да се неће претворити у владавину гомиле или демагога као демократски принцип прихваћена су и начела владавине права и неотуђивих људских права, као и отворености и одговорности према јавности (Vukadinović, 2003: 89; Miszlivetz, 1998: 58).

У циљу остављања простора за преиспитивање улоге ОЦД у демократском процесу и уз уважавање сложености и променљивости појма, полазим од Битамовог (Beetham) схватања демократије по коме је она „доношење одлука о заједничким правилима и политици над којим људи имају контролу," док је најдемократскије уређење оно у коме сви чланови колектива уживају ефективна једнака права да узму директног учешћа у таквом доношењу одлука (Beetham, 1993:55). Овоме додајем само важност поштовања права мањина и неговање вредности демократске културе, као критеријуме које такође треба следити.

Ако се демократија схвати као промењива категорија која треба да одговори на захтеве времена, промене с краја 20. века свакако су представљале велики изазов за стара учења. Транзиција комунистичких земаља, незадовољство државом благостања, глобализација и детериторијализација са новим формама комуникације и променом улоге и опадањем моћи националне државе, од посебног су значаја за улогу ОЦД од којих се очекивало да продубе демократију у измењеним околностима. Иако под ОЦД подразумевам све добровољне, формално независне и непрофитне организације, тзв. цивилни сектор, као најбитнији део цивилног друштва, при анализи његових функција у развоју демократије, пре свега ћу имати у виду организације са политичком агендом, углавном невладине организације (НВО) и политичке покрете јер је њихов потенцијални учинак далеко већи. У наставку ћу анализирати њихове често навођене демократске функције и покушати да укажем на неке од недостатака.

Демократске функције организација цивилног друштва

Једна од чешће цитираних функција ОЦД је органичење и контрола власти. Иако је она посебо била наглашавана у раном периоду транзиције земаља Централне и Источне Европе, њена актуелност не јењава. С тим у вези, битан је и слободан проток информација као услов мобилизације грађана ради заштите својих права. ОЦД се на тај начин појављују као гарант владавине права,

нужне компоненте савремене демократије. Није дакле, довољно да они који владају буду изабрани од стране народа, него и да се они држе под контролом, односно да се смањи јаз између власти и народа. У томе помажу многобројне институције које надгледају власт и осигуравају „право да се зна“, у које спадају и ОЦД. Оне су по Кину (Keane), обележје модерног и до сада најсложенијег, најдубљег и најширег облика демократије која је због тога надгледајућа (monitory democracy) и пострепрезентативна (Kin, 1995:100; Keane, 2008, 2017).

Друга функција огледа се у подстицању политичке партиципације, било да се она огледа у директном учествовању у политичким дешавањима или припреми и мотивисању грађана да у њима учествују касније. У овој функцији многи су видели делимичан повратак на античку непосредну демократију у новим околностима јер ОЦД нуде могућност за директно учешће грађана у политичким и друштвеним дешавањима. Ипак, за разлику од античког, тоталног грађанина, цивилно друштво је како примећује и Гелнер (Gellner) тражило профил модуларног човека, неоптерећеног чврстим везама и спремног да релативно лако мења организације којима ће припадати (Gellner, 1996: 97). Оно што је ипак најбитније је да и данашњи грађани када то желе, по заговорницима веће улоге ОЦД преко њих могу остварити директније и слободније учешће у политичком животу него преко политичких партија које, како наводи Стојковић, ометају реално учешће грађана путем партијске бирократије и политике нагодби и калкулација, које не остављају простор за индивидулане иницијативе (Stojiljković, 2007:150). Из истих разлога и Павловић супротставља политичке партије и ОЦД констатујући да су носиоци политичке стратегије политичке елите а њени канали акције политичке партије, док су у оквиру цивилног друштва носиоци грађани који делују преко ОЦД (Pavlović, 2009: 217-218). Цивилно друштво је дакле, по овим схватањима супериорније у односу на партије у погледу демократске партиципације.

ОЦД такође могу припремати грађане за политику, дакле индиректно допринети повећаној партиципацији. У томе важну улогу имају и организације без политичког програма, које такође представљају Токвилове (Tocqueville) „школе за демократију“ у којима, по њему, чланови уче како се одржава ред у великом броју људи, како се они усмеравају ка истом циљу и подређују своју вољу вољи осталих, а напоре заједничкој акцији (Tokvil, 2002: 472). У модерној верзији школе за демократију, Патнам (Putnam) истиче значај друштвених вештина које се уче у овим организацијама, попут: осмишљавања пројеката, припреме презентација, лобирања, јавног иступања и њима сличних. Оне производе активније грађане и ван организација и могу касније бити од велике користи у политичком животу (Patnam, 2008: 581).

Трећа функција ОЦД је функција представљања и она је била предмет знатно већих неслагања. Основни аргумент је да су преко ОЦД грађани адекватније представљени него путем политичких партија и државних институција. На изборима, грађани су принуђени да бирају између неколико или само две опције концентрисане на већи број питања. Директна последица тога је да они бирају партију која им се учини као мање зло, с којом се по многим кон-

кретним питањима не слажу и којој ако изневери обећања нису у могућности да ускрате подршку бар до наредних избора (Hirst, 1994: 6, 22, 34; Stojiljković, 2007: 150).

За разлику од њих ОЦД се виде као адекватни представници интереса грађана поводом конкретних проблема, дакле интереса оних којих се њихов рад тиче, а најчешће оних којима је намењена њихова помоћ. Стога, ако неког диспропорцијално представљају, онда су то рањиве групе којима су ближе него држава или сиромашни који иначе не би били у прилици да иступају самостално (Cohen, Rogers: 1995: 43). Тако се у поменутој надгледајућој демократији напуштва старо „обожавање бројева" и принцип „један човек, један глас" замењује новим „једна особа, много интереса, много гласова, вишеструки гласови и више представника" (Keane, 2009). Тако је, сада већ старо демократско начело окарактерисано као превазиђено, а интерси означени као нешто што мора бити представљено. Слично је сматрао и Бобио (Bobbio, 1987: 54-56). Мада не оспорава важност класичне репрезентације у политици, процес демократизације за њега значи ширење сфере демократије, односно односа у којима моћ иде одоздо на горе, са политичке на друштвену сферу, односно разне сфере цивилног друштва у којима грађани имају више најразличитијих улога.Тако уместо питања „ко може да гласа?" кључно питање постаје „где може да се гласа?" или тачније, спроводи најобичнији вид партиципације и важи принцип репрезентације.

Социјални капитал такође је један од најважнијих аргумената у прилог ОЦД. На данашње поимање социјалног капитала највише су утицала Патнамова схватања (Putnam, 2003; Patnam, 2008). Он под њим подразумева везе између појединаца – друштвене мреже и норме узајамноси и поверења које произилазе из њих. Иако признаје да су те везе делом продукт и личних интереса, Патнам наглашава њихову спољашњу диментију, односно уважавање интереса шире заједнице (Patnam, 2008: 20-22). У својим студијама у Италији и САД, Патнам је доказао да је управо социјални капитал фактор који пресудно утиче на ефикасност демократских институција и партиципацију грађана у политици, док је он са друге стране, продукт мрежа локалних повезаности, односно цивилног друштва. Како истиче, чланови локалних организација ће пре трошити своје време и новац у добротворне сврхе, толерантнији су и мање цинични, у већој мери поседују грађанску врлину и иначе су склонији алтруизму него нечланови (Patnam, 2008: 152, 157-159, 379). Позивајући се на ове аргументе аутори су често објашњавали недемократске традције, као и тешкоће демократске транзиције управо недостатком социјалног капитала, главним резервоаром грађанске врлине без које институције лоше функционишу.

Аргумент у прилог ОЦД је и њихова склоност делиберацији. Заједничко свим деликативним демократама је да су захтевали оправдање за донете одлуке кроз јавну, свима разумљиву и доступну дискусију у којој актери показују узајамно поштовање и склоност ка прихватању бољег аргумента или, Хабермасовим (Habermas) речником, сувереност народа мора да подразумева да сва политичка моћ проистиче из комуникативне моћи грађана (Habermas, 1996, 169-176). Иако део делиберативних демократа није сматрао да ОЦД као нео-

ринудне теба да буду обавезне на делиберацију, аутори углавном сматрају да ОЦД морају да спроводе делиберацију јер већина грађана већи део свог живота проводи у цивилном друштву и у њему се припремају да учеству у делиберацији у политици (Gutmann, Thompson, 2004: 33-35; Cohen, 1997: 67-73; Cohen, Rogers, 1992: 425). Уз то, слободна удружења се често виде као подобнија за делиберацију јер су због хоризоталног типа односа које практикују и неоптерећености партијским интересима и наслеђем склонија компромисним решењима.

Наредна важна улога ОЦД огледа се у преузимању одређених државних функција које оне могу да обављају, посебно у пружању директних услуга грађанима, што је одлика асоцијативне демократије. На овај начин ОЦД решавају конкретне проблеме који муче грађане, за које се држава показала сувише спора и неосетљива али истовремено и подстичу већ поменуту партиципацију грађана. Кључан аргумент је да све разноврсније потребе грађана најбоље разумеју и излазе им у сусрет флексибилне ОЦД, осетљиве за импуте одоздо. Истовремено, задовољавајући потребе грађана, оне растерећују државу и омогућују јој да се посвети само нужним ингеренцијама. Тако се преношењем надлежности државе на ОЦД унапређује ефикасност владе и економије, политичка једнакост, дистрибутивна правичност (без етатизма) и грађанска савесност (Hirst, 1994: 5-6; Cohen, Rogers, 1992: 395-396).

Поред ових функција које издвајам као најважније и којима ћу посветити пажњу и у наредном поглављу, у литератури се за цивилно друштво везује и низ других улога у развоју демократије укључујући: подривање недемократских режима, самоуправљање и изградњу оазе слободе у недемократским државама, осигурање полиархичне структуре моћи, умањивање конфликта између појединачних и друштвених интереса, давања стручне помоћи влади и помоћи у прибављању важних информација, контролу и еваулацију учинка одређених закона, јавних политика и стратегија, дефинисање потреба грађана и утицање на владу да ради за опште добро или уважи интересе појединих група, као и низ конкретних задатака попут борбе против корупције, надгледања избора итд. Осим тога, право на удруживање сматра се и као добро по себи и основно право које демократске институције треба да штите.

Демократска иновација или постдемократија

Од њих за нас? Проблеми представљања и партиципације организација цивилног друштва

Као и свака значајна политичка новина и захтев за већом улогом ОЦД и њихово идеализовање, изазвало је критику, од оне која је указивала на више теоријске недоследности до оне која је била базирана на анализи њиховог деловања. Као што је приказано, иновације нису стране демократији али је спорно да ли је уопште реч о продубљивању основних вредности и прилагођавању новонасталим околностима. На теоријском нивоу постоји евидентно неслагање

са тешко извојеваним једнаким правом гласа којим се гарантује политичка једнакост. Све концепције које фаворизују цивилно друштво нуде парцијално учешће и представљање грађана кроз ОЦД. У таквим условима, помало је нејасно зашто би они који у томе нису узели учешће, макар то била и савршена делиберација, потврдили закључке до којих је оно довело (Parkinson, 2006: 2).

Идеална комуникативна ситуација не одликује реално цивилно друштво. Политичка и економска моћ у њему играју значајну улогу. Богатији и образованији најчешће више него остали располажу ресурсима (знањима, информацијама, временом, материјалним ресурсима) потребним за посвећивање учешћу у ОЦД, а канали утицаја доступнији су им ако имају политичку подршку. Стога је логично поставити питање зашто се скептичан став по питању залагања политичке елите за интересе народа, из кога у великој мери проистичу захтеви везани за ОЦД не би пренео и на саму цивилну елиту? Тако, уместо заступања интереса недовољно представљених група оваква пракса може довести до њиховог још израженијег занемаривања и заштите стечених интереса и на цивилном пољу.

Описујући стање мађарске интелигенције у транзицији Ломакс (Lomax) упозорава да када интелектуалци траже да се успостави цивилно друштво које ће омогућити демократску партиципацију они у ствари не захтевају давање „моћи народу“, већ траже акцију прогресивних политичких снага показујући истовремено страх од незадовољних маса које по њима представљају претњу за демократију. По њиховом мишљењу цивилно друштво треба да буде представљено од стране просвећене, филантропске елите у циљу припреме и едукације некултивисаних маса, дакле, сматра Ломакс, треба да игра улогу сличну бољшевичкој авангарди или средњој класи викторијанске Енглеске (Lomax, 1997). Становници посткомунистичких европских земаља врло добро знају да није реч о изолованом мађарском случају. Принцип „за нас, без нас“, који је одликовао позну комунистичку логику представљања (Bruszt, 1988), широко је усвојен од стране ОЦД у региону чији су лидери са висине гледали на народ, истицали друштвено-реформаторску улогу и једнако користили кодирани речник када су говорили о захтевима грађана. Било да се ова појава назове новим лењинизмом, како то сугерише Ломакс, интелектуалном аристократијом, цивилним патернализмом или просто дубоким уверењем у сопствену изузетност, сигурно је да је није лако довести је у везу са демократским духом који почива на уверењу да је, како примећује Дал (Dahl), одговарајући ниво моралне компетентности широко распрострањен међу људским бићима и да не постоји супериорна мањина обдарених знањем да управља у интересу народа (Dal, 1999:117-123, 143).

Аргументи одбране могу бити да ОЦД, осим у најрадикалнијим верзијама, не треба да замене државу, већ само да побољшају један несавршен систем, као и да су у питању слободне, отворене и неприсилне организације које свој легитимитет уместо на принципу представљања базирају на поштовању професионалих стандарда или само на добрим намерама, како сматра Клугман (Klugman, 2000:113). Проблем је међутим, што ништа не гарантује да ће се ове организације држати професионалних стандарда у обављању посла, да неће,

примера ради више спутавати демократску него аутократску власт или да неће више инсистирати на заштити права тамо где нису посебно угрожена него тамо где се драстично крше. Њихово непоштовање професионалних стандарда може резултирати неповерењем матичне државе или домаће јавности али не мора нужно учинити донаторе незадовољнима уколико се усвоји често занемарена чињеница њихове несавршености. Слично је и са добрим намерама. Нема доказа да оне одликују лидере ОЦД више него политичке представнике, а чак и уколико би то био случај, субјективни избор циљева и начина њиховог спровођења могао би и даље довести до лоших последица. У оба случаја, организације би без последица могле наставити свој рад управо због изостанка обавезе једнаког представљања и одговорности према народу.

Проблеми зависности и (не)одговорности

У политичком систему представници су одговорни онима које представљају у смислу да морају да им оправдавају своје одлуке и да их представљени могу опозвати уколико нису задовољни начином на који бране њихове интересе. Код ОЦД таквог овлашћења нема јер настају (идеално замишљено) као резултат слободне иницијативе грађана и од њих се очекује да буду независне у свом раду. Иако су њихови заговорници инсистирали на томе да оне имају одговорност према свим заинтересованим странама (Jordan, Tuijl, 2006: 3-13; Charnovitz, 2006: 25-38), критичари су стално упозоравали на непостојање адекватних механизама одговорности према њима. Тако је прастаро питање: „Ко чува чуваре?“ постало актуелно и у новом, цивилном, тачније НВО контексту.

Критичари су често скретали пажњу на њихову реалну зависност од државе, политичких партија и посебно донатора, а изостанак одговорности према ширим групама којима је теже да надгледају њихов рад. Одговорност ОЦД у земљама Централне и Источне Европе према страним донаторима, углавном западним државама, невладиним и квазивладиним организацијама, привлачи и даље пажњу аутора, али и шире јавности и нарочито је проблематична по питању демократије. Западне владе и други донатори, нису бирани од стране народа земаља прималаца, нити су на ОЦД делегирале овлашћења из своје надлежности и ни по чему се не подразумева да су им мотиви били ограничени на искрену жељу да некоме помогну. Ипак, и део аутора који углавном нису сумњали у добре намере донатора приметили су низ неправилности у раду ОЦД које су примале помоћ. Оне су биле, по резултатима њихових истраживањима, често опортунистички вођене, са врло слабом везом са локалном популацијом. Као последица тога, у свом раду оне су више водиле рачуна о вољи донатора и представљале њихове вредности и схватања него што су обраћале пажњу на потребе прималаца, званична начела и професионалне стандарде (Sundstrom, 2006; Dvornik, 2009; Henderson, 2002).

На овај начин, независност је обезбеђена само у односу на домаћу државу, друштво и његове потребе, што, примећује Накарада, само погодује јачању глобалних структура моћи (Nakarada, 2008: 235-236). Много оштрији у својим закључцима, били су поједини српски аутори који су пре свега (али не и ис-

кључиво) имали у виду локалне прилике. Аврамова је видела у најекспонираније м делу ОЦД, помогнутом средствима са Запада просте испоставе страних влада (посебно САД) и глобалне елите која намеће свету своју верзију неолиберализма и од којих не треба ни очекивати независност, веч само строго придржавање енглеске пословице: *He who pays the piper, calls the tune* (Avramov, 2009: 84-85, 170, 238). Радојичићева је, врло слично, у њима препознала наметање пристрасне интерпретације историје, такође у складу са интересима донатора, које је део интелектуалаца био спреман да следи (Radojičić, 2009).

Било да се ове критике прихвате као реалне или преоштре, једно је сигурно. Домаћа јавност, па и групе којима је помоћ намењена имале су много мање реалних могућности да ОЦД држе одговорним према себи него донатори од којих је зависила материјална егзистенција организација. Теоретичари наклоњени ОЦД у тежњи да се обезбеди независност од домаће државе, или спроведе реформа у друштву, подценили су проблем зависности у односу на стране државе, али и економске изворе моћи који су пре свега глобални. Од ОЦД једино међународне НВО имају каква таква средства да се супродставе овим изворима моћи, али само по цену жртвовања слободе деловања појединаца унутар ње јер су ове форме ОЦД често бирократизоване, баш као и политичке партије, а треба подсетити да је управо она њихов главни адут по питањима политичке партиципације и делиберације.

Проблем зависности од донатора изазвао је и низ лоших последица по рад ОЦД. Неке од њих, попут креирања повлашћене елите и завидног остатка цивилног друштва и такмичарски дух као резултат борбе за оскудне ресурсе врло су негативно утицали и на креирање социјалног капитала.

Нецивилно цивилно друштво

Један од основних аргумената у прилог цивилног друштва, као што је приказано, везан је за социјални капитал. Иако нема ничег спорног у тврдњи да позитиван социјални капитал доприноси демократији, проблем је што ништа не гарантује да ће ОЦД и посебно НВО као најорганизованије, генерисати позитиван социјални капитал. Проблем може бити решен позивањем на неопходну цивилност цивилног друштва, али ово води у готово таутолошко закључивање да рад организација за које је већ доказано да су цивилне, доприноси демократији. Ако се, међутим, анализира рад свих реалних ОЦД које се званично позивају на демократске вредности, закључци могу бити другачији.

Чак и они аутори који инсистирају на значају цивилног друштва за демократију нису могли да заобиђу ову чињеницу. И сам Патнам (Patnam, 2008: 25) признаје да генерисани социјални капитал може бити усмерен и ка злонамерним, антидруштвеним циљевима, као и свака друга врста капитала, док су многи указивали на то да су неке од организација цивилног друштва у Источној Европи биле генератор национал-шовинизма и нетолеранције (нецивилног цивилног друштва) и тиме битно отежавале развој демократије. Сличне појаве свакако нису промакле ни онима који о цивилном друштву генерално нису имали тако високо мишљење. Анализирајући рад мировних покрета на

Западу током грађанског рата у Југославији, Накарада (Nakarada, 2005) је указала на готово расистичке ставове који су одликовали ове „цивилне" актере, приликом заговарања напада на Србе. Оно што је међутим, много очигледнија, али далеко мање проучавана појава у региону је до данас актуелно позивање на универзалне вредности од стране ОЦД, са нагласком на људским правима, али уз крајње селективан приступ, што никако не доприноси социјалном капиталу.

Слична појава примећена је и на другом крају света, у Бразилу. Енкарнацио (Encarnacio), који ни у начелу није делио уверење о позитивној улози цивилног друштва по развој демократије заузео је много критичнији став. По његовом мишљењу је чак у питању најпроблематичнија конвенционалана мудрост која је добила размере мита. Објективнији приступ морао би да посматра цивилно друштво критички и да укаже на чињеницу да су многе државе са развијеним цивилним друштвом имале велике проблеме у погледу консолидације демократије, док се она развијала у многима које га нису имале. Убрзани развој цивилног друштва, указује он, ако није праћен јаким и ефикасним политичким инстуитуцијама производи негативан социјални капитал оличен у апатији, неповерењу, нетолеранцији, клијентелизму и корупцији, а чак и у оним случајевима када ОЦД производе позитиван социјални капитал њихова улога је далеко мања од улоге институција које креирају амбијент од кога зависе и цивилно друштво и социјални капитал (Encarnacio, 2003).

Реалност и стандарди за напредак

Цивилно друштво налази се у сложеном односу са демократијом. Апсолутно ништа не гарантује да ће ОЦД, ма какве биле, позитивно утицати на развој демократије. Ипак, оно може ширити демократске вредности и подстицати сарадњу, равноправност и толеранцију и скретати пажњу на кршење људских права и слобода или групних права мањина, злоупотребу власти, корупцију и друге видове повреде позитивних правних прописа, информисати јавност о важним питањима које власти запостављају и обављати низ друштвено корисних функција. Истовремено, оне тиме укључују бар део грађана у јавни живот и бар неке од њих припремају за компетентније политичко одлучивање. У свим овим и низу ненаведених случајева оне могу позитивно утицати на развој демократије. Да ли ће то заиста бити тако и у неком конкретном примеру зависиће и од низа фактора и може се утврдити само емпиријским истраживањем. Постоје међутим и услови које ОЦД морају да испуне, који се могу посматрати као демократска форма али који су значајни пре свега јер драстично повећавају вероватноћу да ће и последице њиховог деловања бити демократске, дакле и у интересу народа и у демократском духу.

Са нормативног становишта је јасно да би ОЦД требале да стварају позитиван социјални капитал, поштују професионалне стандарде и укључују што више људи у свој рад. Међутим, када су у питању представљање и њему близак концепт одговорности, као што је приказано, проблем је знатно сложенији.

Цивилно друштво треба да буде демократски импулс одоздо и с тим у вези, узето у целини, представља друштво, односно буде посредник између друштва и политичке сфере, уколико не жели да буде цивилна аристократија. То значи да оно треба пре свега да се бави питањима која заокупњају друштво и заступа интересе и схватања свих група и друштва у целини, дакле да буде израз његових потреба. Изузетци од овог правила јављају се у случајевима када су у друштву раширене недемократске вредности попут нетолеранције и шовинизма и када ОЦД више представљају групу која је у знатно лошијем положају и којој су ускраћени политички канали борбе за своје интересе. У првом случају реч је о сукобу демократске форме и демократске садржине, при чему ОЦД стају у одбрану демократских вредности, а у другом о компензацији за ускраћене политичке могућности која свакако није недемократска. Само у тим случајевима ОЦД представљају вредности и интересе а не људе. У случајевима када ОЦД тврде да постоји сукоб између ставова и интереса група или укупне јавности, за то мора постојати јак аргумент и то више треба посматрати као екстреман случај него као правило. Део организација увек ће се бавити темама чији значај увиђа само неколицина људи, односно о којима шира јавност нема ни јасан став и тада је значајно да се придржавају професионалних стандарда али и пожељно да њихови резултати ипак буду од што ширег друштвеног значаја.

Када су у питању ОЦД узете појединачно, ситуација је битно другачија. Ограничавање појединачне организације на горе наведене стандарде значило би ускраћивање њене независности. Оне могу представљати и мањинска схватања и тако пружити прилику већини да коригује своја уколико нису заснована на довољно јаким аргументима. Већина, гледано кроз историју, никада није била непогрешива и многе прогресивне идеје у зачетку су представљале схватања само занемариве мањине, а чак и мимо тога, не може се ускратити право мањини на јавно изражавање. Стога, и друштвено реформаторска улога појединих организација, бар у неким случајевима може бити легитимна све док постоји бар разложан аргумент да је њихово деловање у складу са интересима свих на које се њихов рад односи и свакако није против легитимних интереса већине и демократских вредности. Међутим, евентуални повлашћен статус ових организација у сфери цивилног друштва који би произишао из њиховог располагања средствима која другима нису доступна, био би крајње недемократски, а у случају да проистиче из прилагођавања страним донаторима, значио би мешање стране земље у односе моћи. Треба дакле, омогућити да се путем организација цивилног друштва чује и друга страна али и заштитити народ од систематске индоктринације оних који већ располажу другим облицима моћи. Погрешивост која одликује људску врсту ограничава већину али и мањину која јој је углавном склонија, посебно када је реч о питањима од општег значаја.

С тим у вези, значајно је и питање одговорности. Јасно је да би стриктни механизми нарушили независност ОЦД. Ипак, оне треба да буду одговорне према свима на које се њихов рад односи, почевши од оних које представљају. Директно оснивање ОЦД од стране држава и политичких партија представља

апсурд и злоупотребу идеје ако се узме у обзир аутономна природа цивилног друштва. Донаторима, као једној од заинтересованих страна, ОЦД могу бити одговорне само за пренете надлежности и употребу материјалних средстава. Од њих, ОЦД могу преузимати само општељудске вредности али избегавати наметање цивилизацијски ограничених, дакле, парцијалних моралних и политичких схватања. Поједине организације могу да се слажу са донаторима, али како је објашњено, не и да доминирају у цивилном друштву захваљујући подршци. Проблем одговорности се донекле може ублажити и транспарентношћу рада организација као механизмом путем кога јавност има увид у њихов рад. Такође, у организацији би у што већој мери требали да учествују сви запослени, па и чланови чиме се бар у некој мери чувају чувари.

Иако ОЦД нису принудне установе и не располажу механизмима тврде моћи оне свакако имају утицај на политику који је недостижан за огромну већину појединаца и стога се морају придржавати одређених принципа, да би биле посматране као демократски актери. Толеранција која постоји по питању јавног изражавања не треба да се пренесе на право да се утиче на државне одлуке. Веће политичко учешће организација које негују недемократске вредности, не представљају готово никога ван своје канцеларије и у којима доноси одлуке једна особа или евентуално неколицина или се понашају као "цивилне испоставе" донатора, већ моћних у другим сферама био би повратак у олигархију коју би, по познатој логици, чињеница да се крије иза идеја прогреса, лажне цивилности и бриге за све, учинила још опаснијом од њених класичних облика. Стога се може констатовати да, бар потенцијално, ОЦД могу донети више штете него користи. Док потискивање цивилног друштва може учинити демократију несавршеном, његова истурена улога може значити њен крај, јер она свакако неће довести више до цивилизовања политике него до политизовања цивилног друштва. Иако је реч пре о општим критеријумима него о прецизним механизмима који би учинили ОЦД позитивним актерима у развоју демократије, они могу помоћи у процени њиховог рада и посебно демократског потенцијала цивилног сектора, узетог у целини, за који су везана стриктнија ограничења. У случају да су испуњени у различитој мери, могуће је говорити и о претежном карактеру организација цивилног друштва.

Литература:

1. Avramov, Smilja (2009): *Alternativni model svetske zajednice: Civilno društvo i nevladin sektor*, Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd.
2. Bendell, Jem (2006): *Debating NGO Accountability*. UN NGLS Development Dossier, New York and Geneva.
3. Beetham, David, "Liberal Democracy and the Limits of Democratization", in *Prospects for Democracy: North, South, East, West,* ed. David, Held (1993), Polity Press, Cambridge (UK).
4. Bruszt, Laszlo, "Without Us But for Us? Political Orientation in Hungary in the Period of Late Paternalism", *Social Research.* Vol. 55. No 3, Spring - Summer 1988, pp. 43-76.

5. Cohen, Joshua. Rogers Joel, "Secondary Associations and Democratic Governance", *Politic & Society*. Vol. 20. No 4. 1992, pp. 393-472.
6. Cohen, Joshua. Rogers Joel (1995): *Associations and Democracy*, Verso, London.
7. Charnovitz, Steve, "Accountability of Non-Governmental Organizations in Global Governance", in *NGO Accountability: Politics, Principles and Innovations*, eds. Jordan Lisa, Tuijl, Peter (2006), Earthscan, London.
8. Joshua, Cohen, "Deliberation and democratic legitimacy", in *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics,* eds. James, Bohman. William, Rehg (1997), The MIT Press. Cambridge, Massachusetts.
9. Dal, Robert (1999): *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica.
10. Dvornik, Srđan (2009): *Akteri bez društva: Uloga civilnih aktera u postkomunističkim promenama,* Fraktura, Zagreb.
11. Encarnacio, Omar (2003): *The Myth of Civil Society: Social Capital and Democratic Consolidation in Spain and Brazil*, Palgrave Macmilan, New York.
12. Gellner, Ernest (1996): *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, Penguin Books, London.
13. Gutmann, Amy. Thompson, Dennis (2004): *Why Deliberative Democracy?* Princeton University Press. Princeton and Oxford.
14. Habermas, Jurgen (1996): *Between Facts and Norms: Contribution to a discursive theory of law and democracy*, Polity Press, Cambridge.
15. Henderson, Sarah, "Selling Civil Society: Western Aid and the Nongovernmental Organizations Sector in Russia"*, Comparative political Studies*. Vol. 35. No.2. 2002, pp. 139-167.
16. Hirst, Paul (1994): *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*, University of Massachusetts Press. Amherst.
17. Lomax, Bill, "The Strange Death of "Civil Society" in Post-Communist Hungary", *Journal of Communist Studies and Transition Politics,* Vol 13, No. 1, March 1997.
18. Jordan, Lisa. Tuijl van Peter: "Rights and Responsibilities in the Political Landscape of NGO Accountability: Introduction and Overview," in *NGO Accountability: Politics, Principles and Innovations*, eds. Jordan Lisa, Tuijl, Peter (2006), Earthscan, London.
19. Keane, John (2009):*Monitory Democracy and Media -Saturated Societies*
20. https://www.yumpu.com/en/document/view/5543352/monitory-democracy-and-media-saturated-societies-john-keane (internet: 23.02.2017.).
21. Keane, John: "Monitory Democracy", Paper prepared for the *ESRC Seminar Series, 'Emergent Publics', The Open University, Milton Keynes,* 13th-14th March 2008.
22. Kin, Džon (1995): *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić, Beograd.
23. Klugman, Barbara: The Role of NGOs as Agents for Change, *Development Dialogue,* No. 1-2, 2000, pp. 95-120.
24. Miszlivetz, Ferenc (1998): *Illusions and Realities: The Metamorphosis of Civil Society in a New European Space,* Savaria University Press, Szombathely.
25. Nakarada, Radmila, "Slom Jugoslavije: Nov izazov međunarodnim mirovnim pokretima", u *Potisnuto civilno društvo: tradicionalizam i autoritarizam kao prepreka za razvoj civilnog društva u Srbiji,* priredio Vukašin Pavlović (2005), Eko-centar, Beograd.
26. Nakarada Radmila (2008): *Raspad Jugoslavije: Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd.
27. Newton, Kenneth: Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy. *International Political Science Review*, Vol. 22, No 2, 2001, pp. 201-214.
28. Parkinson, John (2006): *Deliberating in the Real World*, Oxford University Press, Oxford.

29. Patman, D. Robert (2008): *Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice*. Mediteran Pubishing d.o.o. Novi Sad.
30. Pavlović, Vukašin (2009): *Civilno društvo i demokratija*, Zavod za udžbenike, Beograd.
31. Putman, D. Robert (2003): *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
32. Stojiljković, Zoran (2007): *Civilne i političke strategije promena: Građani ili podanici*, Beograd.
33. Sundstrom, M. Lisa (2006): *Funding Civil Society: Foreign assistance and NGO development in Russia*, Stanford University Press, Stanford.
34. Tokvil, De Aleksis (2002): *O demokratiji u Americi*, Službeni glasnik, Beograd.
35. Uhlin, Anders (2006): *Post-Soviet Civil Society: Democratization in Russia and the Baltic States*, Routledge, London.
36. Vukadinović, Đorđe: "Demokratija", u *Kritički pojmovnik civilnog društva*, priredili Vukadinović, Đorđe. Krstić, Predrag (2003), Grupa 484, Beograd.

CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS AND THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY

Summary: Often requests in political science literature for stabilization and deepening of democracy through bigger role of civil society organizations (CSOs) require questioning the relationship between these actors and people, as well as the relationship between this idea with democracy. This work presents complicated relations between civil society and its organizations and democracy through different understandings of theorists, with emphasize on their comprehensions of democracy, important for understanding the role of civil society in its development. Even it is clear that more influential CSOs, such as non-governmental organizations

(NGOs) and organized political movements are not the same as the whole civil society sector, as well as that civil society sector is not the same as often mentioned civil society, in assessing democratic potential of civil society I was more concentrated on these organizations because they are obviously able to play much more important political role than the rest of the sector.

After that, I critically analyzed mentioned arguments. For that reason I also used authors who were mostly skeptical about civil society organizations as important democratic actors, or who were even afraid of greater role of civil society organizations in politics. While I only explained the strongest arguments for CSOs as democratic actors, I supported the claim from the critique that civil society has mostly been idealized, or not connected with the real organizations who often suffer from many defects. As main disadvantages of civil society organizations I identified their dependence on donors, partial representation and often negligence of common people's interests and attitudes, as well as the fact that nothing guaranties that the real organizations are going to spread positive social capital.

In conclusion I tried to identified the real place of these organizations in development of democracy, establish criteria for assessing the nature of civil sector and its democratic potential and criteria which state should use when deciding about cooperation with individual CSO. As the basic conditions for democratic contribution of whole civil sector I emphasized that it (with some exceptions) ought to follow the social needs, represent the attitudes widespread in society and develop positive social capital. Individual organizations, on the other side, should be tolerated when they represent voices different from majority, but state shouldn't include them in decision making process if they represent attitudes strange to

majority of people influenced by decisions. Also they should be accountable to chosen groups and others influenced by their work, while accountability to donors should be limited on utilization of gained resources. These criteria could also be useful as standards for other researchers.

Key words: civil society organizations, nongovernmental organizations, democracy, representation, accountability, social capital

II

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 323.27(497.11):323.1(=163.41)
FILIP VIŠNJIĆ
Оригиналан научни рад
Примљен: 14.09.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 137-144

ОГЛЕД О СРПСКОМ ХОМЕРУ

(Поводом 250-годишњице рођења Филипа Вишњића)

„Пјесна добра спава у слијепца."
Петар II Петровић Његош

Сажетак: У раду се анализира политички допринос Филипа Вишњића Првом српском устанку кроз његову поетску и пропагандну делатност. Филип Вишњић је поред тога заслужан за нашу историографију и етнографију што је, иако слеп, са фактографском тачношћу бележио у својим песмама важне детаље ратних збивања, имена бројних учесника која би иначе потонула у заборав, па чак и начин облачења ратујућих са обе стране. Био је не само пропагатор револуционарних идеја, већ и њихов творац. Како је забележио Вук Караџић, већину важних Вишњићевих песама које се тичу догађаја у Првом српском устанку и догађањима везаним за устанак, певао је он сам, и, што је важније, поенте и поруке тих песама, које су потом заживеле у народу као идеје и истине, биле су такође његово дело. Данас, 250 година након његовог рођења, можемо констатовати након увида у његов живот и дело да је био важан не само културни већ и политички чинилац подизања и успеха најважније српске револуције, а да тога ни он тада, ни други после, нису били довољно свесни.

Кључне речи: Филип Вишњић, усмена уметност, Први српски устанак, родољубље, усмена пропаганда, устанички дух, Вук Караџић

Неправда коју чинимо стваралоцима усмене уметности тиме што њихова дела, попут српске епске поезије сврставамо у народне умотворине, опстаје и поред свих модернизација српског друштва. Као да је тек слово једини доказ нечијег ауторства и као да еманација духа није налазила хиљадама година своју потврду и без записа.

Филип Вишњић је свакако не само један од најзначајнијих уметника Првог српског устанка, већ и творац усмене, у стих уклесане историје тих грандиозних збивања која су из корена мењала предуго тужну историју српског народа. Прецизност чињеница које са фактографском тачношћу Филип Виш-

* dragan.simeun@gmail.com

њић уграђује у своје гусларске песме чини да су те песме аутентични и важни документи епохе.

Славни гуслар је рођен од оца Ђорђа и мајке Марије (према подацима које је о себи дао Лукијану Мушицком) 1767. године у босанском селу Трнова на размеђи равне Семберије и планине Мајевице. Пре него што је ослепео од великих богиња као дете нагледао се турског зулума у родној кући угледне породице Вилића. Када је због одбране девојачке части турски бес затро кућу Вилића, Филип је са мајком од милоште званом Вишњом, младом удовицом по чијем надимку ће узети презиме, прешао у нови дом у другом селу. Запостављен од свих у својој новој породици, мали слепи дечак је рано дошао у додир са гуслама које ће променити његов горки живот. Као у бајци када млади јунак проналази чаробни мач, и даровити Филип је узевши у руке своје песничко оружје не само променио свој живот, већ и снажно утицао на животе и судбине многих других несрећних људи. За Србе није било песме без гусала. И то какве песме, пркосне и родољубиве која је већ својим тоном уз одсјај огњишта узбуркавала крв и свест српске раје. Није без прекора забележио турски хроничар тога доба да се „раја мање бунила ђе су гусле и пјесма Каурима брањени". Захваљујући Вишњићу српски устаници нису било само „поколење за пјесну створено", како је певао велики Његош, а врсно разумео Миро Вуксановић[1], већ и поколење створено песмом и гуслама.

Поставши нешто посебно, свестан да је истина оно што он испева и отпева, путовао је неуморно од села до села, неустрашиво будећи замрло родољубље у наплашеним српским сељачким душама. Поновити Вишњићева путовања данас аутомобилом би био велики напор, а може се замислити тек колика је била његова енергија и воља да споји Србе својом песмом и гуслама као њиховим јединим етничким медијем тога времена док је својим кргавим слепачким штапом пипао корак по корак хиљаде километара сеоским прашњавим и блатњавим путевима по међавама и свакаком другом невремену у забаченим крајевима, праћен турском поругом, псима и каменицама махалске дечурлије.

Упоран да бакљу буне разноси где год има Срба, слепи Вишњић је прошао не само велик део Босне и Херцеговине, почев од Бијељине, Рогатице, Фоче, Горажда, Власенице, Зворника, Тузле, Маглаја, Бања Луке, Дервенте, Тешња, Жепче, Травника, све до околине Сарајева, Гацког и Грахова; већ и Црне Горе од Цетиња, Подгорице, Скадра, Шавника, Никшића, Жабљака до Пљеваља; као и Србије од Пријепоља до Лознице и Београда, па потом Смедерева, Ваљева, Крагујевца и Чачка. Многе од тих места, разуме се и бројних села међу њима, походио је више пута, а стизао је не само у Срем, већ и у Бачку све до Кулпина, крстарио Славонијом од Винковаца до Нове Градишке и Осијека, па онда Панонијом ходио све до, тада у много чему српског, Темишвара.

Народ је тада очекивао свог „пјевача" Вишњића са особитим узбуђењем. Данима је испред њега путовао глас да пева забрањене песме које су крепиле

[1] Види: Миро Вуксановић, „Кључне речи Филипа Вишњића", *Филип Вишњић - међаш усмене и уметничке поезије*, Матица српска, Нови Сад, 2011, стр. 10

надолазећу храброст у временима буна и тако палиле искру замрле српске слободе. Тако је Филип Вишњић постао попут многих других себи сличних важан чинилац подизања и успеха револуције, а да тога ни он ни други нису били довољно свесни. Говорећи данашњим језиком он је не само био пропагатор револуционарних идеја, већ и њихов творац. Како је забележио Вук Караџић, већину важних Вишњићевих песама које се тичу догађаја у Првом српском устанку и догађањима везаним за устанак, певао је он сам, и, што је важније, поенте и поруке тих песама, које су потом заживеле у народу као идеја и истина, биле су такође његово дело. Отуд он није само весник, већ и „доносилац идеје преврата"[2], идеје прве револуције једног од заробљених народа у најстрашнијем од свих непоредака тога времена.

Српски Хомер[3], како с правом можемо звати Филипа Вишњића, био је уједно и дух и језик српске револуције. Свестан своје одговорности служио се у својим песмама што је више могао истином, свестан да је она најбоље оружје за подстицање на велика дела. Одувек су велики пропагатори идеја и револуција знали да семе истине рађа највеће борбене митове који, такви какви су, архајски саздани од маште и наде, тек у споју са истином постају друштвено функционални и моћна покретачка снага народних маса.

Његова пропагандна мисија била је лична. Нико то од њега није захтевао, нити га је ко из руководства устанка финансирао. Издржавао се милостињом и прошњом (да ли је то била злосутна феноменолошка најава општег положаја културних прегалаца у Срба?). Однос према Вишњићу показује и то да Срби очито ни тада нису схватали значај лобирања и пропаганде, нити су ишта улагали у њих зарад остварења својих политичких циљева. Ретки су били они који су попут Стојана, војводе мачванског, разумели велики значај Филипа Вишњића као агитатора по успех целог устанка.

Вишњић је и сам био учесник великих збивања, рецимо у војној опсади побуњене Лознице 1810. када је једва преживео турски масакр малобројних бранилаца, а које је својом песмом бодрио недељама и пре и после доласка Карађорђа и његове војске.

Вук Караџић није записао ниједну Вишњићеву песму која је настала пре устанка, па стоји претпоставка да он можда пре „востанија српског није једну песму сам сочинио", како уосталом, пре тачно сто година, бележи након разговора са њим 1817. године у сремачком манастиру Шишатовац и Лукијан Мушицки. Логично је, додуше, да је Филип Вишњић као сваки песник имао своје песме и пре тог за Србе највећег историјског догађања од великих сеоба. Но, за претпоставити је и то да оне нису биле од велике вредности по револуцију, нити да је он пре њеног почетка могао имати тако великог надахнућа какво су

[2] Станислав Винавер, „Покушај ритмичког проучавања мушког десетерца", *Критички радови Станислава Винавера*, приредио Павле Зорић, Нови Сад - Београд, 1975, стр. 306.

[3] За разлику од Јернеја Копитара који је већ у првом приказу Вукове *Пјесмарице* из 1815. означио Филипа Вишњића као „српског Хомера", Станислав Винавер сматра да Филип Вишњић много више „инстинктом великог песника уподобљава себе Есхилу". Станислав Винавер, „Трагично надахнуће Филипа Вишњића", *Критички радови Станислава Винавера*, приредио Павле Зорић, Нови Сад - Београд, 1975, стр. 250.

у њему пробудили узбудљиво устаничко доба и конкретни догађаји у њему. Тек када је устанак избио, Вишњићево родољубље је преобличило Вишњића од интерпретатора у креатора песама, а тиме и у истинског гласника буне. Инспирације је било и одвише тих година посвуда око њега, јер је Вишњић живео животом гуслара и песника рата, а не салонских романтичара који су уздисали над славном прошлошћу. Док су други гуслари и даље гуслали старе песме, нове је стварао само Вишњић. Ако није био у свакој важнијој бици, након ње је **скупљао подробне податке** о учесницима и току битке, чак и о томе како су били обучени и српски и турски актери крвавих бојева и какви су им били коњи. Зачудна је сликовитост његових описа неба замраченог од барутног дима, звукова који прате судар двеју војски, као и уверљивост приказа непрепознавања „својих" у бици, који стварају богату фантасмагоричну представу онога што се збило и онога што је својим духовним очима видео Филип Вишњић.

Данас то представља изванредан, ретко веродостојан историјски извор за реконструкцију тих догађаја. О томе је својевремено, али без довољне резонанце, писао и велики Слободан Јовановић упоређујући Вуков историографски текст „Прве године војевања на дахије" и Вишњићев спев „Бој на Чокешини"[4]. Само оно што је од Вишњићевог дела забележио Вук Караџић износи преко 5.000 стихова. Они су, заједно узев, понајвише слика његове епохе, чак и онда када у њима он пева о старим јунаштвима и јунацима јер су и те песме биле у функцији подизања и одржања устаничког духа у његовом простору и времену.

Међутим, сводити његове песме тек на пропагандни материјал, макар и изванредан, била би велика грешка. Те песме су уједно изврсна, добро осмишљена аналитичка грађа у којој се прецизно утврђују узроци устанка, друштвене и политичке околности у којима се он збива, начин вођења ослободилачке борбе, разлози губљења даха револуције и најзад њеног привременог краха.

Радикалност револуције као чина потпуног преврата је код Вишњића препозната и утврђена већ у почетним стиховима његове знамените песме „Почетак буне против дахија": „Кад се шћаше по земљи Србији, по Србији земљи да **преврне и да друга постане судија**...".

Мотиви за устанак су Вишњићевим гудалом пажљиво сабирани, и одабрани тако да се зачињу поменом Маричке и Косовске битке, након чега следе редом осуде примера вековног турског насиља и значајних неправдих учињених српском народу и цркви, да би на крају били заокружени сечом српских кнезова која је била најважнији актуелни повод за дотад највећу српску буну против турске власти и зулума. Мало је мислилаца у нас који су попут Љубомира Симовића уочили суптилне мене мотивацијских упоришта[5] код ликова које опева Вишњић.

Узроци за побуну се код Вишњића препознају као дубљи и дају се свести на три речи: **воља за слободу**. Слободу од зулума, харача, ропства сваколи-

[4] Види: Слободан Јовановић, „Филип Вишњић", *Из наше историје и књижевности*, Београд, 1931.

[5] Види: Љубомир Симовић, „Песме Филипа Вишњића", *Дупло дно*, Београд, 2001.

ка, слободу која се не поклања већ се до ње стиже само „борбом непрестаном", дакле „јуначку слободу" . Нико боље од Вишњића који је прокрстарио друмове српских крајева није могао одвојити генералне од посебних узрока за тако велику народну побуну, нити тако тачно знати шта то тишти српску рају. Њега као и његов народ не интересује више правде као мање неправде у ропству, већ слобода као највиша правда.

Исто тако, запањује Вишњићев реализам који чак и у тренуцима највећег устаничког заноса Дрину и даље види као границу између Босне и Србије - „Дрино водо, племенита **међо** између Босне и између Србије"[6], границу која се може и мора прелазити и ради рата и ради мира, али као и све велике водене препреке остаје границом док је „мнози мости" не обесмисле. На какве је све мостове преко Дрине Вишњић при том мислио не да се тачно утврдити из сачуваних материјала, али се из помињања исте вере и исте традиције, а понајвише исте судбине народа с обе стране Дрине, понешто да претпоставити. Може се рећи и то да је творећи и сам историју, Филип Вишњић очито много ослањао на свеукупну познату му **историју српског народа** из чега је исткао слутњу да је судбина српског народа да дуго, а можда и заувек живи у подвојеним државама.

На основу анализе Вишњићевих стихова да се закључити да је поседовао ону **способност предвиђања,** која се назива прозорљивошћу. Она је била толика да се Станислав Винавер зачудио Вишњићевим „интуицијама и прозрењима"[7]. Тако, он у истој песми наговештава скори пренос устанка у Босну, али не и победу Срба, као ни евентуално спајање Босне и Србије, ма колико да му је то била жеља, када каже певајући у Карађорђево име „Наскоро ће и то време доћи" када ће прећи са војском Дрину и „честиту Босну полазити". И одиста, Срби у Семберији под вођством кнеза Иве од Семберије, Вишњићевог доброг пријатеља, подигоше заједно са Карађорђевим борцима 1809. устанак против Турака, који се завршио сломом, између осталог и због данас мало познате чињенице да је подршку Турцима против српских устаника у Босни пружила француска артиљерија. У том устанку је учествовао и Филип Вишњић и по његовом слому се је заједно са великим збегом народа из Семберије прво настанио у Мачви, а потом трајно у Срему.

Осим тога, многи ликови не само главних, већ и маргиналних јунака тога простора и доба су остали да живе у нашем памћењу само захваљујући Вишњићевом **дару за меморисање** личности и збивања, као и његовом осећању за правду које се исказивало и у немалом давању простора у његовим песмама мање битним ликовима устанка, неретко простим борцима који су учинили по које велико дело које би иначе било приписано њиховим старешинама. Није ли и то дизало морал народу и чинило сам народ јунаком достојним својих вођа? Вишњић је, уз то, мудро резоновао да је погрешно опевати само своје вође. Зато је у својим песмама детаљно опевао и турске зликовце свих формата. Да би их упознао није се либио да их лично походи и да исте песме истим тоном

[6] Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, Београд, 1958.
[7] Винавер, С, исто, стр. 251.

пева и њима, као што их је певао и пред српским вождом. Храброст слепца је понекад већа од храбрости оних који виде, али не зато што је у питању компензација већ зато што његова храброст проистиче из другачије формираног карактера, другачијег схватања вредности живота и у овом случају из рано изграђеног Вишњићевог смисла жртвовања за народ. Услед свега тога његова храброст је само бивала већа од очекиване. Из ратних похода, а још више из посета Турцима Филип Вишњић се понекад враћао без прстију и са бразготинама по лицу када би Турци спознали да жели да их упозна само зато да би их касније могао што боље опевати мртве.

Пошто су се српски устаници мало служили пером, велика је заслуга Филипа Вишњића што је живо и занимљиво меморисао догађаје, стекавши тиме право на титулу једног од наших најзначајнијих прегалаца нововековне културе усмености[8], једнако као што је огромна и заслуга Вука Караџића зато што је записао Вишњићеве стихове препознавши у њима велику литерарну и историјску вредност. Оцењено као европски вредно[9], Вуково дело је у одређеној мери уједно и духовна оставштина Филипа Вишњића. Примера ради, Димитрије Стефановић наводи имена двадесет и једног страног композитира који су створили дела инспирисана Вуковом збирком српских народних песама, међу којима су и таква имена као што су Брамс, Дворжак и Чајковски.

Снага израза у Вишњићевим песмама је увек у сплету са идејом. Она није посвећена јунаштву како би се дало помислити кад је реч о песмама које су спеване у устанку и за устанак, па чак ни чојству, већ уздизању до апсолутног моралног стања („Своју душу врћи у чистоту.”), као врховној људској светости до које на путу самообожења треба да иде појединац који таквом подвигу стреми.

Но, у тим стиховима поред похвала јунаштву и племенитости ретког кова каква је била она кнеза Иве од Семберије, има и подоста критике на рачун кукавичлука и грешака српских главешина. Задуго још нико сем Филипа Вишњића неће тако слободно изрицати бритке **осуде штетног понашања лидера** српске револуције 1804. године, које он најчешће прати речима „Шта чините, да вас Бог убије?”.

Један од разлога за толику Вишњићеву слободу речи је садржан и у патријархалној демократичности која је красила Први српски устанак. Милорад Панић - Суреп тачно примећује у својој студији о Вишњићу да се тако о Милошу у Другом устанку не би смело певати.

Филип Вишњић је, и поред своје скромности која га је красила попут средњевековног стваралаца[10], имао у име своје песничке слободе и своје право на разочарење. Иако се након пропасти устанка скућио у Срему међу пошто-

[8] О култури усмености види: Славко Гордић, „Филип Вишњић из века у век”, *Филип Вишњић - међаш усмене и уметничке поезије*, Матица српска, Нови Сад, 2011, стр. 19.

[9] Види: Димитрије Стефановић, „Осврт на Вуково наслеђе у Европској музици”, *Вук Стефановић Караџић (1787-1864-2014),* Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. CLVI, Одељење језика и књижевности, књ. 27, стр. 581.

[10] Види: Растко Петровић, „Велико јутро над грмом Вишњићевим”, *Путописи*, Дела Растка Петровића, књ. V, Београд, 1977, стр. 56.

ваоцима његове песме на Фрушкој Гори у селу Грк, горак због краха устанка одбијао је да мирно живи мада је по први пут био „ситуиран" (добио је од сељана таљиге и коња да се издржава) и најзад био заједно са својом децом, те је, и поред тога, пуних следећих двадесет година, од 1813. па све до 1834. наставио са својим путовањима. Површном посматрачу би се могло учинити да је реч о лутањима, а заправо се радило о наставку гусларевог сна, о поновном његовом уделу у повезивању костију и ткива разбијеног српског националног тела помоћу гусларско-друмских нити ради уздизања посрнуле српске револуције.

Када је у 67. години живота умро и сахрањен у свом сремском селу (данашње Вишњићево), Филип Вишњић је био легенда, али само у народу. Нови владари Срба нису много марили за њега. Срмом оковане велике гусле Вишњићеве су иструлиле заденуте за рог старе куће, а гудало које је мамило уздахе и жарило крв је продато за пар форинти.

Филип Вишњић је умро у времену када за њега више није било посла. Његова смрт се такорећи поклапа са укидањем последњих феудалних обавеза у Србији, на Ђурђевдан 1835, што се сматра чином који означава крај Српске револуције[11]. Његов крај и крај једне од најузбудљивијих европских националних епопеја Новога века, дошли су, не случајно, заједно. Бајковити задатак слепог дечака из Подриња који је он сам себи зарана поставио био је доведен до краја. Србија је била довољно слободна, а Срби и живи и мртви једни до других. Када је замукла његова песма остао је само његов завет Србима да не дозволе да се ни мртви више растављају - „Нека је кост до кости, децо!". Потом помреше после Вишњића брзо и изненадно и сва његова деца. Сељани Грка их сходно Вишњићевом завету сахранише тик поред њега. Његове песме и идеје су остале да живе као заветно штиво у читанкама. Да ли и у главама политички мислећих?

Литература:

1. Vinaver, Stanislav, „Pokušaj ritmičkog proučavanja muškog deseterca", *Kritički radovi Stanislava Vinavera*, priredio Pavle Zorić, Novi Sad - Beograd, 1975.
2. Vinaver, Stanislav, „Tragično nadahnuće Filipa Višnjića", *Kritički radovi Stanislava Vinavera*, priredio Pavle Zorić, Novi Sad - Beograd, 1975.
3. Vuksanović, Miro, „Ključne reči Filipa Višnjića", *Filip Višnjić - međaš usmene i umetničke poezije*, Matica srpska, Novi Sad, 2011.
4. Gordić, Slavko, „Filip Višnjić iz veka u vek", *Filip Višnjić - međaš usmene i umetničke poezije*, Matica srpska, Novi Sad, 2011.
5. Jovanović, Slobodan, „Filip Višnjić", *Iz naše istorije i književnosti*, Beograd, 1931.
6. Karadžić, Vuk, *Srpske narodne pjesme*, Beograd, 1958.

[11] Назив „српска револуција" први је употребио Леополд Ранке (*Die serbische Revolution, Aus serbischen Papiren und Mittheilungen,* von Leopold Ranke, Hamburg, 1829) , а можда најбољу анализу те револуције, тако је уједно и називавши, дао је Светозар Марковић, у свом делу *Србија на Истоку*.

7. Petrović, Rastko, „Veliko jutro nad grmom Višnjićevim", *Putopisi*, Dela Rastka Petrovića, knj. V, Beograd, 1977.
8. Ranke, Leopold, *Die serbische Revolution, Aus serbischen Papiren und Mittheilungen,* Hamburg, 1829.
9. Simović, Ljubomir, „Pesme Filipa Višnjića", *Duplo dno*, Beograd, 2001.
10. Stefanović, Dimitrije, „Osvrt na Vukovo nasleđe u Evropskoj muzici", *Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864-2014),* Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. CLVI, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 27.

ESSAY ON SERBIAN HOMER

(On the occasion of 250th anniversary of Filip Višnjić's birth)

Summary: This paper analyzes Filip Višnjić's contribution to the First Serbian Uprising through his poetic and propaganda work. Apart from this, Filip Višnjić is to be credited for contributions to our historiography and ethnography, since he, although blind, factually and accurately recorded, in his poems, important details of war events, names of numerous participants who would otherwise be forgotten, even the attire of warriors from both sides. He was not only propagator of revolutionary ideas, but also their creator. As recorded by Vuk Karadžić, most of Višnjić's important songs about events of the First Serbian Uprising or related to it, were composed by Višnjić himself. Even more importantly, points and messages of these songs, which later lived among the people as ideas and truths, were also his creation. Today, 250 years after his birth, we can, after the insight in his life and work, conclude that he was an important factor of inciting and success of the most important Serbian revolution, even though neither he at the moment nor others in later times were sufficiently aware of that.

Key words: Filip Višnjić, oral art, First Serbian Uprising, patriotism, oral propaganda, spirit of the uprising, Vuk Karadžić

МИЛАН СУБОТИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 321(477)
Оригиналан научни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 23.09.2017
Страна: 145-166

РАТ КАО НАСТАВАК 'ПОЛИТИКЕ ИСТОРИЈЕ' ДРУГИМ СРЕДСТВИМА: СЛУЧАЈ УКРАЈИНЕ (I ДЕО)**

Сажетак: Чланак је први део обимније студије посвећене истраживању улоге „политике историје" у избијању оружаних сукоба у Украјини. Аутор полази од тезе да су тумачења прошлости и формирање колективног памћења од кључног значаја за политике идентитета свих пост-комунистичких земаља. У том погледу, Украјина не представља изузетак, већ посебан случај у коме се истовремено укрштају задаци изградње (демократске) „државе" и консолидовања „нације". Остављајући по страни разматрање (неспорног) утицаја „руског фактора" у настанку и ратној ескалацији „украјинске кризе", у средишту анализе су различити пројекти „изградње нације" и „државе" који су формулисани током пост-совјетског развоја Украјине. Као теоријски оквир анализе послужио је модификовани Брубејкеров концепт „национализујућих држава" који се, по мишљењу аутора, може применити на Украјину. Позивајући се на различите историјске наративе, украјинске политичке елите формулисале су ривалски супротстављене нормативне концепте „националног идентитета" који нису подстицали инклузију значајних сегмента украјинског становништва. „Ратови памћења" вођени током смена политичких елита су под утицајем окружења довели до дубоких подела и правог рата. Главне теме о којима су вођени спорови и које су допринеле радикализацији и политичкој мобилизацији становништва биће предмет разматрања у другом делу студије.

Кључне речи: Украјина, политика историје, колективно памћење, национализујуће државе, нација, историографија

Увод

Садржана у наслова, парафраза изреке по којој је „рат само наставак политике другим средствима", не сведочи о мојој намери да се у овом раду ослањам на дело њеног творца, пруског генерала и војног теоретичара Карла фон

* milsub@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Института за европске студие (бр.149026) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Клаузевицева (Carl von Clausewitz, 1770–1831). Уз дужно поштовање према овом класику, његово схватање „рата" и „политике" није нам од велике помоћи у анализи и интерпретацији догађаја који се од марта 2014. године одвијају на истоку Украјине, у региону Донбаса (Доњецк и Луганск). То је видљиво већ на нивоу језика – док се припајање Крима Руској Федерацији најчешће означава као „анексија", у анализама збивања у поменутом региону термин „рат" обично се употребљава уз низ додатних одређења („грађански", „хибридни"…), или се потпуно замењује (неодређеном) синтагмом „оружани сукоби" и еуфемизмима попут „украјинске кризе".[1] Сасвим независно од различитих процена обима и карактера учешћа Руске Федерације у тим сукобима, чини се да *традиционално* схваћен концепт *међудржавног рата* у украјинском случају нема велику дескриптивну и аналитичку вредност.

Упркос томе што се, попут већине ратних сукоба који су се одвијали последњих деценија, ни овај у Украјини не уклапа у класичну дефиницију рата, ипак га можемо сматрати „наставком" различитих (унутрашњих и међународних) „политика" које му леже у основи и чине његову позадину. Иако су ови оружани сукоби ограничени на регион једне међународно признате и суверене државе, улога спољно-политичких актера – не само као мировних посредника, већ и као директно укључених и заинтересованих страна – веома је видљива.[2] Уосталом, различити степени међународног учешћа – од директних „војних интервенција", преко обезбеђивања „логистичке подршке" сукобљеним странама, до пристрасне медијско-идеолошке презентације збивања – одавно су, не само на територији Украјине, довели у питање границу између класично схваћеног (међудржавног) рата и унутрашњих оружаних сукоба. Истовремено, мора се имати на уму да управо унутрашње слабости и дуготрајна политичка нестабилност неког подручја омогућавају активније ангажовање „спољних фактора" који, руковођени сопственим интересима, инструментализују већ постојеће друштвене сукобе и утичу на ескалацију политичких криза у оружане сукобе.[3] У том погледу, пример Украјине је веома

---

[1] Видети, на пример, „Форум" америчког часописа *Kritika* (2015, 1: 121-155) који је насловљен: "The Ukrainian Crisis, Past and Present". На раширену употребу идиома „кризе" критички се осврће украјински историчар: „Колико често се тај термин користи да би се описале војне операције у којима се број жртава рачуна у хиљадама, а читави градови бивају разрушени артиљеријском ватром?... Употреба термина 'криза' помаже ауторима и њиховој публици да себе дистанцирају од дешавања у Украјини, да смање значај тих догађаја, да ублаже насиље, смрт и патњу која их карактерише, те да одрже позу неутралности и објективности. Ипак, терминологија никада, посебно у друштвеним наукама, није неутрална – сваки идиом поседује сопствену моћ и инерцију које усмеравају истраживаче и структуришу њихове наративе" (Zayarnyuk, 2015: 469).

[2] Имајући у виду активности политичких вођа Украјине, Русије, Европске уније и САД, Алексеј Милер са горчином истиче: „Нико не може рећи 'нема крви на мојим рукама'; нити ико од њих чак може тврдити како су му интереси украјинског становништва најважнији" (Miller, 2015: 145).

[3] Како то истиче један аналитичар сукоба у Донбасу: „Без унутрашњих услова који погодују оружаном сецесионистичком покрету, спољашњи подстицаји не би успели да створе одрживу и масовни побуну" (Kudelia, 2014:7). Рјабчук који је оштар критичар „руске агресије", такође признаје: „Ипак остаје проблем налажења суштине украјинског унутрашњег раздора који не може бити приписан искључиво руској субверзији или чак инвазији – Русија, у ствари, само опортунистички искоришћава слабости Украјине и њене вишеструке унутрашње супротности" (Riabchuk,

илустративан – од стицања независности након распада Совјетског Савеза, она се обично описује као дубоко (политички, културно, језички…) „расцепљена земља“ (*cleft country*) чији грађани током више од две деценије не успевају да постигну базични консензус о правцима будућег унутрашњег развоја, те да остваре политичку стабилност и успешно функционисање демократских институција. Делећи са низом пост-совјетских држава неефикасну економију, висок ниво корупције, пљачкашки спроведену приватизацију и снажан утицај неформалних центара моћи („олигарха“), Украјина је додатно оптерећена својим „аутохтоним“ проблемима – незавршеним процесом „изградње нације“ (*nation-building*), те геополитичким статусом граничног подручја (*borderland*)[4] између Руске Федерације и Европске Уније. Стога, нису ретке оцене према којима се Украјина већ годинама налазила у стању „*хладног* грађанског рата“ (Рябчук, 2007) који се, уз „несебичну помоћ“ њеног источног суседа, почетком 2014. године претворио у прави, „врели“ рат.

Осим ангажовањем Русије – независно од тога да ли се оно оцењује само као давање подршке сепаратистичким тежњама Донбаса или као директна војна агресија – поменута трансформација „хладног“ у „врели“ оружани сукоб најчешће се у обимној литератури објашњава позивањем на украјинску *историју*.[5] У таквим објашњењима, под „историјом“ се не подразумева само прошлост која временски претходи и чини основу садашњости (*res gestae*), већ и историографска нарација о тој прошлости (*historia rerum gestarum*), као и колективно памћење које представља снажан ресурс политичке мобилизације. Ово подсећање на вишезначност „историје“ омогућава нам различите приступе разумевању њене употребе у тумачењима текуће „украјинске кризе“. У најчешће коришћеном начину објашњења текућих сукоба под „историјом“ се подразумева објективна датост, тј. сама „прошлост“ у којој се лако идентификују дубоке (регионалне) поделе, „вековне мржње“, исконски сукоби интереса и трајна непријатељства. Омиљен у новинарским и публицистичким круговима, такав приступ социјалне и политичке актере савремених збивања унапред прећутно „амнестира“ од одговорности јер их, у крајњој линији, претвара у „таоце“ затечене прошлости. Наиме, иако им се отворено не одриче статус историјских актера (*субјеката*), њиме се имплицира да су они, услед несавла-

---

2015: 139). Сличну оцену формулише Умланд: „Истина, од почетка 2014. године све отвореније мешање Кремља у унутрашње ствари Украјине не представља агресију у чистом облику. У крајњој линији, то ангажовање не би, само по себи, било довољан услов за ескалацију 'украјинске кризе'… Руске мере нису биле довољни, али су постале нужни допунски услов за ескалацију раније постојећих мирних напетости у Донбасу у рат“ (Умланд, 2014: 19)

[4] На самом почетку једне *Историје Украјине* аутор истиче: „Сам термин 'Украјина' значи гранична земља, пограничје (*borderland*). То је сасвим одговарајуће име за земљу која лежи на југоисточном ободу Европе и прагу Азије, уз рубове медитеранског света и опкорачује у прошлости важну границу између шума које су обезбеђивале уточиште и отворене степе“ (Subtelny, 2009: 3).

[5] Како то критички истиче Портнов: „У међународним дебатама много је писано о томе да ли су или нису историја, памћење и идентитет главни разлози за Мајдан, анексију Крима и рат у Донбасу. 'Идентитет' и 'историјско памћење' навођени су много чешће него жеља за политичким слободама, корупција, економски проблеми, групни притисак, понашање локалних елита или састав субверзивних група… *Да ли смо уопште способни да мислимо о Украјини изван концепата 'идентитета', 'историје' и 'сукоба цивилизација'*?“ (Portnov, 2015- курзив М. С.).

дивог „терета прошлости", лишени могућности слободног избора и активног делања (*agency*). Насупрот таквом приступу – који, парадоксално, подсећа на вулгаризовану верзију марксизма – може се тврдити да сама прошлост друштвеним актерима ипак оставља могућност (ограниченог) избора: „Историја ни у ком случају није предодредила начин на који ће се догађаји у Украјини и око ње одвијати у XXI веку. Она је политичким вођама понудила многе могуће сценарије које су могли изабрати, те никакво позивање на прошлост не може служити као оправдање за оне политичаре који су ту земљу довели у жалосно стање у којем се она данас налази" (Miller, 2015: 145).

Имајући у виду комплексну и често трагичну прошлост Украјине, у овом раду се нећу бавити њеном „историјом" у смислу *res gestae*, већ начинима на који она, путем историографске *наратације* и колективног *памћења*, бива (ре)*презентована* у савремености. Наравно, представе о прошлости – од индивидуалних сећања, преко колективног памћења, до академске историографије – представљају веома хетероген скуп наратација које не могу бити обухваћене некаквим општим теоријским оквиром, нити истражене у свој својој комплексности. Стога ћу се у овом раду ограничити на разматрање улога која су историографске наратације и њихова (зло)употреба ради мобилизације и (ре)конструкције колективног памћења имале на настанак и динамику сукоба у Украјини. Основна теза коју намеравам да изложим садржана је у наслову овог рада – „рат" или „оружани сукоби" у Украјини могу се, по мом мишљењу, тумачити као наставак „политике историје" другим средствима.

Предложена интерпретација не претендује на исцрпност, нити почива на редукционистичкој тези према којој би спорови око тумачења прошлости или „ратови памћења" (*memory wars*) били не само *једини*, већ ни *најважнији* чинилац којим се могу објаснити трагични догађаји у Украјини: „Очито, сукоб око историје је само део шире целине која укључује социјалне, економске, социјално-психолошке и многе друге компоненте" (Kasianov, 2015). Такође, пажња усмерена на украјинску политику историје, не значи да се она може потпуно разумети и објаснити без узимања у обзир њене интеракције са политиком коју Русија артикулише у односу на интерпретације сопствене прошлости. Напротив, као и у другим „идентитетским политикама", тако је и у односу према прошлости, Русија, поред Пољске, онај примарно „значајни Други" спрам кога се Украјина одређује.[6] Дакле, не доводећи у питање утицај руске „политике историје" у објашњењу начина на који је прошлост тематизована у Украјини, њу овде остављам по страни јер она, напросто, захтева посебну студију.

[6] Видети опширније на примеру анализе уџбеника историје у: Портнов (2010: 128–161). Или, како то истиче Тарас Кузјо: „Растућа национална само-идентификација Украјине тесно је повезана са разликовањем себе од 'Других'. Пошто јој је Русија најближа у историјском, културном, језичком и етничком погледу, постоји потреба да се Украјина од ње дистанцира више него је то случај са другим народима Централне Европе" (Kuzio, 2001: 349).

Политика историје

„Политиком историје“ означавам (зло)употребу историје као средства за легитимизацију власти и политичку мобилизацију становништва. Она обухвата скуп различитих мера и активности које политичке елите предузимају ради стварања нових или обнове старих представа о прошлости које су у сагласности са њиховим текућим политичким и идеолошким циљевима. За разлику од академске историографије која, *ако се држи својих метода и стандарда*, тежи свестраном, критички заснованом и рационално проверљивом знању о прошлости, политичко коришћење историје је првенствено руковођено потрагом за „употребљивом прошлошћу“ (*useable past*), тј. за таквом интерпретацијом прошлости која се може искористити у остварењу циљева које артикулише и формулише политичка власт. С једне стране, „политика историје“ надилази ужи феномен (неизбежне) „политизације“ историјског сазнања[7] јер се ослања на знатно шири и систематски разрађен скуп активности и мера државе које, између осталог, обухватају креирање образовне политике, формирање специјализованих институција, законско регулисање историографских интерпретација, одређивање државних празника, одржавање комеморативних свечаности, регулисање ритуала и употребе симбола који прошлост чине присутну у садашњости, итд. С друге стране, у знатно општијем концепту „политике памћења“ укључен је увид да на „режим“ колективног сећања/заборављања утичу не само носиоци власти, већ и бројни други (индивидуални и групни) актери, те да је она по својој структури плурална.

Не разматрајући овде обимну литературу насталу након што се савремена теорија и историографија усмериле на тематизацију „колективног памћења“ (*memory boom*), особитост „политике историје“ можемо одредити као јасно изражену тежњу политичких актера (власти и опозиције) ка монополизацији утицаја на обликовање „колективног памћења“ и, на тај начин, на формирање и нормативно дефинисање „колективног идентитета“. Таква пракса директног коришћења симболичких ресурса прошлости у политичкој борби обично упућује на кризу историјске свести заједнице, тј. на чињеницу да је прошлост, после радикалних промена у садашњости, постала „непрозирна“ и/или неприхватљива. Сам термин *Geschichtspolitik* уведен је у оптицај осамдесетих година прошлог века током немачког „спора историчара“ (*Historikerstreit*) у оквиру критика политички мотивисане ревизије тумачења нацистичке епохе,[8] али је

[7] Према Алексеју Милеру: „Политизација историје је суштински неминовна ствар. Она почиње већ на индивидуалном нивоу: сваки историчар је у својим истраживањима, у већој или мањој мери, под утицајем њему савремене друштвене ситуације, сопствених политичких погледа, као и своје националне, религијске и социјалне идентификације… Истовремено, признање те чињенице… је полазна тачка за стварање одређених механизама који омогућавају смањење поменутих утицаја помоћу рефлексије и самоконтроле, јасног излагања алтернативних становишта, пажљивог односа према професионалној критици“ (Миллер, 2009: 6).

[8] „Термин *Geschichtspolitik* је устаљен у немачком језику као ознака за ' интерпретацију историје која је формулисана из политичких, тј. партијских мотива, као и за покушаје да се јавност убеди у правилност такве интерпретације“ (Миллер, 2009:9).

његова учестала употреба везана за расправе о улози посткомунистичких држава у одбацивању старих и обликовању нових, „истинских" тумачења њихове прошлости. За разлику од негативне, критичке конотације немачког термина, његов превод на пољски језик (*polityka historyczna*)[9] имао је претежно позитивно, или бар вредносно неутрално значење – њиме се именовало залагање интелектуалца блиских (тада, али и сада) владајућој конзервативној партији „Право и правда" (*Prawo i Sprawiedliwość*) да држава преузме, као што то чини у економској и социјалној сфери, активнију улогу у формирању историјске самосвести нације. Одбацујући оптужбе да теже успостављању идеолошке контроле над историографијом налик оној у комунистичком периоду, пољски заговорници „нове историјске политике" истицали су како је њихов циљ „да обнове понос националном прошлошћу и – оно што је за њих једнако било нужно и важно – да изнова интерпретирају изабране теме из давне и новије пољске историје" (Stobiecki, 2008: 186). Попут пољског случаја, и у низу других посткомунистичких друштава потреба за систематски разрађеним мерама државне власти у формулисању нове интерпретације прошлости оправдавана је како унутрашње-политичким разлозима (императивима националне консолидације, изградње колективног идентитета, итд), тако и нужношћу њиховог новог позиционирања у европским интегративним процесима у којима су, ослобођени наметнуте (совјетске) зависности, тежили да учествују као пуноправни и легитимни чланови „европске породице народа".

„Као и Немци пре њих" – истицао је Франсоа Фире (Furet) – „Руси су онај други велики европски народ који је неспособан да дâ смисао свом XX веку и због тога је *несигуран у вези са читавом својом прошлошћу*" (Fire, 1996: 8 – курзив М. С.). Ову несигурност у погледу прошлости са Русијом деле и остале пост-комунистичке државе које су се, након 1991. године, суочиле са нужношћу да изнова осмисле своју новију историју. Упркос бројним разликама које међу њима постоје, могу се уочити извесне сличности у начинима на који су пост-комунистичке државе формулисале ново тумачење прошлости. Овај процес обично је започињао откривањем и тематизовањем раније прећутаних и потиснутих сегмената („белих мрља") прошлости,[10] затим је водио трагању за теоријским парадигмама које би замениле „историјски материјализам", те најчешће завршавао формулисањем новог (тачније, *обновљеног старог*) националног историографског наратива.[11] Остављајући по страни шири

[9] Дословни превод пољског и, од њега насталог, руског термина (*историческая политика*) био би „историјска политика", али радије користим српски превод енглеске синтагме (*politics of history*), јер „историјска политика" у нашем језику може бити схваћена као квалификација (атрибут) политике – синтагма „политика историје" јасније наглашава употребу историје од стране политике.

[10] „Своју пажњу историчари су на почетку усмеравали на историјске 'беле мрље' које су углавном налазили у совјетском периоду. Ревизија совјетске верзије историје тог периода је такође обезбеђивала основу за његово одбацивање. Наравно, предмет расправа били су злочини стаљинизма, забрањивани или прогоњени појединци, као и националне трагедије" (Kasianov, 2012: 141).

[11] „Постоји извесна иронија у чињеници да је једна у основи XIX-vekovna парадигма свој други живот нашла на крају XX века. Она је била изнова реанимирана новим таласом студија о нацио-

компаративни приступ, наведене карактеристике пост-комунистичког „овладавања прошлошћу“ могу се идентификовати и на примеру пост-совјетске Украјине.

Када је пре две деценије амерички историчар Марк фон Хаген објавио рад који је полемички насловио питањем: „Има ли Украјина историју“? (Hagen, 1995), он је под „историјом“ подразумевао историографију,[12] а Украјина му је послужила као пример за поменути проблем осмишљавања прошлости након одбацивања марксистичког учења о историји (*master narrative*). Поред тога, пошто је прошлост пост-комунистичких земаља Источне и Централне Европе била обележена дуготрајном доминацијом империјалних сила,[13] откриће сопствене „*праве* историје“ након коначног стицања независности за њих је представљао задатак од суштинског значаја. Стога, оцена према којој је „историја сувише важна да би била препуштена само историчарима“[14] није престала да важи након окончања епохе социјализма и партијско-идеолошког надзора над политичком правоверношћу историографије. Напротив, након кратког периода „дивљег плурализма“, новонастале политичке елите брзо су схватиле да историографски наративи немају само велику мобилизациону моћ, већ и да су важан чинилац унутрашње консолидације пост-комунистичких држава, као и потврђивања легитимности њихове владавине: „С обзиром да су се садашње вође и партије окрећу прошлости ради легитимизације нових државних апарата и, што је још важније, пошто се позивају на народно памћење тежећи истовремено да га обликују, историчарима и самој историји намењена је суштински важна улога *staatstragende Elemente*“ (Hagen, 1995: 664). Уочена политичка и друштвена важност историје након слома режима совјетског типа, наметнула је питање избора и артикулације теоријских и методолошких приступа прошлости (каква историографија?), те је то била кључна дилема коју је, користећи пример Украјине, Хаген проблематизовао насловом свог текста.

Поменута дилема већ почетком деведесетих била је разрешена већински прихваћеним одговором према коме историја ових друштава, по свом садржају и методологији, треба да буде конципирана у складу са традиционалним кано-

---

нализму које су наглашавале централну важност нације и националног идентитета у модерном свету“ (Hrytsak, 2007: 14).

[12] „Наравно, једноставан одговор на (постављено) питање је да људи и институције који се налазе на територији савремене украјинске државе имају историју у смислу проживљеног искуства, *wie es eigentlich gewesen ist*, на исти начин на који сви ми имамо прошлост на коју се можемо позвати. Али, ако поновимо наше питање имајући овога пута у виду писани запис о проживљеној прошлости који има неку општу прихваћеност и ауторитет у међународној научној и политичкој заједници, онда одговор није тако једноставан“ (Hagen, 1995: 658).

[13] „Пошто ниједна од држава које данас постоје између Берлина и Москве није постојала у време успона модерне историографије у раном и средњем XIX веку, њихове историје и даље носе сенку артифицијелности и неаутентичности… Једна од последица неуспешне или ограничене државности народа у Источној и Централној Европи, била је оспоравање њихове потпуне историографске легитимности“ (*Исто*: 659-660).

[14] То јасно и отворено формулисао Марек Чихоцки (Cichocki), саветник браће Качињски (Kaczyński) и творац пољског концепта „политике историје“ (*polityka historyczna*): „Постоје важни разлози зашто историју не можемо препустити историчарима и памћење мора остати жива супстанца сваке политике“ (цит. према: Stobiecki, 2008: 182).

ном „националне историографије". У основи овог опредељења лежало је уверење да је историографија својеврсна „биографија нације" – приповест која почиње описом њеног рађања (етногенезе), прати њен каснији раст и болно сазревање у сукобима са другим нацијама, те, након дугих периода „обамрлости" под туђинском владавином, описује фазе њеног „буђења" које завршавају коначним остварењем „заветног циља" – стварањем независне националне државе. Ако овде оставимо по страни разматрање телеолошке структуре такве реконструкције прошлости, као и перенијалистичког концепта „нације" на који се она ослања, онда у одбацивању епохе совјетске доминације можемо идентификовати основни мотив широке распрострањености таквог историографског наратива у пост-комунистичким друштвима. Управо помоћу таквог наратива комунистичка прошлост се ефикасно „екстернализује" јер се епоха „реалног социјализма" представља и тумачи као *споља наметнут* период дисконтинуитета националне историје који се, након стицања политичког суверенитета, може „поништити" повратком на стање које му је претходило. У том погледу, низ балтичких и централно-европских држава представљају примере које су, као узоре у формулисању историографског наратива, настојале да следе и остале пост-комунистичке државе. Од тешкоћа са којима су се неке од њих у овом процесу „*национализације* историје"[15] суочавале, две се издвајају као најзначајније. Прва се тиче проблема (не)постојања континуиране традиције државне самосталности, тј. чињенице да су за многе пост-комунистичке државе периоди националне независности били или у далекој прошлости, или у оквирима нацистичког поретка насталог током Другог светског рата. Друга тешкоћа је била последица ограничених могућности потпуне „екстернализације" комунизма у оним земљама у којим он није „стигао на совјетским тенковима", или га бар тако не доживљавају значајни сегменти становништва. Решење за обе наведене тешкоће тражено је у снажнијем наглашавању националног дискурса о прошлости: „Историчари су представљали нове и старе националне митове и конституисали националне историје како би, позивајући се на слике њихове сјајне прошлости, легитимизовали младе нације и нове националне државе. Континуитети државних традиција, националних елита и националних култура измишљани су или поново откривани. 'Златна доба' у далекој прошлости или Средњем веку су слављена, а протагонисти националних култура и покрета претварани су у хероје. С друге стране, периоди патње под страном, посебно руском или совјетском влашћу, представљени су у форми националних мартирологија. Уџбеници су морали бити изнова писани, а популарна књижевност, нови историјски споменици, новчанице и симболи морали су у широким слојевима становништва раширити националне историјске митове" (Kappeler, 2003: 38–39).

[15] Синтагму „национализација историје" преузимам од Касјанова који њом означава: „Начин опажања, разумевања и третирања прошлости који захтева сепарацију 'своје сопствене' историје од раније 'заједничке' и њену конструкцију као *историје нације*" (Kasianov, 2009: 7). Примену те синтагме на примеру Украјине видети у: Касьянов, (2011: 38–73; 107–121) и Kasianov, (2012).

Украјина као „национализујућа држава“?

Скицирани ток развоја пост-социјалистичких историографија представља само један од аспеката шире конципираних настојања већине постсовјетских политичких творевина да додатно оснаже и учврсте представу о себи као класичним нацијама-државама. Ако их је прошлост оптеретила „егзистенцијалним страхом и неизвесношћу“, као и осећањем мање вредности,[16] онда је новостечена независност схваћена као историјска прилика за пуну потврду (раније потискиваног и угњетаваног) „националног идентитета“ у оквиру сопствене државе. У реафирмацији тог „идентитета“ главну улогу је имала држава која је поимана као „власништво“ већинске („титуларне“) етнокултурне нације, те је њихова политика добијала јасну националистичку садржину.[17] Према Брубејкеру (Brubaker), реч је о посебној врсти „*национализујућег* национализма“ који карактерише новонастале или изнова преобликоване државе Источне и Централне Европе: „Упркос томе што има 'своју сопствену' државу, средишња нација (*core nation*) сматра да се унутар те државе налази у ослабљеној културној, економској или демографској позицији. Та ослабљена позиција сматра се наслеђем дискриминације те нације у периоду пре него што је постигла независност. Управо се то користи као оправдање 'лековитог' или својеврсног 'компензирајућег' пројекта коришћења државне власти за унапређење одређених (раније неадекватно задовољених) интереса средишње нације. Примерима таквог национализма обилује како међуратна Европа, тако и посткомунистичка савременост“ (Brubaker, 1998: 277). Скуп (економских, културних, језичких, демографских…) политика руковођених таквим национализмом омогућава нам дефинисање „*национализујућих држава*“[18] као оних политичких заједница у којима су титуларне нације објекти систематски спровођених мера позитивне дискриминације: „Остварење државне независности не означава окончање националистичке политике. Реорганизација политичког простора створила је (номинално) независне државе, али не и ’праве’ или истинске нације-државе. Нове државе су националне по форму, али не и по својој суштини или садржају. Са националистичког становишта државе су организационе љуштуре које морају бити испуњене националним садржајем тако што ће становништво, територију, културу и политичку заједницу довести у непосредну конгруенцију која дефинише потпуно остварену нацију-државу“ (Brubaker, 2011: 1786).

---

[16] О томе видети сјајну анализу Иштвана Бибоа (Bibó) писану 1946. године: *Беда малих источноевропских држава*, Нови Сад, 1996 (превод са мађарског Арпад Вицко)

[17] „Тај национализам обухвата захтеве истакнуте у име титуларне нације или националности одређене у етно-културним терминима и јасно разликоване од свих грађана као целине. Титуларна или средишња нација се у том случају поима као законити 'власник' државе која се, са своје стране, схвата као држава *те нације* и *за ту нацију*“ (Brubaker, 1998:277).

[18] „То су државе које владајуће елите виде као нацију-државу, као државу једне и за једну посебну етно-културну нацију, али које су ипак ’некомплетне’ или ’неостварене’ нације-државе јер су у различитом погледу недовољно ’националне’. Да би се тај недостатак отклонио и да би се надокнадила уочена дискриминација из прошлости, национализујуће елите подстичу и предузимају низ активности усмерених ка промовисању језика, културе, демографске надмоћи, економског процвата или политичке хегемоније средишне (*core*) етно-културне нације“ (Brubaker, 1996: 9).

Упркос разликама у степену и средствима процеса „национализације", такве државе почивају на схватању „нације" као етничке и културне заједнице која се не поклапа са ширим скупом свих њених држављана (грађана), те својом политиком подстичу реактивну мобилизацију етничких мањина које формулишу захтеве за признањем и потврђивањем одређених, на етницитету заснованих, колективних политичких и културних права. Појава "мањинског национализма" у оквирима „национализујуће државе" добија на политичком значају ако се те мањине могу ослонити на неку од суседних држава коју доживљавају као сопствену „матицу". Њихова позиција бива значајно ојачана када се у тим суседним, матичним државама формулише и активно заговара политика „завичајног национализма" (*homeland nationalism*),[19] тј. „када те државе позивају националне мањине да се врате у наручје своје историјске домовине, по могућству заједно са територијама које заузимају" (Грицак, 2011: 328). Брубејкерова основна теза своди се на тврдњу да описана тријадна повезаност ових национализама (*triadic relational nexus*) представља плодно аналитичко средство у разумевању и интерпретацији како међуратних, тако и посткомунистичких етно-националних сукоба у Европи: „Појам 'национализујућих држава' настао је компаративним проучавањем међуратне ере и посткомунистичких облика национализма, као и анализе наслеђа совјетске националне политике… У оба ова периода ургентну важност процесу национализације пружала је чињеница постојања великих, отуђених и потенцијално опасних националних мањина које су биле повезане са суседним етнонационалним 'сродницима', тј. мањина које су подржавале њихове државе-заштитници" (Brubaker, 2011: 1786).

О могућностима и ограничењима у примени Брубејкерове „тријаде" и њеној експланаторној вредности у анализи „украјинског случаја" вођене су бројне дебате. Критичари Брубејкеровог концепта „национализујуће државе" доводили су у питање не само теоријску конзистентност,[20] већ и његову дескриптивну вредност у анализи динамике украјинске политике. Они аутори који су сматрали да је Брубејкерова „тријада" корисна у тумачењу распада бивше Југославије, одбијали су да је примене на Украјину истичући или да она нема карактеристике „национализујуће државе", или да у друштвеној реалности не

[19] „Директни изазов 'национализујућем' национализму су прекогранични национализми онога што називам 'спољашњим националним завичајем'. Завичајни национализам истиче право државе – заправо, њену обавезу – да надгледа услове, промовише добробит, подржава активности и институције, потврђује права и штити интересе ''својих' етно-националних сродника у другим државама. Такви захтеви обично се формулишу када се поменути етно-национални сродници виде као угрожени од националиузујућих политика и пракси у државама у којима живе" (Brubaker, 1996: 5).

[20] У теоријском погледу, Брубејкер је критикован због имплицитне репродукције традиционалне поделе на „грађански" (западни) и „етно-културни" (источни) национализам коју он, иначе, експлицитно одбацује као један од раширених „митова" о национализму: „Подела Европе и Северне Америке на 'грађански Запад' и пост-комунистичке 'национализујуће' државе, свесно или несвесно, почива на добро познатој подели Европе по Западним (грађанским) и Источним (етничким) линијама… Тај теоријски оквир изгледа сумњиво налик Коновој подели на грађански Запад и етнички Исток, мада је сам Брубејкер критичан према тој Коновој теорији" (Kuzio, 2001: 147; 150).

постоји дубоки расцеп између заговорника „мањинског национализма“ које привлачи „завичајни национализам“ с једне, и „национализујуће“ политике државе, с друге стране. Не спорећи оцену да је после стицања независности Украјина пролазила кроз процес „изградње нације“ (*nation building*), Брубејкерови критичари су почетком XXI века сматрали да „истицање конфликтних односа између већине која доминира државом и непокорних мањина стоји у оштрој супротности са претежно мирним развојем пост-совјетске Украјине који је, штавише, праћен *маргинализацијом етницитета* као фактора у доношењу политичких одлука“ (Kulyk, 2001: 197 – курзив мој). Касније уочени супротни тренд – повећане важности етно-културне идентификације у украјинској политици – такође је коришћен за критику Брубејкерове „тријаде“ јер мањински, руско-језички национализам није сматран „сепаратистичким“ већ је, након победа његових заступника на председничким изборима 1994. и 2010. године, оцењиван као један од *два ривалска пројеката* изградње украјинске нације.[21] У основи, таквом аргументацијом се не доводи у питање могућност примене концепта „национализујуће државе“ на Украјину јер, како је то касније истакао и сам Брубејкер: „Тамо где су етно-националне и лингвистичке границе замагљене и пропустљиве, као у случају Украјине, *пројект национализације* првенствено је посвећен преобликовању културних пракси, лојалности и идентитета како би се, у ствари, *редефинисала и увећала титуларна (core) нација*“ (Brubaker, 2011: 1789).

Ако имамо у виду Брубејкерово одбацивање „социјалне онтологије“ која почива на тези о статичности и трајности група и њихових „идентитета“ у друштвеној стварности, као и његово инсистирање на процесуалности конституисања односа „мањине“ и „већине“, те његовог захтева за политичком контекстуализацијом историјски променљиве улоге „завичајног национализма“, онда се, по мом мишљењу, његова „тријада“ може користити у интерпретацији украјинског случаја. Истина, њена примена у овом случају је нешто сложенија од оних примера помоћу којих је Брубејкер илустровао њен аналитички капацитет у тумачењу међуратних (Пољска) и пост-комунистичких националних сукоба (бивша Југославија).[22] Наиме, *класичну* Брубејкерову „тријаду“ у украјинском случају би чинили: (1) Украјина као „национализујућа“ држава која формулише политику позитивне дискриминације етно-културно схваћене „титуларне нације“; (2) они држављани Украјине који су руске националности (национална мањина) и (3) суседна Руска Федерација као матична држава те мањине. Јасна и оштра етничка дистанца између „средишње нације“ дефини-

[21] „Према Брубејкеру, руско језичка група становништва би требало да буде сепаратистичка и да захтева своје ослобођење од контроле Кијева. У независној Украјини ми видимо нешто сасвим друго: уместо да се удаљава од Кијева, руско-језичка група иде ка њему и, чак, преузима контролу над њим – као што се то догодило 1994. године у изборној победи Леонида Кучме и 2010. године у победи Виктора Јануковича… У Украјина се не одвија сукоб између два национализма (украјинског и руског), већ избор између два једра око којих се може консолидовати једна украјинска нација“ (Грицак, 2011: 328–9).

[22] На пример, ратних сукоба у Хрватској у којима тријаду чине: „национализујућа државе“(Хрватска), српска национална мањина у Хрватској и Србија као „спољашња национална домовина“ те мањине.

сане у етно-културним терминима и „националне мањине" која мере државне политике доживљава као угњетавање и кршење својих колективних права, те активности „спољашње домовине" предузете ради заштите њених угрожених етничких сродника, представљали би *класични* „тријадни модел" бременит снажним конфликтним потенцијалом. Ипак, овај модел не обухвата сву сложеност украјинске ситуације јер се линија националне поделе становништва не поклапа са оном која дели „Украјинце" као „титуларну нацију" (72% - 1989; 77% - 2001), од „Руса" као највеће националне мањине (22% - 1989; 17% - 2001). Наиме, ако узмемо у обзир језик као кључни маркер етничке припадности, ова слика се знатно компликује – према попису из 1989. године чак 34% етничких Украјинаца у свакодневној комуникацији користило је руски језик, те су, као посебна „руско-језична" група, заједно са руском мањином, деведесетих година представљали незнатну већину становништва Украјине (вид. Wilson, 1996: 22–23).[23] Ситуирана између два пола – етничких Украјинаца који говоре украјински и етничких Руса – средишња категорија руско-језичких Украјинаца је и сама хетерогена, док њена бројност зависи од начина на који се дефинише значај „матерњег језика" или „језика свакодневне употребе" у процесу националне идентификације.[24] С друге стране, ова сложена лингвистичка слика, сама по себи, *не омогућава извођење директних закључака о политичким преференцијама грађана Украјине* – на референдуму о државној независности (1. децембра 1991.) број присталица самосталне Украјине (91% целокупног становништва) далеко је надмашавао збир оних који су се у националном погледу декларисали као „Украјинци" (тј. обухватао је не само украјинско и руско-језичке Украјинце, већ и већину етничких Руса): „Етнички Руси не само да су претежно гласали за независност Украјине, већ је велика већина њих своје односе са Украјинцима описивала у веома позитивном светлу не очекујући да ће независна Украјина кршити њихова културна или језичка права и не осећајући се 'странцима' у Украјини, упркос томе што је нешто раније (август 1991.) већина њих ипак тражили да Украјина потпише Горбачовљев споразум о Савезу држава и задржи тесне везе са Русијом. Посебно је значајно то што су резултати социолошких истраживања били углавном слични у различитим регионима Украјине, укључујући Галицију, историјску колевку украјинског национализма и спорни Крим" (Vujačić, 2015: 28).

Након распада Совјетског Савеза у руско-украјинским односима „национално питање" није било на листи приоритета нових политичких елита две пост-комунистичке државе, иако је повремено актуализовано у претежно интелектуалним, опозиционим круговима обе земље. На промену статус овог „питања" у обе земље – његову све већа важност и снажну политизацију –

[23] Поднасловом своје књиге о украјинском национализму као „*мањинској вери*" Вилсон је коментарисао ове статистичке налазе.

[24] Социолошка истраживања обично разликују три подгрупе унутар „руско-језичних" Украјинаца: (1) оне који у националном погледу себе сматрају Украјинцима, иако се служе само руским језиком; (2) „Двојезичне" којима је украјински матерњи језик, себе сматрају Украјинцима али користе руски као први језик у свакодневној комуникацији; (3) „Двојезичне" који наглашавају своју припадност украјинској културној традицији (вид. Литвиненко и Якименко, 2008; Миллер, 2008).

утицало је више фактора, како унутрашње-политичких, тако и оних који се тичу њиховог међународног положаја. Ако оставимо по страни Руску Федерацију (њен економски опоравак, промену политичког вођства, растућу амбицију да обнови статус супер-силе, тежњу ка реинтеграцији бившег совјетског простора, формулисање идеологије „руског света“, итд.), онда „национално питање“ у Украјини можемо тематизовати са становишта потребе (ре)дефинисања и изградње њене државности (*state building*). Посматрано из те перспективе, политички спорови који су у Украјини вођени од друге половине деведесетих година до данас могу бити разматрани као различити одговори на дилеме поводом избора између два пожељна „идеал-типа“ државе, тј. на избор између дефинисања украјинског *демоса* у етничком или неутрално-грађанском значењу. Поједностављено, у различитим периодима своје пост-совјетске независности Украјина је од стране својих политичких елита поимана и као „држава свих њених грађана“ и као „држава украјинског народа“, при чему је, у овом последњем случају, „народ“ дефинисан као „етно-културна нација“: „Двадесет година после проглашења независности Украјине остаје нејасно који модел нације следи савремена Украјина: етнички или политички? Та неодређеност садржана је у основном документу према коме савремена Украјина и Украјинци живе – Уставу из 1996. године у коме се концепти 'украјински народ' (етнички модел) и 'народ Украјине' (политички модел) наизменично користе без, како се чини, икакве логичке доследности. Конституционална нејасноћа кореспондира политичкој: у Украјини није остварена ни етничка, ни политичка концепција нације“ (Грицак, 2011: 326). На парламентарним и председничким изборима смењивали су се заговорници ове две опције, што је водило друштвеним и политичким последицама које превазилазе академске спорове о теоријској (не)заснованости разликовања између концепата „грађанских“ и „етничких“ нација. Јер, ако и усвојимо становиште према коме свака „грађанска нација“ у свом основу има известан етно-културни садржај који је током времена интериоризовала већина њених припадника, то још не значи да грађански и етнички пројекти изградње држава *у садашњости* немају различите консеквенце по њихово становништво. Тим пре, што је у случају Украјине културно-етничка хетерогеност становништво праћена концентрацијом различитих група у појединим регионима земље. Наиме, етно-лингвистичка „мапа“ Украјине има наглашену регионално-географску димензију: централни региони су у језичко-етничком погледу мешовити; у источним и југо-источним областима концентрисан је велики број етничких Руса и руско-језичких Украјинаца, док већина становништва западних региона склона наглашавању свог украјинског језичког и националног (етно-културног) идентитета.[25] Ове етничке и лингвистичке разлике између источне и западне Украјине праћене су не само неједнаким степеном њиховог економског развоја (ин-

[25] Доњецк на истоку и Лвов (Львів) на западу представљају градове-симболе ове регионалне поделе: у првом је проценат руско-језичке популације према попису из 1989. године био 80,5%, док је у другом, према истом попису, својим матерњим језиком украјински сматрало 77, 6% становништва, а 79% се у националном погледу изјашњавало као Украјинци (вид. Hrytsak, 1998: 264).

дустријализовани исток и претежно аграрни запад), већ и различитим културним наслеђем формираним под утицајем империја и држава у оквиру којих су се ова два региона налазила пре настанка Украјине у њеним садашњим границама. Наиме, осим Крима који јој је припојен 1954. године, територија Украјине у њеном данашњем обиму је последица разграничења и формирања држава које је уследило после Другог светског рата – у прошлости Донбас и Галиција никада нису били, (осим у периоду совјетске владавине 1939–1941, као и 1945–1991. године), региони јединствене украјинске државе.[26]

Када се језичке, културне, историјске и верске разлике које постоје међу становницима источне и западне Украјине доведу у непосредну везу са њиховим супротстављеним (про-руским/про-совјетским и про-европским) политичким опредељењима, онда то представља основу за широко раширено уверење о постојању „*две Украјине*“[27] или о „*две земље у једној држави*“ (Riabchuk, 2002). Склоност ка мишљењу у дихотомијама свакако је утицала на стварање овог „мита о две Украјине“[28] помоћу кога се комплексна социјална, политичка и национална стварност редукује на поједностављену „источно – западну“ схему чије су носеће категорије део наслеђене „симболичке географије“ према којој се – још од доба Просветитељства – заосталом, варварском, ропском и егзотичном „Истоку“ супротставља прогресивни, цивилизовани, рационални и слободарски „Запад“ (вид. Wolff, 1994). Теоријске примедбе којима се наглашава како „фрагментација Украјине превазилази дихотомију исток–запад, стварајући националне и лингвистичке поделе које су много нејасније од националних привржености за које се претпоставља да следе језичке линије“ (Wanner, 1998: xxvi), чине се излишним јер се не уклапају у већ чврсто формиран и делатан стереотип: „Најчешћа манифестација украјинског регио-

---

[26] „Сваки регион Украјине има своју јединствену историју: Транскарпатија је била једини део Украјине који је искусио дугу власт Угарске – скоро 1000 година; Буковина је била једина која је имала искуство са влашћу Молдавије и касније модерне Румуније; Буковина и Галиција су биле под аустријском влашћу; велики део јужних територија издвојен је из власти Кримског каната; значајне делови централне Украјине су некада били део Великог кнежевства Литваније, а много од украјинских формативних искустава одвијало се у оквиру Пољске и Русије/СССР. Границе између ове две последње државе су се временом мењале, те су неки од делова Украјине живели много дуже под пољском влашћу (Галиција: 1386–1772; 1918–1939), док су други много дуже били део Русије или њених совјетских наследника (историјски Хетманат и Слобода Украјине – Слобожанщина; од средине XVII века до независности 1991. године, са прекидом током немачке окупације 1941–1943)“ (Himka, 2015: 129).

[27] Концепт „две Украјине“ у оптицај је увео Микола Рјабчук у истоименом есеју из 1992. године: „Two Ukraines?“, *East European Reporter*, 5 (4): 18–22. Творац овог концепта је касније критиковао његово поједностављено тумачење: „Схватање Украјине као подељене земље постало је нека врста општег места које се често изражава како у популарном, тако и у академском дискурсу. Новински чланци често описују Украјину подељену на 'националистички' Запад и 'про-руски' Исток, без икаквог објашњења шта то заиста значи или како ти придеви који припадају различитим семантичким областима могу бити спојени као антоними у једној чудној бинарној супротности“ (Riabchuk, 2015: 138–9).

[28] „Као и други митови, ни овај није проста измишљотина, већ пре ре-конструкција политичке и културне стварности Украјине заснована на извесној визији историје, истраживању јавног мњења и изборних резултата, као и на западним конструктима, културним стереотипима и идеолошким предрасудама“ (Zhurzhenko, 2002).

нализма коју користе коментатори је она која се означава такозваном ’источно – западном поделом’ у којој се Украјина представља као држава подељена између ’украјинско-језичког и националистичког запада’ с једне, и ’руско-језичког и сепаратистичког истока’ с друге стране. Обично се тврди да је до те поделе довео дуготрајни утицај Пољске и Аустро-угарске на западну Украјину, као и дуга повезаност источне Украјине са руском и совјетском влашћу“ (Rogers, 2007: 211). Упркос теоријским мањкавостима, у дискурсу политике једном формулисано и прихваћено становиште о дубоким и непремостивим („*цивилизацијским*“) разликама између источне и западне Украјине функционише као „самоостварујуће пророчанство“ јер представља оквир који усмерава очекивања политичких актера и утиче на садржај њихове политике.[29]

Независно од дебата о степену различитости њених региона, у постсовјетској Украјини није довођена у питање њена *територијална целовитост* која је, у крајњој линији, била наслеђе комунистичке епохе (Украјинске ССР). Од самог проглашења независности, украјинске политичке елите биле су суочене са двоструким задатком – изградњом пост-совјетске (демократске) *државе* и формирањем украјинске *нације*. Ова два процеса су била симултана и за њихово решавање политичка теорија је могла да понуди два „идеалтипска“ модела: стварање „*државе*-нације“ (*State-Nation*) или „*нације*-државе“ (*Naton-State*). Разлика између ова два процеса изградње демократске државе последица је, у крајњој линији, различитих полазних концепата „нације“ – у првом случају нагласак је на *политичком* појму нације који обухвата све држављане (грађане), док је у другом реч о етничком и културном одређењу „нације“ која се сматра творцем и „власником“ државе.[30] Избор једног од модела у теоријском погледу зависи од степена културне (не)хомогености становништва, као и територијалне концентрације политички значајних група подложних националистичкој мобилизацији и тежњи ка самоопредељењу (вид. Stepan, 2008). Постојање различитих, али не и радикално супротстављених друштвено-културних идентитета не искључује могућност изградње демократске „нације-државе“, али тај процес је обично оптерећен конфликтима: „Мање конфликтна структура такве државе би био асиметрични федерализам у коме су уставно уграђени извесни културни прерогативи за регионе са истакнутим и мобилизованим територијалним идентитетима“ (Stepan, 2008: 3).[31] Стога је

[29] „Свако ко посети крајњи исток и запад Украјине, на пример, Доњецк и Лвов, неизбежно осећа дубоке разлике између та два региона, као да у стварности они припадају двема различитим земљама, различитим световима, *двема различитим цивилизацијама*“ (Riabchuk, 2002). Тема „цивилизацијске поделе“ сведочи да Хантингтонова теорија о „сукобу цивилизација“ (Huntington, 1996) није била без одјека у Украјини – о „хантингтонизацији јавног дискурса“ видети опширније у Zhurzhenko, (2002); а о „самоиспуњавајућем пророчанству“ таквог становишта видети у: Subotić, (2007: 183-219).

[30] „Нова пост-совјетска Украјина суочена је са двоструким задатком – изградњом нације, као и изградњом државе. Током изградње нације политичке елите Украјине треба да одлуче да ли да се усредсреде на украјински идентитет већине становништва, или на над-национални идентитет који обухвата све националне групе настањене у Украјини“ (Liber, 1998: 189).

[31] Позивајући се на примере Шпаније, Индије и Белгије, овај аутор развија једну „граматику“ настанка и опстанка сложених политичких заједница која укључује: асиметрични федерализам;

Степан, иако се није детаљније бавио Украјином, у једном раду сугерисао како би управо модел „државе-нације" за њу било одговарајуће решење јер постојећа културна нехомогеност становништва чини од Украјине „мало вероватну (демократску) нацију-државу" (вид. Stepan, 2005).

Наравно, усвајање конституционалних решења и њихово остварење у политичкој стварности не зависе од идеал-типских модела које (не)препоручују политички теоретичари – Украјина у том погледу није никакав изузетак. Њена пост-совјетска уставна реконструкција завршена је тек 1996. године, а на њен коначни облик утицале су спољно-политичке околности (успех Зјуганова на руским изборима и страх од обнове СССР), као и дубоке разлике између ставова украјинске „левице" (комунисти, социјалисти) и умерене „деснице" (национал-демократи) које су спречавале не само постизање консензуса око темељних уставних принципа, већ су допринеле јачању председничког политичког система. Плод компромиса, уставотворни процес завршен је прихватањем решења које није сагласно са моделом демократске „државе-нације": „Приоритетна важност изградње државе утицала је да се елите одлуче за институционални оквир који укључује *централизовани територијално-административни модел и снажну извршну улогу председника* која – како се брзо показало – није нужно доприносила промовисању принципа конституционализма" (Wolczuk, 2001: 289 – курзив М.С). Већ помињана уставна двосмисленост у одређењу носиоца суверенитета (*народ* Украјине или *украјински* народ)[32] била је, такође, последица компромиса између верности наслеђеном совјетском концепту „народа" и идеје суверене (етно-културне) нације, те је усвојено територијално-политичко одређење („народа" или држављана Украјине) истовремено било праћено етно-културним „садржајем" јасно израженим у дефинисању статуса државног језика и усвојеном скупу националних симбола.[33] Парадоксално, полазећи од афирмације принципа држављанства, (про-комунистичка и про-совјетска) „левица" је заговарала чисту „грађанску

афирмацију личних права комбинованих са признавањем колективних права; парламентарни, а не председнички политички систем; постојање опште-државних, али и регионалних политичких партија; политички интегрисано, али не и културно асимиловано становништво; културни национализам насупрот сецесионистичком и остварени образац комплементарних, мада многоструких идентитета (видети: Stepan, 2008: 6–7)

[32] „Украјински Устав који је усвојен у јуну 1996. године успоставио је имплицитну хијерархију конститутивних заједница које формирају 'народ': (1) *украјински народ* састављен од 'свих грађана Украјине различитих националности'; (2) украјинска *етничка нација*; (3) индогени народи, тј. *етничке групе* које немају своју домовину изван Украјине и стога су посебно повезани са територијом Украјине; (4) *националне мањине*, тј. етничке групе са домовином изван Украјине, којима се гарантују колективна права на културну аутономију" (Wolchuk, 2000: 679).

[33] Један од парадокса језичке ситуације у Украјини лежи у чињеници да је закон по коме председник мора знати украјински језик донет на иницијативу Леонида Кравчука како би се из изборне трке 1994. године елиминисао његов конкурент Леонид Кучма који је почео да учи језик током председничке кампање и после победе, до краја политичке каријере 2004. године, у јавним обраћањима говорио само украјински (или, како то додаје један аналитичар, „*оно што је он сматрао украјинским језиком*"). Вид. Polese, (2011: 41). С друге стране, управо је Кучма утицао на уставно решење према коме украјински није само једини службени језик, већ и да је држава обавезна да се брине о његовом развоју и употреби у свим сферама живота, на целој територији државе.

концепцију нације“, док су (про-европски) „национални демократи“ у афирмацији украјинске нације као „историјског власника“ државе[34] видели кључну препреку претећој опасности од обнове Совјетског Савеза и губитка стечене државне независности. У таквој констелацији, уставни положај је председнику државе омогућавао широки маневарски простор за стварање ситуационо условљених, *ad hoc* коалиција са међусобно супротстављеним политичким групацијама. Након уставне потврде независности и изградње институционалне инфраструктуре политичког система, тадашњи председник Кучма могао је да закључи како је створена Украјина (држава), те да сада треба створити „Украјинце“ (нацију).[35]

Већински изражено опредељење за независност Украјине није значило да је пројекат изградње националне свести као основе националне државе непотребан: „Најобјективнији аналитичари никада нису сматрали да резултати референдума из 1991. године потврђују ниво националне самосвести Украјинаца – тада се гласало не толико за независну Украјину, колико против савезног (совјетског – М. С.) центра“ (Касьянов, 2008: 132). Украјинци су били, како је то сажето изразио Вилсон, „*неочекивана нација*“ не само у очима иностраних посматрача, већ и за велики број самих становника Украјине који су националној идентификацији придавали мање важно место у односу на своје класну или регионалну припадност (Wilson, 2000). Под утицајем широко прихваћене концепције „совјетског народа“ као наднационалне заједнице, ни сами етнички Руси нису себе сматрали типичном „националном мањином“,[36] а огромни број руско-језичких етничких Украјинаца, као и оних који су свакодневној комуникацији користили руско-украјинску језичку мешавину (*суржик*), изазивали су незадовољство поводом спровођења мера усмерених на културно-језичку „украјинизацију“ као основну претпоставку државне независности. Стога се теза о „две Украјине“ није превасходно односила на дихотомију етничко-украјинске већине и руске мањине, већ је њоме Рјабчук означавао ди-

---

[34] Према Програму демократског Народног покрета (*Народний Рух України*) из 1989. године: „Остварење пуног обима националних права различитих етничких група који настањују Украјину је неодвојиво од њиховог признања да украјинска нација у републици има статус историјског власника. Украјина је једина територија на свету на којој је могућ пуноважна егзистенција и развој украјинског етноса“ (Цит. према: Wolchuk, 2000: 678).

[35] „Афоризам Масима д'Асељма (Massimo d'Azeglio), активисте италијанског покрета за национално уједињење из друге половине XIX века – 'Створили смо Италију, време је да створимо Италијане' – био је сасвим применљив на Украјину деведесетих година“ (Касьянов, 2008: 132).

[36] Резултати низа социолошких истраживања спроведених у Доњецку (1994–2004) то јасно показују: „Иако је у том граду руски језик био апсолутно доминантан, руски идентитет се у том периоду исказивао као веома низак, далеко слабији од украјинског. Посебно је значајно да се 1994. године по својој популарности ниједан од та два идентитета није могао мерити са остатком империјалног и различитим друштвеним идентитетима (совјетски људи, радници, пензионери). Током наредне деценије, ти идентитети су слабили, док се регионални идентитет (доњецки) снажно учврстио на врху листе идентитета“ (Hrytsak, 2007: 17). Исти аутор, на другом место истиче: „Насупрот 'национализујуће' међуратне Пољске која је подстакла снажан украјински национализам, у пост-совјетској Украјини нема снажног руског национализма. То се може сматрати последицом совјетских напора да створе грађане са израженим совјетским, а не руским идентитетом… Стога је у Доњецку 1994. године совјетски идентитет био доказано најпопуларнији, свакако више него украјински или руски“ (Hrytsak, 2009: 227; 231).

ференцијацију „национално свесног" и „национално несвесног" становништва Украјине: „Према мојим приближним проценама, само трећина становништва Украјине има јасну националну самосвест и истовремено идентификује себе са украјинском политичком нацијом. Две трећине чине они који нису ни Руси, ни Украјинци – то су 'наши', 'овдашњи', то су људи, који се још увек налазе на пред-националном (и преисторијском – ако је реч о новијој историји) нивоу развоја. Потенцијално они могу да постану и Руси, и Украјинци, чак грађани Кијевске Русије, а могу и да образују неку своју донбаску, херсонску или криворошку нацију (налик на 'кримску' која се, изгледа, ствара пред нашим очима) (Рјабчук, 2003: 57). Управо овај аморфни „етнички супстрат" (који чине говорници претежно руског, али и украјинског језика, као и њихове мешавине) представља, према Рјабчуку, „другу Украјину" која је интериоризовала представе руске и совјетске империјалне власти о „Малорусима" („*хохли*"), те у свом пост-колонијалном стању још није доспела до модерне националне самосвести без које, према његовом уверењу, нема изградње стабилне политичке заједнице.[37] Национално самосвесним „Украјинцима", који су услед историјских околности већински концентрисани на западу земље, стога нису супротстављани *национално опредељени* „Руси" (који би чинили националну мањину са одговарајуће гарантованим правима), већ амбивалентни, претежно руско-језички, национално неопредељени становници Украјине чији идентитет Рјабчук дефинише као „креолски". Ослањајући се на постколонијалне теорије, овај аутор у историјски формираном менталитету „украјинског Петка" видео основну препреку његове еманципације од колонијалне доминације „руског Робинзона", те је, уместо пројеката бинационалне или регионалне федералне државе-нације, политичко решење тражио у окончању процеса изградње украјинске нације којим би се „Креоли" коначно претворили у „праве Украјинце" (вид. Рябчук 2012).[38] У којој мери је овај „креолски идентитет" створен руском, а колико совјетском империјалном доминацијом, остаје отворено питање.

Не разматрајући овде расправе о могућностима и ограничењима примене постколонијалне теорије у анализама пост-совјетских друштава (вид. Subotić, 2015), можемо закључити да је украјинска држава после стицања независности процес изградње нације претежно усмерила ка „украјинизацији" припадника

[37] „*Две Украјине* нису биле виђене као географски ентитети већ пре као метафора која означава становништво у оквиру истог географског простора које је, с једне стране већ прошло све три Хрохове фазе националне изградње и у погледу свог идентитета постало сасвим модерна нација, те с друге стране становништва које је остало затечено у Хроховој фази Б и подложно је даљој национализацији. Та два идентитета – украјински модерни (национални) и украјински премодерни (локални) – неједнако су раширени на територији Украјине, са доминацијом националног идентитета на западу и локалних идентитета на истоку и југу, као и њиховом мешавином, хибридношћу и коегзистенцијом у сасвим различитим пропорцијама широм свих региона" (Riabchuk, 2015: 145)

[38] Како то истиче критичарка „мита о Две Украјине": „Данас ће вам готово сваки украјински интелектуалац који је упознат са постколонијалном теоријом рећи да ми као нација себе видимо руским очима… Ја не негирам асиметрију у руско-украјинским односима, али мислим да постколонијални дискурс често постаје оправдање за украјинске националне комплексе" (Zhurzhenko, 2013)

већинске етничке заједнице, а не према етничким мањинама са већ јасно формираном националном самосвешћу: „Фактички, пред друштвом и државом стајао је задатак 'украјинизације' самих Украјинаца, што је претпостављало одређење приоритета у културној и образовној политици који су се увек могли протумачити као давање привилегија 'титуларној нацији'… *У суштини, 'стварање нације' деведесетих година претворило се у процес украјинизације самих етничких Украјинаца*" (Касьянов, 2008: 133; 142 – истакао М. С.). Ипак, по мом суду, наведена чињеница суштински не утиче на могућност употребе модела „национализујуће државе" у украјинском случају јер Брубејкеров концепт „националне мањине" не мора нужно бити ограничен на етничке Русе – он такође може обухватати и етничке Украјинце који говоре руским језиком, као и све оне који се, из различитих разлога, не идентификују са нормативним садржајем концепта „титуларне нације". Речју, независно од етничке припадности, грађани Украјине могу бити објекти „национализујућих пракси" како би им се наметнула национална идентификација која треба да потисне њихове, са становишта национализма, другоразредне (пред-националне) регионалне, социјалне или политичке идентитете. Наравно, овај процес национализације који захтева време и систематски разрађену културну, образовну и историјску политику државе, може изазвати отпоре код оног (не само етнички руског) дела становништва које заговара алтернативни концепт „украјинске нације", или се, руковођен језичким, културним или идеолошким разлозима, везује за суседну („сродничку") државу коју сматра сопственом „матицом". Стога, сматрам да је, уз наведено редефинисање концепта „националне мањине", у украјинском случају Брубејкерова „тријада" плодно аналитичко средство, те да Украјину можемо разматрати као посебан пример (постсоцијалистичке) „национализујуће државе". Потврда таквог става захтева детаљније разматрање садржине и динамике процеса „украјинизације", тј. оног њеног аспекта који се тиче „политике историје", о чему ће бити речи у другом делу овога рада.

Литература:

1. Brubaker, Rodgers (1996): Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Brubaker, Rodgers (1998): "Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism", in: The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism, (Edited by John Hall, Cambridge: Cambridge University Press, 272–306.
3. Brubaker, Rodgers (2011): "Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states", Ethnic and Racial Studies, 34, (11): 1785–1814.
4. Fire, Fransoa (1996): Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku, Beograd: Paideia (prevod s francuskog Vera Ilijin).
5. Hagen, Mark von (1995): "Does Ukraine Have a History?" Slavic Review, 54, (3): 658–673.
6. Himka, John-Paul (2015): "The History behind the Regional Conflict in Ukraine", Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 16, (1): 129–136.

7. Hrytsak, Yaroslav (1998): "National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk", Harvard Ukrainian Studies, 22: 263–281.
8. Hrytsak, Yaroslav (2007): "One World is not enough, or my Adventures with National Paradigm", Scripta ucrainica europaea, Greifswald, September.
9. Hrytsak, Yaroslav (2009): "On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine", in: A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography (Edited by G. Kasianov and Ph. Their), Budapest: CEU Press, 225–247.
10. Huntington, Samuel (1996): The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York: Simon & Schuster.
11. Kappeler, Andreas (2003): "The Russian Empire and Its Nationalities in Post-Soviet Historiographies", In: Hayashi, Tadayuki. (ed.), The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia, Sapporo: The Slavic Research Center of Hokkaido University, 35–51.
12. Kasianov, Georgiy (2009): "'Nationalized' History: Past Continuous, Present Perfect, Future…" in: A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography (Edited by G. Kasianov and Ph. Their), Budapest: CEU Press, 7–23.
13. Kasianov, Georgyi (2012): "The 'Nationalization" of History in Ukraine", in: The Convolutions of Historical Politics (Edited by A. Miller and M. Lipman), Budapest: CEU Press, pp. 141–174.
14. Kasianov, Georgyi (2015): "How History Goes Wrong: Historical Politics and its Outcomes" (http://www.culanth.org/fieldsights/611-how-history-goes-wrong-historical-politics-and-its-outcomes).
15. Kudelia, Serhy (2014): "Domestic Sources of the Donbas Insurgency", PONARS Eurasia Policy Memo, No. 351 (September).
16. Kulyk, Volodymyr (2001): "The Politics of Ethnicity in Post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker", Journal of Ukrainian Studies, 26, (1–2): 197–221.
17. Kuzio, Taras (2001): "Identity and nation-building in Ukraine: Defining the Other", Ethnicities, 1, (3): 343–365.
18. Liber, George (1998): "Imagining Ukraine: Regional Differences and the Emergence of an Integrated State Identity, 1926-1994", Nations and Nationalism, 4, (2): 187–206.
19. Miller, Alexei (2015): "The 'Ukrainian Crisis' and Its Multiple Histories", Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 16, (1): 145–48.
20. Polese, Abel (2011): "Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building?" Studies of Transition States and Societies, 3 (3): 36–50.
21. Portnov, Andriy (2015): "On Decommunization, Identity, and Legislating History, From a Slightly Different Angle", Krytyka (May, 2015) (http://krytyka.com/en/solutions/opinions/decommunization-identity-and-legislating-history-slightly-different-angle#sthash.vLOQVHKf.dpuf)
22. Riabchuk, Mykola (2002): "Ukraine: One State, Two Countries?" Tr@nsit online, Nr. 23 (http://www.iwm.at/read-listen-watch/transit-online/ukraine-one-state-two-countries/)
23. Riabchuk, Mykola (2015): "'Two Ukraines' Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence?" Studies in Ethnicity and Nationalism, 15, (1): 138 –156.
24. Rogers, Peter (2007): "Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine", Україна Модерна, 12 (2): 210–236.
25. Stepan, Alfred (2005): "Comparative Theory and Political Practice: Do We Need a 'State-Nation' Model as Well as a 'Nation-State' Model?" Government and Opposition, 43, (1): 1–25.
26. Stepan, Alfred (2005): "Ukraine: Improbable Democratic 'Nation-State' but Possible Democratic 'State-Nation'?" Post-Soviet Affairs, 21, (4): 279–308.

27. Stobiecki, Rafał (2008): "Historians Facing Politics of History: The Case of Poland", in: Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989, (Edited by Michal Kopeček), CEU Press, 179–196.
28. Subotić, Milan (2007): Na drugi pogled: Prilog studijama nacionalizma, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i "Filip Višnjić".
29. Subotić, Milan (2015): "Postkolonijalne studije i post-sovjetska društva: mogućnosti i ograničenja ukrštanja", Filozofija i društvo, XXVI (2): 458–480.
30. Subtelny, Orest (2009): Ukraine: A History, Toronto: University of Toronto Press (4th edition).
31. Vujačić, Veljko (2015): Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia. Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Serbia, Cambridge: Cambridge University Press.
32. Wanner, Catherine (1998): Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine, Pennsylvania State University Press.
33. Wilson, Andrew (1996): Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith, Cambridge: Cambridge University Press.
34. Wilson, Andrew (2000): The Ukrainians: Unexpected Nation, New Haven and London: Yale University Press.
35. Wolczuk, Kataryna (2001): The Moulding the Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation, Budapest: CEU Press.
36. Wolff, Larry (1994): Inventing Eastern Europe: The Map of the Civilization on the Mind of the Enlightenment, Stanford: Stanford University Press.
37. Zayarnyuk, Andriy (2015): "A Revolution's History, A Historians' War", Ab Imperio, 1: 449–479.
38. Zhurzhenko, Tatiana (2002): "The Myth of Two Ukraines", Tr@nsit online, Nr. 23 (http://www.iwm.at/uncategorized/the-myth-of-two-ukraines/)
39. Zhurzhenko, Tatiana (2013): "Post-Orange Ukraine: Lost years?" (http://www.eurozine.com/articles/2013-12-18-zhurzhenko-en.html)
40. Грицак, Ярослав (2011): Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад, Київ: Критика
41. Касьянов, Георгий (2008): Украина 1991-2007: очерки новейшей истории, Киев: Наш Час.
42. Касьянов, Георгий (2011): «'Национализация' истории в Украине. Краткий экскурс» и «Публичная лекция Георгия Касьянова», у: Г. Касьянов, А. Миллер, Россия–Украина: как пишется история. Диалоги – лекции – статьи, Москва: РГГУ, 38–73; 107–121.
43. Литвиненко, А. и Якименко, Ю. (2008): «Русскоязычные граждане Украины: 'воображаемое сообщество' как оно есть», Зеркало недели. Украина (16 мая: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/russkoyazychnye_grazhdane_ukrainy_voobrazhaemoe_sooobschestvo_kak_ono_est.html)
44. Миллер Алексей (2008): «Государство и нация в Украине после 2004 г.: Анализ и попытка прогноза», Политическая наука, 4: 109–124.
45. Миллер, Алексей (2009): «Россия: власть и история», Pro et Contra, (3/4): 6–23.
46. Портнов, Андрей (2004): «Terra hostica. Образ России в украинских школьных учебниках истории после 1991 года», Неприкосновенный запас, 36 (4): 86–91.
47. Рјабчук, Микола (2003): Од Малорусије до Украјине, Београд: Библиотека града Београда (приредио Д. Ајдачић, превеле на српски М. Ивановић, А. Татаренко и Љ. Поповић).
48. Рябчук, Микола (2007): «Культура памяти и политика забвения», Отечественные записки, 34, (1): http://www.strana-oz.ru/2007/1/kultura-pamyati-i-politika-zabveniya.

49. Рябчук, Мыкола (2012): «Русский Робинзон и украинский Пятница: особенности ’асимметричных’ отношений», Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России (Под редакцией А. Эткинда, Д. Уффельманна, И. Кукулина) Москва: НЛО, 447–477.
50. Умланд, Андреас (2014): «Суть „украинского кризиса“ и его значение для Кремля и Европейского Союза», Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, 2, (http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22.html).

WAR AS A CONTINUATION OF ‘POLITICS OF HISTORY’ BY OTHER MEANS: THE UKRAINIAN CASE (PART ONE)

Summary: The article is the first part of the larger research aimed to investigate the role of ‘politics of history’ in the outbreak of armed conflict in Ukraine. Starting from the thesis that the interpretations of the past and the formation of collective memory are crucial for the exercise of identity policies in all post-communist countries, the author points out that Ukraine is not an exception, but a special case in which the tasks of building a (democratic) ‘state’ and consolidating the ‘nation’ are crosscutting. Leaving aside the (undeniable) influence of the ‘Russian factor’ in emergence and the war escalation of the ‘Ukrainian crisis’, the central part of the analysis is dedicated to various projects of ‘nation building’ and ‘state building’ formulated during the post-Soviet development of Ukraine. The theoretical framework for this analysis was a modified Brubaker’s concept of ‘nationalizing states’ since it could be applied to Ukraine as well. Recalling various historical narratives, the Ukrainian political elites formulated competing and opposing normative concepts of ‘national identity’ that did not incentivize the inclusion of significant segments of the Ukrainian population. ‘Memory wars’ led by the alteration of political elites under the influence of the international political environment have brought to deep internal divisions and a real war. Issues that have led to disputes and which have contributed to the radicalization and political mobilization of the different segments of the population will be discussed in the next, second part of this research.

Key words: Ukraine, politics of history, collective memory, nationalizing states, nation, historiography

ВАЊА ПРОДИЋ*
Дом здравља „Нови Сад”
Нови Сад
СЛОБОДАН ПРОДИЋ
Српска Православна Епархија далматинска
Шибеник

УДК 801.8(497.11)
Монографска студија
Примљен: 22.08.2017
Одобрен: 17.09.2017
Страна: 167-182

„СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ” - ДЕТАЉИ ИЗ ЗДРАВСТВЕНИХ ПРИЛИКА И СВАКОДНЕВИЦЕ ЖИВОТА

Сажетак: Проучавање историје медицине и здравствених прилика на просторима Балканског полуострва незамисливо је без ослањања на историјске изворе. Међу изворе свакако је потребно уврстити и записе који су забележени на различитим рукописним или штампаним богослужбеним књигама. Љубомир Стојановић, један у низу полузаборављених српских научника и истраживача српске рукописне баштине, у свом делу „Стари српски записи и натписи”, сабрао је многобројне забелешке чија нам садржина у значајној мери помаже у процесу делимичне реконструкције свакодневице живота нашег народа у претходним вековима. Како у свакодневицу живота спадају и ситуације које су везане за здравствене прилике, самим тим ове забелешке добијају на значају и када су у питању фрагменти из историје медицине.

Кључне речи: историја медицине, здравствене прилике, рукописна грађа

Увод

Ослањајући се на чињеницу да историјске науке нема уколико се не заснива на историјским изворима, самим тим и бављење питањима која су у домену историје медицине захтева утемељење на сачуваним изворима из различитих периода историје. За разлику од народа који већ вековима имају развијену праксу да помно бележе детаље из своје прошлости, што савременим истраживачима у многоме олакшава њихов рад, унутар српског народа поменута пракса баш и није била нарочито развијена. Имајући ово у виду, свакако да је потребно обратити посебну пажњу на записе који су настајали на маргинама и сличним местима како средњовековних или рукописа који настају у каснијем периоду, а исто тако и записима који су исписани најчешће на штампаним богослужбеним књигама. Чињеница је да су ови записи неретко кратки и да су најчешће својеврсне цртице које говоре о пошастима чији је очевидац

* porodicaprodic@gmail.com

управо она особа која је и оставила писани траг о томе. Ипак, упркос штурости, у контексту стварања целовитије слике о, на пример, само једној у низу епидемија куге у 17. или 18. веку, чак и овако шкрти записи са приметним личним доживљавањем проблема, представљају могућност да са сигурношћу кажемо реч више о простору и времену на ком бесни епидемија, а такође и о томе како и на који начин човек тог времена посматра проблем болести. Оно што је такође интересантно само по себи јесте и то да су ови записи постали дело данас прилично маргинализованог дела под насловом „Стари српски записи и натписи” академика Љубомира Стојановића. Како би, наравно у оквирима својих могућности, у одређеној мери исправили својеврсну неправду коју поменуто дело и данас проживљава пре свега унутар српских научних кругова, казивање о теми којом желимо да се бавимо у овом раду, започећемо управо изношењем најосновнијих напомена везаних за поменуто дело Љубомира Стојановића.

„Стари српски записи и натписи” академика Љубомира Стојановића

Током преданог дугогодишњег рада на прикупљању, проучавању и објављивању српских летописа и родослова, Љубомир Стојановић,[1] започиње да обраћа посебну пажњу на записе који су били најчешће разасути по маргинама рукописа и који су, а то је потребно посебно нагласити, настајали не само током процеса исписивања поједине књиге, него и касније. Препознајући вредност историјске грађе у тим кратким записима, Љубомир Стојановић је исте марљиво сабирао. Као резултат овог и оваквог рада, током 1902. године објављена је прва од укупно три књиге у којима је он намеравао да обнародује прикупљено. И заиста, у временском периоду од 1902. до 1905. године он успева, да у оквиру издавачке делатности Српске краљевске академије у Београду, објави три књиге „Старих српских записа и натписа”. Али, видећи заправо да постоји материјал који у многоме превазилази првобитну замисао, одлучује да током 1923. године буде штампан четврти том истоименог дела, а потом 1925. и 1926. године, пети и шести том „Старих српских записа и натписа”.

У време када се ово дело појављује, а то је прва половина 20. века, рад Љубомира Стојановића био је, да тако кажемо, нешто што је потпадало у домен свакодневице српке медиевистике и било је сасвим природно за очекивати

[1] Искористићемо прилику да наведемо и неколико биографских детаља у вези са академиком Љубомиром Стојановићем. Наиме, он је рођен 6/18. августа 1860. године у Ужицу. По образовању је филолог и историчар мада је данас, условно речено, неупоредиво познатији као политичар. Од његових дела, поред „Старих српских записа и натписа”, за историју као науку од нарочите је важности дело „Српски родослови и летописи”, објављено у Београду 1883. године, „Старе српске штампарије”, објављено у Београду током 1902. године, „Живот и рад Вука Стефановића Караџића”, објављено у Београду 1924. године. Умро је у Прагу, 16. јуна 1930. године. О односу који савремено друштво има према њему и његовом раду можда најбоље говори и податак да је током априла 2016. године срушена његова родна кућа у Ужицу. Погледати: *Срушили родну кућу оца србистике да би саградили станове* - http://www.politika.rs

да ће се не само његов, него и рад његових млађих колега, наставити у истом правцу. На жалост, петнаест година касније, бомбардовање Београда и уништење непроцењивог рукописног блага које се налазило у Народној библиотеци, као да је најавило зло време када је у питању бављење не смо записима и натписима, него и целокупном српском рукописном баштином. Наиме, промене које су се догодиле у значајној мери усмериле су пажњу научних радника ка бављењу неким другим темама. Само је мали број истраживача наставио да се бави проучавањем средњовековне рукописне грађе и то најчешће кроз радове намењене ужем читалачком кругу тако да се, слободно можемо рећи, над богатом историјом српског средњег века надвијао још један густи облак таме у намери да се овај период заправо што је могуће више удаљи од очију јавности.

Осамдесет година након објављивања првог тома „Старих српских записа и натписа" светло дана је угледало фототипско издање овог дела, а би потом, све до 1988. године, били, такође као фототипије, објављени и преостали томови. Из данашње перспективе чини се као да није могао бити одабран гори тренутак да се приступи овом труду јер, ако се присетимо, ове књиге упркос чињеници да су ценом биле изузетно приступачне ипак су представљале својеврстан терет по књижарама и најчешће су се налазиле на најмање приметним местима. Разлога за то било је на претек, а један међу њима био је и тај што су приређивачи овог новог издања „Старих српских записа и натписа", свесно или не, начинили да тако кажемо, „почетничку грешку". Наиме, од времена када се почетком 20. века појавио први том овог дела, па до његовог поновног објављивања 1982. године, није само протекло осам деценија него је, на жалост, дошло до енормних промена које су се одразиле и кроз чињеницу да су нове генерације не само читалаца, него и истраживача, доведене до тога да им је језик на ком настају записи и натписи потпуна непознаница. Објављивање фототипског издања без превода на савремени говорни језик показало се, као и небројено пута до тада, па и данас,[2] као изузетно велика грешка. Читајући напомене што их је у поговору прве књиге истакао многоцењени академик Сима Ћирковић, а тичу се детаља везаних за подухват припреме фототипског издања „Старих српских записа и натписа", ипак се не можемо отети утиску да није недостајало времена да се ови, понављамо, по обиму кратки извори, преведу на говорни језик и самим тим буду још доступнији. Али, шта је било, било је. Књиге су објављене на начин на који су објављене и, на жалост, на томе се безмало стало. Ипак, за свакога ко жели да се нешто подробније упозна са садржајем ових записа у истима се може пронаћи небројено мноштво интересантних детаља. Ови детаљи свакако да су најупотребљивији за оне који се баве

[2] Истини за вољу, неколико година уназад, пре свега у часопису „Стари српски архив" коначно се приступило реализацији свега онога о чему студенти историје подробно уче, а то је да се историјска грађа треба и мора објављивати према прецизно утврђеним правилима, тј. да постоји фотографија, испис на језику на коме извор настаје и, што је нарочито важно, превод садржаја документа на савремени говорни језик. Наравно, потребни су и коментари и напомене кроз које читаоци стичу што је могуће подробнију слику о личностима, местима или догађајима који се помињу. Али, постојање превода на говорни језик данас је нешто без чега је дословно незамисливо објављивање историјске грађе без обзира на то да ли је реч о запису од свега једне или две реченице или је пак реч о извору који има на десетине страница текста.

оним што потпада у домен културне историје, па самим тим и у домен свакодневице живота. Како је данас све више оних које, на пример, баш превише не занимају детаљи везани за одређене битке или догађаје везане за неки од небројених ратова, него их, рецимо, неупоредиво више интересују детаљи о томе како је „обичан свет” проживљавао и преживљавао време тих истих ратова или других различитих недаћа, тада у први план заиста долази и садржина свега онога што имамо забележено у овом труду Љубомира Стојановића. За тему о којој ми желимо да говоримо, а то су, између осталог, различите болести, гладне године и друге пошасти са којима се борио српски народ током своје историје, оно што је садржано у „Старим српским записима и натписима” заиста представља непроцењиву ризницу података која тек треба да буде подробније истражена.

Питање потребе проучавања здравствених прилика и свакодневице живота

У времену какво је данашње, тј. када многи, без превише истраживачко - научног рада, олако износе најразличитије хипотезе о многим питањима из историје, дословно се намеће потреба да се начини одређена врста списка тема које је реално нужно дотаћи у безмало сваком раду са темом не само националне историје, него и историје сваког народа који је обитавао или обитава на просторима Балканског полуострва. Разлога за ово је на претек, а један од њих јесте и тај што се готово заборавља „детаљ” да су управо епидемије или неке од природних катастрофа, попут гладних година или земљотреса и сличично, у значајној мери били примарни разлози због којих је долазило до миграторних кретања која су, у одређеном временском периоду, у значајној мери мењала национално - демографску структуру неког ужег или ширег географског подручја. Један од карактеристичних примера ове појаве јесу догађаји из осме деценије 18. века на просторима централне Босне и околине Сарајева. Наиме, у поменутом периоду времена на овом простору, услед епидемија куге, дошло је до великог помора становништва. Слободно се може рећи да нису била реткост села која су буквално остала без становништва, а исто тако и многе од вароши трпе значајан губитак у становницима. У једном моменту, османски властодршци, управо због помањкања живља које би радило на земљи или се бавило сточарством, у значајној мери мења однос који је до тада имао према пре свега православном живљу, те јавно исто позива да дође и да насели запустела места са обећањем (које је најчешће и испуњено) о промени у пореској политици, као и о промени у свеколиком односу које према хришћанима имају муслимански властодршци. Ова ситуација, на пример, у значајној мери доводи до тога да многе међу српским породицама које су напустиле просторе Босне након 1465. године и настаниле се по кршевитим и негостољубивим областима Херцеговине и данашње Црне Горе, знајући колико су једноставније живели од, рецимо, сточарства у пределима Босне, прихватају поменути позив и масовно се враћају на древна огњишта на којима су живели пре Турског освајања.

Овај и њему слични „детаљи" недовољно су обрађени не само у српској него и у историографијама других народа. Разлога за то је више али, оно што некако јесте „зла коб" бављења овим и сличним темама јесте што у њима приметно изостају могућности за трвења на националној или верској основи, а имајући у виду да данас није реткост да управо на основу ових и оваквих конфликтних ситуација настају „научна" дела, једна таква „фалинка" постаје озбиљан проблем, тј. постаје разлог да се о томе једноставно не говори.

За историју медицине где, на сву срећу, једноставно нема места за било каква национална или верска трвења, детаљи о болестима, епидемијама или пандемијама имају потпуно другачији значај. Упркос томе што покушаји лечења људи у прошлости из савремене перспективе неретко изгледају, најблаже речено, помало чудни ипак је потребно обратити пажњу како на те исте покушаје, а такође је потребно обратити пажњу и на околности које су у непосредној вези са настанком, развојем и последицама које једна или више епидемија оставља на одређеном простору. За разлику од, на пример, својеврсног рудника историјских извора какав је, рецимо, архив у Дубровнику, када је реч о грађи која нам може бити од помоћи да стекнемо колико толико целовиту слику о здравственим приликама на просторима Босне и Србије, недостатак извора доводи нас у ситуацију да буквално морамо бити крајње пажљиви према сваком, па и најмањем запису који настаје у времену неке епидемије или пак, уколико настаје нешто позније, говори о тој епидемији и ономе шта се дешавало са људима на неком мањем географском простору.

Подаци који, на пример, говоре о гладним годинама или о најразличитијим елементарним непогодама, када се доведу у везу са догађајима који су уследили након њих, осветљавају нам неретко разлоге због којих су, рецимо, избијале буне, устанци, ратни походи... Ова и оваква узрочно последнична веза јесте разлог због којих и данас, упркос многобројним ставовима који су у мањој или већој мери постали својеврсни аксиоми у историографији, ипак потребују да се додатна пажња обрати и на детаље који спадају у историју свакодневице живота не само у средњем, него и у новом веку. Управо имајући ово у виду ми и имамо потребу да пажљиво проучавамо садржај записа на рукописним књигама. Када се свему томе дода и „детаљ" да су небројени рукописи бесповратно изгубљени током времена, тада зборници попут „Старих српских записа и натписа" само још више добијају на важности.

Здравствене прилике на просторима Балканског полуострва у прошлости

Балканско полуострво, како у прошлим временима, тако и данас, представља значајан коридор који спаја Европу и Азију. Имајући у виду да такав географски положај, сам по себи, неминовно ствара добру климу за пролазак великог броја људи, самим тим стварају се сви предуслови за настанак епидемија. Са друге стране, имајући у виду да је простор Балканског полуострва одвајкада и простор на коме су ратови безмало свакодневна појава, и они у

значајној мери остављају траг не само на здравствене, него и на све друге аспекте живота. Као трећи важан елемент који је утицао, утиче и утицаће на свакодневицу живота људи на овом географском простору потребно је напоменути и најразличитије појаве условљене како климатским специфичностима, а исто тако и појаве попут земљотреса које, свакако, остављају дуговремен траг у свакодневици битисања на одређеном ареалу.

Када говоримо о Балканском полуострву као простору на коме се обављају миграторна, војна, трговачка или било каква друга кретања већег или мањег броја људи, тада свакако не треба сметнути са ума чињеницу да је, поготово у претходним вековима, овај простор страдавао од најразличитијих епидемија које су, као по правилу, долазиле са простора истока, тј. Азије. Довољно је присетити се времена „црне смрти", легендарне епидемије куге која је харала половином 14. века, те правца ширења ове пошасти како би нам постало савршено јасно да је управо простор Балканског полуострва био један од праваца преко којих ова болест улази у Европу и ствара помор епских размера.[3]

Још од времена крсташких ратова, а поготово у каснијим вековима, Балканско полуострво јесте простор преко кога пролази небројено мноштво војске. Без обзира на то да које вере или нације је нека од тих војски, оно што је било неминовност јесте да та огромна количина људства самим својим присуством и околностима које су специфичне за ратна кретања и саме ратове, оставља траг на живот становништва са којим се сусреће. Последице тога поред уобичајених пљачки, силовања, убистава и свега онога што ратови доносе са собом, јесу и то да је дуго времена након тих погрома одређена област и становништво и те како осећало последице тих и таквих дешавања.[4]

Дуге и изузетно хладне зиме, дуга и врела лета, поплаве, земљотреси, све то такође је остављало свој траг на свакодневицу живота народа у различитим деловима Балканског полуострва кроз векове. Оно што се најчешће дешавало као последица наведених појава била је глад и тзв. гладне године. О

---

[3] Проблем епидемије која је харала Европом у временском периоду од 1347/48. па у наредних неколико година данас је у значајној мери обрађен кроз научну литературу. Што се тиче литературе на српском језику, овде се, као ни у много чему другом, нисмо баш нарочито истакли и то не само када су у питању оригинални научни радови настали на нашем језику, него и када су у питању преводи радова са других језика а баве се овом темом. Интересантан рад који индиректно указује на проблеме који у европском друштву настају као последица еве епидемије јесте дело Силвије Федеричи под насловом „Калибан и вештица" које је током 2013. године објављено у Зрењанину (у преводу Алексе Голијанина). Са друге стране, захваљујући савременим електронским ресурсима, данас су лако доступни радови на енглеском и другим језицима. У читавом мноштву ових радова пажњи препоручујемо следеће: O. J. Benedictow, *The Black Death, 1346-1353*, Woodbridge, 2004; A. Dorsey, *The Black Death: The World's Most Devestating Plague* - http://www.thegreathcourses.com; Ф. А. Дербек, *История чумных эпидемий в России с основания государства до настоящего времени* - http://www.mednet.by...

[4] Прегршт је примера за то. Као један од њих можемо поменути дешавања која су везана за историју Сремске Каменице која је, као место које се налази у близини Петроварадинске тврђаве, страдавала током напада на саму тврђаву, а исто тако страдавала је и током проласка Османске војске кроз ове пределе у свом напредовању или повлачењу приликом напада на Беч. Подробније: С. Продић, *Мирно огњиште*, Сремска Каменица, 2012.

тим и таквим годинама остављена су можда и најчешћа сведочанства на маргинама или белинама рукописних или штампаних богослужбених књига мада, како ћемо касније видети, нису ретки и записи о другим врстама елементарних непогода. У сваком случају, све наведено имало је своје место у следу догађаја који су се надвијали над простором Балканског полуострва и неретко га чинили прилично негостољубивим местом за живот. Када се томе придода околност да је здравствена просвећеност у прошлим временима била на приметно ниском нивоу, да није било довољно лекара и фармацеута који би у оквирима својих могућности, тј. развоја медицине и фармације у временима у којима су живели и радили, те да не треба занемарити и својеврсни отпор становништва (најчешће изазван незнањем) према медицини, све то створило је, да тако кажемо, „идеалне услове" за појаве епидемија али и обољења која ће у дужем временском интервалу у великој мери утицати на здравље људи.

Да је било потребно учинити нешто како би се, пре свега, спречило ширење заразних болести, а пре свих ширење куге, у приморским градовима, пре свих у Дубровнику и његовој околини, ствара се систем карантина. Поред овог корака у спречавању избијања епидемија, Дубровачка република је чинила још читав низ тада доступних мера које су имале за циљ не само да изолују оболеле, него и то да благовремено сузбију потенцијална жаришта болести.[5] Са друге стране, у областима које се налазе нешто дубље унутар простора Балканског полуострва, нешто теже прихватају се ове и овакве мере. И данас је отворено питање у вези са тим зашто се и због чега стварао тако одбојан став према превенцији? Говорити да је то у вези са питањима вере и начина живота дефинисаног различитим верским прописима одавно је постало превазиђено јер довољно је обратити пажњу на то да су управо манастири неретко једини центри у којима се пружа помоћ оболелима, да овакве и сличне хипотезе буду одбачене. По свему судећи и тада као и данас значајну улогу имају животне навике и неспремност на прихватање нечега што одступа од животне свакодневице. У срединама у које тешко или најчешће никако ступају нове информације и у којима се безмало целокупан животни циклус своди на понављање раније утврђених обичаја, наравно да нема места некој радикалнијој промени пре свега у свести, а потом и практичним променама које би побољшале квалитет живота. Као један у низу примера за ово о чему говоримо јесте невероватна распрострањеност најразличитијих народних веровања и, што је још интересантније, наравно из угла посматрања историчара медицине, најразличитијих „лекова" помоћу којих се покушава да победи нека од болести. „Лекаруше" су

[5] Управо захваљујући сачуваној историјској грађи, пре свега унутар дубровачког архива, може се нешто једноставније бавити и питањима која задиру у домен историје медицине унутар Републике. Изузетан корак у том правцу својевремено су начинили су Јорјо Тадић и Ристо Јеремић, данас безмало заборављени истраживачи, кроз свој рад под насловом „Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника", који је објављен сада већ далеке 1938. године. Овај рад послужиће и служи као својеврсна полазна основа за настанак многобројних касније насталих дела на ову тему, као на пример: A. Borovečki, *Zdravstvene i socijalne institucije starog Dubrovnika* - http://www.rsp.hr; М. Радусин, *Лекари Дубровачке Републике у средњовековној Србији и Босни* - http://www.rastko.rs; V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike,* Zagreb, 1972...

биле и јесу свакако најилустративнији пример како су, чиме и на који начин становници Балканског полуострва настојали да излече оболелог.[6]

Све у свему, здравствене прилике на простуру Балканског полуострва у прошлим вековима нису биле ни мало једноставне.[7] За историчаре медицине то јесте интересантно питање којим се, из неког разлога, данас бави прилично мали број истраживача. Ипак, уколико обратимо пажњу на то да и данас нису реткост појаве када се многи окрећу ономе што се назива „народна медицина”, а ту, на жалост, централно место имају најразличитије врсте шарлатанства, надрилекарства, бајања, враџбина и којечега сличног, ми и даље имамо отворен проблем. Наиме, оваквим приступом лечењу неретко се губи време које је, нагласимо, у већини обољења изузетно важан фактор. Време јесте оно што утиче на то да ли ће или неће неко успети да се опорави од одређене болести, а ми са сигурношћу можемо рећи да је и данас изражен став који је код ни мало занемарљивог дела становника Балканског полуострва и дан данас пројављен кроз неспремност да се прихвати савремена медицина. Нагласимо, ово је и даље један у низу узрока прилично високог процента смртности на овим просторима. Ипак, вратимо се теми о којој желимо да говоримо.

Својеврну могућност да делимично проникнемо у здравствене проблеме са којима су се супчавали наши преци јесу управо записи што их је прикупио Љубомир Стојановић. Ми овом приликом нећемо појединачно наводити сваки од њих јер истих има преко стотину, него ћемо покушати да начинимо један прилично груб пресек у намери да потенцијалне истраживаче заинтересујемо како би се и сами, наравно подробније, позабавили садржајем и детаљима записа.

Спољашње и унутрашње карактеристике записа

Оно што свакако прво примећујемо код записа који казују о здравственим приликама или климатско - метеоролошким догађајима који су директно или индиректно утицали на здравље људи јесте њихова дужина. Наиме, за разлику од записа који настају, рецимо, као напомене у вези са окончањем

---

[6] О феномену „Лекаруша” као својеврсним зборницима у које су током дужег низа година па и векова сабирана искуства и рецепти у лечењу појединих обољења јесу заиста интересантна тема. Упркос томе што су ови рукописи заиста пронашли своје место у историји српске, а пре свега, средњовековне медицине, и даље остаје велика непознаница због чега се њима нико од ранијих истраживача није подробније позабавио и, што је можда још важније, исте превео на савремени говорни језик. С времена на време ми и данас сусрећемо само напомене о њиховом постојању, као на пример када се говори о „Ходошком зборнику”, „Хиландарском медицинском кодексу”, али приметно изостаје један свеобухватни рад посвећен само и искључиво садржају ових рукописа, тј. начинима помоћу којих су наши преци покушавали да се лече.

[7] Као нека полазна литература у подробнијем бављењу овим питањем свакако може де послужи и дело Ристе Јеремића под насловом „Здравствене прилике у југословенским земљама до краја деветнаестог века” које је објављено у Загребу 1935. године. Најискреније се надамо да ће у догледно време овај рад поново бити објављен, наравно уз потребне коментаре везане како за сам текст, тако и за многе друге елементе који су, по нашем мишљењу, недовољно дотакнути од стране аутора.

преписивачког труда неког монаха или о записима који говоре о приложништву, у записима о временима болести, ратова или глади доминира својеврсна штурост. Неретко се чини да је патња кроз коју је народ па самим тим и појединац који је исписао запис на некој од маргина књиге већ довољно пропатио и као да му је био тескобан труд да запише и тих неколико речи. Такође, не треба занемарити и то да те и такве записе најчешће чине монаси или свештеници који нису верзирани у красноречју, они који не умеју „да ките слова". Напротив, то су обично парохијски свештеници који деле судбину народа са којим живе или обични, простодушни монаси који живе са народом. Овај детаљ, по нашем мишљењу, само још више узноси важност ових записа јер, не болујући многословљу, у њима је јасно и конкретно речено када је и шта морило (= усмрћивало) или мучило човека на прилично уском географском простору. Уколико, на пример, обратимо пажњу на запис: *Те године*,[8] *би чума*,[9] *у Сарајеву и по 280 гробова на дан* (ССЗН 5: 60), ту је, у свега неколико речи, много тога речено. Исто се може рећи и за запис: *Да се зна када беше велика зима 7225*.[10] *године* (ССЗН 2: 67) или: *7067*.[11] *године по свуда беше страшан и велики помор* (ССЗН 1: 190).[12]

Са друге стране, неки међу записима интересантни су пре свега због, да тако кажемо, крајње личног доживљаја појединца што их је исписао. Нама је, између осталих, нарочито интересантан онај у коме читамо: *Док сам исписивао овај тетраг*,[13] *глава ме је болела због зуба. Зуб - мала кост, а велика болест. Јао мени грешном! Овде имам муке велике, а какве ћу, грешан, тек имати на ономе свету* (ССЗН 6: 8).[14] Зубобоља је многима и данас велики проблем, а можемо само да замислимо какав проблем је представљала људима у време када овај запис настаје. Ипак, за разлику од зубобоље у неким записима остављен је траг о неупоредиво тежим проблемима са којима су се сусретали записивачи. Један од таквих записа гласи: *Тома Рајчевић, наставник. Мене стеже*

---

[8] Реч је о 1732. години.

[9] Чума је само један од назива за кугу (pestis) са којима се сусрећемо не само у „Старим српским записима и натписима", него и у другим ћириличним изворима који настају на просторима Балканског полуострва.

[10] У већини случајева записи које је сабрао Љубомир Стојановић изражени су у византијском рачунању времена, тј. броје године од стварања света. У приметно мањем броју записа године су изражене од рођења Христовог. Прерачунавањем у савремено датирање, наведени запис је настао током 1725. године у околини Пљеваља, можда у манастиру Пресвете Тројице. Први га га је исписао, како наводи Стојановић, извесни М. Вукићевић.

[11] Реч је о 1559. години.

[12] Потребно је истаћи и појаву да унутар по обиму нешто дужих записа, као на пример запису монаха Исаије у његовом преводу списа светог Дионисија, псеудо - Ареопагита, такође сусрећемо обично по неколико реченица које се односе на природне катастрофе које су утицале на потоњу историју народа, мада у њима ипак у први план бивају истицани проблеми које је народ имао или ће тек имати у вези са поробљавањем од стране Османлија.

[13] Мисли се на лист пергамента који садржи четири странице текста. Након исписивања тетрага они су били повезивани у књижни блок, а потом коричени у данашњи облик књиге.

[14] Љубомир Стојановић није утврдио тачан датум настанка овог записа. По његовом мишљењу исти је настао током 16. века, а записан је на једном рукописном „Октоиху", који се, у време када је Стојановић сакупљао грађу, налазио у Народној библиотеци у Софији (инвентарски број 691).

кашаљ и грозница. Георгије (ССЗН 6: 38).[15] Овакви симптоми, имајући у виду о ком времену је реч, неретко су били показатељ озбиљног здравственог проблема који се, најчешће, окончавао смртним исходом.

За разлику од записа који уопштено казују о некој од пошасти, они који у себи садрже помињање имена страдалих некако су нарочито потресни. Као пример можемо навести: *1738.* [године] *месеца септембра поче морити љута болест чума по Пећи. Помрло је много благочестивих хришћана међу којима, 27. августа 1739.* [године]*, и моји родитељи. Нека им је вечни помен* (ССЗН 3: 193); *1711. године беше љута чума и тада ми се представи син Андрија и две кћери: Сара и Санда* (ССЗН 2: 27).

Како би покушали да спрече ширење не само куге него и других заразних болести, људи су оком векова предузимали најразличитије покушаје. Временом се показало да је изолација болесника и њихово физичко одвајање од здравих људи један од најделотворнијих начина у сузбијању настанка и проширења болести. Управо на тај начин настаје оно што називамо карантин. У „Старим српским записима и натписима" такође срећемо детаље у вези са овим центрима. Тако, на пример, интересантан је и запис помоћу ког можемо боље разумети начин рада карантина у Земуну. Наиме, према запису, 1. јуна 1841. године *отворен је контуманц*,[16] *у Земуну како би, ко је хтео, могао ићи у Београд не боравећи у контуманцу; за један дан морао је имати цертификат, а ако хоће више дана, тада мора имати пасош. Када се врати мора проћи кроз контумац* (ССЗН 3: 125). Ово је, као што знамо, била једна у низу превентивних мера коју су власти Аустрије увеле на граници према Србији због опасности од ширења заразних болести које су најчешће долазиле са робом и трговцима из Турске. У карантинима службовало је стручно особље које је крајње пажљиво проверавало здравствено стање људи и стоке, а такође се нарочита пажња обраћала на робу преко које се, такође, ширио пут заразе. Да је упркос предузетим мерама поново дошло до појаве болести казује нам запис: *Те године*,[17] *16. дана месеца августа, поново се затвори контуманц на десет дана* (ССЗН 3: 125).

---

[15] Запис је настао током 18. века на штапманом издању „Псалтира" који је 1732. године објављен у Москви. Овај запис први је пронашао Радослав Грујић на страницама књиге која је била својина цркве у селу Ступовача. Имајући у виду шта се све догађало у протеклих безмало стотину година од када је овај запис објављен у „Старим српским записима и натписима", а поготово имајући у виду каква је била судбина српских цркви и манастира на просторима данашње Републике Хрватске, слободно можемо рећи и то да су записи можда једини преостали траг о постојању појединих православних храмова. Када је реч о цркви у Ступовачи, иначе посвећеној светом Димитрију Солунском, она је током последњег рата претрпела разарање и данас је још увек у процесу реконструкције. Погледати: *Blagdan sv. Dimitrija velikomučenika i obred blagosiljanja i osvećenja zvona u Stupovači* - http://www.kutina.hr

[16] Правилније: *контумац*. Иначе, контумац у Земуну устројен је почетком 18. века. Један од свакако ранијих помена овог контумаца јесте и онај од 27. јула 1835. године, а који је своје место пронашао у трећој књизи „Старих српских записа и натписа" (погледати: ССЗН 3: 121). Интересантан је податак да у склопу земунског контумаца бивају подигнуте две цркве - православна (на месту данашње цркве Светог Архангела Гаврила) и римокатоличка, јер неретко се дешавало да су људи задржавани и душе од два месеца.

[17] Мисли се на 1841. годину.

Да у „Старим српским записима и натписима" наилазимо на податке о истовременим или по времену блиским епидемијама више болести сведочанство нам пружају записи попут овог: *И те године*,[18] *беше чума у Биограду*,[19] *са богињама* (ССЗН 3: 107). Поменимо успут да се у једном запису уз 1822. године помиње епидемија богиња (variola) у Бежанији од које је страдао значајан број становника овог места.[20]

Осим помена епидемија које су свакако остављале дубок траг на живот људи у појединим пределима, потребно је нагласити и то да у „Старим српским записима и натписима" наилазимо на информације о томе да су екстремни климатски услови били разлог страдања одређеног броја становника. У вези са тим интересантан је, поготово за изучавање здравствених прилика у Срему током 18. века, натпис који је забележен у једној богослужбеној књизи штампаној у Русији а која је била у власништву манастира Беочин: *1739. године, 24.* [дана] *месеца новембра, у вечерње сате беше велика грмљавина и светлице*,[21] *севаше земљом. Тада беше велика зима од мученика*,[22] *до Благовештења*.[23] *Непрекидно беше снег на земљи и много од марве помањка. Те године настаде и болест ногу међу људима* (ССЗН 2: 125). У овом, али и њему сличним записима, очевидно да недостају подробније информације у вези са тим о којој је конкретно „болести ногу" реч. Ако се посматра из перспективе краће временске дистанце, тј. последица које иза себе оставља хладноћа, може се говорити о промрзлинама (congelatio), док ако се посматрају последице овог невремена у нешто дужем временском периоду, тада се под „болестима ногу" могу подразумевати и, на пример, болови изазвани реуматоидним артритисом.

Дуготрајна зима, велики снегови или дуговремена киша, све то неретко је разлог настанку глади или „гладне године", како се ова појава најчешће назива у „Старим српским записима и натписима". У читавом мноштву натписа који се баве овим проблемом, издвојили смо само неколико који су сасвим довољни да помоћу њих створимо прилично јасну слику тих дешавања: *Лето 7184*,[24] *беше кишовито и не сазреше жита и виногради. А онда напада снег у ноћи пред светог Димитрија па притисну жито недозрело и непожњевено... Тог пролећа, петога дана месеца априла, паде снег од осам педаља*, *каквога не беше по брдима и селима. И беше међу четвороногим животињама велики помор и беше глав велика* (ССЗН 1: 417); *У лето 7148*.[25] *паде снег на гору и на искласало жито, а потом беше суша велика и горела је земља као слама* (ССЗН 1: 342). Упоредо са овим записима, а који се тичу климатских разлога

[18] Мисли се на 1740. годину.

[19] Поред овако наведеног имена, са сигурношћу се може рећи да се овај запис односи на догађаје који су се дешавали на подручју Београда.

[20] Овај запис у дословном преводу гласи: *Те године беше у Бежанији беше велики помор од богиња* (ССЗН 3: 118).

[21] Мисли се на муње.

[22] Свакако да се мисли на празник светог великомученика Димитрија Солунског.

[23] Мисли се на празник светих Благовести који се празнује 25. марта или 7. априла по новом календару

[24] Мисли се на 1676. годину.

[25] Мисли се на 1640. годину

за настанак глади, сусрећемо се и са другим исто тако занимљивим разлозима. Међу интересантне свакако треба убројати и онај који говори о најезди скакаваца који, као што знамо, у таквим ситуацијама јесу својеврсна елементарна непогода: *У то време*,[26] *са истока дође велико мноштво скакаваца. Када су летели изгледали су као велико јато птица и закрилише небо попут облака.* [Било је то] *4. дана месеца августа. Много смо их похватали и имали су крила* [дужине] *од четири ката. Чинило се као да на левом крилу имају штагод исписано на јелинском и јеврејском писму. Не лажем, но је истина, а није сваки то имао исписано. И по многим местима жито изједоше* (ССЗН 2: 27). Поред скакаваца, различите болести подједнако су погађале како жито, воће и винограде, а исто тако и домаће животиње. У вези са тим интересантни су и ови записи: *Да се зна када је слана 7118. године*,[27] *убила винограде* (ССЗН 1: 278);[28] *У лето 7048*,[29] *беше велики помор оваца на Шарпланини и по свим планинама* (ССЗН 1: 164).[30]

Уништење усева, помор стоке и све оно што је утицало на недостатак хране представљало је повод да дође до енормног скока цена. И о томе имамо многобројна сведочанства у „Старим српским записима и натписима" а за ову прилику издвојили смо свега неколико: *... и у то време беше велика туга од Турака, и глад беше велика по читавој земљи, човек човека да изједе. Из Солуна довозили су со ради трампе за жито. Нудили су кило за кило, колико соли толико жита, али не хтедоше мењати со за жито* (ССЗН 1: 215);[31] *Тада беше велика глад и невоља по земљи; не беше ничега; не беше сена; не беше никаквог воћа; не беше берићета на коме људи живе* (ССЗН 2: 61);[32] *Године 1803. беше велика глад и беше ока жита 15 пара а ока соли исто толико; и беше велико крвопролиће, народ на народ и друг на друга, те гори беху немири него сама глад* (ССЗН 2: 327).[33]

Као што смо већ нагласили, гладне године су неретко биле идеална подлога за настанак епидемија,[34] али исто тако оне су биле и повод за миграције

---

[26] Овај запис највероватније настаје током 1711. године, а откривен је и једном рукопису који се својевремено налазио у Лесновском манастиру.

[27] Мисли се на 1610. годину.

[28] Ово је запис из манастира Крушедола.

[29] Мисли се на 1540. годину.

[30] Интересантно је да је овај запис пронађен у једној рукописној књизи која се чувала у манастиру Светог Павла у Светој Гори.

[31] Данас није могуће прецизно утврдити време настанка овог записа. Претпоставља се да је настао око 1570. године, а пронађен је у једном рукопису који се налазио у манастиру Пива (Република Црна Гора).

[32] Овај запис настао је током 1723. године. Оно што је интересантно јесте да је он заправо урезан на зиду у манастиру Морача (Република Црна Гора).

[33] И овај запис исписан је (урезан) на зиду манастира Морача.

[34] Потпкрепимо ово и следећим записом: *Беше тада велика глад и многи, понајвише у пределима око мора, помреше. И онда, као казна Божија Исмаилу, настаде чума и многи домови запустеше... Тих се дана лелујах и колебах умом попут листа на ветру. Зато молим све вас који читате и певате, оци свети, ако нешто и буде погрешно* [записано] *не корите, него исправите и опростите мени многогрешном Захарију који је ово преписивао* (ССЗН 1: 321). Овај запис настао је, очевидно, на страницама неке богослужбене књиге током 1623. године.

становништва о чему сведочи и следећи запис: *У лето 7174*,[35] *беше гладна година и расели се западна страна*. Имајући у виду да су гладне године биле прилично честа појава у историји Балканског полуострва, свакако да их не треба занемарити када се бавимо питањима кретања мањих или већих сеоба на овим просторима у прошлости.

У овој збирци записа, поред наведених тема, интересантни су и записи о различитим природним појавама које су у протеклим вековима остављале дубок траг у свести не само српског, него и других народа на Балканском полуострву. Међу интересантним записима јесте и онај који говори о појави Халејеве комете: *1835. године, 1. октобра, на истоку је била видљива комета коју називамо халејска која је од нас само шест милиона миља далеко била, и 18. овог месеца, постаде невидљива*. Познато нам је да је појава ове комете чак и данас код одређеног броја људи нераскидиво повезана са појавама најразличитијих пошасти, тако да не треба да чуди да је њена појава пронашла своје место на маргинама рукописа. Ипак, нама су неупоредиво интересантнији записи попут овог: *1738. године, 12. дана месеца јуна, беше некакво вијење око поднева. Као да некаква велика црна змија изиђе од земље ка облаку* (ССЗН 2: 119). Имајући у виду да овај запис настаје на страници књиге која је својевремено била у манастиру Раваница код Врдника у Срему, ово је свакако један од најранијих писаних трагова о феномену торнада који се, наравно с времена на време, појављује на простору овог дела Војводине. Такође, интересантни су и записи који говоре о земљотресима на простору Војводине: *12. новембра 1740.* [године] *беше страшан земљотрес и беше потом тешка зима да се Дунав у два наврата заледио* (ССЗН 3: 106); *У среду, у први сат после поднева, 24. јануара 1739.* [године] *догоди се земљотрес у шуми, на Парагама*.[36] (ССЗН 2: 119).

„Стари српски записи и натписи" јесу и ризница напомена кроз које се може пратити историја појединих градова. У претходним напоменама нагласили смо детаље о здравственим приликама, боље речено неприликама у вези са кугом у Сарајеву. Да су овај град погађале и друге недаће које су остављале траг на житеље овог места без обзира на њихову верску или националну припадност, уверевају нас и записи попут: *Године 7300*.[37] *од Адама, паде лед на Митровдан, и поломи гору и би поводањ* [који] *поруши Цареву ћуприју*,[38] *у Сарајеву* (ССЗН 2: 290). 1644. године, како то читамо у једном од записа, Сарајево *и црква хришћанска* страдавају у пожару али, како се то наглашава, *поново се, уз помоћ Божију, изгради*. Неколико година касније настаје запис: *У лето*

[35] Мисли се на 1667. годину.

[36] Можда: Парагово - данас неупоредиво познатији топоним када је реч о простору Фрушке горе. Иначе, наведени запис настао је у фрушкогорском манастиру Раковац.

[37] Мисли се на 1792. годину.

[38] Царева ћуприја у Сарајеву првобитно је изграђена током 15. века од стране Исе - бега Исаковића (у православљу Исак Хранић или Исак Павловић). У поплави која је погодила град 1619. године, овај мост је срушен. Имајући у виду његов значај за живот Сарајева, свакако да се приступило његовој обнови. Хаџи Хусеин - ага Харачић гради камени мост са три стуба и четири лука, а управо је тај мост оштећен и реконструисан од стране Хаџи Мустафе Бешлије током 1972. године, тј. поплаве о којој казује наведени запис.

7164., 7. јуна, опет са допуштењем Божијим, изгоре место Сарајево, и град и црква хришћанска и црква латинска (ССЗН 1: 352). Да се приступило не само обнови града, него и његових светиња, говори нам и запис: *30. априла 7166. године, опет се сабраше хришћани града Сарајева, први и средњи и последњи, сви заједно вољом Божијом, како би изградили цркву Светих Сила Бестелесних*,[39] *и одредише братију који ће пословима управљати, тј. хаџију Јанка, хаџи-Мату, хаџи-Вуина, хаџи-Стефана Главаша, Саву терзију, Николу Коприву, Дабу екмеџију, Ранка берберина, Саву кујунџију...* (ССЗН 1: 353).[40]

Закључак

Кроз ових неколико цитираних записа покушали смо пре свега да укажемо на то да кроз дело „Стари српски записи и натписи” данас постоји лако доступан извор помоћу кога се у значајној мери олакшава проучавање различитих сегмената свакодневице живота, па самим тим и сегмената који задиру у историју медицине и здравствене прилике на просторима Балканског полуострва. Ови записи несумњиво имају своју вредност поготово имајући у виду да су они, неретко, једини преостали траг и помен о књигама на којима су били исписани. Огроман проценат српске рукописне баштине у прошлим временима нетрагом је нестао. Небројено много је рукописа који су уништени у ратовима којих је, као што знамо, било заиста често. Такође, велики број рукописних или штапманих књига које су биле по црквама и манастирима покраден је и данас се најчешће не зна где се налазе. Изузетак јесу извори, попут „Ходошког зборника”, за које се зна где су и који су били предмет интересовања истраживача. У једној таквој ситуацији, правилно искоришћење информација садржаних у записима има заиста велику вредност и јесте одређена врста неискоришћеног ресурса. Да ли ће тај и такав ресурс бити искоришћен у неким будућим временима, то је већ питање само по себи. Имајући у виду правац којим се кренуло, а мислимо на истраживања која задиру у домен историје медицине, стиче се утисак да је коначно, након вишедеценијске стагнације, дошло до неких померања унапред, ка стварању нових и употребљивих радова из ове области.

Бављење историјом медицине и здравствених прилика пре свега унутар српског, али и осталих народа који су током векова настањивали и настањују пределе Балканског полуострва само на први поглед јесте сегмент бављења

[39] Запис се односи на обнову данашње Старе цркве у Сарајеву.

[40] Овај запис настаје током 1658. године. За бављење историјом медицине у Босни овај запис је од велике важности. Наиме, у стручној литератури уврежено је мишљење да се послом берберина не само у 17. веку, него и раније, на простору Сарајева само и искључиво баве или римокатолици и Јевреји или људи који потичу из ових верских заједница али који су, из неких својих разлога, прихватили ислам. Помињање једног Србина православне вере као берберина свакако је интересантно и на неки начин усмерава пажњу истраживача у новом правцу, тј. да поменути Ранко највероватније није био усамљен пример овог занатлије који је, да нагласимо, имао значајну улогу у прижању медицинских услуга у прошлим временима (бербери су, рецимо, пуштали крв пацијентима, обрађивали ране...).

њиховом националном историјом. Не треба сметнути са ума да историја медицине неретко пружа прегршт информација које спадају у домен етнологије или антропологије. Непознавање ових елемената наравно да представља огромну фалинку која, сама по себи, током одређеног периода заправо доводи до тога да једна таква пасивност постаје пројавитељ неспремности не само појединца него и целокупног народа, за самога себе. Незаинтересованост за самога себе у прошлости показатељ је незаинтересованости за самога себе у садашњости али и у будућности. Када је реч о историји медицине, упознавање са проблемима из прошлости од велике је важности јер значајно олакшава сагледавање проблема са којима се не само лекар као појединац, него и целокупан здравствени систем суочава у времену садашњем са пацијентима који су сада и овде. На жалост, све чешће се занемарују навике који пацијенти имају а које јесу нешто што се већ генерацијама, свесно или несвесно, преноси без обзира на то да ли је то на корист или није када је реч о односу према целокупном човековом здрављу. Питање предрасуда или односа савременог човека према појединим медицинским гранама неретко своје трагове има у далекој прошлости. Већина, на жалост, тога није свесна и то је нешто на чему је потребно радити у будућим временима. Али, да би разумели те појаве код данашњег пацијента, наравно да је потребно имати предзнање о томе када оквирно оне настају и где. У томе значајну улогу има управо историја медицине и то историја која се усредсређује на здравствене прилике на једном ужем географском простору какав је, у нашем случају, простор Балканског полуострва. Да би донекле разбејали таму која се, пре свега услед нашег незнања, надвила над прошлошћу и медицинским питањима, потребно је упознавати изворе који говоре о томе шта се дешавало у протеклим временима. Управо у томе јесте и вредност информација које су нам доступне кроз „Старе српске записе и натписе". Најискреније се надамо да ће сви пропусти овог невеликог труда бити иницијатор за стварање квалитетнијих радова на ову, уверени смо, више него интересантну тему.

Литература:

1. V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*, Zagreb, 1972.
2. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2011.²
3. D. Božić-Bužančić, *Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u 18. stoljeću*, Povijesni Prilozi 16 (1997), 135-157.
4. A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1996.²
5. *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine*, Novi Sad, 1994.
6. B. Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u 18. i 19. veku*, Novi Sad, 1961.
7. R. Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja devetnaestog veka*, Zagreb, 1935.
8. R. Katić, *Srpska medicina od 9. do 19. veka*, Beograd, 1967.
9. *Medicinski spisi Hodoškog zbornika*, Beograd, 1990.
10. D. Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (14-15 vijek)*, Beograd, 2007.
11. J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, Irig, 2015.

12. B. Pavlović, *Istorija srpske medicine*, Beograd, 2002.
13. S. Prodić, *Mirno ognjište*, Sremska Kamenica, 2012.
14. R. Simonović, *Kuga u Sremu 1795-1796*, Novi Sad, 1995.
15. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937.
16. B. Slavković, E. Mirković, *Zdravlje u narodnom životu u tradiciji i svakodnevici u istočnoj i južnoj Srbiji*, Istorija medicine, farmacije, veterine i narodna zdravstvena kultura 6 (2015), 193-205.
17. V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd-Zagreb, 1953.
18. L. Thaller, *Povijest medicine u godine 1770 do 1850*, Karlovac, 1927.
19. B. Timotić, M. Obradović, *Istorija medicine. Hronologija najznačajnijih otkrića u oblasti medicine, stomatologije i farmacije*, Beograd, 2008.
20. J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* - http://www.macedonia.kroraina.com (08.08.2017.)

Извори:

1. SSZN - *Stari srpski zapisi i natpisi*, Beograd, 1982-1988.[2]

„OLD SERBIAN INSCRIPTIONS AND TITLES" - DETAILS FROM HEALTH CONDITIONS AND EVERYDEY LIFE

Summary: The work of Ljubomir Stojanovic „Old Serbian inscriptions and titles" is a treasure of details from everydey life of the Serbian people in the past. Among the many details are those whose belong to the domain of medical history and health conditions in the Balkan Peninsula. This paper list only some of them.

Key words: history of medicine, health conditions, manuscripts

III

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 316.624:323.9
Оригиналан научни рад
Примљен: 02.09.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 185-201

ПАТОЛОШКО КОЦКАЊЕ И КРИМИНАЛ

Сажетак: У већини култура широм света, коцкање је друштвено прихватљива и легална активност за забаву. Данас су доступне разне врсте коцкарских активности, национална лутрија, греб срећке, интернет коцкање, казино игре, спортско клађење, бинго, слот машине, приватно клађење, итд. Док је код велике већине коцкање рекреативна активност без штетних последица, код мањине ова навика напредује до патолошког коцкања, прерастајући у опсесивно компулзивни поремећај, који негативно утиче на појединца, породицу и друштво. Овај поремећај је повезан са високом стопом психијатријског коморбидитета, злоупотребом алкохола, дрога и других психоактивних супстанци. Да би финансирали своју нездраву навику патолошки коцкари неретко прибегавају криминалним активностима, од ситних кривичних дела до насилних злочина. Патолошко коцкање представља озбиљан здравствени проблем, па рана идентификација, превенција и одговарајући стручни третман могу ограничити и ублажити дугорочне штетне последице и побољшати исход за самог зависника и његово окружење.

Кључне речи: коцкање, болест зависности, патолошко коцкање, типологија коцкања, криминал, превенција

Увод

У последње време болести зависности привлаче континуирану и све већу пажњу клиничара и истраживача. На почетку су научници у средиште пажње стављали моделе болести алкохолизма и зависности од дроге и никотина, као доминантне. Међутим, данас, је дошло до „ширење концепта зависности“, упоредо са ширењем људских порока. Појавили су се нови облици патолошких поремећаја попут компулзивног коцкања и зависности од интернета (интернетоманије). Они у динамичном и дехуманизованом свету драстично утичу на психо-физичко здравље зависника. Нарочито се током протекле три деценије расправља о патолошком коцкању, упоредо са повећањем могућности за коцкање на глобалном нивоу. Све већа доступност „игара на срећу“, укључујући

* zdjbjelajac@gmail.com

интернет, масовност и прихватање коцкања као легалног понашања, допринели су преваленцији овог патолошког понашања. Поремећаји коцкања утичу на 0,2-5,3% одраслих људи широм света, мада се мерење и распрострањеност разликују у односу на инструменте и методе истраживања. Поремећаји коцкања су у коморбидитету са другим менталним поремећајима и поремећајима употребе супстанци, а налазе се и у корелацији са асоцијалним и антисоцијалним понашањима, због чега је потребно додатно разумевање узрока и последица овог феномена.

Компулзивно/принудно коцкање је специфична болест зависности која поприма озбиљне пандемијске размере. Заправо, можемо говорити о патолошком коцкању, поремећају који се јавља као неконтролисани нагон који особу присиљава да се коцка, до те мере, да то оставља озбиљне последице на њено ментално и физичко здравље и уопште остварује негативан утицај на све друге аспекте живота. Патолошко коцкање је поремећај који карактерише неконтролисана потреба за коцкањем, далеко изнад тачке социјалне или рекреативне активности, условљена спремношћу да ризикујете одређену новчану вредност да бисте добили већу вредност. Ова подмукла болест зависности има потенцијал да стимулише „систем награђивања у мозгу“, са сличним ефектима као алкохол или дрога, што напослетку доводи до зависности.[1] Та зависност је често камуфлирана устаљеним стереотипом да је коцкање важно понашање у људској еволуцији, па се на то гледа као на генератор узбуђења и стимулације. Биолошка школа размишљања о проблематичном коцкању сугерише да постоје генетске предиспозиције за коцкање, те се мерљиве хемијске промене јављају код некога ко има ову предиспозицију, или „развије проблем“ па постане патолошки коцкар.

Ако имате проблем са патолошком зависношћу од коцкања, ваша потреба за континуираним клађењем, довешће вас до губитака, изгубићете своју уштеђевину, задужићете се и имати сталну акумулацију дуга, ваша породица ће постати дисфункционална, изгубићете пријатеље и другове, окружење ће вас избегавати гледати „другим очима“... Као резултат поремећаја и притисака које трпите велика је вероватноћа да прибегнете употреби цигарета, алкохола и дроге, те постанете „вишеструки зависници“.[2] Досадашња истраживања доказују да постоји корелација између патолошког коцкања и криминалног понашања. Патолошки коцкари су склони да почине разна злодела, проневере, преваре и учествују у бројним криминалним активностима, како би обезбедили новац за своју „штетну навику“, услед поремећаја контроле порива.

Патолошко коцкање је комплексни био-психосоцијални поремећај, чија се етиологија још истражује.

То је озбиљно стање које може да уништи животе зависника и њихових породица. У великом броју случајева за излечење није довољна „самопомоћ“, већ је неопходан дуготрајан професионални третман.

---

[1] Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura-Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 522.
[2] Ибид.

Дефиниција и симптоматологија патолошког коцкања

Болести зависности на директан и/или индиректан начин утичу на све фазе животног циклуса појединца, породице и њиховог окружења. Када је у питању патолошко коцкање, сличности са другим поремећајима зависности огледају се у: губитку контроле, преокупираности, дисфункционалности у сферама личног, породичног, професионалног и социјалног функционисања, синдрому устезања, стигматизацији, непостојању решености и мотивације самог пацијента за лечење, итд. С друге стране, разлике укључују: нереалне фантазије о утицају и успеху, когнитивне дисторзије (грешке у тумачењу и обради реалности које најчешће доводе до негативних и погрешних закључака), ирационално понашање које је супротно од здравог разума и логике, итд. Истовремено код коцкара, што је и логично, нема биолошких тестова за откривање и рану дијагностику. Такође, искључена су самоограничења и брже се стварају финансијски проблеми. При том, социокултурно наслеђе, свеукупност особина, навика, подложности и склоности, те придружени симптоми других психичких поремећаја, само су неки од фактора који здружени са другима чине патолошко коцкање веома комплексним феноменом.

У међународној класификацији болести ICD-X(F63.0,Z72.6) и DSM-IV-TR(312.3), патолошко коцкање је наведено као једна од шест категорија поглавља „Поремећаји контроле понашања“. *(American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorderes, fourth Edition, Text Revision, Electronic DSM-IV-TR-TM Plus; Washington, DC:American Psychiatric Publishing Inc., 2003)*. Дефиниција поремећаја контроле понашања гласи: „Неспособност суздржавања од извођења неког понашања или нагона који је опасан за друге или за саму особу, и који је обично обележен задовољством након што се изведе.“ Битно обележје поремећаја контроле импулса је изостанак отпора понашању, импулсу или искушењу да се направи чин који штети самој тој особи или другима. Поремећај се огледа у томе да особа има растући осећај напетости и узбуђења пре самог чина, а за време самог чина осећај задовољства или олакшања. Након чина могу се, али и не морају јавити, жаљење, кајање и осећај кривице. Битно обележје патолошког коцкања је трајно и повратно неприлагођено коцкање, које уноси раздор у лична, породична и пословна очекивања. Састоји се од честих, понављаних епизода коцкања које преовлађују у болесниковом животу на штету социјалних, радних, материјалних и породичних вредности.[3] Према Међународној класификацији болести ICD-X препозната су два поремећаја у вези са коцкањем и означена су шифрама:

1. Z 72.6 – коцкање и клађење који се повезују са начином живота и односе се на проблематично коцкање;
2. F 63.0 – патолошка склоност коцкању као поремећај контроле навика и импулса.

Према Клиници Мејо *(енг. Mayo Clinic)* светски познатој медицинској институцији са седиштем у Рочестеру *(енг. Rochester)* у америчкој држави Ми-

[3] Herc Time - Centar za edukaciju i odvikavanje od kockanja, http://www.kockanje.org/definicija.php/04/06/2017.

несоти *(енг. Minnesota)*, знаци и симптоми компулзивног коцкања (поремећаја коцкања) укључују:[4]

1. Заокупљеност коцкањем, као што је стално планирање како да се прибави више новца за коцкање;
2. Потребу за повећањем количине новца/улога, како би се доживело веће узбуђење;
3. Покушавање, без успеха, да се контролише, смањи или заустави коцкање;
4. Осећаје немира или раздражљивог понашања када покуша да се смањи коцкање;
5. Коцкање као бежање од проблема или ублажавања осећаја беспомоћности, кривице, анксиозности или депресије;
6. Покушај да се врати изгубљени новац од коцкања (јурење надокнаде губитака);
7. Лагање чланова породице или других лица у окружењу да се сакрију размере коцкања;
8. Урушавање или губитак важних међуљудских односа, на послу, у школи, и др;
9. Губитак радних потенцијала због коцкања.

Наравно, постоје и други, мање уочљиви симптоми, међутим, сви они скупа подразумевају преокупираност коцкањем и активности усмерене у том правцу, које драстично ремете друштвено и професионално функционисање особе. Патолошко коцкање веома често изазива мноштво емотивних симптома, који се разликују од особе до особе, а неки од њих укључују и суицидне мисли или тенденције ка истим. Сведоци смо бројних случајева да у екстремним ситуацијама зависници од коцке покушавају да окончају свој живот, а неретко и успевају у томе. То је резултат претрпљених животних пораза и осећања потпуне безнадежности. Физички симптоми који су карактеристични за патолошког коцкара, поред наведених, укључују: несаницу, бледило коже, повећање или губитак телесне тежине, појаву акни и тамних кругова испод очију… Међутим, оно што је најтрагичније у овом патолошком поремећају, јесте честа интеракција са другим болестима зависности (пушење, алкохолизам, наркоманија) што у синергији уништава психофизички склоп зависника.

Фазе у развоју болести зависности од коцкања и типологија коцкања

Проблеми са коцкањем се развијају и погоршавају током времена, слично као код алкохолизма и других болести зависности. Етапе у овој болести зависности крећу се у распону од благих или повремених проблема, до оних тешких које имају драстичан утицај на мноштво различитих области живота и рада зависника. Већина људи почиње да се коцка спонтано, посећујући казино са пријатељима или породицом једном или два пута месечно као друштвени догађај, не схватајући да су под великим ризиком да постану патолошки коцкари. Патолошко коцкање се обично развија током времена латентно, напредујући од друштвено прихватљивог или рекреативног коцкања до патолошког

[4] http://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/compulsive-gambling/symptoms-causes/ dxc-20258394/07/06/2017.

коцкања. Потом се особе укључују у различите врсте коцкарских активности, попут игара на срећу које се налазе у коцкарницама, као што су слот машине, игре са картама и рулет. Особа се може кладити на: трке коња или паса, резултате бокс мечева, фудбалских, кошаркашких или бејзбол утакмица, итд. Истини за вољу, постоје случајеви зависника који су се коцкали на друштвено прихватљив начин деценијама, а затим су почели да се компулзивно коцкају под утицајем одређеног животног стрес фактора, као што је развод, болест или губитак посла.[5] Код већине патолошких коцкара, уочава се хроничан ток зависности, уз прогресију учесталости коцкања, количине новца који се улаже, преокупираности коцкањем и прикупљањем новца за коцкање. Преокрет у патолошко коцкање је латентан, јер је сами ток коцкања подмукао.

Фазе у развоју болести зависности од коцкања су:[6]

1. **Фаза добитка** – присутно је узбуђење, тражење **акције**, финансијски добици поткрепљују коцкање, породица подржава коцкање, прихвата поклоне купљене од новца добијеног на коцки и тиме прави прву велику грешку…;
2. **Фаза губитка** – коцкар крије своју активност, **јури губитак**, повећава улоге, позајмљује новац, исцрпљује све легалне изворе, запоставља породицу, пријатеље, школу, посао, окреће се породици за додатне финансије, што породица често прихвата и враћа дугове и тиме прави још једну велику грешку…;
3. **Фаза очаја** – присутни су отуђеност од породице и окружења, структура личности се мења, прибегава се криминогеном понашању, појављују се суицидне мисли, сви извори прихода су потрошени, породица се коначно суочава са огромним проблемом.

Поред ове три наведене фазе, постоји и четврта фаза, а то је **фаза безнађа**. Патолошки коцкари у тој ситуацији (осећају без наде), прихватају губитничке позиције и чињеницу да се губици никада неће моћи поправити и надокнадити. Успркос томе, коцкање се наставља, а главни мотивациони фактор постаје узбуђење. У овој фази коцкари обично траже помоћ најчешће због поремећених интерперсоналних односа и/или због прекршаја или кривичних дела које су починили.

У оквиру дијагностичке категорије зависности од коцкања, разликујемо две групе коцкара:[7]

1. **Коцкари који „чезну за узбуђењем“** – Победа ствара „осећање моћи и задовољства“, који је вероватно повезан са прекомерним ослобађањем неуротрансмитера допамина. Коцкари овог типа реагују на коцкање са необичним степеном узбуђења, мада тај доживљај ретко испољавају. Чешће играју игре као што су карте, коцкице, рулет, спортска кладионица. Победа може довести до повећања улога. Узбуђење приликом коцкања је изузетно пријатно и достизање истог постаје главни фокус у животу коцкара. У овој категорији углавном су мушкарци. Многи,

[5] Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura-Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 525-526.
[6] http://www.domzdravljaberane.me/images/Biblioteka/Brosure/brosura%20kockanje.pdf /10/06/2017.
[7] Goran Lažetić, „Zavisnost od kockanja – Vrste zavisnika do kockanja”, http://lazeticblogspot.com/2015/06/zavisnost-od-kockanja-vrstezavisnika/15/06/2017

„коцкари који чезну за узбуђењем“ су доминантни, контролишући, манипулативни са великим егом. Они себе виде као пријатељску, друштвену, шармантну и великодушну особу. Њихов *IQ* је изнад просека. Они су енергични, убедљиви и сигурни. Ипак, они обично имају ниско самопоуздање. Обично почињу да се коцкају у раном узрасту, често у својим тинејџерским годинама, постављањем мале опкладе на спортске догађаје или играњем карата са пријатељима или рођацима. У просеку пролазе кроз четири фазе у временском периоду од десет до тридесет година. „Коцкари који чезну за узбуђењем“ воле „вештине“ као што су покер или друге карташке игре, коцкице, клађење на тркама коња и/или паса и спортско клађење. Ови коцкари коцкају да би победили другог или „кућу“. Они често верују да могу да развију систем за постизање овог циља;

2. **Коцкари који беже од проблема – симптоматски коцкари** – У последње време све је више симптоматских коцкара, у односу на „коцкаре који чезну за узбуђењем“. Ови зависници од коцкања деле неке исте карактеристике као „коцкари који чезну за узбуђењем“: ниско самопоуздање и самопоштовање, лажљивост, манипулативност… Међутим, постоје и значајне разлике, а разумевање тих специфичности може убрзати опоравак. Коцкање постаје проблем, неретко после 30-те године живота или касније. Често играју игре на срећу: слот машине, електронски рулет, видео покер, бинго, лутрија и др…Коцкају се из сасвим других разлога у односу на коцкаре који „чезну за узбуђењем“. Док коцкају налазе се у скоро хипнотичком стању. Теже да побегну од проблема. Ослобађају се физичког и/или емоционалног бола док коцкају. Брзо развијају зависност од коцкања…

Важно је нагласити да у оквиру диференцијалне дијагнозе разликујемо неколико типова коцкања:

1. Професионално коцкање - Бављење коцком у облику заната као главни извор прихода. Такви појединци су обично добро овладали „занатом“ код њих су ризици ограничени и слове за врсне коцкаре;
2. Социјални, друштвени тип коцкања – Коцкање које се толерише и представља прихватљив начин забаве. Типично за породично и друштвено окружење. Траје одређени период са прихватљивим и предвиђеним губицима;

- Нефреквентно, епизодично коцкање (не више од једном на месечном нивоу)
- Фреквентно, редовно коцкање (више од једном на месечном нивоу)
- Особе с ризиком од развоја проблематичног коцкања (учестало коцкање које траје више од 18 месеци);
- Особе високог ризика за развој проблематичног коцкања (учестало коцкање које траје више од 18 месеци, где се уочавају један или два проблема повезана с коцкањем)

3. Проблематично коцкање – Подразумева учестало коцкање, где се појављују три или четири проблема у вези са коцкањем. Обично укључује конфликтне ситуације у свим животним сферама, као и проблеме са законом;
4. Патолошко или компулзивно коцкање – Особе са компулзивном потребом за коцкањем, које не могу обуздати свој порив и нагон за коцком (1% популације или чак 7%-26%, у зависности од истраживања) дефинише се код особа које у последњих 18 месеци учестало коцкају и имају пет или више проблема повезаних са коцкањем).[8] Присутно је трајно и понављајуће коцкање које последично доводи

[8] Америчка psihijatrijska udruga, *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, četvrto izdanje, međunarodna verzija*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 1996, str. 634.

до значајних оштећења у личном, социјалном или радном функционисању. Промењено понашање укључује преокупацију коцкањем, потребу за коцкањем са све већим количинама новца да би се постигло жељено узбуђење. Понављају се неуспешне епизоде да се покуша контролисати, смањити или зауставити коцкање.

Евидентно је да неки људи имају изузетно деструктивна искуства у коцкању и развијају хроничне навике. Иако ризик који доноси коцкање или изгледи за победу могу донети узбуђење, последице губитака од коцкања су емоционално дефлационирање и стварање проблема на свим пољима животног деловања. Истовремено, будуће коцкање олакшава анксиозност, депресију, досаду и кривицу која се поставља у следећим искуствима и губицима у коцкању.[9] Очигледно је да су проблеми у вези са коцкањем код неких људи сложенији и гори од других. На пример, човек може имати неуобичајену навику коцкања која се може назвати патолошком, а не бити потпуно зависан (компулзивни коцкар). Блашчински *(енг.Blaszczynski)*[10] се бавио таквим разликама дефинисањем троделне типологије коцкара, која је заснована на студији исхода у којој се три групе карактеришу: не-апстинентним опоравком, апстиненцијом од коцкања и континуираним патолошким коцкањем.[11] Овај аутор је сматрао да је прва група проблематичних коцкара „нормална" - људи који успешно своде своје коцкарске навике и који су иначе нормалне личности. Друга група – „емоционално поремећени коцкари" - имају раније поремећаје личности којима је патолошко коцкање одговор. Трећа и непоправљива група коцкара - коју Блашчински не означава - су веома импулсивни и претпоставља се да имају јаку биолошку компоненту и специфичан алел[12] на месту D2 рецепторског гена (аутори су утврдили повезаност гена DRD2, чија је важна улога у развоју овисничких понашања већ потврђена, укључујући и проблематично коцкање).[13] Дакле, суштински елемент зависности од коцкања је да особе постану потпуно апсорбоване у некој активности, а затим да им та активност постане кључна преокупација, односно да је прате на компулзиван начин, што доводи до изузетно негативних животних исхода. Код ових особа је присутан механизам губитка контроле, услед којег нису у стању да избегну или зауставе коцкање.

---

[9] Stanton Peele, "Is Gambling an Addiction Like Drug and Alcohol Addiction? Developing Realistic and Useful Conceptions of Compulsive Gambling", *The Electronic Journal of Gambling Issues: eGambling, Issue 3, February, 2001*, Centre for Addiction and Mental Health, Toronto, Ontario, Canada, http://www.camh.net/egambling/issue3/feature/index.html/24/07/2017.

[10] Alex Blaszczynski, "Pathways to pathological gambling: Identifying typologies", *The Electronic Journal of Gambling Issues: eGambling*, *Issue 6, February, 2002*, Centre for Addiction and Mental Health, Toronto, Ontario, Canada, http://www.collectionscanada.gc.ca/eppp-archive/100/202/300/e-gambling/html/2004 /no10/archive/pdf/Egambling-All7.pdf

[11] Nathaniel McConaghy, Alex Blaszczynski, Anna Frankova, "Comparison of imaginal desensitization with other behavioural treatments of pathological gambling: A two to nine year follow-up", *The British Journal of Psychiatry, vol. 159, no. 3*, *September 1991*, The Royal College of Psychiatrists, London, 1991, pp. 390–393.

[12] Alel (alelogen, alelomorf) је један од два или више облика ДНК-секвенце појединачног гена.

[13] David E. Comings, Richard J. Rosenthal, Henry R. Lesieur, Loreen J. Rugl, "A study of the dopamine D2 receptor gene in pathological gambling", *Pharmacogenetics 6 (3), Jun 1996*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, 1996, pp. 223–234.

Узроци и специфична обележја патолошког коцкања

У данашње време прилике за коцкање није тешко наћи. Коцкати се може код куће помоћу телефона или интернета, или отићи до продавнице и купити тикет за лутрију. Може се посетити локална кладионица или казино. Фактори ризика су бројни, почевши од оних који се везују за: почетничку срећу после више почетних покушаја коцкања, усамљеност, досаду или фрустрације, финансијске проблеме (дугови или ниска примања), трауматска искуства, па све до постојећих зависности, попут алкохола или дроге. Истраживања показују да су приче о зависности од коцкања код сваке особе другачије. Неки патолошки коцкари су у почетку били руковођени зарадом (почели су да зарађују), други су почели зато што је то била добра дистракција од других емоционалних или физичких проблема, а многи су имали компулзивну жудњу за узбуђењем које коцка ствара због шансе да се освоји новац или награде друге врсте.

Упркос свим анализама још увек нису познати биолошки узроци поремећаја патолошког коцкања. Међутим, неке студије су указале на занимљиве разлике између компулсивних коцкара и опште популације на биолошком нивоу, али се још увек не може поуздано утврдити да су оне стварни узрок патолошког коцкања. Када је у питању патолошко коцкање, неспорно је да су код многих зависника установљени евидентни психолошки узроци и карактеристични обрасци понашања. Нису само у питању стања емоционалног бега од депресије, потреба за узбуђењем и зарадом новца, већ много дубљи разлози. Патолошко коцкање је повезано са наглашеним когнитивним поремећајима и са нефункционалним обрасцима размишљања. Многи људи са овим поремећајем су веома сујеверни и верују да могу да контролишу исход догађаја када се коцкају. При том, имају искривљену перцепцију о новцу, са уверењем да је то извор свих њихових проблема и одговор на исте. Патолошки коцкари имају изражен поремећај личности, која се дефинише као хронична неприлагођеност у свакодневном животу према себи и околини, а укључује значајне субјективне и социјалне проблеме, у чему предњаче: гранични поремећај личности и нарцисоидни поремећај личности.[14] Новија истраживања су дошла до интересантних резултата, који би могли променити досадашњу „представу“ о овом поремећају. Наиме, резултати указују на то, да је патолошка зависност од коцкања слична хемијској зависности, јер је утврђено да неки патолошки коцкари имају нижи ниво норепинефрина (лучи се под стресом, узбуђењем) од „нормалних коцкара“. Претпоставља се да то може бити један од разлога због чега се патолошки коцкари коцкају, тј, да би се „дозирали“, односно надоместили недостатак овог хормона. Истовремено, због недостатка серотонина појединци постају подложнији депресији што може допринети настанку компулсивног понашања, укључујући и зависност од коцкања.

Неспорно је да је компулзивно коцкање озбиљан патолошки поремећај, који није лако разумети. Попут многих проблема, овај поремећај је резултат комбинација биолошких фактора, генетских фактора и фактора окружења.

[14] Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura-Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2017, str. 527-528.

Иако већина људи игра карте или се клади из разоноде и рекреације, они никада не развију патолошку зависност од коцкања, док код других особа одређени фактори ризика доприносе да се „прими“ ова болест зависности: [15]

1. Особе које пате од компулзивног коцкања имају симптоме поремећаја личности,[16] депресије или анксиозности. Компулзивно коцкање може бити повезано и са биполарним поремећајем,[17] опсесивно-компулзивним поремећајем (ОКР),[18] поремећајем хиперактивности и недостатка пажње (ADHD или ADD);[19]

---

[15] Ибид, стр. 528-529.

[16] Поремећаји личности представљају карактеристичне и трајне обрасце понашања, мишљења и осећања који прилично одударају од оног што је уобичајено. Ове девијације се обично јављају у сфери воље, нагона и емоција. Поремећаји личности означавају стања или облике понашања који откривају карактеристични животни стил појединца и начин на који он комуницира с другима. Поремећај личности представља мања или већа одступања од психички нормалног понашања. Она нису последица душевне или неке друге болести, већ су пре стања, поремећаји адаптације и последица неадекватних најранијих односа. Генетски фактори се све више помињу као могући окидач за поремећај личности. Средински факторе не смемо занемарити, јер у најмању руку, на односе у примарној породици утиче и шира средина и друштво. Постоји неколико типова поремећаја личности као што су параноидни, антисоцијални, гранични, хистрионски, нарцистички, инхибирани, зависни, опсесивно-компулзивни и пасивно-агресивни поремећај личности. У појединим класификацијама неки од набројаних изостају, док се у другим срећу и подврсте горе описаних. Извор: http://psihoterapijsketeme.rs/2011/poremecaj-licnosti/20/07/2017.

[17] Биполарни поремећај, познат и као манично-депресивни поремећај, представља присуство промена расположења код особе које осцилују од потиштеног депресивног до повишеног маничног расположења. Када је особа депресивна, она се осећа тужно и безнадежно, губи интерес и не ужива у већини активности. Када се расположење промени у супротном смеру, особа се осећа еуфорично и пуно енергије. Промене расположења могу се јавити неколико пута годишње или неколико пута на дан. Иако је биполарни поремећај трајно стање, особа може одржавати равнотежу уз помоћ лекова и психотерапије. Извор:
http://www.psihoterapija.org.rs/tekstovi/item/29-bipolarni-poremecaj-raspolozenja/20/07/2017.

[18] Опсесивно-компулзивни поремећај (ОКП) спада у неуротске, анксиозне поремећаје, што значи да се манифестује кроз трајну преплављујућу стрепњу и интензивне, ирационалне страхове. Оно што ОКП разликује од других анксиозних поремећаја (фобија, паничних напада и сл.) јесте чињеница да су анксиозност и страхови повезани са понављајућим, нежељеним и наметљивим непријатним мислима – опсесијама. Опсесивне мисли нису повезане са свакодневним бригама и стварним животним проблемима, већ са специфичним садржајима (нпр. „оставио сам шпорет упаљеним”) и страховима, као што су на пример страхови од зараза, неадекватног или насилног понашања и сл. Особа препознаје ове мисли као ирационалне, покушава да их избегне или потисне, али често у томе не успева, па мисли настављају да је опседају и да продиру у ум сатима, данима, а некада и дуже. За многе људе једино решење постаје да обаве неки ритуал или неку стереотипну и по правилу обављану радњу којом ће се мисао неутралисати, страх смањити, а потенцијална опасност избећи. Извор:
http://www.savetovalistemozaik.com/sr/o-opsesivnokompulzivnom poremecaju/20/07/2017.

[19] АДХД или АДД је поремећај који људи најчешће вежу са несташном децом која не могу пратити шта им се говори нити седети мирно у столици дуже од 5 минута, али симптоми овог поремећаја могу се наставити и у одраслој доби. Иако стручњаци не знају са сигурношћу шта узрокује АДХД, сматра се да гени играју важну улогу. Други узрок би могао бити излагање алкохолу, цигаретама и другим токсинима током трудноће. За разлику од других психолошких поремећаја (као што је анксиозност или депресија), АДД не започиње у одраслој доби. Симптоми морају бити присутни од малих ногу да би се донела дијагноза АДХД-а. Симптоми АДХД-а код одраслих се показују нешто суптилније него код деце. Многе особе с временом и одрастањем науче контролисати своје понашање у одређеној мери, те стога имају блаже симптоме везано за хиперактивност и импулсивност. Извор: http://www.zdravosfera.com /adhdu-odrasloj-dobi/21/07/2017.

2. Компулзивно коцкање је израженије код млађих и средовечних људи. Коцкање у адолесцентској доби повећава ризик од развоја принудног коцкања, које код старије популације постаје озбиљан проблем;
3. Компулзивно коцкање је учесталија појава код мушкараца него код жена. Међутим, обрасци понашања коцкара међу мушкарцима и женама постали су све сличнији;
4. Породица, пријатељи, животно и радно окружење имају велики утицај на развој ове болести зависности. Наиме, ако је неко од чланова ваше породице или међу пријатељима имао проблем са коцкањем, веће су шансе да и ви имате такав проблем;
5. Поједини лекови који се користе за лечење синдрома Паркинсонове болести,[20] као што су агонисти допамина имају одређена нежељена дејства која могу довести до компулзивног понашања код неких људи, укључујући и коцкање;
6. Одређени ендогени фактори, личне подложности и склоности могу повећати ризик за ову болест зависности. Поједине карактерне црте личности: радоholичари, импулсиван темперамент, немиран карактер и недоследност у навикама, доколичари, итд., могу указивати на изложеност и рањивост у односу на зависност од коцкања…

Заједничка карактеристика патолошких коцкара је њихов интерперсонални стил, који је манипулативан са примарном тенденцијом да буду у центру пажње. Они су врло навалентни и егоцентрични. Имају перманентну потребу да се „свет врти око њих“, да им се сви диве, да их обожавају, поштују и воле. Обично имају искривљену перцепцију животне реалности, јер новац је њихова опсесивна жеља и магични кључ који отвара сва врата.

Корелација између патолошког коцкања и криминалног понашања

Неспорно је да између патолошког коцкања и криминала постоји корелација. Патолошки коцкари у фази безнађа, крајњој фази своје зависности, испољавају спремност да прибегну различитим криминалним активностима, како би обезбедили новац услед интензивне потребе за даљим коцкањем или дошли до новца за враћање дугова. Списак криминалних активности прилично је дугачак, почевши од крађе новца и вредних предмета од породице и блиских особа, „џепарења“, разбојништва, превара, проневера, проституција, фалсификовања, кријумчарење наркотика, па све до убистава… Познати су бројни случајеви да су коцкари, исфрустрирани притиском од других којима дугују, били склони и физичкој агресији са трагичним исходима. Евидентно је да постоји јака веза између патолошког коцкања и криминала, а објашњење за такав однос не може се тражити искључиво у контексту „нужности“ да се почини неко кривично дело (обезбеђивање новца за даље коцкање), већ у дубљој и комплекснијој повезаности која се може објаснити структуром личности.

[20] Паркинсонова болест је прогресивно неуролошко оболење. Захвата нервне ћелије у мозгу које стварају допамин. Симптоми болести укључују мишићни ригидитет (укоченост), тремор (подрхтавање) и промене у говору и ходу. Специфичним лековима се постиже олакшање симптома, али излечења нема. Извор: http://www.pharmamedica.rs/neurologija/parkinsonovabolest/21/07/2017.

Између односа патолошког коцкања и криминала постоји корелација, која се огледа у следећем:

1. Историја коцкања је препуна насиља и убистава;
2. Организовани криминал неретко управља коцком;
3. Значајна средства од криминалних активности улажу се у коцкарнице (прање новца и стицање профита);
4. Преко коцкарница се индиректно подстрекава криминал;
5. Патолошки коцкар је део социјалног круга којем припада и криминалац;
6. Патолошки коцкар веома често учествује у прикривању криминалаца и кривичних дела;
7. Патолошки коцкар се јавља и као саучесник или суизвршилац кривичних дела;
8. Патолошки коцкар је подстрекач на криминал и друге асоцијалне активности;
9. Патолошки коцкар се јавља као непосредни извршилац кривичних дела;
10. Код особа склоних криминалним радњама постоји интензивнија и потреба за коцкањем, што је често у сагласности са њиховим (антисоцијалним) потребама за узбуђењем и брзом зарадом;
11. Патолошки коцкари и криминалци испољавају агресивно и насилничко понашање, како према својим породицама, тако и према свом блиском окружењу;
12. Исте предиспозиције које особу „вуку“ ка криминалу воде и у патолошко коцкање (потреба за адреналином, узбуђењем и неизвесношћу, могућност да се брзо дође до новца, итд.);
13. Заједничка одлика коцкара и криминалаца је спремност на велике ризике, јер зарад материјалне добити стављају свој, а и живот других, у опасност;
14. Код патолошких коцкара и криминалаца евидентан је утицај додатних зависности (наркотика, алкохола или других супстанци) које олакшавају прелажење даљих граница социјално прихватљивог понашања.

Веза између проблематичног коцкања и криминалитета у популацији одраслих особа, испитивана је и потврђена бројним истраживањима. Преваленција кривичних дела почињених од стране одраслих особа са сврхом финансирања коцкарских активности, креће се између 65-89%,[21] а најчешћа кривичних дела су превара, крађа, препродаја психоактивних супстанци, финансијски криминалитет, проневера и кривотворење.[22] Прегледом 27 студија у различитим земљама које су за циљ имале истраживање коцкарских активности међу затвореничком популацијом, утврђен је удио од чак 30% проблематичних

[21] Robert Ladouceur, Jean - Marie Boisvert, Michel Pépin, Michel Loranger, Caroline Sylvain, "Social cost of pathological gambling", *Journal of Gambling Studies, December 1994, Volume 10, Issue 4*, Springer Link, USA, pp. 399–409; Henry Lesieur and Sheila Blume, "Modifying the Addiction Severity Index for Use with Pathological Gamblers", *American Journal on Addictions, Summer 1992, Volume 1, Issue 3*, American Academy of Addiction Psychiatry, pp. 240-247; Gerhard Meyer, "Pathological Gambling and Criminal Behavior", *Presented at the 10th International Conference on Gambling and Risk-Taking*, Montreal, 1997; Citirano prema: Maggie E. Magoon, Rina Gupta, Jeffrey Derevensky, "Juvenile Delinquency and Adolescent Gambling: implications for Juvenile Justice System", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, 2005, pp. 690-710.

[22] Robert Ladouceur, Jean - Marie Boisvert, Michel Pépin, Michel Loranger, Caroline Sylvain, "Social cost of pathological gambling", *Journal of Gambling Studies, December 1994, Volume 10, Issue 4*, Springer Link, USA, pp. 399–409; Citirano prema: Maggie E. Magoon, Rina Gupta, Jeffrey Derevensky, "Juvenile Delinquency and Adolescent Gambling: implications for Juvenile Justice System", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, 2005, pp. 690-710.

коцкара.[23] У узорцима особа које су у третману коцкања, утврђена је повећана партиципација у криминалним активностима: 58% чинило је кривична дела везана уз коцкање, а 21% кривична дела невезана уз коцкање.[24] Иако је сличних истраживања међу адолесцентима пуно мање, она показују сличан тренд. Преваленција проблематичног коцкања међу малолетним делинквентима смештеним у институционалном третману износи чак 21%, а њих од 18-35% манифестује одређене симптоме специфичне за проблематично коцкање.[25] Видљиво је да је наведена стопа до 9 пута већа од оне у редовној адолесцентној популацији, те чак 20 пута већа од стопе проблематичног коцкања у редовној одраслој популацији. Детаљније истраживање навика коцкања међу делинквентима (H=1.851), показало је да је 3,9% њихових кривичних дела било везано уз коцкање што и није значајан постотак. Но, од тога чак 89% чине крађа или тешка крађа[26] тј. тежа кривична дела. Хаксли и Керол *(енг. Huxley and Carroll)* пронашли су да, од кривичних дела везаних уз коцкање, највећи удео чине крађе (23%).[27] Кроз истраживања спроведена на популацији адолесцената који задовољавају критеријуме за проблематично, тј. патолошко коцкање потврдила се хипотеза да је већа вероватноћа да ће починити кривично дело: 42,4% посуђивало је и крало новац за коцкање, 21% размишљало је о чињењу кривичних дела, 24% крало је новац од родитеља, а 12% починило је кривично дело крађе.[28] Већина патолошких коцкара је есенцијално ненасилна популација која се окреће криминалу у фази очаја изазваног прекомерним губицима и последицама па их ипак 70-80% почини кривично дело током болести, а које је директно везано уз коцкање.[29] Наведени статистички подаци, иако фрапантни

[23] Robert J. Williams, Jennifer Royston, Brad F. Hagen, "Gambling and Problem Gambling within forensic population: A review of the literature", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, 2005, pp. 665-689.

[24] Alex Blaszczynski, Zachary Steel, Nathaniel McConaghy, "Impulsivity in pathological gambling: the antisocial impulsivist", *Addiction, Jan 1997; 92(1)*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, 1997, pp. 75–87. Citirano prema: Sandeep Mishra, Martin L. Lalumière, Michael Morgan, Robert J.Williams, "An Examination of the Relationship Between Gambling and Antisocial Behavior", *Journal of Gambling Studies, September 2011, Volume 27, Issue 3*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, 2011, pp. 409-426.

[25] Jeffrey L. Derevensky and Rina Gupta, (1998b) "Work in progress: Child and adolescent gambling problems: A program of research", *Canadian Journal of School Psychology, Volume 14, Number I*, SAGE Journals, 1998, pp. 55–58.; James R. Westphal, Jill A. Rush, Lee Stevens and Lera J. Johnson, 1998. "Pathological gambling among Louisiana students: grades six through twelve", *Paper presented at the American Psychiatric Association Annual Meeting*, Toronto, Ontario, 1998; Citirano prema: Maggie E. Magoon, Rina Gupta, Jeffrey Derevensky, "Juvenile Delinquency and Adolescent Gambling: implications for Juvenile Justice System", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, 2005, pp. 690-710.

[26] Tim Yeoman, Mark Griffiths, "Adolescent Machine Gambling and Crime", *Journal of Adolescence, Volume 19, Number 1, Feb 1996*, Elsevier, Amsterdam, Netherlands, 1996, pp. 99-104.

[27] Justine Huxley, Douglas Carroll, "A survey of fruit machine gambling in adolescents", *Journal of gambling studies, June 1992, Volume 8, Issue 2*, Springer Link, USA, 1992, pp. 167-179.

[28] Jeffrey L. Derevensky and Rina Gupta, "Prevalence estimates of adolescent gambling: A comparison of the SOGS-RA, DSM-IV-J and the GA-20 Questions", *Journal of Gambling Studies, Autumn 2000, Volume 16, Number 2-3*, Springer Link, USA, 2000, pp. 227-251.

[29] Elvira Koić, *Problematično i patološko kockanje*, Zavod za javno zdravstvo „Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije, Virovitica, 2009, str. 36.

и забрињавајући, могу дати варљиву слику у односима патолошког коцкања и криминала. Имајући у виду „невидљивост“ овог феномена уз континуирани пораст могућности за коцкање, подаци могу бити још прогресивнији.

Превенција патолошког коцкања

Сврха стручних терапија у лечењу зависника од коцкања је да покушају да открију и блокирају психолошке факторе који покрећу особе на коцкање, а потом да укључе технике релаксације и избегавање стимуланса повезаних са коцком. У погледу превенције патолошког коцкања постоји тенденција да се пронађу адекватна решења за „тешке зависнике“. У том правцу треба узети у обзир сву комплексност проблема, јер је немогуће предвидети како ће неко реаговати и од рекреативног коцкања, развити навику ка тешкој зависности и поремећају компулзивног коцкања.

Превенција патолошког коцкања може бити примарна, секундарна и терцијарна:[30]

1. **Примарну превенцију** би требало спроводити у школама са целом популацијом ученика. Најбоље резултате даје вршњачка едукација међу младим средњошколцима. Они показују велико интересовање за ову област, и свакодневно срећу пријатеље који су зависни од свакодневног коцкања. Потребно је образовати тим младих вршњачких едукатора који би прошли обуку за рад са младима на превенцији коцкања;
2. **Секундарна превенција** се ради са особама које су већ имале искуство са коцкањем, али њихово понашање није прешло у патологију. Може се радити саветовањем са психологом, спец. педагогом, неуропсихијатром;
3. **Терцијарна превенција** се ради са тешким случајевима зависника којима је потребан дуготрајни третман, са људима који су обучени за рад са коцкарима, или зависницима. Терцијарна превенција захтева дуготрајно праћење после одрађеног програма за превазилажење проблема. Ова превенција се обавља искључиво у организацијама и институцијама које се баве патолошким коцкањем;
4. Постоји недовољна информисаност младих о коцкању и патолошком коцкању, разликама и начинима како се прелази граница и постаје патолошки коцкар. Потребно је превентивно утицати на младе, како би знали да је патолошко коцкање јако опасно и веома се тешко лечи. Потребно је на време уочити, да ли у младом човеку постоји превелика жеља за коцкањем која га лагано може увести у проблематично коцкање;
5. Проблематично коцкање је оно коцкање које се не може контролисати, постаје опсесија и одузима већи део дана коцкара. Он планира шта ће играти, планира како ће уложити свој новац, од кога ће позајмити новац за игру. Ово коцкање се јако тешко и дуготрајно лечи, и често је нажалост код неких особа безуспешно. У медицини је проценат излечења око 5%. Рецидиви су могући увек и зато је неопходно стално праћење;
6. О постојању овог проблема говоре нам бројне породице младих људи. Чести су примери средњошколаца који се коцкају дуже од 3 године. Значи, да су почели

[30] Herc Time – Centar za edukaciju i odvikavanje od kockanja, http://www.kockanje.org/prevencija.php/22/07/2017.

пре 15 године и да свакодневно посећују кладионице, иако је законом малолетним лицима забрањено да се кладе.

Напослетку, сваки коцкар је јединствена особа, која захтева посебан приступ и пажњу у поступку лечења, те прилагођавање програма терапије, јер неки метод који је помогао једном коцкару, неће бити нужно делотворан за другог. Највећи искорак у излечењу представља степен мотивисаности зависника. Прекидање ове навике захтева огромну енергију у тежњи да се успоставе и повежу „затегнуте и прекинуте везе“ на коцкарском путу „невоља и очаја“. Заправо, постоји веома мало поузданих статистичких података о броју људи који су се успешно излечили од поремећаја патолошког коцкања. Многи програми опоравка имају високу стопу „осипања“ и рецидива. Самопомоћ је храбар корак, али који у крајњем исходу може дезавуисати напоре зависника ка промени нездравог понашања и размишљања. Стога је, примењивање терапије за основне психолошке поремећаје, породичне терапије, когнитивно-бихејвиоралне терапије (КБТ), односно комбинација више од једног од ових приступа, вероватно најефикаснији начин за опоравак од ове болести зависности.

Закључак

Америчка психијатријска асоцијација формално класификује патолошко коцкање као поремећај контроле импулса. Овај поремећај се може дефинисати као неспособност суздржавања од извођења неког порива или нагона који је опасан за друге или за саму особу и који је обично обележен задовољством, након што се изведе... Прецизније, зависност од коцкања може бити узрокована менталним здравственим стањем познатим као опсесивно-компулзивни поремећај (врста неурозе коју карактеришу опсесивне (принудне, интрузивне, наметљиве) мисли и компулзивне (присилне) радње (задаци или ритуали) у покушају да се редукује или неутралише нереалан страх, стрепња или анксиозност). Опсесивни део стања се односи на особу која опсесивно размишља о једној активности - у овом случају, коцкању. Присилан део болести се односи на особу која изводи своје опсесије како би ублажила стрес и анксиозност. Један од примарних концепата који се тичу поремећаја контроле импулса, попут коцкања, је недостатак емоционалне регулације (свесни или несвесни начин на који покушавамо да утичемо на своја осећања и на то како их испољавамо). Исход емоционалне регулације је смањена или појачана емоционална реакција било у интензитету или трајању. *Harvard Health Publications* наводи да када се зависници од коцкања уздрже од коцкања, доживљавају немир и раздражљивост, и друге класичне **симптоме апстиненцијалне кризе**.

Зависност од коцкања код неких људи може бити продукт генетских фактора, односно генетске предиспозиције према зависним понашањима (компулзивно коцкање се може наследити од једног или оба родитеља). Код патолошких коцкара освајање и губитак изазива допамин у мозгу и награђује особу

на исти начин као и храна. Установљено је да коцкање утиче на исте наградне центре у мозгу као и лекови попут метамфетамина. Постоје озбиљни фактори ризика који могу неконзистентно утицати на коцкање. То укључује злостављање, породичну историју коцкања, поремећаје личности, поремећаје расположења и злоупотребе супстанци. Неки зависници од коцкања у тој опсесивно-компулзивној радњи траже излаз, и она служи као бекство из спољног света и реалности. Психолози и психијатри често на ову зависност гледају као на патолошки механизам који се користи за избегавање тренутних или прошлих трауматских проблема. Преживљена траума у детињству може нанети озбиљне психолошке штете особи и може довести до когнитивних изобличења и других патологија у каснијој животној доби. Због тога, многи аутори, „бег од свакодневних животних проблема“ и превладавање трауматских искустава из прошлости (попут злостављања, занемаривања) посматрају као најснажнији предиктор у зависности од коцкања и рецидива.

Са ширењем могућности за коцкање, број проблематичних коцкара расте, што је праћено повећањем криминалних активности у вези са коцкањем. Већина ових злочина почињених од стране проблематичних коцкара не укључује насиље, међутим има кривичних дела која могу резултирати озбиљним повредама. Бројна истраживања указују на то да су проблематични коцкари више укључени у криминал у односу на општу популацију. Око 50% проблематичних коцкара почине кривична дела, а већина тих дела је подстакнута њиховим коцкањем (да обезбеде новац за коцкање или за враћање коцкарских дугова). Чак 80% до 90% патолошких коцкара у анонимним анкетама признаје да јесу учинили нешто незаконито да би добили новац за коцкање. Злочини најчешће укључују: преваре, фалсификовање, проневеру, крађу, продају дроге или украдених предмета, провале, пљачке, и др. Такође, везе између патолошког коцкања и злоупотребе супстанци и злоупотребе супстанци и криминалног понашања додатно компликују однос између коцкања и криминала. Дакле, ради се о једном комплексном феномену, па имајући у виду наведено, превенција и лечење зависности од коцкања представљају веома сложен процес.

Литература:

1. Američka psihijatrijska udruga (1996): *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*, četvrto izdanje, međunarodna verzija, Naklada Slap, Jastrebarsko.
2. Bjelajac, Željko (2017): *Bezbednosna kultura-Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
3. Blaszczynski, Alex (2002): “Pathways to pathological gambling: Identifying typologies”, *The Electronic Journal of Gambling Issues: eGambling, Issue 6, Febrиary, 2002*, Centre for Addiction and Mental Health, Toronto, Ontario, Canada, http://www.collectionscanada.gc.ca
4. Blaszczynski, Alex; Steel, Zachary; McConaghy, Nathaniel (1997): “Impulsivity in pathological gambling: the antisocial impulsivist*”, Addiction, Jan 1997; 92(1)*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, pp. 75–87.

5. Comings, David E.; Rosenthal, Richard J.; Lesieur, Henry R.; Rugl, Loreen J. (1996): "A study of the dopamine D2 receptor gene in pathological gambling", *Pharmacogenetics 6 (3), Jun 1996*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, pp. 223–234.
6. Derevensky, Jeffrey L. and Gupta, Rina (1998b): "Work in progress: Child and adolescent gambling problems: A program of research", *Canadian Journal of School Psychology, Volume 14, Number 1*, SAGE Journals, pp. 55–58.
7. Derevensky, Jeffrey L. and Gupta, Rina (2000): "Prevalence estimates of adolescent gambling: A comparison of the SOGS-RA, DSM-IV-J and the GA-20 Questions", *Journal of Gambling Studies, Autumn 2000, Volume 16, Number 2-3*, Springer Link, USA, pp. 227-251.
8. Huxley, Justine; Carroll, Douglas (1992): "A survey of fruit machine gambling in adolescents", *Journal of gambling studies, June 1992, Volume 8, Issue 2*, Springer Link, USA, pp. 167-179.
9. Koić, Elvira (2009): *Problematično i patološko kockanje*, Zavod za javno zdravstvo „Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije, Virovitica.
10. Ladouceur, Robert; Boisvert, Jean – Marie; Pépin, Michel; Loranger, Michel; Sylvain, Caroline (1994): "Social cost of pathological gambling", *Journal of Gambling Studies, December 1994, Volume 10, Issue 4*, Springer Link, USA, pp. 399–409.
11. Lažetić, Goran: „Zavisnost od kockanja – Vrste zavisnika do kockanja", http://lazeticblogspot.com
12. Lesieur, Henry and Blume, Sheila (1992): "Modifying the Addiction Severity Index for Use with Pathological Gamblers", *American Journal on Addictions, Summer 1992, Volume 1, Issue 3*, American Academy of Addiction Psychiatry, pp. 240-247.
13. Magoon, Maggie E.; Gupta, Rina; Derevensky, Jeffrey (2005): "Juvenile Delinquency and Adolescent Gambling: implications for Juvenile Justice System", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, pp. 690-710.
14. McConaghy, Nathaniel; Blaszczynski, Alex; Frankova, Anna (1991): "Comparison of imaginal desensitization with other behavioural treatments of pathological gambling: A two to nine year follow-up", *The British Journal of Psychiatry, vol. 159, no. 3, September 1991*, The Royal College of Psychiatrists, London, pp. 390–393.
15. Meyer, Gerhard (1997): "Pathological Gambling and Criminal Behavior", *Presented at the 10th International Conference on Gambling and Risk-Taking*, Montreal.
16. Mishra, Sandeep; Lalumière, Martin L.; Morgan, Michael; Williams, Robert J. (2011): "An Examination of the Relationship Between Gambling and Antisocial Behavior", *Journal of Gambling Studies, September 2011, Volume 27, Issue 3*, PubMed, U.S. National Library of Medicine, USA, pp. 409-426.
17. Peele, Stanton (2001): "Is Gambling an Addiction Like Drug and Alcohol Addiction? Developing Realistic and Useful Conceptions of Compulsive Gambling", *The Electronic Journal of Gambling Issues: eGambling, Issue 3, February, 2001*, Centre for Addiction and Mental Health, Toronto, Ontario, Canada, http://www.camh.net
18. Westphal, James R.; Rush, Jill A.; Stevens, Lee and Johnson, Lera J. (1998): "Pathological gambling among Louisiana students: grades six through twelve", *Paper presented at the American Psychiatric Association Annual Meeting*, Toronto, Ontario.
19. Williams, Robert J.; Royston, Jennifer; Hagen, Brad Ф. (2005): "Gambling and Problem Gambling within forensic population: A review of the literature", *Criminal Justice and Behavior, Vol. 32, Issue 6*, SAGE Journals, USA, pp. 665-689.
20. Yeoman, Tim; Griffiths, Mark (1996): "Adolescent Machine Gambling and Crime", *Journal of Adolescence, Volume 19, Number 1, Feb 1996*, Elsevier, Amsterdam, Netherlands, pp. 99-104.

Internet izvori:

1. http://lazeticblogspot.com
2. http://psihoterapijsketeme.rs
3. http://www.camh.net
4. http://www.collectionscanada.gc.ca
5. http://www.domzdravljaberane.me
6. http://www.kockanje.org
7. http://www.mayoclinic.org
8. http://www.pharmamedica.rs
9. http://www.psihoterapija.org.rs
10. http://www.savetovalistemozaik.com
11. http://www.zdravosfera.com

PATHOLOGICAL GAMBLING AND CRIME

Summary: In most cultures around the world, gambling is socially acceptable and legal activity for fun. Today are available various types of gambling activities, national lottery, scratchcards, internet gambling, casino games, sports betting, bingo, slot machines, a private betting, etc. While the vast majority of gambling and recreational activities without adverse consequences, the minority this habit progresses to pathological gambling, turning into an obsessive compulsive disorder, which negatively affects the individual, family and society. This disorder is associated with high rates of psychiatric comorbidity, abuse of alcohol, drugs and other psychoactive substances. To finance their unhealthy habit pathological gamblers often resort to criminal activities, from petty crimes to violent crimes. Pathological gambling is a serious health problem, but the early identification, prevention and appropriate professional treatment can limit and mitigate long-term adverse effects and improve the outcome for addicts and their environment.

Key words: gambling, addiction, pathological gambling, typology of gambling, crime prevention

ЈЕЛЕНА МАТИЈАШЕВИЋ-ОБРАДОВИЋ*
Правни факултет за привреду правосуђе
Нови Сад
ДРАГАН ИЛИЋ**
Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 351.78:351.74/.76
Монографска студија
Примљен: 28.08.2017
Одобрен: 27.09.2017
Страна: 203-215

УТИЦАЈ КОРУПЦИЈЕ НА БЕЗБЕДНОСТ ДРУШТВА, СА ОСВРТОМ НА ЕТИОЛОГИЈУ И ФЕНОМЕНОЛОГИЈУ КОРУПТИВНОГ ДЕЛОВАЊА У СЕКТОРУ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Корупција је феномен који прати сва друштва у свим временима. Реч је о комплексној појави, веома заступљеној у пракси, чији су носиоци изузетно бројни. Имајући у виду значај теме, у раду је након релевантних теоријских одређења, учињен осврт на етиологију и феноменологију коруптивног деловања у сектору безбедности. Изведени закључци указују на то да је већина држава са спознајом да је корупција овладала најзначајнијим или пак скоро свим областима живота и рада савременог човека борбу против исте фокусирале на легислативни план. Овакав став је према мишљењу појединих теоретичара исправан јер, како истичу, када је у питању сузбијање корупције једина ефективна стратегија је она која комбинује репресивни и превентивни приступ и одговарајуће мере. Имајући у виду да је генератор корупције у службама безбедности политизација њиховог рада, као и рада државне администрације уопште, већина аутора сагласна је да је ради спречавања политизације служби безбедности неопходно уредити њихову професионалну аутономију у односу на органе извршне власти, те јачање њиховог интегритета. Сматра се да је овакав приступ најбољи начин контроле служби безбедности, а ради спречавања коруптивног деловања њихових припадника. Анализирајући ставове водећих теоретичара правних и безбедносних наука закључује се да се корупција не може искоренити, нити ће икада постојати таква могућност. Оно што треба успоставити и одржавати, јесте баланс у односу на заступљеност корупције, њене размере, модалитете у којима се појављује, те последице које изазива.

Кључне речи: корупција, безбедност друштва, етиологија корупције, феноменологија корупције, корупција у сектору безбедности

Корупција представља најперфиднији и најтежи вид организованог криминала који доприноси његовој експанзији и укорењивању у све поре друш-

* jela_sup@yahoo.com
** prof.dragan.ilic@gmail.com

твеног система. Напори који се улажу у борби против корупције у смислу промоције професионалних кодекса државних службеника, судија, лекара, полицајаца, менаџера и адвоката прилично су бледи и слабо уочљиви. Корупција је у неким источним државама временом постала део обавезних пословних обичаја. Пажљиви аналитичар ће установити разлику између „демократије у процесу транзиције" и тзв. „зреле демократије". Наиме, демократија која је зрела не познаје појаву масовне корупције, јер је у свести грађана урезана одбојност према сличним појавама.[1] Међународна заједница је корупцију због високог степена друштвене опасности и угрожености законитог функционисања државних и привредних институција и служби поставила на исти ниво са тероризмом и организованим криминалитетом.[2]

Корупција је феномен који прати сва друштва у свим временима, а разлике су само у степену и врсти корупције којом су захваћена поједина друштва, утицајне друштвене групе или појединци. Корупција је комплексна појава. Њених потенцијалних носилаца је много. Најједноставнија пракса у корупцији јесте подмићивање. Међутим, како се приближавамо вишим нивоима одлучивања, механизми корупције постају сложенији. Корист престаје бити само финансијска. На овим нивоима новац више није нужно у игри, већ се тргује утицајем, власништвом над каквим добрима, обећава „услуга за услугу" или привилеговани третман. Све ово чини се како би била донесена одлука или предузета мера који иде у корист онога ко иницира корупцију.[3] Како Марковић и Аврамовић истичу, један од глобалних друштвених феномена са изразито негативним консеквенцама који се најчешће испољава као облик организованог криминала и коме се данас посвећује посебна пажња на националном и међународном плану јесте корупција. Због тешких последица друштвене, економске и политичке природе које превазилазе националне границе, корупција представља међународни проблем.[4]

Корупција представља велико друштвено зло, а то се најпрегледније види из Извештаја Комитета за цивилне слободе и међународне послове Европске уније према коме корупција:

- смањује поверење у Владу и њене институције;
- лагано руши демократију и стабилност политичког уређења као и кредибилитет политичара и ефикасност државних службеника;
- поткопава економски развој државе. У пракси, државни службеници преусмеравају инвестиције са подручја образовања у капиталне пројекте. Намерно повећавају техничку захтевност пројекта у јавном сектору да би досегли више поткупнине;
- смањује еколошке и грађевинске стандарде, као и квалитет јавне инфраструктуре;

[1] Бјелајац, Ж.,"Корупција као вид организованог криминала», *Право – теорија и пракса*, (25) 3-4, 2008, стр. 47-54.

[2] Марковић, М., Аврамовић, Н., „Корупција у међународном праву и законодавству Републике Србије", у: *Право и изазови XXI вијека* (ур: Мирко Кулић), Европски универзитет Брчко дистрикта, 15-27, Брчко, 2014, стр. 18.

[3] Хаџић, М., Милосављевић, Б., Петровић, П., Савковић, М., Ђорђевић, С., Пејовић, Д. и Милошевић, М., *Корупција у сектору безбедности Србије* (ур. Предраг Петровић), Београдски центар за безбедносну политику, Београд,2013, стр. 13.

[4] Марковић, М., Аврамовић, Н., op. cit., 2014, стр. 18.

- представља одскочну даску за криминал «белих крагни». Тек са појавом корупције политичар заиста постаје проститутка, а државни функционер, уместо да служи народу, њен роб. У Немачкој су установили да су у трећини примера организованих криминалних активности учествовали и јавни службеници;
- у вези са међународним криминалом, омогућује велике преваре владиних чиновника и политичких функционера. Примера ради, корупција јача трговину дрогама и олакшава кријумчарење свих врста оружја, а уз то омогућава криминалцима да правовремено побегну од руке правде.[5]

Имајући у виду значај теме у раду ће се, након релевантних теоријских одређења, учинити осврт на етиологију и феноменологију коруптивног деловања у сектору безбедности.

Ставови савремене теоријске мисли о појму корупције и појму безбедности

Као појава, корупција је присутна кроз читаву историју и предмет је расправа различитих дисциплина: права, социологије, филозофије, политикологије. Корупција (corruptio — покварености, поткупљивање, подмићивање) је поступак подмићивања службене особе од које се захтева да уз одређену провизију а у корист даваоца мита, учини оно што не сме или да не учини оно што по службеној дужности мора да чини: да некоме пружи противправну услугу, омогући привилегију, смањи или опрости порез или одређену казну. Корупција је феномен који прати сва друштва у свим временима, а разлике су само у степену и врсти корупције којом су захваћена поједина друштва, утицајне друштвене групе или појединци.[6]

Не постоји дефиниција корупције која је општеприхваћена. У најширем смислу, корупција подразумева свако кварење, односно одступање од утврђених правила и норми. У ужем смислу, она подразумева да носилац јавне функције злоупотребљава поверена јавна овлашћења ради стицања одређене користи, како материјалне (нпр. новац), тако и нематеријалне (нпр. неке услуге).[7] Управо зато што још увек не постоји јединствени и општеприхваћени појам и дефиниција корупције[8] - иако се ради о појави давнашњег порекла - у правној, социолошкој, филозофској, безбедносној, политиколошкој и другој литератури се могу пронаћи различита одређења овог појма.[9] При томе поједини аутори дају јасне и прецизне дефиниције, за разлику од оних који описним путем покушавају да што шири круг различитих облика појавног манифе-

[5] Бјелајац, Ж., *Организовани криминал вс Србија*, ДТА, Београд, 2008.
[6] Митровић, М., „Друштвени корени криминалитета у Србији“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 56 (120), Нови Сад, 2006, стр. 113-128.
[7] Хаџић, М. et al., op. cit., стр. 13.
[8] Деренчиновић, Д., „Мит о корупцији“, *Зборник Правног факултета у Загребу*, 51 (6), 2001, стр.1465-1468.
[9] Полшек, Д., „Социолошка објашњења корупције“, *Друштвена истраживања*, 8 (2-3), 1999, стр. 443-455.

стовања корупције подведу под обележја и карактеристике овог појма. Има и оних аутора који се задовољавају простим тумачењем законом одређеног појма корупције (кроз кривична дела примања мита и давања мита), и то најчешће због појма како је одређен у одредбама кривичног законодавства односне државе.[10]

Према Ђурићу, корупција представља претњу владавини права, демократији и људским правима, подрива добру владавину, правичност и социјалну правду. Она уништава конкуренцију, омета економски развој и угрожава стабилност демократских институција и моралне основе друштва. Због тога су државе ангажоване на изградњи свог националног антикорупцијског законодавства, али и на успостављању што тешње међународне сарадње у сузбијању корупције.[11] Према Ћирићу, корупција је злоупотреба јавних овлашћења за приватну корист.[12] Корупција је сваки облик злоупотребе овлашћења због личне или групне користи, било да се ради о јавном или приватном сектору.[13] Према Стојиљковићу, пак, структурално посматрано, три су конститутивна елемента за одређење корупције: (1) јавна овлашћења; (2) њихова злоупотреба и (3) остварена корист.[14]

У Кривичном законику (КЗ)[15] Србије, у поглављу двадесет другом, под називом „Кривична дела против привреде“, прописан је низ кривичних дела који у себи посредно инкорпоришу коруптивне елементе бића кривичног дела, те су као таква односна понашања квалификована као недозвољена и противправна. Два кривична дела из поменуте групе код којих се корупција као појава непосредно рефлектује јесу „Примање мита у обављању привредне делатности» (члан 230 КЗа) и „Давање мита у обављању привредне делатности» (члан 231 КЗа). Одређујући основне и привилеговане облике за оба кривична дела, КЗ истовремено даје и дефиниције санкционисаних понашања која су у законском и реалном смислу веома важан чинилац коруптивних активности у ужем смислу. Како се може видети, законодавац у Републици Србији санкционише обе стране у коруптивном деловању – дакле, како даваоца мита тако и примаоца истог.

Наиме, према одредбама члана 230 КЗа, казниће се свако ко при обављању привредне делатности за себе или другог, непосредно или посредно, захтева или прими поклон или другу корист или ко прими обећање поклона или друге користи да закључи уговор или постигне пословни договор или

---

[10] Алибунарић, В.: „Улога медија у борби против корупције“, Загреб, 2002. године, 56-69; Сачић, Н.: „Корупција, судство и медији“, Криминалистичке шеме, Сарајево, број 3-4/2003. године, 361-375.

[11] Ђурић, С., Међународне конвенције против корупције и људска права, У: Зборник радова Удружења за међународно кривично право, Тара, 2009, стр. 630.

[12] Ћирић, Ј. (2010). *Корупција- проблеми и превазилажење проблема*. Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, Београд, стр. 8.

[13] Ibid.

[14] Стојиљковић, З., «Политичка корупција и слаба држава», *Филозофија и друштво*, 24 (1), 135-159, Београд, 2009. стр. 144-145.

[15] Кривични законик, „Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

пружи услугу или да се уздржи од таквог деловања или кршењем других дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања или другог правног лица за које или у којем ради или другог лица. Такође ће се казнити и учинилац дела који, после закључења уговора или постизања пословног договора или после пружене услуге или уздржавања од таквог деловања, за себе или другог захтева или прими поклон или другу корист или прихвати обећање поклона или друге користи. Према одредбама члана 231 КЗа, казниће се свако ко учини, понуди или обећа поклон или другу корист лицу да оно при обављању привредне делатности, закључи уговор или постигне пословни договор или пружи услугу или се уздржи од таквог деловања или крши друге дужности у обављању привредне делатности на штету или у корист субјекта привредног пословања за које или у којем ради или на штету или у корист другог правног или физичког лица или ко посредује при оваквом давању поклона или друге користи. Учинилац дела који је дао поклон или другу корист на захтев лица да оно при обављању привредне делатности закључи уговор, постигне пословни договор, пружи услугу или крши дужност, а дело је пријавио пре него што је сазнао да је оно откривено, може се ослободити од казне.

Анализирајући појам безбедности може се уочити да је он један веома комплексан и изразито сложен друштвени феномен. Под појмом безбедности су се кроз различита историјска раздобља подразумевали разни садржаји. Етимолошки посматрано, израз безбедност потиче од латинске речи securitas–atis, што значи безбедност, одсуство опасности, извесност, самопоуздање, неустрашивост, заштићеност (securus лат. – сигуран, безбедан, поуздан, неустрашив, уверен, сталан, чврст, одан, истинит, итд.).[16]

Развој доктрине безбедности повезан је са решењем низа филозофско-методолошких и теоретских проблема. Један од њих је појам безбедности, као интегративни појам који подразумева све видове безбедности (економску, војну, геополитичку, политичку, информациону, социјалну, демографску, еколошку, генетичку и друге), али који се не своди на њихов прост збир.[17] Безбедност је, у концептуалном смислу, толико спорна да није (ни приближно) могуће постићи сагласност око њеног значења. Основни спорови у дефинисању појма безбедности потичу од вредносних ставова, односно од вредности које треба да се штите (физичка и имовинска сигурност, политичка независност, територијални интегритет, међународни мир и слично) и основног субјекта који је предмет заштите (грађанин–појединац, држава, међународна заједница, социјална сигурност, економски систем, животна средина...).[18] Према ставовима многих савремених аутора у правној и безбедносној теорији, суштина безбедности је заправо стање заштићености личности, друштва, државе, националних интереса, показатељ о стању система у односу на неповољна дејства.

---

[16] Гаћиновић, Р., Класификација безбедности, *Наука, безбедност, полиција*. 12 (2), 3 – 26, Београд, 2007, стр. 3-4.

[17] Гаћиновић, Р., «Безбедност као научна дисциплина», *Безбедност*. 50 (1-2), 5-21, Београд, 2008, стр. 6.

[18] Драгишић, З., «Систем националне безбедности – покушај дефинисања појма», *Војно дело.* 61 (3), 162-176, 2009, Београд, стр. 163.

Као полазно становиште узимамо да синоним за савремени концепт безбедности можемо узети концепт свеобухватне безбедности. Једна од тема која се појавила након Хладног рата је била како отићи даље од традиционалних сагледавања безбедности. Природа међународне безбедности је доживела велике промене. Безбедносни изазови се не односе више само на одбрану територије државе, већ су постављени захтеви за посвећивањем веће пажње на: људска права, политичку стабилност и демократију, културни и верски идентитет, социјална питања, загађење животне средине, миграцију становништва итд. Та питања полако постају важна за проучавање безбедности и спречавање сукоба.[19] Према Петрески и Илиев, у савременим земљама, политички, безбедносни и други интереси грађана из дана у дан се моделирају, трансформишу се, добијају на садржају у сагласности са општим цивилизацијским променама. Постоји велики број изазова и разне форме деструкција, више извора угрожавања, који добијају глобални карактер и доводе у питање опстанак и егзистенцију људи. Разне форме и инструменте насиља као што су верски и културни тероризам, организовани криминал, наркоманија те оружје за масовно уништење и разарање недвосмислено подсећају на данашњу друштвену реалност.[20]

Савремени научни приступи појам угрожавања посматрају као релативну друштвену појаве, условљену различитим факторима и зависну од многих околности. Оно што за једно друштво може бити појава угрожавања, за друго не мора, и слично. Под појмом угрожавања, подразумевају се друштвене појаве или понашања настала деловањем човека (појединачно или групно), природе или техничких система у дужем периоду које су значајнијег обима, при чему настају или могу настати штетне последице по интегритет човека, његову слободу, имовину и здравље, као и по интегритет и по субјективитет државе и њених институција, вредности које она штити као и вредност међународне заједнице.[21] Облици угрожавања се обично сврставају у две категорије – у спољне и унутрашње. Спољни облици угрожавања безбедности су они код којих фактори угрожавања долазе изван територије земље, док су унутрашњи облици угрожавања безбедности они код којих фактори угрожавања егзистирају унутар земље. Обе категорије облика угрожавања могу бити оружани и неоружани.

Анализирајући безбедносне претње, Ковачевић наводи да оно што је карактеристично за савремене ризике и по чему се они разликују од ранијих, оних у традиционалним друштвима, јесте то што захватају све земље, државе и народе и зато њихова опасност није само глобална, него је и регионална и локална па, према томе, и лична. Произведени ризици су ризици који превазилазе границе држава и нација.[22] У ризике и изазове безбедносних претњи савреме-

---

[19] Кекић, Д., «Култура безбедности у савременим схватањима безбедности», *Међународни проблеми*, 56 (2-3), 221–248, 2014, стр. 229.

[20] Петрески, Д и Илиев, Е., „Безбедносни изазови у региону“, у: *Мултикултуралност и савремено друштво – право, безбедност* (ур. Милан Живковић), Висока школа „Правне и пословне академске студије др Лазар Вркатић“, Нови Сад, 447-458, 2013, стр. 448.

[21] Стајић, Љ., *Основи безбедности – са основама истраживања безбедносних појава*. Факултет цивилне одбране и Издавачка кућа „Драганић“, Београд, 2005, стр. 45.

[22] Ковачевић, Б., „Ризици и безбједносне пријетње“, у: *Ризици и безбједносне пријетње* (ур. Брацо Ковачевић), Удружење наставника и сарадника Универзитета у Бањој Луци и Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања, 7-14, Бања Лука, 2015, стр. 10.

ног доба према мишљењу Ковачевића спадају: глобализација, интеграције и дезинтеграције; спорт и тероризам; еколошки ризици; сиромаштво, незапосленост, социјалне неједнакости; геополитика и безбедносне претње; организовани криминалитет; нуклеарно-хемијско-биолошки тероризам; религија и ризици; цубер ризици и изазови; медијске манипулације; илегалне миграције; трговина људима; корпоративна (не)безбедност; и други.

Етиологија и феноменологија коруптивног деловања у сектору безбедности

Узроци корупције су бројни. Имајући у виду да је корупција свеприсутна појава која се успешно прилагођавала различитим друштвеним системима и државним устројствима те вековима опстајала у различитим формама и модулацијама, било отворено или латентно, тешко је маркирати таксативне узроке коруптивног деловања, нарочито оне у сектору безбедности.

Узрок корупције може бити потпуно одсуство или пак постојање неадекватне законске регулативе као основног инструмента у области уређења одређеног питања или одређене групе питања. Корупцију може узроковати и непостојање или пак лош, несавестан рад органа надлежних за спровођење законских одредби или пак извршење судских одлука и/или одлука других надлежних органа и служби. Хаџић и сарадници су издвојили одређене ризике од појаве корупције у сектору безбедности разврставајући их у шест категорија. Ти ризици су приказани у следећој табели.

Табела 1. *Ризици од појаве корупције у сектору безбедности*

Категорија ризика	**Опис ризика:**	**Објашњење:**
Прва категорија ризика	Поступања која подривају мисију и циљеве конкретног актера у сектору безбедности.	Овде је реч о ризицима у најширем смислу. До ових ризика долази онда када се безбедносним институцијама издају приоритети који су у супротности са њиховим мисијама и задацима или када се ради задобијања одређене користи одустане од најављене безбедносне политике иако је она у интересу грађана.
Друга категорија ризика	Располагање имовином и ресурсима.	Овде је реч о финансијским ризицима. Тако организационе јединице или појединци у сектору безбедности, могу располагати тзв. „црним фондовима" како би предупредили или открили починиоце кривичних дела. За потрошен новац најчешће нису одговорни никоме осим свом непосредном руководиоцу. Затим, актери у сектору безбедности могу бити већински или искључиви власници послова који немају никакве везе са надлежностима које су им поверене.

Трећа категорија ризика	Планирање и извршење јавних набавки.	Овде је реч о посебној димензији финансијских ризика. Ово тим пре, што државна управа Републике Србије, Министарство одбране и Министарство унутрашњих послова спадају у највеће наручиоце добара и услуга. Већ сама одлука о томе шта се и под којим условима набавља може представљати ризично место. Уколико су својства предмета набавке позната уском кругу људи, број оних који могу довести у питање потребу да се изврши та набавка веома је мали. Предмет набавке може се, на основу претходног договора, прилагодити одређеном понуђачу. Најзад, може се применити процедура набавке која је по својој природи таква да онемогућава постојање конкуренције.
Четврта категорија ризика	Управљање људским ресурсима.	Када је реч о управљању људским ресурсима свако одлучивање о платама, напредовању, награђивању, постављању на одређену функцију у сектору безбедности може да буде извор корупције. Социјалну корупцију је при томе најтеже открити. Разлог лежи у томе што иза ње не остаје инкриминишућа документација, односно сваки коруптивни поступак може се замаскирати и приказати као редовна процедура.
Пета категорија ризика	Вршења редовних дужности.	Овде је реч о оперативним ризицима. Због специфичне природе посла који обављају запослени у актерима сектора безбедности могу бити подложнији корупцији од других. Тако природа задатка који им је поверен може захтевати да запослени иницирају корупцију радећи као прикривени иследници. Исто тако, оперативци могу бити у искушењу да, ради стицања користи, прикривају или пак «намештају» доказе. Они, такође, могу користити и своје везе ради стицања личне користи.
Шеста категорија ризика	Мањкавост механизама контроле.	Ризици који настају услед мањкавости механизама контроле могу произаћи из чињенице да су сви или одређени механизми контроле у сектору безбедности – унутрашњи или спољашњи, извршни или независни – слаби. На пример, свако пропуштање прилике извршне власти да организационим јединицама и институцијама задуженим за вршење унутрашње и спољашње контроле додели потребне људске и материјалне ресурсе представља могућност да до овог ризика дође

Извор: *Хаџић, М., Милосављевић, Б., Петровић, П., Савковић, М., Ђорђевић, С., Пејовић, Д. и Милошевић, М. (2013). Корупција у сектору безбедности Србије (ур. Предраг Петровић), Београдски центар за безбедносну политику, Београд, стр. 15-17.*

Бројна истраживања и водећа мишљења у правној и безбедносној теорији указују на то да постоје велике могућности за корупцију у сектору безбедности.

Суштина рада служби безбедности јесте прикупљање и обрада података, те њихово тумачење и претварање у информације које имају значење. Циљ овог посла је да највиши државни доносиоци политичких одлука благовремено и тачно буду информисани како би доносили што исправније одлуке. Отуд носиоци државне власти одлучују о приоритетима рада безбедносно-обавештајних служби, а безбедносно-обавештајне службе уживају аутономију у обављању задатака. Читав овај процес може се изразити термином „обавештајни циклус". За његову успешну реализацију веома је важно да све његове фазе буду исправно обављене. Међутим, у реалности то често није случај, већ долази до кварења „обавештајног циклуса" у свим његовим фазама. Зато један део истраживача који се баве реформом и реконструкцијом служби безбедности говори о корупцији у ширем смислу, као о кварењу „обавештајног циклуса".[23]

Према Пејановићу, корени корупције могу бити у самом човеку (антрополошки приступ), и/или пак у самом систему (друштвено-економски приступ). Један од најпознатијих савремених истраживача феномена корупције Роберт Клитгард поставио је чак формулу која говори о узроцима корупције[24]:

корупција = монопол + дискреција – одговорност
(корупција је једнака збиру монопола и дискреције минус одговорност)

Имајући у виду феноменолошки аспект коруптивног деловања у сектору безбедности, Петровић наводи да до корупције обавештајног циклуса може доћи у свим њеним фазама, а два најчешћа разлога за то су политизација служби безбедности као и њихова превелика аутономија, односно одсуство делатне демократске контроле. Тако, већ у фази одређивања захтева и потреба за прикупљање обавештајних података може доћи до неправилности, на пример када носиоци извршне власти захтевају од служби безбедности да прикупљају податке о некој опозиционој групи. Опасности од политизације постоје и у фази прикупљања података, када оперативци могу достављати погрешне податке зато што су необјективни, односно зато што имају одређене вредносне ставове о објекту о коме прикупљају податке, али и зато да би надређени били задовољни њиховим радом. Неретко, руководиоци у службама имају одређене вредносне ставове што оперативци могу знати, те се могу трудити да подешавају податке према тим ставовима како би надређени био што задовољнији њиховим радом.[25]

---

[23] Петровић, П.,»Корупција и безбедносно-обавештајне службе», *Анализа*, Београдски центар за безбедносну политику, 1-7, Београд, 2012, стр. 3.
[24] Пејановић, Р., „Корупција као друштвено-економски феномен", *Гласник Антрополошког друштва Србије*, 47, 229-238, 2012, стр. 231.
[25] Петровић, П.. op.cit., 2012, стр. 3.

Анализирајући наведене облике корупције не сме се изгубити из вида чињеница да форме коруптивног деловања у сектору безбедности остављају далеко теже последице, од коруптивних активности у неким другим областима. Наиме, како Хаџић и сарадници наводе[26] сектор безбедности, између осталог, спада у највеће „потрошаче" јавних финансија, те је штета коју може претрпети буџет државе далеко већа од штете коју би имао евентуално неки други сектор или пак област.

Такође, до неправилности може доћи и онда када се сиров обавештајни материјал директно прослеђује носиоцима политичке власти чиме се заобилази процес провере и одабира података, њиховог тумачења, смештања у контекст и анализирања, које обављају за то обучени обавештајни аналитичари. Речено не само да утиче на доношење неправилних одлука већ може значајно угрожавати приватност широког круга субјеката, јер су сирови подаци на располагању ширем кругу корисника уместо да буду заштићени у архивама служби и по завршетку операција уништени. Даље, током анализирања података и писања обавештајних извештаја и процена може доћи до политизације онда када обавештајни аналитичари пишу извештаје који одговарају доносиоцима политичких одлука, а не оне који произилазе из прикупљеног сировог материјала. На тај начин се занемарују веома важне информације које потенцијално не одговарају доносиоцима политичких одлука. То може довести до доношења погрешних одлука. Коначно, до неправилности долази и када се обавештајне информације, процене и извештаји не прослеђују свим релевантним институцијама безбедностима, што може довести до угрожавања безбедности грађана и државе.[27]

Закључак

Корупција се јавља у свим историјским раздобљима и свим друштвима. Многи аутори истичу да корупција као појава постоји од када и само друштво. Другим речима, корупција као појава пратилац је сваке епохе, савако државног режима, поднебља, итд. Нарочито је изражена у тзв. «слабим државама». Пролазећи кроз транзициони период државе самим начином функционисања, организацијом и навикама политичке елите, пружају довољно могућности и простора за експанзивни развој корупције и њено јачање. Према мишљењима водећих аутора савремене правне теорије, током последње две деценије феномен корупције доживео је драматичан преображај какав је до тада ретко забележен. До почетка 90-тих реч корупција је једва спомињана, поготово у водећим међународним институцијама и сматрана је политичким питањем. Међутим, постепено се мења став по питању транспарентног изношења постојања корупције, ризика који стварају плодно тле за њен настанак и опстанак те њених узрока, појавних облика, последица и других релевантних питања.

Суштину државе одређује способност да заштити своју територију, грађане, политички поредак од разних спољашњих претњи, али и да успостави

[26] Хаџић, М. et al.. op. cit., 2013, стр. 17-18.
[27] Петровић, П., op.cit., 2012, стр. 3.

унутрашњи ред. Она мора учинити да се грађани повинују њеним законима и правилима понашања. Насупрот томе, слабе државе, без обзира што су по правилу оптерећене ауторитативном влашћу, немају потпуну контролу над локалним центрима моћи. Бирократија им је опортуна, политички профилисана или оптерећена корупцијом, друштво декомпоновано дуж различитих (религиозних, етничких, културних и других) расцепа, а институције недовољно снажне да изнесу промене и реформе.[28] У овом контексту Пејановић истиче да корупција настаје као резултат привилегија које држава може „легално" одобрити. Држава која је у служби партикуларних интереса и политички систем који је заснован на тој основи погодан су полигон за редистрибутивну експлоатацију државе. Стога је корупција неизбежни пратилац административних, нетржишних, бирократских друштава, друштава у којима су доминантни монопол на принуди и на обавезност.[29] Већина држава је са спознајом да је корупција овладала најзначајнијим или пак скоро свим областима живота и рада савременог човека борбу против исте фокусирале на легислативни план, усвајајући националне стратегије за борбу против корупције и акционе планове за њихово спровођење. Паралелно са стратешким документима, усвајани су и закони са знатним антикоруптивним потенцијалом - попут закона о јавним набавкама, слободном приступу информацијама од јавног значаја, спречавању сукоба интереса, финансирању странака и други.

Када је у питању сузбијање корупције једина ефективна стратегија је она која комбинује репресивни и превентивни приступ и одговарајуће мере. Стратегија која се ослања првенствено на репресивни приступ – на откривање и процесуирање корумпираних појединаца – показала се недовољном и неадекватном.[30] Имајући у виду да је генератор корупције у службама безбедности политизација њиховог рада као и рада државне администрације уопште, Хаџић и сарадници истичу да се "ради спречавања политизације служби безбедности предлаже да оне уживају професионалну аутономију у односу на органе извршне власти, односно да постоје правно одређене границе шта се сме захтевати од служби безбедности. Поред реченог, због великих тешкоћа у постизању делотворне контроле рада служби безбедности и предупређивања свих неправилности законским, односно институционалним механизмима, један број аутора сматра да је најбољи начин контроле служби безбедности заправо успостављањем вредности, односно јачањем интегритета служби безбедности".[31]

Анализирајући ставове водећих теоретичара правних и безбедносних наука закључујемо да се корупција не може потпуно искоренити, нити ће икада постојати таква могућност. Оно што политичка елита једне државе (било развијене или пак неразвијене) треба да успостави и одржава јесте баланс у односу на заступљеност корупције, њене размере и модалитете у којима се појављује као и да умањи последице које она изазива.

---

[28] Стојиљковић, З. (2013), op. Cit., 2013, стр. 140-141.
[29] Pejanović, R. , op. cit., 2012, стр. 232.
[30] Стојиљковић, З., op. cit., 2013, стр. 149.
[31] Хаџић, М. et al. (2013), op. cit., стр. 36-37.

Литература:

1. Alibunarić, V.: „Uloga medija u borbi protiv korupcije“, Zagreb, 2002. godine, str. 56-69
2. Sačić, N.: „Korupcija, sudstvo i mediji“, Kriminalističke šeme, Sarajevo, broj 3-4/2003. godine, 361-375.
3. Bjelajac, Ž. (2008). *Organizovani kriminal vs Srbija*, Beograd: DTA.
4. Bjelajac, Ž. (2008). Korupcija kao vid organizovanog kriminala, *Pravo – teorija i praksa*, (25) 3-4, str. 47-54.
5. Ćirić, J. (2010). *Korupcija-problemi i prevazilaženje problema*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
6. Derenčinović, D. (2001). Mit o korupciji, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 51 (6), 1465-1468.
7. Dragišić, Z. (2009). Sistem nacionalne bezbednosti – pokušaj definisanja pojma, *Vojno delo*. 61 (3), 162-176.
8. Đurić, S. (2009). Međunarodne konvencije protiv korupcije i ljudska prava, U: Zbornik radova Udruženja za međunarodno krivično pravo, Tara.
9. Gaćinović, R. (2007). Klasifikacija bezbednosti, *Nauka, bezbednost, policija*. 12 (2), 3 – 26.
10. Gaćinović, R. (2008). Bezbednost kao naučna disciplina, *Bezbednost*. 50 (1-2), 5-21.
11. Hadžić, M., Milosavljević, B., Petrović, P., Savković, M., Đorđević, S., Pejović, D. i Milošević, M. (2013). *Korupcija u sektoru bezbednosti Srbije* (ur. Predrag Petrović), Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
12. Kekić, D. (2014). Kultura bezbednosti u savremenim shvatanjima bezbednosti, *Međunarodni problemi*, 56 (2-3), 221–248.
13. Kovačević, B. (2015). Rizici i bezbjednosne prijetnje. U: *Rizici i bezbjednosne prijetnje* (ur. Braco Kovačević), Banja Luka: Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci i Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, 7-14.
14. Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
15. Marković, M., Avramović, N. (2014). Korupcija u međunarodnom pravu i zakonodavstvu Republike Srbije. U: *Pravo i izazovi XXI vijeka* (ur: Mirko Kulić), Brčko: Evropski univerzitet Brčko distrikta, 15-27
16. Mitrović, M. (2006). Društveni koreni kriminaliteta u Srbiji, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 56 (120), 113-128.
17. Pejanović, R. (2012). Korupcija kao društveno-ekonomski fenomen, *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, 47, 229-238.
18. Petrović, P. (2012). Korupcija i bezbednosno-obaveštajne službe, *Analiza*, Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku, 1-7.
19. Petreski, D i Iliev, E. (2013). Bezbednosni izazovi u regionu. U: *Multikulturalnost i savremeno društvo – pravo, bezbednost* (ur. Milan Živković), Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, 447-458.
20. Polšek, D. (1999). Sociološka objašnjenja korupcije, *Društvena istraživanja*, 8 (2-3), 443-455.
21. Stajić, Lj. (2005). Osnovi bezbednosti – sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava. Beograd: Fakultet civilne odbrane i Izdavačka kuća „Draganić“.
22. Stojiljković, Z. (2013). Politička korupcija i slaba država, *Filozofija i društvo*, 24 (1), 135-159.

THE IMPACT OF CORRUPTION ON THE SECURITY OF SOCIETY, WITH THE REVIEW ET THE AETIOLOGY AND PHENOMENOLOGY OF CORRUPTION IN THE SECURITY SECTOR

Summary: Corruption is a phenomenon that keeps track of all societies in all times. It is a complex phenomenon, very represented in practice, whose carriers are extremely numerous. Bearing in mind the importance of the topic, after relevant theoretical determinations the Paper presented a review of the etiology and phenomenology of corruption in the security sector. With the knowledge that corruption has mastered the most important or almost all areas of life and work of modern man, the conclusions indicate that most of the countries in the fight against corruption have focused on the legislative plan. According to some theoreticians, this attitude is correct because, as they point out, when it comes to combating corruption, the only effective strategy is the one that combines repressive and preventive approach and appropriate measures. Bearing in mind that the generator of corruption in the security services is the politicization of their work, as well as the work of the state administration in general, most authors agree that in order to prevent the politicization of the security services it is necessary to regulate their professional autonomy in relation to the organs of the executive branch and strengthen their integrity. This approach is considered to be the best way of controlling the security services, in order to prevent the corruptive actions of their members. Analyzing the views of leading theoreticians in legal and security sciences, it is concluded that corruption can not be eradicated, nor will there ever be such a possibility. What needs to be established and maintained is the balance in relation to the extent of corruption, its situation, the modalities in which it occurs, and the consequences it causes.

Key words: corruption, security of society, aetiology of corruption, phenomenology of corruption, corruption in the security sector

МАРКО М. КРСТИЋ*
МУП Републике Србије
ПУ у Шапцу

УДК 323.28:343.98
Монографска студија
Примљен: 28.08.2017
Одобрен: 30.09.2017
Страна: 217-232

НАРКОТЕРОРИЗАМ:ТРГОВИНА ДРОГОМ КАО ВИД ФИНАНСИРАЊА ТЕРОРИСТИЧКИХ АКТИВНОСТИ

Сажетак: Терористи су одувек константно тражили начине да финансирају своје илегалне активности и скупе нападе путем незаконитих средстава као што је трговина дрогом. У раду се описује веза између трговине наркотицима, и терористичких активности, примери трансакција између различитих врста криминалних, терористичких организација и добављача наркотика и оружја. На основу тога ће се анализирати трендови у таквим трансакцијама и импликације и структуре односа формираних од стране типова група које се разматрају. Оба ентитета су опасни и веома нестабилни актери у свету глобалне трговине и глобалне сигурности. Презентоваће се стање трговине дрогом у свету где се испитују фактори који подривају систем националне безбедности и оправдавају потребу сарадње између органа безбедности и надлежних органа страних држава ради борбе против илегалне трговине дрогом. Такође, рад ће ревидирати глобални нарко-тероризам и његове теорије и емпиријске користи за различите групе за овај облик тероризма у различитим регионима како би се обезбедила глобална процена ризика и везе ових група са међународном трговином наркотицима.

Кључне речи: трговина дрогом, тероризам, финансирање тероризма, национална безбедност

Увод

Након Хладног рата, државе су генерално престале да финансирају терористичке организације, што је за последицу имало то да они сами финансирају своје активности. Већина новца за финансирање тероризма се добија незаконитим средствима укључујући преваре и друге злочине, као и тзв. „добровољне“ донације. Трговина дрогом је профитабилнија од других незаконитих активности, јер терористи могу кријумчарити готово све, укључујући и дроге и људе, како би финансирали своје нападе. Од производње у поређењу са дистрибуцијом, цене се невероватно повећавају. Неке терористичке групе имају годишњу кампању прикупљања средстава којом члановима своје заједнице

* marko.krstic.1982@gmail.com

наплаћују стопу, зависно од процењеног годишњег прихода, и није им ни страно ни изнуђивање од трговаца дрогом. Најбитнија разлика између тероризма и организованог криминала је циљ тероризма, а то је довођење до политичких или идеолошких промена употребом насилних средстава, а не само пуког стицања средстава. Транснационалне криминалне организације и терористичке групе делују различито, њихови циљеви су различити и њихове методологије су у великој мери контрастне. Развојне инфраструктуре многих земаља омогућиле су овим групама да се укључе у нове могућности и траже нове спонзоре и пословне партнере. Терористичке групе траже партнерства не само са другим терористима, већ се често повезују са организованим криминалним групама широм света. Анализе су поткрепиле идеју да су везе и сарадња терористичких и организованих криминалних група олакшале делотворне операције које континуирано изазивају опасност и конфузију у неограниченом глобалном оквиру еволуције, с обзиром на то да су те групе добиле логистичко убрзавање кроз експлоатацију растућих глобалних неједнакости, продубљивање сиромаштва, погоршања стандарда живота и других изазова са којима се суочава свет у развоју. У данашње време, терористичке организације све више еволуирају у хибридне групе учествујући у илегалном пословању. Трговина дрогом и хаос који терористички напади изазивају, умногоме утичу на целокупно друштво, спокојство и здравље грађана.

Од 90-их година прошлог века и накнадног опадања државног спонзорства за тероризам, организоване криминалне активности постале су главни извор прихода за терористичке групе широм света. Користећи преседан који је поставио нарко-тероризам, како се појавио у Латинској Америци током 80-их, употреба овог злочина постала је важан фактор у еволуцији тероризма. Као таква, последња деценија прошлог века може се описати као деценија у којој је консолидован тероризам са премисама организованог криминала и променљива природа тероризма значе да су ове две традиционално одвојене појаве почеле да откривају многе оперативне и организационе сличности. Заправо, чини се да криминалне и терористичке групе уче и размењују знања једни од других и прилагођавају се успесима и неуспесима, што значи да је неопходно признати и разумети континуум криминала и терора како би формулисали ефективне реакције државе на ова еволуциона и периодична зближавања. У сврху овог рада, фокус анализе ће бити нетрадиционалне безбедносне претње, као што су транснационални организовани криминал, недозвољена трговина дрогом и тероризам који се стално појављују. Штавише, литература у студијама безбедности такође указује на све већу забринутост у погледу тога како су државе подложне оваквим претњама. У прошлости, ови нетрадиционални сигурносни проблеми углавном су третирани као домаћи. И питања као што су илегална трговина дрогом и њихова употреба нису перципирана као непосредна и хитна расправа и није изгледало као подручје истраге чак и у академској литератури. Како се светски пејсаж у 21. веку трансформисао путем глобализације, природа терористичких организација такође се знатно променила. За све своје доприносе економском расту и технолошком напретку, глобализација је такође произвела оштрије нежељене ефекте, укључујући и далеко веће ола-

кшице за трговину наркотицима, експанзији криминала и тероризма преко граница. Све више глобализована природа ових појава чини све неопходнијим да одбрана против њих буде и барем делимично глобална. За разлику од терористичких група у прошлости, које су карактерисали претежно субтерантни актери, данашњи терористи су транснационалне групе које послују на глобалном нивоу. Подстакнута државном слабошћу, глобализација повећава технолошке међусобне повезаности и корумпирани, владини званичници, „нови терористи" користе свеукупни пад међународне сигурности. Тероризам је крајњи облик организованог криминала и обухвата све врсте криминалитета и као вишак увек има политичке компликације. Најважнија разлика између „обичног" организованог криминала је циљ тероризма, јер се ради о политичким или идеолошким променама употребом насилних средстава, а не самог обогаћивања. Трговина дрогама и тероризам су на први поглед потпуно различити облици криминала, међутим, они често постоје у комбинацији. Првобитно, терористи и герилци су били смртни непријатељи произвођача и трговаца дрогом. На идеолошком нивоу револуционари су се супротставили употреби дрога и кажњавали оне у својим редовима који су прекршили ово правило. Али, с временом, производња и кријумчарење дроге су практиковали герилске и терористичке левичарске групе, касније и десничарске, као и оне које нису припадале ни једнима ни другима, већ и етно-сепаратистички терористи.

Концепт наркотероризма

Нарко-тероризам је једна од речи која је заступљена у спољној и унутрашњој политици. Међутим, треба истаћи да иако се реч често користи и служи као основа неколико одлука у политичким круговима, његова дефиниција је двосмислена по томе што има различит фокус и импликације у зависности од тога који је део сложене речи наглашен. Термин нарко-тероризам први пут се користи за описивање кампања трговаца дрогом користећи терористичке методе, као што су употреба аутомобилских бомби, атентата и киднаповања, против полиције у Колумбији и Перуу. Нарко-терористи у овом контексту односе се на појединце попут нарко боса Пабла Ескобара из Картела Меделин у Колумбији и других чланова картела наркотика, мафије или других криминалних организација, чији су поступци дефинисани као „покушаји трговаца наркотицима да утичу на политику владе систематском претњом или употребом насиља" (Bjornehed, 2004).

Концепт наркотеризма први пут је формулисао председник Перуа Белаунде Тери 1983. године за квалификовање терористичких напада на полицију. Криминалци који су се бавили трговином дрога, користили су терористичке методе како би утицали на политику земље. Ова појава је добила пажњу јавности 1985. године, када је картел Меделин удружио снаге са терористичком групом и напао Врховни суд у Боготи (Колумбија) како би спречио изручење неколико врхунских кокаинских босова САД-у и том приликом је убијено једанаест судија (Nevirko, 2017). Од почетка 90-их, дефиниција „наркотерориз-

ма“ се проширила и то је пратило доста конфузија. Ема Бјорнехед истиче да је дефиниција „наркотероризма“ „скоро двојна по карактеру“ и „нагласак је стављен на аспект дроге или пак тероризам а ти аспекти се значајно може разликовати“. Она тврди да је то „проблематичан концепт“ - делимично јер то може подразумевати „спајање два феномена“ -„може се тврдити да ће то компликовати, а не олакшати дискусије о ова концепта“. Агенција (ДЕА) дефинише „наркотероризам“ као „подгрупу тероризма у којој терористичке групе или њима придружене особе учествују директно или индиректно у култивацији, производњи, транспорту или дистрибуцији контролисаних супстанци и новчаних средстава добијених од ових активности“ (Gomis, 2015:2).

Термин „нарко-тероризам“ се односи на оне терористичке групе које су само делимично финансиране од стране продаје нелегалних дрога, већ на идентификацију организованих трговаца наркотицима који желе да утичу на политику владе помоћу терористичких средстава. Треба узети у обзир методе које се користе за сузбијање оба. Стога, борба против трговине дрогом не мора нужно бити једнака борби против тероризма, иако „нарко-тероризам“, који је представљен као претња одређених интересних група, вероватно легитимира и ојачава неуспел глобални рат против дроге (Ionas A, Ionas K. 26). Добит добијена од индустрије трговине дрогом подржава операције терористичких група и резултујући „нарко-тероризам“ представља сигурну претњу међународној заједници. Овај термин је конципиран на различите начине (Myers, 2013), и током година уведено је неколико његових дефиниција. Најширу дефиницију даје Окфордски речник (1999) где се наводи да је то „тероризам повезан са трговином забрањеним дрогама“. Не указујући на то да ли су идеолошки, политички, криминални и комерцијални мотиви главни фактори који подстичу на активност. Најједноставнији начин описивања наркотеризма је, да је то комбинација нелегалног комплекса дрога, насиља и моћи, где су незаконита трговина дрогом и незаконито вршење власти постале агрегиране у таквим случајевима где се угрожава демократија и владавина права. Касније, терористичке организације које су управљале идеологијом преузеле су трговину наркотицима као извор прихода.[1] (Hartelius, 2008).

У савременим академским круговима, термин нарко тероризам подразумева деловање више од једне групе или организације. С обзиром на то да подразумева везе тероризма и трговине дрогом, операције које спроводи таква група спадају под нелегалне параметре у очима међународног спровођења закона. То је таква врста криминалитета који подразумева деловање групе тајним путем подземних мрежа. Терористи и трговци наркотицима раде дуж таквих простора тајности и прикривања од спровођења закона, јер управо та тај-

[1] Процењено је да ФАРЦ герила Колумбије има нето добит од криминала везаних за дрогу (укључујући „опорезивање“ и „заштиту“ илегалне трговине кокаином) од најмање 300 милиона $ сваке године. Годишњи укупни приход од трговине дрогом за кретања попут Ал Каиде процијењен је од стране У.Н на 2,4 милијарде долара. Дванаест од 28 организација које су у октобру 2001. године биле проглашене терористичким организацијама од стране америчког Стејт департмента, изјавили су да су укључени у илегалну трговину наркотицима, од Сендеро Луминосо из Перуа до Тамилских тигрова Шри Ланке.

ност служи као заједнички интерес да остану неоткривени. Поред тајности, криминалну природу обе групе карактерише немилосрдност употребе цивилног становништва у остваривању својих циљева (Su, 2013). Стручњаци претпостављају да терористичке групе стално повећавају своје учешће у уносној илегалној трговини дрогом и користе приход од истих како би проширили своје активности. Новчана средства дозвољавају групама да набављају оружје и опрему, регрутују више кадрова, подмићују званичнике и успостављају мрежу комуникација и сигурних кућа. Са овим средствима терористи могу планирати и извршити више напада. Стручњаци такође примећују да су терористичке групе погодне за увођење у трговину наркотицима и имају користи од њих, јер послују изван правне и нормативне сфере. Даље, недозвољене дроге су изврсни ресурси за мале, недржавне актере као што су терористи, јер се могу експлоатисати са мало инвестиција у инфраструктуру и имају високу вредност у односу на трошкове транспорта. Приходи од дроге су постали важнији за терористичке групе због опадања државног спонзорства у периоду након Хладног рата. Уз то, пошто је више од 11 % више надзора над терористичким изворима прихода након 11/09, такве групе су остариле приходе од незаконитих активности које је тешко пратити. Штавише, стручњаци упозоравају да је трговина недозвољеним дрогама угрозила владе и сигурност у земљама попут Авганистана, и помогла да се створи окружење које је веома погодно за терористичке покрете. Као резултат, терористичке групе успевају у земљама које су политички дестабилизоване због трговине дрогом (Piazza, 2011).

Постоји много сличности између терористичких организација и организованих криминалних групе. Према Уиару (2006) ово се објашњава на следећи начин:

- Пре свега, и једни и други делују тајно и иако имају снажно централно вођство, углавном се базирају на ћелијским структурама како би постигли своје циљеве. Свакодневне операције врше чланови малих ћелија.
- Оба користе насиље и производе углавном цивилне жртве, а застрашивање и страх су карактеристике обе групе.
- Користе сличне тактике, попут киднаповања, атентата, изнуђивања.
- Терористичке организације и групе криминалних организација користе организацију као легитимнан бизнис или добротворну организацију.
- Оба користе слична средства за прикривање профита и прикупљање средстава.
- Активности обеју група прелазе национално-регионалне транснационалне поделе; обе групе захтевају сигурно уточиште и као резултат имају тенденцију да искористе предности заједница у дијаспори.
- И једнима и другима помажу корумпирани службеници од чијих услуга и једни и други имају користи, као што је приступ лажним документима, укључујући пасоше и друге идентификационе и царинске документе за кријумчарење робе и оружја.

Стручњаци и практичари се слажу да се структуре и праксе тероризма и организованог криминала и даље развијају и све теже и динамичније. Терористичке и организоване криминалне групе су предузетније од спровођења закона, брже одговарају на промене у технологији, тржиштима, прописима и дина-

мика квалификованих тржишта рада. Данас су и једни и други постали све распрострањенији и тешко препознатљивији јер су усавршили вештине и знања и постали мобилнији него раније (Durnagö, 2009:53-54). Наведена веза се такође односи на формирање савеза између криминалаца и терориста. Ове две врсте односа, како она тренутно постоје, чине главне компоненте те везе; однос између организованог криминала и тероризма развио се у нешто сложеније облике. Међутим, разлика између политичког и кривично мотивисаног насиља често је замућена. У многим аспектима, пораст транснационалног организованог криминала у 90- им годинама и променљива природа тероризма произвела су две традиционално одвојене појаве које су почеле да откривају многе оперативне и организационе сличности. Сигурност, као резултат тога, сада треба посматрати као мешавину традиционалних и нових претњи, који међусобно комуницирају и међусобно конвертују. У овом контексту постоји континуум криминала и терора (Illicit drug trafficking, 173)

Како је глобализација омогућила међусобно повезивање светских тржишта, она је такође омогућила глобалну трговину на незаконитом тржишту. Као резултат тога, створене су везе између различитих криминалних група у којима се трговина дрогама све више користи за финансирање операција терористичких организација и криминалних група. Недуго пре 9/11 колумбијски званичници ухапсили су три ирска држављана који су путовали у Колумбију. Испоставило се да су грађани били експлозивни стручњаци Ирске републичке армије (ИРА) и обучавали су ФАРЦ о стварању и извршењу минобацачких напада. ФАРЦ је платио више од 2 милиона долара за обуку коју је пружила ИРА. ФАРЦ је 2002. године користио ову обуку за покретање минобацачког напада на председничку инаугурацију председника Урибеа (Holmberg, 2009).

Постоје мноштво примера који илуструју постепену повезаност „рата“ за дрогу и терора. Можда је најживљија реторика повезана са овим концептима. Термин „нарко-тероризам“ - преузео је после 11. септембра ново значење. Надаље, нарко-тероризам може бити карактерисан учешћем група или придружених појединаца у опорезивању, обезбеђивању или на други начин помагању или подржавању напора у трговини дрогом у настојању да даље или финансирају терористичке активности [2](Gallahue, 2011). Расправља се о томе да ли потенцијалну конвергенцију тероризма и активности међународног криминала треба сматрати повећаном сигурносном претњом или благом за боље откривање оба типа ентитета. Неки тврде да конвергенција подразумева повећање не само финансијских ресурса који су доступни овим ентитетима, већ и побољшање тајних способности њихових чланова и проширење географског домета различитих мрежа. Неке терористичке групе избегавају формирање савеза са криминалним синдикатима. Међутим, децентрализоване ћелије, или сарадници са периферним везама са организацијом и даље могу бити укључени у криминалне активности - са или без знања језгра вођства. Штавише, такве терористичке групе могу ипак формирати везе са другим терористичким групама које

[2] Пример тога како тактике у оружаном сукобу могу утицати комбиновање дрога уз учешће у актуелним непријатељствима догодило се у Авганистану 2009. године када су САД расписале план да нападају трговце дрогом кроз атентате.

су више склоне да раде са криминалним актерима или да се директније укључе у криминалне активности (Rosen, 2010).

Путеви дроге и терористичке групе

Терористи се све више ће се упуштају у организовани криминал, како би умножили средства и добили логистичку подршку од стране криминалаца, делом због успеха америчких агенција и партнера у нападима на друге изворе њиховог финансирања. У неким случајевима, терористи и побуњеници воле сами да извршавају криминалне радње, а када то не могу, обрћају се фасилитаторима. Терористичке организације као што су ал-Схабааб и организације за трговину дрогом, као што су картели у Мексику, окрећу се криминалним активностима као што је киднаповање за откуп, како би се створили средства за наставак њиховог рада. Америчка обавештајна служба за спровођење закона и војне службе навели су да више од 40 иностраних терористичких организација имају везе са трговином дрогом. Неке криминалне организације усвојиле су екстремно и распрострањено насиље у отвореном напору да застраше владе на различитим нивоима. (Rollins, Sun, 2013). Терористичке организације сада добијају већину својих прихода од криминалних активности, а једна од терористичких криминалних активности је трговина дрогом. Конекција између терористичких организација и илегалне трговине дрогама порасла је од краја хладног рата. Према недавној студији, „Процена илегалне трговине дрогом процењује се да прелази више од 330 милијарди долара годишње“, и терористичке организације су активно учествовале у овој трговини дрогом (Khan, 2013).

Терористичке организације обезбеђују сигурност транспорта дрога и њихових трговаца за пролаз кроз њихове регионе. Ово представља изузетну претњу сигурности државних граница. Крijумчарење наркотика у једну земљу показује сигурносне празнине на границама, као и способност лова шверцера наркотика. Терористичке групе, као што су синдикати организираног криминала, користе приход од својих илегалних активности за финансирање својих организација. Међутим, у поређењу са терористичким групама и синдикати организованог криминала, очигледно је да су ове групе веома различите (Levesque, 2012). Доступност нарко-тероризма се шири из појединих региона света у друге области Азије, Блиског истока и Латинске Америке. У Јужној Америци, претња нарко-терористима је добро документована, укључујући терористичке организације као што су Револуционарне оружане снаге Колумбије, Или ФАРЦ; Национална ослободилачка војска, или ЕЛН; и Уједињене групе за самоодбрану Колумбије или АУЦ. Терористичке групе у Колумбији се ослањају на трговину кокаином, транспорт и складиштење кокаина и марихуане, као и опорезивање трговаца људима и кокаинским лабораторијама како би подржали њихов грађански рат, терористичке нападе и, наравно, узимање талаца Американаца, између осталог (Narcoterorism, 2003) Ове групе се могу назвати нарко-терористичким организацијама. Нарко-терористи су политички

оријентисане групе бораца који су укључени у трговину дрогом и мотивисани су првенствено политичким појмовима.[3] Њихов фокус је уништавање система и тражење једнаке расподеле прихода, и могу сарађивати с трговцима дрогом у размени дроге за оружје (Karaman, 2012). Новац који се односи на дрогу ових терориста дошао је првенствено од „пореза“ и накнада за трговце људима у замену за заштиту недозвољених активности, лабораторија и пошиљки. Међутим, током последњих неколико година, ФАРЦ [4]и АУЦ су директно учествовали у трговини дрогом (Steinitz, 2001).

Европске ћелије исламске државе и друге џихадистичке групе користе своје везе за трговину илегалним дрогама како би финансирале своје операције у Ираку и Сирији, изјавили су шпански обавјештајци за дневни лист АБЦ данас.[5] Према изворима шпанских обавештајних података, џихадисти у земљи се ослањају на знање о путевима кријумчарења наркотика за извоз оружја, и регрутовање нових чланова из ЕУ у Ирак и Сирију, а недавна оперативна кампања за легално прикупљање средстава за терористичке организације довела је до повећане трговине илегалним оружјем и лековима као што су „кокаин, хероин и хашиш“ (Sharkov, 2014). Растуће везе између терористичких група и криминалног света чине ове групе не само компликованијим, него опаснијим и јачим. Мајкл Браун је напоменуо да је 19 од 43 назначене стране терористичке организације (ФТО) дефинитивно повезано са глобалном трговином наркотицима, а до 60 посто терористичких организација сумњиче се да су повезане на неки начин са трговином наркотика (Jacobson, 2009).

Веза између Авганистана и мака постоји већ хиљадама година. Међутим, само у последње три деценије земља је постала одговорна за неговање већине светског опијума. Катализатори који су створили ово повећање у укупној производњи Авганистана, и самим тим проценат укупне светске прои-

---

[3] Пасас *(Passas)* наглашава да се у већини случајева ове групе не укључују дрогу током почетне фазе њихове борбе. Међутим, услед све већег броја кадрова и операција, током фазе проширења, ова нужност их приморава да се укључе у трговину. Њихов успех у смислу проширења односи се на захтеве финансирања организације, а као последица тога, мрежа између илегалне трговине дрогом и тероризма привукла је велику пажњу и концептуализовала термин „нарко-терористи“.

[4] Роган (2011) наводи да „колумбијски наркодилери, као што је Пабло Ескобар, били су богати криминалци, али не и побуњеници. Снага и новац су им били изнад свега. Када је једна група ослабљена или угашена, постоји још једна организација која брзо попуњава празнину. У колумбијским ратовима о дрогама, окончање нарко-картела убило је велики број својих лидера, а остали чланови били су затворени. Мексички картели за наркотике су тада били у могућности да преузму контролу изазваног вакуумом у колумбијском руководству и наставили су да гурају тржиште дроге у САД. Залман (2009) даље пише да је нарко-тероризам насиље које воде картели за наркотике како би се извукле политичке концесије од владе (Durbin, 2013).

[5] „Када погледате Ал-Каиду, коју је Исламска држава преузела у Ираку, они су шверцовали хероин и дијаманте“, „Исламска држава је од скора стекла пуно имовине, међутим они су прије ранije у великој мери користили илегалне трговачке тактике и вероватно их је тешко зауставити“, додају они. Према извештајима шпанске недавно успостављене владине обавештајне службе и антитерористичке јединице ЦИТЦО, 20% процената затвореника у Шпанији који су под сумњом да раде са Исламском државом и другим џихадистичким групама, раније су издржавале затворске казне за кривична дела попут трговине дрогом или фалсификовања докумената.“Кријумчарење дроге, оружја, чак и алкохола је забрањено у исламу, тако да је ИСИС-у то изговор за борбу против већег џихада“.

зводње у земљи су троструки: (1) континуирано ратовање и грађански сукоби; (2) историјско одсуство легитимне централизоване владе и (3) ефикасне кампање савременог занемаривања у другим деловима света. Осим тога, након инвазије 2001. године, прва два елемента су се погоршала, а четврти елемент, „брак погодности" између побуњеничких снага и индустрије опијата, постао је приступачнији[6] (Narco-Terrorism in Afghanistan, 2017). Како се потрошња хероина недавно повећала широм света, новине су навеле сличан пораст производње опијума у Авганистану, који производи око 90% хероина који се конзумира широм света. Према подацима УН, у 2014, култивација мака достигла је највиши ниво још од 1930-их година, а многе студије предвиђају да ће земља остати главни извор опијума у наредним годинама. Због недостатка стабилне и централизоване владе, земља је била савршен кандидат да постане следећи произвођач екстензивног мамца[7] (Simon, 2015). Срушени талибански режим је био повезан са трговином опијума у Авганистану, а само током периода када су Талибани били на власти, производња опијата се брзо повећала до 2000. године. У то време, Авганистан је учествовао у снабдевању скоро 3/4 светског опијума и цене су достигле ниску тачку због превелике потрошње. Талибани су наметнули забрану мака који је свео производњу на нулу у Авганистану и изазвао повећање цена опијума под контролом талибана како би брзо растао, што се учинило непредвиђеним талибанима[8] (Durbin, 2013).

---

[6] Од инвазије на Авганистан 2001. године и укидања забране опијума талибанима, производња опијата у Авганистану порасла је са 70 процената укупне глобалне производње илегалног опијума на 92 посто данас. Ово повећање се десило у поређењу са опадањем безбедносне ситуације која је уследила због инвазије 2001. године у земљи. Лоши односи између терористичких организација, насиља, децентрализоване управе и сиромаштва који су постојали пре глобалног рата против тероризма у Авганистану, спојили су се у стварни систем који управља системом нарко-тероризма. Импликације овога су озбиљне и за дугорочне циљеве Афганистана и Америке. Корупција, безакоње, нестабилност, насиље и људска патња доприносе и резултирају из преципитног пораста производње опијума и производње дроге и трговине људима. Стога, покушавајући да подстакну побуну под вођством Талибана и Ал Каиде и да успоставе стабилну и ефикасну владу у Авганистану, морају постојати и ефикасније и друштвено свесније мере предузете за отклањање свеобухватне дистрибуције наркотика. Председник Авганистана је изјавио: „Питање дроге ће одредити будућност Авганистана. Нећемо успети као држава на крају и ми ћемо се вратити у руке тероризма".

[7] У извештају Канцеларије УН за борбу против дроге и криминала (УНОДЦ), „пораст узгајања опијата се десио паралелно са смањењем одгајања мака за 87 одсто у златном троуглу југоисточне Азије" састављеног од Лаоса, Тајланда и Мјанмара. Повртарство мака је почело у Пакистану, међутим, САД су у земљу пустиле 100 милиона долара како би помогли у искорењивању опијума. Као што је објаснио Ахмед Рашид, аутор књига „Талибан и спуштање у хаос", 1999. године, „Пакистан је постао практично без дрога, док се производња опија померила у Авганистан, сада под талибанским режимом".Производња је порасла на 2.800 тона 1997. године. Ахмед Рашид пише да су „након три узастопне бамбус културе талибани одједном забранили култивацију мака у 2001. години. Оштра забрана наметнута пољопривредницима, је била веома ефикасна - производња опијата те године пала је на само 185 тона - и била је названа" најефикаснијом акцијом сузбијања дрога у модерној историји.

[8] Уједињене снаге самоуправе за Колумбију (АУЦ) ослањају се на трговину нелегалним дрогама за 40-70 посто свог прихода. Али терор који је повезан са дрогом превазилази дела терористичких организација. Многе организације за трговину дрогом укључују дела која би већина људи сматрала терорима. То укључује грозно јавно убијање невиних, великих бомбардовања намењених застрашивању влада, киднаповању и мучењу

Везе између терориста и криминалаца, који користе рупе у спровођењу закона и тиме слабе безбедносне структуре, све више постају норма у данашњем транснационалном окружењу. Овај стратешки савез тероризма и криминала, ефективно описан као „терористички криминал“, користи предности транснационалних мрежа, дозвољавајући илегалним актерима да превазиђу традиционалне или регионалне сфере утицаја. У неким деловима света који немају јаку централну власт, и тероризам и злочин постају „средство за ратовање без декларације“. Криминалне и терористичке мреже успевају и подржавају ситуације конфликта „ниског интензитета“, које даље погоршавају вакуум који постоји у међународном спровођењу закона (Howard, Traughber, 2008).Ово је постао глобални феномен и постаје све јасније да је нарко-тероризам главна претња стабилности Мексика, Перуа, Пакистана и других земаља. Ово светско питање значајно угрожава САД. Пошто стране терористичке организације постају све интензивније укључене у трговину дрогом, појављују се хибридне, иностране терористичке организације које су се претвориле у једну делимичну терористичку организацију, један дио глобалног картела наркотика (Thomas, 2009). Током 90-их година, нарко-тероризам је коришћен да разради разне сложености трговине илегалним дрогама и све већег насиља и идеологије повезане са овом све учесталијом појавом (Haupt, 2009). Могуће је тврдити да постаје све теже разликовати међународне терористе од транснационалних криминалаца. Обе групе деле заједничке оперативне и организационе карактеристике и чини се да су њихове акције све више нејасне (Alda, Sala, 2014).

Симбиоза између организованих криминалнх група и терориста: савези у циљу стицања профита

„Смртоносни“ савез између криминалних синдиката и терориста постаје изузетно алармантан због близине операција и могућности ресурса оба ентитета. „Сарадња моћних картела као што су Лос Зетас и терористичке организације попут Хезболаха, који желе присуство у Северној Америци, у САД или у близини, спречавају компаније САД да обављају послове у Мексику и не би требало да остану непримећени“. Хезболах[9] и Иран су се концентрисали на обезбеђивање присуства у Латинској Америци током протеклих девет година где је фокус био на формирању односа са мексичким картелима дроге и успостављању база уз помоћ картела. Мексички картели су стекли опасног савезника сврставајући се уз Хезболахову ствар (Valensia, 2014). У многим аспектима,

[9] Након успостављања Хезболаха почетком 80-их година прошлог века - регрутовање у великој мери од кључних племена и породица Бека Валеи - користило је религиозни едикт, или фатву, објављену средином 80-их, пружајући религиозно оправдање за иначе нечисте и недозвољене активности трговине дрогом. У Фатви се наводи: „Ми правимо дрогу за Сатану - Америку и Јевреје. Ако их не можемо убити пиштољем, па ћемо их убити дрогом“. Према извјештају ФБИ-а који је у новембру 2008. године декласификован,“ духовни лидер Хезболага „[име је редигирано у декласификованом извјештају]“ изјавио је да је трговина дрогом нужно морално прихватљива (Hezbullah narco-terrorism, 2014).

пораст транснационалног организованог криминала у 90 им годинама и променљива природа тероризма произвела су две традиционално одвојене појаве које су почеле да откривају многе оперативне и организационе сличности. Сигурност, као резултат тога, сада треба посматрати као мешавину традиционалних и нових претњи, који међусобно комуницирају и међусобно конвертују. У овом контексту постоји континуум криминала и терора (Gomis, 2015). Исламски екстремисти у САД - који представљају шпанске држављане - су у партнерству са насилним мексичким бандама за финансирање терористичких мрежа на Блиском истоку, наводи се у извештају Управе за спречавање шверца дроге.[10] „Пошто трговци дрогом и терористи раде у тајном окружењу, обе групе користе сличне методологије за функционисање....обоје подржавају „олакшице“ и један су од кључних елемената који могу допринети успешној реализацији катастрофалних догађаја од стране терористе“, навео је поверљиви извјештај, до чије копије је дошао Вашингтон тајмс (Terrorists teaming with drug cartels, 2007).

Када је криминализација финансирања тероризма првобитно била адресирана у 8. међународном инструменту кроз Међународну конвенцију о сузбијању финансирања тероризма 1999. године, аутори нацрта су се суочили са изазовом успостављања режима који би криминализовао финансирање дела који претходно није дефинисан на свеобухватан начин. Доношење финансирања тероризма као правног прекршаја одвојено од актуелног акта о тероризму даје властима много већа овлашћења за спречавање тероризма. Неки од њих сматрају да су терористичка дела (и њихово финансирање) политички оправдана њиховим циљевима. Ова перцепција еродира политичку вољу да се бави финансирањем тероризма, одвраћа пажњу од чињенице да је то злочин и отежава ефикасност међународних и националних напора у борби против тероризма и његовог финансирања (Working Group Report Tackling, 2009). Догађаји од 11. септембра су очигледно скренули повећану пажњу ка терористичкима организацијама и сходно томе концепт наркотеризма је детаљно испитан. Од ФАРЦ-а у Колумбији до ИРА-а у Ирској и ПКК-а у Турској, методе наркотеризма користе различите терористичке организације и нарко-картели.[11] Како је глобализација омогућила међусобно повезивање светских тржишта, она је такође омогућила глобалну трговину на незаконитом тржишту. Као резултат

[10] У извештају из 2005. описана је текућа шема у којој је описана сарадња и повезаност више источних земаља у трговини дрогом и терористичких ћелија које послују преко терористичких мрежа преко фондова САД, помажући тако мексичким картелима са високо софистицираним путевима трговине. Ове терористичке групе, или спавајуће ћелије, укључују људе који говоре арапски, шпански и хебрејски и, у већини случајева, не изазивају никакве сумње у својим заједницама.“Врло је вероватно да било који будући“ терористички догађај „попут оног од 11. Септембра у САД може олакшати, умишљајно или несвесно, трговцима дрогом који раде на обе стране граница САД и Мексика“, наводи се у извештају ДЕА.

[11] Недуго пре 9/11 колумбијски званичници ухапсили су три ирска држављана који су путовали у Колумбију. Испоставило се да су они били експлозивни стручњаци Ирске републичке армије (ИРА) и обучавали су ФАРЦ о стварању и извршењу минобацачких напада. ФАРЦ је платио више од 2 милиона долара за обуку коју је пружила ИРА, а ФАРЦ је 2002. године користио ову обуку за покретање минобацачког напада на председничку инаугурацију председника Урибеа.

тога, створене су везе између различитих криминалних група у којима се трговина дрогама све више користи за финансирање операција терористичких организација и криминалних група (Holmberg, 2009).

Први и основни ниво односа између организованог криминала и тероризма јесте савез и ови савези постоје на оба краја континуума: криминалне групе које формирају савезе са терористичким организацијама, и терористичке групе које траже савезнике са криминалним организацијама. Природа савеза између ових група варира и може укључивати једнократне, краткорочне и дугорочне односе. Осим тога, савези укључују везе успостављене из различитих разлога као што су тражење стручног знања (тј. прање новца, фалсификовање или стварање бомби) или оперативна подршка (тј. приступ правцима кријумчарења). У многим аспектима формације савеза су сличне односима који се развијају у оквиру легитимних пословних поставки. Како Лоуис Схеле сажето напомиње са посебним осврtом на организовани криминал, „сарадња са терористима може имати значајне користи за организоване криминалце дестабилизацијом политичке структуре, поткопавањем закона и ограничавањем могућности за међународну сарадњу“.

Поред релативно једноставних савеза заснованих на пружању одређених услуга, појавиле су се и софистицираније везе између криминалних и терористичких група. Ово је најбоље показано у међународним операцијама кријумчарења које покрећу разне производе од нелегалних наркотика, оружја и људског терета, између земаља и континената[12] (Makarenko, 2004).

Закључак

Из горе наведеног, очигледно је да су дроге и терор различити феномени. Иако се не могу повезати, не треба их ни третирати као идентичне појаве. Изгледа да су ови резултати у складу са аргументом који се односи на трговину недозвољеним дрогама, користећи уобичајене, иако контроверзне, стратегије за борбу против корупције, донеће сигурност у односу на претњу коју представља тероризам. Ослобађајући терористичке групе значајног извора финансирања, у циљу обезбеђивања илегалне трговине наркотицима, и побољшањем полицијске и државне контроле над географским подручјима која се користе за узгој дроге и трговине људима, преко граница, производа, званичници за борбу против тероризма могу се надати да ће се смањити како међународне, тако и домаће терористичке активности. Терористичка организација и глобални картел наркотика деле многе заједничке особине. Оба се супротстављају суверенитету националне државе, најбоље функционишу у незавршеним просто-

[12] Нпр., Исламски покрет Узбекистана ступио је у стратешке односе са авганистанском мафијом за дроге и криминалним групама из Централне Азије како би се осигурало да се пошиљке хероина могу безбедно транспортовати између Авганистана и Руске Федерације и Кавказа. Постоје и бројни наводи који указују на то да су милитанти повезани са Ал Каидом успоставили везе са босанским криминалним организацијама како би успоставили пут за трговину хероином из Авганистана у Европу преко Балкана

рима, зависе од обостраних сарадника у сенци, не поштују људска права, ослањају се на знаке организованог криминала, као што су корупција, застрашивање и насиље, и високо софистициране организације које послују са најновијом технологијом. У многим државама постоје закони о капиталним дрогама и осумњичени за дроге су подвргнути непоштеним суђењима у специјализованим судовима или притварању без одговарајућих гаранција од стране бројних влада, упркос снажној критици заговорника људских права. Разумевање континуума злочина и терора проширује сигурносне алате које држава може користити како би одговорила на све веће претње транснационалног организованог криминала и тероризма. Потврђујући и континуирано пратећи континуум криминала и терора, јер се односи на еволуцију динамике транснационалног организованог криминала и тероризма, имаће експлицитан утицај на формирање контра-терористичких и антикриминалних политика. Стога симбиоза криминала и тероризма покушава да нагласи важност преклапања контра-терористичких и анти-криминалних политика као начина формулисања ефективног државног одговора како на претње, тако и на периодичне конвергенције. Штавише, иако нема сумње да неки приходи од трговине забрањеним дрогама доприносе делимично финансирању неких терористичких акција, трговина дрогом је још увек далеко од главног извора финансирања глобалног тероризма. Заиста, јасно је да терористи и трговци дрогама имају различите дугорочне циљеве које треба узети у обзир у методама које се користе за њихово супротстављање. Стога, борба против трговине дрогом не мора нужно бити једнака борби против тероризма, иако „нарко-тероризам“, који је представљен као претња одређених интересних група, вероватно легитимира и ојачава неуспел глобални рат против дроге.

Сматра се да су разне терористичке групе имале користи од трговине опијумом, било од финансирања или директног учешћа и продаји опијата. Криминалне организације и терористичке мреже раде са сличним организацијским структурама. Ове организације користе незаконита средства као што је мито за добијање моћи и утицаја, делују унутар хијерархије која изолује лидере од криминалне контроле и може се прилагодити променљивим околностима. Главно истраживачко питање ове тезе је како се могу смањити средства терористичке организације која се покреће путем трговине дрогом? Да би се одговорило на ово питање, најпре ће се анализирати у којој мери терористичке организације користе трговину дрогом како би прикупиле средства, а затим идентификовати слабе и рањиве везе у терористичким системима за трговину дрогом.

Глобални безбедносни аналитичари су детаљно испитивали везе између терористичких мрежа и међународне трговине дрогама. Након глобалне процене ризика, теоријски аргумент предлаже усвајање макроекономског приступа у оквиру глобалног управљања ризицима у евалуацији, праћењу и спровођењу политике за ефикасно борбу против изазова глобалног нарко-тероризма. Ако заиста желимо да добијемо рат против тероризма, морамо наставити и проширивати нашу посвећеност смањивању свих извора финансирања тероризма, укључујући и трговину дрогом. Тиме ће се не само прекинути

важан извор финансирања терориста, већ и смањити количина илегалних дрога која трује наше заједнице. Многи посматрачи сматрају да терористичке групе и транснационалне криминалне мреже деле многе исте карактеристике, методе и тактике. На крају треба признати да је трговина дрогом и наркотеризам као друштвени феномен, практично неуништива у садашњем времену. Међутим, заједничким напорима свих учесника у антитерористичким активностима, моглои би се постићи позитивни резултати у борби против наркотеризма и тиме у великој мери смањити претња националној сигурности једне државе. У раду се могло видети да веза између транснационалног организованог криминала, тероризма и илегалне трговине дрогама представља озбиљну претњу за владу, друштво и економију земаља, јер може довести до расипања значајних ресурса, корупције Владе и дестабилизује економије. Тиме подручје државе постаје жртва терористичких и организованих криминалних група и постаје средиште за трговину људима (нарочито оружје и дрога), директно угрожавајући свет и европску безбедност.

Због огромне финансијске користи од илегалне трговине дрогом, терористичке организације могу да стекну софистицирана оружја и наставе своје илегалне активности. Веза између терористичких организација и илегалних дрога морају бити укинуте да би се борба против тероризам била ефикасна. Склапање између терористичких и криминалних група узима различите степене интеракције,а неке терористичке групе су се чак потпуно претвориле у транснационалне криминалне организације, наглашавајући профит, а не политику. Међутим, тешко је пронаћи тешке доказе за приписивање трговине дрогом терористичким групама. Често наводно укључивање терористе своди се на криминалца који је ухапшен због кривичних дела везаних за наркотике, који су заправо чланови или сарадници терористичке групе. Стога је вероватно да у бројним истраживањима о дрогама могућност терористичке везе није откривена или је запостављена. С обзиром на истрајност међународних изазова везаних за трговину дрогом, друге врсте недозвољене трговине, организовани криминал, корупција, слаба управа и тероризам, развијају све сложеније разумевање проблема у целини, и биће тешко пронаћи одговор на овај проблем и решити га на одговарајући начин. Нарације и политике рата о дрогама и рату против тероризма све више се препознају као неадекватне, али још много тога остаје да се учини у правцу избалансиранијег, свеобухватнијег и ефикаснијег сета политика.

Литература:

1. Alda, E and Sala, J. (2014). Links Between Terrorism, Organized Crime and Crime: The Case of the Sahel Region. Stability: International Journal of Security & Development, 3(1): 27, pp. 1-9, DOI: http://dx.doi.org/10.5334/sta.ea
2. Gomis B. (2015). Demystifying ‘Narcoterrorism, in Counterterrorism: Reassessing the Policy Response (Benoît Gomis, CRC Press, July 2015), Policy Brief 9

3. Bjornehed, E. (2004). Narco-Terrorism: The Merger of the War on Drugs and the War on Terror, Global Crime Vol. 6, No. 3&4, , pp. 305–324 DOI: 10.1080/17440570500273440, 2
4. Durbin K. (2013). Terrorism and Drug-Related Terror, Global Security Studies, Winter 2013, Volume 4, Issue 1 16 International Narco-Terrorism and Non-State Actors: The Drug Cartel Global Threat
5. Durnago E. (2009). The Role of Drugs in Terrorism and Organized Crime, Ankara bar revıew , 53,54
6. Gallahue, P. (2011.) ‘’Narco-Terror: Conflating the Wars on Drugs and Terror’’, str. 174-187, Essex Human Rights Review 8.
7. Hartelius, J. (2008). "Narcoterrorism." Swedish Carnegie Institute. http://www.ewi.info/pdf/Narcoterrorism%20FINAL13FEB.pdf
8. Haupt D. (2009). Narco-Terrorism: An increasing threat to US National. Security, USAF Master's Thesis, Joint Forces Staff College
9. Hizbullah narco-terrorism A growing cross-border threat (2004). Global Crime Vol. 6, No. pp. 129–145 The Crime–Terror 130-132
10. Holmberg, J. (2009). Narcoterrorism. PUBP 710, (http://policy-traccc.gmu.edu/resources/publications/studentforum/HolmbergNarcoterrorism.pdf (accessed 28.05.11)).
11. Howard P. Traughber C. (2008). The “New Silk Road” of Terrorism and Organized, Crime: The Key to Countering the Terror-Crime, Nexus
12. Illict drug trafficking and narco-terorism in south east and east Asia, 173, Chapter 4
13. Ionas A., Kristina I. Financing Terrorism by Means of Drug Trafficking, 26, ISBN: 978-960-474-291-2
14. Karaman, H.(2012). Terrorism and its Financial Sources. Retrieved from http://www.srategicoutlook.com on May 20, 2013
15. Khan K. (2013). Cutting the link between drugs and terrorists: countering major terrorists – financing means, master tessis,
16. Levesque, N. (2012). "Fighting Narcoterrorism: A Counter Narcotic Approach to Homeland Security".Master in Management for Public Safety and Homeland Security Professionals Master's Projects. Paper 8.
17. Levitt M., Jacobson M. (2009). Countering Transnational Threats Terrorism, Narco-Trafficking, and WMD Proliferation, Editors Policy Focus, Washington Institute for Near East Policy
18. Makarenko, T. (2004). The Crime–Terror Continuum: Tracing the Interplay between Transnational Organised Crime and Terrorism, Global Crime Vol. 6, No. 1.
19. Mc Dermott J. (2001). The IRA and the Colombian connection in Bogota and Toby Harnden in Washington http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1337467/The-IRA-and-the-Colombian-connection.html
20. Myers, C. (2013). Insurgency, terrorism, and the drug trade, (Research Assistant, ICT)
21. Narco-Terrorism in Afghanistan: Counternarcotics and Counterinsurgency International Affairs Review, http://www.iar-gwu.org/node/39
22. Narco-terrprosm: international drug trafficking and terrorism-a dangerous mixhearing, before commitee on the judiciary US senate one hundred eight congress, first session, 2003, S. H RG . 108–173, Serial No. J–108–1
23. Nevirko D. (2017). Narcoterrorism as a Threat to the National Security of the Russian Society Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 2 195-204, 10
24. Piazza J. (2011). The illicit drug trade, counternarcotics strategies and terrorismm, Public Choice (2011) 149:297–314, DOI 10.1007/s11127-011-9846-

25. Rollins J., Wyler L. (2013). Terrorism and Transnational Crime: Foreign Policy Issues for Congress ,CRS Report for Congress Prepared for Members and Committees of Congress
26. Rollins J., Sun L. Wyler M., Rosen S. (2010). International Terrorism and Transnational Crime: Security Threats, U.S. Policy, and Considerations for Congress Analyst in International Crime and Narcotics Congressional Research Service 7-5700 www.crs.gov R41004, 3
27. Sharkov D. Islamic state use drug trade to bankroll their jihad, http://www.newsweek.com/islamic-state-use-drug-trade-bankroll-their-jihad-says-spanish-intelligence-278465
28. Simon M. (2015). The Drug Trade in Afghanistan: Understanding Motives behind Farmers' Decision to Cultivate Opium Poppies Foreign Policy Journal Asia Pacific, Essays https://www.foreignpolicyjournal.com/about/
29. Steinitz M.(2001).The Terrorism and Drug Connection in Latin America's Andean Region U.S. Department of State's National Foreign Affairs Training Center for a seminar on "Anti-Narcotic Efforts in the Western Hemisphere," U.S. Department of State
30. Terrorists teaming with drug cartels (2007). The Washington Times - http://www.washingtontimes.com/news/2007/aug/8/terrorists-teaming-with-drug-cartels/
31. Thomas J. (2009).Narco-Terrorism: Could the Legislative and Prosecutorial Responses Threaten Our Civil Liberties? Wash&Lee, rev. 1888
32. Valensia D. (2014). The Evolving Dynamics of Terrorism: The Terrorist-Criminal Nexus of Hezbollah and The Los Zetas Drug Cartel" , Fall 2014 INSS 5390, 4
33. Working Group Report Tackling the Financing of Terrorism, The World Bank International Monetary Fund United Nations Office on Drugs and CrimeUnited NationsNew York, CTITF, 2009

NARKO TERRORISM: DRUG TRADE AS A FORM OF FINANCING OF TERRORIST ACTIVITIES

Summary: Terrorists have always been constantly looking for ways to finance their illegal activities and costly attacks through illegal means such as drug trafficking. The paper describes the link between drug trafficking and terrorist activities, examples of transactions between different types of criminal, terrorist organizations, and narcotics suppliers and weapons. This will analyze the trends in such transactions and the implications and structure of relationships formed by the types of groups being considered. Both entities are dangerous and very unstable actors in the world of global trade and global security. The state of drug trafficking in the world will be presented where factors that undermine the national security system are examined and justified the need for cooperation between law enforcement agencies and competent authorities of foreign countries to combat illegal drug trafficking. It will also review global narco-terrorism and its theories and empirical benefits for different groups for this form of terrorism in different regions in order to provide a global assessment of the risks and relationships of these groups with international narcotics trafficking.

Key words: drug trafficking, terrorism, financing, national security

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*
Факултет за европске
правно-политичке студије
Нови Сад

УДК 316.624:343(497.113)
Монографска студија
Примљен: 11.08.2017
Одобрен: 23.09.2017
Страна: 233-251

УЛИЧНИ КРИМИНАЛИТЕТ У НОВОМ САДУ, НЕКАД И САД – ОД УТОПИЈЕ ДО РЕАЛНОСТИ

Сажетак: У раду се анализира феномен уличног криминалитета и његове друштвене перцепције на простору Новог Сада од завршетка Другог светског рата, до данас. Кроз формулисање и проверу три хипотезе, испитани су фактори који се тичу објективног присуства криминалитета и висине криминалне стопе, организованости криминалне појаве, као и субјективног осећаја грађана у погледу сигурности поводом укупности уличног криминалитета. На основу изведене анализе, прихваћено је становиште према коме је у порасту број најтежих кривичних дела из домена уличног криминалитета, као и оних дела чија је примарна мотивација за извршење имовинског карактера. Истовремено је указано на факторе (повезане са коренитим трансформацијама криминалитета, али и целокупног друштвеног амбијента) које је неопходно узети у обзир приликом доношења таквих закључака. Прихваћена је и тврдња према којој је организованост криминалних радњи (са нарочитим акцентом на феномену организованог криминалитета) протеком времена доживела велику експанзију и усложњавање. Са друге стране, говорећи о укупности кривичних дела чије примарно обележје јесте примена насиља у најширем смислу, констатовано је да не постоје валидни показатељи који са сигурношћу упућују на категорички закључак да је реална (дакле, не само званично регистрована) бројност таквих злочина у великом порасту. Анализа феномена младалачког насиља и хулиганства на улицама Новог Сада у периоду 1945-1990. показала је да је у цитираном периоду описана појава итекако била распрострањена и омасовљена, што стоји у колизији са (у јавности често потенцираним) идеализованим ставовима који негирају поменуту појаву, или пак умањују њен утицај. Њени облици манифестовања трансформисали су се и модификовали протеком година, али је суштинско обележје – објективно постојање уличног насиља и константна опасност од виктимизације повезане са њиме – остало непромењено. При томе је могуће са добрим основом претпоставити да су поједини модалитети наведене негативне појаве (пре свега, делинквенција повезана са груписањем и идентификацијом учинилаца у односу на одређени део града који они настањују, као и она повезана са поткултурном припадношћу и конфликтима међу различитим поткултурним групама) у ранијим деценијама били умногоме више заступљени него што је то случај данас. Све то у великој мери релативизује и доводи у питање широко популарисане тврдње о наводном веома висо-

* al.matkovic@gmail.com

ком степену субјективног осећања сигурности и објективне безбедности грађана на улицама Новог Сада у периоду пре 1990. године.

Кључне речи: Нови Сад, криминалитет, насиље, делинквенција, млади

Увод

Од периода распада СФРЈ, па све до данашњих дана, примећује се континуитет присуства одређених ставова који потенцирају и наглашавају изразито висок ниво безбедности градова наше земље у погледу вршења уличног криминалитета током периода који је оквирно трајао до 1990. године. У таквим наводима, Нови Сад често заузима истакнуто, водеће место, бивајући помињан као некадашњи синоним за потпуно миран, складан и хармоничан живот и боравак. Међутим, иза ове шаблонске и декларативне визуре, помаља се још једна, коренито другачија и умногоме песимистичнија, о чијој истинитости сведоче небројени представници различитих генерација Новосађана, но која ипак упорно остаје на маргини друштвене свести, уступајући место описаној идеализованој слици. Из наведене противпречности, наметнула се потреба за објективном провером и анализом оба становишта. Такав задакат, међутим, показао се као нимало лак – научна грађа посвећена овој проблематици не постоји; остали штампани материјали веома су ретки и представљају углавном спорадичне, старе и заборављене новинске чланке (махом из рубрике „црна хроника“), као и вредне записе појединих хроничара и других аутора који су описивали живот у Новом Саду током наведеног периода историје. Таква лимитираност ресурса за проучавање нужно се морала одразити и на одабир методолошког приступа овога рада. Но, у настојању да недостатке преиначимо у предност, искористили смо бенефите приказане ситуације настојећи да ово разматрање учинимо отвореним према различитим, алтернативним аналитичким техникама, остајући при томе све време на чврстом тлу научноистраживачког поступка. Треба напоменути да су, поред осталих извора, усмена сведочанства великог броја старијих Новосађана са којима је аутор током дугогодишњег периода разговарао и бележио њихова сећања (и којима се овом приликом неизмерно захваљује на помоћи), представљала један од корисних извор сазнања. Она су, међутим, коришћена само у оном сегменту у коме се изјаве већег броја појединаца у потпуности подударају, што их на практичном плану чини ресурсом неспорних чињеница које, стицајем околности, још увек нико није забележио на хартији.

Предмет анализе и поставка хипотеза

У оквиру овога рада биће преиспитано неколико ставова који су, протеком година, постали део увреженог мишљења јавности, без адекватне претходне критичке провере њихове основаности. Поменуте ставове можемо формулисати у форми следећих хипотеза, на основу којих ће бити организована и структура предстојеће анализе: 1. укупност уличног криминалитета у Новом Саду последњих година је доживела драматичан пораст; 2. у ранијим деценијама, организованост криминалитета била је неупоредиво мање присутна (или

пак сасвим непостојећа); 3 Субјективни осећај грађана и њихова објективна безбедност у односу на укупност уличног криминалитета у ранијим деценијама су били много повољнији него у данашње време. Но, пре него што пређемо на саму анализу, потребно је прецизирати шта ће, за потребе овога рада, бити подразумевано под термином „улични криминалитет“. У оквиру текућег истраживања, под наведеном конкструкцијом обухваћена је укупност свих кривичних дела која се (превасходно према критеријуму места извршења, али и према другим криминолошким факторима) могу довести у везу са јавним површинама (улице, тргови, паркови, различити јавни и други објекти итд). Полазећи од важећег Кривичног законика Републике Србије (КЗРС 2005), зарад лакше оријентације, могу бити наведена само нека од карактеристичнијих дела из поменуте категорије: кривична дела против живота и тела (убиство [чл. 113 КЗ], тешко убиство [чл. 114 КЗ], убиство на мах [чл. 115 КЗ], тешка телесна повреда [чл. 121 КЗ], лака телесна повреда [чл. 122 КЗ], учествовање у тучи [чл. 123 КЗ], угрожавање опасним оруђем при тучи и свађи [чл. 124 КЗ]); кривична дела против слобода и права човека и грађанина (угрожавање сигурности [чл. 138 КЗ], прогањање [чл. 138а КЗ]); кривична дела против части и угледа (увреда [чл. 170 КЗ]); кривична дела против полне слободе (силовање [чл. 178 КЗ], недозвољене полне радње [чл. 182 КЗ], полно узнемиравање [чл. 182а КЗ]); кривична дела против имовине (крађа [чл. 203 КЗ], тешка крађа [чл. 204 КЗ], разбојничка крађа [чл. 205 КЗ], разбојништво [чл. 206 КЗ]), одузимање туђе ствари [чл. 211 КЗ], уништење и оштећење туђе ствари [чл. 212 КЗ], неовашћено коришћење туђег возила [чл. 213 КЗ]); кривична дела против здравља људи (неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога [чл. 246 КЗ], неовлашћено држање опојних дрога [чл. 246а КЗ], омогућавање уживања опојних дрога [чл. 247 КЗ]); кривична дела против опште сигурности људи и имовине (изазивање опште опасности [чл. 278 КЗ]; кривична дела против безбедности јавног саобраћаја (угрожавање јавног саобраћаја [чл. 289 КЗ]); кривична дела против јавног реда и мира (насилничко понашање [чл. 344 КЗ], насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу [чл. 344а КЗ], договор за извршење кривичног дела [чл. 345 КЗ], удруживање ради вршења кривичних дела [чл. 346 КЗ], израђивање и набављање оружја и средстава намењених за извршење кривичног дела [чл. 347 КЗ], недозвољена производња, држање, ношење и промет оружја и експлозивних материја [чл. 348 КЗ], учествовање у групи која изврши кривично дело [чл. 349 КЗ], повреда гроба [чл. 354 КЗ]).

Хипотеза 1: „укупност уличног криминалитета у Новом Саду последњих година је доживела драматичан пораст“

Ову хипотезу није могуће проверити егзактним путем- простим увидом у статистичке податке, из два разлога. Први је техничке природе и тиче се објективне недоступности таквих података за период минулих деценија, док је други повезан са суштинским, квалитативним проблемом – са мањкавостима употребе званичних евиденција приликом утврђивања објективне истине у

истраживањима овога типа.[1] Но, то нас свакако не спречава да покушамо да одговоримо на задати проблем применом алтернативног методолошког приступа.

Говорећи о званичним евиденцијама пријављених кривичних дела, ова тврдња може бити окарактерисана као тачна. Међутим, у погледу ње нужно је истаћи неколико изузетно важних приговора. Пре свега, број становника Новог Сада енормно се повећао у периоду од завршетка Другог светског рата, до данашњег дана. Самим тим, просто анализирање броја пријављених кривичних дела, без уважавања наведеног прилива становништва и са њиме повезаних великих демографских промена, не може довести до релевантних закључака.[2]

Такође, промене у погледу овлашћења органа јавног реда и мира једнако су важан чинилац који мора бити узет у обзир приликом анализе. Наиме, као што је познато, некадашња „милиција" имала је много већу слободу деловања на пољу сузбијања криминалитета, што је, између осталог, оставило трага и на број званично заведених противправних радњи. Због различитих фактора (једноставност рада, статистички мањи број регистрованих кривичних дела, одсуство делотворне интерне/екстерне контроле и др), није био редак случај да службеници милиције, уместо целокупне предвиђене процедуре, учиниоце појединих кривичних дела самоиницијативно „опомену" путем неких од тада допуштених и/или уобичајених метода (вербална опомена, примена физичке силе и сл). Услед тога, број званично заведених кривичних дела не одговара броју дела која су полицији објективно била позната, те и та разлика представља један од озбиљних разлога за приговор званичним статистичким подацима.[3]

Коначно, тамна бројка криминалитета, односно разилажење између броја пријављених и броја извршених кривичних дела, представља један од највећих проблема у проучавању његових објективних размера на локалном нивоу у првим послератним деценијама. Тамна бројка и иначе се сматра једном од основних препрека приликом проучавања квантитативних и квалитативних особина криминалитета, особито приликом ослањања на статистичке податке о броју пријављених злочина. Међутим, осим описаног уопштеног дејства, основано је претпоставити да је тамна бројка морала имати додатно значајан утицај управо у ранијем периоду који је предмет наше анализе. Наиме, позната је чињеница да различите околности утичу на одлуку појединца о пријављивању или непријављивању кривичног дела. Између осталог, то могу бити: генерални обичаји локалне средине; степен едукованости у погледу правних механизама сузбијања вршења кривичних дела; развијена свест о дужности грађана да пријављују кривична дела која су им позната и њихове учиниоце; свест о обавезности правно институционализованог (а не самоиницијативног) „намирења правде", тј. санкционисања учинилаца злочина; свест оштећених да нису дуж-

[1] О томе видети последњи пасус текућег поглавља.

[2] О општем утицају демографских промена на стопу криминалитета уп. нпр: Cohen, Felson 1979; Braithwaite 1975.

[3] О обележјима и овлашћењима „народне милиције" и (касније) „милиције" у СФРЈ в: Ратковић 1981; Богдановић 2002.

ни да трпе одређене врсте чињења учинилаца и да су поменуте радње санкционисане у оквиру кривичног законодавства; непријатност и/или стид које осећају поједини оштећени (нарочито у вези са одређеним специфичним врстама кривичних дела) и др. Отуда није тешко закључити да су описани фактори додатно имали утицаја на пријављивање злочина локалног становништва у ранијем времену. Патријархални породични односи, процентуално нижи степен образовања становништва, недовољно формирана свест грађана у погледу њихових права и обавеза у најопштијем смислу, често зазирање од обраћања надлежним органима, склоност ка самоиницијативном решавању насталих спорова и непријатности, генерално нижи ступањ еманципације становништва (а нарочито посебно рањивих категорија попут жена и деце), само су неки од разлога такве ситуације. Имајући речено у виду, лако се може замислити обим тамне бројке локалног криминалитета и њен утицај на поузданост званичних статистичких података.[4]

Хипотеза 2: „у ранијим деценијама, организованост криминалитета била је неупоредиво мање присутна (или пак сасвим непостојећа)“

Овде је неопходно одмах направити разграничење два појма: организованог криминалитета (схваћеног онако како га прихваћене дефиниције одређују), са једне и криминалног удруживања, са друге стране. У погледу организованог криминалитета, да би се одговорило на питање о његовој заступљености на територији Новог Сада у минулим временима, треба се осврнути на саму његову дефиницију. Како се наводи у литератури, организовани криминалитет представља криминалну појаву коју карактеришу следеће одлике: учешће више од 3 лица; постојање строге хијерархије; употреба насилних метода, претњи и уцена; повезаност са другим криминалним организацијама; повезаност са политичким центрима моћи (Игњатовић, Шкулић 2012). Када се речено има у виду (са примарним акцентом на критеријуму повезаности са политиком), сасвим је основано рећи да је организовани криминалитет појава која је своју масовну експанзију заиста доживела тек почетком 1990-их година, са отпочињањем кризног периода током и након грађанског рата у Југославији. Међутим, чак и у погледу поменутог спорног критеријума– питања конектованости са друштвенополитичким центрима моћи- чини се примереним претпоставити да су одређене форме организованог криминалитета у Новом Саду постојале и раније. Примера ради, уколико се одређени степен повезаности са полицијом (макар у форми доушника) може подвести под повезаност са друштвенополитичким системом, у томе случају је наведена претпоставка оправдана.[5] Такође, имајући у виду нужне мањкавости сваког поретка (ма колико он

[4] Детаљније о феномену тамне бројке криминалитета у: Ignjatović 2008: 80-82.

[5] Као пример, може се навести један од најпознатијих злочина у Југославији који се догодио у Новом Саду 1977. године, којом приликом су убијена двојица милиционера. Током истраге и суђења, утврђено је да су учиниоци поменутог двоструког убиства били чланови добро организоване криминалне организације која је, према свим цитираним критеријумима, одговарала

иначе био стабилан и добро уређен), било би нереално категорички негирати могућност да су поједине новосадске криминалне организације, теоријски, могле имати и евентуалне непосредније контакте са појединцима из оквира владајуће политичке структуре (ако не у форми директне сарадње, оно макар у виду протекције засноване на родбинским, пријатељским, познаничким или ма којим другим конекцијама). У томе случају, такође би могло бити речи о организованом криминалитету у ужем смислу. Ипак, и поред ових изузетака, мора се закључити да је организована форма криминалитета у некадашњем Новом Саду (као, уосталом и на простору читаве СФРЈ) била неупоредиво мање заступљена него што је то случај данас.

Насупрот реченом, криминално удруживање у општем смислу итекако је било широко распросттањено у минулим временима. За разлику од организованог криминалитета као појаве која своју локалну експанзију бележи релативно недавно, класично заједништво и сарадња приликом вршења злочина представљају друштвени феномен присутан од најранијих времена. Организовање „професионалних“ учинилаца имовинских кривичних дела, удруживање разбојника, формирање малолетничких делинквентиих банди, групе насилника и/или хулигана – само су неки од историјских примера локалног искољавања поменуте појаве. О појединим специфичним врстама криминалног и делинквентног удруживања на простору Новог Сада током друге половине XX века биће више речи у наредном поглављу.

Хипотеза 3: „субјективни осећај грађана и њихова објективна безбедност у односу на укупност уличног криминалитета у ранијим деценијама су били много повољнији него у данашње време“

Ово је најкомплекснија и најконтроверзнија од свих понуђених хипотеза, услед чега ће њеној провери бити посвећен сразмерно велики простор. За почетак, треба навести аргументе који иду у прилог наведеном становишту. Као прво, у периоду постојања СФРЈ, постојало је веће присуство полиције у локалним заједницама, примарно услед постојања институције позорника. Услед тога, грађани су се, начелно, могли субјективно осећати сигурније, а таква пракса морала је, по логици ствари, и објективно доприносити повећању безбедности у одређеном степену.

Даље, током историјског периода постојања СФРЈ, транспарентност и доступност информација о криминалитету била је умногоме мања него што је то данас случај. Већ на примеру медијског извештавања о извршеним злочинима, уочава се да су некадашњи новинарски извештаји по правилу били кратки и веома штури, као и да су наглашено селективно покривали само веома мали број регистрованих кривичних дела. Разлози за то су свакако бројни – неки од вероватнијих су: могућа начелна државна политика у погледу инфор-

профилу организоване криминалне групе. Наиме, утврђено је да су окривљени имали и одређене контакте у полицији који су им дојављивали информације у погледу напредовања истраге. В: Angelovski 2006.

мисања становништва о правим размерама криминалитета; већа овлашћења полиције, праћена мањим бројем поднетих кривичних пријава; објективна необавештеност медија који извештавају о криминалитету о многим извршеним злочинима; непостојање (будућег) тренда медијског сензационализма и др. У сваком случају, независно од узрока наведене појаве, за наш рад је далеко важнија сама чињеница да су информације о криминалитету дефинитивно биле много мање доступне јавности путем медија, што је такође морало допринети субјективном осећању сигурности становништва (уп. нпр: Heath, Gilbert 1996; Starr 2004).

Надовезујући се на речено, може се уочити да је, независно од медија као посредника, и сама непосредна размена информација међу становништвом поводом извршених кривичних дела била неупоредиво мања него што је то случај данас. Разлоге за такву појаву треба превасходно тражити у информационо-технолошком прогресу, као и у коренитим променама начина и средстава комуникације међу људима. Да би се стекао увид у допринос који су наведене промене оставиле на пољу обавештености становништва о правим размерама криминалитета, довољно је поменути свега неколико најзначајнијих фактора у том погледу: појава мобилних средстава комуникације, развој интернет технологије, експанзија друштвених мрежа, масовна доступност уређаја за снимање слике и звука и др. Сви наведени фактори умногоме су допринели регистровању и ширењу информација о огромном броју кривичних дела која би, у супротном, врло вероватно остала непозната широј јавности. Сумирајући речено, уочава се раскорак између недовољне информисаности становништва у ранијим деценијама, са једне и наглашене обавештености грађана у савременом периоду, са друге стране. Имајући то у виду, може се са разлогом уважити и поменути аргумент у прилог тврдњи да је субјективни осећај сигурности становништва начелно могао био већи услед много слабије доступности, али и неупоредиво мањег квантитета информација о правим размерама криминалитета (уп. нпр: Winston 1998).

Да би се потпуно разумели разлози који су утицали на формирање начелне слике о „безбедном граду без криминала“, потребно је поменути и однос великог дела становништва ка појединим специфичним врстама противправних радњи. Као што је познато, у ранијим временима (а на жалост, неретко и данас), знајачан број грађана има погрешну перцепцију у погледу једног дела радњи које се, упркос својој незаконитој природи, често третирају као приватна ствар појединаца која не захтева реакцију државних органа. Наведимо свега неколико таквих примера, разнородних по својој садржини: физички обрачуни појединаца или група лица; сукоби омладинских банди; различити акти деце и адолесцената који се популарно и генерализовано често карактеришу као „несташлуци“ (вандализми, крађе, разбојништва, физички напади и др); различити видови кривичних дела против полне слободе; случајеви насиља у породици (укључујући како насиље између супружника, тако и насиље над децом) и др. Када се поменуто има у виду, основано је претпоставити да један део разлога за субјективни доживљај мање присутности криминала у свакодневном животу грађана током ранијих деценија треба тражити и у недо-

вољној информисаности становништва у погледу граница између правно допуштеног и правно недопуштеног понашања.

Коначно, треба навести и законске промене на пољу проширења круга правно недозвољених радњи. Сходно општој тенденцији пораста броја инкриминисаних понашања, сфера уличног криминалитета такође је доживела одређене промене путем увођења нових инкриминација за радње које, у ранијим временима, нису имале статус правне недопуштености. Наиме, одређена понашања која данас имају статус кривичних дела раније су, услед своје правне дозвољености, лако могла пролазити незапажено (или недовољно регистровано) од стране локалног становништва, што свакако мора имати удела у формирању субјективне слике у погледу стопе криминалитета некада и сада.

Сви ови фактори, комбиновани са другим чиниоцима, допринели су формирању одређеног стереотипа који је био прихваћен од стране једног дела становништва, а који би се поједностављено могао описати као уверење о безбедном и сигурном окружењу у коме је криминал веома слабо заступљен.[6] Међутим, паралелно са овом сликом која је била популарисана у јавности, постојало је и њено наличје, које је, иако много мање видљиво у свакодневици просечног одраслог човека, ипак било итекако реално. Према записима новосадских хроничара и проучавалаца који су се бавили периодом првих неколико деценија након Другог светског рата, делинквенција је међу омладином и тада била у пуном јеку. Такво чињенично стање поткрепљују и бројне изјаве старијих Новосађана који су имали прилику да одрастају и живе у описаном окружењу. У том погледу, нарочито је значајан феномен уличних банди (нарочито деце, малолетника и млађих пунолетних лица). Према доступним писаним подацима и бројним усменим сведочанствима, од самог настанка послератне Југославије и кроз наредних неколико деценија, у Новом Саду је био одомаћен феномен формирања делинквентних омладинских банди које су окупљале младу популацију настањену у одређеном делу града (уп. Врговић 2011). Протеком времена, нове генерације делинквената смењивале су старе, нове банде долазиле су на место дојучерашњих, али је сам феномен локалног делинквентног удруживања остао присутан деценијама. Друштвено непожељно деловање оваквих групација мењало је свој профил у зависности од периода у коме су оне постојале и стила живота који је већина младих у конкретном тренутку водила. У раним послератним годинама, када су игранке и биоскопи били најпопуларнија места за забаву младих, веома су биле учестале међусобне туче припадника банди на поменутим местима, као и наменски изазвани напади банди на одабране појединце. Како су се, протеком година, мењали обрасци живота, тако су карактеристике ових обрачуна модификоване – уместо дворани за игранке и платоа испред биоскопа, попришта обрачуна постали су кафићи, клубови и друга популарна састајалишта младих. Једна од кључних трансформација која се може уочити на пољу модалитета физичког разрачунавања адолесцената тиче се појаве феномена музичких поткултура на простору Југо-

[6] У том погледу нарочито су биле карактеристичне често потенциране пароле које су југословенско друштво сликовито приказивале као „друштво без криминала“.

славије, те самим тим и Новог Сада. Пратећи актуелне обрасце у иностранству, млади су почели да се идентификују као припадници појединих поткултура базираних на музици и идеологији појединих музичких праваца, а следствено томе настајали су и сукоби између различитих поткултурних група. Таква појава почиње да бива присутна, по свему судећи, већ од 1960-их година, док нарочито експанзију доживљава, оквирно посматрано, од краја 1970-их, па на даље.[7]

Појава организованог навијања и навијачких конфронтација јесте још један од фактора који је донео нови основ поделе младих на више фракција, између којих су неретко избијали сукоби. Важно је уочити да иако се о овој појави много више говори као о релативно новом проблему који се превасходно односи на савремену делинквенцију, зачеци омасовљеног насиља повезаног са навијачким групама сежу деценијама уназад, управо све до тзв. „мирних" времена којима се бавимо у овоме раду. Иако је природа таквих сукоба неспорно претрпела велике модификације протеком година, сама њена срж – насиље повезано са припадништвом навијачкој групи – остала је иста. Дакле, упркос томе што се у ранијим деценијама много мање пажње придавало овом друштвеном феномену који је у великој мери остајао удаљен од очију шире јавности, објективна несигурност грађана повезана са делинквентним деловањем навијача-хулигана била је итекако присутна и у минулим временима.[8]

Једна од кључних константи на листи узрока и повода сукоба међу млађом популацијом јесте конфронтирање по основу настањености у различитим, међусобно непријатељски оријентисаним деловима града. Штавише, на основу различитих показатеља, може се приметити да је ова појава управо била много омасовљенија у ранијим, „идиличним" временима, него што је то случај данас, када се евентуално може говорити о њеним спорадичним реликтима. Идентификовање младих са делом града у коме су настањени поприма је различити облике; најчешће су у питању била читава насеља, али се некада радило и о знатно ужим територијалним целинама – све до појединачних улица. У првим послератним деценијама (али и касније, практично током целе друге половине XX века), довољан повод за физички обрачун било је присуство одређеног појединца на „туђој" територији, односно у делу града у коме он није био настањен. Према сачуваној писаној грађи, а нарочито према бројним сведочењима Новосађана-савременика описаних дешавања, небројени су примери физичких напада (неретко праћених тешким телесним повредама) читавих група локалних младића на појединце или групе лица који су се „усудили" да кроче на њихову територију. Такође, феномен заказаних туча између младих становника два сукобљена насеља један је од класичних примера насиља о коме се, међу старијима, није превише говорило (нити пак знало), но које се редовно дешавало и често бивало праћено озбиљним повредама учесника у тучи.

---

[7] Детаљније о младалачким делинквентним бандама у: Cohen 1955; Wolfgang, Ferracuti 1967 и др.
[8] За анализу феномена навијачког хулиганизма в: Dunning, Murphy, Williams 1988; Armstrong 1998; Frosdick, Marsh 2005.

Поврх свега наведеног, нека од традиционалних жаришта сукоба Новосађана, попут појединих кафана које су биле „на лошем гласу“, опстајала су као перманентне локације на којима је долазило до (више или мање редовних) физичких обрачуна – како између омладине, тако и између одраслих. По логици ствари, може се закључити да већина ових сукоба није евидентирана од стране тадашње милиције, нити је „обично“ становништво сазнавало о таквим догађајима у већем проценту. Ово је само још један у низу примера „скривеног“ антисоцијалног понашања које је, објективно, тињало у граду као константа, но о коме се у ранијим временима није нити много знало, нити много марило.

Када се све речено има у виду, могуће је направити следећу паралелу. Са једне стране, просечни припадници одрасле, неделинквентне популације заиста су у епохи СФРЈ могли живети у релативном миру и у субјективном уверењу о високом нивоу безбедности краја у коме су настањени, односно читавог града Новог Сада. Са друге стране, за велики проценат младих људи, тешко да је било могуће говорити о таквом истоветном осећању мира, ако се имају у виду сви многобројни основи сукоба и све опасности које су једног младог човека и тада „вребале“ практично на сваком ћошку. Када се сви поменути фактори узму у разматрање, стереотипно идеализовање безбедности града и сигурности становништва у периоду о коме је овде реч нужно се мора оценити као недовољно основано. Чини се најистинитијим приказати тадашњу друштвену реалност као сферу која је имала двоструку перспективу: а) прву, званичну, која је била прилагођена схватањима одраслих, друштвено интегрисаних појединаца и која је била широко усвојена од стране тога дела становништва и б) другу, неидеализовану, скрајнуту од очију шире јавности, али итекако присутну, која је морала представљати стварност великог дела тадашње (нарочито млађе) популације.

У вези са претходним закључцима, потребно је указати и на следећи парадокс. У савременим дебатама о криминалу често се може чути став да је један од кључних видова манифестовања небезбедности Новог Сада велики број убистава и других оружаних сукоба који се последњих година релативно често дешавају на улицама града. Податак о повећању броја поменутих кривичних дела свакако представља озбиљан показатељ прогресије друштвеног проблема чији се значај не сме игнорисати. Међутим, у контексту овога истраживања, не можемо да не прокоментаришемо околност која се тиче циљне групе најчешћих жртава поменуте врсте криминалитета. Анализом криминалних статистика, лако се може уочити да је огроман проценат убистава и окршаја уз употребу ватреног и другог оружја на улицама града о којима медији последњих година интензивно извештавају, заправо повезан са интерним обрачунима различитих криминалних група и кланова. Из реченог произилази да, према начелном правилу, круг лица која представљају најчешће жртве таквих злочина припада и сам истоветном, релативно уском криминалном миљеу, док су „обични“, некриминално оријентисани грађани, статистички посматрано, у неупоредиво мањем проценту изложени ризицима од истоврсне виктимизације. Насупрот томе, „традиционално“ улично насиље карактеристично за

раније деценије, које се у данашње време учестало описује као бенигно (и ка коме се, да иронија буде већа, понекад чак исказују и извесне симпатије праћене сентименталношћу) било је веома омасовљено и веома неселективно (имајући у виду велики број основа за одабир могућих циљних група жртава). Отуда, поред свих раније истакнутих аргумената, на основу управо изведеног парадокса такође се веома основано може поставити питање о томе да ли су становници Новог Сада у минулим временима заиста имали (и са колико реалног, тј. објективног основа) толико изражен субјективни осећај сигурности у погледу уличног криминалитета.

Приказ и анализа одабраних примера из праксе

Како би теоријским разматрањима из претходних поглавља била пружена потпора у виду података заснованих на емпиријској анализи, у наредним редовима ће у најосновнијим цртама бити приказан пресек неколице одабраних случајева из новосадске историје уличног криминалитета за период 1945-1990. године. Критеријум за селекцију примера представљала је не само тежина кривичног дела и њиме проузрокованих последица, већ и специфичност појединих врста злочина које су, спрам њиховог утврђеног вишедеценијског локалног присуства, од изузетног значаја за укупне резултате анализе.

Године 1954. пред Општинским судом у Новом Саду суђено је већем броју млађих лица која су била коловође делинквентне банде „Црна легија". Примарни разлог оптужбе био је инцидент који су припадници поменуте банде изазвали након игранке у просторијама Ађшега 2. јула исте године, којом приликом је њихов вођа, наоружан боксером, напао двојицу милиционера и повредио их. Током суђења, навођено је да је ова група делинквената фреквентно изазивала туче; описано је и како су на улицама често пресретали недужне грађане и нападали их, користећи том приликом широк асортиман импровизованог оружја (боксере, ланце, федере са причвршћеном великом металном куглом, ножеве, корбаче). Првооптужени вођа осуђен је на 6 година затвора, двојица учесника осуђена су на 5, један на 3, неколико оптужених осуђено је на годину дана, а само један од њих добио је условну затворску казну (Врговић 2011: 244-245). Иначе, банда Црна легија била је једна од најозлоглашенијих скупина делинквената на простору Новог Сада. Настала је већ у првим годинама након ослобођења града, сачињавали су је становници насеља Телеп, а према доступним подацима, постојале су четири њене инкарнације (сачињене од делинквената сличног узраста) које су се, протеком времена, сукцесивно смењивале све до средине 1960-их година. Током читавог периода постојања, банда је вршила бројна и разнолика кривична дела повезана са насиљем и са пљачком, али и са другим сферама криминалитета (Врговић 2011: 245-246).[9]

[9] Према сведочењу неких савременика, чланови Црне легије (иначе готово искључиво припадници мађарске националности) вероватно су инкорпорисали и одређене политичке идеје у оквиру свог антисоцијалног деловања. Иако тадашњој јавности нису пружана званична обавештења о овим радњама и упркос томе што су њихови учиниоци процесуирани у строгој тајности (услед чега је немогуће са потпуном сигурношћу утврдити веродостојност информација), међу Ново-

У низу насилничких инцидената који су се одиграли током исте, 1954. године, још један који вреди засебно истаћи јесте масовна туча у насељу Детелинара, испред кафане Мексико. У циљу обустављања крвавог обрачуна, морала је да интервенише милиција на коњима, наоружана шмајсерима. Ово је био само један у низу сукоба које су у наведеном периоду фреквентно изазивали припадници локалне детелинарске банде „Дивљи запад“, о чему је спорадично извештавала и тадашња штампа (Врговић 2011: 240-241).

У фебруару 1957. године у дневним новинама Дневник појавио се чланак следећег наслова: У Новом Саду откривена организација малолетника Жути лептир”, док је поднаслов гласио: „Двадесет и три новосадска младића изазивала туче и извршила 26 крађа. Ово је озбиљна опомена родитељима, школи и друштвеним организацијама” (Врговић 2011: 290). Банда Жути лептир, коју су сачињавали младићи из центра града, основана је почетком 1950-их година у циљу организованог супротстављања припадницима описане телепске банде Црна легија (који нису допуштали улазак на „своју територију“ лицима из других делова града). И ова група доживела је више инкарнација путем смене генерација, при чему је, протеком времена, евидентно дошло и до проширења опсега делинквентног деловања, превасходно у погледу имовинског криминалитета (Врговић 2011: 289-290).

У новембру 1958. године припадници СУП-а открили су у лагумима Петроварадинске тврђаве скровиште криминалне групе која је бројала 17 чланова. Припадници групе били су наоружани хладним, али и ватреним оружјем (међу одузетим предметима, налазиле су се секире, пиштољи и др). Вођа организације осуђен је касније на 2 године затвора (Врговић 2011: 324). Према сведочењу Новосађана-савременика, простор Петроварадинске тврђаве и иначе је био веома популарно окупљалиште и скровиште за различите криминалне банде током читавог низа година. Осим што су на овом простору тражили уточиште од полиције, они су лавиринт подземних војних галерија тврђаве користили и за сакривање украденог плена (нарочито племенитих метала, будући да је обијање златара тада било веома распрострањено) [уп. Milković 2001; Milković 2007].

У новембру 1960. учинилац стар 24 године, уз помоћ саучесника који је возио аутомобил, киднаповао је 31-огодишњу жену и силовао је. Само недељу дана касније (будући да је пуштен из притвора), он је извшио ново кривично дело - убиство на Католичком гробљу у Футошкој улици, којом приликом је убијена жена (по свему судећи, проститутка). Учинилац је изјавио да је са жртвом прво постигао договор испред оближње кафане, након чега су се упутили ка поменутом гробљу. Међутим, када је схватио да му недостаје сат (за који је, претресом, касније и утврдио да се заиста налазио код жене), почео је да је

сађанима се фреквентно причало о појединим нарочито екстремним акцијама Црне легије. Између осталог, помињало се: да су чланови прве генерације ухапшени лета 1949. године са великом количином експлозива на насипу на обали Дунава, у време високог водостаја; да су, после резолуције Информбироа и очекујући улазак совјетских трупа, сачињавали списак неподобних грађана; да су се приликом велике опасности од поплаве током 1965. године спремали да пробију насип на Дунаву у близини Новог Сада, како би „спасили Пешту“ (Врговић 2011: 245-246).

удара рукама и ногама, а од последица тих удараца жртва је преминула. Суд је дело оквалификовао као тешко убиство и учиниоцу изрекао затворску казну у трајању од 20 година (Врговић 2011: 383, 399, 401).

8. фебруара 1961. догодило се убиство на новосадском Корзу; 25-огодишњи студент Филозофског факултета и хонорарни радник милиције убио је хицем из пиштоља (за чије ношење није имао дозволу) Новосађанина старог 20. година. Према резултатима истраге, трагедији је претходио физички обрачун који је, према једној верзији догађаја, изазвала велика група пијаних младића, међу којима се налазио и касније настадали 20-огодишњак.[10] Он је, иначе, био више пута осуђиван због насилничког понашања, а и целокупно друшво у коме се тада налазио представљало је банду младића са насеља Подбара који су фреквентно изазивали туче на јавним местима. Утврђено је да је учинилац извршио убиство у склопу нужне одбране, након чега је је поступак обустављен (Врговић 2011: 391-392).[11]

Као потврду дугог присуства појединих специфичних облика вандализма на простору Новог Сада о којима се тек у савремено доба почело интензивније говорити (те који, стога, лако могу бити погрешно протумачени као тековина новије епохе), треба навести два примера из 1962. године. 17. октобра вандали су порушили 12 надгробних споменика на Католичком гробљу. Отприлике месец и по дана касније (2. децембра), полиција је ухапсила једно лице које је затекла на делу приликом рушења споменика на истој локацији (Врговић 2011: 438-439). Исто тако, да вишедневно, систематско пуцање на грађане из ватреног оружја није тековина најновије епохе, доказују и примери из 1966. године.[12] Током ноћи 10. августа, на простору Петроварадина пријављено је пуцање из ватреног оружја, којом приликом су погођена два аутомобила. Девет дана касније, поново су се чули пуцњи, при чему су повређене две особе. 27. августа полиција је открила 16-огодишег учиниоца одговорног за описана рањавања. Утврђено је да је као средство извршења дела користио малокалибарску пушку (Врговић 2011: 550-551). Још један пример који сликовито доказује дуго историјско присуство негативних појава о којима се интензивно говори тек у новије време, одиграо се 1. августа 1967. године на плажи Штранд. Тинејџер стар 18 година, тражећи повод за физички сукоб, напао је једног вршњака и нанео му тешке телесне повреде опасне по живот убодом ножем у стомак, након чега је побегао са места злочина (Врговић 2011: 580).

27. априла 1971. петорица младих мушкараца напали су и претукли двојицу младића из Крагујевца којима се покварио аутомобил у близини Новог Сада. Потом су киднаповали девојку која је била у друштву са нападнутим

[10] Према другој верзији, заправо је убица изазвао инцидент тиме што се дрско опходио у комуникацији, а потом и ударио шамар једном од младића из наведене групе, након чега је отпочела масовна туча. В: Knežev 2015.

[11] Према неким наводима, он се потом преселио у Подгорицу и запослио као милиционер, да би неколико година касније, поново извршио убиство у нужној одбрани. В. Врговић 2011, Knežev 2015.

[12] Иначе, ови инциденти веома подсећају на савремени случај који се такође догодио у Петроварадину 2015. године. О томе више у: Aničić 2015; Stojanović 2015.

младићима, одвезли су је у стан једног од учинилаца и зверски је силовали. Када су је напокон пустили да иде, запретили су јој да инцидент не сме да пријављује полицији. Учиниоци су ухапшени исте вечери у центру града и касније су осуђени на вишегодишње затворске казне. (Врговић 2017: 81, 90). 22. јануара 1973. пронађен је мртав новосадски таксиста у пртљажнику свога возила. Утврђено је да је убијен хицем из пиштоља у главу. Три дана касније, ухапшени су учиниоци кривичног дела. Како се испоставило, у питању су била двојица малолетника старости 16 и 17 година (Врговић 2011: 106). 26. новембра 1975. у новосадској Кисачкој улици мушкарац средњих година намамио је (нуђењем слаткиша) девојчицу стару 9 година, након чега ју је силовао, наневши јој том приликом тешке телесне повреде са трајним последицама. Приликом избегавања хапшења и сакривања трагова кривичног дела, учиниоцу су помагали супруга и њихов заједнички син. Осуђен је на 15 година затвора, што је представљало максималну казну предвиђену законом за ту врсту злочина. (Врговић 2017: 197-198). 19. и 20. марта 1976. године регистровани су нови вандализми великих размера на Католичком гробљу, којом приликом је причињена веома висока материјална штета (Врговић 2017: 206).

Током ноћи 15. јуна 1977. У Новом Саду се догодио један од најпознатијих злочина у читавој СФРЈ: убиство двојице полицајаца на дужности. Двојица млађих мушкараца вршила су те ноћи провалну крађу у једној трафици у улици Новосадског сајма, када је полиција, по пријави станара из комшилука, изашла на терен. Приликом бекства и физичког обрачуна са милиционерима, један од учинилаца припуцао је из пиштоља и усмртио обојицу службених лица. У току истраге и суђења (који су, иначе, привукли огроман публицитет), утврђено је да је првооптужени био лидер веома бројне и добро организоване професионалне криминалне групе која је током дугог низа година вршила многобројна кривична дела. Прворооптужени је осуђен на смртну казну, док је већи број припадника наведене криминалне организације осуђен на дугогодишње казне затвора (Angelovski 2006; Врговић 2017: 253 и д). Исте године, у августу месецу, догодило се још једно силовање детета које је привукло пажњу јавности. Мушкарац из Петроварадина понудио је чоколаду петогодишњој девојчици, одвезао ју је бициклом у атар код Железничке станице и силовао је, вративши је потом натраг. Осуђен је на максималну казну у висини од 15 година затвора (Врговић 2017: 257 и д).

26. јануара 1981. забележен је први случај пљачке у апотеци – у вечерњим часовима тога дана, мушкарац је ушао у објекат апотеке и уз претњу пиштољем, наредио радници да се удаљи од касе, након чега је одузео одређену суму новца (Врговић 2017: 376). Још један специфичан и „иновативан" случај регистрован је почетком наредне, 1982. године– у насељу Лиман 2, на празном простору између Фрушкогорске и улице Бошка Бухе, откривена је њива са засадом индијске конопље (Врговић 2017: 407).

6. марта 1986, полиција је ухапсила четворицу од укупно шесторице чланова криминалне групе коју су тадашњи медији прозвали „Ветерничка мафија". Припадници поменуте групе вршили су пљачке и разбојништва, при чему су на мети напада били, између осталог, продавнице, угоститељске радње

и приватни станови. За неке од њих, ово је тек био почетак професионалне криминалне „каријере“ која је зашла у домен организованог криминалитета, о чему је домаћа јавност путем медија исцрпно обавештавана у годинама које су уследиле (Врговић 2017: 515).

26. новембра 1987. на периферији Новог Сада мушкарац стар 24 године, наоружан са две ловачке пушке и два ревеника муниције, отео је возило марке „ауди“, приморавши при томе власника да напусти аутомобил. Нешто касније, патрола полиције га је зауставила у Темерину. Учинилац је том приликом припуцао и хицем у леву страну грудног коша смртно ранио полицајца који му је пришао и затражио му документа на увид. Други полицајац који је био присутан је, уз помоћ грађана затечених на лицу места, успео да спречи бекство и да савлада убицу. Током истраге, откривено је да је исти учинилац током претходне године извршио још једно убиство, усмртивши из користољубља ноћног чувара у Молу. Пресудом суда, осуђен је на смртну казну (Врговић 2017: 560).

Упоређивањем приказаних примера и издвајањем њихових битних обележја, може се доћи до вредних закључака. Пре свега, уочава се да улични криминалитет у Новоме Саду, у периоду који се уобичајено наводи као нарочито миран, није био нимало занемарљива појава. Већ ових неколико примера указују на велики диверзитет извршених кривичних дела, као и на озбиљне последице проузроковане радњама извршења. Као прво, приметан је значајан удео кривичних дела против имовине (крађе и тешке крађе, разбојничке крађе и разбојништва), што стоји насупрот уврежденог мишљења да имовински криминалитет није био много заступљен током периода послератне Југославије. Даље, у погледу кривичних дела против живота и тела, али и других која укључују примену физичке силе, уочава се да су њихови учиниоци веома често користили различито оружје и оруђе (показујући понекад и наглашену „креативност“, али и суровост приликом одабира и употребе таквих средстава). Та чињеница налази се у директној супротности са одомаћеним и често навођеним мишљењем да су лица склона насилном и другом криминалном понашању у ранијим епохама ретко користила оружје. Истина је, међутим, да је употреба ватреног оружја, по свему судећи, била доста ређа него што је то случај данас (нарочито у контексту физичких обрачуна и другог примарно насилничког понашања). Међутим, основано се може поставити питање да ли је то заиста био резултат одређених „етичких принципа“ старе генерације преступника, или се, напросто, радило о последици стицаја различитих околности (примера ради: много тежа доступност ватреног оружја, оштрије реаговање друштва на нелегално наоружавање, непостојање одомаћене праксе употребе ватреног наоружања приликом вршења делинквентних радњи и др). Такође, из описа напада и физичких обрачуна међу тадашњом млађом генерацијом, закључује се да су добрим делом неосноване тврдње према којима су се тадашње туче готово по правилу одвијале према одређеном етичком кодексу.[13] Како се

[13] При чему се свакако мора поставити питање: о каквом се етичком кодексу и „витештву“ може говорити уколико, из позиције цивилизованих грађана, у том смислу помињено физичке нападе једног лица на друго, или пак „разрешење“ конфликата путем песница?

може видети, наводна широка примена „fair play“ правила уличне борбе у великој мери представља мит, будући да су се у пракси сусретали сви видови кршења ових начела: напади групе лица на појединца, обрачуни уз употребу оружја или оруђа, напади наоружаних нападача на ненаоружане жртве, малтретирање млађих од стране старијих, слабијих од стране јачих и др. Из описа масовних физичких обрачуна младих, који су некада укључивали и на десетине учесника, може се приметити да су неосновани и они наводи према којима је насиље међу омладином било занемарљива појава ограничена на веома мали број девијантних појединаца. Исто тако, велика динамика описаних сукоба разобличава и ону илузију према којој су такви физички обрачуни представљали веома ретку и спорадичну појаву.

Закључак

Као финални резултат анализе, можемо објединити најважније постигнуте закључке. Говорећи о најтежим видовима уличног криминалитета у Новом Саду (пре свега, о кривичном делу убиства), несумњиво је да је квантитет таквих злочина бројчано већи у данашње време, него што је то био случај током периода постојања послератне Југославије. Такође, приметна је и велика прогресија на пољу ширења и усложњавања криминалног организовања, са нарочитим акцентом на феномену организованог криминалитета (који је, барем у свом данашњем облику, углавном био непостојећи у ранијој епохи). Основано је претпоставити и да је, протеком година, повећан и број имовинских кривичних дела из домена уличног криминалитета. Узроке таквог развоја догађаја треба тражити у већем броју чинилаца, од којих се, као најзначајнији, могу истаћи: коренита трансформација целокупне природе криминалитета (примарно повезана са локалним омасовљавањем наркоманије као појаве, као и са експанзијом локалног нарко-тржишта); кризни и транзициони период током и након распада СФРЈ (укључујући све повезане политичке, економске, културолошке и друге аспекте); вртлоглави пораст броја становника Новог Сада током релативно кратког временског периода, повезан са коренитом променом структуре становништва (што је довело до настанка великог броја фактора који се, у оквиру општих криминолошких тумачења пораста стопе криминалитета и усложњавања криминалне појаве, често наводе међу кључним узроцима). Са друге стране, говорећи о укупности кривичних дела чије примарно обележје јесте примена насиља у најширем смислу, не постоје валидни показатељи који са сигурношћу упућују на категорички закључак да је реална (дакле, не само званично регистрована) бројност таквих злочина у великом порасту. Анализа феномена младалачког насиља и хулиганства на улицама Новог Сада у периоду 1945-1990. показује да је у цитираном периоду описана појава итекако била распрострањена и омасовљена, што стоји у колизији са (у јавности често потенцираним) идеализованим ставовима који негирају поменуту појаву, или пак умањују њен утицај. Њени облици манифестовања трансформисали су се и модификовали протеком година, али је суштин-

ско обележје – објективно постојање уличног насиља и константна опасност од виктимизације повезане са њиме – остало непромењено. Штавише, може се са добрим основом претпоставити да су поједини модалитети наведене негативне појаве (пре свега, делинквенција повезана са груписањем и идентификацијом учинилаца у односу на одређени део града који они настањују, као и она конектована са поткултурном припадношћу и конфликтима међу различитим поткултурним групама) у ранијим деценијама били умногоме више заступљени него што је то случај данас. Све то у великој мери релативизује и доводи у питање широко популарисане тврдње о наводном веома високом степену субјективног осећања сигурности грађана на улицама Новог Сада у периоду пре 1990. године. Имајући у виду речено, намеће се нужним даље критичко преиспитивање уврежених ставова којима се, без адекватне чињеничке потпоре, потенцира безбедност новосадских улица у минулим временима. Искључиво на тај начин могуће је разграничити једностране тврдње (обликоване идеализмом, носталгијом, заборавом или пуком неупућеношћу) од објективних увида у (неретко нимало ружичасте) различите аспекте друштвене реалности и са њом повезане друштвене патологије.

Литература:

1. Angelovski, Ivan (2006): Rekonstrukcija zločina koji je iz temelja potresao Titovu Jugoslaviju, *Građanski list*, preuzeto sa: http://web.fmk.edu.rs/files/blogs/2009-10/IV/Narativno_nov/Gavra.pdf, pristup: 16.07.2017.
2. Aničić, S. (2015): Snajperista pucao iz ljubomore- gledao sam ih kako voze dobra kola, a ja nemam ni posao, *Blic Online*, 22.03.2015, http://www.blic.rs/vesti/hronika/snajperista-pucao-iz-ljubomore-gledao-sam-ih-kako-voze-dobra-kola-a-ja-nemam-ni-posao/654csnp, pristup: 15.07.2017.
3. Armstrong, Gary (1998): *Football Hooligans*. *Knowing the Score*, Berg Publisher Ltd, Oxford.
4. Bogdanović, Branko (2002): *Dva veka policije u Srbiji*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd.
5. Braithwaite, John (1975): Population Growth and Crime, *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, Vol 8, Issue 1, pp. 57-61.
6. Vrgović, Vladimir (2011): *Novi Sad: hronika 1944-1969*, Prometej, Novi Sad.
7. Vrgović, Vladimir (2017): *Novi Sad: hronika 1970-1970*, Prometej, Novi Sad.
8. Dunning, Eric; Murphy, Patrick; Williams, John (1988): *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*, Routledge & Kegan Paul, London & New York.
9. Ignjatović, Đorđe (2008): *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
10. Ignjatović, Đorđe, Škulić, Milan (2012): *Organizovani kriminalitet*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
11. Knežev, Zoran (2015): Tragedija na novosadskom šetalištu, *mojnovisad.com*, http://www.mojnovisad.com/vesti/tragedija-na-novosadskom-setalistu-id5476.html, pristup: 21.06.2017.
12. Milković, Veljko (2001): *Petrovaradin kroz legendu i stvarnost*, Vrelo, Novi Sad.

13. Milković, Veljko (2007): *Petrovaradinska tvrđava - kosmički lavirint otkrića*, Vrelo, Novi Sad.
14. Ratković, Borislav, ur. (1981): *Vojni leksikon*, Vojni zavod, Beograd.
15. Starr, Paul (2004): *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications*, Basic Books, New York.
16. Stojanović, Slađana (2015): Novosađani odahnuli: Snajperista uhapšen, pucao po prvim komšijama, *Kurir*, 20.03.2015, http://www.kurir.rs/crna-hronika/1709810/novosadani-odahnuli-snajperista-uhapsen-pucao-po-prvim-komsijama, pristup: 15.07.2017.
17. Frosdick, Steve; Marsh, Peter (2005): *Football Hooliganism*, Willan Publishing Limited, London.
18. Heath, Linda; Gilbert, Kevin (1996): Mass Media and Fear of Crime, *American Behavioral Scientist*, vol. 39, issue 4, pp. 378-392.
19. Cohen, Albert (1955): *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, Glencoe.
20. Cohen, Lawrence E; Felson, Marcus (1979): Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach, *American Sociological Review*, Vol. 44, No. 4, pp. 588-608.
21. Winston, Brian (1998): *Media Technology and Society: A History: From the Telegraph to the Internet*, Psychology Press, Hove.
22. Wolfgang, Marvin; Ferracuti, Franco (1967): *The Subculture of Violence: Towards an Integrated Theory in Criminology*, Tavistock Publications, London.

Правни извори:

1. Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005- ispr. 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014.

STREET CRIME IN NOVI SAD, THEN AND NOW - FROM UTOPIA TO REALITY

Summary: This paper analyzes the phenomenon of street crime and its social perception in the area of Novi Sad since the end of the Second World War, to this day. Author created and examined three hypotheses, in order to observe these factors: objective presence of crime and the level of crime rate; the organization of criminal phenomena; subjective feelings of citizens regarding their security concerning the entirety of street crime. It was confirmed that the number of the most serious crimes in the domain of street crime is increasing, as well as the number of those that primarily fall under the category of crimes against property. At the same time, it has been pointed out to factors (related to radical transformations of crime, but also to the changes of the entire social environment) which must be taken into account when making such conclusions. It was also accepted that the organization of criminal activities (with a particular emphasis on the phenomenon of organized crime) has undergone a great deal of expansion and progression over time. On the other hand, speaking of the totality of crimes whose primary feature is the use of violence in the broadest sense, it was concluded that there are no valid indicators that point to a categorical conclusion that the real (not only officially registered) number of such crimes is heavily increasing. Analysis of the youth violence and hooliganism in the streets of Novi Sad in the period 1945-1990. showed that this phenomenon was even then broadly widespread and popular, which stands in conflict with (in publicly-often-emphasized) idealized attitudes that negate the mentioned phenomenon, or diminish its influence. Its forms of manifestation have been transformed and modified over the years, but the essential feature - the objective existence of street violence

and the constant danger of victimization associated with it - remain unchanged. It is even possible to assume with good reason that certain modalities of aforementioned street violence and hooliganism (first of all, those related to the grouping and identification of the perpetrators relative to a certain part of the city they inhabit, as well as those related to subcultural affiliation and conflicts among different subcultural groups) were much more represented in the past decades than they are today. All this greatly relativizes and calls into question the widely popular claims about the allegedly very high degree of subjective feeling of security and objective security of citizens in the streets of Novi Sad in the period before 1990.

Key words: Novi Sad, crime, violence, delinquency, youth

ЈОВАНА ШКОРИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.334.5:349.6
Монографска студија
Примљен: 29.08.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 253-268

ЕКОЛОШКА КРИЗА И ГЛАВНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Сажетак: У уводном делу рада елаборираће се изазови који су се јавили услед научног прогреса и стварања нових технологија што за непосредну последицу има тренутну еколошку кризу. Поред тога, приказаће се на који начин капитализам доноси ново вагање између материјалног богатства и хуманизма – што би могло да имплицира хипотезу да је под дејством капитал(изм)а природна еколошка равнотежа све оштећенија. У домену научног прогреса, пажња ће бити посвећена и екопсихологији, као еколошком покрету и новој дисциплини која има претензију да пробуди осећај реципроцитета између животне средине и човека.

Све ово имплицира потребу за дугорочним одржавањем природног (и друштвеног) благостања тј. за одрживим развојем који ће бити контекстуализован у средишњем делу рада. Поред тога, рад тежи да анализира и критички сагледа социјални капитал, људску екологију и партиципацију грађана као главне детерминанте одрживог развоја, у смислу да без јачања ових детерминанти одржив развој није могућ. Последње и закључно поглавље бави се потребама дубоке структурне промене самог друштва и начина на који оно функционише, а све у циљу одговора на еколошку кризу и постизања одрживог развоја у пракси.

Кључне речи: еколошка криза, одрживи развој, социјални капитал, људска екологија и партиципација

Поглед на свет и корени еколошке кризе

Временом је човек развијао многе међуповезане идеје о физичком, биолошком и социјалном (тј. друштвеном) свету које су бројним генерацијама омогућиле све боље разумевање света у којем живи. Све до деветнаестог века наука и технологија, које су одговорне за то боље сазнавање света око нас и овладавање њиме, развијале су се независно једна од друге. Дакле, није спорно да наука и технологија стално напредују (упркос теоријским и методолошким изазовима које овој идеји упућују релативисти), али исто тако постало је јасно

* skoricjovana@yahoo.com

да се некадашњи оптимизам и очараност напретком у домену материјалне културе у неким сегментима показао неоправданим. Један од њих свакако јесте чињеница о постојању нових изазова који су се јавили услед научног прогреса и стварања нових технологија.

Сама природа је често била инспирација за развој људске технологије, с тим што је главна разлика између природног процеса и људске технологије та што природни процеси не стварају отпад или загађење. „Природна особеност саморегулације, самоодржања и самопрочишћења, одржава готово бескрајан циклус одрживог еколошког баланса. Међутим, човечанство нажалост није успело да научи ову важну лекцију од природе. Непосредна последица овог неуспеха савршено је демонстрирана нашом тренутном еколошком кризом" (Sogar, 2011: 752).

Еколошка криза, у смислу ескалације нарушеног односа између организама и њихових окружења, еволуирала је у неколико наука и дисциплина – од социологије, психологије, економије, екологије па све до јавног здравства и/или социјалног рада, а оно што је значајно напоменути у овом контексту јесте да све ове науке и/или дисциплине бавећи се овим проблемом покушале су да анализирају утицаје биогенетичких, психолошких, друштвено-културних, физичких фактора и однос човека према својој животној средини (Leigh, 2005).

Кроз историју људског развоја, научници (нпр. Moore, 2000; Zhang, 2013) тврдили су да је „пљачка" животне средине скоро синхронизована са капиталистичком индустријализацијом и модернизацјиом. У контексту (економске) глобализације, истраживање о еколошкој кризи не могу се одвојити од анализе природе капитала. Као основа покретача капиталистичког развоја, капитал има неограничене жеље у потрази за профитом. Управо из тог разлога капитализам доноси ново вагање између материјалног богатства и хуманизма – што би могло да имплицира хипотезу да је под дејством капитал(изм)а природна еколошка равнотежа знатно оштећена. Манифестације еколошке кризе могле би да се групишу у два главна питања: прво, деградација животне средине, укључујући ту и загађење ваздуха и земљишта, климатске промене итд. и друго, постепено исцрпљивање природних ресурса који су неопходни за људски живот попут природних вода, минерала, извора енергије итд. (Florea, 2005).

Наиме, према подацима *Светског фонда за природу* из 1998. године глобални проблеми заштите животне средине постају све озбиљнији. Истраживање приказује да је Земља изгубила 1/3 природних ресурса у периоду од 1970. до 1995 године, да је морски екосистем опао за 30 процената, док је на свету површина под шумама опала за 10 процената (European Commision, 2011). Поред тога, истраживање елаборира и низ озбиљних глобалних проблема попут глобалног загревања, оштећења озонског омотача, киселе кише, несташицу воде, деградацију земљишта, загађење чврстим отпадом, изумирање врста, губитак шума итд. Нека од истраживања (Nasi, Wunder and Campos, 2002) процењују да ће овај убрзани темпо загађивања и промене животне средине - уко-

лико остане на садашњем нивоу за мање од једног века довести до тога да ће преко 40 процената одређених врста живих бића нестати са Земље. Све ово имплицира потребу да сами људи преиспитају однос између човек и природе и да истраже узроке еколошке кризе – у супротном неограничено ширење капиталистичке производње ће неминовно довести до уништавање природног окружења и екосистема.

Познато је да је 18. новембра 1992. године око 1700 научника широм света (међу којима се налазе и бројни нобеловци) потписало изјаву „Упозорење светских научника човечанству", где се у уводу истиче како људске активности наносе „обично неповратну штету окружењу и критичким ресурсима" (World Scientists' Warning to Humanity, 1992) и како је неопходно учинити нешто да би се тренутно стање поправило. Основно и најважније питање од свих јесте које су то промене потребне човечанству како би се избегла још већа штета коју оно наноси природи? Јер, прошле су готово две деценије откад је ово саопштење објављено, а ситуација није много боља, а у неким сегментима је све лошија (на пример, квалитет ваздуха опада из године у годину). Наиме, еколошка криза је достигла огромне размере и одговорност је свих нас. Њени различити аспекти указују на потребу за заједничким напорима у циљу успостављања права и обавеза које припадају појединцима, народима, државама и заједницама.

Неки научници сматрају да је развој (нових) наука и технологија једина стратегија која може да нам помогне да одговоримо на еколошке изазове. Међутим, постоји и супротно становиште, које истиче да су наука и технологија неопходне за развој, али да нису успешне из два разлога:

(1) Прво, ова стратегија заговара механицистички поглед на свет и живот сматра за беживотну машину, чиме се охрабрује експлоатација природе. Дакле, теорија да нас „више" науке и технологије може спасити није тачна.

(2) Друго, овај приступ запоставља историјску позадину тренутних проблема окружења, односно не разматра основне узроке кризе, тако да може да нанесе више штете него користи (Sogar, 2011: 753).

Поред тога, када је наука у питању, појава *екопсихологије* као нове дисциплине и еколошког покрета која интегрише психологију са екологијом, у смислу да користи психолошке теорије за боље разумевање односа човека према окружењу, је у великој мери допринела развоју различитих модела за промоцију заштите окружења и животне средине. Њени централни принципи заснивају се на признању да је људско здравље суштински повезано са здрављем планете и да су међусобно зависни један од другог. Екопсихолози се ослањају на еколошке науке, али са друге стране преиспитују саму психу и анализирају наше деструктивне склоности према природи и могло би се рећи да имају претензију да пробуде осећај реципроцитета животне средине и човека (Leigh, 2005). Један од најзначајнијих екопсихолога и творац овог концепта *Теодор Росак* (Theodore Roszak) сматра да је овај концепт веома потребан садашњици и да представља „нову психолошку осетљивост" - у смислу да људи могу да се мотивишу и да науче како да промене своја деструктивна понашања према природи управо посредством психологије (Roszak, 1992).

С обзиром на горенаведено, као главно средство и одговор на еколошку кризу која је узрокована интензивним индустријским експоатацијама ресурса и континуираним деградирањем животне средине, сматра се одрживи развој који ће бити анализиран у наредном поднаслову.

Разумевање одрживог развоја са социолошког аспекта и значај његове практичне примене у локалним заједницама

Концепт одрживог развоја као полазне тачке за (евентуално) решавање глобалне еколошке кризе представља развој како локалних заједница, тако и државе, региона и читаве планете, али на начин који не сме да угрози опстанак будућих генерација. Сам концепт је дошао до изражаја у тзв. Брундленд Извештају (Brundtland Report) и урамљен је у оквирима неокласичне економије и у том контексту представља компромис између економског раста и потребе за заштитом животне средине (United Nations, 1987).

Генерално, одрживи развој подразумева напредак у економском и друштвено-социјалном смислу, а при томе и истовремено очување животне средине. Сва наведена три фактора су подједнако битна и морају бити успостављена тако да развој једног нема негативан утицај на развој другог. Поред тога, могло би се рећи да одрживи развој „подразумева и стратегију на основу које се дефинишу циљеви и планови, као и њихова реализација" (Hediger, 2000). Она се успоставља на основу мисија и визија које дају стратешка опредељења и дефинишу намере локалне заједнице у циљу одрживог развоја.

Одрживост се још дефинише и као способност одржавања равнотеже одређених процеса или стања. У еколошком смислу, одрживост се може дефинисати као начин на који биолошки састави временом остају разнолики и продуктивни. За људе она је потенцијал за дугорочно одржавање благостања које зависи од благостања природног света и одговорне употребе природних ресурса (Bass, Dalal-Clayton and Pretty, 1995). Уколико узмемо у обзир вредности на којима се заснива одрживи развој, разлике су незнатне – људи се у свакој локалној заједници опредељују за исте или врло сличне вредности, али некад под другачијим називом. Лидерство, легитимност, уважавање различитости, ефикасност и ефективност, укључивање заинтересованих страна, назависност и одговорност су принципи који обухватају готово све вредности које су локалне заједнице истакле (Goodland, 1995).

С једне стране одрживи развој је једини пут којим се треба ићи, али остаје питање ко је вољан да се одрекне аутомобила и других средстава која производе највећа загађења? Међутим, уколико се овако настави, морају се узети у обзир и последице које ће се пре свега одразити на људско здравље, чиме се намеће питање да ли је одрживи развој уопште могућ у капитализму?

У сваком случају, треба да се крене у смеру одрживог развоја и да се та идеја не напусти уколико се примети да није у потпуности изводљива. Такође је потребно истаћи како људи често мешају одрживи развој са обновљивошћу, што није тачно, јер не доприноси сваки обновљиви извор енергије одрживости.

Дакле, осим те еколошке компоненте, да би била одржива, свака технологија мора да поседује и економску и социјалну компоненту, са посебним акцентом на социјалној компоненти, која је врло значајна са аспекта социологије и пре свега подразумева више стопе запослености, равноправност, социјалну правду и слично.

Најважнија ставка одрживог развоја, тврди Хедигер, јесте утврђивање циљева. Њих треба дефинисати за све области које перципирамо као проблематичне, али и за сва она подручја у којима се жели побољшати постојеће стање (Hediger, 2000). Улагање у инфраструктуру (што подстиче привредни развој), побољшање партнерских односа на свим пољима и нивоима, адекватна здравствена заштита, очување и унапређење животне средине, циљеви су којима теже локалне заједнице. Међутим, због разлика у економском и друштвеном развоју долази до дефинисања и специфичних циљева. Развој културе и уметности, доступност услуга које град пружа путем интернета и напредних рачунарских технологија могу да буду неки су од специфичних циљева.

Са аспекта социолошког проучавања ових проблема, неопходно је урадити детаљно истраживање за све важне теме, затим их критички преиспитати и анализирати постављене циљеве на једном вишем нивоу, као што су национални циљеви. Поменуто је да се циљеви разликују, међутим, могуће је навести и оне око којих би се сложио највећи број локалних заједница, а они подразумевају: смањење количине отпада и подизања степена рециклаже, изградњу депонија усклађених са европским и светским стандардима и затварање дивљих депонија, развој комуналне инфраструктуре, смањење емисије гасова, развој саобраћајне инфраструктуре, смањење сиве економије, побољшање социјалне и здравствене заштите итд. (Кнежевић и др., 2009). По многим ауторима околина је постала главна препрека људском прогресу и често се сматра да је смањење сиромаштва примаран циљ одрживог развоја, иако је сиромаштва све више у свету упркос глобалном и националном привредном расту.

Одрживи развој би такође требало да интегрише социјалну, еколошку и економску одрживост. Пређутни циљ економског развоја јесте да се смањи јаз капитала између богатих и сиромашних, јер данас у свету већина људи су или сиромашни и/или живе на самој маргини друштва, а предвиђа се да ће будуће генерације вероватно бити још сиромашније од данашњих. Одрживост укључује елементе који не штете будућности (међугенерацијске разлике) и некима је управо та компонента најважнија, јер представља осигурање садашњег економског потенцијала за будуће генерације (Goodland, 1995). Заштита људског живота је најважнији разлог еколошке одрживости, а заштита животне средине представља предуслов дугорочног и одрживог развоја, стога је за будућност веома битно поштовање тих начела.

Ради унапређења одрживости локалних заједница, потребно је обезбедити јасно политичко опредељење, доносиоци одлука треба да подстичу позитивно учешће заједнице, а такође је потребно и увежбати тзв. „заједничко размишљање". Да би одржив развој могао да заживи нужно је кренути од актера на локалном нивоу, што подразумева да је потребно промовисати главне изво-

ре релевантних података и обезбедити доступност свим интересним странама, али и ојачати капацитете на локалном нивоу који су неопходни за сарадњу представника власти са пословним сектором, невладиним организацијама и другим интересним странама (Stivens, 2011). Одржива заједница наставља свој развој из генерације у генерацију, пружајући друштвену основу која обезбеђује здраво животно окружење за све припаднике, поштује културолошки диверзитет, са једнаким правом за све чланове заједнице, а узима у обзир и будуће заједнице. Дакле, у одрживој локалној заједници сви учествују у активностима заједнице уз максимално поштовање тимског рада и уз сарадњу и консензус на свим нивоима управљања. У историји је постојала блиска корелација између економског раста и деградације околине, јер како су заједнице расле тако је околина пропадала (Shogar, 2011). Поступање са околином као екстерналношћу може генерисати краткорочан профит, али на уштрб одрживости. Зато се раст који црпи екосистеме некада назива и неекономском растом, јер води паду квалитета живота. Земља има коначан капацитет за осигурање ресурса и отпада и људска потражња је већ прекорачила тај капацитет, односно тренутни животни стилови у свету почивају на исцрпљивању природног капитала и као такви су неодрживи. Индикатори показују да су обновљиви ресурси као што су вода, шуме, земљиште и рибљи фонд изложени притиску услед човекових тренутних активности па стога њихова продуктивност опада. Ови ресурси су основа живота на Земљи пошто њихова експлоатација представља примарни начин задовољавања основних животних потреба за већи део светске популације (Тадић, 2006: 37).

У овом контексту битно је поменути и *Националну стратегију одрживог развоја,* која је „кровна стратегија" којом су обједињене све секторске политике ради успостављања равнотеже између економског развоја, социјалне правде, очувања животне средине и рационалног коришћења природних ресурса. Постоје многе асоцијације, удружења, организације, институције итд. које дају подршку овим програмима и активно у њима учествују. Они се уједињују са општим циљевима (који су већ поменути), након дефинисања потребно их је рангирати по приоритету, а затим је за њих неопходно добити и политичку подршку, односно они морају бити верификовани адекватном одлуком локалне скупштине.

Да би се приступило прочавању одрживости локалних заједница потребно је приступити органски, холистички и еколошки, како би се проблеми сместили у што шири контекст и како би били препознати и проучавани на што адекватнији начин. Такође, битно је напоменути да се одрживи развој догађа и кроз пројекте и улагања, а да би се омогућило покретање и одржање овог развојног циклуса - локалне заједнице би требало да осмисле властити развој, утврде стратегију и циљеве, а при том, локални приоритети би требало да су усклађени са утврђеном политиком и стратешким смерницама. Поред тога, од великог значаја је и развијање свести и понашања у духу одрживог развоја и заштите животне средине.

Оно што је битно код одрживости јесте и фактор времена, што имплицира на то да се одрживост мора посматрати као процес (Пушић, 2001). Уколико

развој разумемо као еволуцију, тачније прелазак од простих ка све сложенијим облицима, онда и у случају одрживости имамо развој који му предстоји. Пошто је немогуће обухватити сва значења овог појма, проблему одрживости се мора приступити постепено и аналитички.

Правац ка коме се најчешће усмерава прича о одрживом развоју рачва се у два смера: у оном који говори о расту и глобалним карактеристикама цивилизације и у оном који говори о интегрисаном концепту конзервације и заштите средине (Пушић, 2001: 21).

Остваривање одрживог развоја зависи од многих фактора, као што су доношење нових облика мултинационалних сарадњи, побољшање технологије и иновација у оквиру њих, проширење инвестиција, проширење глобалне трговине и др. Познато је да раст не резултира обавезно и развојем, стога нема економског раста који је остварив, а да није на уштрб животне средине. Могуће је разликовати неколико дефиниција одрживости и указати на њихову приличну разноликост.

- Одрживост значи коришћење метода, система и материјала који неће исцрпити ресурсе или оштетити природне циклусе.
- Одрживост означава оне концепте и приступе у развоју који обраћају пажњу на природна својства, места, изворе воде и енергије као интегралних аспеката развоја.
- Одрживост укључује пророднe системе у људске обрасце и инсистира на континуитету, јединству и организовању места.
- Одрживост интегрише природне системе са обрасцима деловања човека на континуитету и посебностима у обликовању људских станишта.
- Одрживост мора бити начин живота где сви људи вољно уважавају одрживе политике. Одрживост као политика мора бити отворена на оба нивоа: друштвеном и оном који се односи на окружење, а мора бити потврђена на економском и политичком плану (Пушић, 2001: 27).

Одрживост се појављује на глобалном и локалном нивоу, иако глобални проблеми захтевају локално деловање. Битно је нагласити да је појединац, а не безлична маса тај који у свему овоме учествује. Одрживи развој не може опстати без развијеног економског система, а са друге стране постављамо питање да ли је тај циљ прихватљив на уштрб индивидуалне слободе, социјалне правде, а пре свега на уштрб окружења и природне средине. Такође, јављају се проблеми и попут неравномерног пораста светске популације, а тиме су посебно погођене сиромашне и неразвијене земље које су политички и социјално нестабилне, недовољно развијене, без адекватне радне снаге, као и могућности за усавршавањем на том пољу. Циљ јесте да се будућим генерацијама остави могућност да задовоље своје потребе, међутим то бива све теже, јер је и данашње генерације дочекала исцрпљена природа, уништене шуме, што битно нарушава склад одрживог развоја. Људи углавном прихватају идеју одрживог развоја као водећу идеју која помаже да свој стандард живљења темеље на омогућеном капацитету природе, при чему се тежи постизању друштвене правде и одрживости привреде и окружења (Zeman i Zeman, 2010).

Одрживи развој је и политички концепт који зависи од државних процеса и институција, и самим тим врло је тешко спровести га у пракси. Пут ка одрживом развоју захтева висок ниво политичке опредељености, сарадњу министарства, сагледавање дугорочности и отварање процеса за све заинтересоване стране. Често се сматра да је одрживи развој заснован на екологији, међутим, он је пре заснован на привреди, јер су у основи одрживости финансијска средства која се распоређују и користе. Анализирајући одрживи развој, свакако је битно да напоменемо и значење неодрживог развоја, којег је много лакше дефинисати – на пример, он представља повећање сиромаштва, уништавање природних ресурса, загађивање са ефектима по здравље и слично. О неодрживом развоју се говори и када се секу шуме без планског обнављања, када се експлоатише минерална вода, лековито биље, камен, рудно богатство и друго, без одговорности за будућност, јер одрживи развој захтева одговорно понашање према животној средини као предуслову за економски и друштвени развој.

У теорији се прави разлика између јаке, слабе и условне одрживости. Слаба се дефинише као економска вредност која је основана у оквиру неокласичне либералне теорије и подразумева да различите врсте капитала могу бити замењене једне другима, а да укупан капитал остане очуван. Супротна идеја јесте јака одрживост, која подразумева да различите врсте капитала треба да буду очуване независно једне од других, односно указује се на то да је супституција капитала неизводљива. Условна одрживост полази од тврдње да се различите врсте капитала могу само условно и делимично замењивати (Shogar, 2011).

Социјални капитал и партиципација грађана као кључ одрживог развоја

Социјални капитал додаје нову димензију у дијалозима о (одрживом) развоју и последњих неколико година привлачи све већу пажњу економиста, социолога, социјалних радника и различитих практичара и теоретичара из многих других друштвених наука (нпр. Bourdieu, 1986; Coleman, 1988) Он представља релативно модеран концепт, а њиме се често изражава способност заједнице или групе да колективно делује ради остварења заједничких циљева. Он се тиче капитала стеченог кроз социјалне односе (зато се може повећати кроз људске активности) и најбоље га можемо разумети преко истраживања механизама и процеса помоћу којих се ресурси у социјалним мрежама схватају као инвестиције (Calhoun, 2003, види и Шкорић, 2015). Управо из тог разлога, често се сматра да у бази одрживог развоја стоји развијен социјални капитал.

У овом контексту битно је поменути и ауторе попут Колмана, Бурдијеа и/или Патнама који су се бавили социјалним капиталом из различитих углова посматрања, међутим из свих тих различитих углова произилази заједничка идеја према којој друштвене везе и друштвене мреже имају одређену вредност која може да утиче на продуктивност појединаца и група (Calhoun, 2003).

Укратко, за Колмана, социјални капитал је колективни ресурс који је искористив од стране актера, а такође је оријентисан на одређени циљ и у овом контексту се посматра као механизам *повезивања* и *интеграције* унутар друштвене структуре (Coleman, 1988).

С обзиром на то да је оријентисан на одређени циљ и да представља средство интеграције – можемо читаву причу о одрживом развоју да сагледамо кроз призму социјалног капитала у смислу да сваки одрживи развој укључује различита деловања и акције оријентисане на циљ.

Као и Колман, и Патнам важи за једног од главних промотера концепта социјалног капитала и према његовом мишљењу, он се односи на карактеристике друштвених организација, као што су мреже, норме и поверења које олакшавају деловање и сарадњу када су у питању интерперсоналне кооперације (Putnam, 2000). Он такође сматра да социјални капитал побољшава организацију друштва преко реализације (подржавања или олакшавања) координираних ангажмана. Као такав, може да буде алат за друштвено, политичко и економско здравље што свакако представља једну од важних полуга одрживог развоја.

Оно што је битно нагласити када је Бурдије и његова концептуализација социјалног капитала у питању, јесте да, поред тога што сматра да се састоји од друштвених мрежа и веза, Бурдије сматра да је социјални капитал својство индивидуе и да је нераскидиво повезан за другим облицима капитала (Bourdieu, 1986).

Како смо елаборирали главне концептуализације социјалног капитала, битно је напоменути да је он у пракси често повезан са основним циљевима и средствима (јавних) политика као што су средство за постизање социјалне кохезије и повећано учешће јавности у политичким процесима итд. (Castle, 2002). Поред тога, Светска Банка (World Bank, 1999) указује на то да је социјални капитал од ”кључног значаја за смањење сиромаштва и одрживог људског и економског развоја”.

Пошто је, као што смо раније напоменули, одрживи развој процес који се одиграва у одређеном социјалном контексту, социокултурна одрживост је концепт који захтева одржавање социјалног и културног система, укључујући и смањење конфилкта. Социјални капитал у контексту одрживог развоја може да се односи на друштвену способност да се бави друштвеним, економским и еколошким проблемима и да пре свега буде активан у развоју читавог система. Он је вишефункционалан јер обухвата битне факторе економске производње, пружа основу за колективну акцију у друштву, а такође је и каузални фактор у производњи јер бива размењен како би генерисао профит. Он такође може да учествује у функцији социјалног благостања и еколошком побољшању квалитета живљења (Hediger, 2000: 484). Циљ макроекономске стабилности јесте пуна запосленост, стабилан ниво цена и други економски циљеви који доприносе социјалном благостању, а у овом контексту социјални капитал може да буде регулатор у усклађивању и координирању одређених колективних акција. Нарајен и Причет (Narayan and Pritchet, 2000) такође илуструју везу између социјалног капитала и одрживог развоја користећи резултате из анкете дома-

ћинстава где су села са вишом стопом социјалног капитала у већој шанси да усвоје модерне пољопривредне праксе и/или се удружују у различите зелене покрете за заштиту животне средине.

Интринзично повезано са социјалним капиталом, а директно утиче на одржив развој и представља један од основних предуслова за његово успостављање јесте и учешће или партиципација људи у јавном животу заједнице. Партиципација грађана у јавном животу ствара нове облике друштвеног односа и успоставља један нови систем владавине, утемељен на сарадњи између грађана и власти, а долази уместо аутономних владавина, тоталитаризма итд. (Boyte, 1995). Нагласак је стављен на ангажовање сваког појединца у доношењу одлука које се најдиректније тичу њега и непосредне средине у којој живи, јер само заједничким деловањем постоји могућност очувања (природних) ресурса за предстојеће генерације. Очување ресурса за наредне генерације свакако да представља изазов и није лак задатак, а ти изазови захтевају нове мултидисциплинарне приступе у доношењу одлука и деловању, као и кооперацију између грађана зарад постизања одређених циљева.

Партиципација представља кључну улогу у оснаживању заједнице и подстицању одрживог развоја, а њен први и најочигледнији принцип јесте укључивање много људи у рад, проблемска питања и јавне расправе. Можемо да тврдимо да је учешће или партиципација широко усвојено као неопходна компонента одрживог развоја, међутим не постоји консензус око тога шта она значи и како да се постигне. У принципу, партиципација (или учешће) означава разлличите ствари за различите људи, а нека од тумачења јесу следећа: учесници само слушају (нпр. примање различитих информација), учесници слушају и дају информације (нпр. путем медијске активности), учесници су укључени у консултације (нпр. радне групе и различити састанци), учесници учествују у анализама (нпр. округли столови и/или комисије), учесници имају удео у постизању консензуса када су у питању главни стратешки елементи (нпр. национални округли столови, парламентарни комитети итд.) и на крају учесници који су укључени у процес доношења одлука када су у питању различите стратегије или њене компоненте (Bass, Dalal-Clayton and Pretty, 1995).

Наиме, Кари (Curry, 1993) сматра да грађанима треба да се омогући да се укључе у јавне расправе, саветодавне одборе, да контактирају са јавним службеницима, пишу петиције, покрећу грађанске иницијативе без икаквог страха од власти и слично. Или другим речима партиципација грађана је од суштинске важности и сматра се катализатором за даљи развој у смислу да подстиче осећај одговорности, ослобађа људе од зависности и чини их свесним постојећих (еколошких) криза што може да утиче на то да учине нешто поводом тога. Врло битно је напоменути да су код партиципације моћ и одговорност децентрализоване на учешће. Самим тим, партиципација смањује конфликтни моменат, јер у том случају није само власт одговорна за проблеме или неспоразуме у заједници, већ је удео проблема распоређен и на грађане (Reid, 2000). У одрживом развоју би требало да учествују сви заједно и да на основу колективне акције покушају да спрече даље искоришћавање (неповратних) природних ресурса.

Учешће грађана блиско је повезано са и појмом моћи, односно грађанском моћи. Реч је о стратегији којом се они који немају власт укључују у одређивање начина на који ће информације бити дистрибуиране, које ће се политике и циљеви поставити, како ће новац од пореза бити алоциран итд. Код директне партиципације грађани представљају интегрални део процеса управљања и њихова се активна улога узима за пресудну у доношењу кључних одлука у оквиру града. Шта ће се сматрати кључним у одређеној заједници, у идеалном случају, остављено је члановима да одлуче, односно, није наметнуто од стране оних актера који заузимају позиције власти (Вукелић, 2009).

У овом контексту битно је напоменути да кретање ка одрживости ствара и различите социјалне иновације, као и иновативне технологије у смислу нових организационих ангажмана и нови алата. Као добар пример могу да послуже *grassroots* покрети који користе колективне акције на локалном нивоу да утичу на промене на локалном, регионалном, националном или међународном нивоу. Дакле, акценат је на томе да ове покрете не карактерише одлучивање одозго на доле, него обрнуто (од доле на горе) и самим тим они подстичу чланове на активно учешће и преузимању одговорности и акције за своје заједнице (види и Seyfang and Smith, 2007). Оно што је такође карактеристично за *grassroots* иницијативе јесте да имају тенденцију да раде у оквиру цивилног друштва и да се баве дубљим и практичним формама одрживог развоја.

Људска екологија и одрживи развој

Поред социјалног капитала и партиципације које смо елаборирали у претходном поднаслову, као трећу значајну детерминанту одрживог развоја истаћи ћемо људску екологију која се бави последицама компетиције, просторном дистрибуцијом, утицајем географских фактора и неким другим аспектима људског понашања (Hawley, 1944). Такође, неки сматрају да би она требало да буде присутна у свим пољима друштвене науке, а постоје мишљења да је у питању само пука социолошка истраживачка техника. То значи да је једина тачка консензуса међу многим различитим дефиницијама људске екологије то да се она односи на неку фазу човековог односа са његовим физичким универзумом (Шкорић и Кишјухас, 2011).

Најранији помен људске екологије може се пронаћи у раним 1900-им међу еколозима који су сматрали да еколошки принципи могу да се примене и на људе и на њихов однос према природном окружењу. Људска екологија је мултидисциплинарна у смислу да има корене у биологији, антропологији, геологији, екологији и социологији, а настаје као одговор на еколошку кризу, те се често сматра оквиром за проучавање људских активности и друштвених институција које су у вези са здрављем природне средине. Касније, биолошки еколози и научници становништва често користе сличне концепте као што су екосистем, ниша еколошке средине итд., а касних 1970-их године Бронфенбренер (Bronfenbrenner, 1979) развија еколошки модел људског развоја који је у стању да разуме узајамне односе између појединаца и средина у којима живе.

У контексту одрживог развоја веома је значајно поменути и Џералда Мартена који користи хуману екологију и сложене теорије система као оквир за испитивање економских система и друштвених институција као и њихов утицај на природно окружење. Наиме, он наглашава људску екологију као средство за решавања питања одрживог развоја и еколошких проблема (Marten, 2001).

Најједноставније речено, људска екологија је дескриптивно изучавање пролагођавања људских популација на услове њиховог физичког окружења. Зато је људска заједница адаптивни механизам, односно средство на основу којег се популација одржава у хабитату, тако да се људска екологија још прецизније може дефинисати као изучавање развоја и облика структуре заједнице који се јавља у различитим контекстима окружења (Appold, 2007). Дакле, људска екологија са тог аспекта је битна за одрживи развој и његове циљеве. Она такође представља и изучавање морфологије колективног живота у његовим статичким и динамичким аспектима, те на тај начин покушава да утврди природу структуре заједнице и типове заједница које се јављају у различитим хабитатима и специфичну секвенцу промене у развоју заједнице.

За концепт одрживости локалних заједница свакако да би било пожељно дефинисати и појам заједнице. Наиме, социологија заједница је област која је била веома интересантна и најважнијим класичним социолозима, јер су схватили да је друштвена трансформација заједнице један од основних проблема са којима се социологија суочава, зато што се директно тиче друштвене организације, друштвене промене, консензуса, поретка итд. а самим тим утиче и на одржив развој. Ипак, једна од најпознатијих дихотомија у социологији, поготово када се ради о заједницама, свакако припада Тенису, који је говорио о заједници и друштву.

Главна питања која се тичу социологије заједница тичу се специфичних карактеристика и дефиниције заједнице, основа искуства и интеграције заједнице, њених јединствених функција и задатака, јединица друштвене структуре унутар ње и односа и интеракција између структуралних јединица, економске и друштвене основе друштвене структуре заједнице, односа и специфичности интерне друштвене структуре заједнице и макросоцијалних структура које су јој спољашње, понашања унутар ње, узрока процеса трансформације од *Gemeinschaft*-а ka *Gesellschaft*-u и процеса истрајности и адаптације приликом друштвених промена (Tonnies, 1887).

Покушаји да се побољша друштвени контекст људске егзистенције континуирано се одвија на свим нивоима друштвене организације, од микроконтекста нуклеарне породице до макроконтекста односа између националних држава. Ипак, ниједна јединица друштвене организације није добила више пажње у теоријама и пракси које су се тицале друштвене реформе него заједница, без обзира на то како се дефинише и/или мери.

Све генерације социолога од Диркема бавиле су се друштвеним трансформацијама и значењем заједницама у светлу индустријске промене и урбанизације. Када се ради о емпиријским истраживањима заједница, најпознатија су она од Роберта и Хелен Линд (тзв. Мидлтаун студије) и Лојда Ворнера и

сарадника (тзв. Јенки Сити), која су била под великим утицајем тзв. Чикашке школе, коју је на врхунцу предводио Роберт Парк (Пушић, 2001). Поред тога, један од твораца социолошке људске екологије јесте и Холи који је познат и по свом раду на концептуализацији и теоријским основама људске екологије, а тврдио је да је „људска екологија основна друштвена наука (Hawley, 1944: 405)".

Упркос широкој лепези тумачења и различитих углова посматрања - истраживачи, научници и практичари широм различитих дисциплина се слажу око тога да људска екологија представља вредан оквир за учење и разумевање међусобне интеракција која се одвија између друштвених система и људи, са једне стране и система природе, са друге стране.

Ка одрживом развоју

О одрживости се све чешће дискутује у доменима различитих наука и дисциплина, а најчешће је то екологија, социологија (окружења) и остале сродне хуманистичке науке и дисциплине. Оно што можемо да закључимо јесте да, као што је већ речено, одрживи развој представља складан однос човека и природе, који је давно нарушен. У циљу очувања природног богатства и за наредне генерације, потребно је променити и усмерити свест грађана, посебно оних који могу да буду кључни актери за чување природне средине. Потребно је пронаћи баланс између материјалних и нематеријалних добара, јер разни покрети апелују на свеобухватан квалитет живота, насупрот једностраном материјалном благостању. Такође, било би добро подржати разне пројекте у развоју инфраструктуре, заштите животне средине, енергетске ефикасности и обновљивих извора енергије.

Кључне претпоставке неопходне за прихватање и примену концепта одрживог развоја друштва, као и за његову успешну реализацију, јесу одговарајуће вођство, широка политичка, социјална и медијска подршка, као и друштвена сагласност о неопходности прихватања тог концепта. При томе, јака политичка воља, посвећеност Владе и подршка јавности представљају најнепосредније факторе успеха. Једна од карактеристика одрживог развоја је и веће укључивање јавности у процесе доношења одлука о проблемима животне средине. За квалитетно укључивање јавности није довољна само декларативна опредељеност власти, већ и посебни подстицаји, пре свега правовремено информисање и едукација, како би јавност објективно могла да утиче на исход за који је заинтересована (Национална стратегија одрживог развоја, 2008: 5).

У овом контексту је битно истаћи да парадигма одрживог развоја подлеже и различтим критикама, у смислу да безуспешно покушава да помири две контрадикторности: заштиту животне средине и економску експанзију. У том смислу, често се занемарују огромне концентрације богаства и моћи у рукама неколицине – а то јесте место где су корени неодрживог развоја (Fernando, 2003). Наравно, у овом смислу изазов није редистрибуција, али промена логи-

ке производње и друштвених односа које производе неједнакост и разлике свакако да је изазов свима нама. Поред тога, поједини аутори (нпр. Moore, 2000) сматрају да је овај концепт суштински широк и свеобухватан, али упркос свим недостацима ова парадигма представља огроман покушај чији се значај не треба свести на минимум.

Еколошка криза и стање неравнотеже, сукоба између човека и природе се приписује човеку у савремено-технолошком друштву, те је последњих десет година постало јасно да су потребне дубоке структурне промене у економији, друштву, управљању природним ресурсима и политичкој клими (Михајлов, 2004: 21). Овај концепт уско је повезан и са економским развојем, као и са потребом да се пронађу ресурси за дугорочни развој, али без коришћења природног капитала где економски развој иде на уштрб одрживом, стога је потребно њихово помирење или компромис. Одрживи развој подразумева и усклађивање различитих аспеката, супротстављених мотива, различитих мишљења ради коначног циља, тј. одрживог развоја што представља и основну идеју овог рада - промена од дезорганизованог и деструктивног односа према окружењу ка одрживом развоју.

Литература:

1. Appold, S. J. (2007). Human ecology. In: C. D. Bryant and D. L. Peck (eds), *21st Century Sociology, vol. 1: Traditional and Core Areas,* ousand Oaks, Sage Publications, pp. 444-454.
2. Bass, S., B. Dalal-Clayton and J. Pretty (1995). Participation in Strategies for Suistainable Development, *Environmental Planning Issue*, 7: 1-43.
3. Bourdieu, P. (1986). Forms of Capital. In: J. G. Richardson (ed.), *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, pp. 241–258.
4. Boyte, H. (1995). Beyond Deliberation: Citizenship as Public Work in *PEGS conference*.
5. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design,* Cambridge, MA, Harvard University Press.
6. Calhoun, C. (2003). Pierre Bourideu. In: G. Ritzer (ed.), *The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists*. Malden, Blackwell Publishing, pp. 274-309.
7. Castle, E. N. (2002). Social Capital: An Interdisciplinary Concept, *Rural Sociology,* 67: 331-349.
8. Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology,* 94 (1), 95-120.
9. Curry, N. (1993). Rural Development in the 1990s: does Prospect Lie in Retrospect? In Greer, J. (ed.), *Rural Development in Ireland: a Challenge for the 1990s'* pp. 35-48.
10. European Commission (2011). Our Life Insurance, Our Natural Capital, an EU biodiversity strategy to 2020.
11. Fernando, J. L. (2003). The Power of Unsustainable Development: What is to be Done? *The Annals of the American Academy,* 590: 6-31.
12. Florea, A. (2005). A New Global Problem: the Ecological Crisis, *Annals of University of Oradea* 3, 3-17.

13. Goodland, R. (1995). The Concept of Enviromental Sustainability, *Annual Review of Ecology and Systematics* 26, 1-24.
14. Hawley, H. (1944). Ecology and Human Ecology, *Social Forces* 22 (4), 398–405.
15. Hediger, V. (2000). *Sustainable Development and Social Welfare.* Zurich*,* Agricultural Economics, Swiss Federal Institute of Technology Switzerland.
16. Knežević, D., N. Živković, A. Purić i I. Janićijević (2009). Ciljevi održivog razvoja lokalne zajednice. Dostupno na: http://www.cqm.rs/2009/pdf/36/20.pdf. Pristupljeno: 4.06.2017.
17. Leigh, P. (2005). The Ecological Crisis, the Human Condition, and Community-Based Restoration as an Istrument for its Cure, *Ethics in Science and Enviromental Politics* Esep 3, 3-15.
18. Marten, G. (2001). *Human Ecology: Basic Concepts for Sustainable Development*, London and Sterling, CA: Earthscan Publications.
19. Moore, J. L. (2000). What is Stopping Sustainability? Examining the Barriers to Implementation of Clouds of Change. In R. Woollard & A. Ostry (Eds.) *Fatal consumption: Rethinking sustainable development.* Vancouver, UBC Press, pp. 101-129.
20. Mihajlov, A. (2004). Od lokalnog ka globalnom: kontekst održivog razvoja. U: S. Milutinović (ur.), *Lokalni održivi razvoj*, Beograd, Stalna konferencija gradova i opština, str. 13-33.
21. Nacionalna strategija održivog razvoja (2008). *Nacionalna strategija održivog razvoja*, Beograd, Vlada republike Srbije.
22. Narayan, D., and L. Pritchett (1999). Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania, *Economic Development and Cultural Change* 47(4), 871-897.
23. Nasi, R., S. Wunder and J. J. Campos (2002). *Forest Ecosystem Services: Can They Pay Our Way out of Deforestation?* Dostupno na: http://www.unep.org/DEC/docs/Forest_Ecosystem_Service-Executive_Version.pdf Pristupljeno: 3.02.2017.
24. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*, New York, Simon and Schuster Paperbacks.
25. Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad. Ka jednoj sociologiji okruženja*, Beograd, Nezavisna izdanja.
26. Reid, J. N. (2000). *Community Participation: How People Power Brings Sustainable Benefits to Communities*, Washington DC, USDA Rural Development.
27. Roszak, T. (1992). *The Voice of the Earth: An Exploration of Ecopsychology*, NY, Simon and Schuster.
28. Seyfang, G., and A. Smith (2007). Grassroots Innovations for Sustainable Development: Towards a New Research, *Policy Agenda* 16 (4), 584-603.
29. Shogar, I. (2011). Reconstruction of the Worldview as Strategy for Environmental Survival and Sustainability. In: H. Gökcekus, U. Türker, and J. W. LaMoreaux (eds), *Survival and Sustainability: Environmental Concerns in the 21st Century*, Tuscaloosa, Springer. pp. 751-758.
30. Stivens, K. (2011). Putokaz ka održivom razvoju: održivost kao novi kvalitet društvenog i ekonomskog razvoja. U: D. Radojević (ur.), *Putokaz ka održivom razvoju*. Beograd, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, str. 12-21.
31. Škorić, J. (2015). Burdijeova analiza polja i kapitala iz perspektive sociologije svakodnevnog života, *Kultura polisa* 12 (27), 333-352.
32. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2011). Ljudska ekologija Ejmosa Holija kao intelektualno nasleđe čikaške sociološke škole. U: Sokolovska V, i D. Marinković (ur), *regioni i regionalizacija*, Novi Sad, Mediterran Publishing, str. 59-87.

33. Tadić, M. (2006). Održivost lokalnih zajednica – indikatori i preporuke za aktivnosti. U: (ur.) M. Tadić, *Praktikum o održivom razvoju lokalnih zajednica*. Beograd, Ekološko društvo Edemit, str. 35-56.
34. Tonnies, F. (1887). *Community and Society* (*Gemeinschaft und Gesellschaft*), New York, Harper & Row.
35. United Nations (1987). *Our Common Future - Brundtland Report*, Oxford University Press.
36. World Scientists' Warning to Humanity (1992). The Warning. Dostupno na:http://deoxy.org/sciwarn.htm. Pristupljeno: 4.02.2017.
37. Vukelić, J. (2009). Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji, *Sociološki pregled,* 51 (3), 292 – 312.
38. Zeman, Z. i M. G. Zeman (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*, Zagreb, centar za istraživanje integralne održivosti i održivog razvoja.
39. Zhang, Y. (2013). Capitalism and Ecological Crisis, J*ournal of Suistainable Society* 2 (3), 69-73.

ECOLOGICAL CRISIS AND THE MAIN DETERMINANTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary: In the introductory part of the paper we elaborate on the challenges that have arisen as a result of scientific progress and the creation of new tehnologies as the immediate consequance is the current ecological crisis. In addition, it will be shown how capitalism brings new weighing between material value and humanism – which could imply the hypothesis under the influence of capital(ism) natural ecological balance is more and more damaged. In the domain of scientific progress, attention will be paid to the ecopsychology, as the ecological movement and a new discipline that have pretensions to awaken a sense of reciprocity between environment and man.

All this implies the need for long-term mainteiance of the natural (and social) welfare, ie. for sustainable development and it will be contextualized in the central part of the paper. In addition, the work tends to analyze and critially examine social capital, human ecology and citizen participation as a major determinant of suistainable development, and without strengthening these determinants suistainable development is not possible. The last and the final chapter addresses the needs of deep structural changes of the society and the way it works, all in order to respond to the ecological crisis and archieve sustainable development in practice.

Key words: Ecological crisis, sustainable development, social capital, human ecology and participation

АЛЕКСАНДАР ТОМАШЕВИЋ*
ВАЛЕНТИНА СОКОЛОВСКА
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 308:314(497.113)
Монографска студија
Примљен: 23.08.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 269-281

МРЕЖА ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА У АП ВОЈВОДИНИ**

Сажетак: У раду се анализира процес дневних миграција запослених на територији АП Војводине. Реч је о релационом и просторном феномену чији токови редефинишу просторне категорије неке територије, као што су границе метрополитенских области или границе функционалних региона. За потпуни опис дневних миграција потребне су информације о месту становања и месту рада мигранта. Републички завод за статистику Републике Србије податке о дневним миграцијама своди само на место становања, што представља озбиљно ограничење за било коју социолошку анализу овог феномена. У раду се овај недостатак настоји превазићи применом теоријског, гравитационог модела миграционих кретања, на основу којег се реконструише картографска мрежа међуопштинских миграција на територији АП Војводине. На основу реконструисане мреже у раду се анализирају различите карактеристике миграционих кретања и идентификују се различити функционални региони Војводине, као и границе метрополитенске области Новог Сада. У закључку рада анализирају се импликације дневних миграција за демографски и друштвени развој АП Војводине.

Кључне речи: дневне миграције, анализа друштвених мрежа, гравитациони модел, функционални региони, демографија Војводине

Увод

Дневне миграције представљају један од најзначајнијих облика просторне покретљивости у модерним друштвима (Park, 1925/1984; Partridge et al., 2010; Gargiulo et al., 2012). Оне су уједно и „. . . најважнији појединачни механизам где се импулси раста преносе из великих регионалних центара раста у околне градове и сеоска подручја" (Lukić, 2011: 26), при чему су за социо-економску од посебне важности дневне миграције запослених. На општем плану, правац, смер и интензитет дневних миграција редефинишу економски и друштвени простор, померају границе метрополитенских области великих градова и често пресецају административне границе. Управо због тога су истраживања дневних миграција неопходна за комплетан демографско-просторни опис неке територије.

* atomashevic@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је настао као резултат рада на пројекту: „Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима", подржан од стране Министарства образовања и науке Републике Србије.

Анализа дневних миграција омогућава нам да утврдимо постојање функционалних региона, односно поља високе интеграције урбаних средина и мешовитих подручја која их окружују (Farmer and Fotheringham, 2010: 2724). Функционални региони се најчешће не подударају са административном поделом неке територије, нити су видљиви у званичним демографским и економским подацима. Дневне миграције су кључна компонента развоја функционалних региона јер представљају простор интеракције људи који живе у различитим општинама и окрузима и стварају лабаво повезану, али релативно трајну, заједницу. Самим тим, функционалне регионе није могуће открити без темељне анализе дневних миграција која обухвата и њихове релационе и просторне аспекте (Karlsson and Olsson, 2006). Предмет овог рада јесу дневне миграције запослених на простору АП Војводине, а циљ наше анализе јесте потпуни опис овог феномена у циљу откривања функционалних региона и граница метрополитенских области.

Упркос томе што представљају сложен феномен, дневне миграције је лако дефинисати. Дакле, суштина се налази у дистинкцији између места становања *А* и места рада *Б*, што имплицира да се ради о релационом појму чија математичка, односно статистичка репрезентација има векторску форму усмерене релације А →Б. Резултати анализе овако схваћених дневних миграција нису погодни за табеларан приказ већ је картографска, просторна репрезентација далеко функционалнија (види Goodchild and Janelle, 2004: 3-6).

Међутим, највећи проблем имплементације оваквог приступа анализи дневних миграција јесу јавно доступни подаци о овој врсти кретања становништва прикупљени преко пописа становништва. Наиме, иако се дневне миграције у методолошким напоменама пописа дефинишу релационо, при чему се на пописном листу наводе и место *А* и место *Б* из непознатог разлога се подаци приказани у пописној књизи посвећеној дневним миграцијама ограничавају на место *А*, односно односе се се само на дистрибуцију броја мигранта из појединих општина, при чему је из анализе изостављен прецизан податак о месту рада, односно школовања (једина информација о месту рада јесте подела на места унутар општине, ван општине, ван области места *А* или пак ван Републике Србије; види Републички завод за статистику, 2013).

Циљ нашег рада јесте реконструкција просторне дистрибуције дневних миграција у АП Војводини на основу јавно расположивих података Републичког завода за статистику. То подразумева опис смера и праваца дневних миграција до којег долазимо на основу теоријског модела дистрибуције миграција који ће бити примењен на податке прикупљене у Попису становништва 2011. Резултујућа дистрибуција биће приказана у форми графа, односно мреже дневних миграција.

Међу претходним истраживањима дневних миграција у Републици Србији издвајају се одличне студије Весне Лукић (Lukić 2006, 2007, 2011, 2013). У својим радовима она користи све расположиве пописне и анкетне податке како би што прецизније описала дневне миграционе токове у различитим областима Србије. При томе, она наглашава значај социо-демографске диференцијације дневних мигранта, као и однос између дневних и других миграционих токова (за однос између унутрашњих и дневних миграција види и Tomaše-

вић і Sokolovska, 2015). Међутим, главни недостатак ових студија, као и свих других истраживања дневних миграција у Србији односи се на доступност података, што ауторка констатује приликом описа ограничења појединачних анализа (Lukić 2013: 296). Битно је да напоменути да овакав недостатак у обради пописних података није присутан само у Србији, већ и у неким европским земљама (Gargiulo et al., 2012: 14). Наше истраживање настоји да превазиђе нека од датих ограничења и да пружи прецизнији опис миграционих токова на територији АП Војводине.

Подаци

	Укупно дневних миграната	Унутар исте општине	Ван општине или ван области	Ван Републике Србије
Апсолутно	173917	90941	82357	619
Процентуално	100%	52,29%	47,35%	0,36%

Табела 1 – *Број лица у Војводини која обављају занимање у зависности од места рада (извор Републички завод за статистику, 2013).*

У табели 1 можемо видети однос између оних запослених у АП Војводини који обављају занимање унутар општине у којој станују и оних који то чине ван те општине. Уз занемарљив проценат дневних миграната који раде ван земље (махом становници пограничних подручја), нешто више је оних миграната који на посао путују унутар своје општине. Међутим, удео оних који путују ван општине већи је од републичког просека који износи 44,08% (Републички завод за статистику, 2013: 20). Дакле, у Војводини су учесталије дневне миграције ван општине становања него што је случај са остатком Србије. Овај тип дневних миграција је посебно значајан у социолошким и демографским истраживањима (Karlsson and Olsson, 2006: 3; Morrill and Hart, 1999: 730). Пошто предмет наше анализе нису појединачне општине, већ територија АП Војводине као целина, у раду ће бити реконструисана мрежа дневних миграција између 45 различитих општина.

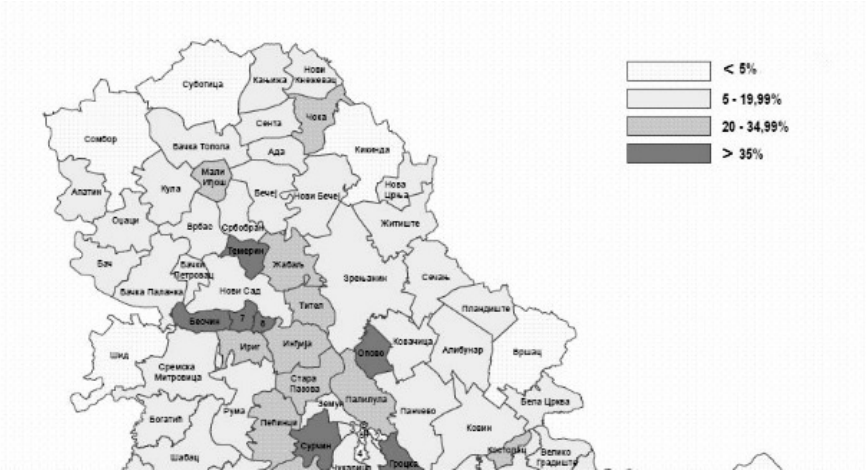

Слика 1 – *Карта АП Војводине која приказује учешће дневних миграната (који путују ван општине) укупном броју активних лица која обављају занимање (Извор: Републички завод за статистику, 2013)*

На слици 1 можемо видети удео дневних мигранта који путују ван своје општине у укупном броју активних лица у тим општинама становања. Оно што можемо закључити на основу овог просторног приказа јесте дефинитивно постојање метрополитанске зоне око Новог Сада, која укључује општине попут Темерина, Беочина, Жабља, Ириг и других. Одсуство таквих зона можемо идентификовати у случају Зрењанина и Суботице, што имплицира да ова два града немају друштвено-економски капацитет да привуку значајан број дневних мигранта. Овакав закључак нас доводи до два важна питања: уколико овакве зоне изостају, куда се крећу дневни мигранти изван очигледне метрополитенске зоне Новог Сада и где се налазе границе те зоне?

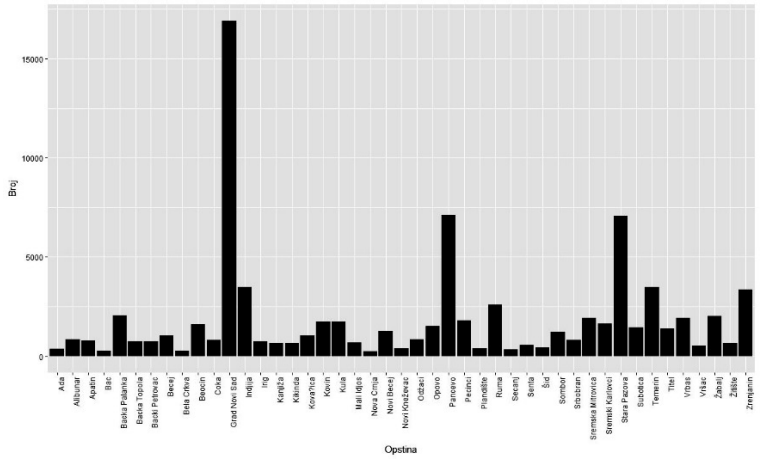

Слика 2 – Апсолутни број међуопштинских дневних мигранта по општинама АП Војводине

На слици 2 можемо видети графички приказ дистрибуције броја међуопштинских дневних мигранта по општинама АП Војводине. Највећи број мигранта имамо у Новом Саду, Панчеву и Старој Пазови. Од мањих општина издвајају се Темерин и Рума, са нешто већим апсолутним бројем мигранта.

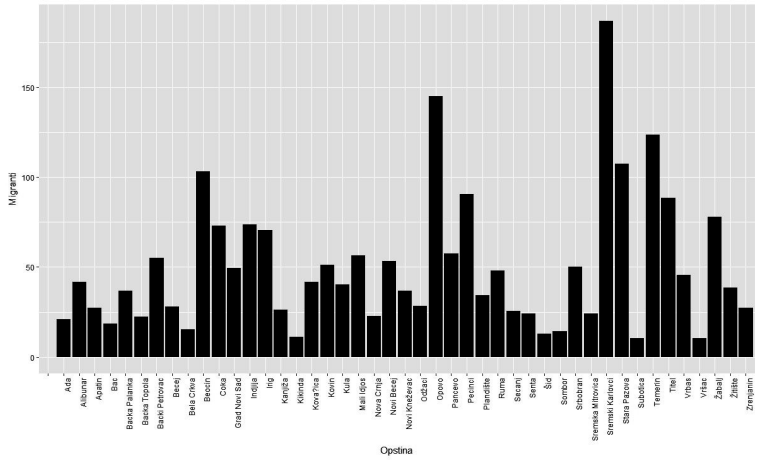

Слика 3 – *Релативни број међуопштинских дневних мигранта по општинама АП Војводине (на 1000 становника)*

Међутим, када је у питању релативан број миграната, односно број дневних миграната на 1000 становника, на слици 3 можемо видети да постоје мање разлике између општина. У овом случају предњаче општине попут Темерина, Сремских Карловаца и Беочина, које се налазе у метрополитенској зони Новог Сада, као и Опова и Старе Пазове за које можемо претпоставити да су у београдској зони.

Међутим, поред овог тривијалног закључка, на основу постојећих података не можемо закључити готово ништа о смеру и интензитету дневних миграција. За тако нешто је потребан теоријски модел дистрибуције дневних миграција.

Метод

Прегледом литературе и претходних истраживања дневних миграција, можемо доћи до закључка да се моделовање дневних миграција махом користе „гравитациони" модели (види Patuelli et al., 2007; Lenormand et al., 2012; Garguilo et al., 2012). Основна претпоставка свих гравитационих модела јесте да је капацитет места *Б* да привуче дневне мигранте из места *А*, обрнуто пропорционалан растојању између *А* и *Б.* То је основна, просторна компонента модела, али не и једина, пошто се миграциона кретања не могу свести само на просторни аспект, већ не неопходно узети у обзир и социо-демографске аспекте појединачних места.

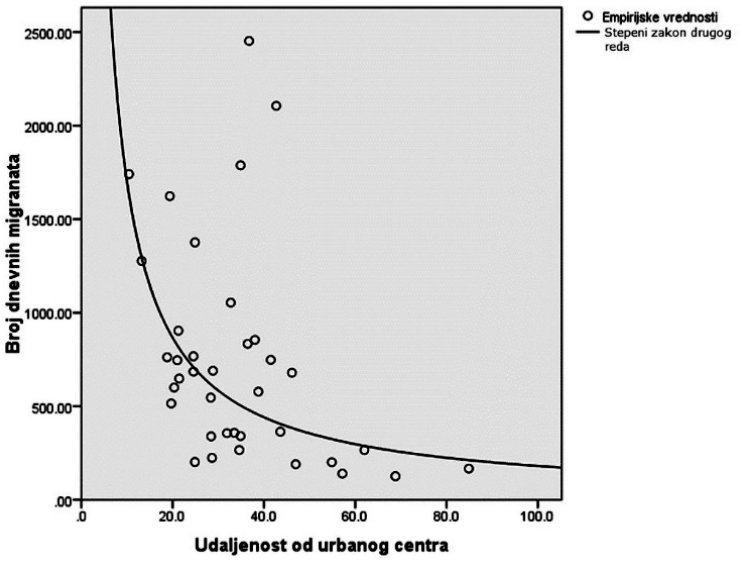

Слика 4 – *Графикон односа броја дневних миграната и удаљености од најближег урбаног центра за руралне општине у Републици Србији (Tomašević i Sokolovska 2015: 231).*

На слици 4 можемо видети приказ односа броја дневних мигранатa и удаљености од најближег урбаног центра на узорку руралних општина на целој територији Републике Србије, који је резултат истраживања односа процеса депопулације у нашој земљи и дневних миграција (види Tomašević i Sokolovska 2015). На графикону можемо запазити да се не ради о линеарном односу, већ да зависност ове две појаве приближно има облик степеног закона другог реда, односно да број мигранатa опада са квадратом удаљености од најближег урбаног центра. Самим тим, конвенционални линеарни приступи моделовању у друштвеним наукама не могу нам помоћи приликом истраживања дневних миграција, те је употреба неке врсте „гравитационог" модела оправдана.

Модел који користимо за реконструкцију мреже међуопштинских миграција описан је следећом једначином (адаптираном на основу модела Garguilo et al., 2012: 2).

$$\varnothing_{\$\to\%} = \frac{З_{\%} = {}_{\%}^{\smile\beta\cdot\$\%}}{\sum З_{Ł} = {}_{Ł}^{\smile\beta\cdot\$\%}}$$

Величина $p_{A\to B}$ представља процентуални удео дневних мигранатa из места *А* који одлазе у место *Б*. Као што смо раније напоменули, укупан број дневних мигранатa за сваку општину можемо пронаћи у пописним подацима. Дакле, за сваку општину *А* одређујемо број мигранатa који иду у сваку другу појединачну општину *Б* на основу: укупног броја становника те општине (P_B), укупног броја запослених тој општини (Z_B) и удаљености између те две општине (d_{AB}). Коначна вредност релативног удела мигранатa ка општини *Б* добија се пропорционално вредности једначине у односу на све друге општине, те заправо наш модел одређује релативну привлачност сваке општине у односу на остале, што је уједно и потенцијал и капацитет за привлачење дневних мигранатa. Променљива β је слободни параметар и његова вредност у нашем моделу, на основу препорука из сличних студија дневних миграција, износи -0,1.

Неопходно је истаћи недостатке и несавршености оваквог модела и приступа анализи дневних миграција. Пре свега, због недостатка података модел нема комплетну емпиријску верификацију, те се резултати могу сматрати грубим описом појаве. Међутим, у недостатку другачијих анализа, у питању је једина могућа просторна анализа дневних миграција. Друго, пошто је реч о релативно простом моделу, анализирана територија се посматра као затворен миграциони систем. То значи да нису узете у обзир миграције из војвођанских општина ван Војводине, што имплицира да су добијени резултати мање валидни када су у питању војвођанске општине које припадају метрополитенској зони града Београда, док у остатку анализиране територије овакво ограничење не утиче значајно на резултате. Шта више, када би смо у модел укључили и територију Београда то би значајније утицало на пристрасност свих резултата. Као што смо напоменули, модел се заснива на „гравитационом" утицају, а Београд би се у тренутном систему општина, захваљујући својој величини (броју

становника и броју запослених) понашао као „аномалија" и самим тим привукао већи број миграната него што би смо то очекивали у стварности.

Резултати

Резултат примене модела јесте мрежа међуопштинских миграција. Мрежа, односно картографски граф састоји се из чворова, који представљају општине и усмерених линија које представљају дневне миграције од чвора *А* ка чвору *Б*. Реконструисана мрежа приказана је на слици 5, при чему дебље ивице означавају већи број дневних миграција.

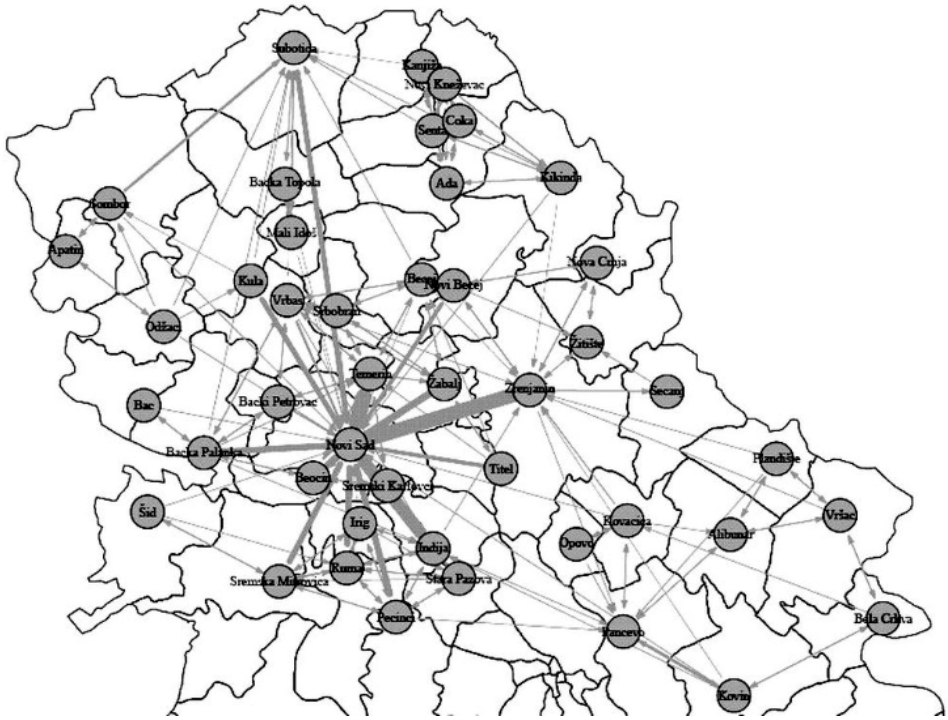

Слика 5 – *Мрежа међуопштинских дневних миграција*

На овој слици може се јасно уочити границе метрополитанске зоне Новог Сада, као најизраженије структуре ове мреже. На северу, уз изузетак Суботице као екстремног случаја, границе ове зоне су општине Кула и Врбас, на западу Бач и Шид, Сремска Митровица и Пећинци на југу и Зрењанин на истоку. Занимљив је случај Суботице, где околне општине (Кањижа, Кнежевац, Сента, Чока) имају већи међусобни обим миграција него што је дневних миграната ка Суботици. За разлику од Суботице, постоји миграциона зона око Зрењанина, при чему из те општине велики број миграната ради у Новом Саду. У остатку Војводине токови миграционог кретања су дифузни и махом се ради о међусобним везама између више блиских, мањих општина.

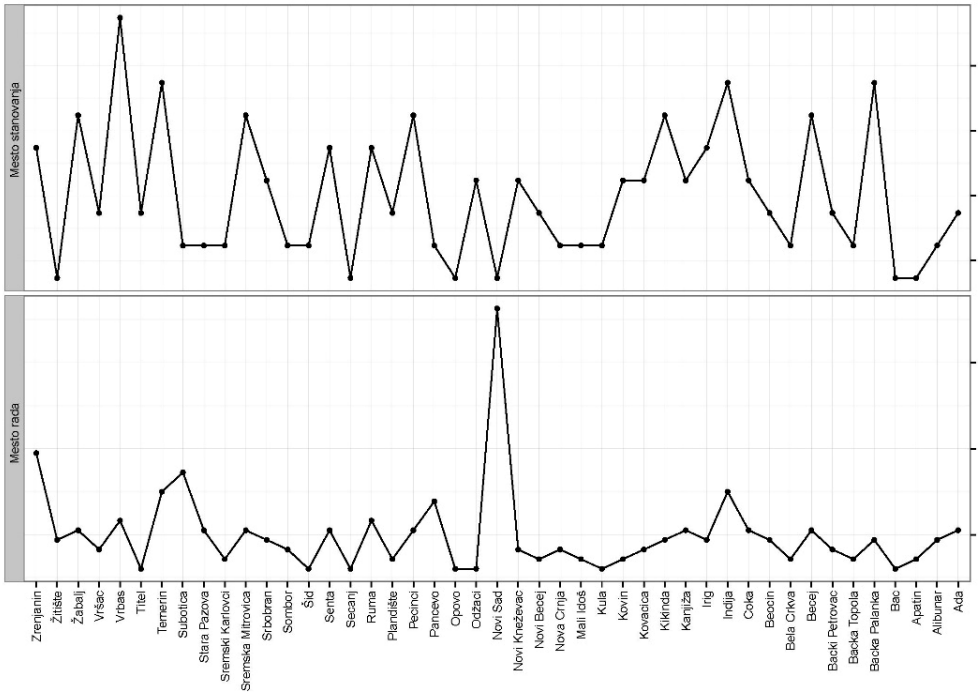

Слика 6 – *Дистрибуција релативних*

На слици 6 можемо видети релативне дистрибуције места становања и места рада за све општине АП Војводине и оне су конзистентне са ониме што се може закључити на основу графа мреже. Занимљив је случај Суботице, која релативно посматрано има трећи највећи број дневних миграната запослених у овој општини, међутим просторно посматрано не постоји јасно дефинисана зона привлачења миграната, што имплицира да су дневне миграције ка Суботици релативно интензивне, али просторно дезорганизоване, за разлику од оних усмерених ка Новом Саду и Зрењанину. Самим тим, релативан и апсолутан број дневних миграната усмерених ка некој општини не представља потпун опис тока миграција јер у њега није укључен релациони и просторни аспект.

Другим речима, друштвени, економски и демографски утицај дневних миграција које крећу из неке општине зависи од тога куда су усмерене и у ком интензитету у односу на миграциона кретања других општина. Користећи концепт Клајнбергове централности (Kleinberg 1999; Brandes 2001) реконструисаћемо мрежу међуопштинских дневних миграција на такав начин да оне општине код којих већина миграната одлази у метрополитанске урбане области имају већу централност, односно постају јасније назначене на карти. На основу досадашње анализе утврдили смо да се један значајан део миграционих токова одиграва дифузно на релацији између више мањих општина, док други део иде ка градовима, пре свега ка Новом Саду. Претходна истраживања суге-

ришу да су миграције другог типа значајније јер омогућавају дневним мигрантима да достигну стандард зарада и квалитета живота становника развијених градова, а да у исто време не исељавају трајно из своје општине.

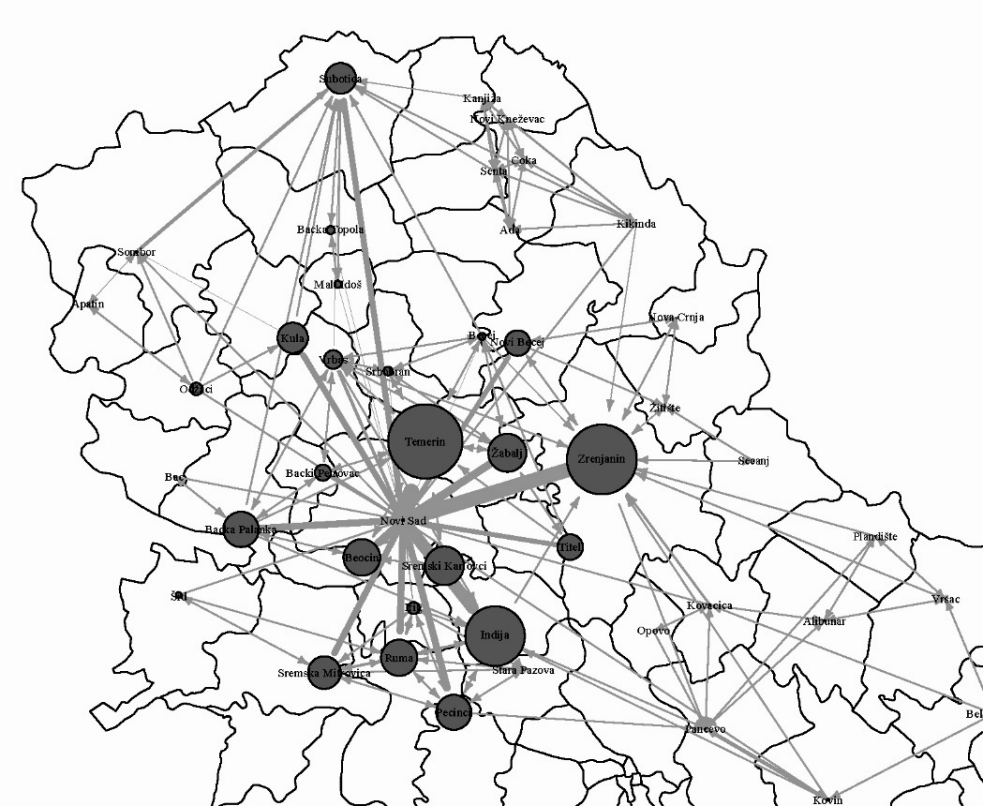

Слика 7 – *Карта међуопштинских дневних миграција са назначеном Клајнберговом централношћу*

На слици 7 можемо видети картографски приказ реконструисане мреже. Централне општине се искључиво налазе у околини Новог Сада, уз изузетак Суботице. Ван метрополитенске зоне Новог Сада не постоји ни једна права „гравитациона зона" која би привукла велики број миграната из више околних општина. Кандидат за такву зону на основу наше првобитне анализе био је Зрењанин, међутим анализа централности показује да су миграције у околини Зрењанина много више дифузне и разуђене по великом броју општина него што се то првобитно могло закључити.

Дискусија

Наша анализа је експлоративног карактера, при чему је основни циљ био описивање свих аспеката дневних миграција на територији АП Војводине са

нагласком на просторне и релационе компоненте које су недовољно истражене. На крају анализе долазимо до закључка да је једина ефикасно и организовано поље привлачења дневних миграната метрополитенска област Новог Сада, која успева да привуче значајан број миграната из релативно удаљених области, попут Суботице. Општине које се налазе у овој зони требало би да поседују повољније демографске одлике у односу на општине ван ове зоне јер развијени и ефикасни систем дневних миграција представља „кочницу" процеса депопулације. У табели 2 приказано је 10 општина АП Војводине са најмањим процентуалним падом становништва у периоду између 2002. и 2011. године.

Општина	Рел. промена броја становника
Град Нови Сад	+14%
Темерин	+0,04%
Сремски Карловци	-1%
Беочин	-2%
Стара Пазова	-3%
Панчево	-3%
Инђија	-4%
Суботица	-5%
Жабаљ	-5%
Зрењанин	-7%

Табела 2 – *Општине АП Војводине са најмањим падом становништва , 2002-2011 (Извор: Републички завод за статистику)*

У табели можемо јасно видети да у првих десет општина са најмањим падом становништва само две не припадају метрополитенској зони Новог Сада (али имају високу централност на графу) и то су Стара Пазова и Панчево, чији дневни мигранти највероватније путују ка Београду, што нисмо успели да реконструишемо на основу затвореног, теоријског модела. Важно је напоменути да постоје општине са релативно високим интензитетом миграција (нпр. Чока) при чему су те миграције усмерене ка већем броју суседних мањих општина, а не ка урбаном центру, те овакав тип дневних миграција нема утицај на заустављање процеса депопулације (општина Чока је међу општинама са највише израженом депопулацијом у међупописном периоду са падом становника од 18%). Дакле, поред тога што дневне миграције нису линеаран феномен, оне имају и снажан релациони карактер, те се сам број дневних мигранта не може узимати у обзир као друштвено-економски индикатор неке општине без даље просторне анализе правца и смера дневних миграција.

На крају, можемо закључити да се на основу реконструисане мреже дневних миграција издвајају три функционална региона фокусирана на 3 града у АП Војводини: Новом Саду, Зрењанину и Суботици. Постојање организованог система дневних миграција постоји само у широј метрополитенској зони Новог Сада. Показали смо да се општине унутар ове зоне снажније „одупиру" снажном депопулационом тренду на територији АП Војводине у

међупописном периоду. Други функционални регион описују релативно дезорганизоване и неусмерене дневне миграције на истоку Војводине, око Зрењанина. Иако постоји значајан број дневних миграција, оне су расуте, те због неразвијености града Зрењанина немамо гравитациону зону која би могла дугорочно да утиче на смањење интензитета процеса депопулације у овој области. На крају, миграционо подручје Суботице је најмање развијено, те се дневне миграције махом одигравају између мањих општина, дқок само један део одлази ка Суботици. У таквој ситуацији, општине са великим бројем дневних мигараната, попут Чоке, не успевају да остваре демографску корист од ове врсте покретљивости и имају једну од највиших стопа депопулације у покрајини. На основу ових налаза, можемо закључити да је даљи демографски развој АП Војводине директно повезан са развојем градова, попут Суботице и Зрењанина, односно њиховог потенцијала да привуку околно становништво и успоставе трајне токове дневних миграција.

Литература:

1. Brandes, U. (2001). A faster algorithm for betweenness centrality. *Journal of Mathematical Sociology* 25 (2): 163-177.
2. Farmer, C. J. Q. And S. Fotheringham (2011). Network-based functional regions. *Environment and Planning A* 43 (11): 2723-2741.
3. Gargiulo, F., M. Lenormand, S. Huet and O. B. Espinosa (2012). Commuting network models: getting the essentials. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* 15 (2): 6-26.
4. Goodchild, M. F. and D. G. Janelle (2004). „Thinking spatially in the social sciences". In: M. F. Goodchild and D. G. Janelle (eds.). *Spatially Integrated Social Science*. Oxford: Oxford University Press, pp. 3-17.
5. Karlsson, C. and M. Olsson (2006). The identification of functional regions: theory, methods, and applications. *The Annals of Regional Science* 40 (1): 1-18.
6. Kleinberg, J. M. (1999). Authoritative sources in a hyperlinked environment. *Journal of the ACM (JACM)* 46 (5): 604-632.
7. Lenormand, M., S. Huet, F. Gargiulo and G. Deffuant (2012). A universal model of commuting networks. *PloS One* 7 (10): e45985.
8. Lukić, V. (2006). Dnevne migracije aktivnog stanovništva u Srbiji. *Glasnik srpskog geografskog društva* 86 (1): 141-150.
9. Lukić, V- (2007). Selektivnost dnevnih migranata u Srbiji prema polu. *Glasnik srpskog geografskog društva* 87 (2): 67-77.
10. Lukić, V. (2011). Dnevne migracije radnika u sistemu naselja Srbije. *Stanovništvo* 49 (2): 25-50.
11. Lukić, V. (2013). Socio-economic aspects of commuting. *Sociologija* 55 (2): 283-298.
12. Morrill, J. C. and G. Hart (1999). Metropolitan, urban and rural commuting areas: toward a better depiction of the United States settlement system. *Urban Geography* 20 (8): 727-748.
13. Park, R. (1925/1984). „The city: suggestions for the investigation of human behavior in the urban environment". In: R. Park, E. Burgess and R. McKenzie (eds.). *The City*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 1-46.

14. Partridge, M. D., Ali, K., & Olfert, M. (2010). Rural‐to‐Urban Commuting: Three Degrees of Integration. Growth and Change 41 (2): 303-335.
15. Patuelli, R., A. Reggiani, S. P. Gorman, P. Nijkamp and F. J. Bade (2007). Network analysis of commuting flows: A comparative static approach to German data. *Networks and Spatial Economics* 7 (4): 315-331.
16. Републички zavod za statistiku (2013). *Dnevni migranti: Podaci po opština-ma/gradovima*. Beograd: Републички zavod za statistiku.
17. Tomašević, A. i V. Sokolovska (2015). „Ruralna depopulacija u Republici Srbiji 2002-2011: multivarijaciona analiza ključnih faktora". U: P. Milenković, S Stojšin, A. Pajvančić-Cizelj (ur.). *Društvo i prostor: Urbani i ruralni prostor. Ekonomski, organizacioni i pravni prostor.* Novi Sad: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet, Institut za uporedno pravo, str. 212-241.

COMMUTING NETWORK OF AP VOJVODINA

Summary: Introduction. In this paper we analyze the commuting flows of workers in Serbian province of Vojvodina. Commuting is an important socio-economic process which can reshape our understanding of borders of functional regions and metropolitan areas of different territories. Previous analyses of commuting in Serbia have been limited by the constraints of census data. While it's clear that commuting has a distinctive relational and spatial aspect, the available data only focuses on the starting point of commuting, namely the number of commuters in each municipality of Serbia. There is not data about the destination point, apart from the broad classification of commuters who travel to another place inside their municipality or outside the municipality or county. This fact poses a severe limitation for drawing sociological conclusions from commuting data in order to gain valuable insights into social and demographic development of any part of the Republic of Serbia. The aim of this paper is to surpass these limitations and to give more detailed description of the commuting flows in province of Vojvodina. Data. We base our analysis on the census data – the number of commuters originating from each municipality of Vojvodina. We focus on those commuters who travel to a place of work which is outside their municipality. Raw data suggests that there exists a relatively stable metropolitan commuter area around Novi Sad and it includes municipalities such as Temerin, Beočin and Opovo. However, there are municipalities with high relative commuter count who are distanced from Novi Sad and it's not clear if they belong to another metropolitan area or any other kind of „gravitational" pull zone. In order to find out patters of commuting outside of Novi Sad area, we have to reconstruct all commuting flows. Method. Our aim is to use a theoretical model of commuting flows and apply it on the available data to reconstruct a municipal commuting network of Vojvodina. In such a cartographic network, nodes are municipalities and the directed ties represent number of commuters from one municipality to another. Following previous research we opt for the gravitational model of commuter attraction. Using the basic equation of this model it's possible to calculate the relative attractiveness of one municipality to attract the commuters from another. This attractiveness depends on: the distance between two municipalities, population and the rate of employment in target municipality. After this step it's possible to estimate a theoretical network of commuting flows in Vojvodina. Results and discussion. The resulting network reveals three distinctive regions: the developed metropolitan area of Novi Sad; scarce and diffused gravitational pull region around Zrenjanin; and a disorganized commuting area around Subotica. Using network hub analysis we explore which municipalities have the most efficient commuting flows, meaning that the commuters are not distributed around

several smaller municipalities, but are focused on the larger cities, who have higher average wages and standard of living. We find that all municipalities with high hub centrality are in or close to the metropolitan area of Novi Sad and also these municipalities are the ones who experienced the slowest depopulation process between 2002. and 2011. In conclusion, our analysis shows that the crucial element of any further demographic development of province of Vojvodina lies in the development of cities of Subotica and Zrenjanin and their capacity to attract organized flows of commuters on a regular basis, which would result in slowing or reversing the process of depopulation which represents a main demographic problem in Vojvodina as well as in the entire Republic of Serbia.

Key words: commuting, social network analysis, gravitational model, functional regions, demographics of Vojvodina

IV

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

ПРЕДРАГ КРСТИЋ[*]
Институт за филозофију и
друштвену теорију
Београд
БОЈАНА СИМЕУНОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

УДК 330.342
Монографска студија
Примљен: 02.09.2017
Одобрен: 03.10.2017
Страна: 285-299

ЗАТАШКАНО „ЈЕВАНЂЕЉЕ ПОХЛЕПЕ“?: ЕКОНОМИЈА И ЊЕНА РАДИКАЛНА КРИТИКА

Сажетак: Рад излаже два типа критике економије, како као релативно младе научне дисциплине тако и као темељног и руководећег начела модерног капитализма изграђеног на прототипу похлепног homo economicusa. Оријентационо бисмо их могли назвати левом и десном или научном и религијском критиком, али се оне често сливају у једно инсистирајући на вредностима које надилазе ону једину вредност деификованог слободног тржишта и на неправедности коју оно, као организациони принцип друштва, намеће. У својим „конзервативним“ или „прогресивним“ варијантама, та кардинална критика се понекад закључује у оспоравању сваког надлештва економије над друштвом и сугестији потпуног одступања од владања према њеним узусима који, под алибијем доброћудног „властитог интереса“, славе грамзиво стицање, а понекад у „алтернативним“ визијама економисања које једнако не пристају на „логику капитала“. Закључује се да је, у сваком случају, реч о драгоценој проблематизацији коју, најзад, у савремености практикује и сама економија – само наизглед парадоксално – као одговорна наука афирмишући се тек довођењем у питање властитих принципа.

Кључне речи: економија, тржиште, неправда, капитал, религија, похлепа

У есеју „Еволутивна љубав“ Чарлс Сандерс Пирс (Charles Sanders Peirce) још 1893. године одбацује популарну представу да је такмичење покретач напретка и нуди једну реконструисану сентименталну алтернативу: „Јеванђеље Христово каже да напредак долази од сваког појединца који спаја своју индивидуалност у симпатији са ближњима. С друге стране, убеђење је деветнаестог века да се напредак одвија на основу тежње сваког појединца за самим собом, свом снагом и гажењем ближњег када год се укаже прилика. То се прецизно може назвати Јеванђељем похлепе“ (Peirce, 1935: 294). Пирсов утисак је да ће деветнаести век на измаку остати упамћен као „економски век“, јер економија неупоредиво више од других наука утиче на све области мишљења и делања –

[*] krstic@instifdt.bg.ac.rs; prekrst66@gmail.com

са поразним учинком: „Кажем да је велика пажња посвећена економским питањима током нашег века изазвала претеривања у погледу корисних последица похлепе, све док није исходовала филозофијом која је дошла до тога да је похлепа највећи делатник у уздизању људске расе и у еволуцији универзума“ (Peirce, 1935: 290). Пирс стога конструише једну конкурентску теорију космичке еволуције – „агапизам“ – која не би била „искварена“ економском теоријом и у којој агенти промене и мотиви који руководе друштвени развој нису похлепа и утакмица него креативна љубав и сарадња (Peirce, 1935: 292; Hartman 1999: 26).

Пирсова критика јеванђеља похлепе налази се негде на пола пута или у себи сједињује оно што ће се профилисати као два типа критике економије: једне сентименталне критике с трансцендентим ослонцем и једне друштвенотеоријске критике која се позива на чињеничко залеђе. За обе критике је међутим заједничко да економији деификованог слободног тржишта наглашено супротстављају димензију моралних вредности, за коју сматрају да их она превиђа или укида, те детектовање предоминације мишљења и поступања према њеним узусима, за коју верују да корумпира или узурпира све друге видове резоновања и деловања. Тако критичко демаскирање духа модерних времена на мање или више изражен и различито формулисан начин детектује постојање читаве једне „идеологије тржишта“ која је аванзовала до религије, те економије као његове теологије (Loy, 1997: 276). Та данас глобална а изворно европска или западна „индивидуалистичка религија економије и тржишта“, указује се, посебан је „интелектуални конструкт“ са хегемоном догмом готово универзалне применљивости којом се „поткрепљује или оправдава очигледно неправедни статус кво“. Прихвативши је, наиме, можемо објаснити све очите неједнакости као „неизбежне резултате једног објективног система у који је интервенција контрапродуктивна“ (Dobell 1995: 232).

Религијама против нове религије

Према Добелу (Dobell), криптотеологија тржишта се заснива на претпоставци да је тржишни систем „природан“ (Dobell, 1995: 237). Ако капитализам функционише у складу са економским законима који су природни као закони физике или хемије, економија је истинска наука, а њени налази су законити и неизбежни – упркос томе што је њихово слеђење довело до друштвене неједнакости и еколошке катастрофе. У овом типу оспоравања се стога инсистира да нема ничег неминовног у економским односима и да „глобална победа тржишног капитализма није тек тековина економске слободе“ (Loy, 1997: 277). Она је пре израз „надмоћи једног партикуларног начина разумевања и вредновања света који се не сме узети здраво за готово“: „Далеко од тога да је неизбежан, тај економски систем је један историјски условљен начин реорганизовања света; то је поглед на свет, са онтологијом и етиком, у утакмици са другим разумевањима шта је свет и како треба да живимо у њему“ (Loy, 1997: 278).

Јунг Мо Сунг (Jung Mo Sung) налази да је тржиште постало религија а економија његова теологија захваљујући кривотворењу замисли оваплоћења Бога и спиритуализацији потрошње. Кулминација тог епохалног кретања које почиње с ренесансом дешава се у деветнаестом веку, са појавом онога што је Полоњи (Polanyi) назвао „саморегулишуће тржиште": „економије којом управљају искључиво цене на тржишту" (Polanyi, 2001: 45). Средишња одредница тог система је организација читавог економског живота без икакве интервенције или ограничења спољних агената или институција. Ништа, ни друштвена правда ни одрживост животне средине, никаква вредност не може се признати и призвати да би се спутала она највиша вредност: слободно тржиште у властитој динамици и ефикасности. „Тржиште мора бити тотално слободно! Правила која регулишу економију могу потицати само из саме економије" (Sung, 2011: 255). Ту тезу је здушно преузео неолиберализам осамдесетих година двадесетог века и она и данас представља теоријски темељ глобалног капиталистичког тржишног система: никакве препреке не стављати на пут акумулацији богатства – уколико их не образложи сама економија (Sung, 2011: 255-256).

Тај систем, који се радо кити својом недоктринарношћу, има управо религиозне корене. Макс Вебер (Max Weber) није само лоцирао порекло тржишног капитализма у „овоземном аскетизму" пуританске етике већ је, тумачи Лој (Loy), и сугерисао да он остаје религиозан у својој психичкој структури. У савремености је додуше ишчезло оригинално значење оног предислоцирања аскетских вредности из манастира у световна занимања, она есхатологија која је спасење пронашла у реинвестирању – а не у конзумирању – вишка (Weber, 1992: 163). Али са удаљавањем небеског бога није нестао и земни аскетизам, није узмакла и преокупација капиталом и профитом већ је, напротив, постала главна опсесија. Пошто више немамо других циљева, лишени других спасења у које би се веровало, „дозвољавамо средству да, заузврат, буде наш циљ" (Loy, 1997: 279): „Више не дајемо вишак Богу; процес производње све већег вишка сам је собом наш Бог" (Brown, 1959: 261). Када се једном дефинишемо као потрошачи, „стандард живота" никад неће бити превисок. Корпорације и бруто национални производ, такође, никада нису довољно велики. Та фабрикована потреба за растом прераста у „јеванђеље трајне економске експанзије", у објаву једног посебног бога којем је, као у свакој религији, неопходан ђаво. Поклоници религије тржишта налазе то радикално зло у ономе што прети увек све већем вишку: у порезима, инфлацији и владиној регулативи (Loy, 1997: 280).

Проблем с тржишним капитализмом из (истинске) религиозне перспективе је двострук: похлепа и обмана (Loy, 1997: 286). Похлепа је напросто „неисправан начин" да се живи у овом свету, заснован на погрешном систему вредности и на погрешном разумевању света. Те вредности и то разумевање морају да се побију и одбаце, недвосмислен је Лој, а снаге тржишта да се врате на њихово право, одвојено место међу друштвеним односима у заједници (Loy, 1997: 278-279). Путања која се сугерише за тај двокорак је (за)дата: раскринкавање тржишта захтева да се оно прозре не само као економски систем, већ као

религија – и то „не нарочито добра религија“, будући да „успева да обећа само секуларно спасење које никад потпуно не обезбеђује“. Лој верује да је академску дисциплину те религије, „’друштвену науку’ економије“, боље разумети као „теологију која претендује да буде наука“ – будући да свако решење проблема који она поставља има и религиозну димензију: „То није ствар окретања од секуларних сакралним вредностима, већ потребе да се открије како су наше секуларне опсесије постале симптоматске за духовну потребу коју не могу да задовоље. Пошто смо се свесно или несвесно окренули од религиозног разумевања света, почели смо да трагамо за световним циљевима са религиозним жаром, утолико више уколико никада не могу да се остваре. Проблеми катастрофе животне средине која је већ почела и друштвеног труљења од којег већ патимо решиће се када преусмеримо овај потиснути духовни нагон назад на његов прави пут. За сада, тај пут укључује борбу против лажне религије нашег доба“ (Loy, 1997: 289).[1]

На том путу учења традиционалних религија и даље обезбеђују, мисли Лој, најбољу критику дивинизоване економије похлепе и најбоље упутство за могућу трансформацију живота. Будизам тако одвајкада учи да су незасите жеље ега извор фрустрације и немира, а да се противотров налази у одрицању и великодушности, који не би, као конзумеризам, превиђали радост давања, онтолошки би реализовали неподвајање себе и других и водили увиду да нема потребе бити грамзив када ништа не недостаје (Jeffrey, 1995: 12; Loy, 1997: 288; упоредити Supamanta, 2015: 192, 194-198; Barnhill, 2004: 56, 61-62; Knitter & Muzaffar, 2002). А јеврејско-хришћанска традиција би са своје стране могла да у склопу истог настојања препоручи „економију Шабата“: ону економску правду која се заснива на божјем позиву да се светкује суботња светиња. Као у причи о мани у књизи Исуса Навина (5: 12), и данас је неопходно веровати да ће свет наставити да функционише и на дан када се не ради, да божанска промисао превазилази људску продуктивност, да је „бог веран у слању залиха у одговарајућој мери и с обзиром на доба године, а да похлепа мора да се превлада поузданом вером да ће бити довољно за све, ако научимо да делимо а не да гомиламо“ (Premawardhana, 2011: 230-231):[2] „Та економска визија дијаметрално је супротна савременим претпоставкама економије. Афирмишући похлепу као норму, капиталистички економски систем функционише на претпоставци оскудице и неограничене потребе. Економија Шабата, с друге стране, афирмише принцип бриге за ближњег као норму и заснована је на принципима обиља и самоуздржавања, окрећући овај класични економски приступ на главу“ (Premawardhana, 2011: 232).

И Куијева (Cooey) је уверена да тек хришћанска традиција обезбеђује практична средства за онај „преображај који ће се догодити“: „из хришћанске перспективе сама жеља захтева преображај – преображај заснован на економи-

[1] Најексплицитније да је економска криза, у знамењу политичке, пословне, спортске и сваковсне похлепе, превасходно криза духа, јер људи нису успели да нађу „значење и смисао у својим животима“: Spong, 2009.

[2] За расправу о „економији Шабата“ консултовати Myers 2002; Yoder 1994; за архетипску причу о мани: Brueggemann 1999.

ји која се разликује од глобалног капитализма, вођен посредником који је различит од властитог интереса и подржан дисциплином која је другачија од културације потрошње“ (Cooey, 2004: 39). Тај преображај призива „другачију економију, другачији етос“ – укратко, другачију културу, несагласну са постојећом – или „свет смештен унутар али не и од овог света“ (Cooey, 2004: 42).[3] Идеологија која би стајала у темељу такве културе била би „економија милости“: „Економија милости је економија која је заснована на дару саме великодушности. У тој економији вредност није одређена успехом и неуспехом, добитком и губитком, кредитом и дугом. Вредност је дата. Неко ко живи у економији милости није обузет похлепом, која се манифестује као страх, већ љубављу изван рачуна“ (Cooey, 2004: 44).

Хришћане, уосталом, већ „највећа заповест“ упућује да превасходно треба волети Бога „свим срцем својим, и свом душом својом, и свим умом својим“, а онда и „ближњега свога као самога себе“ (Јеванђеље по Матеју 22: 37-39; Andrianos, 2011: 313-314). Мајкл Тејлор (Michael Taylor), међутим, упозорава да позивање на заповести које људи не могу да испуне такође подлеже моралној критици. „Било би неморално да само објавимо морално учење, уколико је вероватно да ће се оно игнорисати. Наша морална дужност је да замислимо и спроведемо системе и структуре који, уместо да негују и чак захтевају културу похлепе, у најбољем случају нас подстичу да се померимо од похлепе ка правди, одрживости и добробити, а у најгорем, спречавају нас да будемо похлепни, тако да ствар није остављена нашој слабој вољи“ (Taylor, 2011: 304). Верске традиције са теолошких принципа и етичких увида морају да се преточе у образовну, друштвену и јавну политику и „узму у обзир многе друге дисциплине, као и велики део емпиријских података“: „Борба против похлепе остаје интердисциплинарни, једнако као и интерконфесионални задатак“ (Taylor, 2011: 305).

Наукама против нове науке

Тако се морално-религијска критика „с онога света“ може или мора да подручи са критиком са становишта производње неједнакости и сиромаштва (упоредити, на пример, Raiser, 2011), са критиком „из овога света“ у име „пот-

[3] Данас, чини се, то више не заговарају само мале црквене заједнице. Светска федерација Лутеранаца 2010. године је усвојила саопштење за јавност „’Хлеб свагдашњи’ уместо похлепе“. У њој се објављује да је „доминантни економски модел заснован на претпоставкама оскудице – насупрот библијском гледишту да има довољно за све“, да је „прекомерна експлоатација природних ресурса заснована на претпоставкама бескрајног обиља – насупрот библијском гледишту да људска бића треба да буду управитељи или чувари божјег стварања“, те да се „криза с којом се суочавамо догодила због тога што су се људска бића преобратила и тако прекршила оба ова божанска мандата Постања“ (Lutheran World Federation, 2010). Она похлепа коју би теологија Павла и Лутера (Luther) видела као „робовање греху“ данас је постала системска, уграђена у владајућу стварност која се прихвата као неизбежна: новац и финансијска тржишта задобили су властити живот, а похлепа је прерасла у идол, којем су жртвовани „животи, заједнице и остатак стварања“ (Bloomquist, 2012: 66-67).

лачених, домородаца, жена, људи са посебним потребама, избеглица и расељених, сиромашних и најугроженијих међу нама“ („Report of the March 2009 CCIA Meeting“, 2009; Premawardhana, 2011: 224). У следећем кораку начелно оспоравање моралности глобалне економије о којем у појединостима сведоче обесправљени постаће – оспоравање „великих економиста“ који су основали њену теорију. Једну аморалну доктрину, тврди се, креирали су „интелектуални гиганти који су мислили добро, а ипак су оставили своју професију немоћном да се суочи са горућим моралним питањима данашњице“ (Maital, 2005: 724). Они су се, налази Мејтел (Maital), у пресудне две деценије осамнаестог века суочили са избором између два темељно различита пута – која је трасирао исти аутор: пута „супериорности морала“ који је дефинисала Смитова (Smith) *Теорија моралних осећања* из 1759. (Smith, 2005; видети Dougherty, 2002), пута који представља људска бића која трагају за срећом других не изводећи „ништа из ње осим задовољства да је виде“ и који настоји да их моделује имајући у виду и каква су и каква треба да буду; и другог пута, пута „подлаштва“ Смитовог *Богатства народа* из 1776, који је утврдио да нам властити интерес, а не алтруизам „месара, пивара и пекара“ доноси вечеру (Smith, 2007: 16), те да ће слободно тржиште омогућити највеће богатство, пут који је „моделовао људско биће као *homo economicusa* који, ДНК тестови показују, није сродник *homo sapiensa*“ (Maital, 2005: 725).[4] Следећа два и по века неокласични економисти доследно изабиру пут похлепе и(ли) властитог интереса као „истинску представу људског понашања“, пут у који верују упркос свему и свима: „Економисти владају светом. А ипак економисте друштво ружи. У истраживањима, економисти су по ’професионалном престижу’ упорно рангирани са двадесет поена (од сто), испод адвоката и значајно испод политиколога, социолога и урбаних планера, а ’испод нивоа мора у поређењу са лекарима и судијама’“ (Maital, 2005: 725; видети извор података „1972–1996 General Social Survey Cumulative File“, 1999).

Homo economicus је аморалан али, као што нам показују Франк (Frank) и Мејтел, он је, срећом кажу, и „измишљотина имагинације“. Људи се једноставно не равнају према „ускогрудом властитом интересу традиционалних теорија“, већ напротив, данас „разнолики докази сведоче о спонтаном настанку просоцијалног понашања“ (Frank, 2004: viii). Никели (Nikelly), на пример, сматра да је већ увелико оспорено уверење да је властити интерес свеприсутан и урођен мотив и да је, штавише, утврђено (Miller, 1999) да се он учи и усваја тек путем медија, радних места, школа и других друштвених институција. С обзиром на економски систем у којем обитавају, они подучавају људе да је властити интерес друштвена норма док, заправо, друштвено-историјска еви-

[4] Тај чувени пасаж, у којем се вели да се размена збива не на основу добронамерности, већ на основу реципрочне користи, преломни је моменат у макар још једном смислу: док је дотад важило да економски односи зависе од укупних друштвених односа, Смит признаје аутономију економских процеса и, штавише, већ друштвене процесе заснива на њима. Као што се политика одвојила од моралне филозофије, тако се и економија одвојила од политичке и моралне науке, а економске вредности – корист, властити интерес, богаћење, слобода иницијативе – постале су независне (Perrotta, 2011: 117).

денција показује да се похлепно понашање према тој норми нити наслеђује нити важи универзално, већ се (ре)генерише и култивише (Coblentz, 1965; Geertz, 1973; Dodd, 1994): „политичка животиња“ није одвајкада била него је постала *homo economicus* благодарећи системском учењу од најранијег узраста да ваља тежити богатсву (Nikelly, 2006: 68).

Налаз да су друштвени односи и културне и економске традиције конструисали похлепно понашање указује, међутим, и на то да оне могу да га спрече. Еволутивна екологија сугерише да је управо оном природном селекцијом која побољшава шансе за опстанак преношено на потомство, додуше културом, и кооперативно и алтруистичко понашање: обзирност, великодушност, морална чврстина, дељење. У примитивним друштвима, појачава аргумент емпиријска антропологија, ловци не задржавају дивљач коју су уловили за себе него је расподељују свима у клану. Осим поштовања и престижа, тиме стичу и јемство да ће други ловци делити храну с њима када не буду могли да је прибаве (Salzman, 2001). Али не дели се само с људима. Исто као што природа дели своје дарове, тако се од вишка нуде дарови боговима природе. Давање вишка, обично хране која је основа живота, знак је јунаштва, изузетности, победе, ослобађања кривице и, можда изнад свега, има једну духовну димензију: оно обнавља кружење живота између даваоца и примаоца, расподељује моћ и чува уравнотежену економију природе (Becker, 1975). С друге стране, задржавање вишка за себе одваја особу од природе и ремети хармонију заједнице. Узимање претпоставља да извор моћи лежи у ономе ко узима, а не види га као део ширег, реципрочног космичког сложаја. Гомилање поседа лишава заштите богова и, за разлику од даривања, не искупљује (Nikelly, 2006: 68).

Постоји ли међутим „неантрополошка“, актуелна алтернатива посвећености профиту и себичном задовољству чувања богатства савремене капиталистичке економије? Као доказ да није само било другачије, већ да увелико јесте другачије, додуше ван западног културног круга, могла би послужити афричка друштва у којима се и данас сматра да похлепа „дехуманизује“ економске, социјалне и афективне односе, те њихове постколонијалне владе које спроводе егалитарне програме као вид протеста против ње (Murove, 2007: 220). На Западу се нада, радије или нужно, инвестира у оне „депривилеговане“ и „неинтегрисане“ који, насупрот очекивањима, не интернализују спремно норме капитала (Skeggs & Loveday, 2012; Skeggs & Wood, 2012; упоредити Skeggs, 2004b; Skeggs & Wood, 2011; Graeber, 2011; Sayer, 2011). Они заузимају простор који није потпуно колонизовала профитабилна калкулација. Скегс (Skeggs) их проналази у покретима за очување животне средине, у покрету „Окупирај“ и у локалним иницијативама попут „банке хране“. Поглед с ону страну логике капитала, опомиње она, не пројектује „окрутни оптимизам“, већ даје наду оном оспоравању које омогућују историјски услови и противи се оној безнадежности коју шири погон осмишљен да уништи било коју могућност алтернативне будућности.[5]

[5] Жешће, али једнако без „пројектовања оптимизма“, резонује и Наоми Клајн (Naomi Klein) у погледу покрета *Occupy*. Она примећује да је „неконтролисана похлепа уништила глобалну

„Можемо бити разочарани, отуђени, искусити аномију и подлећи императивима неолиберализма, тржишног популизма и капиталистичког реализма, али то нису једини друштвени односи који нас обликују“, уверена је и уверава Скегс (Skeggs, 2014: 15-16). Постоје и „трenуци отпора логици капитала и безнадежности коју шири“: тренуци повезивања, опчињености, радости, дивљења, заљубљености у постојање, великодушности (Skeggs, 2014: 16). И њих је онда свуда и увек могуће пронаћи како одређује наш однос према другима, не инструментално, не искључиво кроз „рационални лични интерес“, већ кроз бригу и несебичност, кроз противљење окрутности и похлепи, кроз отпор неправди, кроз све оне вредности, укратко, које се никада не могу разумети уколико се гледа само кроз наочњаке једне, економске вредности (видети Skeggs & Loveday, 2012).

Версдерфер (Wörsdörfer) до сличних налаза долази имајући, на први поглед, више разумевања за „себични ген“. Он признаје да мотив властитог интереса, у смислу нагона самоодржања, игра важну улогу у еволутивној биологији: пресудан је за преживљавање свих врста, па и за задовољење елементарних потреба људи. Властити интерес у том смислу јесте фундаментални антрополошки мотив, али није и једина детерминанта понашања људи. Постоје и алтернативни мотиви: алтруизам, добронамерност, емпатија и просоцијалне или преференције које се тичу других. Уместо да претпоставимо хомогену и једнодимензионалну мотивациону структуру, ваља узети у обзир „ *de facto* хетерогеност, мултидимензионалност и мешавину мотива који играју важну улогу у свакодневним активностима“. У том случају, „алтруистички и мотив властитог интереса постоје један поред другог“, а „људи нису у потпуности заинтересовани само за себе“: „Људска мотивациона структура састоји се од конфликтних жеља и хтења“ (Wörsdörfer, 2015).

Економија против саме себе

Као и у другим наукама, упућивање у властиту историју кориговало је самоувереност „вечитих истина“ које је економија мислила да исповеда. Историја идеја је тако успешно реконструисала како је дошло до насиља економске вредности над многоструком других вредности (Graeber, 2001; Adkins & Lury, 2012; Skeggs, 2014: 3-4). Савремени тржишни односи капиталистичког економског система показали су се у том демаскирању контингентним а не нужним. „Не постоји место у средњевековној теорији за економске делатности које нису у вези са моралним циљем, а основати науку о друштву на претпос-

економију“ и да „уништава и свет природе“ (Klein, 2011: 2). „Сви знамо или макар осећамо да је свет окренут наопачке. Понашамо се као да нема краја оно што је заправо коначно – фосилна горива и атмосфера која би апсорбовала њихову емисију – и као да постоје строга и непроменљива ограничења ономе што је заправо обилно: финансијски ресурси да се изгради она врста друштва какво нам је потребно. Задатак нашег времена је да се ово преокрене: да се оспори лажна оскудица и инсистира да можемо себи приуштити изградњу пристојног, инклузивног друштва – истовремено поштујући границе онога што Земља може да поднесе“ (Klein, 2011:3).

тавци да је апетит за економским добитком константна и мерљива сила, коју ваља прихватити као друге силе природе, као неизбежну и самоевидентну чињеницу, изгледало би средњевековним мислиоцима као ништа мање ирационално и ништа мање неморално него од неспутаних операција таквих људских атрибута као што су ратоборност и сексуални нагон направити премису социјалне филозофије" – загледан у тржишне снаге на преренесансном Западу закључује још Тоуни (Tawney, 1926: 31). Кључни обрт је, према овом аутору, почео у касном средњем веку са узмицањем дотад доминантне религиозне интерпретације света. Профит је тада постепено инсталиран у покретача економског процеса а, према општем обрасцу сваког „технолошког парадокса", „[к]апитал је престао да буде слуга и постао је господар".[6] Следствено, приступило се реорганизацији читавог друштвеног система – а не само његовог економског елемента – бришући разлику између њих за рачун „доминантног партнера" (Tawney, 1926: 86).

Мотив профита, испоставило се, није универзалан, нити је универзално схваћен као „рационалан", већ уопште није карактеристичан за традиционална друштва. Уколико га има, он игра веома ограничену улогу, а свакако му се приступа с опрезом због опасности да поремети друштвене односе. Већина премодерних друштава заправо не прави јасну разлику између економске сфере и друштвене сфере – економске улоге подређујући општијој друштвеној организацији. Прекапиталистички човек „не поступа тако да штити свој индивидуални интерес поседовања материјалних добара; он поступа тако да штити свој друштвени положај, своје друштвене захтеве, своју друштвену имовину. Он вреднује материјална добра само уколико служе том циљу" (Polanyi, 2001: 48). У капиталистичком друштву, међутим, „уместо да је економија уграђена у друштвене односе, друштвени односи су уграђени у економски систем" (Polanyi, 2001: 60).

Та „велика трансформација", тај прелом који представља критичну фазу у развоју тржишног капитализма и драматичну „културну промену" (Cunningham, 2005: 131), неповратно се одиграла током индустријске револуције у касном осамнаестом веку, када је нова техно-наука на неупоредив начин унапредила оруђа за производњу. Тиме је омогућен прелаз тржишне економије у тржишно друштво: „ослобађање" критичне масе земље, рада и капитала и њихово претварање у робу (Polanyi, 2001: 75). Већина је то морала да доживи као катастрофу без преседана, будући да је тако уништено ткиво заједнице. „Одвојити рад од других активности живота и подредити га законима тржишта значило је поништити све органске облике егзистенције и заменити их другачијим типом организације, атомистичким и индивидуалистичким", наглашава Полањи (Polanyi, 2001: 171). Такав систем, односно таква „институција самоподешавајућег [*self-adjusting*] тржишта", неминовно „уништава људску и природну супстанцу друштва" и, штавише, „физички уништава човека и преображава његово окружење у дивљину" (Polanyi, 2001: 171, 3).

---

[6] „Стварамо сложене системе да бисмо живот учинили угоднијим, само да би нас ухватила неумољива логика њиховог развоја. Чудовиште у *Франкенштајну* Мери Шели изражава то бруталније: 'Ти си мој творац, али сам ја твој господар'"(Loy 1997: 279; Shelley 1982: 165).

Велика трансформација Карла Полањија из 1944. године с правом је виђена као „израз срамоте због њених друштвених последица, као и проницљиво објашњење основа те дисфигурације, начина на који је свет преобраћен у размењиву тржишну робу“ (Loy, 1997: 281): индустријска комодификација објектификовала је све зарад размене и водила је једној чудесној акумулацији капитала и једнако чудесном колапсу традиционалног живота заједнице. На типичан начин за „конзервативну“ колико и „прогресивну“ критику, Лој налази да постоји директна линија која води од комодификације земље, живота и наслеђа током осамнаестог века до озонских рупа и глобалног отопљавања данашњице. Али наглашава и да су те комодификације такође водиле једној другој врсти деструкције животне средине која није мање проблематична: оном трошењу или исцрпљивању „моралног капитала“ – за који каже да је „ужасан термин који су само економисти могли да смисле да би описали још једну ужасну друштвену последицу тржишта“ (Loy, 1997: 283). „И деградација Земље и деградација друштава морају се сагледати као резултати истог тржишног процеса комодификације – који наставља да рационализује своје операције као природне и неизбежне“ (Loy, 1997: 284; упоредити Polanyi, 2001: 164-168).

Претпоставке индивидуализма, које су већ увелико дискредитовали савремена филозофија, психологија, социологија и, одвајкада, религија, наставиле су да живе и чак доминирају са приоритетом који је међу друштвеним наукама добила економија.[7] Неокласична економија, наиме, и даље претпоставља „субјективистичку теорију вредности која може да опази вредност само у испуњењу људских жеља“, „природност“ неограниченог тржишта и тип особе која му одговара: компетитивног, себичног, „рационалног“ појединца. Из таквих премиса, верује Лој, нужно следе фаталне последице: „човечност је редукована на избор рада и збирку неутаживих жеља; заједнице су дезинтегрисане у агрегате појединаца који се такмиче да постигну приватне циљеве; Земља и сва створења су комодификована у базен ресурса за експлоатацију да би задовољиле те жеље“ (Loy, 1997: 285). Коначно тај „позитивни“ модел економије почиње да функционише као „норма којој је стварност принуђена да се прилагоди самим оним стратегијама које су изведене из тог модела“ (Daly & Cobb, 1994: 162).

Још оштрији у оспоравању економије су Филип Смит (Phillip Smith) и Манфред Макс-Нев (Manfred Max-Neef). Према њиховом тумачењу, модерна економија је само маска за моћ и похлепу, конструкт који је осмишљен да оправда статус кво. Њена тврдња да служи општем добру је превара, исто као и њена претензија на научни статус. Потоње би она да заслужи наглашеном математизацијом – која занемарује конкретне чињенице и вредности. Формализована економија опонаша деветнаестовековну физику али, будући да нема емпиријских основа, ниуколико није упоредива са њом. Аутори неуморно наглашавају како првој недостаје елементарни консензус о властитим темељима, па се довија наметањем лажног „консензуса“, проглашавањем хетеродоксних

[7] Заједљиво колико и проницљиво Лој уочава да не постоји Нобелова награда за социологију, политичке науке, филозофију или теологију (Loy, 1997: 284).

гледишта „не баш економским“, елиминацијом историје економске мисли из властитог програма, подстицањем псеудо-Нобелове награде за економију, као и прибављањем монопола на факултетске позиције у економским одељењима елитних универзитета. Такав одозго-надоле наметнути консензус супротност је истинском одоздо-нагоре консензусу „независних умова“ који поштују моћ интринсичне истине свог предмета: „Математика је просто уграђена у законе који описују понашање атомског језгра. Не морате да је намећете језгру“ (Smith & Max-Neef, 2011: 67).

„Дедогматизовање“, с једне, сређе излазак из самоскривљеног дисциплинарног обора с друге, супротстављене стране. И економисти тако одустају од тотализујуће псеудо религије свог програма или устају против ње, примећује Скегс и нуди пример Роберта Шилера (Robert Shiller, 2005): он је 2013. године награђен Нобеловом наградом за економију превасходно због једног рада, *Irrational Exuberance*, који тврди нешто што су „феминисткиње могле давно да му кажу и уштеде много бола и патње“ – да тржиштем управљају емоције (Skeggs, 2014: 14-15). А Пикслијева (Pixley, 2002: 70) сматра да управо истраживање емоција побија моделе поступака рационалних привредних актера „темељније него већина критика“ (наводе се Lane, 1991 и Wolff, 1990).

Економија је наиме доспела до игнорисања „страсти“ пошто их је претходно претворила у наводно мање емотивне, предвидљиве или потпуно „рационалне“ властите интересе. Њена „рационалност“ је међутим посебна: она није рационалност природословца који „незаинтересовано“ трага за открићем, нити има у виду рационалну егзегезу или херменеутичку анализу текста хуманистичког научника. Она се односи на ону процедуру доношења одлука која има у виду само однос средстава и циљева и која је заинтересована једино за „максимизовање“ добити (упоредити Lane, 1991: 43). Веза између интереса и похлепе чини ову концепцију проблематичном (Pixley, 2002: 72). Онако како га је представио Хиршман (Hirschman, 1997), као хибрид страсти похлепе и разума, економија данас ретко упражњава и још ређе признаје интерес (упоредити Zaratiegui, 1999). Али у популарној употреби, наставља Пиксли, овај хибрид је „свеприсутан и натурализован – било у циничној или у безазленој форми“. Хиршман је наговестио како би у економији могло бити употребљиво једно унапређено гледиште на „интересом управљен свет“, чија употребљивост пребива у оној „предвидљивости и постојаности“ која се сматра да борави у пословичној изреци да „интерес не лаже“ (Hirschman, 1997: 49), док Пиксли инсистира да се усредсређивањем на разматрање похлепе као страсти или емоције која стоји иза властитог интереса – на „научно заташкавање“ похлепе у залеђу интереса у последњих хиљаду година – треба супротставити редукционизму и апстракцији економије из социјалног контекста (Robertson, 2001: 6-9; Pixley, 2002: 73). „Најблаже речено, интерес није имун на страсти“ (Pixley, 2002: 75).

Такво раскринкавање слепила у срцу теорије која се клела у властиту рационалност, такво разоткривање затајене психолошке „рационализације“ средишњег и, мислило се, белоданог и неупитног појма економије – „властитог интереса“ – водило је и саму економију, рекло би се, драгоценој запитаности. Њени критичари су је од њеног смитовског почетка излагали беспоштедној

и продорној критици – са не увек одбрањивом основом и далекосежном инструкцијом. Тек можда усвајање и преобликовање њихове критике, којима је економија подвргла саму себе у савремености, не само да је понудило извесну универзално прихватљиву плаузбилност примедби и контрааргумената њених противника, него је и афирмисало њену теорију као заиста одговорну науку – само наизглед парадоксално – утолико што се показала кадром да доведе у питање и властите принципе.

Литература:

1. Adkins, Lisa & Celia Lury (2012): „Introduction: Special Measures“, u: Lisa Adkins & Celia Lury (prir.), *Measure and Value*. Oxford: Wiley-Blackwell, 5–23.
2. Andrianos, Lucas (2011): „Structural Greed and Creation: A Theological Reflection“. *The Ecumenical Review* 63, 3: 312–329.
3. Barnhill, David Landis (2004): „Good Work: An Engaged Buddhist Response to the Dilemmas of Consumerism“, *Buddhist-Christian Studies* 24, 1: 55-63.
4. Becker, Ernest (1975): *Escape from Evil*. New York: The Free Press.
5. *Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* (1981): Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo.
6. Bloomquist, Karen L. (2012): „Ekklesia in the Midst of Public Outrage Today“. *Dialog: A Journal of Theology* 51, 1: 62-67.
7. Brown, Norman Oliver (1959): *Life Against Death: The Psychoanalytic Meaning of History*. Middletown: Wesleyan University Press.
8. Brueggemann, Walter (1999): „The Liturgy of Abundance, the Myth of Scarcity“. *Christian Century*, 24–31 mart: 342–347.
9. Coblentz, Stanton A. (1965): *Avarice: A History*. Washington: Public Affairs Press.
10. Cooey, Paula M. (2004): „Christian Perspectives on Overcoming Greed in a Consumeristic Society: Buying Fear as Collusion with Greed versus an Economy of Grace“. *Buddhist-Christian Studies* 24, 1: 39-46.
11. Cunningham, Frank (2005): „Market Economies and Market Societies“. *Journal of Social Philosophy* 36, 2: 129–142.
12. Daly, Herman E. & John B. Cobb (1994): *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
13. Dobell, A . Rodney (1995): „Environmental Degradation and the Religion of the Market“, u: Harold Coward (prir.), *Population, Consumption, and the Environment*. Albany: State University of NewYork Press, 229-250.
14. Dodd, Nigel (1994): *The Sociology of Money: Econimics, Reason and Contemporary Society*. New York: Continuum.
15. Dougherty, Peter J. (2002): *Who's Afraid of Adam Smith: How the Market Got Its Soul*. New York: J. Wiley & Sons.
16. Frank, Robert H. (2004): *What Price the Moral High Ground? Ethical Dilemmas in Competitive Environments*. Princeton: Princeton University Press.
17. Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
18. Graeber, David (2001): *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.

19. Graeber, David (2011): *Debt: The First Five Thousand Years*. New York: Melville House.
20. Hartman, Matthew (1999): „Utopian Evolution: The Sentimental Critique of Social Darwinism in Bellamy and Peirce“. *Utopian Studies* 10, 1: 26-41.
21. Hirschman, Albert O. (1997): *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph*. New Haven: Yale University Press.
22. Jeffrey, Meg (1995): „Consumerism in the Monastery“. *Turning Wheel*, leto: 11-13.
23. Klein, Naomi (2011): „Occupy Wall Street: The Most Important Thing in the World Now“. *Critical Quarterly* 54, 2: 1-4.
24. Knitter, Paul E. & Chandra Muzaffar (2002): *Subverting Greed: Religious Perspectivea on the Global Economy*. Maryknoll: Orbis.
25. Lane, Robert E. (1991): *The Market Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
26. Loy, David R. (1997): The Religion of the Market. *Journal of the American Academy of Religion* 65, 2: 275-290.
27. Maital, Shlomo (2005): „Homo Economicus: Crash Dummy? or Amoral Dummie?: A Polemic Review“. *The Journal of Socio-Economics* 34, 5: 724–727.
28. Miller, Dale T. (1999): „The Norm of Self-Interest“. *American Psychologist* 54, 12: 1053–1060.
29. Murove, Munyaradzi Felix (2007): „Perceptions of Greed in Western Economic and Religious Traditions: An African Communitarian Response“. *Black Theology: An International Journal* 5, 2: 220-243.
30. Myers, Ched (2002): *The Biblical Vision of Sabbath Economics*. Washington: The Church of the Savior.
31. Nikelly, Arthur (2006): „The Pathogenesis of Greed: Causes and Consequences“. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 3, 1: 65–78.
32. Peirce, Charles Sanders (1935): *Scientific Metaphysics*. Collected Papers, tom 6. Cambridge: Harvard University Press.
33. Perrotta, Cosimo (2011): „Aristotle and the Modern Economy“. *The Journal of Economic Asymmetries* 8, 1: 115–129.
34. Pixley, Jocelyn (2002): „Emotions and Economics“. *The Sociological Review* 50, S2: 69–89.
35. Polanyi, Karl (2001 [1944]): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
36. Premawardhana, Shanta (2011): „Greed as Violence: Methodological Challenges in Interreligious Dialogue on the Ethics of the Global Financial Crisis“. *Journal of Religious Ethics* 39, 2: 223–245.
37. Raiser, Konrad (2011): „Theological and Ethical Considerations Regarding Wealth and the Call for Establishing a Greed Line“. *The Ecumenical Review* 63, 3: 278–294.
38. Robertson, A. F. (2001): *Greed: Gut Feelings, Growth, and History*. Cambridge: Polity Press.
39. Salzman, Philip Carl (2001): *Understanding Culture: An Introduction to Anthropological Theory*. Prospect Heights: Waveland Press.
40. Sayer, Andrew (2011): *Why Things Matter to People: Social Science,Values and Ethical Life*. Cambridge: Cambridge University Press
41. Shelley, Mary Wollstonecraft (1982 [1818]): *Frankenstein, or, The modern Prometheus*. Chicago: University of Chicago Press.
42. Shiller, Robert (2005): *Irrational Exuberance*. Princeton: Princeton University Press.
43. Skeggs, Bev (2014): „Values Beyond Value? Is Anything Beyond the Logic of Capital?“ *The British Journal of Sociology* 65, 1: 1-20.

44. Skeggs, Beverley & Helen Wood (2011): „Turning It On is a Class Act: Immediated Object Relations with the Television“. *Media, Culture and Society* 33, 6: 941–951.
45. Skeggs, Beverley & Helen Wood (2012): *Reacting to Reality Television: Performance, Audience, Value*. London: Routledge.
46. Skeggs, Beverley & Loveday, Vik (2012): „Struggles for Value: Value Practices, Injustice, Judgment, Affect and the Idea of Class“. *British Journal of Sociology* 63, 3: 472–490.
47. Skeggs, Beverley (2004b): *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
48. Smith, Adam (2007 [1776]): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Amsterdam: MετaLibri.
49. Smith, Adam (2005 [1759]): *The Theory of Moral Sentiments*. Sȁo Paolo: MετaLibri.
50. Smith, Phillip B. & Manfred Max-Neef (2011): *Economics Unmasked: From Power and Greed to Compassion and the Common Good*. Totnes: Green Books.
51. Spong, John Shelby (2009): „The Politics of Greed: A Response to a Theological Vacuum“. *Catholic New Times*, 13. April: 18.
52. Sung, Jung Mo (2011): „Greed, Desire and Theology“. *The Ecumenical Review* 63, 3: 251–262.
53. Supamanta, Lapapan (2015): „Economy of Life: A Buddhist View“. *The Ecumenical Review* 67, 2: 192–202.
54. Tawney, R. H. (1926): *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*. New York: Harcourt, Brace and Company.
55. Taylor, Michael H. (2011): „On Greed: Toward 'Concrete and Contemporary Guidance for Christians'“. *The Ecumenical Review* 63, 3: 295–305.
56. Weber, Max (1992): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Routledge.
57. Wolff, Robert Paul (1990): „Methodological Individualism and Marx: Some Remarks on Jon Elster, Game Theory and Other Things“. *Canadian Journal of Philosophy* 20, 4: 469-486.
58. Wörsdörfer, Manuel (2015): „Animal Behavioral Economics: Lessons Learnt from Primate Research“. *Economic Thought* 4, 1: 80-106.
59. Yoder, John Howard (1994): *The Politics of Jesus: vicit Agnus noster*. Grand Rapids: Eerdmans.
60. Zaratiegui, Jesús M. (1999): „The Imperialism of Economics Over Ethics“. *Journal of Markets & Morality* 2, 2: 208-219.

Електронски извори:

1. „1972–1994 General Social Survey Cumulative File“ (1999): *Survey & Documentation Analysis*, Berkeley: University of California. Доступно на: www.sda.berkeley.edu. Приступљено: 11. 7. 2016.
2. Lutheran World Federation (2010): „Daily Bread“ Instead of Greed. Саопштење за јавност о економији и климатским променама усвојено на једанаестој Скупштини, 27. јул. *Public Theology*. Доступно на: http://www.pubtheo.com/page.asp?pid=1591. Приступљено: 17. 7. 2016.
3. „Report of the March 2009 CCIA Meeting“ (2009): Churches’ Commission on International Affairs (CCIA), World Council of Churches, 19. јун. Доступно на: http://www.oikoumene.org/gr/resources/documents/wcc-commissions/international-affairs/commission-oninternational-affairs-policy/report-of-the-march-2009-ccia-meeting.html. Приступљено: 18. 7. 2016.

THE CONCEALED „GOSPEL OF GREED“?: ECONOMY AND ITS RADICAL CRITICISM

Summary: The paper looks at two types of criticism of the economy, both as an emerging discipline, as well as an established and guiding principle of modern capitalism built on the prototypical greedy homo economicus. These two types of criticism could be defined as left and right, or scientific and religious critiques. However, they often merge into one view that insists on values that override the singular value of a self-defying free market, and the injustice that is imposed by that same market and which in turn serves as the organizational principle of the entire society. In its “conservative” or “progressive” variations, such cardinal criticism sometimes stems from bringing into question the dominance of economy over the entire society and moving away from the supremacy of those principles that, under the veil of benign self-interest, celebrate avaracious acquisition. Sometimes, such criticism could also emerge from “alternative” visions that similarly dismiss the „logic of capital“. It can be concluded that, in any case, such problematization is of great value and that, after all, it is practiced by the economy itself – though in a seemingly paradoxical manner – as a responsible science that can only be affirmed through bringing into question its founding principles.

Key words: economy, market, injustice, capital, religion, greed

ДАНИЈЕЛА ДАШИЋ[*]
Економски факултет
Нови Сад
СВЕТЛАНА МИХИЋ[**]
Покрајински секретаријат за
високо образовање
Нови Сад

УДК 339.9:336.71
Монографска студија
Примљен: 28.08.2017
Одобрен: 23.09.2017
Страна: 301-315

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА У БАНКАРСКОМ СЕКТОРУ

Сажетак: циљ овог рада је да сагледа утицај глобализације на банкарски сектор Србије и светских банка. Као и да прикаже како сам процес глобализације утиче на развијење модерене технике и технологије у банкама. Такође реч је о позитивним и негативним ефектима глобализације на банкарски сектор. А такође и приказ е-технологије као савремени алата маркетинга и да би се схватило да ли и у коликој мери оно доприноси банкарском пословању и у којој мери учествују у самој препознатљивости банака. У данашње време банкарство је захваћено политичким, демографским, технолошким и другим променама. Стога данас банке функционишу на сасвим нови и модеран начин. Развој Интернета доводи до тога да је данас банка доступна клијентима на било ком месту, а уједно и промениле комуникацију на релацији банка-клијент. Све ово је резултат глобализације банака. Сврха овог истаживања је да одговори на питања у ком правцу банка жели да иде, и који су позитивни и негативни трендови глобалне банке и е-технологије како код нас тако и у Свету. Коришћене методе су истраживања и приказ банка у Србији и Свету.

Кључне речи: маркетинг, е-технологија, банка, глобализација

Увод

Глобализација постаје основно обележје 21. века и предмет различитих тумачења теоретичара, када је у питању банкарски сектор и економија уопште (Стојановић & Петровић, 2012.). Технолошки развој је уско везан за глобализацију, јер омогућава технолошке промене у пословању, производњи, привреди, али и самог банкарског сектора, а самим тим захтева и већу едукацију и обуку радне снаге.

Глобализација је данас један од најчешће коришћених израза, представља историјски преокрет и мења друштво убрзаним темпом. На економском плану глобализација представља процес раста међународних токова роба, услуга, капитала и људи, а самим тим и технологије.

[*] danijela.dasic@gmail.com 064/048-25-85
[**] svetlana.mihic@vojvodina.gov.rs 063/3-444-38

У последњих двадесет година међународни финансијски систем доживео је значајне структурне промене. Изразит пораст међународних финансијских токова у целом свету, првенствено помогнут либерализацијом и приватизацијом финансијских тржишта потпуно је променио окружење и законе тржишта.

Глобална економија захтева не само конкуренцију већ подразумева подршку економског раста и развоја као и ефективно залагање свих учесника. Глобализација је економске природе, а према ММФ-у она представља брзу интеграцију економије широм света кроз финансијске токове, банкарство, технологију, и међународна кретања. Према Томасу Фридману она предствала ширење капитализма и слободног тржишта у све земље света (Фриедман, 2004.). Глобализација се дефинише и као слободно кретање капитала и доминација глобалних финансијских тржишта и мултинационалних компанија над националим привредама (Ковачевић, 2003.)

Глобализација представља процес који обухвата, поред економских и друге аспекте друштвеног живота у светским размерама. Њен главни покретач су капитал и профит. Из овог разлога се о њој говори у оквиру сфере економских интереса и она се посматра као друштвени однос који се јавља између учесника на светском тржишту, од којих један мањи број чини глобалну силу (Атлагић & Мацура, 2011.).

Као главни носиоци глобализације јављају се високо развијене земље, тачније њихове транснационалне компаније и банке, које постају покретачка снага у процесу интеграције тржишта капитала, роба, услуга и технологија.

У овом раду ћемо указати на предности и недостатке које глобализација у банкарском сектору носи и покушаћемо да предвидимо смер и тренд развоја овог подручја у будућности, како на подручју Србије тако и у свету. Такође ћемо анализирати банкарски сектор Србије и банкарски сектор највећих светских банака. Важно је напоменути да се промене у финансијском сектору уочавају на примењивању финансијских инструмената у технологијама и техникама финансирања, као и у појави нових финансијских институција и њиховој регулацији.

У Свету је све висе интернационалних банака, а предност глобалне орјентације највише су препознале и користе их банке, које данас послују широм света. Под појмом интернационална банка најчешће се мисли на банке које са својим "ћеркама" послују у другим земљема. На међународном тржишту оне остварују велике приходе и профит због блаже контроле у односу на матичну земљу.

Трансформације у банкарству у условима глобализације

У фази интернационализације, доминантна је улога страних инвестиција. Глобализацијом се назива трећа фаза процеса интернационализације, у светској привреди а она је под утицајем технологије. Најдинамичнија је конкуренција између мултинационалних корпорација (Хаџић, 2010.).

Трансформација банкарског система у процесу стварања ефикасног и сигурног банкарства, мора бити усмерена у следећем правцу (Ристић & Комазец, 2011., стр 515.):

- Поправљања капитала страних банака
- Побољшање ефикасности банкарских институција
- Већу пажњу на ликвидност банака, структури пласман и структури извоза средства
- Укидање строге поделе на инвестиционе и комерцијалне банке
- Јачање мера за побољшање солвентности банака
- Чишћење активе и пасиве банка од непрофитиних облика
- Сужавање права по основу осигурања депозита банака
- Појачана контрола централне банке над системом комерцијалних банака
- Уређивање укупног банкарског система у којима су се нагомилали губици и дубиозе из осталих сектора привреде.

Неки сматрају да је тржишно орјентисани банкарски систем нужно и трансформисати власничку структуру у банкама, при чему у условима монопола јавне својине нема основа за тржишно орјентисано банкарство. У нашим условима већ се развила конкуренција власништва у приватним и "друштвеним" банкама, а промена власничке структуре везана је за измене структуре средства у друштвеним банкама (Ристић & Комазец, 2011.).

Глобално банкарство уводи сваке године иновације. Банке дају подстицаја да се развијају нове методе пословања, јер користе нове технологије. Развитком информационе технологије све се више у пословању банака јавља ситуација да се подаци о пословним трансакцијама налазе у оквиру информационе базе. А за овакав начин пословања се у данашње време користи назив електронско банкарство као један од видова глобализације банкарског тржишта (Грачанац, 2008.).

У интерне факторе динамичког развоја међународног банкарства убрајају се (Хаџић, 2010., стр. 36.):

- Концентрација банака
- Формирање универзалних банака
- Дерегулација банкарских активности
- Ширење информационих технологија

Екстерни фактори интернационализације банкарства су (Росе & Худгинс, 2007.):

- Регулација банкарских активности
- Глобализација финансијског тржишта.

Када говоримо о глобализацији у банкарству, можемо навести неколико карактеристика глобализације а то су (Хаџић, 2010., стр 38-39.):

- Интелектуални рад
- Облик комуникације постаје дигиталан
- Свођење на минималну меру посредника
- Перманентно образовање.

Глобализација банкарства је био најтежи и најболнији сегмент процеса глобализације. А разлог наведеног лежи у томе што је реч о специфичним областима, са специфичним техникама и технологијама рада. А како би се успело у процесу глобализације ових подручја било је потребно поставити на глобални ново: финансијске стандарде, кодексе, контролу и књиговодство. Без обзира на све потешкоће глобализација финансијских институција и банкарства се успешно спроводи.

Промене у банкама у условима глобализације

Током 1960-тих година дошло је до трансформације традиционалног банкарства у савремено конципирано банкарство (Грачанац, 2008.). Међународне и мултинационалне банке су оне које су засноване на мултинационалној својини и мултинационалном руковођењу. Неки аутори овакве банке називају транснационалним јер се у погледу својине и руковођења губи национални предзнак (Хаџић, 2010.). У њима руководство доноси одлуке и сноси одговорност за пословање како у земљи тако и у иностранству.

Глобализацију у банкарству карактерише и електронско пословањем и нова-модерна технологија. Па се стога мултинационално банкарство карактерише електронским аутоматизованим процесом рада и банкарском делатношћу на глобалном тржишту. Појавни облици мултинационалног банкарства су: аутоматски банкарски шалтери, банкомати, телефонске банкарске услуге, електронско банкарство.

Банке су на путу глобализације прешле велики пут: од банкарства са оловком до електронског банкарства на даљину, од шалтера до дигиталног банкарства као и банкарства из пословница до конфора стана. На међународно тржиште банке се могу укључити на различите начине и то олакшавањем интернационалних финансијских трансакција, преко отварања огранака и филијала у иностанству (Комазец, 1999.).

Продор банака на међународно тржиште

Раст банкарства на међународном тржишту и удела великих банака на светском тржишту, резултат је настојања за остваривањем што већих прихода поменутих банака. Тако су 1970-их година највеће међународне банке су из САД-а, Европе и Јапана (Мадура, 2001.). Реформа финансијског сектора је представљао тежак процес. До 1994. године, државне банке су још доминирале у већини земаља, а приватизација банкарског сектора је добила убрзање 1995. године. У то време дошло је до изразите промене у власничкој структури банкарског сектора, а саме промене нису ишле истом брзином нити су се одвијале у свим земљама одједном. Поред промене власничке структуре, други показатељ реформе банкарског система је и присуство страних банака у земљама у

транзицији. У наредном приказу могу се видети подаци о броју домаћих и страних банака у неким земљама.

Приказ 1. *Преглед домаћих и страних банака током година у неким земљама (У-укупно банака, Д-домаће банке, С-стране банке)*

Godina	Češka			Hrvatska			Estonija			Latvija			Madarska			Poljska			Slovačka			Slovenija			Ukupno		
	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S	U	D	S
1993.	14	7	7	16	16	0	2	2	0	4	4	0	11	4	7	16	12	4	7	5	2	7	6	1	67	56	21
1994.	23	13	10	25	25	0	3	3	0	12	10	2	19	7	12	28	22	6	11	8	3	11	10	1	132	98	34
1995.	25	14	11	28	28	0	5	5	0	15	13	2	22	8	14	33	25	8	14	10	4	17	14	3	159	117	42
1996.	28	16	12	34	34	0	9	9	0	17	15	2	23	8	15	39	29	10	19	11	8	24	20	4	193	142	51
1997.	29	16	13	40	38	2	9	9	0	23	18	5	25	8	17	41	28	13	20	11	9	24	20	4	211	148	63
1998.	24	11	13	35	31	4	5	5	0	20	15	5	24	4	20	42	25	17	21	11	10	20	15	5	191	117	74
1999.	25	10	15	34	28	6	4	4	0	19	13	6	28	4	24	43	24	19	16	8	8	19	14	5	188	105	83
2000.	23	9	14	31	22	9	4	2	2	20	15	5	29	3	26	38	15	23	15	7	8	19	14	5	179	87	92

Извор: *(Хасс & Лелувелд, 2003.)*

Ако анализирамо горњу табелу можемо закључити да број банака нагло расте у наведеним земљама од средине 90-тих година, а такође и у већем уделу страних банака у 2000-тим годинама. Разлика између домаћих и страних банка се не огледа само у чињеници да су стране банке међународне институције већ се огледа и у различитим циљевима и билансима, а такође се различито понашају у односу на кориснике кредита. Стране банке поседују одређене предности међу којима су: побољшање финансијских посредника на домаћем тржишту уласком страних институција са јаком репутацијом; трансфер одговарајућег управљања ризицима а као резултат тога смањење трошкова трансакција у оквиру финасијског сектора и увођење одговарајуће регулације банака (Мешић, 2006.).

На стабилност банкарског сектора позитивно утиче улазак страних банака. А неке од очекиваних користи уласка страних банака су: увођење нових банакрских технологија; Економија обима и врсте послова; Побољшање конкурентсог амбијента; развој финансијских тржишта; побољшање инфраструкуре финансијског система, привлачење страних директних улагања. А као један од најважнијих елемената продора банака су нове пословне могућности.

Данас су поступци спајања или преузиманаја банкака у другим земљама најчешћи облик изласка банака на међународно тржиште. Погрешно је мишљење да је велики удео страних банака карактеристика неразвијених тржишта и држава. А као доказ тога је податак да банке у страном власништву чине значајан део банакрског система у развијеним земљама.

Један од одновних разлога све веће глобализације у банкарству је жеља за смањивањем трошкова како би се повећала добит што би резултирало задовољством власника међународних банака.

Предности и недостаци глобализације у сектору банкарства

Услед глобализације банкарства на тржишту Србије, оно се значајно развило и доживело одређене позитивне промене. Боља управљачка структура и управљење ризицима, преношење "know-xow", компететивност коју стране банке уносе на српско тржиште осигурали су услове за бољу, квалитетнију и јефтинију понуду производа и услуга за клијенте банака, лакшу приступачност и доступност, лакши приступ информацијама. Постоји уверење да ће придруживање међународном тржишу допринети даљем смањивању ризика пословања а и цена капитала у Србији.

Међутим банкарство у Србији ће на овом путу морати да уради мноштво прилагођавања као и да побољша инфраструктуру и то применом Базела, заштите корисника, ефикаснијем правном систему, како би се прилагодио захтевима развијеног међународног тржишта и њиховим регулативама.

Поред предности које глобализација у финансијском сектору доноси постоје и велики недостаци. Између осталог глобализација повећава међузависност економије неких земаља, а гледајући нестабилност светске економије та зависност може донети и одређене ризике. Међу њима могу се издвојити униформисање пословања, продобљивање разлика, мобилност производа и услуга, мобилност капитала као и мобилност радне снаге (Штиглиц, 2002.)

Интернационализација банкарства омогућава веће задуживање на светском тржишту, а тиме се повећава спољни дуг. Главни разлог зашто банке преферирају улазак на страна банакрска тржишта путем прекограничних мерџера и аквизиција је чињеница да се тиме обезбеђује значајан тржишни удео за јако каратко време, као и повољније шансе за коришћење домаће базе клијената а такође и диструбуционих канала (Машић, 2011.). Најзначајнији фактор у формирању тренда интернационализације банака су шансе за реализацију надпросечног профита, а величина банке је важан фактор. Истраживања налазе позитивну везу између величине банака и степена њихове интернационализације (Фоцарели & Позоло, 2001.). У тражењу шанси за реализацију профита банке бирају оне пословне линије на којима имају копаративну предност.

У свом истраживању Фоцарели и Позоло (2005. год стр.15) долазе до чињенице да се банке шире ка оним земљама где је бруто домаћи производ по становнику нижи, такође где је степен образовања виши и где су кредитна тржишта развијена и стопа инфлације нижа, при чему су сви ови параметри усмерени на висок економски раст. Тренд интернационализације банака повезан је са процесом економског повезивања земаља.

Анализа банкарског сектора у Србији

Анализа банкарства се односи на истраживање улоге значаја и понашања банке као важне економске институције једне земље (Савремена Администрација, 1984).

Број банака се у Србији константо мења и од почетних 84 банке 2001 године сада 2017 године на банкарском тржишту послује 30 банака (www.nbs.rs, јун 2017.). Банке са највећим добитком по билансима од 2013. године су следеће: Banca Intesa 6,6; Raiffeisen Banka 5,3; Unicredit Bank Srbija 4,3; Komercijalna banka 4,0; ProCredit Bank 1,9 (милијарди динара), а банке са највећим губитком су: KBC banka -5,6; NLB banka -2,0; Alpha Bank -1,0; OTP banka -0,8; Piraeus Bank -0,8 (милијарди динара).

Према разним истраживањима направљен је приказ банака са најбољом понудом, радним временом, односом према корисицима, најбољом мрежом банкомата, најбољом промоцијом и резултати су следећи (www.economy.rs).

Банке са најбољом понудом на тржишту су: Banca Intesa, Komercijalna banka, AIK banka, UniCredit banka, Societe Generale banka, Raifeisen banka, OTP banka, Sberbanka, Erste banka, Alpha banka.

Банке са најбољим односом према клијентима су: Erste banka, Komercijalna banka, Sberbanka, Raiffeisen banka, UniCredit banka.

Банке са најбољом мрежом пословница и банкомата: Banca Intesa, Erste banka, OTP banka, Komercijalna banka, Raifeisen banka, AIK banka, Societe Generale banka, Uniredit banka.

Банке са најбољим радним временом су: Banca Intesa, Komercijalna banka, Raiffeisen banka, AIK banka, UniCredit banka, OTP banka. Банке које на најбољи начин представљају своју понуду су: Raiffeisen banka, Banca Intesa, Komercijalna banka, Erste banka, AIK banka.

У 2013. години се банкама прикључио и Теленор који је преузео 100 одсто акција KBC banke са циљем да грађанима Србије посредством Теленор банке понуди савремене и иновативне мобилне финансијске услуге. Ово је велики искорак у банкарству и изузетно значајно за тржиште Србије. Појавом Теленора у банкарству, банке у Србији су добиле озбиљног конкурента јер је Теленорова база клијената већа него и једне банке у Србији (www.kamatica.com). Други од разлога је тај јер Теленор својим корисницима нуди савремене услуге које банкарство чине изузетно једноставим и занимљивим за кориснике а поготову млађе популације и клијенте који воле модерну технологију, и увеле у своје пословање Е-комерц услугу, QR кодове, PejPas- бесконтактни систем плаћања платним картицама, услуге сликај и плати, као и опцију појављивања на друштвеним мрежама, како би задовољиле своје кориснике и изашле у сусрет њиховим жељама и потребама. На овај начин се банке диференцирају од конкуренције и заузимају водећа места приликом глобализације банака.

Промене које су се догађале од 2001 до 2016, у банкарству проузроковане ус реформама банкарског система, број банка је смањен са 86 колико их је било 2001 године, на 40 банака колико их је било новембра 2005 године да би их данас на тржишту пословало 30 тј задњи податак каже 29 банака јер је OTP Banka дана 04.08.2017. купила Војвођанску банку(Народна банка Србије, август 2017)

Процес реструктуирања банкарског Система у Србији имао је за последицу смањање укупног броја банака у којима је држава већински власник ако и

генерално смањење броја банака, а такође и повећање броја банка у којима су власници домаћа и страна правна лица. Улазак страних банка на тржиште Србије утицало је на повећање конкуренције као и интензивније процесе спајања и припајања банака. У Србији послују и банке са државним капиталом и њих ћемо представити следећим приказом (www.aod.rs, јун. 2017.):

Приказ 2 : *Банке са домаћим капиталом и већинском власништву државе*

Naziv banke	Učešće RS (%)	AOD (stečajevi) (%)	Ukupno učešće (%)	
Banke u kojima je Republika Srbija većinski akcionar	Banka Poštanska štedionica a.d. Beograd*	96,31%	0.59%	96,90%
	Srpska banka a.d. Beograd	96,52%		96,52%
Banke u kojima je Republika Srbija zajedno sa EBRD većinski akcionar	Komercijalna banka a.d. Beograd	42,60%	6,56%	49,16%
	Čačanska banka a.d. Čačak	28,49%	3,27%	31,76%
Banke u kojima je Republika Srbija manjiski akcionar	JUBMES banka a.d. Beograd	19,78%	8,33%	28,11%
* * učešće Republike Srbije iznosi 69,56%, učešće JP PTT saobraćaja «Srbija» iznosi 24,27%, dok je učešće Fonda za PIO 2,48%, što je ukupno 96,31%				

Извор: *(www.aod.pc, јун 2017.)*

Како у Србији послује 29 банака, а пет наведених банака послују са домаћим капиталом и у већинском су власништву државе, 4 банке су у већинском власништву домаћих правних и физичких лица а остале банке 20 њих су у већинском власништву страних акционара (www.nbs.rs, децембар 2014.), и свака од наведених банака је чланица групе матичних земаља банка са својим пословницама широм света. Када је реч о тржишном учешћу банака у Србији према висини тржишног учешћа банке се могу представити следећи графиконом.

Графикон 1: *Преглед тржишног учешћа банака*

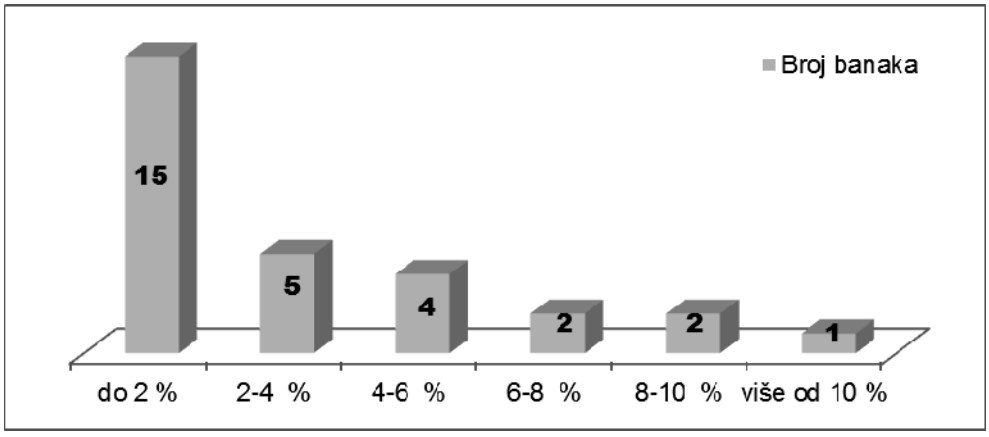

Извор: *НБС*

Банкарски сектор Србије у значајној мери фрагментисан што се огледа и у чињеници да чак 15 банака у Србији има тржишно учешће мање од 2 %. На крају првог квартала 2017. године само један банка има тржишно учешће веће од 10 % а то банка Intesa, а након ње су Komercijalana банка и Reiffesen банка са мање од 10 % тржишног учешћа (www.nbs.rs, јун 2017.). Српски банакрски сектор је мање развијен него у земљама региона али управо из тог разлога има већи потенцијал за раст.

Приказ светских банака

Светско глобално банкарско тржиште карактерише: ектериторијалност и наднационалност; мултинационални експерти и стандардизовани мултинационални производи и услуге као и стратегија; дигитално и умрежено пословање; међународно образовање експерата; доминација етике и етичких вредности као и организацијом глобализованог тржишта (Хаџић, 2010. стр 39.). Глобализацијом се постиже неколико циљева (Ђурић, 1999.): пораст капитала и потенцијала банака, смањење трошкова пословања, пласирање нових банкарских производа и услуга, снажнији маркетинг наступ, и снажан улазак на подручје пружања услуга масовно уз коришћење електронског медија E-banking и E-komerc. У наредном делу рада представићемо светски банкарски сектор, са освртом на ранг листу топ 5 банака у свету.

Приказ 3: *Највеће Светске банке у 2016 години*

Bank Name	Latest FYE	Tier 1 Capital	Total Assets	Pre-Tax Profits	
ICBC	31-Dec-16	$281,262 mn	$3,472,988 mn	$52,270 mn	
China Construction Bank	31-Dec-16	$225,838 mn	$3,016,360 mn	$42,476 mn	
JP Morgan Chase & Co	31-Dec-16	$208,112 mn	$2,490,972 mn	$34,552 mn	
Bank of China	31-Dec-16	$199,189 mn	$2,611,351 mn	$32,002 mn	
Bank of America	31-Dec-16	$190,315 mn	$2,189,266 mn	$25,153 mn	

Извор: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Анализом слике 3 можемо уочити првих пет банака на светском тржишту у 2016 години према капиталу, профиту, и осталим параметрима. Из наведеног се види да прва два места заузимају банке из Кине. Ако се даље анализирају подаци из наредне слике се може видети да су према капиталу банке сврстане од шестог до десетог ранга на следећи начин: CitiGroup Amerika, Bank of China, Wels Fargo & Co Amerika, Agricultural bank of China i Mitsubishi UFJ Group Japan, а такође може се сагледати који им је био ранг предходне године.

Приказ 4. *Највећих светских банака према рангу- капиталу/предходни ранг*

	Rank		Bank Name	Year End	Country	Tier 1 Capital		Pre-Tax Profits			Total Assets		
	Current	Previous				$ Mn	% Ch	$ Mn	Rank	% Ch	$ Mn	Rank	
☑	1	1	ICBC	31-Dec-2016	China	281,261.87	2.49	52,270.36	1	-6.61	3,472,987.77	1	
☑	2	2	China Construction Bank	31-Dec-2016	China	225,838.13	2.65	42,476.26	2	-7.65	3,016,360.43	2	
☑	3	3	JP Morgan Chase & Co	31-Dec-2016	US	208,112.00	3.81	34,552.00	3	12.16	2,490,972.00	6	
☑	4	4	Bank of China	31-Dec-2016	China	199,189.06	0.57	32,001.73	6	-10.31	2,611,350.94	5	
☑	5	6	Bank of America	31-Dec-2016	US	190,315.00	5.28	25,153.00	7	13.56	2,189,266.00	8	
☑	6	5	Agricultural Bank of China	31-Dec-2016	China	188,623.60	1.63	32,607.77	4	-8.33	2,815,836.12	3	
☑	7	7	Citigroup	31-Dec-2016	US	178,387.00	1.11	21,398.00	8	-13.72	1,792,077.00	12	
☑	8	8	Wells Fargo & Co	31-Dec-2016	US	171,364.00	4.12	32,120.00	5	-4.52	1,930,115.00	10	
☑	9	9	HSBC Holdings	31-Dec-2016	UK	138,022.00	-9.97	7,112.00	31	-62.3	2,374,986.00	7	
☑	10	10	Mitsubishi UFJ Financial Group	31-Mar-2017	Japan	135,943.69	3.18	11,630.77	12	-12.6	2,706,804.40	4	

Izvor: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Разлог оваквих података је чињеница да су се последњих година дешавале велике промене на територији Кине које су утицале на пословни успех ових банака. А наредних година се сличан процес одвија и у земљама попут Кореје и Тајвана па се очекују слични резултати и у банкама наведених земаља. Податак који илуструје величину највеће светске банке је актива, које је око 45 пута већа од укупне активе свих банака у Србији.

Приказ 5: *Компарација највећих светских банака према укупној активи;*

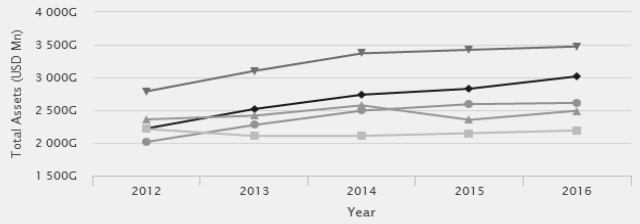

Bank Name	2012	2013	2014	2015	2016
Bank of China	2.02 tn	2.27 tn	2.49 tn	2.59 tn	2.61 tn
China Construction Bank..	2.22 tn	2.52 tn	2.74 tn	2.83 tn	3.02 tn
Bank of America	2.21 tn	2.10 tn	2.11 tn	2.15 tn	2.19 tn
JP Morgan Chase & Co	2.36 tn	2.42 tn	2.57 tn	2.35 tn	2.49 tn
Industrial and Commerci..	2.79 tn	3.10 tn	3.37 tn	3.42 tn	3.47 tn

Извор: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Анализом података може се закључити да највећу укупну активу 2016 године има Кинеска банка (Industrial& Comercial Bank of China), која има константан раст од 2009 до 2016 године и износи 3,47 трилиона УСД. Такође и осталих пет банка имају константан раст током наведених година сем Америчке банке која је 2013 године забележила пад укупне активе.

Приказ 6: *Компарација највећих светских банака према капиталу;*

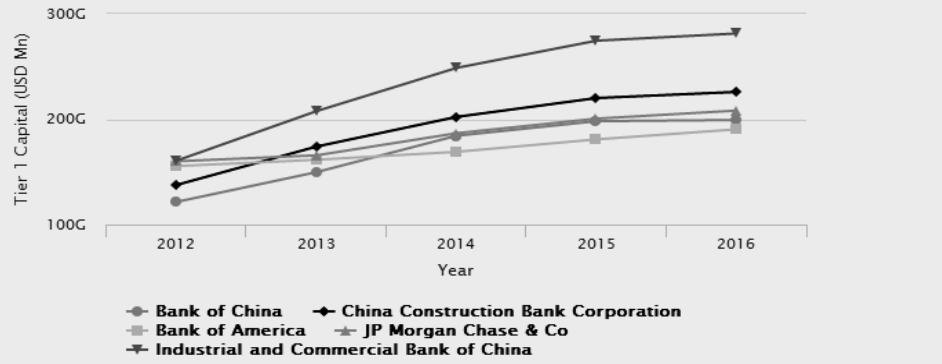

Bank Name	2012	2013	2014	2015	2016
Bank of China	121.50 bn	149.73 bn	184.23 bn	198.07 bn	199.19 bn
China Construction Bank..	137.60 bn	173.99 bn	202.12 bn	220.01 bn	225.84 bn
Bank of America	155.46 bn	161.46 bn	168.97 bn	180.78 bn	190.32 bn
JP Morgan Chase & Co	160.00 bn	165.66 bn	186.63 bn	200.48 bn	208.11 bn
Industrial and Commerci..	160.65 bn	207.61 bn	248.61 bn	274.43 bn	281.26 bn

Извор: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Анализом приказаних података може се видети да је у 2016 години према висини капитала такође највећа Кинеска банка. Она има кумулативан раст капитала из године у годину и 2016 године износи 281,26 бил УСД. И остале наведене банке које се пореде и које спадају у 5 највећих банака на свету такође имају константан раст капитала у току наведених година од 2012-2016 године.

Приказ 7: *Компарација највећих светских банака према добити пре опорезивања*

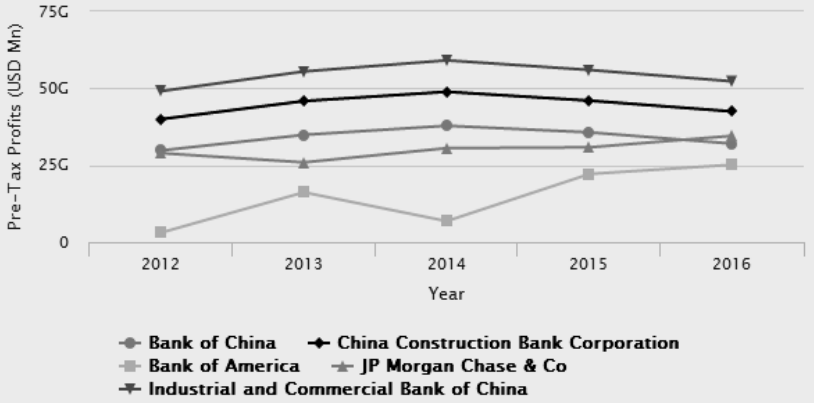

Bank Name	2012	2013	2014	2015	2016
Bank of China	29.79 bn	34.87 bn	37.83 bn	35.68 bn	32.00 bn
China Construction Bank..	39.97 bn	45.85 bn	48.88 bn	45.99 bn	42.48 bn
Bank of America	3.07 bn	16.18 bn	6.81 bn	22.15 bn	25.15 bn
JP Morgan Chase & Co	28.92 bn	25.91 bn	30.55 bn	30.81 bn	34.55 bn
Industrial and Commerci..	49.08 bn	55.48 bn	59.10 bn	55.97 bn	52.27 bn

Izvor: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Уколико анализирамо добит пре опорезивања невадених пет највећих банака света, јасно се види да и у овом сегменту издваја Кинеска комерцијална банка са највећом добити од 52,27 бил УСД, а да Америчка банка послује са добити од 25,15 бил УСД. Међутим и добит Америчке банке није занемарљива с обзиром да се Америчка банка налази у рангирању банака на четвртом месту од 50 топ светских банка.

Приказ 8: *Компарација највећих светских банака према односу капитала у укупној активи*

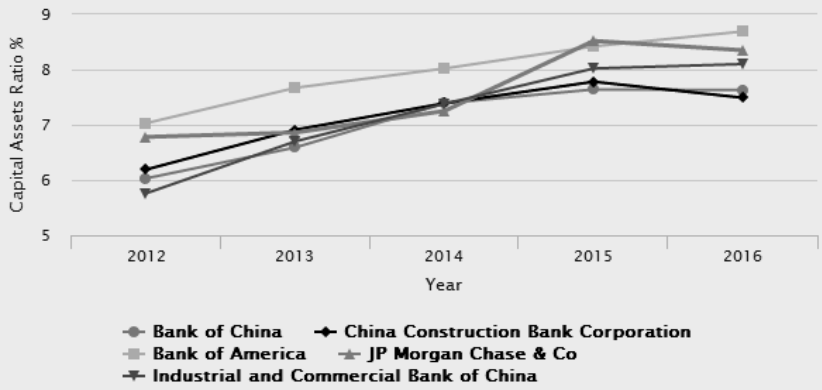

Bank Name	2012	2013	2014	2015	2016
Bank of China	6.03%	6.59%	7.39%	7.64%	7.63%
China Construction Bank..	6.19%	6.91%	7.39%	7.78%	7.49%
Bank of America	7.03%	7.67%	8.02%	8.42%	8.69%
JP Morgan Chase & Co	6.78%	6.86%	7.25%	8.52%	8.35%
Industrial and Commerci..	5.76%	6.70%	7.38%	8.02%	8.10%

Izvor: *The Banker, The World biggest banks, јул 2017 (www.thebanker.com)*

Анализом приказаних података може се видети да је у 2016 години према односу капитала у укупној активи је за разлику од предходних приказа највећа Bank of America. Она има кумулативан раст капитала из године у годину и 2016 године износи 8,69% И остале наведене банке које се пореде и које спадају у 5 највећих банака на свету такође имају константан раст односа капиталне имовине у току наведених година од 2012-2016 године.

Закључна разматрања

Глобализација је недвосмислено светски феномен и изазива значајне промене у читавом свету. Раст и развитак међународног банкарства значајно је подпомогнут развојем технологије, либерализацијом финансијског система развијених земаља као и убрзаним развојем међународних финанансијских

трансакција. Глобализација представља могућност отварања националне економије и њену интеграцију са светском нивоу, пре чему се уклањају многе економске и финансијске баријере. Уједно она представља и ослобађање снага конкурентских банака при промовисању своје ефикасности и предности производа и услуга.

Технолошки развој заједно са глобализацијом пружа шансе за бољи и бржи економски и финансијски развој. Улазак страних банака у Србију доноси како позитивне тако и негативне ефекте. Када је реч о позитивним ефектима можемо говорити о ширењу пословања банака, ширење мреже и ширењу клијентске базе. Проблеми са којима се могу суочити банке су присуство системског ризика у пословању. Процес уласка банка на тржиште Србије присутан је задњих година када су иностране банке почеле куповину домаћих банка, а то такође доноси одређене негативне ефекте који се огледају у непостојању алтернативних извора финансирања. Под утицајем глобалног повезивања различитих финансијских тржишта, техника, знања и регулације ствара се глобално финансијско тржиште које нуди бројне могућности.

Међутим веома је погрешно разликовати банке по томе јесу ли оне у домаћем или страном власништву. Мишљење аутора је да их треба разликовати по томе да ли су оне снажне и стабилне, јер су финансијске институције кључ макро и мико економске стабилности без обзира да ли су оне у домаћем или страном власништву. Глобализација банкарског сектора је недвосмислено потребна, посебно када је реч о напредној технологији и позитивним ефектима које носи иста. Смер у коме би се глобализација банкарског сектора мога у будућности кретати је управо у развоју технологије, извршења трансакција и повезивању међубанкарског тржишта свих земаља света. Веома је вероватно да ће се једног дана банкарски систем интегрисати у једно и да више неће постављати питање у којој земљи клијент има отворен рачун. Да би се то десило проћи ће још много година, а за то време потребно је радити на либерализацији банкарских прописа неких земаља и дерегулацији финансијског тржишта. Међутим док се то не деси у глобализацију банкарског сектора мора се улазити са великом дозом опреза због ризика коју она носи.

Литература:

1. Atlagić, M., & Macura, M. (2011.). Savremeni trendovi u procesu globalizacije. Ekonomska nauka u funkciji kreiranja novog poslovnog ambijenta (str. 304-330). Priština: Ekonomski fakultet.
2. Đurić, D. (1999.). Bankarska institucija i finansijska tržišta. Beograd: Finansijska Tržišta SES-SECG.
3. Focarelli, D., & Pozzolo, A. (2001.). The patterns of cross-border bank mergers and shareholding in OECD countries. Journal of Banking & Finance, Vol25 issue 12.
4. Friedman, T. (2004.). The Third Great Era of Globalization. Internacional Herald Tribune .
5. Gračanac, A. (2008.). Globalno bankarstvo. Novi Sad: FABUS.
6. Hadžić, M. (2010.). Bankarstvo. Beograd: Singidunum.

7. Hass, R., & Lelyveld, I. (2003.). Foreign banks and credit stability in Central and Eastern Europe: Friend of Foes. (str. MEB Series). Research Supervisor No58.
8. Komazec, S. (1999.). Bankarski menadžment. Beograd: Ekonomski fakultet.
9. Kovačević, M. (2003.). Izazovi Globalizacije. Časopis "Ekonomske Teme", broj 2.
10. Madura, J. (2001.). International markets and institutions, Commercial bank operations.
11. Mašić, S. (2011.). Merdžeri i akvizicije kao strategija prekograničnog rasta evropskih banaka. Priština: Zbornik radova Ekonomskog fakulteta.
12. Mešić, D. (2006.). Ulazak stranih banaka u zemlje u tranziciji. Bankarstvo vol 35., 48-58.
13. Ristić, Ž., & Komazec, S. (2011., str 515.). Monetarna ekonomija i bankarski menadžment. Beograd: Etno Stil.
14. Rose, P., & Hudgins, S. (2007.). Bankarski menadžment i finansijske usluge. Beograd: Data Status.
15. Savremena Administracija, E. E. (1984). Tom dva. Beograd.
16. Stojanović, Z., & Petrović, D. (2012.). Globalizacija i tehnološki razvoj-mogućnosti i izazovi. Beograd: Naučni rad.
17. Štiglic, J. (2002.). Protivrečnosti globalizacije. Socijalana misao, 84-91.
18. www.aod.rs. (јун-јул 2017)
19. www.economy.rs.
20. www.kamatica.com. (август 2017)
21. www.nbs.rs. (јул-август 2017)
22. www.thebanker.com. (јул 2017.)
23. https://www.thebankerdatabase.com/ (jul 2017)

THE GLOBALIZATION IN THE BANKING SECTOR

Summary: The aim of this paper is to examine the impact of globalization on the banking sector in serbia and the world bank. And to show how the process of globalization affects the unfolding on modern techniques and technologies in banks. To describe the positive and negative effects of globalization on the banking sector and e-technology as a modern marketing tools and to understand whether and to what extent it contributes to the banking business and to what extent participate in the recognition banks. At the present time banking is affected by political, demographic, technological and other changes. Therefore, today the banks operate in a completely new and modern way. Development of the internet leads to the bank today available to clients at any place, and also changed the communication between the bank-client. All this is the result of the globalization of banks. The purpose of the research is to answer questions about the direction the bank wants to go, and who are positive and negative trends of global banks and e-technology both at home and abroad. The methods used are research and presentation of a bank in serbia and abroad.

Key words: marketing, e-technology, bank, globalization

КАТАРИНА М. ЂУРИЋ
Пољопривредни факултет
Нови Сад
РАДИВОЈ В. ПРОДАНОВИЋ*
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 331:339.923(316.334.55)
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 26.09.2017
Страна: 317-329

УТИЦАЈ ЗАЈЕДНИЧКЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ НА ЗАПОСЛЕНОСТ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак: Подстицање запошљавања, смањење сиромаштва и побољшање квалитета живота у руралним подручјима представљају важне директне и индиректне циљеве Заједничке аграрне политике Европске уније. Предмет истраживања је утицај мера Заједничке аграрне политике на кретање запослености у руралним подручјима Европске уније. Применом квалитативних метода истраживања сагледан је утицај мера Заједничке аграрне политике на запосленост руралне популације у периоду од 2007. до 2013. године. Циљ истраживања је квантификовање утицаја мера директне подршке и мера политике руралног развоја на задржавање постојећих и креирање нових радних места. На основу сагледавања дисперзије субвенција и кретања стопе запослености по појединим типовима руралних подручја, у раду се оцењује степен садашњег и будућег утицаја Заједничке аграрне политике на руралну запосленост. Мере Заједничке аграрне политике Европске уније могу имати директан и индиректан утицај на запосленост у руралним подручјима, посебно у области пољопривреде и привредних делатности, које се на њу наслањају. Утицај Заједничке аграрне политике може бити позитиван и у случају одређених мера подршке довести до раста запослености. Међутим, није занемарљив ни негативан утицај који резултира смањењем броја радних места у аграрном сектору и/или напуштањем пољопривреде.

Кључне речи: Заједничка аграрна политика, Европска унија, пољопривреда, запосленост, рурална економија.

Увод

Европа 2020: стратегија за паметни, одрживи и инклузивни раст усвојена је 2010. године. Ова стратегија представља кључни развојни документ, који би требало да одговори на изазове са којима се Унија, али и све земље чланице, суочавају у условима сталних промена. Поред повећања улагања у истраживање и развој, побољшања образовне структуре становништва, смањења сиро-

* rprodanovic@fimek.edu.rs

маштва и смањења емисије штетних гасова, један од приоритета Европске уније, дефинисан у Стратегији је и повећање запослености. Наиме, Стратегијом се планира раст запослености популације од 20 до 64 године са 69% на минимално 75% до 2020. године (European Commission, 2010a).

Полазећи од значаја који пољопривреда и рурална подручја имају у економској, географској и демографској структури Уније, али и стратешких опредељења о повећању запослености, важно је сагледати на који начин аграрна и политика руралног развоја утичу на запосленост у руралним подручјима Европске уније. Заједничка аграрна политика представља сложен систем мера конципираних у два стуба: директна подршка, усмерена ка унапређењу пољопривредне производње и политика руралног развоја. Мере оба стуба остварују директан и индиректан утицај на кретање запослености у руралним подручјима, нарочито у примарном сектору. Тај утицај може бити позитиван, пре свега оличен у очувању постојећих радних места у пољопривреди, као и у диверзификацији руралне економије. Такође, утицај појединих мера Заједничке аграрне политике одражава се негативно и резултира напуштањем пољопривреде и села.

У раду су приказани ефекти аграрне политике на запосленост у руралним подручјима Европске уније у програмском периоду од 2007. до 2013. године. За анализу ефеката мера аграрне политике на запосленост полазну основу чини подела руралних подручја према типу у складу са њиховим најважнијим социо-економским карактеристикама. Подаци о дистрибуцији средстава намењених директној подршци и руралном развоју према појединим типовима руралних подручја послужили су као основа за сагледавање ефектата Заједничке аграрне политике на запосленост руралне популације.

Методи и циљ истраживања

Предмет и циљ истраживања определили су примену квалитативних метода истраживања својствених друштвеним наукама. Највећу примену у раду имају метод дескрипције и историјски метод, засновани на проучавању утицаја Заједничке аграрне политике на запосленост у руралним срединама Европске уније у периоду од 2007. до 2013. године. Значајну примену у раду има и метод компаративне анализе, с обзиром на неопходност сагледавања и поређења позитивних и негативних утицаја појединих мера аграрне политике на ангажовање радне снаге у пољопривреди и другим привредним делатностима, које су заступљене у руралној средини.

Циљ истраживања је квантификовање утицаја мера директне подршке и мера политике руралног развоја на задржавање постојећих и креирање нових радних места. На основу сагледавања дисперзије субвенција и кретања стопе запослености по појединим типовима руралних подручја, у раду се оцењује степен садашњег и будућег утицаја аграрне политике на запосленост.

Приказ земаља Европске уније према типу руралних подручја

Анализа утицаја мера Заједничке аграрне политике на запосленост у руралним подручјима Европске уније заснована је на подацима базе EUROSTAT. Подаци о економском расту и демографским карактеристикама доступни су на нивоу NUTS 3, док су подаци о пољопривреди, запослености, структури газдинстава и руралном туризму доступни за ниво територијалних јединица означен као NUTS 2. С обзиром да рурална подручја обухватају више од половине територије и да у њима живи четвртина становништва, програмима руралног развоја се у Европској унији придаје велики значај (European Commission, 2012).

Утврђивање типова руралних подручја према социо-економским, демографским, географским и осталим карактеристикама руралних заједница представља почетни корак у вођењу политике руралног развоја. Иако се кровни оквир ове политике конципира на нивоу Уније, свака држава чланица има овлашћења да програме и пројекте из области руралног развоја доноси у складу са специфичним захтевима својих руралних средина. У том контексту, и утицај Заједничке аграрне политике на једно од основних питања руралне економије, односно руралну запосленост, потребно је анализирати са аспекта појединих типова руралних подручја.

У циљу успешног креирања и имплементације политике руралног развоја, рурална подручја Европске уније су класификована према степену руралности. У првом кораку, подручја су подељена на урбана и рурална, с тим што се руралним подручјима сматрају она у којима је густина насељености мања од 300 становника по квадратном километру (Богданов, 2015). У другом кораку, рурална подручја су подељена на:

- изразито урбана,
- мешовита или прелазна, и
- изразито рурална.

У изразито урбана подручја убрајају се она у којима рурална популација чини мање од 20% укупне популације. Мешовитим или прелазним подручјима сматрају се она у којима рурално становништво чини од 20% до 50% укупне популације. Региони у којима рурално становништво у укупном учествује са више од 50% категоришу се као изразито рурална подручја.

Када је у питању класификација земаља чланица Европске уније према степену руралности, „периферијом“ Уније сматрају се Ирска, Португал, Грчка, као и највећи део Скандинавије и Балтичких земаља. Такође, изразито рурална је и већина површине Источне и Југоисточне Европе. Супротно томе, најмањи степен руралности заступљен је на подручју Велике Британије и земаља Бенелукса (Schuh и сар., 2016).

У зависности од демографских, географских, економских и аграрних карактеристика, у оквиру SEGIRA пројекта, земље Европске уније сврстане су у неколико типова руралних подручја (European Commission, 2010). Док се Пољска и Литванија карактеришу као традиционално пољопривредни региони у

транзицији, Мађарска и Италија сматрају се балансираним руралним подручјима са предоминантном руралном средином и малом густином насељености. За рурална подручја Румуније, Португала и Шпаније заједничко је да су доминантно рурална, пољопривредна и периферна. У складу са високоинтензивном производњом, која доминира у аграрној структури, Холандија се сматра традиционално интензивним пољопривредним регионом.

У извештају Европске Комисије о запослености у руралним областима, наводи се да је најнижа стопа запослености присутна у изразито или предоминантно руралним областима и износи 67,8% (European Commission, 2012). Затим следе прелазна или мешовита рурална подручја са стопом запослености од 68,9% и доминантно или претежно урбана подручја са стопом запослености од 70,1%. Уз постојање разлика у стопи запослености између појединих типова руралних насеља, постоје и изражене родне разлике. Наиме, како на нивоу EU-27, тако и на нивоу EU-15 и EU-10, већа је стопа запослености мушке руралне популације у односу на женску руралну популацију. Тако је током 2009. године на нивоу EU-27 стопа заспослености мушке радне снаге на селу била 76%, док је код женске популације та стопа износила 62%. Такође, ниска стопа запослености прати и становништво руралних подручја Европске уније, које се налази у старосној групи од 55 до 64 године. Стопа запослености овог дела руралног становништва је испод просека и износи свега 46%, са незнатним варирањима у оквиру претежно руралних (43,2%), прелазних (45,9%) и претежно урбаних (48%) подручја.

Расподела средстава I и II стуба CAP[1] по појединим групама земаља

Подршка пољопривредницима у оквиру Заједничке аграрне политике Европске уније подељена је у два стуба (Марковић и сар., 2012). Први стуб односи се на мере директне подршке пољопривредној производњи, њеној модернизацији и расту конкурентности. Други стуб подршке представља политику руралног развоја, која има за циљ диверзификацију привредних активности у руралној средини уз остваривање еколошки, економски и социјално, односно друштвено одрживог развоја.

Расподела средстава подршке из фондова Европске уније планира се и реализује у периодима од седам година. У претходном обрачунском периоду, односно у периоду од 2007. до 2013. године, око 389 милијарди еура потрошено је на мере подршке пољопривредном тржишту, директна плаћања и рурални развој (Schuh и сар., 2016). И поред тога што су, као последица најновије реформе Заједничке аграрне политике, уведени различити механизми за реструктурирање трошкова и даље се 70% трошкова односи на директна плаћања. Ипак, у периоду од 2007. до 2013. године за пројекте намењене руралном развоју потрошено је 21% буџета, што је значајно повећање у односу на претходни обрачунски период, када су средства намењена руралном развоју износила свега 12% аграрног буџета Уније.

[1] Common Agricultural Policy (Заједничка аграрна политика).

Посматрано на националном нивоу, трошкови Заједничке аграрне политике на нивоу EU-15[2] су стабилни у два претходна обрачунска периода, односно од 2000. до 2007. године и од 2007. до 2013. године. У два наведена периода, традиционални пољопривредни региони су били корисници највећег дела фондова, док се мањи део средстава усмеравао ка тзв. периурбаним подручјима, која се баве пољопривредном производњом и ка новим земљама чланицама. При том, буџет намењен новим чланицама прогресивно се повећавао са 25% 2004. године, на 100% 2013. године (DG AGRI, 2008). Међутим, иако долази до повећања средстава намењених пољопривреди у новим чланицама Уније, ниво субвенција у тим земљама је и даље нижи него у EU-15. И поред тога што су за период од 2014. до 2020. године уведена нова правила, која се односе на дистрибуцију директних плаћања, како би се остварила њихова равномернија расподела међу земљама чланицама и регионима, значајне разлике у висини подршке и даље постоје.

Трошкови Заједничке аграрне политике у оквиру њеног првог стуба у периоду од 2007. до 2013. године износили су просечно 1.550 еура по хектару (Direct payments under European Agricultural Guarantee Fund). Међутим, постоје значајна варирања тог износа између појединих земаља чланица. На нивоу EU-15 просек субвенција износи 1.900 еура по хектару, док је на нивоу EU-10[3] на име директних плаћања у наведеном периоду издвајано свега 900 еура по хектару. Када се анализира степен интензивности субвенционисања по јединици површине, он је највећи у Грчкој, а затим следе традиционалне пољопривредне земље Западне Европе. Посматрано према висини субвенција по газдинству и по раднику, најинтензивиније је финансирање у Данској, а затим следе северне и западне земље чланице EU.

Табела 1. *Трошкови Заједничке аграрне политике у оквиру првог стуба за период од 2007. до 2013. године*

Подручје	**Укупан износ субвенција за период 2007-2013.**	**Износ субвенција по хектару**	**Износ субвенција по раднику**	**Износ субвенција по газдинству**
EU-25	271.466	1.555	26.015	22.072
EU-15	237.332	1.898	47.032	46.675
EU-10	28.007	908	9.306	9.846
Румунија и Бугарска	6.127	351	2.789	1.466

Извор: *Eurostat*

Анализа трошкова у оквиру првог стуба Заједничке аграрне политике на нивоу NUTS 3 региона, за период од 2007. до 2013. године доводи до следећих закључака (Camaioni и сар., 2013):

- Изразито рурална подручја Европске уније су корисници највећег дела директних субвенција, односно дела аграрног буџета у оквиру првог стуба;

[2] EU-15 су Аустрија, Белгија, Данска, Финска, Француска, Немачка, Грчка, Ирска, Италија, Луксембург, Холадија, Португал, Шпанија, Шведска и Велика Британија.

[3] EU-10 је десет земаља које су постале чланице Европске уније 1. маја 2004. године: Летонија, Кипар, Чешка, Естонија, Литванија, Мађарска, Малта, Пољска, Словенија и Словачка.

- Када је у питању висина субвенција по јединици радне снаге, нису уочене значајне осцилације између појединих региона Уније, и
- Уколико се посматра висина субвенција према јединици додате вредности, директна плаћања су интензивнија у изразито руралним у односу на мешовита или изразито урбана подручја.

Табела 2. *Дистрибуција директних плаћања (стуб I) по појединит типовима региона EU за период од 2007. до 2011. године*

Директна плаћања по типу региона	**Укупни трошкови (у хиљадама еура)**	**Трошкови по хектару**	**Трошкови по јединици радне снаге**	**Трошкови по јединици додате вредности (еуро / хиљада еура)**
Изразито рурални региони	**199.267**	1.298	34.344	**1.430**
Мешовити региони	146.697	1.318	37.987	1.283
Изразито урбани региони	69.751	**1.396**	**38.029**	1.157

Извор: *Camaioni и сар. 2014., стр. 72*

Уколико се посматра расподела средстава аграрних фондова Европске уније по појединим регионима, долази се до закључка да земље Западне и Северне Европе троше више средстава из првог стуба, док се средства намењена руралном развоју највећим делом усмеравају ка земљама на подручју Источне Европе.

Приоритети политике руралног развоја Европске уније у периоду од 2007. до 2013. године били су сконцентрисани на следеће четири осе: Оса 1) повећање конкурентности пољопривреде и шумарства; Оса 2) унапређење животне средине; Оса 3) унапређење квалитета живота у руралним подручјима, и Оса 4) имплементација LEADER програма (Ramniceanu и Ackrill, 2007). На остварење циљева Осе 1 и Осе 2 у претходном обрачунском периоду, утрошено је око 30% (Оса 1) и 50% (Оса 2) од укупних средстава аграрног буџета Уније намењених руралном развоју (Schuh и сар., 2016). Посматрано у апсолутном износу, највише средстава утрошено је у Пољској, Немачкој и Италији.

Табела 3. *Дистрибуција средстава за рурални развој Европске уније (стуб II) по типовима региона у периоду од 2007. до 2011. године*

Директна плаћања по типу региона	**Укупни трошкови (у хиљадама еура)**	**Трошкови по хектару**	**Трошкови по јединици радне снаге**	**Трошкови по јединици додате вредности (еуро / хиљада еура)**
Изразито рурални региони	**44.642**	301	6.797	**358**
Мешовити региони	26.797	288	**8.447**	337
Изразито урбани региони	13.275	**334**	5.849	233

Извор: *Camaioni и сар. 2014., стр. 75*

Уколико се анализа трошкова руралног развоја на подручју Европске уније посматра према појединим типовима региона, утврђеним на основу њиховог степена руралности, долази се до следећих закључака о дистрибуцији средстава из другог стуба (Camaioni и сар., 2014):

- Изразито рурални региони су корисници највећег дела средстава из другог стуба, посматрано у апсолутном износу по јединици додате вредности;
- Посматрано висином субвенција по хектару, најзначајнија подршка даје се изразито урбаним регионима, и
- Посматрано висином субвенција по јединици радне снаге, највише средстава усмерено је ка мешовитим рурално-урбаним регионима.

Највећи део подршке у периоду од 2007. до 2011. године, како у оквиру првог, тако и у оквиру другог стуба Заједничке аграрне политике, био је усмерен ка изразито руралним регионима. При томе, када је у питању висина субвенција по јединици радне снаге, нису уочене значајне осцилације између појединих региона Уније, односно типова руралних подручја.

Ефекти појединих мера Заједничке аграрне политике на запосленост у руралним подручјима

Мере Заједничке аграрне политике могу имати директан или индиректан утицај на запосленост у пољопривреди и запосленост у руралним подручјима уопште. Како показују искуства појединих земаља Европске уније, тај утицај може бити позитиван и у случају одређених мера подршке довести до раста запослености. Међутим, није занемарљив ни негативан утицај Заједничке аграрне политике, који резултира смањењем броја радника ангажованих у аграрном сектору и/или напуштањем пољопривреде.

Када је у питању негативан утицај Заједничке аграрне политике на запосленост, истиче се да поједине мере из оба стуба ове политике резултирају редукцијом укупно ангажоване радне снаге на породичним газдинствима, посебно екстерне или најамне радне снаге (Bournaris и Manos, 2012). При томе, негативни утицај више је изражен у опадању броја жена запослених у пољопривреди. Овакав тренд оцењује се као неповољан из више разлога. Пре свега, смањење броја жена у руралним областима негативно се одражава на демографску структуру и природни прираштај. Са друге стране, ограничавају се могућности за организовање оних линија производње у којима се традиционално више ангажује женска радна снага, као што су повртарство или млечно сточарство. Повећање интензивности пољопривредне производње, кроз поједине мере Заједничке аграрне политике, доводи до смањења броја потребне радне снаге, што утиче на повећање броја радних сати изван пољопривреде (Hennessy и Rehman, 2008). Међутим, како истичу поједини аутори, смањење ангажовања радне снаге у пољопривреди у земљама Европске уније није пропорционално повећању ангажованости у непољопривредном сектору (Vereijken и Hermans, 2010). У земљама које су 2004. године приступиле Европској

унији, утицај Заједничке аграрне политике на запосленост у пољопривреди зависио је од регионалних карактеристика. Под највећим утицајем мера Заједничке аграрне политике били су сезонски радници и део радне снаге који представљају тзв. „part-time“ фармери. У овој групи земаља, смањење радне снаге у пољопривреди, под утицајем Заједничке аграрне политике, изражено је у примарном сектору, док се у прехрамбеној индустрији бележи скроман раст запослености. У руралним областима земаља Ценралне и Источне Европе, терцијарни сектор у највећој мери бележи раст запослености, као последица примене мера Заједничке аграрне политике.

Истраживања у оквиру Европског пројекта „CAP-IRE: Assessing the multiple impact of CAP on rural economies“ потврдила су позитиван утицај ове политике на запосленост у руралној средини, нарочито у сектору пољопривреде. Наиме, истраживања која су обухватила десет земаља Европске уније[4], како нових, тако и старих чланица, показују да би, услед укидања мера Заједничке аграрне политике у виду субвенција чак 30% газдинстава прекинуло бављење пољопривредом (CAP IRE, 2011). Овај закључак посебно се односи на мала газдинства, чија економска виталност у већој мери зависи од субвенција.

Утицај мера Заједничке аграрне политике на кретање запослености у руралним срединама може се остваривати и индиректно, односно на основу интезификације, раста прихода пољопривредних произвођача и едукације. Један од таквих примера је реформа Агенда 2000 која је условила смањење подстицаја у оквиру Заједничке аграрне политике, у циљу смањења субвенционисаног извоза, што је условило смањење тражње за радном снагом у пољопривреди и узроковало раст незапослености (Wier и сар., 2002). Такође, током последњих неколико година, Заједничка аграрна политика утицала је на интензивирање пољопривреде и повећање степена механизованости радних процеса. У појединим земљама, посебно у северним деловима Уније, продуктивност рада је и до два пута виша у односу на земље југа. Конкурентнија и продуктивнија пољопривреда, заснована на иновативним технологијама, мање је зависна од радне снаге као производног инпута. Тиме се објашњава индиректни и негативан утицај процеса интензификације на запосленост у пољопривреди.

Још један сегмент у коме се огледа утицај Заједничке аграрне политике на запосленост је редукција ценовне подршке. Наиме, смањење ценовне подршке може условити успоравање темпа структурних промена у аграру и чак довести до напуштања истог. Систем субвенција, уведен Фишлеровом реформом, познат под називом „decoupling“ подразумева раздвајање обима подршке од обима производње, а условио је прелазак са високоинтензивних на мање интензивне усеве (Марковић и сар., 2012). Овакав „однос снага“ може бити потенцијална опасност за раст незапослености у појединим деловима Уније.

Едукција такође може остварити индиректан утицај на запосленост у пољопривреди. Како показују искуства земаља Европске уније, раст прихода пољопривредних газдинстава неминовно доводи до већег инвестирања пољоп-

[4] Мађарска, Италија, Литванија, Холандија, Пољска, Португал, Румунија, Шпанија, Шведска и Велика Британија.

ривредника у образовање њихове деце. Образовани млади људи, веома често, напуштају аграр у замену за запослење на боље плаћеним пословима у оквиру секундарног и терцијарног сектора. На тај начин, доводи се у питање и смена генерација фармера.

Негативни ефекти Заједничке аграрне политике на запосленост у пољопривреди су различити. Постоји већи број фактора који утичу на појаву незапослености, као што су (Schuh и сар., 2016):

- регионалне специфичности;
- промене у производној пракси проузроковане реформама аграрне политике;
- напуштање пољопривреде од стране малих породичних газдинстава;
- либерализација тржишта, као и
- недостатак могућности за запошљавање у руралним областима.

Позитиван утицај Заједничке аграрне политике на запосленост углавном се остварује кроз стварање бољих могућности за запошљавање у руралним областима. Ово се односи на послове у руралним подручјима, али не искључиво у примарној пољопривредној производњи. Позитиван утицај на руралну економију подразумева, пре свега, стварање могућности за диверзификацију привредних активности руралне популације и креирање алтернативних могућности за запошљавање за пољопривредике и чланове њихових породица.

Квантификација утицаја Заједничке аграрне политике на запосленост у руралним подручјима Европке уније

Квантификација утицаја Заједничке аграрне политике на запосленост у пољопривреди и руралним подручјима у 28 земаља Европске уније је веома сложен задатак, пре свега, због изражене хетерогености пољопривредних система и руралних средина, као и због социоекономских специфичности земаља чланица. Бројне студије квантификовале су утицај Заједничке аграрне политике на одржавање постојећих и креирање нових радних места (Табела 4). При том, резултати квантитативних анализа се управо због специфичности сваке земље, не могу применити на просек Европске уније. Такође, већина аутора која се бави овом проблематиком, успела је да квантификује позитиван утицај аграрне политике на запосленост у пољопривреди, док аутори који заступају тезу о негативним импликацијама нису свој став успели да поткрепе квантитативним показатељима.

Негативан утицај реформе Заједничке аграрне политике и увођење „раздвајања“ висине субвенција од оствареног обима производње мерен је променама стопе запослености које се дешавају као последица смањивања субвенција. У Шкотској и Грчкој потврђено је да смањење подршке за 30% доводи до пада укупне запослености у руралним областима (Табела 4). Такође, студије које су се бавиле утицајем промене висине субвенција на запосленост у пољопривреди Португала, Шпаније, Италије и Ирске показале су да повећање прихода у породицама које се баве пољопривредом за 10% повећава могућности

деце из ових породица да заврше средњу школу за 1,5%. Овакве промене могу да услове напуштање пољопривреде од стране младих образованих људи у чак 85% случајева.

Табела 4. *Квантификација утицаја мера Заједничке аграрне политике на запосленост у пољопривреди*

Мера	Утицај
Први стуб САР: Раздвајање висине субвенција од обима производње и смањење тзв. везане подршке за 30% („decoupling“)	- смањење запослености у руралним областима Грчке за 2,65% - смањење запослености у руралним областима Шкотске за 0,21% - запосленост у пољопривреди на нивоу EU-15 је смањена за 85.000 до 134.000 радника који су у пољопривреди били запослени са пуним радним временом
Увођење директних плаћања и повећање прихода пољопривредних газдинстава за 10%	- повећање могућности деце из пољопривредних породица да заврше средњу школу за 1,5% - повећање могућности за напуштање пољопривреде за 85%
Потпуно укидање САР подршке	- 21-30% пољопривредника би напустило пољопривреду (у зависности од година старости пољопривредника, величине пољопривредног газдинства и локације)
Други стуб САР: Програм подршке руралном развоју за период од 2014. до 2020. године	- LEADER приступ обухватиће 51% руралне популације - 60.000 пројеката биће реализовано у циљу организовања и почетка рада у оквиру непољопривредних делатности у руралним подручјима широм Уније
LEADER II програм из 2006. године	- 100.000 нових радних места, од чега 50% радних места намењено запошљавању жена из руралних подручја Уније
Укупне САР субвенције	- спречавају да 27.000 пољопривредних радника годишње напусти пољопривреду - смањује стопу напуштања пољопривреде за 14,3% годишње - 1% повећање САР субвенција (Стуб I и Стуб II) доводи до смањења стопе миграција радне снаге из пољопривреде у друге привредне области за 0,17 до 0,25%

Извор: *Schuh и сар. (2016)*

Најзначајнији утицај првог стуба Заједничке аграрне политике огледа се у очувању постојећег броја радних места у пољопривреди, док је утицај овог дела аграрне политике на креирање нових радних места ограничен. Успех другог стуба условљен је регионалним и националним специфичностима. Наиме, циљ политике руралног развоја је одрживи развој руралних подручја који, између осталог, подразумева креирање нових радних места. Искуства земаља чланица Европске уније показују да често креирање нових радних места у области агротуризма и угоститељства значи смањење броја пољопривредника.

Ипак, квантитативна истраживања о утицају Заједничке аграрне политике на креирање нових радних места у последње две деценије су углавном оптимистична (Schuh и сар., 2016). Наиме, субвенције у оквиру Заједничке аграрне политике, како показују искуства земаља чланица, имају снагу задржавања радника у сектору пољопривреде. Оно што се, од стране појединих аутора, истиче као ограничење је питање одрживости аграрне политике и ни-

воа субвенција. Овакви ставови потичу од чињенице да креирање једног новог радног места проузрокује високе трошкове уз истовремену неизвесност да ли ће постојати економска оправданост тог радног места по истеку обрачунског периода и евентуалног смањења нивоа субвенција.

Закључак

Светска економска кретања, као и процес глобализације остварују утицај на могућност креирања нових радних места у свим секторима, па тако и у пољопривреди. Поред ових фактора, међутим, на запосленост у аграрном сектору висок степен утицаја остварују мере државне интервенције. Када је у питању запосленост у Европској унији, постоје значајне разлике међу државама чланицама. Наиме, државе северне и централне Европе имају веће стопе запослености од јужних и источних држава чланица, које карактеришу и велике разлике у погледу регионалних стопа запослености.

Утицај Заједничке аграрне политике на раст запослености у пољопривреди и руралним подручјима расте са повећањем износа субвенција, што се повезује са остваривањем већег дохотка пољопривредних газдинстава, растом продуктивности и инвестиција. Најзначајнији утицај првог стуба Заједничке аграрне политике на запосленост огледа се у очувању постојећег броја радних места у пољопривреди, док је утицај овог сета мера ограничен када је у питању отварање нових радних места. Успех другог стуба Заједничке аграрне политике условљен је регионалним и националним специфичностима. Циљ политике руралног развоја је одрживи развој руралних средина који, између осталог, подразумева креирање нових радних места, односно економску и социјалну одрживост. Искуства земаља Европске уније показују да често креирање нових радних места у терцијарном сектору значи смањење броја пољопривредика.

Реформа Заједничке аграрне политике из 2003. године остварила је углавном негативан утицај на запосленост у пољопривреди. Основни разлог негативног утицаја ове реформе је промена у начину субвенционисања, која се огледа у раскидању зависности висине субвенција од обима остварене производње. Као последица те мере, фармерима понестаје мотива за повећањем обима остварене производње и ангажовањем додатне радне снаге у пољопривреди. Њима, напротив, остаје више слободног времена, које могу користити за радно ангажовање изван пољопривреде.

Посматрано са аспекта будућих промена које иду у правцу остваривања већег степена либерализације у аграрном сектору, може се закључити да ће запосленост у пољопривреди Европске уније имати тренд смањења. Ово се нарочито односи на ангажовање чланова пољопривредног домаћинства, као додатне радне снаге, као и ангажовање тзв. екстерне радне снаге.

Литература:

1. Bogdanov, N. (2015). *Ruralni razvoj i ruralna politika,* Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu.
2. Bournaris, T., Manos, B. (2012): European Union agriculture policy scenarios, impact on social sustainability of agricultural holdings, *International Journal of Sustainable Development and World Ecology,* 19 (5), p.p. 426-432.
3. Camaioni, B., Esposti, R., Lobianco, A., Pagliacci, F., Sotte, F. (2013). How rural the EU RDP is? An analysis through spatial funds allocation, *Bio-based and Applied Economics,* 2 (3), p.p. 277-300.
4. Camaioni, B., Esposti, R., Pagliaci, F., Sotte, F. (2014). *How much rural is the CAP?* Working Paper No. 51, Project under the 7th framework programme.
5. CAP-IRE (2011). Assessing the multiple impact of the Common Agricultural Policies (CAP) on rural economies, Project Final Report.
6. DG AGRI (2008). Annex 2 Report on the distribution of direct payments to the producers, financial year 2007.
7. Direct payments under European Agricultural Guarantee Fund, (17 April 2017): http://farmsubsidy.openspending.org/FR/scheme/FR1/direct-payments-under-european-agricultural-guarantee-fund
8. European Commission (2010). *Study on employment, growth and innovation in rural areas (SEGIRA),* Directorate-General for Agriculture and Regional Development, Rotterdam, Netherland.
9. European Commission (2010a). EUROPE 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Brussels.
10. European Commission (2012). *Rural Development in the European Union – Statistic and Economic Information – Report*, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Publication Office of the European Union, Luxemburg.
11. Hennessy, T.C., Rehman, T. (2008). Assessing the Impact of the „Decoupling" Reform of the Common Agricultural Policy on Irish Farmers, *Journal of Agricultural Economics,* Vol. 59, No. 1, p.p. 41-56.
12. Marković, K., Njegovan, Z., Pejanović, R. (2012). Former and Future Reforms of Common Agricutural Policy of the European Union, *Economics of Agriculture*, 3/2012, p.p. 483-498.
13. Ramniceanu, I., Acrill, R. (2007). EU rural development policy in the new member states: Promoting multifunctionality?, *Journal of Rural Studies,* 23 p.p. 416-429.
14. Schuh, B., Gorny, H., Kaucic, J., Kirchmayr-Novak, S., Vigani, M., Powell, J., Hawketts, E. (2016). *The Role of EU Common Agricultural Policy in creating rural jobs,* Directorate-General for International Policies, Agricultural and Rural Development, Brussels.
15. Vereijken, P.H., Hermans, C.L.M. (2010). A quick tool to assess the relative prospects of European regions for sustainable agriculture in a liberal market, *Land Use Policy,* Vol. 27, No. 2, p.p. 440-448.
16. Wier, M., Andersen, J.M., Jensen, J.D., Jensen, T.C. (2002). The EU Agenda 2000 reform for the agricultral sector: environmental and economic effects in Denmark, *Ecological Economics,* Vol. 41, No. 2, p.p. 345-359.

THE IMPACT OF THE COMMON AGRICULTURAL POLICY ON EMPLOYMENT IN RURAL AREAS OF THE EUROPEAN UNION

Summary: Encouraging employment, reducing the poverty and improving quality of life in rural areas present important direct and indirect aims of Common Agricultural Policy of the European Union. The subject of research is the impact of the measures of the Common Agricultural Policy on employment trends in rural areas of the European Union. By application of qualitative research methods, the impact of the measures of Common Agricultural Policy on employment of rural population in period from 2007 to 2013 is reviewed. The aim of research is to quantify the impact of direct support measures and measures of rural development policy on retention of existing and creation of new work places. Based on consideration of the dispersion of subsidies and trends in the employment rate by certain types of rural areas, the level of current and future impact of Common Agricultural Policy on rural employment is assessed in the paper. The measures of the Common Agricultural Policy of the European Union can have direct and indirect impact on employment in rural areas, especially in areas of agriculture and economic activities, which lean it. The influence of the Common Agricultural Policy can be positive and it can lead to employment growth in the case of particular support measures. However, negative impact, which results in reducing the number of work places in agricultural sector and/or abandonment of agriculture, is not negligible.

Key words: Common Agricultural Policy, European Union, Agriculture, Employment, Rural Economy

ПРЕДРАГ МИРКОВИЋ[*]
Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад
ГОРАН МАРИЧИЋ[**]
Служба за заједничке послове
Владе Републике Српске
Бања Лука, БиХ

УДК 346:347.23
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 331-342

ПОБИЈАЊЕ ОДЛУКА СКУПШТИНЕ АКЦИОНАРСКОГ ДРУШТВА

Сажетак: Доношењем новог Закона о привредним друштвима, као и других прописа из области корпоративног права, у Републици Србији је створена веома добра база за оснивање и функционисање акционарских друштава. Акционарска друштва данас представљају најмоћнији и најдинамичнији покретач светске економије. Регулисани принципи управљања, добро постављена организациона структура, способност да се у кратком временском периоду обезбеде велика финансијска средства за учешће значајног броја грађана, правичан карактер расподеле добити, као и велика прилагодљивост тржишним променама учинили су акционарска друштва најпопуларнијим и најважнијим субјектом светског тржишта робе, капитала и радне снаге, те се стога може рећи да је истраживање које за тему има акционарска друштва у потпуности оправдано, како са научног тако и са друштвеног аспекта. Скуптишна акцинарског друштва јесте корпоративно важан орган управљања у друштву. Следствено и њене одлуке јесу од значаја како у погледу функционисања корпоративног управљања, тако и у контексту заштите индивидуалних и колективних права акционара. Институт побијања одлуке скупштине акционарског друштва представља важан инструмент контроле рада скупштине. Предмет истраживања јесте нормативна анализа института побијања одлуке скупштине акцинарског друштва који се јавља као потреба која произилази из неопходне контроле законитости рада акцинарског друштва, као и адекватног успостављања равнотеже између различитих интересних субјеката који су укључени у систем корпоративног управљања у друштву. Поред тога, аутори рада су разматрали и могућност установљавања арбитраже као алтернативног модела решавања спорова који имају за предмет побијање одлуке скупштине акционарског друштва.

Кључне речи: скупштина акцинарског друштва, корпоративно управљање, побијање одлука, заштита акционара, органи управљања у акционарском друштву

Увод

Акционарска друштва са становишта прибављања капитала представљају најважнији облик привредних друштава из разлога што постоји могућност

[*] pedja.mirkovic@gmail.com
[**] g.marici@gmail.com

концентрације капитала у друштву од многобројних мањих извора – акционара.[1] Тенденције у развоју акционарских друштава у земљама са значајном правном традицијом и њихово уважавање у законодавним активностима код нас, представља нарочиту оправданост да се наведеној теми посвети адекватна научна пажња. Развој акционарског друштва прати и коришћење различите терминологије, те се у српском праву поред термина акционарско друштво користи и термин деоничко друштво.[2] Јанковец сматра да, предност треба дати термину деоничко друштво из разлога што и сам термин упућује на то о чему је реч (Јанковец, 1999:49).[3] Ипак легислативно наслеђе јесте настављено, па сходно томе је и актуелни Закон о привредним друштвима задржао термине акцинарско друштво и акционари.[4] Скупштина акционарског друштва јесте орган власника који је најшири у контексту броја лица која у његовом раду партиципирају и уједно најзначајнији орган управљања друштва, из разлога што њени чланови доносе најважније одлуке (о уложеном капиталу, о његовом располагању, као и о добити друштва у оквирима њене надлежности). Ово је једини орган без којег не може постојати акционарско друштво. Васиљевић истиче да се овај орган фактички претвара у орган контроле органа управе, као и орган заштите акционара (Васиљевић, 1999:72). Из тог разлога неопходно је да одлука скупштине буде у складу са Уставом, позитивним прописима, кодификованим правилима и аутономним актима акционарског друштва, а уколико то није случај, у питању је одлука скупштине која има недостатак. С обзиром на врсту недостатка који одлука скупштине има, односно која су права повређена одлуком и чији се интерес њима штити, као и с обзиром на интензитет повреде о којој се ради, у упоредном праву се разликују ништаве и побојне одлуке скупштине акционарског друштва (Миленковић, 2006:26). Даљи део истраживања аутора биће усмерен у правцу нормативне анализе инситута побијања одлука скупштине акцинарског друштва.

Побијање одлука скупштине акцинарског друштва

Један од најважнијих инструмената контроле рада скупштине акцинарског друштва јесте право на побијање донетих одлука од стране овог органа

[1] Акционарска друштва су настала из посебних економских потреба које се нису могле задовољити удруживањем трговаца, а са циљем да одређену трговачку делатност обављају заједнички, под истом фирмом.

[2] У немачком праву акционарско друштво се означава речју *Aktiengesellchaft*, у француском праву *societe anonyme*, а у италијанском *Societa per azioni*. У енглеском праву за трговачко друштво са својством правног лица користи се израз *company*. С обзиром на то да ли је друштво овлашћено да издаје акције симултано или сукцесивно присутна је разлика између private company и public company. У праву Сједињених Америчких Држава акционарско друштво се назива *stock corporation*.

[3] Јанковец даље образлажући наводи да је основни капитал деоничког друштва издељен на одређени број делова и да сваком члану друштва припада један или више од тих делова, као његов удео у друштву. Стога су аутори раније уместо речи деоница често користили термин удеоница.

[4] Појам акционарског друштва дефинисан је још у Закону о акционарским друштвима из 1896. год.

управљања у друштву. Наведено нарочито долази до изражаја приликом контроле законитости рада акционарског друштва и успостављања равнотеже између интереса контролних и мањинских акционара, управе друштва, а у појединим законодавствима и поверилаца и запослених (Савић, 2005:102).[5] Правила о побијању одлука скупштине акционарског друштва пред надлежним судом дата су на императивној основи. Стога се не могу мењати ни статутом ни пословником скупштине. Одредбама чланова 376.-381. ЗПД[6] уређено је питање побијања одлука скупштине, а које је у потпуности уређено у складу са европским директивама. Побијање одлуке скупштине акционарског друштва се спроводи у судском поступку који се покреће на основу правно релевантног тужбеног захтева који је поднело лице које на то има право сходно одредбама ЗПД-а.

Право на побијање одлуке имају акционари који су имали право на учешће у раду седнице скупштине, а чланом 376. ст. 1. изричито је прописано шест основа због којих се може побијати одлука скупштине акционарског друштва, и то:

- ако та седница скупштине друштва није била сазвана у складу са законом и статутом[7] ;
- ако је акционар од стране друштва или уз знање било ког директора или члана надзорног одбора код дводомног управљања друштвом био онемогућен да учествује у раду седнице на којој је та одлука донета;
- ако одлука скупштине из других разлога није донета у складу са законом који уређује привредна друштва, статутом или пословником скупштине;
- ако је одлука седнице скупштине друштва супротна закону или статуту;
- ако било који акционар вршењем свог права гласа има намеру да за себе или треће лице прибави корист на штету друштва или других акционара кроз доношење или извршење те одлуке;
- у другим случајевима у складу са Законом о привредним друштвима.

Релевантно је нагласити да је ЗПД из 2004. године уредио искључиво институт побијања одлуке скупштине прописивањем општих и посебних основа побијања и поступака побијања. Опште основе побијања чинили су материјални и формални недостаци скупштинске одлуке – непоштовање правила о сазивању седнице и скупштине и правила о начину доношења одлука ут-

---

[5] Закон о предузећима из 1996. год., у наше право је увео институт – тужба за поништај незаконите одлуке (чл. 79. и 80.), али га уређује на потпуно неадекватан начин, што је имало за последицу његову неадекватну примену. Потпуно напуштајући решења поменутог Закона, ЗПД из 2004. године уређује институт побијања одлука акционара (чл. 302.-306.). На основу наведеног закључује се да је у наше право уместо ништавости одлука уведен институт побијања одлука скупштине пред надлежним судом.

[6] Закон о привредним друштвима *("Сл. гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015).* У даљем тексту ЗПД.

[7] Према становишту теорије и иностране судске праксе повреде правила о припреми скупштине обухватају повреде норми о сазивању и објављивању дневног реда скупштине. Тако на пример, уколико је нетачно одређено место одржавања скупштине оно представља основ за рушљивост, а исти је случај и са одлукама донетим на скупштини када није поштован рок за сазивање скупштине (Арсић, 2006:18).

врђених законом, оснивачким актом и статутом друштва, као и супротност одлуке закону, оснивачком акту и статуту, и други случајеви који су као основи побијања били прописани тим законом (чл. 302.). Посебне основе побијања по одредби чл. 304. ЗПД из 2004. године представљали су избор органа друштва супротно закону, оснивачком акту или статуту и доношење одлуке о усвајању финансијских извештаја, ако постоји супротност садржине финансијских извештаја прописима којима се искључиво или претежно штите повериоци друштва или је пропуштено да се обави ревизија финансијских извештаја када је по закону обавезна или да ревизију обаве за то овлашћена лица. Свођење свих недостатака скупштинских одлука на основе за њихово побијање оспоравано је од стране правне теорије као некритичко преузимање решења из упоредног права (Арсић, 2006:15). С друге стране, творци закона су у циљу одбране истицали аргумент да је поништај скупштинских одлука могућ применом општих правила уговорног права (Арсић, 2007:11). Наведени аргумент јесте прихватљив, али се таквим решењем умањује правна сигурност. Став судске праксе је био неправилан, јер су одредбе ЗПД-а искључиви основ вођења судских поступака за побијање одлука скупштине акционарског друштва, што свакако да је утицало да институт апсолутне ништавности скупштинских одлука буде сасвим елиминисан из права привредних друштава Србије.[8] Доношењем новог ЗПД (2011. године) законодавац ексциплитно дефинише да се одлука скупштине искључиво може побити тужбом, а одређени су и основи побијања. Допринос законодавца јесте управо у прецизирању критеријума релевантности основа побијања. У упоредном смислу може се констатовати немачки федерални закон у области корпоративног права. Наиме, немачко право прави разлику између ништавих одлука – одлуке које имају недостатак који их чини ништавним по самом праву, и побојних одлука – одлуке које су рушљиве, тј. пуноважне до одлуке суда о поништењу (Миленовић, 2006:27). Као опште основе за ништавност немачки законодавац прописује: повреду правила о сазивању скупштине, неуношење одлуке у записник са скупштине или трговачки регистар, супротност одлуке са суштином друштва, јавним интересом или прописима којима се штите повериоци друштва, и супротност одлуке добрим обичајима. Нарочито су уређени основи за ништавност избора чланова надзорног одбора, ништавност одлуке о расподели добити и ништавност одлуке о усвајању завршног рачуна (Марковић Бајаловић, 2012:139). Иако је приликом доношења одлука у скупштини важеће правило већине, те одлуке донете већином гласова производе правно дејство, немачка судска пракса је у циљу заштите мањинских акционара ово начело прецизирала и допунила још два начела:

1. начело лојалног поступања – подразумева лојално поступање сваког акционара према друштву и осталим акционарима и
2. начело једнаког третмана – подразумева да већински акционар не може личне интересе ставити у први план, а на штету интереса осталих чланова.

[8] Решење Привредног апелационог суда, Пж. 107/2010 од 29.4.2010., *Судска пракса привредних судова*, Билтен бр. 2/2011.

Сходно наведеном закључује се да у овом праву постоје две тужбе – тужба за утврђивање ништавности одлуке скупштине и тужба за побијање одлуке скупштине. Прва се подноси против друштва и може је поднети сваки акционар, као и свако лице које има правни интерес, а подноси се у преклузивном року од три године од уписа у регистар, док се друга подноси у преклузивном року од 30 дана од дана доношења, а може је поднети сваки акционар чије је право повређено одлуком скупштине, при чему он може да истакне и захтев за накнаду претрпљене штете. Нормативно решење у актуелном ЗПД-у јесте да постоји само једна тужба – за побијање одлука скупштине акционарског друштва.

Активна легитимација, рокови за подношење тужбе за побијање одлука скупштине и правне последице усвајања тужбеног захтева

Право на подношење тужбе нема акционар којем је престало ово својство након дана акционара, акционар који је гласао за предложену одлуку, као и акционар који је присуствовао седници, који не може побијати одлуку скупштине из разлога онемогућавања да учествује у раду скупштине. Питање које се поставља јесте да ли акционар који није имао такав статус на скупштини која је усвојила одлуку чије се побијање тужбом захтева има активну легитимацију за подношење тужбеног захтева. Доктринарно тумачење јесте да тужбу не може поднети лице који није било акционар пре него што је објављен дневни ред скупштине друштва на седници на којој је усвојена одлука која се жели побијати (Рајчевић, 2015:53). Поред акционара, тужбу за побијање одлука скупштине може поднети и сваки директор или члан надзорног одбора ако би извршењем те одлуке учинио кривично дело (или дело кажњиво по закону) или био одговоран за штету према друштву или трећем лицу. Једно од релевантнијих питања које се поставља у правној пракси ако које је *de lege lata* упитно дефинисано, јесте право акционара да настави са започетом парницом и након отуђења својих акција које за последицу имају губитак његовог статуса као акционара друштва.[9] Наиме, актуелно законско решење јесте такво да ово лице има право, које није ничим ограничено, да настави започету парницу по тужбеном захтевом којим се тражи поништај одлуке скупштине акционарског друштва. Према мишљењу аутора рада ово право би морало бити сужено у одређеном домену, тако да тужилац-акционар који је након започете парнице отуђио све своје ацкије у том друштву, може наставити са започетом парницом само ако има правни интерес да се одлука скупштине друштва поништи од стране суда.

Одредбом чл. 376. ст. 3. одређен је субјективни рок за подношење тужбе за побијање одлуке скупштине акционара и то 30 дана од дана сазнања за одлуку, односно од дана њене регистрације, уколико је регистрована, као и обје-

[9] Ово питање се поставља као релеватно искључиво ако акционар отуђи све своје акције. У супротном нема основа којим би се ово питање разматрало као правно релевантно.

ктивни рок од три месеца од дана када је одлука донета.[10] Оригиналност новог ЗПД огледа се у увођењу објективног рока који је веома кратак и износи само три месеца од дана када је одлука донета.

Наш законодавац прописује да је поступак за побијање одлуке по тужби хитан (чл. 378.), што подразумева да се све радње у овом поступку предузимају без одлагања и да суд настоји да што пре донесе своју одлуку по поднетој тужби. Ако је поднето више од једне тужбе, за побијање исте одлуке поступци се спајају, што има за циљ спречавање доношења противречних одлука у погледу важења исте скупштинске одлуке, а и ради економичности. У спору по тужби за побијање одлука скупштине акционарског друштва не могу се применити прописана правила поступка у парницама о споровима мале вредности[11].

У поступку за побијање одлуке скупштине акционарског друштва тужена страна је друштво, јер је одлуку која се побија донео његов орган. Одредбом чл. 377. законодавац наглашава да подношење тужбе против друштва за побијање одлуке скупштине не представља препреку за њено извршење и регистрацију, као и регистрацију промене на основу такве одлуке. Иако тужба за побијање одлуке нема суспензивно дејство суд може одредити привремену меру којом се забрањује извршење побијане одлуке. Наведено представља побољшање у односу на претходно законско решење. Ова привремена мера има дејство до окончања поступка по тужби, а одређује се у складу са општим условима предвиђеним за издавање привремене мере, законом којим се уређује парнични поступак. Поред наведеног, на захтев лица које је поднело тужбу за побијање одлуке скупштине региструје се забележба спора.

Чланом 379. је указано на последице пресуде суда којом се поништава побијана одлука скупштине акционарског друштва. Оваква пресуда производи дејство према акционарском друштву, свим акционарима и члановима надзорног одбора друштва, односно директорима друштва. Дејство према друштву постоји због чињенице да је тужено друштво, док дејство пресуде према акционарима, директорима и члановима надзорног одбора постоји када је поред побојне тужбе за одлуку скупштине друштва истовремено покренут и поступак за накнаду штете против лица са фидуцијарним дужностима према друштву, када се примењују правила корпоративних тужби – индивидуалних, колективних и дериватних. Ако је поништена одлука била регистрована у складу са законом о регистрацији, надлежни суд је дужан да достави пресуду Регистру привредних субјеката ради уписа у Регистар. Поништај одлуке скупштине не утиче на права трећих савесних лица која су то стекла на основу такве одлуке, односно њеног извршења, јер она не сносе одговорност за њено доношење.

Законом је прописано и специјално дејство пресуде о поништењу одлуке о усвајању финансијског извештаја (чл. 380.). Ако ова одлука буде поништена,

[10] У складу са наведеним је и одлука првостепеног суда који је закључио да тужба није благовремена јер је иста поднета након истека законом прописаног рока, те је стога тужилац протеком рока преклудиран да оствари своје право у судском поступку. Решење Привредног апелационог суда, Пж 10/2014(2) од 14.1.2016. године.

[11] Пресуда Вишег трговинског суда Пж. 2546/2009 од 23. марта 2009. године.

сматра се да је поништена и одлука о расподели добити за пословну годину на коју се односи финансијски извештај. Наведено важи чак и ако није вођена парница за поништај одлуке о расподели добити и без обзира на то како и коме је добит расподељена, те ће акционари бити у обавези да врате друштву своју дивиденду примљену на основу те одлуке у року од 30 дана од дана правоснажности пресуде.

Одлука скупштине друштва побија се конститутивном тужбом. Наиме, предмет спора јесте захтев тужиоца да се на основу утврђеног чињеничног стања суд изјасни у конкретном случају да одлука скупштине друштва прогласи ништвом, тј. поништи. Да би у свом захтеву успео тужилац је у обавези да чињенично наведе у тужби разлоге које сматра правно релевантним за усвајање тужбеног захтева. Важност навођења чињеничног стања у оквиру тужбеног захвета јесте изузетно важан. Наиме, уколико тужбени захтев за побијање одлуке скупштине буде одбијен од стране суда на темељима чињеница које су садржане у тужбеном захтеву, тужилац нема право да поново захтева да суд одлучује о побијању такве одлуке. Међутим, тужилац има право да тражи побијање исте одлуке која је претходно од стране суда валидирана као правно исправна уколико се тужилац у оквиру новог тужбеног захтева позива на нове чињенице од значаја које ће суд у другом поступку разматрати.

Иако постоје разлози за поништај одлуке скупштине она не мора бити поништена уколико су разлози за поништај мањег значаја, што је и предвиђено ЗПД. Прецизније, чланом 381. су предвиђене ситуације када одлука скупштине неће бити поништена, а углавном је реч о тзв. правним стандардима који су засновани на процени последица. Законодавац предвиђа да одлука скупштине неће бити поништена ако је одлуком учињена мање значајна повреда статута или пословника скупштине, а као резултат одлуке или њеног извршења право тужиоца или другог лица које има право на подношење тужбе није повређено или је повређено у мањој мери (ст. 1.). Овај изузетак се чини на повреду коју чини сама одлука, односно њена противност праву независно од последица. С обзиром на то да је поменута само противност статуту и пословнику, а не и Закону, значи да се противност Закону не може сматрати мање значајном повредом. Акценат у формулацији овог изузетка јесте на противности саме одлуке, што треба разумети као противност у материјалноправном смислу, док противност правилима поступка није поменута. Међутим, Стефановић и Станивук сматрају да би овде противност требало тумачити мало шире, нарочито због тога што се помиње противност пословнику који уређује поступак рада скупштине (Стефановић; Станивук, 2012:89). Не може се унапред проценити шта су мање значајне повреде без процене сваког конкретног случаја, те је оваквом одредбом остављено суду да процени тежину и значај повреде руководећи се својим схватањем исправног, односно правде и правичности.

Ако су на седници била присутна лица која нису имала право учешћа и одлучивања, као што су на пример бивши акционари или акционари који то ниси били на дан акционара, то представља релативну повреду. Наиме, иако су учествовали, што може да значи и да су гласала лица која нису имала право, одлука због тога неће бити поништена, осим ако су ови гласови били од-

лучујући за њено доношење. Изузетак се подједнако односи и на кворум, а и на одлучивање (чл. 381. ст. 1. т. 2.).

Веома сличан изузетак је предвиђен и за повреду која је учињена приликом бројања гласова. Уколико су приликом утврђивања кворума за рад или приликом бројања гласова када је одлука донета, погрешно избројани неки гласови, због тога одлука неће бити поништена, осим када су управо ти гласови били одлучујући за постизање кворума или за доношење побијане одлуке. Одредбом чл. 381. ст. 1. т. 4. законодавац је навео да нетачност записника не утиче на дејство одлука, све док се њен садржај и дејство, као и постојање разлога за побијање могу утврдити и на други начин. Ипак, ако се садржина одлуке или основ за њено побијање не могу утврдити на други начин него искључиво путем записника, онда ће нетачност или непотпуност записника бити довољан разлог за поништење одлуке.

Може се догодити да је побијана одлука у међувремену замењена другом, што значи да је скупштина укинула своју одлуку и донела нову. У наведеном случају поништење губи смисао зато што би се поништила одлука која више не постоји. Ако се побија одлука о емисији хартија од вредности јавном понудом, она неће бити поништена иако постоје разлози за поништај предвиђени законом (ако је емисија успела, тј. ако је продат довољан број хартија од вредности и оне су уписане у Централни регистар). Ако је друштво вршило статусне промене, као што су на пример спајање или припајање, врши се замена постојећих акција, односно удела за нове акције, односно уделе. Приликом статусних промена одређује се паритет замене старих за нове акције. Одлука о тој статусној промени неће бити поништена ако је разлог поништења неправилност, тј. несразмера приликом замене удела или акција. Овде је реч о одлуци код које постоје неправилности у односу на приватноправни интерес који су акционари могли да заштите у поступку доношења одлуке. Наиме, сразмера замене не тиче се само једног или неких акционара него свих, те када су пропустили да о томе воде рачуна у поступку доношења одлуке и нису спречили саму статусну промену која је спроведена, немају право да се после свега тога позивају на недостатке у доношењу одлуке о самој статусној промени.

Арбитражно решавање спора о побијању одлука скупштине акцинарског друштва – de lege lata / de lege ferenda

Претходно је у раду закључено да је одредбама ЗПД-а установљена надлежност суда да решава спор у вези са побијањем одлуке скупштине акцинарског друштва.[12] Стварна надлежност је поверена Привредном суду, док се месна надлежност утврђује на основу седишта друштва које је уписано у Регистар. Питање које аутори овог рада желе да ставе у фокус научне дискусије јесте могућност арбитражног решавања спора којим се жели поништити одлука

[12] Одредбе ЗПД у којима се потврђује надлежност суда пред којим се може побијати донешена одлука скупштине друштва јесте нормативно одређена у члановима (376-379).

скупштине друштва. Анализирајући одредбе ЗПД-а аутори рада не могу да потврде постојање одредбе којом се изричито забрањује решавање спора путем арбитраже. Међутум, могућност решавања спора у вези са побијањем одлуке скупштине акцинарског друштва јесте упитно са становишта одредби Закона о арбитражи[13]. Одређена препрека арбитралности спора јесте одредба закона (чл.5) која прописује да "арбитража се може уговорити за решавање имовинског спора о правима које странке слободно располажу, осим спорова за које одређена искључива надлежност суда". Доктринарно тумачење ове одредбе Закона о арбитражи недвосмислено упућује на закључак, да императивна одредба ЗПД-а којом се утврђује надлежност суда за решавање спора којим се захтева побијање одлуке скупштине акцинарког друштва, јесте такве природе да није могућа арбитралност спора по овом питању. Мишљење аутора јесте да би целисходно било да законодавац алтернативно пропише могућност решавања спора арбитражом у споровима овакве природе. Основ за овакво нормативно решење јесте засновано и на позитивно правној пракси више држава евопског подручја. Наиме, немачко корпоративно законодавство јесте предвидело да спорови овакве природе (који у бити јесу имовинскоправне природе) могу бити решавани и путем нагодбе, односно путем арбитраже (Lihmann, 2015:134). По мишљењу аутора дато нормативно решење јесте позитивно, јер у бити спор у вези са побијањем одлуке скупштине акционарског друштва јесте имовинскоправног карактера, па сходно томе постоји интерес да се дати спор реши брже и ефикасније, што арбитража свакако јесте. Дакле, изменама ЗПД-а која би обухватила могућност решевања датог спора и путем арбитраже би представљало позитивно решење које је у складу са корпоративним правом европски развијених правних система.

Друго питање које се у датом виђењу аутора рада као релевантно појављује, јесте начин уговорања арбитраже. Под презумпцијом усвајања предложених нормативних решења, последично би се питање уговарања арбитраже поставило као питање од значајне нормативне и праксене важности. Наиме, питање како и на који начин уговорити арбитражу у споровима који за предмет имају питање побијања одлуке скупштине друштва јесте питање од прворазредног значаја. По овом питању могуће су две нормативне варијације начина уговорања арбитраже. Прво, ово питање би се статутарно уредило највишим актом акционарског друштва, док у другом нормативном концепту то би се учинило путем посебног споразума о арбитражи. Уколико би се усвојио нормативни концепт који би уважавао интенцију да арбитража по оваквим споровима буде нормирана у оквиру статута друштва, такво решење би последично захтевало надаље промене у оквиру ЗПД-а, у сегменту који се односи на садржај статута акционарског друштва. Сходно изнетом, у оквиру статута друштва би се одредило да спор о побијању одлуке скупштине друштва решава стална или ad hoc арбитража, а све у складу са одредбама ЗПД-а који би дале дискрецино право привредним друштвима да спорове у вези са датим питањем могу бити решевана и путем арбитраже. Поред изнетог, у оквиру

[13] Закон о арбитражи *("Сл. гласник РС", бр. 46/2006)*

статута друштва правно би детаљније била уређена питања из домена самог начина решавања спора пред арбитражом. Позитивни аспект датог предлога се огледа у чињеници да би ово питање било решено унутар интерног акта друштва који је од највишег значаја – статута. Друго нормативно решење јесте да се дато питање уреди посебним споразумом о арбитражи. Надлежност арбитраже би се у нормативној пракси могла уговорити споразумом свих акционара. Ограниченост оваквог нормативног решења огледа се у његовој практичној примени. Док одредбе статута су правно обавезујуће за све чланове акцинарског друштва, односно акционаре, уговарање арбитраже путем споразума са акционарима би у нормативној реалности дате ситуације захтевала сагласност свих акцинара друштва. У супротном, онај акционар који нема потписан такав споразум би сходно одредбама ЗПД-а могао да покрене поступак о побијању одлуке скупштине друштва пред надлежним судом. Међутим, уколико би споразум био потписан од стране свих акционара, надлежност арбитраже која је уговорена би била правно обавазујућа за сваког акционара, па би сваки спор у вези са побијањем одлуке скупштине акцинарског друштва морао бити покренут и вођен у складу са уговореном арбитражом, што последично би искучило могућност вођења спора по овом питању пред судом. Мишљење аутора рада јесте да би у перспективи ово питање било даље нормативно анализирано, па би и могућа решења у погледу начина уговарања арбитраже била детаљније анализирана од стране научне јавности.

Закључак

Интенција аутора је била да у раду укаже на нормативну реалност важног питања из домена правне заштите интереса акционара у сегменту њиховог права на побијање одлуке скупштине акционарског друштва. У раду су анализирана нека општа питања из домена права на побијање одлуке скупштине акционара, и одређени алтернативни и још увек нормативно не препознавајући модели решавања спорова по овом предмету. Обављеним истраживањем, које је пре свега обухватило нормативну анализу актуелних одредаба ЗПД-а, констатовано је да, обим и квалитет правне заштите интереса акционара у погледу њиховог права на побијање одлуке скупштине акционара, јесте квалитетно нормиран и примерен потребама актуелног корпоративног законодавства. Адекватно су прецизирани правни основи за побијање одлуке скупштине акционара, правних последица поднете тужбе за побијање одлуке, правних последица које настају одлуком суда да се поништи претходно донешена одлука скупштине акционара и прецизирани случајеви када одлука неће бити поништена. Други сегмент рада је имао за циљ да укаже на одређена нормативна решења која би имала за циљ да олакшају и убрзају спорове који се покрећу у вези са побијањем одлуке скупштине. Аутори рада су констатовали да акултелне одредбе ЗПД-а недвосмислено и императивно одређују искључиву надлежност суда да решава овакве спорове. Интенција аутора рада јесте била да укаже на постојање одређене нормативне праксе других држава које по датом

питању остављају акционарском друштву могућност решавања таквих спорова пред арбитражом. У том смислу су анализирана могућа нормативна решења – *de lege ferenda*, која би констуисала право вођења ових спорова пред арбитражом, на начин који би био у интересу и акционара и привредног друштва. Овај сегмент рада представља само полазно теоријско разматрање и као такво га треба тумачити, уз сва уважавања актуелних законских решења по овом питању.

Литература:

1. Arsić, Zoran (2006): *Osnovi za rušljivost odluka skupštine akcionarskog društva*, Pravni život, vol. 55, br. 11, str. 15-24.
2. Arsić, Zoran (2007): *Ništavost odluka skupštine akcionarskog društva*, Pravo i privreda, vol. 44, br. 1-4, str. 11-18.
3. Vasiljević, Mirko (1990): *Preduzeća – pravni askpekti*, Beograd, Savremena administracija
4. Jankovec, Iviica (1999): *Privredno pravo*, Beograd, JP Službeni list SRJ
5. Marković-Bajalović, Dijana (2006): *Ništavnost i/ili pobojnost odluka skupštine akcionarskog društva,* Pravo i privreda, vol. 49, br. 4-6, str. 132-148.
6. Milenović, Dara (2006): *Pobijanje odluke skupštine akcionarskog društva*, Pravni život, vol. 55, br. 11, str. 25-45.
7. Rajčević, Marko (2015): *Pravo glasa akcinara,* Aktuelnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Međunarodna naučno konferencija, Mostar.
8. Savić, Goran (2005): *Pobijanje odluka skupštine privrednog društva – neka procesna pitanja*, Pravo i privreda, br. 5-8, str. 100-115.
9. Stefanović, Zlatko; Stanivuk, Bojan (2012): *Komentar Zakona o privrednim društvima (sa priručnikom za praktičnu primenu)*, Beograd, Paragraf
10. Lihmann, D. (2014): *Versammlung der Aktionäre,* Deutsche Vereinigung der Rechtsanwälte für die Wirtschaft, Berlin

Прописи и одлуке:

1. Zakon o arbitraži ("Sl. glasnik RS", br. 46/2006)
2. Zakon o privrednim društvima ("Sl. glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – dr. zakon i 5/2015)
3. Presuda Višeg trgovinskog suda Pž. 2546/2009 od 23. marta 2009. godine
4. Rešenje Privrednog apelacionog suda, Pž 10/2014(2) od 14.1.2016. godine
5. Rešenje Privrednog apelacionog suda, Pž. 107/2010 od 29.4.2010., Sudska praksa privrednih sudova, Bilten br. 2/2011

LEGAL ACTIONS THAT SUSPSEND AND REVOKE DECISIONS OF JOINT-STOCK COMPANY ASSEMBLY

Summary: With the adoption of the new Law on Business Companies, as well as other regulations in the field of shareholders, a very good basis for the establishment and functioning of joint stock companies has been created in the Republic of Serbia. Joint stock com-

panies today are the most powerful and dynamic driver of the world economy. Regulated principles of governance, well-established organizational structure, the ability to provide large financial resources for the participation of a large number of citizens in a short period of time, the fair character of the distribution of profits, as well as great adaptability to market changes made joint stock companies the most popular and the most important entity in the world commodity market, And labor, and therefore it can be said that the research on joint stock companies is fully justified, both from a scientific and a social point of view. A joint stock company is a corporate governing body in society. Sustainable and its decisions are important both in terms of the functioning of corporate governance, and in the context of the protection of individual and collective rights of shareholders. The Institute for the annulment of the decision of the General Meeting of Shareholders is an important instrument for controlling the work of the Assembly. The subject of the research is the normative analysis of the instinct of defying the decision of the assembly of the joint stock company which appears as a necessity arising from the necessary control of the legality of the joint stock company, as well as the adequate establishment of balance between the various stakeholders involved in the system of corporate governance of the society.

Key words: Assembly of a joint stock company, corporate governance, decision-making, protection of shareholders, managing bodies in a joint-stock company

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ*
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад
СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ**
Београдска пословна школа –
Висока школа струковних студија
Београд

УДК 339:338.53(4+497.11)
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 343-359

РЕГУЛАТИВА У ОБЛАСТИ ИЗВОЗА МЕДА У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Пчеларство у Републици Србији је профитабилна грана пољопривреде. Предност српског меда, као и меда са Балкана, је његов врхунски квалитет због повољних земљишних и климатских услова. Република Србија располаже природним ресурсима који су основа развоја пчеларства, што указује на огромни потенцијал и могућности за његов интензиван развој. Циљ рада да се кроз методолошко–теоријски оквир анализирају могућности извоза меда у Европској унији и Републици Србији. Законодавство Европске уније пос-тавља основ за правне захтеве у Европској унији, али могу постојати неке раз-лике у примени националног законодавства у земљама чланицама. Домаћа за-конска регулатива биће анализирана кроз њену усклађеност са европским ста-ндардима и регулативом. Указаће се на подстицијане мере и могућности превазилажења проблема у пчеларству.

Кључне речи: пчеларство, регулатива Европске уније, резидуе у меду, Законодавство Републике Србије, подстицаји за извоз меда

Увод

Европска унија је други произвођач меда у свету и има значајну улогу у трговини пчеларским производима. Чињеница да Европска унија суфинансира 50% инвестиција у пчеларству потврђује да је пчеларство њена важна привредна У периоду од 2011. до 2013. године Европска унија издвојила је 32 милиона евра за суфинансирање ове гране пољопривредне производње, а за период од 2014. до 2016. планирано је да се издвоји 33,1 милион евра за државе чланице. У оквиру Националног програма развоја пољопривреде, свака чланица мора да донесе детаљне мере које ће допринети развоју пчеларства и

* jvapa@fimek.edu.rs
** lekic.sneza@gmail.com

мере контроле спровођења овог програма. Основне мере које односе се на: техничку помоћ пчеларима и удружењима пчелара, контролу варое, рационализацију сезонског преноса кошница, анализу меда, обнављање кошница и примењено истраживање (Привредна комора Србије и Центар за ЕУ интеграције 2014: 49).

Нова фаза у развоју Заједничке аграрне политике ЕУ јасно препознаје и улогу органске пољопривреде као одговор на изражену жељу европских потрошача за већим учешћем еколошких пољопривредних производа на тржишту (Stojsavljević, Ivaniš & Vapa-Tankosić, 2017:10). Захтеви Европске уније могу се поделити у две области: законодавне и додатне. Законодавни (правни) захтеви су минимални захтеви које морају испуњавати производи који се продају у Европској унији. Производи који не испуњавају ове услове не смеју се продавати на тржишту Европске уније. Додатни захтеви нису правне природе и показују како компаније могу ићи даље у својим захтевима од законодавства.

Једна од првих Директива Савета Европске уније 74/409/ЕЕЗ о усклађивању законодавстава држава чланица у области меда је оправдана чињеницом да би разлике између националних закона о дефиницији меда, различитим врстама меда и траженим карактеристикама меда могле довести до услова непоштене тржишне утакмице која би могла заварати потрошаче и тиме имати директан утицај на успостављање и функционисање заједничког тржишта. Производи који не испуњавају ове услове не смеју се продавати на тржишту ЕУ. Оваква пракса је базирана на ставу да је допринос пчеларству од великог значаја у процесу остваривања једног од најважнијих општих циљева Заједничке пољопривредне политике. Дефиниција меда по начелима Европске уније се заснива на дефиницији према Codex Alimentarius. Општа правила о означавању хране су утврђена Директивом 2000/13/ЕЗ Европског парламента и Савета Европске уније. Поред тога, Директива Савета Европске уније 2001/110/ЕЗ дефинише додатне захтеве који се примењују на тржишту меда који посебно утичу на интратрговину ЕУ, као и трговину са ЕУ, дефиницију меда, препознавање специфичних врста меда, услове састава меда и етикетирања.

Општи закон о храни

Општи закон о храни (Regulation (EC) No 178/2002) је оквирни пропис у законодавству Европске уније за сигурност хране. Законодавство уводи и принцип следљивости.

Максималне концентрације појединих резидуа у меду

У законодавству ЕУ од 1990. године Уредбом ЕС 2377/1990 (EEC Council Regulation N° 2377/1990) и Уредбом ЕС 470/2009 (Regulation (EC) No 470/2009), прописане су максималне концентрације појединих резидуа (maximum residue limit – MRL) у меду на основу токсиколошких испитивања

(Council Regulation (EEC) No 2377/90). Резидуе су највероватније присутне у меду због употребе лекова за лечење пчелињих болести, уведени као неки облик управљања медом, или због загађења животне средине. Резидуе откривене у меду могу потицати од аминогликозида, тетрациклина, стрептомицина, сулфонамида, хлорамфеникола, нафталина и многих других (Bradbear, 2009: 139). Према истој Регулативи препарати који се најчешће користе у сузбијању варое су: MRL за Cymiasol (Apitol) износи 1000 ppb/kg меда, за Amitraz (Apivar) 200 ppb, за Coumaphos (Perizin) 100 ppb/kg меда, док за тимол, ментол, мрављу и оксалну киселину, тау-флувалинат (Apistan) и флуметрин (Bayvarol) се не захтева се да се MRL вредност наводи.

Стратегија мониторинга резидуа и контаминената од велике је важности за безбедност потрошача. Донешена законска регулатива обавезује, како земље чланице, тако и треће земље које претендују да извозе храну на тржиште Европске уније, да сваке године поднесу Комисији Европске уније на усвајање Национални програм контроле резидуа. Овај програм има за циљ обезбеђење исправности ланца исхране и предузимање законских мера у случају идентификације неисправних производа.

Мед у којем је детектован ниво било ког антибиотика не може да се увезе у Еврпску унију, јер нису прописане концентрације резидуа (MRL), а ЕУ тражи да степен антибиотика у меду буде нула. Примена антибиотика у Европској унију за бактеријска обољења пчела је забрањена, изузев за европску кугу у тзв. „Каскадном систему“, а из те кошнице која је третирана нема врцања меда, тако да је толеранција на антибиотике „0“. Резидуе могу да буду пореклом из животне средине – тешки метали, пестициди, патогене бактерије, генетски модификовани полен и радиоактивност или као последица лоше пчеларске праксе – примена акарицида у сузбијању варое; примена антибиотика у сузбијању америчке куге, европске куге, ноземозе и др.; примена нафталина и пара-дихлордибензена у сузбијању восковог мољца; присуство Pb и Zn као последица коришћења галванизованих контејнера и др. (Plavša, 2015).

Европска унија је увела листу безбедних супстанци за употребу у пчеларству. Оне укључују мрављу киселину, фенол, флувалинат, тимол и ментол, оксалну и млечну киселина (Sharma, Sharma, Partap & Gurung, 2012: 6). Европска унија је поставила привремену MRL од 25 ppb за окситетрациклин у меду, 0.3 ppb за хлорамфеникол и 1.0 ppb за нитрофуран (Food and Agriculture Organization, 2005). Законодавство Европске уније је прописало присутност остатака пестицида (MRL) у прехрамбеним производима.

Европско законовавство за извознике меда

Најрелевантније законодавство Европске уније за извознике меда је Уредба Савета 2001/110/EC (Council Directive 2001/110/EC, 2001) која прописује посебне захтеве за мед. Ову директиву су Европски парламент и Савет Европске уније 15. маја 2014. године заменили Директивом 2014/63/EU (Directive 2014/63/EU, 2014).

Листа трећих земаља за извоз у Европску унију

Од посебне важности за трговину медом је „попис трећих земаља". Законодавство Европске уније забрањује увоз меда из земаља које нису на „листи трећих земаља". Попис се састоји од земаља које имају успостављен систем за испитивање квалитета извоза меда и ефикасно спречавају извоз меда који није у складу са условима Европске уније. План праћења резидуа (RMP) је потребан како би се добило место на листи трећих земаља Европске уније. RMP мора успоставити и потврдити да мед увезен у ЕУ не садржи забрањене остатке, као што су хлорамфеникол и други ветеринарски лекови. У начелу, одобрење RMP је на нивоу Европске уније и влада трећих земља.

Поред ових специфичности на нивоу производа и због безбедности хране, извоз меда у Европску унију је ограничен на земље које су на листи трећих земаља. Одлуком Европске Комисије 2004/432/EC (Decision 2004/432/EC, 2004) од 29. априла 2004. године сачињен је списак трећих земаља из којих земље чланице Европске уније могу одобрити увоз производа животињског порекла, као што је мед, у складу са Директивом 92/118/EC (Council Directive 92/118/EEC, 1992). Ова директива прописује здравље животиња и услове за јавно здравље који регулишу трговину и увоз производа животињског порекла у Европску унију.

У складу са Директивом 96/23 Европска Комисија је поставила планове за праћење одређених супстанци и остатака истих у производима животињског порекла у одговарајућим државама чланицама. Треће земље које желе да извозе у Европску унију треба да доставе Комисији потребне гаранције у погледу праћења резидуа и загађивача у складу са Директивом 96/23/EC (Council Directive 96/23/EC, 1996). Списак трећих земаља је подложан променама. Земље се могу уклонити са листе ако више не испуњавају прописане услове. Поред Плана мониторинга у трећој земљи, производ мора да испуни све законе намирница Европске уније и мора да испуњава услове наведене у Директиви Европске уније 2014/63/EU у односу на мед. Листа наводи земље ван Европске уније којима је дозвољено да извозе мед у Европску унију (Commission Implementing Decision 2012/302/ES, 2012). Земљи која није на листи није дозвољено да извезе мед у Европску унију. Да би једна земља ван Европске уније била на листи, та земља би требало да поседује План мониторинга резидуа за анализу остатака антибиотика, сулфонамида, пестицида и тешких метала. Листа је ажурирана у јуну 2014. године.[1] Поред тога дозволе за извоз у земље Европске уније на листи, свака серија меда мора бити пропраћена здравственим сертификатом који је потписан и оверен од стране овлашћеног ветеринарског службеника националног надлежног органа. Међутим, питања квалитета увезеног меда још увек постоје упркос овим захтевним оквирима.

---

[1] На тренутној листи се налазе (44 земаља): Аргентина, Јерменија, Аустралија, Босна и Херцеговина, Бразил, Камерун, Канада, Чиле, Кина, Куба, Етиопија, Ел Салвадор, Француска Полинезија, Гана, Гватемала, Индија, Израел, Јамајка, Киргизстан, Либан, Македонија, Мадагаскар, Мексико, Молдавија, Црна Гора, Нова Каледонија, Нови Зеланд, Никарагва, Питкерн Острва, Руанда, Русија, Сан-Марино, Србија, Швајцарска, Тајван, Танзанија, Тајланд, Турска, Уганда, Украјина, Уругвај, САД, Вијетнам и Замбија (European Federation of Honey Packers and Distributors).

Нецаринске баријере за извоз меда

Нецаринске баријере за извоз меда често играју много већу улогу за извознике него царинске. У Европској унији посебно се пољопривредни производи суочавају са широким спектром нецаринских баријера. Код извоза природног меда у Европску унију најзначајније нецаринске баријере су техничке баријере у трговини. Садашње техничке препреке за извоз меда односе се на здравствене, санитарне, прописе о добробити животиња и еколошке прописе; стандарде квалитета; безбедносне и индустријске стандарде; уредбу за паковање и обележавање. Неке од нецаринских баријера за појединачне тарифне ознаке су се скоро удвостручиле, са 32% 1994. до 59% 2004. године (Beghin, 2006: 442).

Обележавање и етикетирање меда

Једна од нецаринских баријера у трговини медом се односи на захтеве за обележавање. Поред Генералне директиве о храни (2000/13/ЕС), посебно мед који се продаје у Европској унији мора да се придржава правила етикетирања као што је наведено у Директиви 2014/63/EU (Direktiva 2014/63/EU, 2014). Ова директива одређује услове за извознике меда који ће морати да се придржавају исте како би продали своје производе на тржишту Европске уније.

Здравствени сертификат

Нецаринска баријера за лица која желе да извезу мед у Европску унију је и здравствени сертификат који треба да прати сваку пошиљку серије меда. Сертификат је издат од надлежног ветеринарског органа у земљи отпреме и сврха му је да потврди да мед који се извози задовољава захтеве о здрављу животиња еквиваленте онима у Европској унији. По уласку меда у Европску унију приложени сертификати морају бити оверени и проверени од стране надлежних ветеринарских званичника Европске уније у одређеном граничном месту за инспекцију (SADC Trade Development, 2007). Европска унија поставила је високе стандарде у погледу логистичких захтева за извоз меда, те су инострани добављачи који имају везе са добро организованим превозницима у земљама Европске уније у бољој позицији да их испуњавају (CBI Market Survey, 2009).

Квоте и увозне тарифе

Европска унија је 2000. године укинула плаћање царинских дажбина на све индустријске и пољопривредне производе који се извозе из Србије у Европску унију, применом аутономних трговинских мера. Режим који је Европска унија једнострано одобрила Србији 2000. године представљао је најобимнији систем трговинских повластица који је одобрила некој земљи. Увозне тарифе за мед у распону су од 0% за земље које имају специфичне повлашћене трговинске споразуме и 17,3% за земље без посебних преференцијалних трго-

винскх споразума (Кина и Аргентина). Према Споразуму о стабилизацији и придруживању који је ступио на снагу у септембру 2013. године, Србија и Европска унија су од 01. јануара 2014. ушле у завршну годину плана трговинске либерализације. За српске пољопривреднике најосетљивији производи ће остати заштићени плаћањем царинских дажбина до уласка Србије у Европску унију. То се односи на све врсте меса, јогурт, путер, одређене врсте сира, мед, неке врсте поврћа и брашно, а царинске заштите на ове производе варирају од 20 до 50% у односу на царинске дажбине које Србија примењује за најповлашћеније нације у трговини са остатком света

Заштита животне средине и социјални захтеви

Главне категорије додатних (неправних) захтева изван оквира законодавства су заштита животне средине и социјални (радни) захтеви. Компанија може показати увознику да води рачуна о животној средини кроз ISO 14001 сертификат, као и кроз друге сертификате (укључујући и органске). Социјални захтеви могу се темељити на FLO (Fairtade Labelling Organisation) стандардима за фер трговину.

Хигијена, следљивост и систем управљања квалитетом и безбедношћу

Према прописима Европске уније (Uredba EC 852/2004, 2004) сви облици хране морају се надзирати и контролисати у појединим фазама производње како би се проверила испуњеност захтева у погледу хигијене. Прописи познати као „хигијенски пакет“ дефинишу циљеве безбедности хране при чему се одређује да је одговорност за примену безбедносних мера којима се гарантује безбедност хране на субјектима у пословању храном. Овај интегрисани систем односи се на читав ланац хране, од фарме до места продаје потрошачу, као и максималан ниво хигијене у свим фазама производње и промета. Субјекти у пословању храном морају бити регистровани и морају примењивати принципе анализе ризика и критичних контролних тачака (HACCP). Најважнији системи управљања безбедношћу хране у Европској унији по редоследу важности су ISO 22000, BRC (British Retail Standard) и IFS (International Food Standard). Њихова одговорност је и у успостављање система следљивости и писаних процедура за све састојке, облике хране, као и животиња које улазе у састав хране (здраве пчеле). Надлежно тело земље у којој послује тај субјекат, врши сталне контроле испуњености захтева и у случају непридржавања прописа, спроводи хитне корективне мере (Plavša, 2015).

Генетски модификовани организми

Европска унија је успоставила стриктна упутства везана за храну која садржи генетски модификоване организме (ГМО). Пресудом Европског суда правде у септембру 2011. године утврђено је да меду са траговима полена од генетски модификованих усева потребна посебна дозвола и обележавање пре

него што се може продати у Европи. У складу са одлуком Европског парламента из 2014. године, мед који садржи генетски модификован полен неће морати да буде означен као да садржи ГМО (Buyers Requirements – CBI, 2015). Европски парламент је донео одлуку која ће као последицу имати да се мед у коме има ГМО полена не означава пошто је полен проглашен саставним делом меда, што у пракси значи да ако мед садржи мање од 0,9% ГМО полена, не мора бити означен.

Стандарди фер трговине

Фер трговина (fairtrade) је друштвени покрет и тржишни приступ који има за циљ да помогне произвођачима у земљама у развоју и да промовише одрживост. Fairtrade сертификовани производи су означени етикетом и морају да задовоље веома строге и специфичне критеријуме, који су дефинисани од стране Fairtrade International (FLO). FLO стандарди, између осталог, укључују: да уговори између купаца и добављача морају одредити механизам арбитраже; следљивост (физичку и кроз документацију); да купци морају утврдити планове набавке; предфинансирање 60% бербе меда од трговаца; минимални цене и премије; диференцијацију између А и Б квалитета меда (минимални квалитет базиран је на законодавству Европске уније). FLO сертификовање није доступно за извознике који наручују мед од индивидуалних пчелара. Пчелари морају формално бити организовани у произвођачке организације (CBI Buyers Requirements, 2015).

Органска сертификација

Органски мед представља важан сегмент на европском тржишту меда. Европски увозници ће све више захтевати доказе о органској сертификацији меда. Европска унија је поставила правила која се морају придржавати ако се мед на тржишту продаје као „органски". Она су прописана уредбама Савета: 834/2007 (Council Regulation (EC) No 834/2007, 2007), 889/2008 (Commission Regulation (EC) No 889/2008, 2008) и 1235/2008 (Commission Regulation (EC) No 1235/2008, 2008).

Кључни захтеви за органско пчеларству су (McAdam, 2007): кошница мора бити постављена у простору, са радијусом од 3 км, који је без контаминације хемикалијама из извора као што су индустријски комплекси, аеродроми или главни путеви; усеви на којима се пчеле хране не смеју бити хемијски обрађени; вештачка храна за пчеле мора бити сертификована као органска; болести не смеју бити третиране са ветеринарским лековима, већ само са одобреним органским материјама; пчеле не смеју бити ошамућене, док се узима мед; кошнице треба да буду од природних материјала.

Анализа полена

Анализа полена у лабораторији може се користити за одређивање да ли мед може бити стављен у промет као монофлорални. Монофлорални мед про-

изводе пчеле које прикупљају свој нектар углавном од једне одређене врсте биљака као што је багрем. У многим случајевима, полен из главног цветног извора мора да чини око 40% од укупног садржаја полена ако се мед сматра монофлоралним. Међутим, минимални износ полена из цветног извора зависи од врсте цвета, јер различити цветови дају различите количине полена.

Законски оквир за бављење пчеларством у Србији

Државе кандидати или потенцијални кандидати за приступање Европској унији у обавези су да усвоје и примене правне тековине које важе на подручју Европске уније, а односе се на безбедност хране. У практичном смислу, у питању је обавеза држава да усвоје највише стандарде који се односе на производњу, прераду и промет хране, на њену безбедност и сигурност, чиме би се постигли не само опстанак на тржишту и конкурентност, већ и задовољство и заштита потрошача (Глинтић, 2012: 84).

Република Србија је започела реформу система безбедности хране усвајањем Закона о ветеринарству 2005. године („Службени гласник РС" бр. 91/2005) којим се уређује заштита и унапређење здравља и добробити животиња, као и утврђују заразне болести и њихова контрола. За питање безбедности хране од великог су значаја одредбе које регулишу ветеринарско-санитарну контролу и услове за производњу и промет производа и хране животињског порекла и хране за животиње. Највећи напредак у хармонизацији прописа остварен је у периоду од 2009. до 2010. године, када је усвојено преко 30 закона из области пољопривреде. У истом периоду донет је значајан број правилника из области контроле заразних болести животиња и ветеринарског јавног здравља.

У Републици Србији доношење Закона о безбедности хране направило је велики корак напред и покренуло усвајање великог броја подзаконских аката. Важно је да се на најбољи могући начин припреми производња, паковање и продаја робе са одговарајућом пратећом документацијом о усаглашености са свим стандардима и нормама Европске уније (Bjelajac, Dukić-Mijatović & Dragojlović, 2017: 201). Ступањем на снагу новог Закона о безбедности хране („Службени гласник РС", број 41/2009) престали су да важе савезни Закон о здравственој исправности животних намирница и предмета опште употребе из 1991. године и Закон о здравственом надзору над животним намирницама и предметима опште употребе из 1977. године. Због изузетне сложености прописа остављен је двогодишњи прелазни рок до пуне примене закона у јуну 2011. године.

Неопходно је поменути и два правилника донета на основу Закона о безбедности хране, чије усвајање значи корак ближе изношењу српских производа на европско тржиште од око 500.000.000 потрошача. То су Правилник о општим и посебним условима хигијене у било којој фази производње, прераде и промета („Службени гласник РС", бр. 72/2010) и Правилник о условима хи-

гијене хране („Службени гласник РС”, бр. 73/2010), који ближе прописују услове хигијене хране за све субјекте у пословању храном у свим фазама производње, прераде и промета. Правилник о општим и посебним условима хигијене хране у било којој фази производње, прераде и промета усклађен је са Уредбом ЕУ 2073/2005 (Commission Regulation (EC) 2073/2005, 2005) којом су утврђени микробиолошки критеријуми засновани на научној процени ризика битних због заштите потрошача. Ступањем на снагу овог правилника престали су да важе Правилник о микробиолошкој исправности намирница у промету („Службени лист СРЈ”, бр. 26/93, 53/95 и 46/02) и Правилник о методама вршења микробиолошких анализа и супер анализа животних намирница („Службени лист СФРЈ”, бр. 25/80).

Регулатива за бављење пчеларством у Србији обухвата више закона, уредби и правилника. Најзначајнија правна акта за пчеларе су: Закон о сточарству; Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју; Закон о безбедности хране; Правилник о садржини и начину вођења катастра пчелиње паше; Правилник о квалитету и другим захтевима за мед, друге пчелиње производе, препарате на бази меда и других пчелињих производа; Правилник о упису у регистар пољопривредних газдинстава и обнови регистрације, као и о условима за пасиван статус пољопривредног газдинства. Заштита пчела од пестицида и још поједини аспекти пчеларства се помињу у другим законима, али не постоји Закон о пчеларству и заштити пчелињих друштава на пчелињацима, за шта се већина пчелара залаже (Ђорђевић, 2014: 303).

Србија се налази на списку земаља којима је дозвољен извоз меда у Европску унију. Последње две године извезла је скоро 3.000 тона меда. Место на листи сваке године мора потврђивати достављањем података о спровођењу Националног плана за мониторинг и лабораторијским анализама. Узорковање меда врши се према Правилнику о утврђивању Програма систематског праћења резидуа фармаколошких, хормонских и других штетних материја код животиња, производа животињског порекла и хране за животиње („Службени гласник РС“, бр. 91/2009). У Србији је употреба антибиотика у пчеларству за сузбијање бактеријских обољења забрањена и сходно томе дозвољена толеранија антибиотика у меду и осталим пчелињим производима је „0”.

Правилник о квалитету и другим захтевима за мед, друге пчелиње производе, препарате на бази меда и других пчелињих производа („Сл. лист СЦГ”, бр. 45/2003 и „Сл. гласник РС”, бр. 43/2013 – др. правилник) усаглашен је са Директивом о меду (Council Directive 2001/110/EC, 2001). Њиме су регулисани објективни критеријуми за одређивање квалитета меда у Републици Србији: садржај шећера, садржај сахарозе, влажност, електрична проводљивост, диастаза, хидроксиметилфурфурол (HMF) и поленска анализа меда за одређивање географског порекла. Да би се мед извезао из Србије потребно је бити регистрован за извоз на светско тржиште, односно за Европску унију. Уз одобрен извозни ветеринарски број, објекат треба да буде регистрован код Министарства за пољопривреду. Затим следи придржавање правила за паковање, стандардизација која се захтева у земљама где се планира извоз и задовољавање свих правних и додатних захтева које Европска унија прописује за увоз меда.

Подстицаји у пчеларству

Пчеларство је и до сада добијало помоћ државе за омасовљење, а сада је потребно подстаћи развој привредног пчеларства. На основу Правилника о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју („Службени гласник РС“, бр. 19/15) у 2015. години за пчеларство је предвиђено 230 милиона динара, а подстицај по кошници износи 500 динара. У Србији је 2014. било 677.000 кошница, што је за 24% више него 2009. године, али је произведено 4.383 тоне меда, што је 50% мање него 2009. године. Овакав пад проузрокован је неповољним климатским приликама. Ипак, наш мед је веома доброг квалитета, због чега се извози у више земаља, па је извоз прошле године износио 2.145 тона меда укупне вредности 8.530,000 еура. Највише се извозило у Италију, Норвешку, Црну Гору, Немачку и Аустрију. Групација за пчеларство и производњу меда Удружења за пољопривреду Привредне коморе Србије предложила је да се приступи изради Националне стратегије развоја привредног пчеларства, донесе и спроводи програм привредног пчеларства (Privredna komora Srbije, 2016).

Правилником о одређивању подручја са отежаним условима рада у пољопривреди („Службени гласник РС“, бр. 39/16) одређују се подручја са отежаним условима рада у пољопривреди за период од три године. По новим Правилницима, бесповратна подстицајна средства се могу добити у примарној производњи биљних култура за производњу: житарица, индустријског биља, ароматичног и лековитог биља, поврћа, воћа, грожђа и цвећа, док у примарној сточарској производњи за производњу: млека (крављег и козијег), меса и јаја (тов јунади, тов у систему „крава-теле”, производња прасади за тов, одгој оваца и живине ради производње меса и јаја и кунића ради производње меса), конзумне рибе, меда и других пчелињих производа. Правилником о подстицајима за инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности достизања стандарда квалитета кроз подршку у примарну сточарску производњу („Службени гласник РС“, бр. 38/16) одређено је да право на подстицаје има: 1) физичко лице – носилац регистрованог комерцијалног породичног пољопривредног газдинства, 2) предузетник и 3) правна лица (привредно друштво, земљорадничка задруга, средње школе и научно–истраживачке организације из области пољопривреде).

Бесповратна средства могуће је остварити за: кошнице, сатне основе произведене од пчелињег воска, центрифуге, електрични отклапач саћа, каде за отклапање саћа, електричне пумпе и пунилице за мед, прохромску амбалажу за мед, топионице за восак, електрични декристализатор, аутоматски сто за паковање меда, сушару за полен, стресач пчела, пчеларске ваге за мерење кошница и контејнере за држање и транспорт пчела. Подносилац захтева треба да: има одговарајућу животињу обележену и регистровану у складу са законом којим се уређује ветеринарство; у Регистру има пријављен одговарајући сточни фонд (податке о врсти животиња и броју газдинства (HID) на којима се држе или узгајају); има највише 1.000 кошница. Субвенционисање цене нове

опреме за припрему и дистрибуцију сточне хране износи 40–55% од износа цене без ПДВ-а. Износ подстицаја зависи од тога да ли се корисник подстицаја налази у маргиналном подручју са отежаним условима рада у пољопривреди или не. Ако се корисник подстицаја налази у маргиналном подручју, износ подстицаја је 55% од цене без пореза. Предметна опрема и механизација мора бити купљена од 16. октобра претходне до 15. октобра текуће године. Захтев за коришћење подстицаја подноси се Управи за аграрна плаћања за сваку календарску годину. За кориснике са територије АП Војводине неопходна је потврда од стране Покрајинског секретаријата за пољопривреду, водопривреду и шумарство, као и потврда издата од стране локалне самоуправе (града или општине) да подносилац захтева за подстицаје није добио субвенције, бесповратна средства или донацију по истом основу за предметну опрему и механизацију.

Мере за превазилажење проблема у пчеларству

Поједине врсте меда, поред доказаних својстава и квалитета, нису диференциране на тржишту у односу на друге врсте. На пример, Фрушкогорски липов мед (ФЛМ) није позициониран као бренд града Новог Сада и Војводине. На тај начин нису створени услови за повећање тржишног учешћа Фрушкогорског липовог меда на тржишту Војводине. Посебно погодно тло за органску производњу Фрушкогорског липовог меда је национални парк – Фрушка Гора. Регионални развој Војводине оптерећен је бројним проблемима због лоше приватизације друштвених компанија, недовољног развоја приватног сектора и пропадања досадашњих задруга. Постоји опасност да пчеларска производња настави да постоји као традиционална, уместо да се развије у привредно пчеларство. Пчелари су чланови Друштва пчелара, али нису чланови задруге и све раде индивидуално са члановима својих породица.

Просечна економска величина пољопривредних газдинстава у Србији износи 5.939 еура по газдинству, што је изузетно ниско у поређењу са просечном економском величином пољопривредног газдинстава у Европској унији од 25.138 еура (Paraušić, Cvijanović, 2014: 40). Велики број задруга у Србији не послује по задружним принципима, не поседује потребне капацитете и опрему за производњу и пласман, има великих финансијско-организационих проблема, као и проблема у разграничавању власништва над имовином. Поред тога, задруге имају мали обртни капитал и немају могућност аплицирања за кредитна средства (због мале имовине, немогућности полагања хипотеке као инструмента осигурања кредита, због неликвидности, малог промета преко рачуна и сл.). Поједине задруге су проширile своје активности и допринеле јачању клијентеле и потрошачке оријентације путем унапређења маркетинга (укључујући и брендирање), иновације производа и прилагођавања производа (Bijman et al., 2012).

У Европи близу 300.000 задруга удружује око 20 милиона породица или индивидуалних предузећа. Петина популације Европе су чланови разних задруга. Доминирају задружне организације из терцијарног сектора, док примар-

ни и секундарни сектор покривају произвођачке задруге. На задружној основи у Европској унији су формиране снажне млекаре, кланице, живинарске фарме, фарме пчела и сл. Једна од значајних карактеристика европског задругарства ја да се оно није подвргавало политичком утицају. Уз то, задруга је овде поборник слободне трговине, за разлику од задруга у другим земљама, које су биле укључне у системе државног протекционизма какав је био у Србији и Румунији. У Републици Хрватској, према подацима Хрватског савеза задруга, постоји 23.068 задругара, а задруге запошљавају 3.813 радника. У 2009. години хрватске задруге су остариле укупан приход од 2,42 млрд. куна или близу 335 мил. евра. Задруге у Словенији, којих је трипут мање, имају укупан приход приближно 900 мил. еура и запошљавају 7.500 људи. Из података се види да у Републици Хрватској има највише пољопривредних задруга (Hrvatski Savez zadruga, 2010). У Румунији постоји 28 задруга у области пчеларства и једна Унија састављена од 9 задруга.

Модел подршке пољопривреди у Европској унији, којем Србија тежи, предвиђа значајна средства за инвестиције у опрему, објекте и обуку газдинствима са амбицијама у сектору прераде на газдинству. У Србији је протеклих година подршка за те намене била изузетно ниска, што успорава реструктурирање газдинстава и раст њихове конкурентности. Дугорочно, такви пропусти имају озбиљне, суштинске последице са много комплекснијим утицајем него што на први поглед изгледа – кашњење у примени стандарда квалитета, пад конкурентности, губитак тржишта и низ других (Богданов, Бабовић, 2014: 287). У Србији је у 2015. години регистровано 4.107 задруга, а од тога је активно 2.236. Највише је земљорадничких задруга - 2.838, а активне су 1.502 задруге (РС, Министарство привреде, 2015). Међутим, ове задруге још нису спремне да преузму значајнију улогу у развоју тржишта („Службени гласник РС”, бр. 78/05). Национални програм за пољопривреду Републике Србије од 2010. до 2013. године („Службени гласник РС”, бр. 83/10.) и Национални програм руралног развоја од 2011. до 2013. године („Службени гласник РС”, бр. 15/11), стратешким и специфичним развојним циљевима за период до 2013. године, истичу као један од примарних циљева, побољшање конкурентности пољопривреде, шумарства и прехрамбеног сектора, кроз реструктурирање, развој тржишта и тржишних механизама, као и унапређење руралног развоја и заштите животне средине. Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године („Службени гласник РС”, бр. 85/14) дефинише циљеве, приоритете и оквире политичких и институционалних реформи у области пољопривреде и руралног развоја, дефинисаних у складу са принципима модерног управљања јавним политикама и на линији јасног опредељења за постепено преузимање модела европске подршке пољопривреди. Програм Развоја АП Војводине за 2014–2020. годину у оквиру трећег приоритета „Одрживи привредни раст“ истиче као једну од мера повећање запослености кроз развој и интензивирање руралне економске делатности са фокусом на пољопривредну производњу и агроиндустрију.

Закључак

Европска унија подстиче производњу меда и пчелињих производа. С обзиром да располаже природним условима, релативно незагађеним ресурсима, умереном континенталном климом и богатством флоре, Република Србија треба да искористи све могућности у развоју пчеларства. Од 2000. године до данас у Србији је забележен перманантан раст броја кошница и произведеног меда. Просек произведеног мера варира из године у годину у зависности од климатских услова. Експанзија извоза меда креће од 2008. године, тако да мед постаје важан стратешки производ за Републику Србију.

Индивидуални произвођачи мало пажње посвећују активностима као што је паковање, избор амбалаже, етикетирање, промоција и сл. За то недостаје стручност и опрема чија вредност превазилази финансијске могућности пчелара и њиховог удружења. Повећање иностране тражње за српским медом указало је на потребу организовања задруга. Већина произвођача није свесна чињенице да пратеће активности утичу на висину прихода и препознатљивост на тржишту, односно недостаје схватање о потреби развоја такве праксе. Произвођачи меда су већином мале економске снаге са малим бројем локалних лидера на тржишту. Произвођачима и удружењу недостају финансијска средства и стручна знања, односно већина пчелара појединачно продаје мед на домаћем тржишту и тренутно, при овом начину њиховог организовања, нису у могућности да директно пласирају своје производе на иностранo тржиште. Изградња пчеларске задруге и образовање пчелара су важни кораци за креирање додатне вредности појединих врста српског меда. У оквиру примарног сектора, задругарство има будућност. Пчеларска производња може да се унапреди и буде ефективнија у укључивањем пчелара у задруге. Произвођачи организовани у задруге смањују тржишне ризике, умањују трансакционе трошкове, обезбеђују приступ ресурсима и јачају конкурентску позицију кроз иновирање производа гарантовајући квалитет и безбедност производа. Да би се одговорило свим захтевима тржишта у погледу пчеларске производње и извоза, неопходна је подршка државе и то не само у виду субвенција за пчеларе већ и у стварању повољног правног оквира за развој пчеларства.

Литература:

1. Bjelajac, Željko, Dukić-Mijatović, Marijana & Dragojlović, Joko (2017): Food safety as one of the main safety preoccupations of a modern man. *Ekonomika poljoprivrede*, 64(1), 191–204.
2. Bogdanov, Natalija, Babović Marija (2014): Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji – stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja, Zbornik radova Završne konferencije *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, str. 262–288.

3. Bradbear, Nicola (2009): *Bees and their role in forest livelihoods*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.
4. Glintić, Mirjana. (2012): Bezbednost hrane, u: *Usklađivanje prava Republike Srbije sa pravnim tekovinama EU: prioriteti, problemi, perspektive*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 75–86.
5. Đorđević, Nevenka (2014): Pčelarstvo Rasinskog okruga, Zbornik radova Završne konferencije *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, str. 289–306.
6. McAdam, Jackie (2007): EU market opportunities for African honey and beeswax, *Market Access Centre Traidcraft Exchange*, UK.
7. Paraušić, Vesna V., Cvijanović, Drago J.(2014): Zbornik radova Završne konferencije *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, str. 25–42.
8. Privredna komora Srbije (2014): *100 pitanja i odgovora o Evropskoj uniji za poljoprivrednike*, Udruženje za poljoprivredu, prehrambenu industriju, šumarstvo i vodoprivredu i Centar za EU integracije, Beograd.
9. Sharma, Harish K.; Partap, Uma; Gurung, Min B. (2012). *Policy and Processes that Enable Honey Export – A Case Study from India*, ICIMOD working paper 2012/1. Kathmandu: ICIMOD.
10. Stojsavljević, Mirsolav, Ivaniš, Marko &Vapa-Tankosić, Jelena (2017). Organska poljoprivredna proizvodnja u Evropskoj uniji i tranzicionim ekonomijama u funkciji zaštite životne sredine, *Ecologica* 24 (84), 5-12.

Домаћи прописи и документа

1. Zakona o bezbednosti hrane, „Službeni glasnik RS“, br. 41/2009.
2. Zakona o veterinarstvu, „Službeni glasnik RS“, br. 91/2005.
3. Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, „Službeni glasnik RS“, br. 10/2013, 142/2014, 103/2015 i 101/2016.
4. Zakon o stočarstvu, „Službeni glasnik RS“, br. 41/2009, 93/2012 i 14/2016.
5. Nacionalni program za poljoprivredu od 2010. do 2013. godine, „Službeni glasnik RS“, br. 83/10.
6. Nacionalni program ruralnog razvoja od 2011. do 2013. godine, „Službeni gla-snik RS“, br. 15/11.
7. Pravilnik o kvalitetu i drugim zahtevima za med, druge pčelinje proizvode, preparate na bazi meda i drugih pčelinjih proizvoda, „Službeni list SCG”, br. 45/2003 i „Službeni glasnik RS”, br. 43/2013 – dr. pravilnik).
8. Pravilnik o metodama vršenja mikrobioloških analiza i superanaliza životnih namirnica, „Službeni list SFRJ”, br. 25/80.
9. Pravilnik o mikrobiološkoj ispravnosti namirnica u prometu, „Službeni list SRJ”, br. 26/93, 53/95 i 46/02.
10. Pravilnik o određivanju područja sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi, „Službeni glasnik RS“, br. 39/16.
11. Pravilnik o opštim i posebnim uslovima higijene u bilo kojoj fazi proizvodnje, prerade i prometa, „Službeni glasnik RS”, br. 72/2010.
12. Pravilnik o podsticajima za investicije u poljoprivredi za unapređenje konkurentnosti dostizanja standarda kvaliteta kroz podršku u primarnu stočarsku proizvodnju, „Službeni glasnik RS“, br. 38/16.

13. Pravilnik o sadržini i načinu vođenja katastra pčelinje paše , „Službeni glasnik RS“, br. 67/2010.
14. Pravilnik o upisu u registar poljoprivrednih gazdinstava i obnovi registracije, kao i o uslovima za pasivan status poljoprivrednog gazdinstva, „Službeni glasnik RS”, br. 17/2013, 102/2015, 6/2016 i 46/2017.
15. Pravilnik o uslovima higijene hrane, „Službeni glasnik RS”, broj 73/2010.
16. Pravilniku o utvrđivanju Programa sistematskog praćenja rezidua farmakoloških, hormonskih i drugih štetnih materija kod životinja, proizvoda životinjskog porekla i hrane za životinje, “Službeni glasnik RS“, br. 91/2009.
17. Strategija razvoja poljoprivrede Srbije, „Službeni glasnik RS”, br. 78/05.
18. Uredba o raspodeli podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju, „Službeni glasnik RS“, br. 19/15.

Интернет извори

1. Beghin, John C. (2006) „Nontariff Barriers“ CARD Working Papers. 442. http://lib.dr.iastate.edu/card_workingpapers/442 (25.05.2016.)
2. Bijman, Jos et al. (2012): Support for Farmers' Cooperatives Final Report http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2012/support-farmerscoop/fulltext_en.pdf (25.05.2016.)
3. CBI Buyers Requirements (2015): Honey in Europe https://www.cbi.eu/market-information/honey-sweeteners/buyer-requirements/ (25.05.2016.)
4. CBI Market Survey (2009) The honey and other bee products market in the EU, https://www.scribd.com/doc/165378912/The-Honey-and-Other-Bee-Products-Market-in-EU (25.05.2016.)
5. Commission Implementing Decision 2012/302/EU of 11 June 2012 amending De-cision 2011/163/EU on the approval of plans submitted by third countries in accor-dance with Article 29 of Council Directive 96/23/EC (notified under document C(2012) 3723) Text with EEA relevance, OJ L 152, pp. 42–47, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32012D0302#ntr5-L_2012152EN.01004402-E0005 (25.05.2016.)
6. Commission Regulation (EC) 2073/2005 on microbiological criteria for food-stuffs, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX:32005R2073 (25.05.2016.)
7. Commission Regulation (EC) No 889/2008 of 5 September 2008 laying down de-tailed rules for the implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 on or-ganic production and labelling of organic products with regard to organic producti-on, labelling and control, Official Journal of the European Union, L 250, 18 Sep-tember 2008, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ%3AL%3A2008%3A250%3ATOC (25.05.2016.)
8. Commission Regulation (EC) No 1235/2008 of 8 December 2008 laying down detailed rules for implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 as regards the arrangements for imports of organic products from third countries, OJ L 334, p. 25–52, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32008R1235 (25.05.2016.)
9. Council Directive 2001/110/EC of 20 December 2001 relating to honey, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2002:010:
0047:0052:EN:PDF (25.05.2016.)
10. Council Directive 92/118/EEC of 17 December 1992 laying down animal health and public health requirements governing trade in and imports into the Community of products not subject to the said requirements laid down in specific Community rules referred to in Annex A (I) to Directive 89/662/EEC and, as re-gards pathogens, to Directive

90/425/EEC, OJ L 62, 15.3.1993, p. 49–68, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:31992L0118, (25.05.2016.)
11. Council Directive 96/23/EC of 29 April 1996 on measures to monitor certain substances and residues thereof in live animals and animal products and repea-ling Directives 85/358/EEC and 86/469/EEC and Decisions 89/187/EEC and 91/664/EEC, OJ L 125, 23.5.1996, p. 10–32, http://eur-lex.europa.eu/legal con-tent/en/ALL/?uri=CELEX:31996L0023, (25.05.2016.)
12. Council Regulation (EC) No 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and label-ling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91, OJ L 189, 20.7.2007, pp. 1–23, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0834 (25.05.2016.)
13. Council Regulation (EEC) No 2377/90 of 26 June 1990, Official Journal of the Eu-ropean Communities No L 224/P, http://ec.europa.eu/health/files/eudralex/vol-5/reg_1990_2377/reg_1990_2377_en.pdf (25.05.2016.)
14. Decision 2004/432/EC of 29 April 2004 on the approval of residue monitoring plans submitted by third countries in accordance with Council Directive 96/23/EC, OJ L 154, 30.4.2004, p. 42–49, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:32004D0432 (25.05.2016.)
15. Directive 2014/63/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 amending Council Directive 2001/110/EC relating to honey; http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0063
16. EEC Council Regulation N° 2377/1990, Official Journal of the European Community L 224, p. 1, http://ec.europa.eu/health/files/eudralex/vol-5/reg_1990_2377/reg_1990_2377_en.pdf (25.05.2016.)
17. European Federation of Honey Packers and Distributors F.E.E.D.M., http://www.feedm.com/information/can-my-country-export-honey-to-the-eu (25.05.2016.)
18. Food and Agriculture Organization (FAO) (2005), http://faostat3.fao.org/faostat gateway/go/to/download/C/CL/E (25.05.2016.).
19. Hrvatski Savez zadruga (2010): Nova zadruga glasilo za zadružnom preduzetništvo, br. 25. http://zadruge.coop/upload_data/site_files/25_broj.pdf (25.05.2016.)
20. Republika Srbija, Ministarstvo privrede, http://www.privreda.gov.rs/novi-zakon-vazan-korak-u-ozivljavanju-zadruga/ (25.05.2016.)
21. PKS – Potrebno je podsticati razvoj privrednog pčelarstva (2016a), http://www.poljosfera.rs/agro-teme/pcelarstvo/858-pks-potrebno-je-podsticati-razvoj-privrednog-pcelarstva (25.05.2016.)
22. PKS – Podsticaji za investicije u razvoj pčelarstva (2016b) http://www.poljosfera.rs/agrosfera/agro-teme/pcelarstvo/podsticaji-za-investicije-u-razvoj-pcelarstva/ (25.05.2016.)
23. Plavša, Nada. (2015) Kvalitet pčelinjih proizvoda i postupak standardizacije usklađen sa zahtevima EU, http://www.polj.savetodavstvo.vojvodina.gov.rs/node/6515 (25.05.2016.)
24. Regulation (EC) No 178/2002 (OJ L31, p1, 1/02/2002) of 28 January 2002, https://www.fsai.ie/legislation/food_legislation/general_principles_of_food_law.html (25.05.2016.)
25. Regulation (EC) No 470/2009 of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009, Official Journal of the European Union L 152/11, https://sites.anses.fr/en/system/files/Regulation-2009-470-EC-MRL_regulation_Drugs_Foodstuffs.pdf
26. SADC Trade Development (2007) Trade Information Brief: Honey, South Af-rica: Go-vernment of Australia, AusAid. Retrieved from

http://www.sadctrade.org/files/Honey%20Trade%20Information%20Brief.pdf (25.05.2016.)
27. Uredba (EZ) br. 852/2004 Evropskog parlamenta i Saveta od 29. aprila 2004. o higijeni hrane, OJ L 139, 30.4.2004, p. 1–54, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A32004R0852, (25.05.2016.)

REGULATIONS IN THE FIELD OF HONEY EXPORT IN THE EUROPEAN UNION AND THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: Beekeeping in the Republic of Serbia is a profitable branch of agriculture. The advantage of Serbian honey, as well as honey from the Balkans, is its high quality due to favorable soil and climatic conditions. The Republic of Serbia posesses the natural resources that are the basis of the development of beekeeping, which points to the enormous potential and possibilities for its intensive development. The aim of the paper is to analyze the methodological-theoretical framework of the possibility of honey export in the European Union and in the Republic of Serbia. Legislation of the European Union sets the ground for legal requirements in the European Union, but there may be some differences in the application of national legislation in the Member States. Domestic legislation will be analyzed through its compliance with European standards and regulations. The paper will also underline incentives and possibilities of overcoming problems in beekeeping.

Key words: beekeeping, European Union regulations, honex residue levels, Republic of Serbia legislation, incentives for honey export

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*
ЈКП Тржница
Нови Сад

УДК 339.138:339.1
Монографска студија
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 361-372

МАРКЕТИНГ И ПРОДАЈА У ФУНКЦИЈИ ЗАДОВОЉСТВА ПОТРОШАЧА

Сажетак: Циљ овог рада јесте спознаја и значај маркетинга и продаје, који у средишту има размишљање и бригу о интересима потрошача, кроз позиционирање свог производа или услуге као део пословног успеха на тржишту. Истраживањем се жели представити такав концепт продаје где се продавац концентрише на производ или услугу који потрошачу могу донети нову додатну вредност, као и заједнички интерес и потенцијалне користи и вредности. Предмет истраживања овог рада полази на основу концепта успостављања интерактивног односа маркетинга, продаје и потрошача са циљем остваривања интереса потрошача и пословног успеха предузећа. Радом се жели постићи такав ниво интереса који ће представљати отворену комуникацију између предузећа и потрошача у функцији задовољења интереса потрошача уз остварење профита предузећа.

Кључне речи: маркетинг, продаја, потрошач

Увод

Маркетинг подразумева такву стратегију за продају производа или услуга предузећа усмерену на интерес потрошача. Таква стратегија подразумева улогу маркетинга у успостављању, одржавању и приближавању предузећа потрошачима продајом производа или услуга с циљем остваривања профита продајом производа или услуга уз истовремено задовољство потрошача. Маркетинг мора да се прилагоди тржишним променама окружења, с циљем прилагођавања интереса предузећа потребама потрошача. Потреба за „размишљањем“ на принципима заснованим на маркетингу произлази из великих промена у начину размишљања потрошача у савременим тржишним условима. Савремени потрошач има нове и мерљиве вредности када су у питању, укуси, приоритети и идеје. За препознавање интереса потрошача није више довољно сазнање о „друштвеном статусу“, демографским особинама или броју година, већ спознаја њиховог идентитета, начина и стила живота као и услова који могу

* ekonomistdoo@sbb.rs, 063/500-818

утицати да се ти ставови мењају. Такав начин размишљања подразумева адекватан маркетиншки одговор продајом производа или услуга с циљем задовољења потреба потрошача. Предузећа која се баве продајом производа или услуга, пролазе кроз процес комуникације с потрошачима јер од тога суштински зависи и животни век трајања предузећа на тржишту, као и ентузијазам, задовољство и егзистенцијални ниво задовољења интереса запослених. Савремени начин продаје представља такав ниво интереса продаје производа на маркетинг заснованим принципима, који подразумева спознају планова и циљева потрошача, као и позиционирање производа или услуга чије је основна функција задовољство потрошача и пословни успех предузећа.

Значај маркетинга за успешну комуникацију

Маркетинг је социјални и управљачки процес којим појединци и групе добијају шта им је потребно и шта желе, преко креирања и размене производа и вредности с другима (Котлер и др., 2007: 6).

У маркетингу увек има простора за креативност, посебно у продаји (Смит, 2002: 251).

Са аспекта маркетинга креативност добија на значају, на оригиналан, занимљив, духовит и апстрактан начин с циљем остваравања продаје производа или услуга. Посматрајући, јединствену улогу маркетинга и продаје, као и начин долажења до ставова и мишљења потрошача, неговање креативних идеја у маркетингу и продаји имају практичне вредности и морају бити примењиве.

Маркетинг је скуп различитих активности (marketing mix) усмерених на четири позната инструмента Производ, Цена, Дистрибуција (пласирање), Промоција (Комуникација). Ови инструменти чине такозвани „маркетинг мих“ као важан чинилац од чије реализације у маркетинг стратегији зависи продаја производа или услуга, почев од позиционираности и квалитета производа, цене и изабраних инструмената промоције, као и нивоа и успешности комуникације и канала продаје (дистрибуције). Савремени концепт приступа маркетингу поред наведених инструмената активно усмерава пажњу на потрошаче као неодвојиви део комуникације предузећа са тржиштем а све у функцији продаје производа или услуга ради остварења профита и задовољења потреба потрошача. Маркетинг и продаја имају исти циљ у функцији су утицаја на потрошача да купи производ, да анализира све аспекте у процесу доношења одлуке о куповини, пре, у току процеса, након куповине, као, и непрестану комуникацију која ће стално потенцирати добробит за потрошача, али и вршити додатне услуге у односу на конкурентска предузећа. Продајом производа или услуге међусобна комуникација продавца и потрошача ствара одређени емоционални однос (према неким проценама 85% куповине заснива се на емоцијама). Позитивне емоције код потрошача изазивају задовољство или одушевљење и понављање куповине, чиме предузеће стиче позитиван став у односу на информа-

ције коју такав купац може послати другима али и пут за стицање његове лојалности. Ако су емоције негативне оне изазивају незадовољство, услед чега потрошач престаје да купује производе или услуге, након тога купује код других уз скоро известан негативан приступ према предузећу и његовим производима и услугама. Истраживања показују да су потрошачи у новом економском добу склони да верују идејама и препорукама блиских особа и људи у које имају одређени ниво поверења, вестима, слободним медијима а доста мање из порука путем оглашавања. Различитим инструментима комуникације предузећа су тражила начине за наклоност потрошача како би директно утицала на њихову одлуку о куповини. Савремени маркетиншки приступ има суптилнији, индиректнији начин пласирања у јавност информација о предузећу и његовим производима. Резултати истраживања које је спровео Хенли Центар из САД показују да су људи склони да верују следећим изворима:

Муж/жена/партнер	90%
Пријатељи	82%
Колеге са посла	69%
ТВ вести	50%
Продавци	27%
Влада	14%
Маркетиншке поруке	14%

Ово истраживање показује да људи (потрошачи) највише вреднују информације и савете који долазе из њима блиског круга људи, а мање у маркетиншке поруке. Може се извести закључак на основу овог истраживања да је потребно променити одређену маркетинг стратегију приступа потрошачима и потенцијалним потрошачима у зависности о којим се производима и услугама се ради, као и путем интегрисаних маркетинг комуникација различитих инструмената комуникације постићи најефикасније и најекономичније ефекте у комуникацији са потрошачима.

Стога је, са комуниколошког становишта, исправно третирати, у односу на медије масовног комуницирања и на све остале медије, само рачунарску мрежу као нови медиј, будући да су њена појава и развој изазвали настанак потпуно новог комуникационе праксе у тоталитету људског комуницирања – виртуелно комуницирање (Милетић, 2015: 306).

То је напредак од непроцењивог значаја јер је тај део маркетинга и продаје у класичном пословању представљао неку врсту црне кутије – знамо шта у њу убацујемо а шта из ње излази, али не знамо шта се унутар дешава и како да ствари учинимо бољим (Бранковић, 2013: 87).

Маркетинг је данас, окренут динамичним променама које се огледају кроз:

- Креативност и неконвенционалност односа
- Производи и услуге су саставни део креативних идеја прилагођене потребама потрошача
- Повезује значај произвођача и потрошача у смислу развоја менаџерских способности и рационалности куповине

- Уважава промене тржишног окружења са аспекта конкуренције али и других вредности од значаја за тржишну позицију предузећа
- Прилагођава се тржишним променама са научног и хуманистичког аспекта
- Део је савремене потрошачке културе са динамизмима промена које су прихватљиве
- Тражи најповољнији вид продаје и финансијски омогућава потрошачу куповину са више различитих могућности користећи услуге, банака, владиних агенција и других организација којима је у интересу задовољан потрошач
- Маркетинг је са пословног становишта реалност која омогућава предузећима остваривање позитивних пословних резултата уз задовољног и одушевљеног потрошача.

Може се закључити да је неопходан непрекидан дијалог с потрошачима који унапређује међусобне односе и интересе. Маркетинг добрих односа је процес који има за циљ да дугорочно утиче на понашање потрошача, као и учврсти међусобне интересе потрошача и предузећа, који могу бити перципирани и на посебности одређене врсте производа или услуге (бренда). Маркетинг данас карактерише неформалност, све већа и непосреднија веза са свакодневном стварношћу усклађена са интересима савременог потрошача и блискости заједничких интереса

Продаја основни елеменат пословног успеха

Продаја преставља скуп свих маркетинг активности које су предузете од тренутка увођења производа или услуге на тржиште па до тренутка куповине производа или услуга од стране потрошача. Продаја као и сваки други инструмент маркетинга има за циљ задовољење интереса постојећих и будућих потрошача, као и пословни интерес повећање прихода предузећа. За разлику од традиционалних начина продаје, продаја која у свом средишту има размишљање и бригу о интересима потрошача, спознају њихових планова и циљева и позиционирање свог производа или услуге као дела његовог пословног успеха, има реалне шансе за успех Нов приступ продаји представља скуп маркетинг активности где се продавац концентрише да позиционира производ или услугу који потрошачу могу донети нову додатну вредност и заједно с потрошачима анализира све користи и потенцијалне користи и вредности. Сваки циљ продаје представља адаптацију постојећих техника продаје и приближавање интересима потрошача на основу тржишних законитости и промена које су свакодневне у савременим условима. Само са таквим иновативним приступом можемо дугорочно задовољити интересе потрошача и повећати приходе и краткорочни профит предузећа захваљујући знању, ресурсима и маркетинг стратегији са којом предузеће располаже.

Креирање и испоручивање вредности представља суштину бављења маркетингом у савременом пословном управљању и један је од кључних аспеката у процесу здравог раста и напретка организације (Филиповић, 2012: 169).

Може се закључити да је решавање интереса потрошача резултат свих маркетинг и продајних активности и корака у реализацији контакта путем

маркетинг инструмената од тренутка контакта са потрошачем па до момента када је он задовољан и ужива у користима које су му омогућене куповином производа или услуге. Продаја производа или услуга предузећа представља основни услов прилагођавању тржишним променама и условима предузећа у виду његове егзистенције и животног века трајања. Погрешно је на закључење продаје гледати, као на завршен процес комуникације, јер је продаја део успешне комуникације предузећа са потрошачима и представља врхунац комуникације. Наравно, да је дугорочни циљ продаје имати задовољне и лојалне потрошаче, али је такође битно да је краткорочни циљ, закључење продаје која предузећу омогућава опстанак и развој али и примену одговарајуће маркетинг стратегије. Наиме, можемо са сигурношћу закључити да је продаја један од најзначајнијих елемента у систему задовољења интереса продавца и потрошача, због саме чињенице, да су потрошачи, софистицираније, захтевнији, мање наивни, образованији, искуснији и имају јасну перцепцију шта желе да купе. Савремена трговина је у ствари, спој продаје, бренда и супер бренда, и сви маркетиншки усмерени правци, односе се на успостављање таквих унутрашњих структура, као и спољњим тржиштем, усмерени су на остваривање оваквих маркетинг стратегија на глобалном тржишту. Позиционирање производа или услуге јесте у функцији позиционирања бренда, с циљем даљег јачања предузећа, бренда, пословне културе, тежећи основном циљу компарацији и уједначавању интереса са потрошачима. Циљ савремене продаје јесте "Пружање јединственог искуства и доживљаја својим потрошачима" који они могу имати у процесу куповине. Јединство маркетинга, продаје и задовољства потрошача даје такве креативне могућности, „суперкомпоновања" интереса, где искусни продавци доносе прави профит – креирањем такве свести о производу и услузи у смислу „корпоративне митологије", довољно снажне и моћне да снажно подржи брендове предузећа. Циљ рада, јесте показати интегрисаност, маркетинга, продаје и задовољства потрошача, што се може констатовати као позитивно искуство светских компанија на глобалном тржишту.

Задовољство потрошача као фактор успешности

Маркетинг, продаја и задовољство потрошача део су једног јединственог процеса који је заснован на пословним интересима, као и интересима потрошача да би био успешан и у функцији задовољења интереса крајњих корисника потрошача.

Сврха управљања односа са потрошачима је да се повећа вредност потрошача за предузеће. Логика је да што су лојалнији потрошачи, већа је вредност потрошача за предузеће (Милисављевић, 2010: 20).

Корисници су образованији и располажу са више информација него икад до сада, имају начина да провере оно што компанија тврди и да потраже боље алтернативе (Котлер и др., 2006:141).

Консултант Арлен Малах је у часопису „Fulfill" објавила резултате истраживања о понашању потрошача:

- 85% потрошача наставља да купује производе предузећа под условом да се њихове притужбе реше у веома кратком року
- Више од 50% наставља да купује производе предузећа ако се њихови приговори реше, али не у кратком року
- Скоро 20% потрошача наставља да купује производе иако се њихове примедбе уопште не уваже.

Ови статистички подаци показују да се начин, место и време решавања приговора потрошача у великој мери одражава на њихов став и перцепцију према предузећу и његовим производима или услугама.

Професори Ентони Захорак и Роланд Траст са универзитета Вандербит (CAD) су обавили истраживање чија је тема задовољство потрошача. Утврдили су да се између 25 и 40% задовољних потрошача не враћа да купује у продавнице у којима су били задовољни. Имајући у виду резултате претходног истраживања, поставља се питање зашто потрошачи не врше понављање куповине ако су задовољни. Потребно је нагласити да ово истраживање указује на чињеницу да задовољство потрошача у савременим условима више није довољно, они траже јединственост, изузетност, посебност приликом одлуке о куповине производа или услуге.

Основни елементи задовољства потрошача

Утисак о предузећу и његовим производима и услугама, запосленима, представља скуп свих појединачних елемената, који сваки појединачно, интерактивно, групно, одлучујуће утичу на општи став, утисак, идентитет и имиџ које потрошач може стећи и уважити о предузећу, и које ће појединачно или заједно довести до задовољства или незадовољства потрошача. Елементи (фактори) задовољства представљају сваки сегмент пословања предузећа од производње до продаје, од основне комуникације до комуникације након продаје, до сваког појединачног сегмента у процесу тржишног постојања предузећа.

Вредност за потрошача може се приказати као:

$$V(\text{вредност}) = \frac{К\ (\text{корисни})}{Т\ (\text{трошкови})}$$

Користи које потрошачи добијају огледају се најчешће у дизајну и квалитету производа и разноврсности и квалитету услуга. Затим, користи могу произаћи из репутације и имиџа производа и произвођача односно земље порекла. За потрошача је релевантно и то како се купљени производ/услуга уклапа у њихов лични концепт (склоп). Трошкови се односе на новчани износ плаћен за набавку производа/услуге, физички и психолошки напор и унутрашње време у њиховом прибављању (Милисављевић и др., 2012: 38).

Постоји неколико карактеристика вредности за потрошаче. Вредности су:

- Инструменталне
- Динамичне

- Хијерархијске
- Значајно разноврсне
- Синергетске
- Специфичне
- Варирајуће по потрошачима (Милисављевић и др., 2012: 39).

Улога маркетинга је да на јединствен начин створи позитиван утисак о предузећу и његовим производима и услугама представљен појединачним елементима (факторима), који, сваки појединачно, као и сви заједно утичу за спровођење маркетинг стратегије тако што одлучујуће утичу на имиџ предузећа. На задовољство потрошача не утиче само квалитет и цена производа или услуга, већ и непосредност у комуникацији продавца као основни елеменат који може довести до задовољства или незадовољства потрошача су:

- Производ (услуга) као фактор задовољства потрошача
- Продаја као фактор задовољства потрошача
- Пост продајне услуге као фактор задовољства потрошача
- Канали дистрибуције-локација објеката као фактор задовољства потрошача
- Време као фактор позитивне реакције на задовољство потрошача
- Пословна култура као идентитет и фактор задовољства потрошача.

Економија знања се заснива на знању и континуираном учењу свих елемената једне организације. Главна карактеристика која чини производ вредним за корисника је управо знање које је уграђено у тај производ или услугу. Пошто знање чини примарни извор вредности, следи да новом економијом треба да руководе они који на ефективан и ефекасан начин управљају знањем, односно који освајају, стварају, чувају, деле и на нови начин комбинују знање у организацији и уграђују га у производе и услуге, али брже него што то чине њихови конкуренти (Крстић и др., 2016: 236).

Нови економски поредак подразумева „борбу“ за утицај на тржишту који успешнима доноси већи простор и бољи финансијски резултат. Савремени потрошач је софистицираније, образованији, зна тачно шта жели, поседује довољно информација о производима и услугама и шаље доследне и коегзистентне поруке. Доследност ствара поверење између заинтересованих страна, повећава продају и шири утицај (Прдић, 2013: 439).

Економску суверености државе угрожавају наднационалне организације којима она делегира део своје суверености прихватајући правила игре, транснационалне финансијске институције (ММФ, Светска банка), мултинационалне корпорације и глобализација светског тржишта и информационо-комуникационе технологије (интернет, сателитска телевизија) (Орловић, 2008: 111).

Резултати истраживања

Процес продаје, као и сваки други пословни однос, мора бити заснован на интересу предузећа и потрошача, али да би тај процес био дугорочан потре-

бно је много међусобног комуницирања, разумевања, прилагођавања, како тржишним условима, тако и потезима конкуренције, али и непрекидног прилагођавања и уважавања нитересима потрошача. Маркетинг и продаја су најважнији инструменти у функцији задовољења потрошача уз остварење профита предузећа. Маркетинг као пословна филозофија подразумева иновативност и промене у начину комуникације предузећа са потрошачима, док је продаја саставни елеменат маркетинг стратегије за оперативно спровођење продаје производа или услуга у чијој суштини су интереси потрошача засновани на оригиналности, перцепираној вредности, задовољству купљеним производима или услугама и у крајњој инстанци задовољство предузећем које је у могућности да колико је могуће на врхунски начин задовољи њихове интересе.

Према истраживањима спроведеним за потребе овог рада на „Међународном пољопривредном сајму у Новом Саду 2016“. године међусобни однос комуникације продавца и потрошача има веома важну улогу за закључење продаје и представља све маркетинг и друге активности које је предузеће и непосредно продајни тим учинио да потрошач купи производ управо сада на сајамском штанду. Када су у питању потрошачи посетиоци сајма и штанда на узорку 500 потрошача, најважнији фактори који га опредељују да купи одређени производ од одређеног продавца су:

- Концизност комуникације – 31%
- Пристојност – 28%
- Знање – 26%
- Да не врше притисак – 15%

Наведени подаци показују који су најважнији методи комуникације потрошача са продавцем, који га опредељују да купи одређени производ и од конкретног продавца. Оваква комуникацијија потрошача са продавцем, представља јасан профил купаца и потрошача који посећују специјализоване сајмове. На основу комуникацијских сазнања приликом истраживања за потребе овог рада, ово истраживање показује, информисаност, софистицираност и јасан циљ посетилаца сајма, када је у питању куповина одређеног производа као и потенцијалног продавца.

Када су у питању ставови потрошача шта најмање цени код продавца резултати истраживања су следећи:

- Агресивност – 32%
- Дуге презентације – 24%
- Пуно документације – 15%
- Причу о конкуренцији – 29%

Ефекти дизајна сајамског штанда у виду остварене продаје производа уствари представљају основни предуслов, ефикасности инвестирања наступом на сајму као и побољшање своје тржишне позиције код купаца и потрошача који су купили производ, код оних који нису купили производ али имају куповне намере, али и проверу стања ефикасности у смислу маркетиншке позиције предузећа на тржишту (Прдић, 2017: 524).

Спроведена истраживања показују јасно дефинисане инструменте комуникације, који се могу прецизно идентификовати непосредном комуникацијом, као и сазнањима о употребној вредности производа. Ова сазнања, потврдила су претпоставку о дефинисању релевантне маркетинг стратегије која ће омогућити повећање продаје и успешне комуникације са потрошачима.

Анкетни упитник за продаваце 1

У којој мери се слажете са следећим изјавама:

Наши односи с купцима (потрошачима) су дугорочни и стабилни –18%

Наше предузеће има изграђену марку на тржишту –8%

Наше предузеће је тржишни лидер на релевантном тржишту које покрива –6 %

Наше предузеће без већих напора придобија нове купце (потрошаче) –12%

Наше предузеће без великих напора задржава постојеће купце (потрошаче) –19%

Наше предузеће има велики углед и ужива поштовање у јавности –9%

Купци верују нашем предузећу, опажају низак ризик и високу вредност –20%

За наше услуге имамо потребно струковно знање –8%.

На основу спроведених резултата емпиријског истраживања на Пољопривредном сајму код домаћих предузећа, може се закључити да је неопходно да продавци и менаџмент предузећа морају доносити ефикасније одлуке у процесу комуницирања са потрошачима. Резултати показују да предузеће схвата значај потрошача, али недовољно и треба указати и на чињеницу, да се истичу поједини инструменти комуникације, које предузећа наводе у практичној примени.

Може се закључити да различити инструменти комуницирања предузећа са тржиштем и потрошачима имају истакнуто место у укупним маркетинг активностима, као и да примена ефикасног искуственог и практичног модела комуникације доводи до стабилне тржишне позиције и увећања продаје.

Резултати истраживања спроведени на Пољопривредном сајму у Новом Саду на узорку од 100 продаваца.

Анкетни упитник за продаваце 2:

Оцените учинак појединих инструмената маркетинг (тржишног) комуницирања на ваше купце (потрошаче):

Оглашавање – 15%

Лична продаја – 30%

Промоција продаје – 25%

Односи с јавношћу – 10%

Директна продаја – 20%

Спроведена истраживања анкетираних продаваца потврђују и раније познату чињеницу да је непосредна комуникација најефикаснији инструмент у функцији продаје. Потребно је напоменути да су сајмови најзначајнији инс-

трумент за лансирање, промоцију нових производа на тржиште и да стог аспекта, могу бити, релевантни показатељи одређених тржишних кретања у смислу продаје производа и ставова потрошача.

Одговори потрошача у процесу комуникације дају одговор на питање да ли је процес продаје завршен или су потребна додатна разјашњења или препреке које стоје у потрошачевој одлуци да купи производ или услугу предузећа. На основу претходног истраживања може се извести закључак да продаја није завршена потписаним уговором или одређеном поруџбином робе и одређених услуга. Коначан процес продаје на маркетинг заснованим принципима подразумева коначну испоруку производа или обављену услугу, када су испуњени сви елементи финансијског дела продаје, као и користима које је потрошач добио куповином производа или конкретне услуге.

Закључак

Већина стручне и научне литературе која се бави концептом маркетинга и продаје у функцији задовољства потрошача, посматра га одвојено или појединачну целину. Већина аутора теоретски тражи теоретске моделе који су потребни за разумевање концепта. Постојећи модели тржишног комуницирања, које смо користили у литератири, не приказују у суштини све процесе и субјекте који учествују у тржишном комуницирању и доприносе ефикасности улоге, маркетинга и продаје на задовољство потрошача. Наиме, сам појам маркетинг и продаја у функцији задовољства потрошача, као централни предмет и циљ истраживања, довољно је познат и обрађен, као што смо констатовали ставовима познатих аутора, али је значај на нагласку на појму продаје која представља допринос у два смера, предузећа и потрошача, што је и био основни циљ рада. Закључак је у нагласку интегрисаности и целовитости интереса, као целовитог модела тржишног комуницирања, на основу теоријских утемељења, али и операционализације, која је исходиште емпиријске провере са становишта предузећа. Поред значаја маркетинга с аспекта предузећа, циљ је нагласити практичан значај другог учесника у моделу тржишног комуницирања а то су потрошачи. Из наведених констатација може се извести закључак да предузеће мора да прати процес тржишног комуницирања која се односе на процесе, маркетинг комуницирања, продаје производа и услуга, које садрже елементе и захтеве циљног тржишта засноване на конкурентској предности у смислу задовољења интереса потрошача и повећања продаје. Као закључак истраживања потребно је навести значај:

- Интегрисаност маркетинг стратегије и продаје,
- Прецизан концепт усмерен на продају производа и услуга, зснован на анализи података, стручне литературе и маркетинг истраживања,
- Континуитет коришћења стручне литературе и теоријских модела који могу помоћи успостављању ефикасног модела маркетинга и продаје у функцији задовољења интереса потрошача,

- Стратегију управљања предузећем прилагодити теоријском и истраживачком моделу (емпиријска провера) концептуалног модела с аспекта предузећа, конкуренције и потрошача.

Након спроведених истраживања за потребе овог рада, закључак је да велики број домаћих предузећа нема дефинисану стратегију комуникације с потрошачима на принципу примене концепта маркетинг-продаја-потрошач. Наведена чињеница указује да код нас није у довољној мери схваћен стратешки приступ маркетингу и његов значај у практичној примени. Дакле, стратегија маркетинг-продаја-потрошач мора бити део укупне маркетинг стратегије предузећа у комуникацији са тржиштем. Размишљајући на маркетинг креативан начин ефикасан модел продаје производа или услуга састоји се из низа активности које треба предузети како би продаја била успешна, како би се остварили продајни(економски) интереси предузећа на основу успешне комуникације и интереса потрошача.

Литература:

1. Branković, S. (2013): *Socijalne mreže i nove mogućnosti društvenog istraživanja*, Kultura polisa, br. 20, str. 77-90.
2. Kotler, F., Keler, K. L. (2006): *Marketing menadžment*, Data status, Beograd
3. Kotler, F., Vong, V., Sonders, DŽ., Armstrong, G. (2007): *Principi marketinga*, Mate, Beograd.
4. Krstić, S., Prdić, N., Zekić, M. (2016): *Uticaj menadžmenta znanja na povećanje efikasnosti poslovne organizacije*, Zbornik radova sa 8. Međunarodnog kongresa: Ekologija, zdravlje, rad, sport, Banja Luka, str. 234-238.
5. Miletić, M. (2015): *Novi medij(i) i lingvističko-semantičke nedeoumice*, Kultura polisa, Novi Sad, br. 28, str. 303-313.
6. Milisavljević, M. (2010): *Strategijski marketing*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Milisavljević, M., Maričić, B., Gligorijević, M. (2012): *Osnovi marketinga*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
8. Orlović, S. (2008): *Država u procesu globalizacije*, Zbornik Savremena država, FPN, Beograd.
9. Prdić, N. (2013): *Model društvenog marketinga u javnom sektoru*, Kultura polisa, br. 27, str. 429-443.
10. Prdić, N. (2017): *Efekti uspešnosti dizajna sajamskog štanda*, Kultura polisa, br. 32, str. 523-534.
11. Smit, P. R. (2002): *Marketinške komunikacije*, Clio, Beograd.
12. Filipović, J (2012): *Kreiranje i isporučivanje vrednosti potrošačima*, Marketing, vol. 43, br. 2, str. 169-170.

MARKETING AND SALE IN THE CONSUMERS SATISFACTION FUNCTION

Summary: The aim of this paper is the knowledge and the importance of marketing and sales, which focuses on the care and altention of consumers, through the positioning of their products or services as part of the business success of the market. The survey aims to present such a concept of sales where the seller concentrates on a product or service that can give consumers a new added value, as well as a common interest and potential benefits and values. The subject of the research of this paper is based on the concept of esta blishing an interactive relationship of marketing, sales and consumers in order to achieve the interests of consumers and the business success of the company. Work aims to achieve such a level of interest that will represent an open communication between businesses and consumers in order to satisfy the interests of consumers with the profit of the company.

Key words: marketing, sales, consumer

V

ПРАВО И ДРУШТВО

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ[*]
Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад
ДРАГАН ПАШИЋ
Адвокат
Београд

УДК 343.8(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 25.09.2017
Страна: 375-388

УСЛОВНА ОСУДА СА ЗАШТИТНИМ НАДЗОРОМ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ СРБИЈЕ

Сажетак: Условна осуда са заштитним надзором има за циљ појачан утицај на учиниоца током времена проверавања. Заштитним надзором настоји се надоместити основна замерка француско-белгијском систему условне осуде, а то је одсуство било какве помоћи осуђеном током трајања времена проверавања. Условном осудом са заштитним надзором постиже се одређени вид третмана на слободи. Ако је условна осуда, као мера упозорења уз претњу казном, специјалнопревентивна мера, која рачуна на снаге и могућности самог учиниоца да он без помоћи са стране, током рока проверавања, води уредан живот, условна је осуда са заштитним надзором, с обзиром на целокупни свој садржај, свакако и више од тога. Својим обавезама и налозима, који се намећу учиниоцу, она уједно одређује и обим ангажовања повереника за заштитни надзор. Она представља својеврсни третман осуђеника на слободи и тиме је комплетна специјалнопревентивна мера.

Кључне речи: условна осуда са заштитним надзором, изрицање условне осуде, садржина заштитног надзора, третман на слободи

Уводна разматрања

Условна осуда са заштитним надзором прихваћена је у наше кривично законодавство још Кривичним законом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.[1] Условна осуда са заштитним надзором представља посебну врсту условне осуде код које су обједињени елементи и англо-америчког и француско-белгијског система условне осуде. Условна осуда са заштитним надзором је други облик или модалитет у односу на „обичну" условну осуду, уведен са циљем да се умање разлике између француско-белгијског и анагло-

[*] jdragojlovic@pravni-fakultet.info

[1] Одређени вид заштитног надзора помиње се и у Кривичном законику Краљевине Југославије и то у члану 68 став 2. Исто тако и у новели Кривичног законика из 1959. године помиње се одређени вид надзора који се може изрећи само према млађим пунолетним лицима. Међутим тек Кривичним законом СФРЈ из 1976. године могућност примене заштитног надзора је проширена и на сва пунолетна лица.

америчког система условне осуде.[2] Реч је о кривичној санкцији код које се одлаже извршење утврђене казне за одређено време уз истовремено стављање учиниоца дела под заштитни надзор. Циљ надзора је да се осуђенику приликом трајања времена проверавања пружи одређени вид помоћи и подршке, како се он не би вратио вршењу кривичних дела.

Условна осуда са заштитним надзором не представља посебну, самосталну кривичну санкцију што произилази и из њеног законског одређења.[3] Наиме, законодавац није посебно одредио услове за њено изрицање, сврху која се њоме жели постићи, основе за опозивање, већ су они исти као код „обичне" условне осуде. У односу на „обичну" условну осуду, где се од учиниоца тражи само да се суздржава од вршења кривичних дела и испуњење наметнутих обавеза од стране суда (накнада штете, повраћај ствари, и сл.), код условне осуде за заштитним надзором се од учиниоца очекује да учествује и поштује обавезе које му наметне повереничка служба, а које се састоје у пружању помоћи и вршењу надзора.

Када су испуњени услови, суд се може одлучити или за изрицање условне осуде, или за изрицање условне осуде са заштитним надзором. Обична условна осуда је намењена оним учиниоцима чије се поправљање може остварити и самим упозорењем уз претњу казном, док примена условне осуде са заштитним надзором претпоставља да је, уз ову претњу, потребно учиниоца ставити под један режим који обухвата законом предвиђене мере помоћи, старања, надзора и заштите.

Предности и недостаци условне осуде са заштитним надзором

Основни циљ и сврха условне осуде са заштитним надзором је да се према учиниоцу лакшег кривичног дела код којег се са сигурношћу не може очекивати да неће наставити са вршењем кривичних дела, не примени краткотрајна казна затвора, већ да му се пружи одређена помоћ и надзор на слободи, како би кориговао своје понашање и вратио се у потпуности животу који је у складу са кривичноправним нормама. Сврха извршења заштитног надзора уз условну осуду је „да се осуђена особа не искључи из друштва, већ да уз помоћ и надзор друштвене заједнице, добровољно, личним поступцима, радом и односом према уклањању штетних последица изазваних учињеним делом, развије свест и одговорност о штетности свога понашања које га је довело у критичну ситуацију".[4]

---

[2] Željko Horvatić, Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom u novom jugoslovenskom krivičnom pravu, *Naša zakonitost*, Zagreb, 32 (16), 1978., стр. 29-39.

[3] Неки аутори као на пример Слободанка Константиновић-Вилић и Миомира Костић сматрају да условна осуда са заштитним надзором није само варијанта условне осуде, већ посебна кривична санкције. Засебност ове кривичне санкције како истичу ауторке састоји се у посебном начину њене примене и заштитном надзору: Слободанка Константиновић-Вилић, Миомира Костић, *Пенологија*, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2011., стр. 266.

[4] Slobodan Uzelac, *Zaštitni nadzor – metodika socijalno-pedagoškog rada*, Globus i ERF, Zagreb, 2002, str. 39.

Како је казна затвора кривична санкција која трпи критике од самог настанка, друштво дуго времена трага за њеним супститутом.[5] Наиме, иако дуги низ година трпи извесне критике, казна затвора је и даље кривична санкција коју познају сва савремена кривична законодавства и која је као кривична санкција прописана за највећи број кривичних дела. Управо у напред изнетом се налази и прва позитивна страна условне осуде са заштитним надзором, а то је смањење примене краткотрајних казни затвора. У том смислу, у литератури се најчешће могу издвојити следеће предности, односно разлози за примену условне осуде са заштитним надзором:[6]

- знатно се елеминише физичка и психолошка деградација осуђених;
- битно се хуманизује рехабилитациони процес;
- знатно су мањи трошкови извршења него у затвору (10-20 пута);
- веће су могућности за рад на случају него у затворским условима;
- пробација не носи са собом велике ризике, за неке случајеве није нужно ангажовање квалификованог особља – посебних службеника већ едукативних волонтера из локалних заједница.

Иако је условна осуда, а самим тим и условна осуда са заштитним надзором кривична санкција која је показала позитивне резултате у многим савременим законодавствима, постоје и теоретичари који износе одређене слабости и недостатке ове кривичне санкције.

Као највећа критика и слабост условне осуде са заштитним надзором истиче се одсуство генералне превенције код ове кривичне санкције. Критичари и опоненти ове санкције истицали су да она чак стимулише учиниоце лакших кривичних дела, да се свако рађа са правом да некажњено учини једно лакше кривично дело.[7] Међутим, сматрамо да су овакви ставови када је реч о условној осуди са заштитним надзором неодрживи. Најпре, условна осуда је кривична санкција код које се пре свега остварују циљеви специјалне превенције, али се свакако не могу негирати и циљеви генералне превенције. У том смислу, ма колико условна осуда са заштитним надзором било често изрицана кривична санкција, за њено изрицање је потребно да буду испуњени законом прописани услови. Такође, и у случају испуњења законом прописаних услова суд не мора изрећи ову кривичну санкцију. Изрицање условне осуде је факултативно, те суд у сваком конкретном случају цени оправданост њеног изрицања. Такође, случају изрицања условне осуде, учинилац је свестан да ће у случају неиспуњења наметнутих обавеза од стране суда, као и у случају лошег понашања и не придржавања обавеза из заштитног надзора, условна осуда бити опозвана, а утврђена казна изречена. Уважавајући претходно изнето, сматрамо да изнети аргументи који оспоравају оправданост прописивања и изрицања условне осуде, ипак не могу бити прихваћени.

---

[5] Више у: Зоран Стевановић, Јасмина Играчки, Алтернативне санкције и пробацијски систем у Србији, *Правна ријеч*, 10 (37), 2013, стр. 339-352.

[6] Зоран Илић, Заштитни надзор условно осуђених лица – алтернатива која обећава у: Весна Жунић-Павловић *et. al.* (уредници) *Превенција и третман поремећаја понашања*, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 224.

[7] Иван Ђокић, Условна осуда, (22. 07. 2017.) преузето са:
http://www.harmonius.org/sr/publikacije/clanci/ivan-djokic/Uslovna_osuda.pdf , стр. 191.

Следећи приговор који се односи на условну осуду подразумева присуство неједнаких третмана учинилаца кривичних дела, односно неједнакост грађана пред законом. Ово схватање односи се на случајеве када у извршењу неког кривичног дела учествује више особа, па се тада некоме изриче условна осуда а другоме безусловна казна. Међутим, познато је да степен кривичне одговорности код два или више кривично одговорних лица не може бити подједнако исти, па је стога и потпуно оправдано да се једном учиниоцу изрекне условна, а другом безусловна казна.[8] Као један од приговора условне осуде са заштитним надзором истиче се и немогућност њене адекватне примене. У том смислу, посебно се наглашава одсуство услова за њену практичну примену који подразумевају одсуство адекватне стручне службе и органа[9] који су задужени за примену заштитног надзора. Наиме, ови приговори су дуго времени била на месту јер је у Србији за примену заштитног надзора, дуго био задужен Центар за социјални рад (орган старатељства). Међутим, нови Закон о извршењу кривичних санкција[10] у том погледу прописује другачије решење. Новим Законом прописано је да се извршење заштитног надзора поверава Управи за извршење заводских санкција Министарства правде, која ће имати посебне службенике (поверенике) за извршење условне осуде са заштитним надзором. Основни циљ деловања повереничке службе је пружање помоћи осуђеним лицима који своју санкцију издржавају на слободи, као и успешна социјална интеграција осуђене особе.

Услови за изрицање условне осуде са заштитним надзором

Онда када суд процени да се са сигурношћу не може очекивати да ће се осуђеник на слободи добро понашати и да неће наставити са криминалним активностима, може изрећи условну осуду са заштитним надзором. На тај начин ће се осуђенику пружити потребна помоћ која се састоји у активном деловању повереничке службе. Овде није реч о учиниоцу код којег се са релативном сигурношћу може очекивати да ће сама претња казном бити довољна да убудуће не врши кривична дела, већ је то учинилац код којег се, с обзиром на његову личност, раније владање, природу и околности извршеног дела, с основом може очекивати, додуше уз пружање помоћи и вршења надзора над њим, да више неће вршити кривична дела и да ће се на тај начин боље остварити сврха условне осуде.[11] Па тако у члану 72 став 1 Кривичног законика[12] (у даљем тексту КЗ-а) прописано је да када изрекне условну осуду, суд може одредити да се учинилац стави под заштитни надзор, ако се, с обзиром на његову

[8] Зоран Илић, *op. cit.* стр. 225.

[9] Више у: Lana Milivojević, Roman Tomašković, Sustav probacije u Republici Hrvatskoj i alternative kazni zatvora, *Policijska sigurnost*, 20 (1), 2011, стр. 47-58.

[10] Закон о извршењу кривичних санкција, *Сл. гласник* РС, бр. 55/14.

[11] Зоран Стојановић, Условна осуда са заштитним надзором са аспекта предстојеће примене, *Правни живот*, 28 (10), 1979, стр. 18.

[12] Кривични законик, Сл. гласник РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, 94/16.

личност, ранији живот, држање после извршеног кривичног дела, а нарочито његовог односа према жртви кривичног дела и околности извршења кривичног дела, може очекивати да ће се заштитним надзором потпуније остварити сврха условне осуде. Дакле, може се закључити да приликом изрицања условне осуде са заштитним надзором постоје и сви услови за изрицање обичне условне осуде, али суд се одлучује за изрицање условне осуде са заштитним надзором јер сматра да ће се тако постићи и остварити боља сврха кажњавања. Професор Зоран Стојановић сматра да се може поставити питање зашто онда уопште одређивати заштитни надзор само ради тога да би се боље остварила сврха условне осуде, кад би она и без тога била остварена. Одговор се може тражити у томе, да се нешто повећан ризик, од поновног вршења кривичног дела, може смањити одређивањем заштитног надзора.[13]

Условна осуда са заштитним надзором изрећи ће се онда када постоји одређена сумња у учиниоца и његове способности да се суздржи од криминалних радњи током времена проверавања, ако би био препуштен сам себи и без пружања помоћи, старања, надзора и заштите. У таквим ситуацијама криминално политички није оправдано изрећи условну осуду, али ни казну затвора. Стога, на располагању суду је условна осуда са заштитним надзором, чиме се настоји осуђени подвргнути одређеном виду третмана на слободи, од којег се може очекивати да ће на осуђеника деловати тако да убудуће неће вршити кривична дела. Сврха изрицања заштитног надзора је да се одређена особа не искључи из друштва, већ да, уз помоћ и надзор друштвене заједнице, добровољно, личним поступцима, радом и односом према уклањању штетних последица изазваних извршењем кривичног дела, развије свест и одговорност о штетности свог понашања које га је довело у критичну ситуацију.[14]

Приликом одабира да ли да изрекне обичну условну осуду или условну осуду са заштитним надзором, суд посебно узима у обзир личност учиниоца. На основу анализе личности учиниоца, његових навика, склоности, ранијег живота, суд ће одлучити да ли да изрекне условну осуду са заштитним надзором, и одредити обавезе уз заштитни надзор за које се може очекивати да ће на учиниоца деловати тако да у будуће не врши кривична дела. Сходно томе, тежина кривичног дела не представља кључни критеријум за одређивање заштитног надзора. Суд приликом одабира да ли да изрекне само условну осуду или условну осуду са заштитним надзором, као критеријум на основу којег ће донети одлуку неће узети тежину кривичног дела, већ ће у обзир узети личност учиниоца. Тежина кривичног дела, односно извршење тежег кривичног дела не значи нужно и одређивање заштитног надзора. Дакле, за одређивање заштитног надзора није критеријум тежина кривичног дела, већ личност учиниоца. То произилази из циља и сврхе условне осуде са заштитним надзором, а то је пружање помоћи учиниоцу кривичног дела и вршење надзора над његовим понашањем.

---

[13] Зоран Стојановић, *op. cit*., стр. 23.

[14] Dalibor Doležal, Voditelj zaštitnog nadzora uz uvjetnu osudu i rad za opće dobro na slobodi, *Kriminologija i socijalna integracija*, 14 (2), 2006, str. 38.

Садржина заштитног надзора

Заштитни надзор, као елемент ове условне осуде, се испољава кроз обавезе које суд у условној осуди изриче учиниоцу кривичног дела.[15] Садржај заштитног надзора прописан је у члану 73 КЗ-а и може обухватати једну или више од следећих обавеза:

- јављање органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди;
- оспособљавање учиниоца за одређено занимање;
- прихватање запослења које одговара способностима учиниоца;
- испуњавање обавеза издржавања породице, чувања и васпитања деце и других породичних обавеза;
- уздржавање од посећивања одређених места, локала или приредби, ако то може бити прилика или подстицај за поновно вршење кривичних дела;
- благовремено обавештавање о промени места боравка, адресе или радног места;
- уздржавање од употребе дроге или алкохолних пића;
- лечење у одговарајућој здравственој установи;
- посећивање одређених професионалних и других саветовалишта или установа и поступање по њиховим упуствима;
- отклањање или ублажавање штете причињене кривичним делом, а нарочито измирењем са жртвом учињеног кривичног дела.

Заштитни надзор се састоји од мера које имају за циљ заштиту осуђеног и надзор над њим. Нагласак заштитног надзора је да се кроз одређивање обавеза, на осуђеног делује тако да коригује своје понашање и да се суздржава од криминалних радњи. Суд у пресуди осуђеном може одредити једну или више обавеза. По правилу, ако се суд одлучи да изрекне условну осуду са заштитним надзором, требао би обавезно изрећи и обавезу која се састоји у јављању органу надлежном за извршење заштитног надзора у роковима које тај орган одреди. Наиме, без одређивања ове обавезе било би готово немогуће и реализовати заштитни надзор. Поред ове обавезе суд може изрећи и неку од преосталих девет обавеза које су му на располагању. Приликом одређивања мера које осуђени мора да изврши суд је у обавези да онда када постоји потреба за то, осуђеном и ближе одреди садржај ових обавеза. Наиме, неке од тих обавеза захтевају конкретизацију (на пример код обавеза уздржавања од посећивања одређених места, локала или приредби морају се одредити та места, локали или приредбе) да би се могле извршавати од стране условно осуђеног.[16] Како суд у неким ситуацијама у моменту доношења одлуке, ипак неће бити у могућности да изврши конкретизацију и ближе одреди садржај наметнутих обавеза, то онда треба препустити органу надлежном за извршење заштитног надзора. Дакле, онда када је у могућности, суд треба да изврши конкретизацију појединих обавеза, а ако то није могуће урадити у моменту доношења одлуке, кон-

[15] Милош Бабић, Иванка Марковић, *Кривично право – општи дио*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука, 2008, стр. 438.
[16] Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, ЈП Службени гласник, Београд, 2012, стр. 301.

кретизацију треба препустити поверенику који је задужен за извршење условне осуде са заштитним надзором.

Суд на располагању има велики број обавеза које може наметнути осуђеном. Све те мере нису у потпуности подређене надзору и заштити, али се свакако при одређивању било које мере настоји задовољити тај циљ. Такође, неке од наведених обавеза изазивају дилему да ли их је било оправдано прописати с обзиром на то да су нереалне (на пример прихватање запослења које одговара способностима осуђеног) или је њихово испуњавање тешко надзирати.[17] При избору обавеза које су прописане у члану 73 КЗ-а и одређивања њиховог трајања, суд ће нарочито узети у обзир године живота учиниоца, његово здравствено стање, склоности и навике, побуде из којих је извршио кривично дело, држање после извршеног кривичног дела, ранији живот, личне и породичне прилике, услове за испуњење наложених обавеза, као и друге околности које се односе на личност учиниоца, а од значаја су за избор мере заштитног надзора и њихово трајање.[18] Приликом одабира обавеза које осуђени мора да извршава током трајања заштитног надзора, суд ће посебно узети у обзир све околности које се односе на личност учиниоца. Пре одређивања обавеза које се реализују путем заштитног надзора суд најпре мора добро да упозна личност учиниоца. Ово је разумљиво из разлога што се од тих обавеза очекује да на учиниоца делују тако да се суздржава од криминалних радњи и да се путем третмана на слободи код учиниоца постигне ресоцијализација.[19] Основна сврха налагања извршења једне или више наведених обавеза је усмеравање живота и понашања осуђеног лица у смислу постављања друштвено корисних циљева а тиме и онемогућавање поновног извршења кривичног дела условно осуђеног лица.[20]

За разлику од англо-америчког система условне осуде и неопходне сагласности осуђеног са обавезама које су му наметнуте, код условне осуде са заштитним надзором наше кривично законодавство, не тражи сагласност осуђеног, за примену било које од прописаних обавеза. Дакле, суд приликом одређивања обавеза и изрицања условне осуде, неће тражити сагласност осуђеног већ ће условну осуду и обавезе из заштитног надзора изрећи уколико су испуњени други тражени услови. Тражење сагласности учиниоца кривичног дела са обавезама које су му одређене уз условну осуду код англо-америчког правног система је донекле и логично. Имајући у виду да суд код овог система условне осуде учиниоцу уопште не утврђује казна, већ се поступак аутоматски одлаже и изриче се условна осуда, логично је да суд тражи сагласност од учиниоца за испуњење одређених обавеза а самим тим и за одлагање кривичног поступка. Нелогично би било да суд одлаже кривични поступак, а да не

[17] *Ibid.*

[18] Кривични законик, *Сл. гласник* РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, члан 74.

[19] Више о ресоцијализацији у: Joko Драгојловић, Проблем реинтеграције бивших затвореника у друштвену заједницу, *Култура полиса*, 11 (25), 2014, стр. 433-444.

[20] Десанка Лазаревић, *Краткотрајне казне затвора*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1974, стр. 112.

постоји сагласност учиниоца са изрицањем условне осуде и обавезама које су му у наметнуте. У нашем кривичном законодавству није неопходна сагласност учиниоца за наметнуте обавезе, али како је код нас поступак окончан а казна утврђена, једноставно је опозвати условну осуду и изрећи утврђену казну у условној осуди, у случају неиспуњавања обавеза из заштитног надзора. Дакле, неиспуњавање обавеза из заштитног надзора, а самим тим и евентуално опозивање условне осуде у англо-америчком систему производи „веће последице“ и враћа поступак на почетак, што подразумева утврђивање и изрицање казне, за разлику од француско-белгијског система где је казна утврђена приликом изрицања саме условне осуде. Међутим и поред тога што се не тражи изричита сагласност од учиниоца са обавезама које су му одређене, суд ће узети у обзир и његову спремност да наметнуте обавезе реализује. Дакле, иако пристанак осуђеног приликом стављања под заштитни надзор и одређивање обавеза није потребан (за разлику од условне осуде англо-америчког типа, тј. пробације), ипак је његова спремност да испуњава постављене обавезе због саме природе тих обавеза и сврхе заштитног надзора веома важна околност коју суд треба да има у виду.[21] Ипак, тамо где би суд оценио да не постоји спремност за извршавањем обавеза из заштитног надзора, изрицање условне осуде би криминално-политички било неоправдано. Неспремност учиниоца да испуњава наметнуте обавезе и придржава се упустава која добија од стране повереника, довело би у питање основаност изрицања условне осуде са заштитним надзором, као и саме условне осуде. Стога, иако није потребна изричита сагласност учиниоца са изрицањем условне осуде са заштитним надзором и обавезама које тај надзор подразумева, суд би ипак морао узети у обзир и спремност учиниоца да испуњава наметнуте обавезе и придржава се ограничења које одреди суд. У супротном довела би се у питање основаност и сврха изрицања условне осуде са заштитним надзором, као и обичне условне осуде.

Трајање заштитног надзора

Приликом доношења пресуде о изрицању условне осуде са заштитним надзором, суд ће условно осуђеном поставити једну или више обавеза које чине садржај заштитног надзора. У тој истој пресуди суд је дужан ако је то могуће, да ближе конкретизује садржај заштитног надзора, одреди садржину обавеза као и начин њиховог извршења. Дакле, само обавезе које су изричито наведене у пресуди од стране суда могу бити постављене осуђеном током трајања заштитног надзора. Међутим, суд има на располагању на основу поднетих извештаја и предлога надлежних органа (повереника) у току трајања заштитног надзора да поједине обавезе укине или замени другим.[22]

---

[21] Зоран Стојановић, Коментар Кривичног законика, *op. cit*. стр. 302.

[22] Кривични законик, *Сл. гласник* РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, члан 75, став 2.

Означеном судском одлуком којом се одређује заштитни надзор, истовремено се одређивањем појединих обавеза, које чине садржину заштитног надзора одређује и време трајања заштитног надзора.[23] Време трајања заштитног надзора утврђује се у оквиру трајања рока проверавања утврђеног у условној осуди. Трајање заштитног надзора не мора трајати током целог времена проверавања. Оно може трајати и краће и то у два случаја:[24]

- могуће је да суд приликом изрицања условне осуде одреди да заштитни надзор траје краће од времена проверавања и
- ако у току времена трајања заштитног надзора суд утврди да је испуњена његова сврха може га укинути и пре истека времена на које је одређен.

Дакле, трајање заштитног надзора не мора да се поклапа са временом проверавања одређеним у условној осуди, а самим тим и са трајањем условне осуде. У суштини, трајање заштитног надзора као и обавезе које су садржане у заштитном надзору одређују се спрам личности осуђеног. Онда када суд процени да спрам личности осуђеног, трајање заштитног надзора није неопходно током целог времена проверавања, одмах ће у пресуди то и назначити. Ако током трајања заштитног надзора на основу извештаја повереника дође до уверења да је сврха кажњавања односно изрицања заштитног надзора постигнута, суд ће такође заштитни надзор укунути. У овим ситуацијама када заштитни надзор траје краће од трајања условне осуде осуђеник једним делом извршава условну осуду са заштитним надзором, а једним делом (током преосталог времена проверавања) извршава класичну условну осуду.

Последице неиспуњавања обавезе заштитног надзора

У случају да осуђени коме је изречена условна осуда са заштитним надзором не испуњава обавезе које му је суд одредио, суд га може опоменути или може раније обавезе заменити другим обавезама или продужити трајање заштитног надзора у оквиру времена проверавања или опозвати условну осуду.[25]

Суд би осуђеног ако не испуњава обавезе одређене заштитним надзором требао опоменути онда када сматра да ће на тај начин успети да делује на њега тако, да убудуће пристане да испуњава обавезе одређене заштитним надзором и подвргне се одређеном виду третмана на слободи. Дакле, овде суд покушава максимално да одложи примену неке теже мере, као што је на пример опозивање условне осуде и изрицање казне и настоји да још једном да шансу осуђенику и мотивише га да поштује обавезе које су одређене заштитним надзором.

Суд би по правилу, осуђенику у случају неиспуњавања обавеза које су му предвиђене заштитним надзором требао заменити другим, онда када про-

---

[23] Зоран Стојановић, Заштитни надзор у КЗ СР Србије са освртом на решење у КЗ Република и Покрајина, *Правни живот* 31 (5-6), 1982, стр. 720.

[24] Зоран Стојановић, *Кривично право–општи део*, Правна књига, Београд, 2007, стр. 306.

[25] Кривични законик, *Сл. гласник* РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, члан 76.

цени да осуђеник није у могућности без своје кривице да наметнуте обавезе извршава, или онда када ипак дође до уверења да ће се сврха изрицања условне осуде са заштитним надзором боље остварити применом неке друге обавезе. Суд би требало да продужи трајање заштитног надзора онда, када дође до уверења да осуђеник није испунио обавезе које су одређене заштитним надзором због сметњи које су постојале током трајања заштитног надзора, а које нису наступиле његовом кривицом, а које су у међувремену нестале. Дакле, тада је криминалнополитички оправдано да суд продужи трајање заштитног надзора у оквиру времена проверавања које је одређено у условној осуди. На тај начин даје се могућност осуђенику да испуни обавезе одређене заштитним надзором и да успешно приведе крају извршење условне осуде са заштитним надзором, а самим тим и спречи њено опозивање.

Најзад, суд у случају неиспуњавања обавеза које су одређене заштитним надзором, може опозвати условну осуду. Суд би по правилу требао да опозове условну осуду онда када дође до уверења да осуђени неће и не жели да се подвргне третману на слободи и када не жели да испуњава обавезе одређене заштитним надзором. Услед тога, сама сврха изрицања условне осуде са заштитним надзором се не остварује и суд има само једну могућност, а то је опозивање условне осуде и изрицање утврђене казне из условне осуде. Оно што је код опозивања условне осуде са заштитним надзором услед неиспуњавања обавеза, спорно, јесте, у којем је року опозивање условне осуде могуће извршити. Да ли само у току трајања времена проверавања, или у року од годину дана након протека времена проверавања, како је то утврђено у случају да условно осуђени који није стављен под заштитни надзор, али му је постављена нека обавеза уз условну осуду, ту обавезу не испуни. С обзиром на то да КЗ поред ове ситуације кад се осуђеном условна осуда може опозвати и после протека времена проверавања наводи само случај када осуђени у току времена проверавања учини кривично дело које повлачи опозивање условне осуде, а то је пресудом утврђено тек после времена проверавања (а не и случај кад условно осуђени који је стављен под заштитни надзор не испуњава постављене обавезе), то се у том случају условна осуда не би могла опозвати након истека времена проверавања.[26]

Дакле, до опозивања условне осуде са заштитним надзором због неиспуњења обавеза може доћи само у току времена проверавања, а не и после тога (као код обичне условне осуде када се услед неиспуњавања обавеза условна осуда може опозвати у року годину дана од протека времена проверавања). Законодавац је овде изричит и како наводи професор Зоран Стојановић не може се прихватити тумачење применом аналогије, јер се ради о обавезама које су код условне осуде са заштитним надзором по својој природи, карактеру и циљу сасвим другачије од обавеза из члана 65 став 2 КЗ-а.[27] Обавезе које се одређују уз заштитни надзор су обавезе које се континуирано морају извр-

[26] Зоран Стојановић, Кривично право – општи део, *op. cit*. стр. 306.

[27] Зоран Стојановић, Условна осуда са заштитним надзором са аспекта предстојеће примене, *op. cit*., стр. 27.

вати и које представљају одређени вид помоћи, старања, надзора и заштите. Реч је о третману на слободи и он се континуирано одвија током трајања заштитног надзора. Насупрот томе, мере које се одређују уз условну осуду (враћање имовинске користи, накнада штете проузроковане кривичним делом и друге кривичноправне мере) су по правилу једнократне и њихов примарни циљ није поправљање учиниоца, нити имају карактер третмана на слободи. Оне представљају мере којима се настоји поправити нарушено стање које је настало извршењем кривичног дела. Како се некада рок за испуњење ових обавеза може поклапати са завршетком времена проверавања, логично је да се даје додатни рок (после завршетка времена проверавања) за опозивање условне осуде због неиспуњења обавеза. Овог додатног рока код обавеза које су одређене заштитним надзором нема, јер је другачија садржина и сврха тих мера. Дакле, обавезе које се одређују уз заштитни надзор су усмерене на поправљање учиниоца и представљају одређени вид третмана на слободи и извршавају се континуирано, од почетка до краја трајања заштитног надзора. Како је потребно да се ове обавезе извршавају континуирано (дакле није реч о једнократним обавезама) није неопходно прописивати додатни рок у ком се условна осуда са заштитни надзор може опозвати, односно није неопходно да се ова условна осуда може опозвати и након завршетка времена проверавања.

Условна осуда са заштитним надзором – практични проблеми

Иако условна осуда са заштитним надзором у наше кривично законодавство не представља новину, ова кривична санкција се до сада у пракси скоро уопште није примењивала. Међутим, опште је познато да сваки нови институт у праву уопште, па и кривичном праву, тешко пробија пут у оживотворењу, поготово када је његова реализација повезана са организацијом пратећих (извршних) служби и институција.[28] Основни разлог непримењивања ове санкције у пракси је тај што нису створени адекватни услови за њену примену са једне стране, док са друге стране реч је о институту који потиче из англосаксонског правног система и не представља део наше правне традиције, па је стога код одређеног броја судија постојала и скептичност по питању делотворности ове кривичне санкције. Међутим, највећи проблем свакако је био у томе што се извршење условне осуде са заштитним надзором препуштало органу старатељства, који чини се, ипак није био орган који је извршење ове кривичне санкције могао на прави начин реализовати. Стога, имали смо ситуацију да је постојала законска могућност изрицања условне осуде са заштитним надзором, јер је она била прописана у КЗ-у, али нису постојали адекватни услови за њену практичну примену. Управо из тог разлога се једно време и предлагало укидање ове кривичне санкције. Међутим, то што нису створени услови за њену примену, свакако не представља разлог за њено укидање. Свакако је боље уложити напор и обезбедити материјалне и кадровске услове за извршење ове

[28] Милош Бабић, Алтернативе казни затвора у циљу ефикасне борбе против криминалитета, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право,* 35 (2-3), 1997, стр. стр. 135.

санкције која се у многим земљама показала делотворном, него је једноставно укинути.[29]

Како је орган старатељства субјекат који није био довољно оспособљен за извршење ове кривичне санкције, заштитни надзор се у пракси уопште није ни примењивао. Нови Закон о извршењу кривичних санкција у том погледу прописује другачије решење, прописујући да се извршење заштитног надзора поверава Управи за извршење заводских санкција Министарства правде, која ће имати посебне службенике (поверенике) за извршење условне осуде са заштитним надзором. Основни циљ деловања повереничке службе је пружање помоћи осуђеним лицима који своју санкцију издржавају на слободи, као и успешна социјална интеграција осуђене особе. Ка о што смо напоменули, условна осуда са заштитним надзором код нас до сада није нашла адекватну практичну примену. Свакако да разлоге за то треба тражити у томе што нису створени адекватни практични услови за њену примену. Ти практични проблеми и немогућности примене условне осуде са заштитним надзором се углавном односе на недостатак финансијских средстава као и недостатак организационе структуре и адекватно обучених лица која могу обављати посао повереника. За неадекватну примену условне осуде са заштитним надзором, донекле се кривица можда може приписати и судовима. Судије се нису одлучивале за изрицање ове кривичне санкције јер су са једне стране били скептични по питању њеног извршења, док са друге стране, одређене обавезе које су одређене уз заштитни надзор су биле несхватљиве за судију у смислу могућности њиховог спровођења, а реч је о следећим обавезама: посећивање одговарајућих професионалних, психолошких или других саветовалишта, прихватање запослења које одговара способностима учиниоца, уздржавање од посећивања одређених места, локала или приредби, док су друге обавезе као што су: лечење у одговарајућој здравственој установи и уздржавање од употребе дроге или алкохола, биле изрицане као мере безбедности уз условну осуду.[30]

Закључак

Када је реч о условној осуди са заштитним надзором, можемо закључити да она не представља посебну кривичну санкцију, већ је реч о модалитету условне осуде. Њеним прописивањем у наше кривично законодавство створени су услови за широм применом условне осуде. Условна осуда са заштитним надзором има за циљ појачан утицај на учиниоца током времена проверавања. Заштитним надзором настоји се надоместити основна замерка француско-белгијском систему условне осуде, а то је одсуство било какве помоћи осуђеном током трајања времена проверавања. Условном осудом са заштитним надзором постиже се одређени вид третмана на слободи. Основни циљ и сврха условне осуде са заштитним надзором је да се према учиниоцу лакшег

[29] Зоран Стојановић, Коментар Кривичног законика, *op. cit*. стр. 301.

[30] Новица Пековић, Алтернативне кривичне санкције – практични проблеми, *Билтен судске праксе Врховног суда Србије*, бр. 2, 2006, стр. 37.

кривичног дела код којег се са сигурношћу не може очекивати да неће наставити са вршењем кривичних дела, не примени краткотрајна казна затвора, већ да му се пружи одређена помоћ и надзор на слободи, како би кориговао своје понашање и вратио се у потпуности животу који је у складу са кривичноправним нормама. Међутим, иако условна осуда са заштитним надзором представља веома ефикасно средство у борби против криминалитета, тј. иако је реч о веома ефикасној кривичној санкцији, она у Србији још увек нема адекватну примену. Основни разлог недовољне примене ове кривичне санкције је првобитно био у томе што нису постојали адекватни технички, материјални, ни персонални услови за њеном применом. Међутим, данас је ситуација другачија, много тога је урађено по питању адекватног извршења условне осуде са заштитним надзором, али њена примена још увек није на жељеном нивоу. Разлог овоме се свакако може тражити у недостатку свести о ефикасности ове кривичне санкције, недовољном поверењу судија у ову кривичну санкцију и слично.

Литература:

1. Babić, M., (1997). Alternative kazni zatvora u cilju efikasne borbe protiv kriminaliteta, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 35 (2-3), str. 131-146.
2. Babić, M., Marković, I., (2008). *Krivično pravo – opšti dio*, Pravni fakultet Banja Luka, Banja Luka.
3. Dragojlović, J., (2014). Problem reintegracije bivših zatvorenika u društvenu zajednicu, *Kultura polisa*, 11 (25), str. 433-444.
4. Đokić, I., Uslovna osuda, (22. 07. 2017.) preuzeto sa: http://www.harmonius.org/sr/publikacije/clanci/ivan-djokic/Uslovna_osuda.pdf ,
5. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik* RS, br. 55/14.
6. Ilić, Z., (2010). *Zaštitni nadzor uslovno osuđenih lica – alternativa koja obećava* u: Vesna Žunić-Pavlović *et. al*. (urednici) Prevencija i tretman poremećaja ponašanja, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 217-238.
7. Jovašević, D., Stevanović, Z., (2007). *Pravni aspekti izvršenja krivičnih sankcija*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
8. Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M., (2011). *Penologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš.
9. Krivični zakonik, *Sl. glasnik* RS, br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr., 72/09 i 111/09 i 121/12, 104/13, 108/14, 94/16.
10. Lazarević, D., (1974). *Kratkotrajne kazne zatvora*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
11. Peković, N., (2006). Alternativne krivične sankcije – praktični problemi, *Bilten sudske prakse Vrhovnog suda Srbije*, br. 2, 2006, str. 36-51.
12. Stevanović, Z., Igrački, J., (2013). Alternativne sankcije i probacijski sistem u Srbiji, *Pravna riječ*, 10 (37), str. 339-352.
13. Stojanović, Z., (1979). Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom sa aspekta predstojeće primene, *Pravni život*, 28 (10), str. 17-34.
14. Stojanović, Z., (1982). Zaštitni nadzor u KZ SR Srbije sa osvrtom na rešenje u KZ Republika i Pokrajina, *Pravni život* 31 (5-6), str. 710-724.

15. Stojanović, Z., (2007). *Krivično pravo–opšti deo*, Pravna knjiga, Beograd.
16. Stojanović, Z., (2012). *Komentar Krivičnog zakonika*, JP Službeni glasnik, Beograd.
17. Doležal, D., (2006). Voditelj zaštitnog nadzora uz uvjetnu osudu i rad za opće dobro na slobodi, Kriminologija i socijalna integracija, 14 (2), стр. 37-50.
18. Horvatić, Ž., (1978). Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom u novom jugoslovenskom krivičnom pravu, Naša zakonitost, Zagreb, 32 (16), стр. 29-39.
19. Milivojević, L., Tomašković, R., (2011). Sustav probacije u Republici Hrvatskoj i alternative kazni zatvora, Policijska sigurnost, 20 (1), стр. 47-58
20. Uzelac, S., (2002). Zaštitni nadzor – metodika socijalno-pedagoškog rada, Globus i ERF, Zagreb.

SUSPENDED SENTENCE WITH SUPERVISION IN CRIMINAL LEGISLATION OF SERBIA

Summary: Suspended sentence with supervision aims to have an increased impact on the perpetrator during the time of checking. Protective Supervision seeks to replace the main gripe of Franco-Belgian system of a suspended sentence, and that is the absence of any help convict during the checking period. A suspended sentence with protective supervision allows a certain form of treatment at liberty. If a suspended sentence, as a warning measure with a threat of punishment, is a special precautionary measure, which counts on the strengths and abilities of the perpetrator himself, that without help from the side, during the checking period, he leads a regular life, suspended sentence with protective supervision, with regard to its entire content, certainly is more than that. With its obligations and orders, which are imposed on the perpetrator, it also determines the scope of the engagement of the Commissioner for Protection Supervision. It represents a kind of treatment of prisoners at liberty and therefore represents a complete special preventive measure.

Key words: suspended sentences with protective supervision, pronouncing of suspended sentence, content of protective supervision, treatment at liberty

ЖЕЉКО ВОЈИНОВИЋ*
МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ
Економски факултет
Суботица

УДК 339.92:347.4/.5
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 28.09.2017
Страна: 389-401

ЗНАЧАЈ ИНСТИТУЦИЈЕ ОСИГУРАЊА НА ДОМАЋЕМ И МЕЂУНАРОДНОМ ТРЖИШТУ

Сажетак: Уз своју основну улогу, заштиту имовине и лица, осигурање има и изузетно значајну развојну улогу. Она проистиче из чињенице да се премије у осигурању плаћају унапред, а да се надокнаде измирују онако како настају осигурани случајеви. Добро је познато да нарочито квалитетна средства за улагање на новчаним тржиштима представља новац из фондова животних осигурања који има дугорочна својства (Жарковић, 1997: 163).

У овом раду предмет истраживања јесте укупан значај осигурања на финансијском тржишту у земљи и ван оквира државе. Институционалност коју осигурање у сваком појавном виду носи са собом јесте доказ његовог значаја за сваку државу. Из тог разлога циљ рада јесте да се објасни значај осигуравајуће делатности не само у његовој основној функцији заштите имовине него и шире у повезивању и све јачем међународном карактеру ове делатности.

Кључне речи: осигурање, институција, финансијско тржиште, значај

Увод

Прикупљена, привремено слободна средства ***улажу се у процес обнављања производње***, чиме се, често појединачно сразмерно малим износима премије прикупљеним од осигураника даје својство крупних новчаних средстава. Осигуравајућа друштва најпре продају полисе осигурања, стварајући новчане фондове од средстава која у том тренутку представљају вишак код бројних правних и физичких лица. Након тога, прикупљена средства преко новчаног тржишта усмеравају предузећима код којих је присутан мањак, односно потреба за новцем (Ђурак, 2004: 45). Развојна улога осигурања поготово је важна за земљу која оскудева у капиталу, као што је случај на нашим просторима.

Основна улога осигурања огледа се мање више у следећим дефиницијама. Начин заштите лица или предузећа од новчаног губитка насталог од штете или крађе на личној или пословној имовини (имовинско осигурање) или смрти,

* zeljko.vojinovic@ef.uns.ac.rs, 00 381 24 628030

односно повреде (животно осигурање и осигурање од незгоде) (Pass, Lowes and Davies, 2005: 260). Осигурање служи заштити од штетних последица одређених догађаја (Koch, 2013: 1). Новчана услуга заснована на јемству да ће се покрити ризици и у одређеним случајевима извршити новчана надокнада (Nickel und Fortmann, 2009: 53).

Сам механизам осигурања састоји се из има три саставна дела: привредни, правни и технички. Привредни вид се исказује циљем који се жели остварити – ту је реч о задацима осигурања: посредна и непосредна заштита осигураника, односно његове имовине као основна сврха, затим следе развојна, друштвена улога и друге. Правни вид подразумева уређење изузетно бројних правних односа који настају у осигурању, почевши од његовог закључивања па до исплате накнаде штете или осигуране своте, док је технички онај део који уређује одвијање осигурања посматраног као посебно устројство за процену тежине опасности, њихово изравнавање у простору и времену, прорачун премије, све то уз употребу најсавременијих статистичко-математичких и других метода (Жарковић, 2008: 2).

Осигуравајућа друштва без обзира на институционалност и значај који имају у друштву, могло би се рећи да су са карактеристикама монополског положаја што свакако није случај, изложена су свакодневном утицају тржишта. Та тржишна борба огледа се не само у броју осигураника, броју уговора које су направили или износу премије коју су наплатили него и у њиховим додатним пословима које обављају као што су инвестиционе активности. Располагање средствима али и управљањем улагањем тих средстава су озбиљан и велики посао. Један од битнијих фактора или можемо рећи снага друштва за осигурање у конкурентској борби на отвореном тржишту јесте политика улагања.

На пример, на дан 31. децембра 2011. године европски осигуравачи су у привреду, од тога убедљиво највише на новчано тржиште, имали уложених око 7.700 милијарди евра. Нешто више од четири петине овога износа потицало је из животних осигурања.[1]

Због посебности и изузетно великих новчаних могућности осигуравајуће делатности, готово све земље ***законским и пратећим прописима уређују, односно ограничавају улагање средстава осигурања*** (утврђују се постоци по облицима улагања, забране и ограничења за неке врсте улагања у иностранству, неопходност добијања дозвола за извесне облике улагања у иностранству и слично).

Разлике по земљама доста су, међутим, изражене. Тако, рецимо, британски прописи дозвољавају осигуравачима који се баве животним осигурањем да им целокупна улагања буду у деоницама. Насупрот томе, немачки осигуравачи имају далеко мању слободу – њима је дозвољено да у деоницама и другим високоризичним улагањима држе највише 35 посто уложених средстава која потичу од прихода из полиса животних осигурања. Стога они највећи део новца улажу у хартије од вредности са зајемченим приносом и у некретнине (Friend, 2009:591).

[1] Insurance Europe, http://www.insuranceeurope.eu, European Insurance – Key Facts, August 2012, p. 6.

Како је наглашено, осигуравачеве обавезе за накнаду штета и исплату осигураних износа увек настају са извесним временским помаком у поређењу са уплатом премија у осигуравајући фонд. Из тога разлога улагање у осигурање увек значи одгођену потрошњу. Ово је посебно истакнуто код животних осигурања где новчана средства не улазе брзо у потрошњу па не могу утицати на раст цена.

Средства из осигурања играју тако одређену улогу и у ***сузбијању прекомерног раста цена***. То посебан значај може имати у земљама у развоју где се, с једне стране, осигурање убрзано развија, док се, с друге стране, инфлација неретко јавља у озбиљнијој величини, с неповољним последицама по привредни процес и животни стандард (Бијелић, 2002: 27). Учинак утицаја осигурања на цене је утолико већи што је већи његов продор (учешће осигурања) у укупном домаћем производу.

Међународни значај осигурања

Подршка међународним привредним односима земље. Може се истаћи да су данас готово све земље развиле тржишта осигурања на којима обезбеђују покриће за већину ризика. Многе од њих, како развијене, тако и земље у развоју, усвојиле су мере развојне политике усмерене ка јачању домаћег осигуравајућег тржишта.

Међутим, ***осигурање, а поготово реосигурање, по својој природи упућени су на сарадњу са иностранством***. То проистиче из чињенице да се често ризик, осигуравач, осигураник, или власник осигуравајућег друштва налазе у различитим земљама. Стога део новца или целокупан износ везан за одређени осигуравајући или реосигуравајући посао прелази државну границу (Diacon and Carter, 1996).

Међународна обележја осигурања које прати прекогранично кретање робе одавно је позната појава. У овом смислу осигурање је важно као привредно обезбеђење код поморског и другог превоза робе (Павић, 2005: 82), те одобравања извозних кредита. Уз то, оно поправља платнобилансни положај приливом средстава из пословница које осигуравачи имају у иностранству (Bennett, 1989: 93).

Полазећи од важности средстава из осигурања, развијене земље су у време протекционизма (обимног спровођења заштитних мера) тежиле да их, по сваку цену, што више усмере у своју земљу. Њихов прилив од полиса продатих у иностранству чини својеврстан невидљиви извоз, увећавајући платнобилансну активу земље. И данас је, у измењеним околностима ублажавања ограничења и глобализације светске привреде, у интересу сваке земље да прода своју робу с властитим осигурањем, а да купи инострани производ без осигурања како би обезбедила покриће робе у увозу својим осигуравачима.

Занимљиво је истаћи случај Велике Британије где је делатност осигурања снажан извозник – у 2011. години готово 30 одсто премијског приходаос-

тварено је из иностранства,од чега је на послове животних осигурања отпадао највећи део46 милијарди фунти (Association of British Insurers, 2012: 5).

Развој великих међународних предузећа и њихових послова којима је прекривен цели свет подстакао је тражњу за одговарајућим осигуравајућим покрићем. Стално растући број и тежина ризика који прате иностране послове одређују све сложеније видове заштите коју обезбеђује осигурање (Outreville, 1998: 41).

Нарочито је реосигурање делатност усмерена на пословање са иностранством. Установа реосигурања се примењује када осигуравач није у стању да због ограничених новчаних способности самостално преузме неки велики ризик (на пример: рафинерију нафте, прекоокеански брод, осигурање авијације и друго), па га онда дели на осигураваче другог реда, односно реосигураваче у земљи и иностранству. С обзиром на растућу тежину ризика у привреди и код становништва, реосигурање задобија све већи значај на светском тржишту осигурања.

Осигуравајуће друштво и земља из које оно потиче се по основу ***пасивног реосигурања*** у иностранству, обезбеђењем покрића за вишкове домаћих ризика, суочава с девизним одливом плаћањем премија страним реосигуравачима. Насупрот томе, из послова ***активног реосигурања***, којим се преузимају делови опасности од иностраних осигуравача, притиче премија као активна платнобилансна ставка.

У случају штета, стање је обрнуто: из пасивног реосигурања наплаћују се одштете из иностранства, што повољно делује на платни биланс, док се из активног реосигурања штете плаћају, што значи одлив средстава (Тасић, 1994).

С почетком двадесет првог века улога осигурања и реосигурања у повезивању домаћих и светских привредних токова постаје све значајнија. То, у првом реду, проистиче из све обимнијег укључивања држава с наших простора у шира привредна кретања и међународне трговинске и новчане установе.

Осигурање у оквиру државних граница

Потпора друштвеном благостању. Осигурање пружа изузетно значајну подршку укупном благостању у друштву. Што је ова делатност развијенија, мање су обавезе државе (рецимо, њених фондова социјалног осигурања према становништву). Из тога разлога свака добро уређена држава тежи да у што већем обиму подстакне привредну заштиту коју пружа осигурање како би смањила притисак на сопствене фондове. Држава чак може у извесним случајевима и сносити део премије или давати пореске олакшице уговарачима осигурања. Такве примере срећемо у добровољном пензијском осигуран (Свет осигурања, 2013:1-2/7) или пак осигурању пољопривреде (Богдановић, 2009: 77

Привредно и правно срећене државе не пружају помоћ, или то чине у сразмерно малом обиму код штета насталих услед опасности које се редовно

покривају тржишним осигурањем. С друге стране, држава би требало да помогне код штета које се осигуравајућом заштитом нису могле обухватити. Због тога савремена држава разним мерама подстиче развој осигурања људи и њихове имовине преносећи на ову делатност све већи део терета испољавања најразличитијих ризика.

Непосредни утицај и допринос установе осигурања унапређењу услова живота и рада испуњава се свакодневно кроз новчане надокнаде насталих штета, односно исплате осигураних свота у свим гранама осигурања. Стога је даљи развој ове делатности један од важних чинилаца привредне безбедности и пуног обезбеђења друштвене заједнице.

Присуство друштвеног чиниоца ***посебно се може уочити у осигурању лица*** – код осигурања живота, добровољног пензијског и здравственог осигурања, те осигурања од незгоде. Овим гранама осигурања води се брига не само за садашњост, већ и будућност становништва када се може десити да им средства за живот буду најпотребнија. Установа осигурања стара се на тај начин о друштвеним потребама грађана упоредо са државом која спроводи обавезно пензијско, здравствено и инвалидско осигурање.

На овом месту је занимљиво изнети податак да је швајцарска држава 1971. године измиривала готово 40 одсто трошкова здравства, да би у савремено доба њен удео био снижен на 28 одсто. Две трећине ових издатака (66 одсто) терете појединце, а 6 одсто предузећа. Највећи део трошкова здравства који не иду на државни рачун плаћа се преко осигурања (Schlatter, 2006: 13).

Животно осигурање има обележја наменске штедње и подршке стандарду када су могућности за привређивање и зарађивање мање због старости, онемоћалости или неспособности за рад. Стога се према средствима из ове области осигуравачевог пословања посебно поступа, уз уређење законским и пратећим прописима.

Повољан утицај на друштвено благостање запажа се ***и код имовинских осигурања***. Рецимо, код обавезног осигурања од ауто-одговорности штити се интерес везан за човека и имовину, посебно угрожен у савременим условима наглог развоја технике, саобраћаја и нараслих опасности које из тога проистичу. Слично је код општег осигурања од одговорности, где се правичном и брзом надокнадом обезбеђују оштећена трећа лица, што је, очигледно, у пуном друштвеном интересу.

Успостављање безбедности и поверења. Бројни су случајеви у којима појединац може обезбедити осигуравајућу заштиту. Осигурање покрива и најтеже губитке као што су смрт или трајни губитак радних способности уговарача осигурања – осигураника или чланова његове породице. Користећи ове могућности човек више не мора да се препусти стихији посматрајући како пожар, поплава, крађа и друге недаће бесповратно уништавају његову имовину или односе људске животе. Тиме се исказује чин разумног појединца који са високим степеном одговорности води привредне послове, али и испуњава моралну дужност као човек свестан одговорности. Савремени човек данас је приморан, на пример, да се креће у саобраћају, да користи различите техничке справе при

обављању своје делатности или у слободно време. Из тих радњи може доћи, упркос највећој пажњи, до штета неком лицу или имовини. Бројне могућности за осигурање ослобађају човека од страха за последице радњи, како према себи тако и према свима осталима (Шулејић, 2005: 12).

Осигурање потпомаже остварење пословних подухвата. Познато је, на пример, да ниједан разуман индустријалац неће размишљати о улагању великих свота новца у изградњу новог погона без одговарајућег јемства или обезбеђења. Уколико није уговорено осигурање, једно од тих јемстава може бити у облику резервног фонда, како нека штета не би проузроковала новчани слом предузећа. Осигурање психолошким дејством, будући да преузима ризике, омогућава ослобађање ових залиха за даље улагање, чиме се унапређују индустрија, трговина и друге гране и подстиче привредни развитак (Swiss Re, Sigma 3, 2010: 5).

Овај чинилац се очигледно не сме потценити ни код случајева где су у питању мањи новчани износи. За појединца је, рецимо, изузетно важно да зна да ће животним осигурањем обезбедити наследнике у случају преране смрти. Ради се о чиниоцу којег је очигледно тешко бројчано проценити, али су његове предности и те како извесне.

Пословни свет има очигледну корист од поверења, односно смањења неизвесности које му осигурање пружа. Да нема осигуравајуће заштите, многи пословни подухвати никада не би били ни започети, пошто би њихови покретачи тешко ризиковали новчани неуспех због, на пример, могућности избијања пожара и прекида рада (Diacon and Carter, 1996: 14).

Ограничења осигурања

Без обзира на неспорни привредни и друштвени значај, осигуравајућа делатност има такође своје домете, односно ограничења. Она не може баш у сваком случају задовољити потребе за заштитом од најразличитијих опасности. У наставку написа биће изложена најважнија ограничења осигурања (Hansell, 1999: 15. Berliner, 1982: 13-22. Dickson, 1984: 7).

Мора постојати осигурљиви интерес. Ово је једно од основних начела у осигурању. Осигурљиви интерес представља корист признату одређеним правилима, првенствено законом, која се може покрити осигурањем.

У *имовинском осигурању* осигурљиви интерес може имати само лице које у случају настанка штетног догађаја трпи материјални губитак. Интерес постоји на ствари, али и на потраживању, очувању неких права, очувању извора дохотка и слично. Право на накнаду штете могу имати једино лица која би у тренутку настанка штете имала материјалну корист од њеног неостварења. Појединац не може закључити уговор о осигурању од штета на туђој имовини на којој се, ни непосредно ни посредно, никакав његов интерес не угрожава (Жарковић, 2013: 346).

Као облици осигурљивог интереса могу се навести власништво, стварна права на осигураном предмету (рецимо заложно право), разна потраживања из

облигацијских односа према осигураном предмету, премија осигурања као чинилац купопродајне цене, очекивани добитак, возарина или материјална одговорност.

У *осигурању лица* под осигурљивим интересом се подразумева интерес уговарача осигурања да обезбеди себе лично или неко треће лице од незгоде, болести, смрти и других опасности. Вредност осигурљивог интереса овде се утврђује споразумно при склапању уговора и обавезно се наводи у полиси осигурања (Павић, 2004: 47).

Осигурање је ограничено на новчану вредност. Оно обухвата настанак такве штете која је мерљива у новчаним јединицама. Било која лична, пристрасна вредност не може бити надокнађена. Стога је поље осигурања ограничено на стварну вредност одређеног предмета или на тачно утврђене новчане последице неког догађаја.

У имовинским осигурањима ово се углавном лако одређује јер новчана надокнада одговара насталој штети. Извесно одступање представљају осигурања на уговорену вредност којима се пре обезбеђује износ за који осигураник сматра да имовина вреди, него стварна, одистинска вредност у случају штете или губитка. Потешкоћу може представљати и утрђивање новчане вредности неких предмета као што су ретка уметничка дела непознате тржишне вредности где је неопходан договор уговорних страна (Diacon and Carter,1996: 8).

Код већег дела осигурања лица питање новчане вредности другачије се поставља, јер није једноставно одредити колика је вредност, рецимо, бола за изгубљеним чланом породице или страха од претрпљене незгоде. Ипак, пракса показује да се овде унапред, пре наступања штетног догађаја, одређује висина накнаде из осигурања која се сматра примереном и правичном за обе уговорне стране.

Ризици се морају понављати. Опасност која се остварује као издвојен, појединачни догађај нема особину понављања и, самим тим, не задовољава основну претпоставку за устројење привредне заштите путем осигурања. За такав ризик нема ни привредне потребе ни техничких могућности за расподелу штете на чланове заједнице ризика – осигуранике. Као пример може се навести угроженост од пада метеорита на земљу, што се дешава једном у стотину или више година.

Понављање ризика омогућава статистичко праћење његове учесталости и штетних последица ради спознаје одређених законитости. Мање-више устаљено јављање одређене опасности омогућава предвиђање будућих догађаја, те величине очекиваних штета, што служи као основица за предрачун средстава потребних за исплату будућих одштета, из чега проистиче рачунска висина премијске стопе.

Ризици морају бити истоврсни. Неопходно је да опасности у техничкој заједници буду подједнаке или истоврсне (Рубин, 2008, 246). Због тога се заједнице осигураника и стварају – ради заштите од ризика једнаких или сличних по својим обележјима и величини. Када се овакви ризици остваре у једнаким

или сличним околностима, производе једнаке или сличне и последице, па је актуару олакшан прорачун премије осигурања.

Супротно од истоврсних ризика стоје разнородни ризици. Они нису ни по обиму ни по квалитету ни приближно једнаких величина које би омогућиле просторно и временско изједначавање. Уколико се уопште узму у осигурање, у властитом портфељу задржава се само онај део опасности који одговара обиму и квалитету осталих истоврсних ризика у заједници. Део који прелази сопствене могућности уступа се другим осигуравачима (саосигурање) или, још чешће, реосигуравачима (реосигурање).

Неопходно је постојање великог броја истих или сличних осигураних ризика. Један од најважнијих захтева са осигуравачевог становишта јесте да се вероватна штета може унапред проценити. То значи да број предмета осигурања мора бити довољно велик и да они морају бити довољно слични како би се применио закон великих бројева. Уколико би се десило да је обухваћено само неколико објеката, осигуравач би се нашао у истој неизвесности по питању дешавања ризика као и осигураник (Trieschmann and Gustavson, 1998: 133).

Ако би се, дакле, осигуравајући фонд попуњавао од сразмерно малог броја чланова заједнице, њихови доприноси – премије осигурања били би толико велики да би били потпуно неприхватљиви. На пример, у каско-осигурању моторних возила појединачне штете износе и по неколико стотина хиљада динара (неколико хиљада евра), па и више. Уколико би се фонд осигурања намиривао из уплата од само стотинак корисника аутомобила, јасно је како би њихове појединачне уплате у фонд морале бити толико високе да он, заправо не би ни могао постојати.

Мора бити омогућено израчунавање степена опасности од наступања штете. Из тога разлога за већину ризика се каже да имају *математичку вредност*, што значи да пажљиво испитивање протеклих догађаја и примена статистике обезбеђују разумно предвиђање вероватноће настанка и обима штетног догађаја. Ово се налази у позадини целокупног осигурања, па тамо где мера вероватноће не може да се израчуна, неће бити ни осигуравајуће заштите.

Примери где ризици због немогућности израчунавања степена опасности од настанка штете неће моћи бити обухваћени осигурањем јесу: губици произвођача одеће због промене моде или губици привредника због пословних потеза тржишних такмаца. Насупрот томе, осигурање живота је грана која има најбољу статистичку подлогу, па, самим тим, највишу математичку вредност.

Штете не смеју бити превелике. Врло велике опасности, попут потонућа прекоокеанског брода, пада двоспратног авиона или земљотреса могу се осигурати. Међутим, неки ризици су толико велики да последице њиховог остварења не би могли покрити осигуравајући фондови засновани на тржишним начелима. Рецимо, опасности од бројних људских жртава и великих материјалних разарања као последица рата и примене савремених борбених средстава су огромне па би их тешко могли осигурати чак и државни фондови најразвијенијих земаља. Стога се, уз извесне изузетке, ратни и извесни политички ризици не покривају уговорима о осигурању.

Штете не смеју бити премале. Ситне штете нису занимљиве за осигураваче због великих општих трошкова који их прате и који могу премашити њихов износ. Стога би премија за овакве осигуране случајеве била несразмерно велика, што би одбијало могуће странке. Зато је уведена установа осигураниковог самопридржаја, то јест франшизе као дела штете (израженог у одређеном новчаном износу или постотком) који сноси он сам.

И поред тога што се применом самопридржаја одступа од начела пуног обештећења путем осигурања, ова установа је у савременом пословању уобичајена. Сврха је да осигураник учини све што је у његовој моћи да до штете не дође или да буде што мања. Наравно, сам износ „премале" штете зависи од вредности осигуране имовине у одређеном случају. Из тог разлога се може уопштено рећи како осигурање неће имати смисла све док могући губитак не проузрокује осетне привредне последице по осигураника.

Штете морају у великој мери бити неочекиване. У случајевима где је вероватноћа наступања штете толико висока да се готово може сматрати извесном, осигурање у тржишном смислу није могуће. Због тога се, рецимо, тешко може обезбедити заштита од крађа у продавницама која је уобичајена појава. Такође, у осигурању лица по правилу је немогуће уговорити осигурање живота за особу са, на пример, озбиљним срчаним сметњама. Једна од претпоставки рада осигуравајућег фонда подразумева да су штете ретке и неочекиване, тако да се намирују из сразмерно малих доприноса уплатилаца у фонд – осигураника.

Као и од осталих правила, и овде постоје изузеци. Тако је осигурање живота особено јер је смрт догађај који се може очекивати код сваког осигураног лица. Међутим, време када ће се то десити је неизвесно па овај чинилац омогућава пуно дејство осигурања.

Неочекиваност штета, дакле, постоји у два вида – у многим случајевима се не зна да ли ће уопште доћи до њеног настанка, то је *безусловна неочекиваност*; негде, као код случаја смрти, извесно је да ће наступити али се не зна кад – овде је реч о *условној неочекиваности*. Објашњење неизвесности настанка штете корисно је, јер објашњава због чега се осигурање уопште купује (Dorfman, 1998: 8).

Може се, међутим, десити да је неки ризик у потпуности неизвестан и да се штета може сматрати потпуно неочекиваном, па да опет буде неосигурљив уколико је, на пример, премија за његово покриће прениска. Значи да ни безусловна неочекиваност ризика није јемство за његову осигурљивост. С друге стране, може се осигуравати од штета за које се зна да ће настати, па чак и кад ће се остварити, уколико се висина штете не зна. Тада је неочекиван само износ штете.

Штете морају бити случајне. Оне се морају дешавати по закону великих бројева и теорији вероватноће, обично више пута у неправилним размацима. Штете које осигураник намерно изазове не могу се осигуравати. Наравно, намерни поступци других, као што су крађа, оштећење имовине или изазивање телесне повреде обухватају се осигурањем, уз услов да су са осигураниковог становишта случајни.

Осигурање живота је и овде изузетак. Самоубиство, које је по себи намерне природе, покривено је већином полиса. Али, постоји ограничење да се оно искључује у првих годину или две након ступања уговора на снагу. Сврха ове одредбе је одвраћање од закључења уговора оних лица која намеравају да се убију, док се, истовремено, исплаћује уговорени износ корисницима осигурања ако код уговарача после неколико година дође до поремећаја који би проузроковали тај чин.

Законска ограничења. Представљају непристрасно мерило осигурљивости, независно од било какве и било чије личне процене. Пре неколико векова неке врсте осигурања (рецимо, осигурање живота) сматране су незаконским јер је владало мишљење да представљају игру на срећу, односно коцку. Иста опасност може негде бити дозвољена, другде законом забрањена. На пример, у неким земљама осигурање од отмице и плаћања откупа је забрањено, док се у другим редовно спроводи.

У граничним случајевима може доћи до тешкоћа приликом тумачења законских прописа. Међутим, чим суд донесе одлуку у неком од таквих случајева, непристрасност се у процени осигурљивости поново успоставља. Наредна опаска која би се овде могла дати, јесте да понекад постоје случајеви када један осигуравач заобилази законска ограничења и ипак покрива ризик, док други осигуравач такву могућност и не познаје. Тада би ризик за првог био субјективно прихватљив у осигурање, за разлику од другог. Уколико, пак, пођемо од претпоставке да сваком осигуравачу стоје на располагању добро упућени правни саветници, опет се враћамо на исправност полазног става о непристрасности овог мерила.

Ваљаност за осигурање. Осигурање мора бити у складу са јавним поретком, моралом и друштвеним схватањима. Захтев за оваквом исправношћу ризика се током година показао веома променљивим. Рецимо, некада је сматрано неисправним да се појединац осигура од законске одговорности за штете нанете трећим лицима и туђој имовини. Могућност накнаде изгубљеног добитка од последица пожара такође је сматрана неприхватљивом. Данас су ова подручја важан извор премијског прихода многим осигуравачима.

Наравно, и даље су бројне опасности које се не могу осигурати, јер нису подобне зато што противрече јавном мњењу. Од осигуравајуће делатности се не може очекивати да пружи допринос заштити људи који се баве радњама као што су тероризам, шпекулативни послови, крађа и слично. На ово ограничење деловања осигурања такође утичу законске одредбе, о чему је било речи.

Негде је и вера важан чинилац ваљаности за осигурање. Процењује се да око 50 милиона европских муслимана не користи услуге месних осигуравача. Наиме, рад с њима скоро изједначавају с грехом, јер велика већина европских осигуравајућих друштава не послује у складу са исламским правом (Khrennikova , 2007: 35). Шта више, утицај вере овде је толики да се развила установа под називом „исламско осигурање" које се примењује у бројним азијским и афричким земљама (Jaffer, 2007: 2) и које има своја посебна правила и начин рада (Wagner, 2011: 646).

Закључак

Основне функције осигурања јесу заштита имовине и лица, социјална и финансијска функција. Испуњавајући своју мисију осигурање има сталан задатак праћења и управљања ризиком било да се ради о ризику који преузима или сопственим ризицима са којима се осигуравајућа друштва суочавају у свом пословању.

У свом основном значењу ризик је опасност од настанка привредно или друштвено штетног догађаја који подразумева осигуравачеву обавезу да надокнади штету, односно исплати осигурану суму у складу са условима осигурања. У највећем броју случајева привредна штетност присутнија је код неживотних а друштвена код животних осигурања, премда границу између ове две врсте штетности није увек једноставно повући. У привредној теорији појам ризика обухвата две равни: вероватноћу наступања и тежину последица неког догађаја (Zweifel und Eisen,2012: 31). Под ризиком се често подразумева и сам догађај који ће својим наступањем изазвати штету: пожар, поплава, крађа, експлозија, судар и многи други. На овом месту је важно истаћи да је, када се ризик оствари, тада већ реч о одређеном осигураном случају (Војиновић, Жарковић, 2016: 26). Имајући у виду основне функције осигурања и његову мисију и визију, као сврхе институционалног устројства осигуравајуће делатности, неопходно је истаћи и његов шири допринос како међународног карактера тако и веома значајан допринос друштвено економским приликама једне државе.

Акумулација средстава у осгиуравајућим фондовима даје велику моћ у контролисању финансијског тржишта, у погледу раста цена на мало, остваривању стабилне економије раста и сталне подршке развоју привреде. Поред тога у међународним економским односима, посебно развијене земље, имају много већи утицај и политичку моћ. Развијеност делатности осигурања потпомаже и извозу једне земље, њеном бољем конкурентском положају без обзира да ли се јавља као инвеститор или земља у коју се инвестира.

Све изнето указује на чињеницу да је осигурање једна од најбитнијих делатности, са елементима институционализације и значајног управљања од стране државе као и инструмент финансијске контроле и сигурности. Међутим по својој основној функцији и механизму прикупљања средстава оно има и ограничења која су добрим делом приказана у овом раду.

Литература:

1. Association of British Insurers, http://www.abi.org.uk, UK Insurance Key Facts, September 2012,
2. Bennett, C., *Economics for Insurance*, Witherby, London, 1989,
3. Berliner, B., *Die Grenzen der Versicherbarkeit von Risiken*, Schweizer Rück, Zürich, 1982,

4. Bijelić, M., *Osiguranje i reosiguranje*, Tectus, Zagreb, 2002,
5. Bogdanović, L., *Osiguranje useva i plodova*, Savetovanje imovinska osiguranja, Privredna komora Srbije, Zlatibor, 2009,
6. Ćurak, M., Financijsko posredništvo osiguravajućih društava, *Svijet osiguranja*, 4, 2004,
7. Diacon, S. and Carter, R., Success in insurance (Third edition), John Murray, London, 1996,
8. Diacon, S. and Carter, R., *Success in insurance* (third edition), John Murray, London, 1996,
9. Dickson, G., *Introduction to insurance*, CII Tuition Service, London, 1984,
10. Dorfman, M., *Introduction to Risk Management and Insurance* (Sixth Edition), Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, 1998,
11. Friend, S., *Weiter auf die Ertragschancen von Aktien setzen*, Zeitschrift für Versicherungswesen, 18, 2009,
12. Hansell, S., *Introduction to insurance* (Second edition), LLP, London, 1999,
13. Insurance Europe, http://www.insuranceeurope.eu, European Insurance – Key Facts, August 2012,
14. Jaffer, S. (Editor), Islamic insurance: Trends, Opportunities and the Future of Takaful, *Euromoney Books*, Biggleswade, 2007,
15. Khrennikova, D., Keeping Genies in Their Bottles, *The Insurer*, April-May 2007,
16. Koch, P., Versicherungswirtschaft: ein einführender Überblick (7. Auflage), *Verlag Versicherungswirtschaft*, Karlsruhe, 2013,
17. Nickel, F. und Fortmann, M., *Wörterbuch der Versicherung* – Dictionary of Insurance Terms, Englisch-Deutsch (3. Auflage), Verlag Versicherungswirtschaft, Karlsruhe, 2009,
18. Outreville, J., *Theory and Practice of Insurance*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1998,
19. Pass, C., Lowes, B. and Davies, L., *Collins dictionary of Economics*, (fourth edition), HarperCollins Publishers, Glasgow, 2005,
20. Pavić, D., Osigurljiv interes, *Svijet osiguranja*, 6, 2004,
21. Pavić, D., Uloga i značaj osiguranja u poslovnim transakcijama (prikaz knjige), *Svijet osiguranja*, 1, 2005,
22. Rubin, H., *Dictionary of Insurance Terms* (Fifth Edition), Barron's, Hauppauge, 2008,
23. Schlatter, R., *Der teure Luxus hat System*, Bulletin, 2, 2006,
24. Šulejić, P.,*Pravo osiguranja* (peto, izmenjeno i dopunjeno izdanje), Dosije, Beograd, 2005,
25. *Svet osiguranja*, Povećan neoporezivi iznos, 1-2, 2013,
26. Swiss Re, *Herausforderungen in der Versicherungsregulierung*, Sigma, 3, 2010,
27. Tasić, A., *Zbirka rasprava i članaka iz osiguranja*, Pigmalion, Novi Sad, 1994,
28. Trieschmann, J. and Gustavson, S., *Risk Management and Insurance* (10th edition), South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio, 1998,
29. Vojinović, Ž., Žarković, N., *Osiguranje*, Ekonomski fakultet Subotica, 2016,
30. Wagner F., (Hrsg.), *Gabler Versicherungslexikon*, Gabler, Wiesbaden, 2011,
31. Žarković, N., Uloga finansijskih tržišta u transferu rizika osiguranja, *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 2, 1997,
32. Žarković, N.,*Pojmovnik osiguranja*, „Skonto", Novi Sad, 2013,
33. Zweifel, P., Eisen, R., *Insurance Economics*, Verlag Versicherungswirtschaft, Karlsruhe, 2012,

THE IMPORTANCE OF INSURANCE INSTITUTIONS ON THE DOMESTIC AND INTERNATIONAL MARKET

Summary: In addition to its essential role, the protection of property and persons, insurance has a significant and extraordinary development role. It stems from the fact that insurance premiums are paid in advance, and that the compensation paid as result the insured cases. It is well known that especially high-quality funds for investment in financial markets represents money from life insurance funds that has dugoročnasvojstva in this paper, the subject of the research is the total of the importance of insurance on financial market in the country and outside the framework of the State.

The Institucionality of insurance in each the phenomenal mind carries with him is proof of its importance for each country. For this reason, the aim of this paper is to explain the importance of the insurance industry, not only in its basic function the protection of property but also wider in linking and all the stronger international character of these activities.

Key words: insurance, financial institutions, the market, importance of

МИЛОШ В. МАРКОВИЋ*
Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад
ВАЊА М. ЋУПИНА
Правосудна академија
Београд

УДК 342.7:347.61/.64
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 27.09.2017
Страна: 403-418

КРИВИЧНОПРАВНА И ГРАЂАНСКОПРАВНА ЗАШТИТА ОД НАСИЉА У ПОРОДИЦИ

Сажетак: Тема овог рада је кривично дело насиље у породици које је у наше кривично законодавство уведено као самостално кривично дело Изменама и допунама Кривичног закона 09.03.2002. године. Данас је ово кривично дело регулисано одредбом члана 194 Кривичног законика. Реч је о кривичном делу које је последњих година, нажалост, све заступљеније у судској пракси. Наиме, економска, политичка криза, социјални проблеми, незапосленост, општи пад моралних вредности само су неки од фактора који доводе до поремећаја односа унутар породице и појаве насиља у породици.

На почетку рада указано је на појам и значај који породица има у нашем друштву. Затим смо се бавили кривичноправном заштитом од насиља у породици која подразумева појам, облике кривичног дела насиље у породици, казне које су прописане за ово дело, затим неке дилеме које су заступљене у судској пракси у вези са овим кривичним делом. Потом је дат сумарни приказ најважнијих законских решења којима се обезбеђује и друга димензија заштите од насиља у породици – грађанскоправна заштита. На крају рада указано је на нека најзначајнија решења која су предвиђена Законом о спречавању насиља у породици.

Кључне речи: породица, кривично дело, насиље у породици, кривичноправна заштита, грађанскоправна заштита

Породица

Породица спада у најстарије и највиталније друштвене институције која је успела да преброди све досадашње социјалне и природне катаклизме и да опстане као најпогоднији миље рађања и подизања деце. Под породицом се подразумева заједница ужег или ширег круга лица међусобно везаних многобројним везама, а пре свега заједницом живота и сродством, између којих постоје одређена права и обавезе предвиђене правом, моралом, обичајем или религијом и која представља историјски променљиву категорију.

* markovic@pravni-fakultet.info

Породица ipsofacto јесте елементарна друштвена заједница. Од стабилности породице зависи и стабилност друштва у целини, јер је породица један од најважнијих стубова друштвеног система. Давно је речено „каква породица такво и друштво (држава)“[1]

Општа декларација о правима човека УН из 1948. године, прописује у члану 16 став 3 да је породица природна и основна ћелија друштва и да као таква има право на заштиту друштва и државе.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима у члану 23 став 1 прописује да је породица природни и основни део друштва и да има право на заштиту друштва и државе.

О томе колики значај има породица за наше друштво сведочи и члан 66 Устава Републике Србије који у ставу 1 прописује да породица ужива посебну заштиту, у складу са законом.[2] Такође, у уводним одредбама Породичног закона, у члану 2 прописано је да породица ужива посебну заштиту државе, као и да свако има право на поштовање свог породичног живота. Надаље, Породични закон чланом 10 забрањује насиље у породици и прописује да свако има, у складу са законом, право на заштиту од насиља у породици.[3]

Породица има репродуктивну, економску, васпитно-образовну, заштитну и најзначајнију психолошко-емотивну функцију.[4]

Разлози због којих долази до поремећаја односа унутар породице су економска и политичка криза друштва, измена вредносног система праћеног општим падом морала, социјални проблеми, корупција и неприлагођеност новим друштвено политичким, економским и својинским условима. Наиме, све је већи број породица које не могу да задовоље ни минимум својих економско егзистенцијалних потреба, због чега долази до поремећаја брачних и породичних односа који се, нажалост, најчешће завршавају случајевима насиља или злоставе неког од чланова породице.[5] Тако, наведене промене у свакодневном животу утичу на стварање фактора који доприносе појави свих облика насиља у породици-првенствено насиља над женама, насиља над децом и старима, али и насиља над мушкарцима.[6]

Насиље у породици се сматра једним од најтежих облика кршења људских права. Феминистичка истраживања указују на то да је свака трећа жена у свету током живота била изложена неком од облика злостављања. У неким примитивним срединама и подручјима традиционалног наслеђа насиље мушкараца над женом у породици сматра се делом културе, чак нормалним односом. Насилници у породици су лица свих друштвених слојева, образовања и

---

[1] Олга Цвејић-Јанчић: *„Породично право“, књига 1-Брачно право, четврто измењено издање,* Нови Сад, 2001, стр. 49

[2] *Устав Републике Србије*, Сл. гласник РС број 98/2006

[3] *Породични закон Републике Србије*, Сл. гласник РС број 18/2005, 72/2011-др. закон и 6/2015)

[4] Олга Цвејић-Јанчић, op. cit., стр. 53

[5] Јасмина Киурски, Невенка Важић и Ђорђије Вуковић: *„Сексуално и родно засновано насиље“, кривично-правна заштита,* Правосудна академија, Београд, 2011, стр. 46

[6] Весна Николић-Ристановић: *„Кривично дело насиља у породици у друштвеном контексту и правном систему Србије и Црне Горе“,* Темида, Београд, број 2/2003, стр. 6

социјалног статуса.[7] У психолошком смислу насилник у породици је делинквент по тенденцији или делинквент из страсти.[8]

Имајући у виду значај који породица као институација заузима у нашем правном систему и друштву, заштиту јој пружају како норме грађанског, тако и кривичног права. Управо због паралелне заштите коју породици пружају ове две гране права у овом раду ће бити речи како о кривичноправној, тако и о грађанскоправној заштити од породичног насиља, с тим да ће део о кривичноправној заштити од насиља у породици бити пропраћен и примерима из судске праксе.

Кривичноправна заштита од насиља у породици

Кривично право у неким случајевима мора да се умеша и санкционише извесне поремећаје или удаљавања од понашања која су општеусвојена.[9] Наиме, у случајевима где су одређена понашања брачних другова и чланова породице попримила карактер друштвено опасних дела, којима се угрожава вршење друштвених функција породице, кривична репресија је нужна.[10]

Кривична дела против брака и породице предвиђена су у глави XIX Кривичног законика.[11] У овом раду биће речи искључиво о кривичном делу насиља у породици који је прописан чланом 194 Кривичног законика Републике Србије. Кривично дело насиље у породици први пут је уведено у наше законодавство као посебно кривично дело изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије, које су објављене у Службеном гласнику РС број 10/02 од 01.03.2002. године. Ово кривично дело било је регулисано чланом 118а Кривичног закона Републике Србије, који је био у примени све до ступања на снагу Кривичног законика, односно до 01.01.2006. године.

Предвиђањем кривичног дела насиља у породици као самосталног кривичног дела, те предвиђањем кривичног гоњења по службеној дужности за ово дело, држава је послала јасну поруку да насиље у породици није приватна ствар већ озбиљно кривично дело и да на њега треба реаговати у складу са

---

[7] Мило Бошковић и Милош Марковић: *„Криминологија са елементима виктимологије“,* Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, 2015, стр. 166

[8] Реч је о личности коју у социјалном понашању и у обичном животу не можемо лако препознати, јер се ничим посебно не истиче. Они насиље врше у таквим условима и амбијенту у коме их нико не може видети. Насилник тражи жртву како би се над истом изживљавао. При том, он манипулише страховима и зависношћу жртве, све дотле док жртва не искаже стварни и јавни отпор насилнику: Мило Бошковић: *„Породични фактори криминалитета и породично насиље“,* Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, број 3/2010, стр. 136

[9] Зоран Стојановић и Обрад Перић: *„Кривично право-посебни део“, једанаесто издање,* Београд, 2006, стр. 117

[10] Јасмина Киурски: *„Насиље у породици“,* Темида, Београд, број 2/2003, стр. 39

[11] У ову групу кривичних дела спадају: двобрачност (члан 187), ванбрачна заједница са малолетником (члан 190), одузимање малолетног лица (члан 191), промена породичног стања (члан 192), запуштање и злостављање малолетног лица (члан 193), насиље у породици (члан 194), недавање издржавања (члан 195), кршење породичних обавеза (члан 196) и родоскрвњење (члан 197).

тиме,[12] те да се ради о непожељној и озбиљној друштвеној појави и социјалној патологији.[13]

Актуелни Кривични Законик чланом 194 прописује да кривично дело насиље у породици има основни облик, три квалификована облика и један посебан облик.

Основни облик постоји када се применом насиља, претњом да ће се напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице.[14] За основни облик кривичног дела насиља у породици прописана је казна затвора у трајању од 3 месеца до 3 године.[15]

Насиље неспорно није „идеалан" кривичноправни појам, имајући у виду да кривично право традиционално радије барата изразима као што су „сила" и „претња", односно одређени облици принуде и сл. Насиље је у основи више криминолошки појам, а у оквиру те науке се често говори и о неким типичним формама насиља, као што су: физичко, емоционално, сексуално чак економско итд.[16]

Тако професори Бошковић и Марковић у уџбенику из Криминологије разликују следеће врсте породичног насиља: физичко (ударање, премлаћивање, дављење, мучење, убиство итд.), сексуално (свака сексуална активност без пристанка), вербално (вређање, псовање, понижавање и омаловажавање), психолошко (претње, уцене и застрашивање, изругивање, приговори, јавни напад), економско (ускраћивање права на располагање новцем и материјалним средствима, неједнака контрола над приступом заједничким ресурсима), структурално насиље (немогућност остварења основних права узрокованих разликама у моћи које промовишу и легитимишу једнакост, ограничавање контаката и слободе кретања), те духовно насиље (исмевање или ограничавање културолошких или религијских уверења), коришћење других облика позиције моћи и статуса у породици.[17]

Радња извршења кривичног дела насиља у породици састоји се у примени насиља, употреби квалификоване претње, у дрском или безобзирном понашању. У уобичајеном смислу насиље означава примену бруталне силе коју неко лице примењује према другом лицу и може да се испољава преко низа агресивних поступака.[18] Под силом се подразумева пре свега употреба фи-

---

[12] Весна Николић-Ристановић, op. cit., стр. 5

[13] Љубица Кнежевић-Томашев: *„Кривичноправна заштита од насиља у породици са посебним освртом на малолетне учиниоце кривичних дела из члана 194 КЗ и малолетне жртве"*, Билтен Врховног суда Србије, број 1/2009, Београд, 2009, стр. 134

[14] Зоран Стојановић: *„Коментар Кривичног законика", четврто измењено и допуњено издање,* Београд, 2012, стр. 572

[15] *Кривични законик Републике Србије,* Службени гласник РС број 85/2005, 88/2005-исправка, 107/2005-исправка, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

[16] Милан Шкулић: *„Насиље у породици, недовољно квалитетно законско решење, недоследна пракса, бројни проблеми и дилеме",* Ревија за криминологију и кривично право, Београд, број 1-2/2012, стр. 125

[17] Мило Бошковић и Милош Марковић, op. cit., стр. 166-167

[18] Зоран Стојановић и Обрад Перић, op. cit., стр. 128

зичке, механичке или друге снаге али и примена хипнозе и омамљујућих средстава у циљу да се неко против своје воље доведе у несвесно стање или да се онеспособи за отпор.[19] Претња, као посебно обележје, заступљена је код низа кривичних дела. Међутим, код овог кривичног дела претња мора бити квалификована. Прети се одређеним злом-да ће се напасти на живот или тело члана своје породице.[20] Дрско понашање је оно понашање којим се крше елементарна правила културног и уобичајеног понашања, којим се према другоме испољава игнорисање, вређање, спремност за физички обрачун, па чак и неки облик претње нападом на телесни интегритет. Безобзирно понашање је испољавање крајњег непоштовања неког лица, његово психичко или физичко малтретирање и слично.[21]

У теорији постоје подељена мишљења о томе да ли је угрожавање радња извршења која се врши применом насиља или (квалификованом) претњом да ће се напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем, или је реч о последици. Уколико би се узело да је угрожавање радња извршења, онда би било довољно да је радња предузета једанпут да би постојало кривично дело (члан 112 тачка 30 КЗ). Међутим, има више основа став да је угрожавање спокојства, телесног интегритета или душевног стања последица у виду конкретне опасности која траје краће или дуже време. Имајући у виду природу овог кривичног дела, реч је о једном континуираном стању у коме се налази један члан породице услед радњи које предузима други члан породице према њему.

Кривично дело може постојати и онда када је радња извршења предузета само једном, али имајући у виду последицу, то зависи од тога о ком облику радње извршења се ради. Док је код коришћења грубог насиља и употребе квалификоване претње у неким случајевима довољно да је радња и једанпут предузета да би дошло до угрожавања спокојства, телесног интегритета или душевног стања пасивног субјекта, дрско и безобзирно понашање, по правилу, може проузроковати то угрожавање само онда када се више пута понавља. [22]

Неопходно је да је радња извршења таква да је објективно подобна да доведе до угрожавања спокојства, телесног интегритета или душевног стања члана породице. Између угрожавања и радње извршења мора постојати узрочна веза. Предузета радња мора проузроковати угрожавање спокојства, телесног интегритета или душевног стања.

Кривично дело насиља у породици по начину извршења спада у кривична дела чињења, тзв. комисивна кривична дела, тако да се ово кривично дело не може извршити нечињењем, односно пропуштањем чињења.[23]

---

[19] Јасмина Киурски и др, op. cit., стр. 50

[20] Зоран Стојановић и Обрад Перић, op. cit., стр. 128

[21] Милутин Савић: *„Методика откривања и доказивања кривичног дела насиља у породици“,* Безбедност, број 3/2010, Београд, 2010, стр. 302

[22] Зоран Стојановић, op. cit., стр. 572-573

[23] У решењу Апелационог суда у Нишу, посл. број Кж. 2413/2012 од 12.07.2012. године, наведено је да је неприхватљив закључак првостепеног суда да је окривљени радњу кривичног дела насиље у породици извршио на тај начин што као отац оштећене није предузео ниједну радњу да

Дело је довршено када дође до угрожавања спокојства, телесног интегритета и душевног стања пасивног субјекта. Уколико угрожавање није наступило, биће у питању покушај за који се с обзиром на прописану казну (затвор од три месеца до три године) не кажњава.[24]

Спорно је да ли угрожавање треба процењивати само са објективног становишта, или са објективно-субјективног, односно да ли је за довршено кривично дело неопходно утврдити да се пасивни субјект осетио угроженим. У судској пракси преовлађује став да то није неопходно, те да угрожавање треба процењивати објективно с обзиром на предузету радњу.[25]

Извршилац дела (активни субјект) и оштећени (пасивни субјект) могу бити само чланови породице. Члан 112 у ставу 28 Кривичног законика прописује ко се све сматра чланом породице. Према наведеној одредби члановима породице сматрају се: супружници, њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, ванбрачни партнери и њихова деца, усвојилац и усвојеник, хранилац и храњеник. Члановима породице сматрају се и браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца и родитељи бивших супружника, ако живе у заједничком домаћинству, као и лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено, иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

Подстрекач или помагач могу бити лица ван круга чланова породице.

Кривично дело насиља у породици може се извршити само са умишљајем као обликом виности.

Квалификовани облици кривичног дела насиља у породици предвиђени су ставовима 2, 3 и 4 члана 194 Кривичног законика. Наиме, ставом 2 прописано је да ако је при извршењу дела из става 1 коришћено оружје, опасно оруђе или друго средство подобно да тело тешко повреди или здравље тешко наруши, учинилац ће се казнити казном затвора у трајању од 6 месеци до 5 година.[26] Оружје само по себи, спада у таква средства. Слично је и са опасним

оштећеној омогући лечење и узимање адекватне терапије која јој је била неопходна, те да се такво његово понашање може квалификовати као дрско и безобзирно којим се угрожава њено нарушено здравље. Како се радња кривичног дела насиље у породици из члана 194 Кривичног законика може извршити применом насиља, претњом да ће се напасти на живот или тело и дрским и безобзирним понашањем према члану своје породице, јасно је да се она састоји у чињењу, а не у пропуштању чињења, па су нејасни разлози које износи првостепени суд да је окривљени учинио кривично дело насиље у породици из члана 194 став 1 Кривичног законика.

[24] Милан Шкулић, op. cit., стр. 131

[25] Зоран Стојановић, op. cit., стр. 573

[26] Пресудом Основног суда у Новом Саду, број К 2806/2012 од 19.11.2012. године, окривљени В.А. стар 44 године, оглашен је кривим због извршења кривичног дела насиље у породици из члана 194 став 2 у вези става 1 Кривичног законика и изречена му је условна осуда тако што му је претходно утврђена казна затвора у трајању од 7 месеци и истовремено одређено да се казна неће извршити уколико окривљени у року од 3 године од дана правноснажности пресуде не учини ново кривично дело. На основу члана 89а КЗ окривљеном је изречена и мера безбедности забране приближавања и комуникације са оштећеном на удаљености од 200 метара, у трајању од 3 месеца од дана објављивања пресуде. У изреци ове пресуде наведено је да је окривљени у периоду од новембра месеца 2009 године до 08.10.2012 године у Србобрану у ул. П. Ш. бр. 13, у породичној кући, способан да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима, свес-

оруђем (поједине кухињске справе или пољопривредне алатке и сл.). Што се тиче других средстава подобних да тело тешко повреде или здравље тешко наруше, могли би нпр. доћи у обзир поједини делови тела извршиоца (глава, зуби, песница итд.). Реч је о средствима која су сама по себи подобна иако у конкретном случају до тога није дошло-да тело тешко повреде или да здравље тешко наруше. Ако би услед употребе тих средстава тело заиста било тешко повређено или здравље тешко нарушено, не би се радило о овом облику кривичног дела већ о неком предвиђеном ставовима 3 и 4. Овај облик кривичног дела може се извршити само са умишљајем као обликом виности.[27]

Квалификовани облик прописан ставом 3 постоји уколико је наступила тешка телесна повреда или тешко нарушавање здравља или су дела извршена према малолетном лицу.[28] За овај квалификовани облик прописана је казна затвора од 2 до 10 година. Једна од квалификаторних околности коју закон прописује за овај тежи облик јесте да је дело учињено према малолетном лицу. Према члану 112 став 10 КЗ-а, малолетним лицем сматра се лице које није навршило осамнаест година. У односу на својство малолетног лица код извршиоца мора постојати умишљај. Овај тежи облик постоји и када је наступила тешка телесна повреда или тешко нарушавање здравља. У односу на тежу последицу тражи се нехат учиниоца.

тан свог дела и да је исто забрањено, хтео његово извршење, применом насиља, дрским и безобзирним понашањем угрозио спокојство, телесни интегритет и душевно стање члана своје породице, своје ванбрачне супруге оштећене П. Д. Е. и то тако што јој је због љубоморе дана 08.10.2012 године, дошавши кући узео напојни електрични кабел ДВД-а, као средство подобно да тело тешко повреди или здравље тешко наруши и задао оштећеној више удараца са њим по телу наневши јој том приликом лаке телесне повреде у виду уздужних крвних подлива у пределу обе надлактице, леђа, горњег дела грудног коша и обе натколенице те претио оштећеној да ће одвести њихово троје малодобне деце у Босну и да их она више никада неће видети, након чега је у собу ушла његова сестра, који моменат јеоштећена искористила и побегла из стана.

[27] Зоран Стојановићи Обрад Перић, op. cit., стр. 129

[28] Пресудом Основног суда у Новом Саду, број К 3521/2011 од 08.02.2012. године, окривљени Т. Ј., стар 48 година, оглашен кривим због извршења кривичног дела насиље у породици из члана 194 став 3 у вези става 1 Кривичног законика. Окривљени је дана 28.12.2010 године око 14,30 часова у Новом Саду улици К.Е. број 29/а, у својој породичној кући, чија способност да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима била смањена, применом насиља, те безобзирним понашањем, угрозио спокојство телесни интегритет и душевно стање чланова своје породице и то својих ћерки оштећених млдб. Т. Ј., рођене 1998 године и Т. М. рођене 1992 године и своје мајке оштећене Т. З., тако што је дошавши кући у алкохолисаном стању, ушао у кухињу па оштећенима повишеним тоном упућивао псовке и увредљиве речи и то: „стоко, ђубради“, па какоје оштећена Т. М. са намером да не испровоцира даље насиље, својој млађој сестри рекла да ништа не говори оцу, након чега је окривљени пришао оштећеној Т. М. и истој задао два ударца отвореном шаком у пределу главе, да би потом оштећена Т. З. у намери да га спречи у даљем вршењу насиља истог одгуривала према излазним вратима, којом приликом јој је упутиоувредљиве речи „ј. ти мајку“, „ј. те ја“ и слично, при чему је био свестан свог дела као и даје исто забрањено и хтео његово извршење. За наведено кривично дело окривљеном је изречена условна осуда, тако што му је претходно утврђена казна затвора у трајању од 1 године и 2 месеца и истовремено одређено да се иста неће извршити уколико окривљени у року од 3 године по правноснажности пресуде не учини ново кривично дело. Истом пресудом окривљеном је на основу члана 84 КЗ изречена мера безбедности обавезног лечења алкохоличара на слободи, стим да је одређено да ће се условна осуда опозвати уколико се окривљени не подвргне лечењу или самовољно напусти лечење.

У случају смрти члана породице, услед задобијених повреда прописана је казна затвора од 3 до 15 година (члан 194 став 4 Кривичног законика). У односу на тежу последицу-смрт члана породице на страни учиниоца мора постојати нехат, јер у супротном уколико је смрт обухваћена умишљајем учиница радиће се о кривичном делу убиства из члана 113[29] или тешког убиства из члана 114 КЗ.[30]

На овом месту треба указати да Кривични законик у члану 114 у тачки 10 као квалификовани облик убиства, предвиђа убиство члана породице којег је учинилац претходно злостављао и то са врло високом запрећеном казном, која је, као и код свих осталих квалификованих облика убиства-казна затвора најмање 10 година или затвор од 30 до 40 година.[31]

Ставом 5 прописан је један посебан облик овог кривичног дела, којим је предвиђена казна затвора од три месеца до три године и новчана казна за онога ко прекрши мере заштите од насиља у породици које му је суд одредио на основу закона. Ради се о мерама заштите од насиља у породици које је суд изрекао применом Породичног закона у парничном поступку, чиме ћемо се детаљније бавити у делу рада о грађанскоправној заштити од насиља у породици.

Кривично дело насиље у породици и стицај

Код кривичног дела насиља у породици из члана 194 Кривичног законика, важно и истовремено веома сложено питање јесте питање да ли постоји стицај у ситуацији када је дело учињено према више чланова породице. У судској пракси постоје различити ставови по овом питању.[32] Професор Стојано-

---

[29] Тако је пресудом Окружног суда у Новом Саду број К 205/07 од 04.07.2008. године, окривљени Р.М, стар 39 година, оглашен кривим због извршења кривичног дела убиства из члана 113 КЗ и осуђен на казну затвора у трајању од 9 година. Окривљени је дана 06.01.2007. године, око 17,00 часова у Гардиновцима, способан да схвати значај свога дела и управља својим поступцима, са умишљајем, лишио живота своју супругу ошт. Р.С. тако што јој је, након краћег вербалног сукоба, одузео кухињски нож који је оштећена држала упереног према њему, у пределу леве стране груди, након чега је длаком десне руке, држећи је у пределу браде и уста одгурнуо, од чега је оштећена пала на леђа, на под дневне собе, те јој је пришао док је још лежала, сагнуо се, свестан забрањености својих радњи, притискао је у пределу груди, тако што је ухватио рукама стиснутим у песнице, ослонио се на њу тежином тела, којом приликом је оштећена задобила тешку телесну повреду у виду нагњечења плућног ткива са преломом грудне кости, те је држећи у пределу груди подигао и одбацио на кухињске плочице где је оштећена пала на леђа, након чега јој је пришао и руком притиском на лице затворио дисајне отворе, услед чега је наступила смрт оштећене угушењем. Имајући у виду да је последица у виду смрти оштећене била обухваћена умишљајем окривљеног, суд је нашао да се у радњама окривљеног стичу сва обележја кривичног дела убиства из члана 113 Кривичног законика.

[30] Зоран Стојановићи Обрад Перић, op. cit., стр. 130

[31] Миланка Вешовић: *„Насиље у партнерским односима и породици у кривичном законодавству Србије“*, Ревија за криминологију и кривично право, Београд, број 2-3/2015. година, стр. 171

[32] Тако је у образложењу другостепене пресуде Окружног суда у Суботици број Кж. 211/08 од 26.06.2008. године, наведено да је првостепени суд радње описане у изреци првостепене пресуде погрешно квалификовао као два кривична дела насиља у породици из члана 194 став 3 у вези става 1 КЗ, из разлога што не постоји стицај кривичних дела зато што је дело учињено према више чланова породице, већ само једно кривично дело, иако се ради о различитим пасивним

вић у свом Коментару Кривичног законика даје објашњење и одговор на ово питање. У наведеном коментару професор Стојановић указује да не мора постојати стицај у ситуацији када је радња извршења кривичног дела насиље у породици предузета према више чланова породице, јер то зависи од начина на који је радња предузета. Наиме, овде се не штите појединци као такви, већ породица и породични односи. Уколико је радња извршења предузета на такав начин (итеративна и сукцесивна радња) да указује на природно јединство дела, стицај неће постојати. То се не односи на квалификовани облик из става 4 када ће увек постојати стицај. Уколико то није случај, стицај је могућ.

Такође, једна од недоумица која се појавила у судској пракси јесте и питање да ли је у односу на кривично дело насиља у породици могућа конструкција продуженог кривичног дела. У судској пракси су заузети различити ставови по овом питању, од ставова да је конструкција продуженог кривичног дела могућа када су дела извршена према истом оштећеном,[33] до става да код овог кривичног дела никако не долази у обзир конструкција продуженог кривичног дела.[34] Врховни суд Србије у образложењу своје пресуде даје веома исцрпне аргументе којима поткрепљује став о искључености конструкције продуженог кривичног дела код кривичног дела насиља у породици, наводећи да ова конструкција није ни теоријски могућа, јер се ради о ситуацији у којој су у питању највиша лична добра грађана: живот, телесни интегритет, слобода, част, достојанство која су везана за личност сваког човека, односно припадају сваком човеку подједнако. Према томе, ова конструкција продуженог кривичног дела није могућа, када су у питањукривична дела којима се нападају ове вредности имајући у виду управо потребу јаче кривичноправне заштите истих, као и да је тешко замислити да појединачна дела ове врсте могу изгубити своју индивидуалност и правну самосталност и стопити се у једну.

субјектима. То због тога што се код кривичног дела насиље у породици из члана 194 КЗ не штите интереси појединаца већ породице и породичних односа у целини, који су и заштитни објекат кривичног дела против брака и породице. Осим тога, радње извршења су предузете у континуитету, сукцесивно, што указује на природно јединство јер су предузети са истим циљем и умишљајем учиниоца. Међутим, у образложењу другостепене пресуде Окружног суда у Ужицу број Кж. 419/06 од 18.10.2006. године, наведено је да када је у доказном поступку пред првостепеним судом утврђено да је окривљени својим члановима породице-супрузи претио да ће је убити, такође и сину претио „да ће му се напити крви“, па су оштећени због страха напустили кућу, тада је правилно окривљени оглашен кривим због два кривична дела насиље у породици из члана 194 став 1 КЗ.

[33] Пресудом Основног суда у Новом Саду, посл. број К 961/2011 од 13.07.2011. године, окривљени Т.Н. стар 51 годину, оглашен је кривим због извршења кривичног дела насиље у породици из члана 194 став 1 у вези члана 61 Кривичног законика. У делу образложења ове пресуде који се односи на правну оцену дела наведено је да су се у радњама окривљеног стекли сви битни елементи кривичног дела насиље у породици из члана 194 став1 КЗ-а, на тај начин што је окривљени вербално и применом физичког насиља, угрожавао спокојство и телесни интегритет бивше ванбрачне супруге, а како је он такво понашање испољавао у више наврата то је у овом случају реч о продуженом делу (члан 61 КЗ-а), јер су све радње извршене са умишљајем, дела су извршена у кратком временском интервалу, дела су истоврсна, окривљени користи исте ситуације, исти начин извршења, што све заједно указује да је код окривљеног постојао јединствен умишљај који је обухватио сва кривична дела. Из овог разлога дела су изгубила своју правну самосталност и представљају једно кривично дело.

[34] Видети пресуду Врховног суда Србије, број Кж. I 567/06 од 05.04.2006. године

Грађанскоправна заштита од насиља у породици

Породични закон, поред осталих питања из породичних односа регулише и санкционише заштиту од насиља у породици, како је то наведено у члану 1 овог закона.[35]

Радња извршења посебног облика кривичног дела насиље у породици прописаног чланом 194 у ставу 5 састоји се у кршењу мера заштите од насиља у породици које је суд одредио на основу закона. Реч је о мерама заштите од насиља у породици прописане чланом 198 Породичног закона, које суд изриче у парничном поступку.

Породични закон чланом 197 дефинише насиље у породици, па је у ставу 1 овог члана прописано да је то такво понашање, којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице, док се у ставу 2 наводе понашања која се нарочито сматрају случајевима насиља у породици: 1) наношење или покушај наношења телесне повреде; 2) изазивање страха претњом убиства или наношења телесне повреде члану породице или њему блиском лицу; 3) присиљавање на сексуални однос; 4) навођење на сексуални однос или сексуални однос са лицем које није навршило 14 година живота или немоћним лицем; 5) ограничавање слободе кретања или комуницирања са трећим лицима; 6) вређање, као и свако друго дрско, безобзирно или злонамерно понашање.

Мере заштите насиља у породици прописане чланом 198 у ставу 2 Породичног закона су: 1) издавање налога за исељење из породичног стана или куће, без обзира на право својине, односно закупа на тој непокретности; 2) издавање налога за усељење у породични стан или кућу, без обзира на право својине, односно закупа на тој непокретности; 3) забрана приближавања на одређеној удаљености; 4) забрана приступа у простор око места становања или места рада; 5) забрана даљег узнемиравања.[36] Став 1 овог члана оставља суду могућност да против члана породице који врши насиље одреди не само једну, већ и више прописаних мера заштите, а према ставу 3 истога члана мере заштите могу трајати највише годину дана, у шта се урачунава време проведено у притвору, као и свако лишење слободе у вези са кривичним делом, односно прекршајем.[37]

Овако дефинисање радњи насиља у породици Породичним законом је, како наводи професор Шкулић „веома чудно“, с обзиром да већина од набројаних радњи, практично све у одређеним комбинацијама представљају кривична дела, као што је то случај са силовањем, телесном повредом, противпра-

---

[35] Лидија Ћукић и Звездана Лутовац: *„Сексуално и родно засновано насиље, грађанскоправна заштита“,* Правосудна академија Београд, 2012, стр. 6

[36] *Породични закон Републике Србије* (Службени Гласник Републике Србије 18/2005,72/2011-др. закон и 6/2015)

[37] Међутим члан 199 Породичног закона, даје могућност за продужење мера заштите, све док не престану разлози због којих је била одређена, а члан 200 предвиђа могућност престанка мера заштите и пре истека времена трајања на које је одређена, у случају када престану разлози због којих је била одређена.

вним лишењем слободе, итд. С обзиром да се ради о кривичним делима не би било могуће да парнични суд у грађанском поступку утврђује постојање или непостојање таквих кривичних дела, односно да утврђује кривицу, већ би морао водити кривични поступак, па би тада практично, парнични поступак морао да мирује до окончања кривичног поступка, односно био би условљен његовим исходом.

У породичноправној литератури је примећена и атипичност породичноправне санкције насиља у породици са аспекта грађанског права, што се манифестује у томе да она погађа личност насилника, а грађанскоправна санкција је увек имовинске природе, јер она увек погађа имовину субјеката, а никада личност.[38]

Када је у питању поступак грађанскоправне заштите од насиља у породици, неопходно је напоменути да активну легитимацију за подношење тужбе имају члан породице, његов законски заступник, јавни тужилац и орган старатељства. У овом поступку могу да се поднесу две врсте тужби: прва је тужба за одређивање, као и за продужење мера заштите насиља у породици, а друга је тужба за престанак мере заштите од насиља у породици.[39] Овај поступак је нарочито хитан[40], а специфичност овог поступка огледа се и у томе да суд није везан границама тужбеног захтева и да може одредити и меру заштите од насиља у породици која није тражена, ако оцени да се таквом мером најбоље постиже заштита.[41]

Закон о спречавању насиља у породици

Народна скупштина Републике Србије усвојила је 2016. године Закон о спречавању насиља у породици[42] који је објављен у Службеном гласнику дана 26.11.2016. године, ступио је на снагу осам дана касније, а примењује се од 01.06.2017. године. Овим законом се, сходно члану 1, уређује спречавање насиља у породици и поступање државних органа и установа у спречавању насиља у породици и пружању заштите и подршке жртвама насиља у породици, с тим да се закон не примењује на малолетна лица која учине насиље у породици.

Сходно члану 4 овај закон се примењује и на сарадњу у спречавању насиља у породици у кривичним поступцима за кривична дела која су таксативно наведена у ставу 1 овог члана.[43]

---

[38]Милан Шкулић, op. cit., стр. 133-134

[39]Лидија Ђукић и Звездана Лутовац, op. cit., стр. 9

[40] Наиме, сходно сходно члану 285 Породичног закона прво рочиште заказује у року од 8 дана од дана пријема тужбе у суд, а другостепени суд је дужан да донесе одлуку у року од 15 дана од дана када му је жалба достављена, односно списи предмета.

[41]*Породични закон Републике Србије* (Службени гласник Републике Србије 18/2005,72/2011-др. закон и 6/2015)

[42] *Закон о спречавању насиља у породици* (Службени гласник Републике Србије број 94/2016)

[43] Реч је о следећим кривичним делима: прогањање (члан 138 Кривичног законика); силовање (члан 178 Кривичног законика); обљуба над немоћним лицем (члан 179 Кривичног законика);

За спречавање насиља у породици и пружање заштите и подршке жртвама насиља у породици и жртвама кривичних дела одређених овим законом надлежни су полиција, јавна тужилаштва, судови опште надлежности и прекршајни судови, као надлежни државни органи и центри за социјални рад, као установе.

Закон предвиђа и специјализовану обуку за полицијске службенике, јавне тужиоце, заменике јавних тужилаца и судије који поступају у предметима спречавања насиља у породици. Специјализовану обуку за јавне тужиоце, заменике јавних тужилаца и судије спроводи Правосудна академија, док Криминалистичко-полицијска академија спроводи ову обуку за полицијске службенике.

Што се тиче правила поступка за спречавање насиља у породици, закон предвиђа да надлежни полицијски службеник коме је доведен могући учинилац насиља у породици, има овлашћење да одмах након процене ризика непосредне опасности од насиља у породици према могућем учиниоцу изрекне меру за спречавање насиља у породици, тј. хитну меру. Хитне мере су, сходно члану 17 закона, мера привременог удаљења учиниоца из стана и мера привремене забране учиниоцу да контактира жртву насиља и прилази јој. Надлежни полицијски службеник наређењем може изрећи једну или обе хитне мере, с тим да тако изречена хитна мера може трајати 48 часова од уручења наређења. Поступајући полицијски службеник дужан је да одмах након уручења лицу коме је хитна мера изречена, наређење о изреченој хитној мери достави надлежном основном јавном тужиоцу на чијем подручју се налази пребивалиште, односно боравиште жртве, центру за социјални рад и групи за координацију и сарадњу, а жртва насиља писмено се обавештава о врсти мере која је изречена.

Након пријема обавештења, процене ризика и наређења, основни јавни тужилац проучава обавештења и вреднује процену ризика надлежног полицијског службеника, а уколико после тога установи непосредну опасност од насиља у породици, дужан је да основном суду на чијем подручју се налази пребивалиште, односно боравиште жртве, поднесе предлог за продужење хитне мере, у року од 24 часа од часа уручења наређења лицу коме је изречена хитна мера. Основни јавни тужилац уз предлог и процену ризика надлежног полицијског службеника, суду доставља своје вредновање његове процене ризика и друге доказе који указују на непосредну опасност од насиља у породици.

обљуба над дететом (члан 180 Кривичног законика); обљуба злоупотребом положаја (члан 181 Кривичног законика); недозвољене полне радње (члан 182 Кривичног законика); полно узнемиравање (члан 182а Кривичног законика); подвођење и омогућавање вршења полног односа (члан 183 Кривичног законика); посредовање у вршењу проституције (члан 184 Кривичног законика); приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетних лица за порнографију (члан 185 Кривичног законика); навођење детета на присуствовање полним радњама (члан 185а Кривичног законика); запуштање и злостављање малолетног лица (члан 193 Кривичног законика); насиље у породици (члан 194 Кривичног законика); недавање издржавања (члан 195 Кривичног законика); кршење породичних обавеза (члан 196 Кривичног законика); родоскрвнуће (члан 197 Кривичног законика); трговина људима (члан 388 Кривичног законика); друга кривична дела, ако је кривично дело последица насиља у породици. Сходно ставу 2 истог члана, закон се примењује и на пружање заштите и подршке жртвама кривичних дела из става 1 овог члана.

О предлогу за продужење хитне мере одлучује судија појединац, у року од 24 часа од пријема предлога да се хитна мера продужи, без одржавања рочишта. Суд може хитну меру продужити за још 30 дана.

Суд продужава хитну меру ако после вредновања процене ризика надлежног полицијског службеника, вредновања процене ризика које је учинио основни јавни тужилац, оцене приложених доказа и тврдњи из предлога основног јавног тужиоца и оцене изјашњења лица коме је хитна мера изречена, установи непосредну опасност од насиља у породици, док у супротном одбија предлог као неоснован.

Против решења основног суда, основни јавни тужилац и лице коме је изречена хитна мера могу поднети жалбу вишем суду, у року од 3 дана од дана пријема решења, путем првостепеног суда, који је дужан да жалбу и списе предмета проследи вишем суду у року од 12 часова од пријема жалбе. Одлуку о жалби доноси трочлано веће вишег суда, у року од 3 дана од дана пријема жалбе од основног суда. Одлучујући о жалби виши суд може одбити жалбу и потврдити решење основног суда или усвојити жалбу и преиначити решење основног суда, али не може да укине решење и предмет врати основном суду на поновно поступање. Чланом 20 у ставу 5 закона прописано је да жалба не одлаже извршење решења основног суда, а став 6 прописује сходну примену закона којим се уређује парнични поступак на поступак одлучивања о продужавању хитне мере.

Одредбом члана 36 у ставу 1 закона предвиђено је да ће се лице које прекрши хитну меру која му је изречена или продужена казнити за прекршај казном затвора до 60 дана, а осуђујућа пресуда за овај прекршај може се према ставу 3 овога члана извршити и пре њене правноснажности, сходно Закону о прекршајима. Одредбом става 2 члана 36 закона прописано је да ће се новчано казнити за прекршај казном од 50.000 динара до 150.000 динара одговорно лице у државном и другом органу, организацији и установи које полицији или јавном тужиоцу неодложно не пријави или не реагује на пријаву или опструира пријављивање или реаговање на свако сазнање о насиљу у породици или непосредној опасности од њега.

У члану 22 и 23 закона садржане су посебне одредбе о кривичном поступку, па је тако у складу са чланом 22 закона, предвиђена обавеза лица које има сазнања о извршеном кривичном делу одређеном овим законом да то пријави полицији или јавном тужиоцу, док је чланом 23 прописано да је у кривичном поступку који се води за кривична дела одређена овим законом, суд дужан да у року од 24 часа одлучи о предлогу јавног тужиоца за одређивање мере забране прилажења, састајања или комуницирања са одређеним лицем и посећивања одређених места, мере забране напуштања боравишта и мере забране напуштања стана.

У циљу унапређења сарадње надлежних државних органа и установа у спречавању насиља у породици, закон предвиђа и именовање лица одређених за везу у полицијској управи, основном и вишем јавном тужилаштву, основном и вишем суду и центру за социјални рад. Задатак лица одређених за везу,

је сходно члану 24 став 3 закона, да свакодневно размењују обавештења и податке битне за спречавање насиља у породици, откривање, гоњење и суђење за кривична дела одређена овим законом и за пружање заштите и подршке жртвама насиља у породици и жртвама кривичних дела одређених овим законом.

Такође, закон предвиђа и оснивање групе за координацију и сарадњу на подручју сваког основног јавног тужилаштва, коју чине представници основних јавних тужилаштава, полицијских управа и центара за социјални рад, са подручја за које се група образује. Задатак ове групе, која одржава састанке на сваких 15 дана, је да разматра сваки случај насиља у породици који није окончан правноснажном судском одлуком у грађанском или кривичном поступку, случајеве када треба да се пружи заштита и подршка жртвама насиља у породици и жртвама кривичних дела из овог закона, те да израђује индивидуални план заштите и подршке жртви и предлаже надлежном јавном тужилаштву мере за окончање судских поступака (члан 25 Закона о спречавању насиља у породици).

Закључак

Насиље у породици је веома штетна и неприхватљива друштвена појава будући да са једне стране погађа породицу која је била и остала најважнији стуб друштва, а са друге стране погађа живот, тело, достојанство појединца-члана породице.

Имајући у виду велики значај који породица заузима у друштву, у нашем правном систему су предвиђена два механизма заштите породице: кривичноправни и грађанскоправни. Нажалост, последњих година, кривично дело насиље у породици је све заступљеније у домаћој судској пракси. По заступљености ово кривично дело заузима место одмах иза имовинских кривичних дела: крађа и разбојништава. Поред тога, не смемо занемарити ни чињеницу да велики број случајева породичних насиља остану непријављени, тј. остају у оквиру „тамне бројке“, с обзиром да се насиља у породици дешавају унутар зидова куће и изван очију јавности, без присуства сведока. Неретко се дешава да оштећени годинама толеришу и не пријављују насиље, некада због осећаја срамоте и друштвене осуде, а неретко и из уверења да ће насиље престати.

Поред економске кризе, кризе моралних вредности, незапослености, на учесталост овог кривичног дела свакако утиче и блага казнена политика судова. Наиме, велики број кривичних поступака оконча се изрицањем условних осуда учиниоцима овог кривичног дела. Разматрајући домаћу судску праксу уочили смо да се мера упозорења у виду условне осуде изриче махом и специјалним рецидивистима, тј. учиниоцима која су већ раније осуђивани за ово дело, што је апсолутно неприхватљиво. Када су у питању учиниоци који су осуђени на казну затвора, веома често се дешава да након издржане казне поново изврше ово кривично дело, што само указује на велики проблем у ресоцијализацији ове категорије учинилаца кривичних дела.

Свакако на овом месту треба истаћи да је велики искорак у сузбијању насиља у породици постигнут доношењем посебног закона у овој области. Реч је о закону о спречавању насиља у породици, који предвиђа посебне мере које имају за циљ ефикасно спречавање насиља у породици и пружање благовремене и делотворне заштите жртвама овако тешког кривичног дела. Закон на јединствен начин уређује организацију и поступање надлежних државних органа и установа у сузбијању насиља у породици. Један од најзначајних циљева овог закона је увођење координисане, брзе и делотворне активности надлежних државни органа и установа, кроз образовање лица одређених за везу и групе за координацију и сарадњу.

Са друге стране, када је реч о грађанскоправној заштити предвиђеној одредбама Породичног закона, сматрамо да је она и поред свих недостатака и недоречености на које је указано у овом раду ипак неопходан механизам заштите од насиља у породици и да заједно уз кривичноправну заштиту треба да допринесе сузбијању и превенцији овако штетне друштвене појаве као што је појава насиља у породици.

Литература:

1. Bošković, Milo i Marković, Miloš: *Kriminologija sa elementima viktimologije*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, 2015.
2. Bošković, Milo: *Porodični faktori kriminaliteta i porodično nasilje*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, broj 3/2010.
3. Vešović, Milanka: *Nasilje u partnerskim odnosima i porodici u krivičnom zakonodavstvu Srbije*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd, broj 2-3/2015.
4. Đukić, Lidija i Lutovac, Zvezdana: *Seksualno i rodno zasnovano nasilje-građanskopravna zaštita,* Pravosudna akademija Beograd, 2012.
5. Kiurski, Jasmina, Važić, Nevenka i Vuković, Đorđije: *Seksualno i rodno zasnovano nasilje-krivičnopravna zaštita,* Pravosudna akademija Beograd, 2011.
6. Kiurski, Jasmina: *Nasilje u porodici*, Temida, Beograd, broj 2/2003.
7. Knežević-Tomašev, Ljubica: *„Krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici sa posebnim osvrtom na maloletne učinioce krivičnih dela iz člana 194 KZ i maloletne žrtve“*, Bilten Vrhovnog suda Srbije, broj 1/2009, Beograd, 2009.
8. Nikolić-Ristanović, Vesna: *Krivično delo nasilje u porodici u društvenom kontekstu i pravnom sistemu Srbije i Crne Gore*, Temida, Beograd, broj 2/2003.
9. Savić, Milutin: *Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnog dela nasilja u porodici*, Bezbednost broj 3/2010, Beograd, 2010.
10. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad: *Krivično pravo-posebni deo*, jedanaesto izdanje, Pravna knjiga, Beograd, 2006.
11. Stojanović Zoran: *Komentar Krivičnog zakonika*, četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
12. Cvejić-Jančić, Olga: *Porodično pravo, knjiga 1-Bračno pravo*, četvrto izmenjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 2001.
13. Škulić, Milan: *Nasilje u porodici-nedovoljno kvalitetno zakonsko rešenje, nedosledna praksa, brojni problemi i dileme*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, broj 1-2/12, Beograd, 2012.

14. Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik RS“, broj 98/2006)
15. Krivični zakonik („Službeni glasnik RS“, broj 85/2005, 88/2005-ispravka, 107/2005-ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.)
16. Porodični zakon („Službeni glasnik RS“, broj 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015)
17. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici („Službeni glasnik RS“, broj 94/2016)

CRIMINAL LAW AND CIVIL LAW PROTECTION FROM FAMILY VIOLENCE

Summary: The topic of this paper is the criminal offense of violence within the family, introduced into our criminal legislature as an independent criminal offense through the Amendments to the Criminal Law in 09.03.2002. Today, this criminal offense is regulated by the provision of Article 194 of the Criminal Code. This is a criminal offense that has, regrettably, in the past few years become ever more present in court practice. Namely, the economic and political crisis, social problems, unemployment, general degeneration of moral values are only some of the factors bringing disorder into the relationships within the family and causing the phenomenon of family violence.

In the first part of this paper, the definition and the significance of the family in our society has been talked about. Then, the authors dealt with criminal law protection in regards to family violence, including the definition, types of this criminal offense, the proscribed punishments, following this, certain dilemmas in court practice related to this criminal offense were presented. In continuation, a summary was presented of the most important legal solutions that ensure that the second dimension of protection from family violence is present – civil law protection. At the end of the paper, the authors indicated some of the most significant solutions prescribed by the Law on the Prevention of Domestic Violence.

Key words: family, criminal offense, family violence, criminal law protection, civil law protection

ДРАГАН СТОЈАНОВИЋ*
Висока пословна школа
струковних студија
Лесковац

УДК 368(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 29.09.2017
Страна: 419-427

ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМИ У ФУНКЦИЈИ ПРОЦЕНЕ РИЗИКА У СЕКТОРУ ОСИГУРАЊА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Правовремено добијање и обрада података који су неопходни за процену ризика је пут до успеха свих организација или њихових појединих делова којима је ова врста информација значајна у раду. То се посебно битно у сектору осигурања, где се преко реализације основне функције преноса ризика, нуди клијентима велики број услуга осигурања. Информациони систем у осигуравајућој компанији помаже бржем и једноставнијем прикупљању података, њихову адекватну обраду, а затим и презентовање извештаја са поузданим и тачним информацијама за потребе пословног одлучивања.

У овом раду биће презентовани резултати истраживања коришћења информационих система за процену ризика спроведеног методом анкетирања запослених у сектору осигурања у Републици Србији. Биће упоређени резултати са претходним истраживањем које је рађено шест година раније, и на основу тога дати одговарајући закључци, везано за стање у овој области.

Биће указано на оправданост развоја и имплементације информационог система осигуравајуће компаније за потребе процене ризика са аспекта успешности пословања осигуравајуће компаније.

Кључне речи: Информационе-комуникационе технологије, осигурање, информациони системи, процена ризика

Увод

Осигурање представља важну привредну делатност сваке земље, ово утолико пре, ако имамо у виду да његову основну функцију која се огледа у надокнади штете осигуранику у осигураном случају, у висини која је уговором предвиђена. Глобализација пословања и развој информационих технологија симболизују дух савременог доба и имају велики утицај на све сфере друштвеног и привредног живота, па и на осигурање имовине и лица. Велика примена

* stojanovic.dragan@vpsle.edu.rs, +38116254961

савремених информационих технологија у свим областима, па и у овој, вишеструко доприноси бољем квалитету рада осигуравајућих компанија. Употреба информационих достигнућа омогућује брже прикупљање података, њихову обраду применом најсавременијих аналитичких метода, као и презентовање добијених информација за потребе квалитетног управљања и одлучивања. Одатле и потреба да се оцени утицај развоја и примене информационо-комуникационих технологија у подизању нивоа ефикасности приликом идентификовања, анализе и процене ризика настанка неповољног догађаја, а у циљу повећања резултата пословања одређене осигуравајуће компаније и повећања њене конкурентности на тржишту осигурања.

У процени могућности и вероватноће настанка штетних догађаја, њихове учесталости и обима, потребно је применити низ математичко-статистичких метода чиме се одређују премија осигурања и накнада коју осигуравачи исплаћују осигураницима уколико дође до настанка осигураног случаја. Све су то задаци које у савременом пословању није могуће реализовати на адекватан и довољно ефикасан начин, без коришћења информационих система. У оквиру овог рада биће презентовани резултати истраживања коришћења информационих система за процену ризика спроведеног методом анкетирања запослених у Осигуравајућим компанијама, и упоређени добијени резултати са претходним истраживањем.

Основни задаци информационог система осигуравајуће компаније

Информациони системи у осигуравајућим компанијама реализују велики број задатака, и дају значајан допринос реализацији пословних процеса. У информатичком смислу пословни процес осигурања функционише кроз следеће главне активности: прибаве осигурања, накнаде штета и књиговодство. Kirilov (2008) истиче следеће битне функције које мора да обавља информациони систем у осигуравајућој компанији:

- Прикупљање и регистровање потребних почетних информација
- Припрема излазних информација са свим потребним подацима
- Увођење тих података у систем за обраду
- Ревизија података који су погодни за употребу од стране регулаторног тела
- Екстракција добијених информација обликованих на одговарајући начин
- Предлагање одлука менаџменту везно за активности у осигурању
- Праћење и спровођења одлука и добијених резултата
- Чување информација које су неопходне за поновну употребу, за следећу обраду или за архиву

По Barbiru (2000) информациони систем развијен за потребе осигурања требало би да поседује и следеће карактеристике:

- Значајно скраћује време које је потребно да би се услужио осигураник у свакој ситуацији (при испостављању полисе, при процени и ликвидацији штете, при промени елемената полисе и сл.)

- Осигура тачне, објективне, реалне, поуздане и ажурне информације као темељ за рационално пословно одлучивање (власницима, менаџменту, држави, радницима у осигурању, пословним партнерима)
- Омогући стандардизацију нивоа квалитета осигуравајуће услуге
- Омогућује тачно и ажурно поређење остварених резултата (полисе, премије, пласмана, штете) с оствареним резултатима у истом периоду претходне године
- Омогући ефикасну контролу наплате потраживања од осигураника (доспела премија, доспели ануитет и сл.)
- Омогући ефикасну контролу уплате уговорене премије преузимаоца ризика или заступника, те помогне награђивање према учинку
- Осигура неопходне статистичке податке за примену статистичких и актуарских метода, које ће омогућити одговоре на суштинска питања
- Отклања уска грла у организацији и квалитетно повезује све пословне функције (продају, штете, рачуноводство,…) повезивањем различитих програмских модула (за продају, за штете, за кадровску евиденцију,…)

Може се уочити да су врло комплексни захтеви који се постављају пред савремени информациони систем који је развијен за потребе осигуравајуће компаније, и да обједињују јако велики број функција.

Примена информационих система за потребе процене ризика у осигуравајућим компанијама

Коришћење информационих технологија за потребе осигуравајућих компанија, а посебно актуарске анализе, везује се за саме почетке коришћења првих рачунара уопште. Осигуравајуће компаније биле су међу највећим корисницима ИБМ рачунарских система који су се базирали на бушеним картицама у току четрдесетих и педесетих година двадесетог века (JoAnne, 1996).

Информациони системи за потребе управљања ризиком у области осигурања обрађују податке, као што су потраживања за наплату штете из различитих извора, процену вредности имовине, информације везане за полисе осигурања, процене изложености информација и врше обједињавање свих ових података. Такође, примењују се у анализи података везаних за обраду штета код сигурања од одговорности (ауто осигурање трећег лица и физичких штета код саобраћајних несрећа, компензације радника и одговорности уопште, као и код одговорности за квалитет производа). Информације добијене на овакав начин су од суштинског значаја за обраду индивидуалних захтева, анализу трендова, планове маркетинга и осигурања, предвиђање одштетних захтева и актуарске анализе Hanson (2005-06).

Резултати истраживања

У истраживању које је реализовано у периоду децембар 2016. – фебруар 2017. године, учествовало је 129 испитаника запослених из 9 осигуравајућих

компанија у Републици Србији. Овде ће бити приказани резултати овог истраживања и упоређени са истраживањем из 2011. године, на групи која се статистички не разликује значајно по старосној и полној структури, као и радном искуству (Стојановић, 2017).

Коришћење информационих система у сектору осигурања

На питање да ли користе информациони систем компаније за коју раде, испитаници су у ова два истраживања одговорили на следећи начин:

Табела 1. *Коришћење информационих система у сектору осигурања*

Сектор осигурања		Истраживање (година)	
		2011.	2017.
да	Испитаника	103	118
	%	88,8%	91.5%
не	Испитаника	13	11
	%	11,2%	8.5%
Укупно	Испитаника	116	129
	%	100.0%	100,0%

Извор: *(Стојановић, 2017)*

Слика 1. *Коришћење информационих система у сектору осигурања*

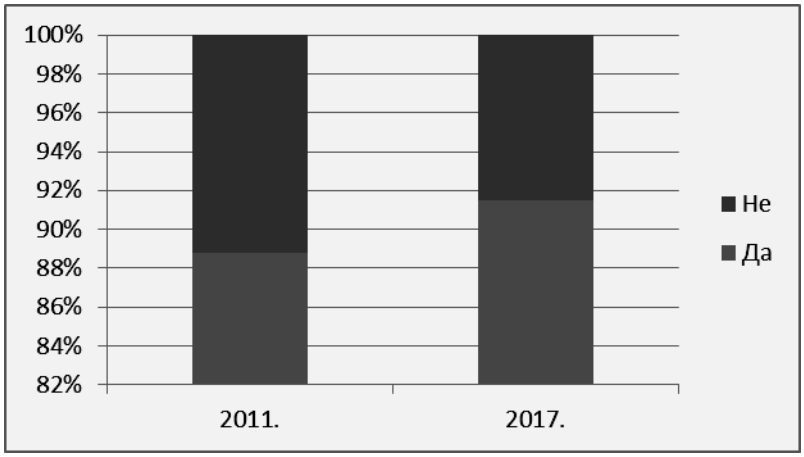

Извор: *(Стојановић, 2017)*

Као што се може видети са Слике 1., након 6 година постоји благи пораст коришћења информационих система (2,70%), и сада он премашује 90%.

Коришћење функције информационог система за процену ризика

Упоређењем одговора испитаника између ова два истраживања на питање да ли користе информациони систем за процену ризика, статистичком ана-

лизом утврђено је да **постоји значајна разлика (Fisher exact χ2=6,26 p=0,012)**, и као што се може видети и из Табеле 2. дошло је до повећања % оних који користе ову функцију информационог система.

Табела 2. *Коришћење функције ИС за процену ризика*

Сектор осигурања		Истраживање (година)	
		2011.	2017.
да	Испитаника	73	100
	%	62,90%	77.5%
не	Испитаника	43	29
	%	37,10%	22.5%
Укупно	Испитаника	116	129
	%	100,00%	100.0%

Извор: *(Стојановић, 2017)*

Слика 2. *Коришћење функције ИС за процену ризика*

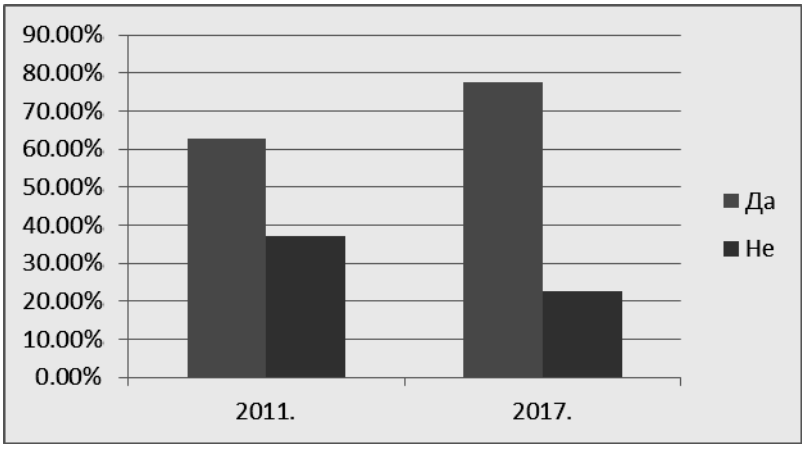

Извор: *(Стојановић, 2017)*

Задовољство корисника функцијом ИС за процену ризика

Упоређењем одговора између ова два истраживања на питање којом оценом би оценили квалитет информација које добијају из информационог система везано за ризик, дистрибуција оцена од 1 до 5 се разликује значајно (Fisher exact χ2=10,15 p=0,038).

Табела 3. Задовољство корисника функцијом ИС за процену ризика

Сектор осигурања		Истраживање (година)	
		2011.	2017.
1	Испитаника	3	5
	%	2,90%	4,00%
2	Испитаника	10	12
	%	9,50%	9,50%
3	Испитаника	34	23
	%	32,40%	18,30%
4	Испитаника	43	50
	%	41,00%	39,70%
5	Испитаника	15	36
	%	14,30%	28,60%
Укупно	Испитаника	105	126
	%	100,00%	100,00%

Извор: (Стојановић, 2017)

Слика 3. Дистрибуција оцена функције ИС за процену ризика

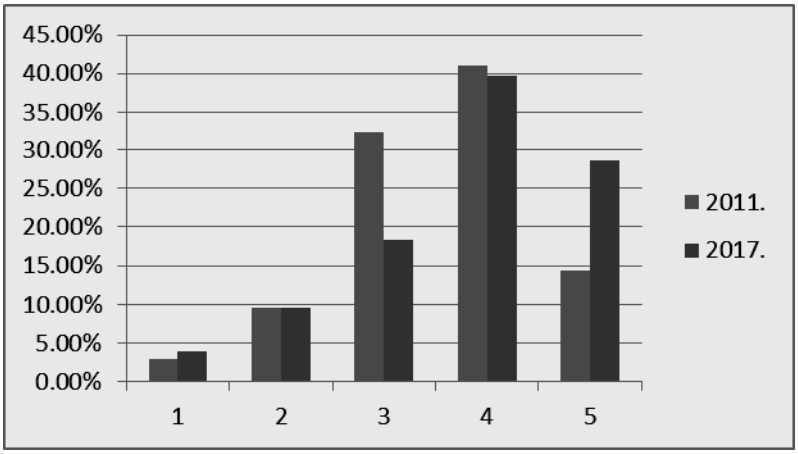

Извор: (Стојановић, 2017)

Са Слике 3. се може уочити да постоји значајно повећање одличних оцена у новијем истраживању, и значајан пад оцена 3, али и врло благи пораст оцена 1. Просечна оцена у претходном истраживању је 3,54 а након 6 година 3,79, што представља повећање од 0,25. Имајући то у виду, као и да постоји статистичка значајност поређењем ове две групе испитаника, можемо зак-

лучити да је дошло до одређеног унапређења у сектору осигурања везано за коришћење информационих система за процену ризика, по оцени испитаника.

Потреба корисника за унапређењем информационих система

Упоређењем одговора између ова два истраживања на питање везано за очекивање о евентуалном унапређењу информационог система, одговори између ове две групе **се не разликују статистички значајно (Fisher exact $\chi 2=1,72$ p=0,189)**.

Табела 4. Потреба корисника за унапређење информационог система

Сектор осигурања		Истраживање (година)	
		2011.	2017.
да	Испитаника	92	93
	%	79,30%	72.1%
не	Испитаника	24	36
	%	20,70%	27.9%
Укупно	Испитаника	116	129
	%	100,00%	100.0%

Извор: (Стојановић, 2017)

Као што се може видети из Табеле 4. проценат оних који очекују унапређење информационог система смањио се на 72,1% (за 7,20%), али то није статистички значајна разлика и можемо закључити да је очекивање унапређења једнако битно испитаницима као и шест година раније.

Закључак

У данашње време, након неколико миленијума развоја и више фаза, осигурање спада у високо развијену друштвену делатност, која надокнађује штете настале услед дејства рушилачких природних сила и многих других догађаја. У циљу испуњавања своје функције да опстану и испуне своју друштвену, економску и социјалну улогу, домаће осигуравајуће компаније у свом раду морају да користите најновија светска научна и практична достигнућа у подручју осигурања (Стојановић и сар., 2016: 155).

Из резултата приказаних у претходном делу, може се видети да велика већина анкетираних користи информациони систем компаније за коју раде. Сви они, зависно од послова које обављају и у складу са својим задацима и обавезама, учествују у процесу и активностима који доприносе успешности једне осигуравајуће компаније. Без адекватних информација и помоћи у свакодневном раду, они не могу правовремено да обављају своје задатке.

Имајући у виду постојање директне везе између послова који су вези са проценом ризика и информационог система једне осигуравајуће компаније, и значаја ових информација за њено успешно пословање, можемо са сигурношћу тврдити да је унапређење информационог система и све оне активности које су усмерене на подизање његовог квалитета, не само пожељно, него и неопходно.

На основу поређења резултата између ове две групе можемо да закључимо, да што се тиче информационих система у сектору осигурања и посебно у њиховом делу везано за коришћење података о степену ризика, постоји известан помак набоље по појединим компонентама након шест година колико износи временска разлика између истраживања. Тај помак се огледа готово у свим компонентама које је обухваћено овим поређењем, али је индикативно да испитаници и даље у великом броју очекују побољшање информационог система, што указује да итекако постоји простор за даљи развој.

Литература:

1. Barbir, V. (2000). Međuovisnost tehnologije rada, organizacijske strukture i informacijskog sustava u osigurateljnoj djelatnosti. *Svijet osiguranja*. 3 (2000), 4 ; str. 15-27
2. Hanson, D. (2005-06). Risk Management Systems. *Park Ridge*: RM/Insight, Winter. Vol. 5, No. 2
3. JoAnne, Yates. (1996). *Early Interactions between the Life Insurance and Computer Industries: The Prudential's Edmund Berkeley and The Society of Actuaries Committee*. Cambridge, MA: MIT Sloan School of Management.
4. Kirilov, R. (2008), Effectiveness of the Computer Information Systems in Insurance, *Economic alternatives* 2 (2008) , 146-152. dostupno na: http://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/A13_02.2008.pdf
5. Stojanović, D. (2017). *Analiza efikasnosti informacionih sistema u funkciji procene rizika u finansijskim institucijama*, Doktorska disertacija, Novi Sad, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
6. Stojanović, D., Krstić, M., Janjić Baduli, Lj. (2016). *Upravljanje rizikom i osiguranje.* Leskovac: Visoka poslovna škola strukovnih studija, Leskovac.

INFORMATION SYSTEMS IN THE RISK ASSESSMENT FUNCTION IN THE INSURANCE SECTOR OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The timely acquisition and processing of data that are necessary for risk assessment is the way to success of all organizations or their individual parts that this type of information is important in the work. This is particularly important in the insurance sector, where through the realization of the basic risk transfer function, a large number of insurance services are offered to clients. The information system in the insurance company helps faster and simpler data collection, their proper processing, and then the presentation of reports with reliable and accurate information for business decision making.

In this paper will be presented the results of research on the use of information systems for risk assessment carried out by the method of surveying employees in the insu-

rance sector in the Republic of Serbia. The results of the previous research, which were done six years earlier, will be compared, and on the basis of that, give appropriate conclusions regarding the situation in this field.

It will be pointed out justification of the development and implementation of the information system of the insurance company for the purpose of assessing the risks from the aspect of the performance of the insurance company's business.

Key words: Information-communication technologies, Insurance, Information systems, Risk assessment

ТАМАРА Ж. ГАЈИНОВ*
Факултет за европске
правно-политичке студије
Нови Сад

УДК 349.6:347
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 02.10.2017
Страна: 429-442

ТРАНФОРМАЦИЈА ИНСТИТУТА ИМИСИЈА И ПРЕДНАЦРТ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА

Сажетак: Институт имисија данас превазилази оквире суседског права, у које се традиционално сврстава и представља важно ограничење права својине у општем интересу којим се обезбеђује и заштита животне средине. Самим тим се и одговорност за имисије више не може везивати искључиво за недопуштене утицаје на суседну непокретност, него нужно проширити и на оне случајеве у којима неко емитује нешто штетно у околину, што угрожава ширу друштвену заједницу. Данас институту имисија треба приступити на знатно шири и обухватнији начин.

Решења Преднацрта грађанског законика сем одређених терминолошких новина не представљају значајнији искорак у правцу свеобухватнијег и савременијег уређења овог института. Заштита се неоправдано сужава, док упркос технолошком напретку у Преднацрту није поменут ни један савремен вид имисија. Ипак, треба похвалити увођење опште одредбе која налаже да се штити, унапређује и оплемењује здрава животна средина. Овакво опште ограничење права својине могло би да омогући додатно повезивање неких грађанскоправних института са потребама заштите нашег природног окружења и остваривања принципа одрживог развоја.

Кључне речи: имисије, заштита животне средине, Грађански законик, суседско право, право својине, начело превенције

Уводне напомене

Привредни и индустријски развој, суживот великог броја људи на малом простору уз све чешће миграције становништва, енормна загађења, климатске промене и нагло сиромашење расположивих природних ресурса, натерали су људе да се последњих деценија далеко озбиљније позабаве питањем своје будућности и опстанка на Земљи. Важан ослонац у борби против бројних штетних антропогених утицаја, данас свакако има и адекватна правна регулатива (Majasner Rosen (Meisner Rosen), 2003: 565-568). У том контексту посебно је значајна грађанскоправна, односно имисиона заштита човековог окружења.

* tamara.gajinov@gmail.com

Институт имисија данас превазилази оквире суседског права,[1] у које се традиционално сврстава (Latam (Latham), *et. al*. 2011: 738-740) и представља важно ограничење права својине у општем интересу којим се обезбеђује и заштита животне средине. Све је присутнија спознаја нужности заштите човековог окружења и мимо традиционалног концепта заштите грађанских субјективних права. Ово би требало да резултира стварањем услова у којима би заштита животне средине била могућа и у случају када се њеним угрожавањем или оштећењем не повређују приватни интереси одређених лица. Тежи се томе да животна средина постане добро које ужива самосталну правну заштиту. (Цветић, 2013: 125, Караникић-Мирић, 2007: 455-489).

Све поменуте промене и процеси одражавају се и на потребу за далеко ширим поимањем института имисија. Њихово дејство више се не посматра само и искључиво као угрожавање или наношење штете добрима суседа. Тако се данас под имисијама подразумева и испуштање било чега штетног у животну средину које за последицу има нарушавање њеног квалитета и природне равнотеже. Самим тим се и одговорност за имисије више не може везивати искључиво за недопуштене утицаје на суседну непокретност, него мора нужно проширити и на оне случајеве у којима неко емитује нешто штетно у околину, што угрожава ширу друштвену заједницу (Николић, 2013: 76-77).

Управо због тога, појмовно одређење имисија доживљава драстичне промене. Поимање, наслеђено из римског права, знатно је проширено, а сам правни институт у великој мери трансформисан. Постепено ширење простора заштите од имисионих утицаја, уз еволуцију видова њиховог испољавања у савременим условима живота, утицали су на битно другачије одређење имисија.

Основна теоријска гледишта о појму и функцијама имисионе заштите и трансформација овог института

Термин имисије (лат. *immissio*) води порекло из Римског права и означава материјалне честице, односно импондерабилије у виду гаса, дима, паре,

[1] Под суседским правом подразумевамо укупност правних правила и института која уређује односе међу суседима, а у вези са имисијама врсте, и границе сметања. Постоје више различитих подела суседских права, међутим оне немају практичан значај, будући да суседска права нису субјективна права. Тако их неки аутори деле на она која произлазе из граничних односа (ограда, дрво на међи, уређење међе), потом суседска права на основу којих се стиче право употребе суседске непокретности (право приступа на туђу непокретност, право употребе туђе непокретности ради извођења радова), затим на она на основу којих се може захтевати да се у одређеном правцу не користи непокретност (забрана поткопавања земљишта, забрана мењања природног тока воде и имисије), као и суседска права на основу којих се од суседа може захтевати предузимање одређене радње (извршити поправку зграде и поставити олук на крову). Видети: Драгољуб Лазаревић, *Службености и суседско право*, Пословни биро, Београд, 2011. Зоран Рашовић, *Стварно право*, Подгорица 2002. и Обрен Станковић, Миодраг Орлић, *Стварно право*, Номос, Београд 1999. Неки аутори, пак суседска права деле на она која произлазе из разграничења непокретности, затим правила којима се регулишу имисије које долазе са суседског земљишта, као и правила о коришћењу суседне непокретности. Видети: Радмила Ковачевић-Куштримовић, Мирослав Лазић, *Стварно право*, Пунта, Ниш, 2009.

непријатних мириса, потреса и слично који се са једне непокретности шире на другу и тиме суседу проузрокују штету (Станковић (ур.), Лексикон грађанског права, 1997: 227). Према римском индивидуалистичком концепту, власник је могао употребљавати и користити своју непокретност на начин и у мери у којој не угрожава право својине суседа. Тако је на пример, *Закон XII таблица* садржао је правило о растојању између два објекта које није смело бити мање од пет стопа. Уз то, било је забрањено и сађење дрвећа на растојању мањем од такође пет стопа у односу на међу (девет стопа за маслине и смокве) (De Plesis, (De Plessis), 2010: 157). Поред тога, постојала су и правила која су регулисала случајеве надвијања грања дрвећа над суседном непокретношћу, односно падање плодова са дрвећа на комшијску парцелу. Исти Закон садржао је и правила која се односе на одрон са суседне непокретности, као и одређена овлашћења власника једне непокретности ради сузбијања штете од изливања атмосферских вода и кишнице са суседне парцеле.

Римско схватање имисија, као најстарије, овом институту даје и најуже значење. Разлози за то леже у чињеници да различити облици повреда животне средине у то време још увек нису попримили значајније размере и, по правилу, нису прелазили границе суседне непокретности. Отуда, према овом схватању, имисије представљају недопуштен или неуобичајен начин остваривања својинских овлашћења, односно ометања остваривања права власника суседне непокретности. Према римском схватању, грађанскоправна одговорност за имисије је наступала у односима између титулара суседних непокретности и повлачила санкцију за понашање противно сврси својинских овлашћења. Овакво становиште и данас, у одређеној мери има оправдање уколико се заиста ради о безазленијим, суседским имисијама. Ипак, треба бити свестан да имисије не представљају само прекорачење својинских овлашћења, него и других права. Тако се оне не појављују само у вршењу права између суседа него и имитента и неодређеног круга повређених, угрожених, односно у опасност доведених лица (Hilson, 2009: 33-34). Самим тим имитент више није у правном односу искључиво према свом суседу, већ и према свим осталим лицима којима би на било какав начин могао нашкодити.

На темељима римског схватања имисија постепено је изграђен нови, нешто шири, приступ институту имисија, прихваћен у већини грађанских законика. Тако је одредбама *Аустријског грађанског законика* прописано да се у остваривању права својине не смеју вређати права трећих, нити прекорачити границе овлашћења које су одређене законом.[2] Одредбама овог Законика изричито је регулисана злоупотреба путем имисија. Тако, власник земљишта може суседу забранити утицаје који долазе са његовог земљишта водом у отицању, димом, гасовима, топлотом, мирисом, буком, потресом и слично, уколико они према месним приликама прелазе уобичајену меру, односно уколико то знатно шкоди месно уобичајеном искоришћавању земљишта.[3] Касније је овакво или слично регулисање имисија прихваћено и грађанским законицима *Немачке, Швајцарске*, *Грчке* и *Италије.*

[2] Видети: Параграф 364, став 1 *Аустријског грађанског законика*.
[3] Видети: Параграф 364, став 2 *Аустријског грађанског законика*.

Схватање о имисијама као недопуштеном начину остваривања својинских овлашћења прихваћено је и у важећем *Закону о основама својинско-правних односа*[4] Србије. Власник непокретности дужан да се при коришћењу непокретности уздржава од радњи и да отклања узроке који потичу од његове непокретности којима се отежава коришћење других непокретности, преношењем дима, непријатних мириса, чађи, потреса, буке, отицањем отпадних вода и сл., преко мере која је уобичајена с обзиром на природу и намену непокретности, односно месне прилике или којима се проузрокује знатнија штета.[5] Такође, без посебног правног основа забрањено је вршење ових сметњи посебним уређајима.[6]

Као продукт савременог начина живота, технолошког и индустријског развоја, бескрајно се повећава број различитих штетних утицаја на ближа и даља материјална и нематеријална добра, као и животну средину у целини. То више нису само дим, прашина, изливање отпадних вода и непријатни мириси, него и бука, контаминације ГМО,[7] светлосни таласи и веома опасна зрачења која могу регистровати само адекватни мерни инструменти (Гајинов, 2016: 265). Данас су зато превазиђена схватања да се под имисијама подразумевају само они утицаји који долазе са једног земљишта на друго, који су материјалне природе и који се могу опазити (Стојановић, 1978: 97). Уз то развој саобраћаја изискује нужно проширење домена имисионе заштите и у односу на штете и угрожавања која потичу од покретних добара. Тако се данас може говорити о мобилијарним имисијама као посебној категорији (Гајинов, 2016: 251).

Имисије се данас не везују искључиво за непокретност суседа. Њима се не угрожава само право својине, него и здравље људи, као и квалитет животне средине у целини. Отуда поједини аутори све чешће говоре о „примени норми о имисијама у домену заштите људских права, занемарујући суседске односе“ (Рашовић, 2006: 964; Медић, 2014: 32). Заштита од имисија на тај начин превазилази класичан грађанскоправни однос између субјеката, будући да се њима угрожава животна средина као колективно добро (Медић, 2014: 32). Тако се овај традиционални институт приватног права ставља у функцију заштите јавних интереса.

Генерално, промена појмовног одређење имисија и трансформација овог правног института подразумева две врсте процеса. Први је ширење простора на којем се пружа заштита од штетних имисионих утицаја, и то изван граница и независно од суседне непокретности. Самим тим појам имисија данас „апсорбује“ и све штетне емисионе утицаје. Поред тога дошло је до еволуције и експанзије видова испољавања штетних имисионих утицаја који намећу савремени услови живота, што додатно доприноси далеко сложенијем и комплекснијем сагледавању имисија у односу на некадашњи римски концепт.

---

[4] Видети: *Закон о основама својинско-правних односа* (*Службени лист СФРЈ* бр. 6/80 и 36/90, *Службени лист СРЈ* бр. 29/96 и *Службени гласник Републике Србије* бр. 115/2005-др. закон).

[5] Видети: Члан 5, став 1 *Закона о основама својинско-правних односа*.

[6] Видети: Члан 5, став 2 *Закона о основама својинско-правних односа*.

[7] Више о овоме видети: Душан Николић, Тамара Гајинов, *Конвенционална употреба пољопривредног земљишта и имисије генетски модификованих организама*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 3/2014. стр. 81-105.

Поред римског концепта суседских имисија као прекорачења својинских овлашћења и традиционалног поимања имисионе одговорности прихваћеног у већини грађанских законика, постоје и друга теоријска гледишта и методолошки приступи. Они су данас уграђени у многа решења у упоредном праву, али и у наше позитивно законодавство и свакако да у одређеној мери мењају досадашњи приступ имисионој проблематици. Новија схватања имисија доприносе промени њихове досадашње улоге, па се оне као класичан грађанскоправни институт постепено стављају у шири контекст заштите животне средине у општем интересу. Тиме се у сваком случају померају границе некадашњег домета и могућности имисионог права, услед постепеног редефинисања института својине која ће бити све више ограничавана ради заштите интереса појединаца, ужих друштвених група, али и јавног интереса (Николић, 2013: 61).

Оваква теоријска гледишта везују се за неколико основних идеја. Тако је за једно од њих полазна основа покушај дефинисања интегритета животне средине, при чему појам имисије представља његову повреду. Друго гледиште полази од имисије као начина изазивања опште опасности по живо и неживо окружење. Треће, емпиријске теорије, одбацују могућност дефинисања имисија, због различитих појавних облике и начина њиховог испољавања.

Заштита од имисија и начело превенције

Теорија о опасности од штете од имисија даје шири смисао овом институту у односу на римски и традиционални концепт. За ову теорију, имисије представљају практично све радње које угрожавају животну средину (Vilijams (Williams),1995: 239) независно од вршења својинских овлашћења. Такође, овакав приступ не сагледава имисије са становишта дејства и последица одређених делатности на животну средину (Салма, 2011: 63). Овакво схватање имисије не изводи се из недопуштеног начина вршења права, већ из вршења права уопште. Тиме се имисиона одговорност установљава и онда када се субјект понаша сагласно праву.

Имисије су, према теорији опасности од штете, проузроковање сваке опасности по туђу имовину, али и животну средину уопште. Тако ова теорија не везује имисије за вршења својинског овлашћења, односно делатност одговорног лица, као ни за нужно наступање штете, односно последице на заштићеним добрима.

Поимање имисија као изазивања опасности, дело је немачке и француске доктрине, док је наше позитивно право усвојило овај принцип кроз решење *Закона о облигационим односима*[8] који предвиђа да свако може захтевати од другога да отклони извор опасности од кога прети знатнија штета њему и неодређеном броју лица, као и да се уздржи од делатности од које произилази узнемиравање или опасност од штете.[9] Уколико се настанак узнемиравања или

[8] *Закон о облигационим односима* (*Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89 и 57/89 и *Службени лист СРЈ*, бр. 31/93).
[9] Видети: Члан 156, став 1 *Закона о облигационим односима*.

штете не може спречити одговарајућим мерама, суд ће на захтев заинтересованог лица наредити да се предузму одговарајуће мере за спречавање настанка штете или узнемиравања.[10] Ипак, од овог правила постоји и извесно одступање, па уколико наступи штета у обављању опште корисне делатности,[11] за коју је добијена дозвола надлежног органа, може се захтевати само накнада оне штете која прелази нормалне границе, с тим што се у таквим случајевима може захтевати предузимање друштвено оправданих мера за спречавање наступања штете и за њено смањење.[12] На овај начин се широко афирмише принцип превенције, као један од кључних принципа права животне средине. Уз то се стварају услови за благовремено и потпуно отклањање извора опасности од наступања имисионе штете и даје право на правну заштиту неодређеном броју заинтересованих лица.

Према теорији о опасности од штете проширено је значење термина имисије и на све оне појаве и облике деловања који могу изазвати опасност по саму животну средину, као самостално заштићено добро. Тако се под имисијама подразумевају и све оне радње, односно појаве које представљају претњу од наступања имисионе штете. При томе се у средишту интересовања ове теорије налази начело превенције, односно тежња за сузбијањем свих могућих штетних дејстава на самом њиховом извору, што представља кључни фактор ефикасног система заштите животне средине.

Промене у домену својинских односа

Право својине као најшире у границама закона право држања, коришћења и располагања једном ствари које се може истицати према трећим лицима, доживљава значајне промене. Тако из дана у дан расте број ограничења, а међу њима и оних „позитивних“ којима се власницима намећу одређене обавезе чињења. Неки теоретичари сматрају да су ове промене довеле и до промена у самом појму права својине. Према другима, оваква ограничења не улазе у појам права својине него одређују његов оквир, који може бити шири и ужи (Станковић, Орлић, 1999: 60). Законска ограничења права својине некада суштински мењају друштвену позицију и улогу власника (Станковић, Орлић, 1999: 60).

У Европи се од Француске буржоаске револуције наизменично смењују два модела својинских односа. У периодима који карактерише стабилност и просперитет јача либерални концепт (Николић, 2013: 69). За разлику од тога, држава прецизније и рестриктивније одређује оквире у којима се остварује право својине у периодима великих криза, када је потребан већи степен узаја-

[10] Видети: Члан 156, став 2 *Закона о облигационим односима*.

[11] Имисије које потичу од општекорисних делатности или индустријске имисије за које је прибављена дозвола надлежног органа, могу бити дозвољене чак и када прекораче уобичајене границе толеранције. Разлог за то је значај појединих делатности за привредни и индустријски развој друштва. Оне најчешће имају шире дејство које превазилази искључива права и интересе власника суседних непокретности.

[12] Видети: Члан 156, став 3 и 4 *Закона о облигационим односима*.

мне солидарности (Николић, 2013: 70). Зато се данас истиче да је право својине „привилегија са отежицом". Уз то се у *Европској конвенцији о заштити људских права и основних слобода*,[13] највишим правним актима и законима појединих земаља,[14] као и пресудама Европског суда за људска права,[15] наглашава да право својине није апсолутно. Данас већина грађанских законика садржи одредбе којима се забрањује вршење права својине, и уопште субјективних права, са намером да се другом нанесе штета или противно циљу због кога су она призната.

Паралелно са настанком теорије о забрани злоупотребе права развија се и институт забране од прекомерних имисија. Данас он представља и „гранични појам између нормалног, уобичајеног вршења права својине и неуобичајеног, односно злоупотребе права". (Ковачевић-Куштримовић, 1995: 97). Уз ова два института, законодавац је у већини земаља, зарад очувања добросуседских односа, прописао бројна правила која су суседи дужни да поштују, приликом вршења права својине. Нека од њих спречавају суседа да својим вршењем задире у туђе право, нека, предвиђају обавезу трпљења извесних радњи које сусед има право да предузима на туђем земљишту (Ковачевић-Куштримовић, 1995: 99).

Међу ограничења права својине убрајају се и службености које се могу конституисати у јавном и приватном интересу чији број се у условима урбанизације, али и услед бројних еколошких изазова са којима се суочава данашње друштво, непрестано повећава

---

[13] Чланом 1 Протокола 1 *Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода* прописано је да „Свако физичко и правно лице има право на неометано уживање имовине. Нико не може бити лишен свог поседа осим у јавном интересу и под условима предвиђеним законом и општим начелима међународног права." Уз то је истакнуто да претходне одредбе, ни на који начин не утичу на право државе да примењује законе које сматра потребним да би регулисала коришћење имовине у складу с општим интересима, или да би обезбедила наплату пореза, других дажбина или казни. Појмом имовина обухваћен је низ ствари и права. Тако су предмет заштите пре свега апсолутна права, као што су право својине на покретним и непокретним стварима, ауторска и права индустријске својине. У члану 1 Протокола 1 садржана су три правила од којег прво представља гаранцију мирног уживања поседа, док друго и треће одређују услове под којима у одређеним случајевима и на општем плану имовина може бити одузета, односно њено коришћење ограничено. *Европски суд за људска права* у својим пресудама не пропушта да истакне да је суштина примене члана 1 Протокола 1 управо у проналажењу одређене равнотеже између ових супротстављених правила.

[14] Видети: Члан 14, став 2 *Основног закона Републике Немачке*. Члан 58 *Устава Републике Србије* предвиђа две могућности за ограничење овог права. Прва представља само ограничење тог права, а друга подразумева одузимање права својине.

[15] У пресуди *Sporrong v. Lönnroth* против Шведске дато је тумачење односа између гаранције мирног уживања поседа, правила које се односе на право одузимања имовине, односно признања права државама уговорницама да између осталог контролишу њено коришћење у складу са општим интересом. Тако се мора постићи праведна равнотежа између потребе заштите општег интереса и заштите индивидуалних права. Друго и треће правило која се тичу посебних облика „мешања у право на мирно уживање поседа" треба тумачити у светлу првог правила. Да би се омогућило држави да ограничи уживање поседа или лице лиши имовине, потребно је да буду испуњени одређени услови, јер би се у супротном вређало право на мирно уживање имовине, а држава прекорачила своја овлашћења.

У домену суседских односа код нас се и даље примењују правна правила из *Српског грађанског законика*, који је званично престао да важи 1946. године, на основу *Закона о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и за време непријатељске окупације*[16]. Та чињеница јасно указује на застарелост нормативних решења и на потребу да се комплетна област уреди на потпунији и савременији начин.

У *Уставу Републике Србије* је одређено да право својине може бити одузето или ограничено само у јавном интересу утврђеном на основу закона и уз накнаду која не може бити нижа од тржишне,[17] као и да се законом може ограничити начин коришћења имовине.[18] Тако је *Законом о основама својинскоправних односа* прописана дужност власника да право својине остварује у складу са природом и наменом ствари и да је забрањено вршење тог права противно циљу због кога је законом установљено или признато. Уз то се од њега захтева да своју непокретност користи на начин којим би се избегле све евентуалне прекомерне имисије на непокретност суседа. Према одредбама *Закона о облигационим односима*, како је већ речено, заштита од оваквих штетних утицаја се додатно проширује.

Једно од важних својинских ограничења односи се на дужност заштите животне средине. За приватно власништво често се везују далеко бољи ефекти, када је у питању ефикасније коришћење и управљање природним ресурсима, у односу на систем државних мера. (Edler (Adler), 2001: 667)[19] Добрима животне средине која нису у приватном власништву се далеко теже управља. Поједини аутори због тога истичу да је свако питање везано за заштиту животне средине утемељено на праву својине. Ипак, постоје и они који сматрају да се у данашње време преувеличавају улоге својинских ограничења у процесу заштите животне средине (Flournoj (Flournoy), Drajsen (Driesen), 2010: 271).

Очување природних добара данас представља један од примарних циљева сваке државне власти, те није привилегија моћних и богатих система у ус-

---

[16] *Закон о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и за време непријатељске окупације* (*Службени лист ФНРЈ* број 86/1946).

[17] У вези са овим *Врховни суд Србије* заузео је следећи став везан за накнаду због промене намене пољопривредног земљишта: „За примену члана 10 *Закона о пољопривредном земљишту* (*Службени гласник Републике Србије* бр. 49/92, одлучујући је начин фактичког коришћења земљишта у моменту приступа радовима на том земљишту, а не стање уписано у катастру. У образложењу одлуке Суда се наводи: „Оспорено решење засновано је на одредби члана 10 *Закона о пољопривредном земљишту*, којом је прописана обавеза инвеститора да плати једнократну накнаду када приступа радовима на обрадивом пољопривредном земљишту, односно земљишту из члана 3 тога Закона (земљиште које је проглашено грађевинским, а које се до привођења планираној намени користи за пољопривредну производњу) које се користи као пољопривредно, а које се трајно или привремено приводи другој намени. Из изнетог, произилази да је за примену члана 10 истог Закона, битан начин фактичког коришћења земљишта у моменту приступа радовима на том земљишту, а не стање уписано у катастру. (*Врховни суд Србије, У 3771/92 од 27.01.1993.*)

[18] Видети: Члан 58, став 2 и 3 *Устава Републике Србије.*

[19] Крајње контраверзно становиште појединих аутора је да би потпуна приватизација добара животне средине могла да отклони потребу за државним мерама у области њихове заштите. Видети о овоме више: Daniel H. Cole, *New Forms of Private Property: Property Rights in Environmental Goods*, u: *Encyclopedia of Law and Economics*, (ур. B. Bouckaert), Northampton, MA, Edward Elgar, 2010. стр. 274-314.

ловима просперитета.[20] Држава ће све чешће бити принуђена да ради заштите јавних интереса забрањује одређене поступке, чак и када они на директан начин не штете другим појединцима (Николић, 2013: 72). Практично, са нарастањем еколошких проблема, рашће и државни интервенционизам, ради афирмације еколошких функција права својине. О овоме, како је већ поменуто, сведочи амерички концепт (*socioenvironmentalism*) посвећен социјалној функцији својине у домену заштите животне средине и одрживог развоја.

У домену својинских односа очекује се јачање „суседске солидарности, јер је „пренаглашен индивидуализам у свим сферама живота довео до високог степена отуђености и одсуства осећаја за заједнички интерес" (Николић, 2013: 72). Очување што здравијих услова живота на локалном нивоу изискује сарадњу и заједничко деловање суседа, што би требало да допринесе глобалном систему заштите животне средине. Уз то, очекује се и „доследнија примена начела забране злоупотребе права, док ће бројни еколошки проблеми који су временом проузроковали климатске промене вероватно утицати и на ширу примену појединих службености" (Николић, 2013: 72). У условима бројних еколошких изазова субјективна права појединаца ће се рестриктивније остваривати због угрожености шире друштвене заједнице. Режим уређења суседских односа у мањој мери ће бити израз аутономије воље власника непокретности. Тако ће се ефикасније спречавати бројни штетни утицаји из суседства којим се угрожавају власничка права суседа. Тако ће се институт права својине, као и читаво грађанско право у све већој мери прилагођавати потребама заштите животне средине и остваривању принципа одрживог развоја.

Решења Преднацрта грађанског законика и заштита од имисија

У *Преднацрту грађанског законика* одредбе о имисијама налазе се у трећој књизи посвећеној стварноправним односима, у оквиру суседских права.[21] Разматрајући детаљније њихову садржину да се приметити да сем одређених терминолошких новина, као израз ширег домашаја имисионе заштите, предложена решења не представљају значајнији искорак у правцу свеобухватнијег и савременијег уређења института имисија. Уз радни текст *Преднацрта* који се односи на имисије не стоје никаква алтернативна решења.

У *Преднацрту* као критеријуми одређења допуштености имисија помињу се исључиво месне прилике. То је битан, али свакако недовољан показатељ прекорачења допуштености штетних утицаја који потичу са једне непокретности и шире се на другу. Зато би овај критеријум требало допунити и осталим какви су природа, намена непокретности, релевантност штете, као и време вршења имисија.[22] Уз то би било корисно и изричито предвидети да су претпоставка одговорности за имисије и прекорачење лимита допуштеног нивоаште-

[20] Видети о овоме више: Alyson Flournoy, David Driesen, *Beyond Environmental Law - Policy Proposals for a Better Environmental Future*, Cambridge University Press, 2010. стр. 271.
[21] Видети: Члан 1911 *Преднацрта Грађанског законика*.
[22] У *Закону о основама својинско-правних односа* су као критеријуми за оцену допуштености имисија поменути природа, намена непокретности и месне прилике, односно релевантност штете. Овде, тако, недостаје критеријум времена

тних утицаја предвиђених прописима јавног права, у складу са законским решењима држава у нашем окружењу, али и упоредном праву.

Иако је набрајање појавних облика имисија само примарично, остаје крајње чудно што у *Преднацрту*, у складу са технолошким напретком и изазовима новог времена, није поменут ни један савремени вид имисија. Ту се пре свега мисли на прекомерну светлост и електромагнетно зрачење. Уз то се при навођењу традиционалних видова имисија поткрала и једна очигледно техничка грешка. Тако се помињу посебно подрхтавање тла, а посебно потреси.[23] Сасвим је јасно да се овде ради о једном истом виду имисија, те је потребно определити се за један од поменутих израза. За разлику од важећих решења *Закона основама својинско-правних односа*, у *Преднацрту* нема изричите забране вршења директних имисија.

Заштита од имисија се неоправдано сужава. Право на заштиту се признаје суседу изложеном загађењу које потиче са туђе непокретности. Према одредбама *Закона о основама својинско-правних односа* то право припада власнику једне непокретности у односу на власнике других непокретности, при чему се нигде изричито не помиње да оне морају бити суседне. Ипак, у *Преднацрту* је предвиђена посебна одредба о заштити од суседских имисија насталих као последица вршења општекорисних делатности за коју је добијена дозвола надлежног органа. У односу на њих сусед може захтевати да се загађење сведе на подношљиву меру, као и накнаду на тај начин проузроковане штете. Уз то *Преднацрт* садржи и правило о расподели терета доказивања између тужиоца и туженог у негаторној парници[24] које не садржи *Закон о основама својинско-правних односа*.

У другој књизи *Преднацрта* која се односи на облигационе односе задржано је идентично решење као оно из члана 156 *Закона о облигационим односима* које се односи на превентивну заштиту од имисија.[25] Самим тим ни у овом домену нису начињени одређени кораци који би омогућили прецизније дефинисање већ поменутих правних стандарда и ефикаснију превентивну заштиту од имисија, независно од суседских односа, нарочито када су у питању „легални загађивачи".[26]

---

[23] Видети: Члан 1911, став 1 *Преднацрта Грађанског законика*.

[24] У литератури се често истиче и да је узнемиравање власника проузроковано недозвољеним имисијама један од најчешћих случајева за подизања *негаторног захтева*. *Негаторну тужбу* подиже власник ствари који је истовремено и њен држалац. Уз, то ову тужбу, као активно легитимисана страна, према одредбама *Закона о основама својинско- правних односа* може подићи и корисник ствари. У нашој судској пракси је, скоро без изузетка, подржано правило о раподели терета доказивања између тужиоца и туженог у негаторној парници наслеђено из римског права. Оно подразумева да је на туженом терет доказивања да има право на туђој ствари, а на тужиоцу да докаже да има право својине и да га тужени у томе узнемирава. У *Нацрту Законика о својини и другим стварним правима* и *Преднацрту грађанског законика* садржана су правила о расподели терета доказивања. Тако је у њима одређено шта треба да докаже власник, односно својински држалац, да би његов захтев био основан, а шта лице које врши узнемиравање да би се одбранило од захтева као неоснованог.

[25] Видети: Члан 297 *Преднацрта Грађанског законика*.

[26] Економски и друштвени значај делатности имитента утицали су на образовање круга „повлашћених" загађивача који у упоредном, али и нашем законодавству уживају посебан третман. То су они имитенти чија улога у друштву и допринос привредном развоју омогућава да се њихо-

Међу бројним ограничењима права својине у јавном интересу, све већи значај ће имати и она која се тичу дужности заштите животне средине. У складу са тим, међу општим одредбама *Преднацрта Грађанског законика* предвиђена је као општа дужност да се штити, унапређује и оплемењује здрава животна средина у складу са уставом, потврђеним међународним уговорима, законима, начелима еколошке етике и са поштовањем међугенерацијске солидарности.[27] На тај начин би се извршило додатно повезивање неких грађанскоправних института са потребама заштите нашег природног окружења и остваривања принципа одрживог развоја. Овакав приступ у потпуности одговара савременим трендовима у условима све израженијих климатских промена. Тиме се наше право приближава (нео)либералном моделу права својине, у складу са европским вредностима и напушта став о апсолутности овог института.[28]

Будућност имисионог права

Трансформисан и редефинисан институт имисија наставиће да се развија у оквиру грађанског права. Сасвим је јасно да он данас увелико превазилази суседске оквире. Имисијама се не угрожава само право својине, већ често и здравље већег броја људи, као и квалитет животне средине у целини. Отуда се све чешће говори о „примени норми о имисијама у домену заштите људских права, занемарујући искључиво суседске односе“ (Рашовић, 2006: 964; Медић, 2014: 32).

Стварноправни инструменти имисионе заштите, допуњују се облигационоправним чије упориште представља *Закон о облигационим односима*. Њима је по први пут код нас признато право на отклањање опасности од штете и узнемиравања. Ипак, поље примене одредаба о превентивном деловању у нашој теорији и пракси није прецизно одређено. Одредбе *Закона о облигационим односима* свакако захтевају што либералније тумачење, будући да се ради о заштити универзалних вредности као што су живот и здравље људи, односно човекова околина. За то би бар начелно требало узети да свака „опасност“ по угрожавање човека и његове околине представља могућност за наступање „знатније штете“.

ва делатност третира као опште корисна. Код нас је услов за стицање „повлашћеног третмана“ добијање дозволе надлежног органа. У односу на овакве имитенте, не може се тражити престанак обављања делатности. Ипак, на основу одредаба *Закона о облигационим односима* свако лице, које претрпи штету преко нормалних граница, има могућност да захтева да му таква штета буде надокнађена од онога ко обавља општекорисну делатност, за коју је добијена дозвола надлежног органа. То значи да за све „легалне загађиваче“ мора да постоји обавеза сношења ризика, преко нормалне границе.

[27] Видети: члан 11 *Преднацрта грађанског законика*.

[28] Видети о овоме више: Душан Николић, *Ограничење права својине у Европи – Два методолошка приступа*, *Хармонизација српског и мађарског права са правом Европске уније*, Тематски зборник, књига III, Центар за издавачку делатност Правног факултета у Новом Саду, 2015. стр. 211-229.

Једине одредбе које се тичу уређења суседских односа, садржане у *Закону о основама својинско-правних односа* су управо оне које се односе на имисиону заштиту. Најављена реформа грађанског права треба да поред уређења суседских односа доведе и до одређених новина када је у питању уређење имисија. Тако ће имисионо право Србије доживети одређене промене. Кодификација би допринела обједињавању одредаба који се односе на овај правни институт. Овакво решење би допринело прецизнијем разграничењу појединих стварноправних и облигационоправних захтева, уз јасније дефинисање појединих правних стандарда или давање ближих смерница судовима за њихово тумачење.

Уз већ поменуте недостатке материјалних прописа у овом домену, ефикасност облигационих средстава заштите умањена је и због тога што законска решења нису усклађена са основним правилима парничног поступка. Због тога се при остваривању имисионоправне заштите често наилази на велики број процесних препрека (Петрушић, 2003: 353-354).

Све ово указује на јасан пут за унапређење и даље оснаживање имисионоправне регулативе, као и на њено функционално повезивање са гранама јавног права, али и другим областима привредног и друштвеног живота. Само на таквим темељима имисионоправна регулатива ће у новим условима моћи успешно да одговори савременим еколошким изазовима и да свој пун допринос заштити својинских овлашћења, али и систему заштите животне средине (Гајинов, 2016: 269).

Литература:

1. Adler H. Jonathan, *Free and Green*, *A New Approach to Enviromental Protection*, *Harward Yournal of Law and Public Policy*, n. 2/2001. pp. 653-694.
2. Cole H. Daniel (2010) New Forms of Private Property: Property Rights in Environmental Goods, in: *Encyclopedia of Law and Economics*, (ed. B. Bouckaert), Edward Elgar, Northampton
3. Flournoy Alyson, Driesen David (2010) *Beyond Environmental Law - Policy Proposals for a Better Environmental Future*, Cambridge University Press, Cambridge
4. Hilson Chris, *Let's get Physical: Civil Liability and the Perception of Risk, Journal of Environmental Law*, n. 21/2009. pp. 33-34.
5. Latham Mark, Schwartz E. Victor, Appel E. Chritopher, *The Interesection of Tort and Environmental Law: Where the Twains Shoud meet and Depart, Fordham Law Review*, n. 2/2011. pp. 737-773.
6. Meisner Rosen Christine, *„Knowing" Industrial Pollution: Nuisance Law and the Power of Tradition in a Time of Rapid Economic Change, 1840-1864, Environmetal History*, n. 4/2003, pp. 565-568.
7. Plessis de Paul, *Barkovski's Textbook on Roman Law* (2010), 4th Edition, Oxford University Press, Oxford
8. Gajinov Tamara, *Građanskopravna odgovornost za imisije i zaštita životne sredine* (2016), Dosije, Beograd
9. Karanikić-Mirić Marija, *Odgovornost za zagađivanje životne sredine, Pravni život*, br. 9/2007. str. 455-489.

10. Kovačević-Kuštrimović Radmila*, Vršenje prava svojine, Pravni život*, br. 10/1995. str. 91-103.
11. Lazarević Dragoljub, *Službenosti i susedsko pravo* (2011), Poslovni biro, Beograd
12. *Leksikon građanskog prava* (ur. Obren Stanković) (1997), Nomos, Beograd
13. Medić Duško, *Zaštita prava svojine u pravu Republike Srpske, Godišnjak fakulteta Pravnih nauka Apeiron*, br. 4/2014. str. 17-37.
14. Nikolić Dušan, *From liability for immissio to liability for emissions, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1/2006. str. 405-407.
15. Nikolić Dušan, Gajinov Tamara, *Konvencionalna upotreba poljoprivrednog zemljišta i imisije genetski modifikovanih organizama, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3/2014. str. 81-105.
16. Nikolić Dušan, *Klimatske promene i građansko pravo - Elementi za strategiju prilagođavanja, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4 /2013. str. 61-80.
17. Nikolić Dušan, *Ograničenje prava svojine u Evropi – Dva metodološka pristupa, Harmonizacija srpskog i mađarskog prava sa pravom Evropske unije*, Tematski zbornik, knjiga III, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 2015. str. 211-229.
18. Petrušić Nevana, *Građanskopravni istrumenti ekološke zaštite u domaćem pravu- Potencijali i limiti, Zbornik radova Građanska kodifikacija*, sveska 2, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2003. str. 339-363.
19. Rašović Zoran, *Negatorna tužba*, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1-2/2006. str. 941-966.
20. Salma Jožef, *Građanskopravna zaštita životne sredine*, u: *Pravna zaštita životne sredine* (1991), Naučna knjiga, Beograd
21. Stanković Obren, Orlić Miodrag (1999) *Stvarno pravo*, Nomos, Beograd
22. Stojanović Dragoljub Stvarno pravo (1998), Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac
23. Stojanović Dragoljub, *Stvarno pravo* (1978), Pravni fakultetet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac
24. Cvetić Radenka, *Zaštita životne sredine - pomeranje težišta ka zaštitnom objektu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4 /2013. str. 117-129.

TRANSFORMATION OF THE INSTITUTION OF IMMISSION AND THE CIVIL CODE DRAFT

Summary: In this paper the author points out that nowadays the institution of immission exceeds the framework of neighboring rights, where it has traditionally belonged to, and represents an important limitation to the right to property in public interest that also provides for the environmental protection. Thus, the liability for immissions cannot exclusively refer to an illegal impact on the neighboring property rights any more, but has to be extended to include those cases in which someone emits something harmful into the environment, which affects the common society. Today the institute of immission needs to be interpret in a wider and more comprehensive way.

Rules of Civil code draft apart from certain terminological expressions do not make any step forward with the aim to offer more comprehensive and modern regulation of the institute of immission. In Civil code draft immission protection is unjustifiably narrowed down. Despite technological development there are not mentioned any modern types of immissions. However, the introduction of a general provision that requires protection, impro-

vement and enhancement of a healthy environment as general ownership limit should led to stronger connection between some civil law institutes as well as with principles of sustainable development.

Key words: immission, environmental protection, civil code, neighborhood law, property law, principle of prevention

VI

МЕДИЈИ И КУЛТУРА

ТАТЈАНА Т. ДУРОЊИЋ[*]
Факултет политичких наука
Бања Лука

УДК 316.7:316.77
Монографска студија
Примљен: 22.08.2017
Одобрен: 17.09.2017
Страна: 445-453

THE GLOBAL RETURN THE PICTURES AND VISUAL COMMUNICATION; CHILD AND SPECIFIC VISUAL CONTENT

Summary: The global return of digital images in the information age has enabled broader uses of visual texts through information technology (IT) which is a suitable tool for understanding the postmillennial generation of children. This study examines how members of this computer literate generation interpret digital pictures and how they feel during this interaction. An informative narrative represents an integration of visual elements of the child's narrative with implicit or explicit mathematical content shown in contextualized and decontextualized forms. The constancy of polysemy and auraticity during the "reading" of digital images has been examined. The findings revealed that children (a) read digital images containing implicit mathematical content rhizomatically and polisemically, (b) experience an image-narrative context as a variable category which they interpret auratically, and (c) read explicit mathematical content with a higher degree of inhibition.

Key words: auraticity, narrative, pictures, transmillennial generation, visual culture

Information age and visual culture

Information and pictures in the information age are connected by a general omnipresence. Usage of the pictures in a scientific interpretation and explanation of the world (Rose Gillian, 2007) has been present since the 18th century. However, only in the information age can we say that it is "ocularcentric" (Rose Gillian, 2007: 2). At the centre of social communication there are pictures that are constantly multiplied in media via the sharing, creating and displaying of them. Hyerle (2000) confirms that about 90% of all information that man's brain produces is created as visual information (as cited in Hartmann Tilo, 2008). The time overcrowded with pictures and information in general (Kastels Manuel, 2000) was born. Bodrijar (1991) pointed out that the world became a great simulacrum of pictures and spectacle due to which the picture predominantly represented reality. Mirzoeff (1998) therefore uses the term visual culture in order to highlight the omnipresence of the pictures in pos-

[*] tatjana.duronjic@fpn.unbl.org, 00387 (0)65 202 749

tmodernism, which coincides with the information age. The unexpected return of pictures is defined by the contemporary information age as an age of visual culture (Duncum Paul, 2001; Mirzoeff Nicholas, 1998). Pictures are everywhere and always around us. They inform us, call us, entertain us, remind us, and inspire us. Visual communication has become, if not the only, then certainly a compulsory manner of presenting different information. Given that, new information technologies (ITs) and the digital culture in which they are being developed (Gir Ričard, 2011) and unified (Kanton Džon, 2009), and play an important role. Within this world cultural context, pictures experienced a kind of renaissance enriched with a digital form and broadened by the procedure of separating content through IT. In terms of renewal, man also has undergone rebirth by giving birth to generations of children who, in the world's digital culture, appear as social beings with new abilities, needs, and characteristics in communication processes. Born digital (Seely-Brown John & Duguid Paul, 2000) and surrounded by technology (Gargiulo Richard & Kilgo Jenifer, 2013; Veen Wim & Vrakking Ben, 2006) they grow up "bathed in bytes" (Selwyn Neil, 2009: 47) and immersed in technology (Prensky Marc, 2008). They are a collaborative generation (Tapscott Don & Williams Anthony, 2007) that develops new abilities (Palfrey & Gasser, 2008). The digital world and the new ITs are their natural environment (Terkl Šeri, 2011).

The triad: digital picture-child-narrative was the main inspiration for this paper. The digital picture was presented to the children on the computer. From the perspective of communication and information science, the basic paradigmatic research framework, understanding and interpretation of the pictures are accepted as a kind of contemporary visual literacy interpreted as an "active and constructive dimension" (Elkins John, 2010: 203) and a perception that enriches meanings. The content of pictures represented a sum of visual elements with implicit or explicit mathematical contents shown in contextual and decontextual form. Visual elements are as follows: a color as a tone and mood and an element of background (nature-non-nature; animate-inanimate), and also an ability to read the overall context of the picture. The mathematical content refers to the knowledge of numbers (presentation of quantity, basic numerical operations) and space (geometric figures and spatial relations). The research questions are as follows: How does the child observe and read digital images and does the child predominantly see the content as a visual narrative or as mathematical content?

While reading digital pictures, the postmillennial generation (Tapavički Duronjić Tatjana, 2012) of children, as skillful users of ITs, develops specific parasocial interactions of trust conditioned by their positive attitude to IT, which originated from years of experience in bionic communication, communication between IT (machine) and the child. Hence, I connected two premises in the research process: one about trust, and one about enhancing trust. Trust is manifested in the relation between the child and the child's expectations in the communication made through IT and often are not conditioned by the content of the communication but by technology as such. Another premise refers to the fact that this type of parasocial interaction enhances when a digital picture as narrative becomes part of it. A relation of trust arises as the recognition of years of the child's experience in reading picture

books and acquiring first lessons from them (Lowe Virginia, 2003). Given that the child reads illustrations and pictures (Rot Gabrovec Veronika, 2003), in order to decode these processes Hartmann's model of parasocial interaction was used which enabled "identification of three basic psychological processes within the said model, which were as follows: cognitive, affective and behavioral interaction" (Džajls, Dejvid, 2011: 111). I used the term parasocial interaction in a completely different meaning in order to talk about quasi-social interaction, an interaction done through computer machine and a bionic communication process. All three types of processes were also used in special meanings, adapted to the needs of the research. Thus, cognitive interaction referred to the reading accuracy and understanding of the content of digital pictures. Affective interaction was analyzed at the levels of acceptance of interaction and reaction (response) to interaction. The third type, behavioral interaction was used in the meaning of the manner of the children's behavior in the processes of reading digital pictures.

Benjamin's communication theory on the "auraticity" of a work of art was also used in the analysis (as cited in Tomić Zorica, 2003: 141-145). I used Benjamin's approach to point out the importance and uniqueness during the moment of children's perception of a digital picture. I analyzed the ability to read pictures through Roland Barthes' approach (Barthes Roland, 1982) to denoting meaning of visual content, which was according to author a free and fluid concept.

Method

In terms of methodological approach, the paper falls within the category of qualitative research. The following basic scientific methods were used: theoretical analysis, method of induction and synthesis, whereas a semi-structured interview and observation are used as research techniques. The entire research is of a primary and development type, which represents its specific value.

A model for simultaneous examination of the children's mathematical and visual ability represented a union of mutual elements of both types of abilities: Ability to recognize the content, ability to draw comparisons and ability to classify.

A digital picture book without text, that is, a narrative picture book (Nikolajeva Maria & Scott Carole, 2001) was designed by this author for the purpose of research. Digital pictures were shown using a photography technique and divided into three categories. The first group of digital pictures contained implicit mathematical content in a decontextualized form. The second group of digital pictures represented explicit mathematical content in contextualized form. The third group of pictures included combined content with coloring pictures, colored pictures of animals in different positions, labyrinths and computer emoticons. There were 21 pictures in total. The children's answers were coded in two ways. Arabic numerals were used in order to mark the overall number of children giving some kind of interpretation and answer, whereas roman numerals marked the children. Fifteen preschoolers participated in the study. The interview with each child lasted about 60 minutes on average.

Results

The initial content of a digital picture book was made up of a series of eight decontextualized pictures with implicit mathematical content. As an answer to the first research question: What do you see in the picture? In a description of the picture-narrative, the children saw information from the pictures as follows: dominant information in relation to content and having in mind the position of the content (central position of the boy and the girl), but also having in mind the size of the content's elements (close-up). After that, they read other elements of the picture-narrative to the smallest detail, according to their own order of observation, assuming that in the narrative there was something which was actually not there, which confirmed Barthes's polysemic orientation of observing content (Barthes Roland, 1982). The children, by reading the picture, showed that they had the ability of imagination, and also logical thinking, and that they read the picture's content starting from the centre of the picture and then moving towards the outside edge of the picture according to the model of concentric circles.

Most of the children (13) did not see the mathematical content in the picture, but "only a story". Thus, they read the picture as a group of visual information. The children successfully compared and selected parts of the picture-narrative according to the following elements of visual abilities: context of the story (15), knowledge of colors (15), and differences between animate and inanimate (13), natural and unnatural (14). According to the elements of mathematical abilities the children recognized numbers (representation of quantity and basic numerical operations (15), and understanding of space (geometric figures and space relations) (13). The way the children looked at the picture matches the manner of scanning the content like putting together a puzzle (Arizpe Evelyn & Styles Morag, 2003: 201) or playing video games. They observed different details, one by one, and then put together the whole picture, that is, the story, starting from the centre (of chosen details) and then moving towards the other parts of the picture in irregular directions and ways. Being faced with the possibility to pick the most important part of the picture on their own, the children were first drawn by colors (9), then relationships (3), meanings (2) and forms (1). They usually moved their eyes from right to left (8) and from up to down (10), which can be interpreted as an awareness that the picture is an open concept of meaning, but also as the fact that the transmillennial generation expresses transmillennial behavior (Sweeney Richard, 2006) and has stylistic individuality and courage to deconstruct standards and canons. The fact where the picture's element was placed did not influence the accuracy of the reading (cognitive ability) and analysis (affective). The children equally successfully read dominant elements and marginalia in the picture. According to this, there is an obvious holistic and polysemic approach in the interpretation of the first group of the picture-narrative.

Implicit mathematical content presented as a short narrative

In general, all children showed that they had a cognitive ability to "read" the content accurately, but also the ability to "come up with" an additional content,

which was not present in the picture. It was noticed that those additional contents were rationally placed in the picture and in the story as well, from the perspective of logical thinking and space orientation. Polysemic orientation of the children while observing and analyzing the content was a dominant approach of the children to the pictures. They observed the pictures from the group by moving from the dominant element, which was, by rule, a central element of the picture, towards marginalia of the picture. From the aspect of our model of parasocial interaction, cognitive interaction was developed, because the children accurately read and understood the content of the first group of pictures. An independent addition in meaning and taking certain assumptions into the pictures' content by a great number of children (9) does not question, in my opinion, the correctness of this interpretation, because in the case of expanding the story the children added logical elements and views of the pictures' content. Emotional interaction was also strongly expressed through openness for conversation and interpretation of value in the pictures (11). Interactive behavior of the children in the example of these pictures showed that the children face the context as a loose structure, that is, a composition that can be approached in many ways (12). Namely, the children read the pictures nonlinearly, rhyzomatically, in "their own chosen way". Sometimes the reading took the model of concentric circles, and sometimes the model of a chaotic labyrinth.

Interpretation of Pictures with Explicit Mathematical Content

The second group contained eight pictures with explicit mathematical content presented in contextualized form. The structure of content of a typical picture from this group was made up of an explicit mathematical task presented numerically and the same task presented non-numerically, that is, as a picture. The interpretation of the pictures' content was cognitively correct with the majority of children (13). The children understood both the visual and mathematical content and task they were supposed to solve (12). While solving a mathematical problem, the children: successfully represented quantity (15), solved a numerical operation of adding numbers (14), correctly named geometric shapes (14). They were less successful in solving the task of subtraction (11), as well as in determining spatial relationships: beside (10), above (11), under (12). The recognition of a series of geometric shapes from bigger to smaller was more successful (12) than from smaller to bigger (8). It was noticed that the children saw a third dimension of geometric shapes, whether this was visually marked or not. Even in places where the geometric shape was presented in two dimensions, the children described the geometric shape as a shape in third dimension. Faced with a choice, the children were solving mathematical operations first in the form of the picture. Tthe children behaved as if the tasks were completely different (9). They neither noticed the similarity in solving the problems, nor applied analogy (8). The children actually approached the solving of tasks as separate wholes that did not have anything in common.

Generally, the children's attention was immediately reduced when faced with the explicit mathematical content. The children significantly changed their mood.

This kind of affective interaction directly influenced the quality of emotional interaction. In our understanding of the emotional interaction, it was actually increased. Namely, the manner of interpreting the picture's content remained rhyzomatic, hypertextual, and accelerated at the same time. The increased rhizomatic approach in moving around the picture created chaos. The chaos was not connected to accuracy in interpretation and understanding of the content, but it related to the manner and acceptance of interaction. Cognitive interaction was also correct with mathematical and visual abilities, affectivity was quick and chaotic with both types of ability, and interactive behavior was increased by hypertextuality, due to emotional impatience and the content interpretation speed. The theory of auraticity was not confirmed in these pictures. In repeated interaction and interpretation of the pictures, the children answered mechanically and without inspiration.

Visualization of Colorful Pictures

Interpretation of the third group of pictures regained the children's interest when looking at and talking about the pictures. So called colorful pictures aimed at primarily assessing the children's spatial orientation. For this intention, pictures with labyrinth elements and different pictures of animals with geometric shapes were used, which pictorially combined, made the wholeness of a narrative. The children read this group of colorful pictures more freely, and with less inhibition. In other words, as Arizpe Evelyn and Styles Morag (2003) named this practice of visualization, the children read part by part of the picture, in a way that they put together puzzles piece by piece. Affective interaction, in general, was the most developed in the procedures of solving tasks in a form of a labyrinth. The children showed a strong desire and motive to solve the labyrinth successfully. The way in which the children were moving around the labyrinth was actually rhyzomatic, hypertextual. Within this group of pictures there were also pictures of six basic emotions in the form of emoticons. All children recognized them and marked them as the pictures from mobiles phones (9) or laptops (6). In most of the cases the children recognized the action showed by the emoticon (11). In the procedure of understanding the meaning of the emoticons, the children were less successful. Any insecurity about a correct interpretation and understanding of the usage of the emoticons, the children showed for those emoticons they themselves did not use in communication (8) or whose emotions they could not define (7). Such is the case with, for example, emoticons representing bewilderment.

The children liked colorful pictures. They interpreted and understood them correctly. The children perceived the pictures as a free space and concept with many meanings. They moved around the pictures spontaneously, starting from a specifically chosen place. While reading this group of pictures, it was noticed that the children in a repeated interaction with the same picture described the same picture-narrative significantly and essentially differently. Differences were noticed according to the order of noticing elements (7), keeping attention (14) and the choice of elements they liked the most (4). Inability of the children to recollect the changes

and to understand them was noticed regardless of the fact that nothing was changed in the picture. The repeated contact with the pictures was for the children a new perspective and a new story.

Conclusions

In general, the transmillennial generation of children interprets digital pictures structured as a compilation of mathematical content and pictures with narratives for children as open content. They have a strong need not to accept the context as the final and only possible content. They want to upgrade, change, and expand digital pictures, and they generally believe that they can transform them. As skillful users of ITs, they transfer "expectation of technology" (Terkl Šeri, 2011: 13) into content that technology represents. Transposing experience from working with IT was noticed in a way in which the children read digital pictures. Regardless of the complexity of content and the composition, they scanned and separated digital pictures by looking at them, and then putting them together in a whole. They usually read the picture according to the principle of rhizomes, hytertextually, without paying attention to linearity and order. Spontaneously moving around the picture neither influenced the accuracy and understanding of the pictures' content, nor the correct classification and comparison in the procedure of interpretation of the overall picture narrative and its parts. The children read the picture in their own way, in a polysemous manner, without ignoring the marginal parts of the picture. In the repeated interaction with the children after a certain time interval, the children changed the manner of interpretation, acting as if they are "seeing it for the first time". The auraticity of the first and the second reading is unique and different according to the order of "reading" the picture and the overall emotional interpretation.

The transmillennial generation of children likes digital pictures and stories they tell. They read mathematical content in digital pictures with a higher degree of inhibition, very accurately, and with less interest. They perceive the remaining content in the picture as polyvalent concepts, which can be changed or created.

References:

1. Arizpe, Evelyn & Styles, Morag (2003): *Children reading pictures: interpreting visual texts*, Routledge/Falmer, London - New York
2. Barthes, Roland (1982): *Camera lucida*, Hill and Wang, New York
3. Bodrijar, Žan (1991): *Simbolička razmena i smrt*, Dečje Novine, Gornji Milanovac
4. Castells, Manuel. (2000): Uspon umreženog društva: Informaciono doba: Ekonomija, društvo i kultura Golden Marketing, Zagreb
5. Duncum, Paul (2001): Visual culture: Developments, definitions, and directions for art education. Studies in Art Education, 42(2), 101-112
6. Elkins, John (2010): The concept of visual literacy, and its limitations. In Jon Elkins (Ed.), Visual literacy (pp. 1–9). Преузето 7.11. 2016. ca:http://net.educause.edu/ir/library/pdf/eli4001.pdf

7. Gargiulo, M. Richard & Kilgo, L. Jenifer (2013): *An introduction to young children with special needs; birth through age eight,* Wadsworth, Belmont.
8. Gir, Čarls (2011): *Digitalna kultura*, Clio, Beograd
9. Hartmann, Tilo (2008): Parasocial interactions and telecommunications with new media characters. In: E. A. Konijn, S. Utz, M. Tanis and S. B. Barnes(eds) Mediated interpersonal communication (177-199), Routledge, New York
10. Džajls, Dejvid (2011): Psihologija medija, Clio, Beograd
11. Kanton, Džon (2009): *Ekstremna budućnost*, Clio, Beograd
12. Krejg, Ričard (2005): *Onlajn novinarstvo*, Clio, Beograd
13. Lowe, Virginia (2003): *Stories, pictures and reality; two children tell*, Routledge, New York
14. Mirzoeff, Nicholas (1999): *An introduction to visual culture*, Routledge, London
15. Nikolajeva, Maria & Scott, Carole (2001): *How picturebooks work*, Garland, New York
16. Palfrey, John & Gasser, Urs (2008): *Born digital: Understanding the first generation of digital natives*, Basic Books, New Jork
17. Papert, Seymour (1993): The children's machine: Rethinking school in the age of the computer, Basic Books, New Jork
18. Prensky, Marc (2008): Young minds, fast times: The 21st century digital learner. *Edutopia*. Преузето 12. 10. 2016. ca:www.edutopia.org/ikid-digital-learner-technology-2008
19. Rose, Gillian (2007): Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials, SAGE Publications, London
20. Rot Gabrovec, Veronika (2003): Branje podob. Beremo skupaj:priročnik za spodbujanje branja, Mladinska Knjiga, Ljubljana
21. Seely-Brown, John & Duguid, Paul (2000): *The social life of information,* Harvard Business School Press, Boston.
22. Selwyn, Neil (2009): The digital native – myth and reality, Institute of Education: University of London, London
23. Selwyn, Neil (2003): Doing IT for the kids: re-examing children, computers and the information society, Media, Culture & Society, 25(3), 351-378.
24. Sweeney, Richard (2006): Millennial behaviors & demographics, University Librarian Institute of Technology, University Heights, Newark/New Jersey: Преузето 2. 2. 2017. ca:https://certi.mst.edu/media/administrative/certi/documents/Article-Millennial-Behaviors.pdf
25. Tapavički Duronjić, Tatjana (2012): Približavanje digitalnoj kulturi: okupani bitovima kao kontakt generacija u Republici Srpskoj, Serbian Research Studies, 3(1), 219-237, Novi Sad
26. Tapscott, Don & Williams, Anthony (2007): Wikinomics: How mass collaboration changes everything, Penguin, New York
27. Terkl, Šeri. (2011). *Sami zajedno: Zašto očekujemo više od tehnologije a manje jedni od drugih*, Clio. Beograd
28. Tomić, Zorica (2003): *Komunikologija*, Čigoja Press, Beograd
29. Veen, Wim & Vrakking, Ben (2006): Homo zappiens: Growing up in a digital age, Network Continuum Education, London
30. Virilio, Pol (2000): *Informatička bomba,* Svetovi, Novi Sad

ГЛОБАЛНИ ПОВРАТАК СЛИКЕ И ВИЗУЕЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ; ДЕТЕ И ПОСЕБНИ ВИЗУЕЛНИ САДРЖАЈИ

Сажетак: Рад се заснива на тези да је глобални опсег повратка слике у информационом добу омогућио ширење примене визуелног текста путем ИТ који је подесан за учење трансмиленијумске генерације деце. Основно интересовање истраживача у овом раду односило се на то: на који начин припадник ове генерације компјутерски способних корисника, интерпретира дигиталну слику и како се осећа у тој интеракцији? Информативни наратив је представљао интеграцију визуелних елемената дечјег наратива с имплицитним или експлицитним математичким садржајима приказаног у контекстуализованој и деконтекстуализованој форми. Испитивана је постојаност полисемичности и ауратичност у поступки „читања“ дигиталних слика. Полисемичност се односила на холистички приступ слици у односу на њен контекст, док је ауратичност кориштена у значењу јединствене емоционалне интеракције детета и слике. Квалитативним истраживачким приступом, рад ће показати да деца дигиталну слику с имплицитним математичким садржајем читају ризомски и полисемично, да контекст слике-наратива доживљавају као променљиву категорију коју ауратично интерпретирају а да експлицитне математичке садржаје читају с више инхибиција и без отворености у интерпретацији. Деца транспонују своја очекивања од технологије и искуства са учењем; дигиталне слике су им занимљиве, математички садржаји у слици су „само матемтички садржаји“.

Кључне речи: аураллу, нарративе, парасоциал интерацтион, пицтурес, трансмилленниум генератион, висуал цултуре

ДРАГИЋ РАБРЕНОВИЋ*
ФПН
Београд

УДК 316.774:32.019.5(497.16)
Монографска студија
Примљен: 11.08.2017
Одобрен: 16.09.2017
Страна: 455-470

УТИЦАЈ СЛУЖБИ ЗА ОДНОСЕ С ЈАВНОШЋУ НА УРЕЂИВАЧКУ ПОЛИТИКУ ДНЕВНИХ НОВИНА У ЦРНОЈ ГОРИ НА ПРИМЈЕРУ САОПШТЕЊА ЗА ЈАВНОСТ**

Сажетак: Основна хипотеза од које полазимо у овом раду јесте да су медији у Црној Гори, а посебно дневне новине, подложне утицајима служби за односе са јавношћу различитих државних институција, политичких партија и невладиних организација. Посебне хипотезе су да се саопштења за јавност користе у сврхе утицаја, као и да су у великој мјери извор информација за дневне новине. Како би се доказале ове претпоставке спроведено је истраживање у периоду од три мјесеца предизборне кампање за вријеме ванредних парламентарних избора који су одржани у Црној Гори 2012. године, које обухвата четири црногорска дневна листа и то Побједу, Дан, Вијести и Дневне новине. У раду смо се служили методом дескрипције, анализе садржаја, студије случаја и компаративном анализом. Након што у уводном дијелу приступимо дефинисању и појмовном одређењу односа с јавношћу, настојаћемо да укажемо на карактеристичан однос служби за односе с јавношћу и штампаних медија како би истакли оне службе које се у Црној Гори најчешће појављују као извори информација. Кроз посебно креиран кодни лист анализирали смо унапријед дефинисане категорије како би дошли до података на основу којих ћемо испитати поменуте хипотезе.

Кључне ријечи: односи с јавношћу, утицај, дневне новине, саопштења за јавност, Црна Гора, парламентарни избори

Увод

Утицај служби за односе са јавношћу на медије је широка тема чије корије налазимо у теоријама медија од којих неке заговарају приступ да медији утичу на друштво (медиоцентричне), а друге да друштво утиче на медије (со-

* rbpdesk@gmail.com

** Овај рад произилази из истраживања које је рађено за потребе докторске дисертације под називом „Утицај служби за односе с јавношћу политичких партија, државних институција и невладиних организација на уређивачку политику црногорских дневних новина (парламентарни и локални избори 2012. године)“, коју је аутор пријавио на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2013. године.

циоцентричне). За потребе овог рада полазимо од приступа да су службе за односе са јавностима у могућности да утичу на уређивачку политику медија. Ако су медији инструментализовани од различитих центара моћи или служби за односе са јавостима које их заступају, долазимо до закључка да скривени центри заправо и управљају јавним мњењем и тако утичу на друштво у цијелини. Анализирајући оваква становишта Јевтовић, Петровић и Арацки долазе до закључка да „медији све више постају огласне табле политичких партија, тоталитарни апарати за контролу масовне свести, трансмисија мањина које управљају информацијама“ (2014: 347).

Наш задатак је да откријемо да ли је то случај у Црној Гори? Да ли неко и на који начин има утицај над медијима и у коликом обиму? Овдје ћемо се задржати на једној половини ланца комуникације, јер нећемо истраживати колико су медији имали утицај на грађане као крајње кориснике. Полазећи од теорије *дневног реда* (Agenda settings) која између осталог, заговара приступ да медији сугеришу теме о којима ће јавност дискутовати настојаћемо да установимо да ли је ово случај са медијима у Црној Гори? Да ли су те теме наметнуте или медији слободно одређују о чему ће се писати и расправљати?

Како би установили да ли су медији подложни објављивању информација пласираних од стране политичких субјеката одлучили смо да кроз студију случаја испитамо ову хипотезу. Обзиром да се у појединим ситуацијама значајним за друштвено-историјски контекст боље испољавају поједине карактеристике сматрамо да се у процесу предизборне кампање у великој мјери може истражити ово становиште. Због тога смо одабрали период прије парламентарних и локалних избора одржаних у октобру 2012. године, јер су се у тој години дешавале различите политичке промјене.

За анализу садржаја користићемо искључиво дневне новине које излазе у Црној Гори. Дневна штампа је одабрана јер је ријеч о традиционалном медију који се и данас у великој мјери користи као једно од главних средстава информисања. Осим тога, у оваквим гласилима се објављују информације које је касније једноставно прегледати у архиви и тако обезбиједити поуздане узорке за истраживање.

Обзиром да стручњаци за ПР (односе са јавношћу) настоје да на различите начине утичу на јавно мњење примјећујемо да је један од традиционалних комуникационих канала дневна штампа. Кроз њу се пласирају одређене информације (позитивне о свом клијенту или негативне о политичком опоненту), при чему се спин мајстори често користе пропагандом, манипулацијом и усмеравањем порука. Како би персуазивно утицали на циљне групе ПР стручњаци се између осталог, служе саопштењима за јавност због чега ћемо из цјелокупног истраживања издвојити управо резултате о њима.

Дефинисање и појмовно одређење односа с јавношћу

Тема којом се бавимо захтјева да укажемо на неке важније дефиниције и значење појма *односи с јавношћу* у контексту политичког комуницирања.

Слично бројним појмовима у комуникологији и односи с јавностима различито се одређују и дефинишу. Посебан проблем се јавља из разлога што се овај појам преводи са страних језика и то најчешће енглеског, због чега се различито интерпретира. Други проблем је што је ријеч о дисциплини која се у пракси јавља почетком 20. вијека и која ни данас није довољно специфицирана у односу на друге, сродне дјелатности. Још један од евентуалних проблема потиче из чињенице да у зависности од школе којој теоретичари припадају и њихових усмјерења или веза са различитим наукама, сврставају га у један или други контекст. Међутим, од бројних дефиниција које су временом настајале данас се у највећој мјери користе оне које су изнијели Скот Катлип (Scott M. Cutlip) и Ален Сентер (Allen H. Center) у књизи: „Успјешни односи с јавношћу" (Effective Public Relations) од 1978. године.

Наведени аутори су закључили да „односи с јавношћу представљају функцију управљања чији је задатак да успоставља и негује узајамно корисне везе између организације и различитих јавности које је окружују, и од којих зависи успех или неуспех поменуте организације" (2006:11). Уколико ову дефиницију примјенимо на поље политичког дјеловања можемо закључити да су циљне јавности владе -грађани, док су циљне јавности политичких партија - гласачи. Како то примјећује Блек „суштина односа с јавношћу је иста, без обзира на то да ли се користе у политичкој арени, на пословном или комерцијалном пољу, у друштвеним односима, у добротворне сврхе или при прикупљању помоћи" (1997:7).

У америчкој организацији за односе с јавношћу (PRSA) су 2011. и 2012. године покренули кампању и јавно гласање како би се модернизовала дефиниција и дошли до закључка да су „односи с јавношћу процес стратешког комуницирања који гради узајамно корисне односе између организација и њихове јавности".[1] Кључне тачке у овој дефиницији јесу да се фокусира на основни концепт односа с јавношћу - као процеса комуникације, који је по природи стратешки, уз наглашавање „узајамно корисних односа".

Једну од цјеловитијих дефиниција са којом се можемо сложити дао је Зоран Ђ. Славујевић. „Односи с јавношћу представљају *систематску, дугорочну активност на формирању и одржавању позитивног става јавности о некој организацији или личности*. Краће могу да се одреде и као *делатност управљања мнењем*, а по многим ауторима фокусирају се на *формирање, одржавање позитивног или побољшање лошег имиџа у јавности"*(2007:27).

Важна ставка у појмовном одређењу јесте чињеница да се често користи у свакодневном говору, при чему се сам појам употребљава у различитим контекстима, укључујући и пежоративни смисао. Како Кљајић примјећује „неспоразуми око тумачења појма и садржаја делатности *public relations* настају и због тога што у међународној пракси није усвојена јединствена терминологија... Често се користе различити називи за суштински исту делатност, као на пример *public affairs, corporate communications* и сл. што само доприноси мистификацији професије *public relations* и отежава њено разумевање и дефинисање (2009:382).

[1] https://www.prsa.org/AboutPRSA/PublicRelationsDefined/index.html, посјећено 26.6.2017. године.

Односи с јавношћу као посебна функција политичког комуницирања

Иако је и данас тешко установити да ли су се односи с јавношћу као дјелатност управљања информацијама развили из политичке или привредне комуникације, сигурно је да имају заједничке коријене. О томе говори и Џеки Л'Етан (Jacquie L'Etang) у књизи „Public relations - Concepts, Practice and Critique“, преставивши коријен из кога настају дјелатности и стабло њиховог развоја. Између осталог, то су масовне комуникације, политика и теорије персуазије у коријену, док су одређени правци односа с јавношћу подијељени у каснијем развоју (Л'Етанг, 2008:8).

Славујевић је на основу разматрања појмова који означавају поједине сличне или блиско повезане активности, закључио да између њих могу да се успоставе односи полазећи од општијег: политичко комуницирање - политичка персуазија - политичка пропаганда - директна пропаганда - политички маркетинг - односи с јавношћу (2007:30). У овом контексту он истиче да „односи с јавношћу представљају организовану активност на обезбеђивању бесплатног позитивиног публицитета у медијима и остварују се организовањем одређених активности у циљу привлачења пажње медија или учешћем представника партија и кандидата у организованим дешавањима других субјеката за које се очекује да ће привући пажњу медија“ (2007:159-160). Управо у овом тумачењу настојимо да истражимо у којој мјери су службе за односе с јавношћу политичких актера у Црној Гори користиле поједине активности да би утицали на медије, а преко њих и на грађане и јавно мњење.

„Ian Somerville сматра да веза између политичара и медија те, још важније, између владе и медија повлачи за собом и борбу између двају различито усмјерених интереса. Новинар би требао пронаћи и представити чињенице, док ће политичар осигурати да вијест престави 'поруку' коју жели пренијети“ (2002:25-26, по Томић, 2010:140). Међутим, да би установили чиме се све политичари могу користити у изборним кампањама неопходно је указати на функцију односа с јавностима у процесу политичке комуникације. Ефикасна ПР стратегија има за циљ да превлада тихи конфликт интереса који постоји између политичара и новинара, а који произлази из различитог виђења суштине политичког комуницирања. Лоример (Roland Lorimer) разлике види у зависности од позиције или локалитета унутар друштва са које медиј наступа док изводи своје операције, па се некада дешава да дође до извјесног нагиба у одређеном правцу (Лоример, 1998: 65). Брајан МекНеир (Brian McNair) наводи да се могу препознати четири типа активности политичких односа с јавношћу. То су управљање медијима; управљање имиџом; интерне комуникације организације и управљање информацијама (2003:129-130).

Информација данас постаје моћно политичко оружје, а њено селективно ширење, прећуткивање или искривљавање важан елемент у управљању јавним мњењем. „Интереси државе су врло јасни: стављајући новинарима на располагање низове информативних садржаја оне софистицирано намећу агенду днев-

ног реда, лукаво утичући на креирање јавности и њено мишљење о одређеном проблему... Суштина је у наметању тема и рутинском стварању псеудодогађаја (производња афера, политичких изјава, конференција за штампу, парламентарних подела итд.), тако да публика лаковерно гута удицу, не примећујући да слободно време жртвује причама које су створили други“ (Јевтовић, 2009: 156). Без обзира на процесе дигитализације и настанка умреженог друштва, традиционална штампа је још увијек незаобилазан чинилац промјена у друштву Црне Горе, али се постепено мијењају улоге медија. Истраживачи уочавају како „медијски садржаји доприносе да појединац одреди себе и своје понашање у односу на друге – онако како су они медијски представљени“ (Бјелајац, 2015: 124), при чему у пољу политичког маркетинга расту напори професионалних комуникатора и служби да наметну своје погледе и идеје.

Методолошки оквир

У истраживање су укључене све дневне новине и то: *Побједа*, *Дан*, *Вијести* и *Дневне новине*. Временски оквир је био од 1. августа до 12. октобра 2012. године, када је од поноћи почела изборна ћутња.[2] Укупан број узоркованих дана био је 73, са укупно 4.878 анализираних текстова.

Истраживање је рађено помоћу кодног листа који садржи више категорија одређених на основу унапријед дефинисаних параметара. Укупно је било 15 категорија од којих су неке имале и подкатегорије. У кодни лист су уношени подаци о сваком тексту који су се односили на изборе из рубрика унутрашња и спољња политика, економија, региони и из посебних додатака о изборима. Сваки текст је посебно обрађиван, при чему су се резултати сумирали за сваку категорију појединачно, а након тога је направљена и компаративна анализа свих новина по категоријама.

За саопштења за јавност опредјелили смо се јер смо кроз теоријска разматрања о утицају служби за односе с јавностима на медије и на јавно мњење, примјетили да су она значајан чинилац у персуазивном ланцу и настојали смо да емпиријским истраживањем дођемо до таквих закључака. Свједоци смо да све више информација у новинама пристиже из политичких партија, било да су на власти или у опозицији, као и да расте улога цивилног сектора, односно невладиних организација, па чак, и у времену предизборне кампање.

Како би ове наводе истражили кроз примјер употребе саопштења за јавност анализирали смо новинарске жанрове за које смо сматрали да их могу информативно интерпретирати, и то: 1. вијест; 2. извјештај; 3. интервју; 4. чланак и 5. хибридни жанр. У склопу ових категорија смо за сваки жанр увели и посебну подјелу помоћу које смо покушали да установимо на основу чега је настао одређени текст. Издвојили смо четири могуће опције, и то, текст који је

[2] Ови датуми су одабрани јер је 31. јула предсједник Црне Горе Филип Вујановић донио Одлуку о расписивању парламентарних избора и локалних за Никшић, Будву и Котор, а наредног дана је објављен први примјерак новина од датума расписивања.

настао од: 1. саопштења за јавност; 2. конференције за медије; 3. изјаве за медије и 4. остало. Како би истражили у којој мјери су преузимана саопштења увели смо и категорију под називом: обим преузимања саопштења. У склопу ње су сљедеће ставке: 1. преузето у цијелости; 2. преузето већим дијелом и 3. основа за текст.

Наредна категорија у кодном листу била је: извори информација за саопштења. Направили смо подјелу на више субјеката који су могући пошиљаоци да би истражили од кога саопштења најчешће потичу. Субјекти који су анализирани у овим категоријама били су:

1. државне институције чији збир су чинили: 1) влада, 2) предсједник Црне Горе, 3) Скупштина, 4) министарства, 5) Државна изборна комисија, 6) јавне установе 7) предсједник Владе, 8) предсједник Скупштине;

2. Политичке партије, које су чинили: 1.1 Власт - 1а) Демократска партија социјалиста (ДПС), 1б) Социјал-демократска партија (СДП) и 1ц) остало; и 2.2 опозиција сачињена од 1) Социјалистичке народне партије (СНП), 2) коалиције Демократског фронта (ДФ) коју чине, 2а) Нова српска демократија (Нова), 2б) Покрет за промјене (ПзП), 2ц) остало, 2д) Демократски фронт, 3) Позитивна Црна Гора (ПЦГ), 4) Бошњачка странка (БС) и 5) Друге странке и коалиције;

3. НВО сектор;
4. локална управа;
5. експерти;
6. политичка тијела Европске уније;
7. државни органи земаља ЕУ и региона;
8. Кина;
9. Русија;
10. САД;
11. медији;
12. радници и синдикати,
13. привреда и
14. неко други.

Након ових категорија анализирали смо ко су субјекти који се најчешће појављују у текстовима (као неко ко прича), и ко су објекти (о коме се прича) и коме су се обраћали субјекти. Редосљед у ове двије категорије је био сљедећи:

1. државне институције: 1) влада, 2) предсједник Црне Горе, 3) скупштина, 4) министарства, 5) државна изборна комисија, 6) јавне установе 7) предсједник Владе, 8) предсједник Скупштине;
2. локалне управе и органи;
3. политичке партије - подијељене на 3а) Власт и 3б) Опозицију;
4. међународне организације;
5. НВО сектор;
6. Политичка тијела ЕУ - 6а) ЕУ уопште, 6б) Европска комисија, 6ц) Европски Савјет, 6д) Европски парламент, 6е) Европски фондови за помоћ, 6ф) делегације ЕУ у нашој земљи;
7. државни органи ЕУ и земаља региона;

8. експерти;
9. грађани;
10. Кина;
11. Русија;
12. САД;
13. медији;
14. радници и синдикати;
15. привреда и
16. неко други;

Резултати истраживања

Већ смо напоменули како је током истраживања укупан број текстова који је анализиран стигао до 4.878. Од тога, највише је објављено у *Дану* - 1653, затим у *Вијестима* - 1548, *Побједи* - 996 и најмање у *Дневним новинама* - 681. Анализа укупног броја објављених текстова и оних који су укључени у истраживање нам даје почетне резултате о томе да су уредништво и новинари *Дана*, па чак и *Вијести*, настојали да у што више текстова и тема буду поменути избори, владајуће структуре или опозиција.

Укупан број текстова који су објављени у августу је 1.355, у септембру 2.111 и у октобру 1.312 текстова. Анализом учесталости по мјесецима добијамо резултате који су прилично очекивани. Мјесец август је период годишњих одмора, због чега овај период није ни био толико актуелан, па је сразмјерно броју дана тада било најмање обрађених текстова. Након што је предизборна кампања ушла у озбиљнију фазу, када су се већ формирале коалиције и дефинисали политички актери долази до интензивнијег праћења различитих догађаја на терену. Тако је у свега четири рубрике у септембру анализирано више од 2.000 текстова. Сразмјерно броју дана и броју текстова највише је било објава у посљедњем мјесецу, односно у посљедњих 12 дана прије избора. Тада су сви медији настојали да испрате што више дешавања која су на различите начине припремали представници власти и опозиције, као и невладине организације, радници и штрајкачи широм Црне Горе.

Анализом жанрова у истраживању настојимо да утврдимо приступ обради неке теме и најчешћи начин извјештавања дневних новина. На укупном узорку смо добили резултат да су фактографски жанрови у предности, и то вијести са скоро 47%, а слиједе извјештаји са око 27%. Проценат од 21% је припао хибридима, у склопу којих су се између осталих нашли и коментари, писма читалаца, као и извјештаји са промотивних скупова.

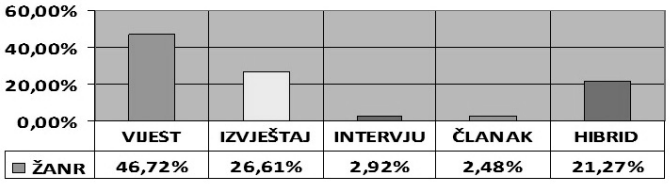

Графикон 1. *Жанрови у свим анализираним новинама*

Веома мали број текстова се нашао у форми интервјуа или класичног чланка, што указује на недовољно бављење аналитичким новинарством. Због предмета истраживања нам је било важно да се не задржимо на класичној подјели која се може наћи у сличним анализама и која би нам обезбиједила искључиво резултате о броју и процентуалном учешћу неког жанра. Стога смо увели поткатегорије за жанрове који су настали на основу неке информације добијене у форми саопштења, изјаве за медије, прикупљене са конференције за медије или на неки други начин.

	SAOPŠTENJE	KONFERENCIJA	IZJAVA	OSTALO
VIJEST	21.09%	6.81%	17.14%	1.68%
IZVJEŠTAJ	5.19%	6.03%	13.92%	1.48%
HIBRID	2.94%	0.74%	9.29%	8.29%

Графикон 2. *Основа за настанак информације*

Примјећује се предност саопштења у жанру вијести са 21% на једној страни, и на другој, нешто већи учинак изјава у сва три жанра. Наиме, објављујући кратке информације медији су се углавном, ослањали на саопштења, док је мањи број (свега 5%), објављено у форми извјештаја или скоро 3% у хибридном жанру. Службе за односе са јавностима су се очигледно руководиле ставовима о концизно форматираним текстовима који ће садржати основне информације о неком догађају. На примјер, у *Вијестима* и *Дану* су у серијама објављивана саопштења НВО МАНС у коме су достављани подаци са списковима бирача и наводним злоупотребама изборног процеса. Осим њих су и поједине партије имале такву врсту саопштења.

Већ сада уочавамо доминацију фактографских жанрова и у њима предност саопштења и изјава за медије. Како би компарација била потпуна овдје ћемо на једном мјесту представити резултате за учешће појединих жанрова (Графикон 3.). У свим новинама је изражен тренд доминације вијести, док је подијељена разлика међу извјештајима и хибридним жанром. Уочава се да су највећи појединачни проценат вијести имале *Дневне новине,* док је на другом мјесту *Побједа* са 3.61%

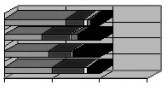

	POBJEDA	DAN	VIJESTI	DNEVNE N.
HIBRID	12,63%	28,39%	24,22%	9,39%
ČLANAK	0,30%	0,12%	5,98%	3,32%
INTERVJU	3,61%	2,47%	2,49%	4,05%

Графикон 3. *Жанрови у појединим новинама*

У узоркованом периоду све новине су укупно преузеле 1.567 саопштења за јавност. У односу на укупан број анализираних текстова то је чак, једна четвртина, тачније 24,31%. Рачунајући по једном дану за период од два и по мјесеца испада да су објављена укупно по 21 саопштења или по пет у једном листу.

Према обиму преузимања уочавамо да су најчешће преузета саопштења у цијелости, односно без измјена од стране редакције. У првој категорији, у којој је иначе највећи број саопштења, предњачи *Побједа* са највећим процентом од 87.86%, слиједи *Дан* са нешто више од 74%, па тек онда *Вијести* са 52.53%. У другој категорији саопштења која су већим дијелом преузета, на првој позицији су *Дневне новине* са остварених скоро 76%. Након њих су знатан број имале и *Вијести* са приближно 35%. Овдје је посебно значајан проценат који су *Вијести* имале у трећој категорији гдје су анализирана саопштења која су послужила као основа за текст. Они су имали скоро 13% у односу на укупан број саопштења који су објавили, док су сви остали имали знатно мање оваквих текстова (Графикон 4.). Тако можемо закључити да су у *Побједи* и *Дану* текстове саопштења углавном, објављивали интегрално, док су их у *Вијестима* и *Дневним новинама* у већем броју случајева допуњавали са неким другим садржајем или су саопштења користили за даље анализе како би се створила потпунија информација или пружио коментар друге стране у причи.

	PREUZETO U CIJELOST	PREUZETO VEĆIM DIJELOM	OSNOVA ZA TEKST
DNEVNE N.	16.99%	75.68%	7.34%
VIJESTI	52.53%	34.55%	12.93%
DAN	74.09%	22.48%	3.43%

Графикон 4. *Обим преузимања саопштења појединачно по новинама*

Дневне новине су најчешће користиле готове информације које су објављивали у непромијењеној форми, уз навођење институције или појединца који их доставља. Постоје два могућа начина тумачења уређивачке политике. Прије свега, у трци за објављивањем што већег броја текстова често се прибјегава најлакшем начину прикупљања информација. Тако су готова саопштења, посебно ако се прилагоде одређеном жанру погодна за попуњавање садржаја вијести. Други важан моменат јесте колико су одређени субјекти настојали да пласирају своје ставове и да се промовишу посредством медија. Како би дошли до ових резултата послужићемо се и анализом извора саопштења.

Конструисаћемо табелу 1. са резултатима на укупном нивоу, како би утврдили субјекте и изворе који се најчешће појављују. Резултат до кога долазимо збиром свих текстова очитава оно што се наговјештавало у анализи новина појединачно. Предност су имале државне институције са нешто више од 35%, док су са скоро толиким учешћем и опозиционе партије (31%). Слиједе партије на власти и НВО сектор са минималном разликом и скором од по девет одсто.

Сљедећи значајнији проценти су од локалних управа, затим експерата и радника са синдикатима, што је у процентима три или нешто изнад два одсто.

Државне институције	Власт	Опозиција	НВО сектор	Локална управа	Експерти	Пол. тијела ЕУ	Држави органи земаља
35,03	8,79	31,03	8,67	3,15	2,48	1,39	0,67
Кина	Русија	САД	Медији	Радници/ Синдикати	Привреда	Неко други	
0,06	0,06	0,42	1,76	2,3	1,64	2,55	

Табела 1. *Извори информација саопштења*

Међутим, због упоредне анализе овдје ћемо у графикону представити и све резултате субјеката појединачно, без сабирања појединих поткатегорија (Табела 2.). Овдје се у збиру свих саопштења истиче предност коју су остварила министарства Владе Црне Горе са нешто више од 14%, слиједе са око 9% саопштења из СНП-а, ДФ-а и других партија, и исто толико од стране невладиних организација. Један од разлога овако високог удјела министарстава, али и уопште државних институција, у изворима од којих потичу саопштења запажа и Јевтовић који истиче да „у савременом информационо-комуникационом друштву неисцрпан рудник информација представља држава, која преко својих министарстава, владе, портпарола, секретаријата за информисање и служби за односе са јавношћу, као и сличних регионалних и локалних институција медије затрпава пропагандним наносима“ (Јевтовић, 2009: 154). Међутим, од утицаја и пропагандне дјелатности нијесу одустали ни представници политичких партија, посебно у опозиционим редовима који са нешто више од 31% учествују као субјекти од којих потичу саопштења за јавност.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6.79	2.18	2.18	14.1	2.24	2.61	2.12	2.73	6.48	1.15
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1.15	9.03	8.91	3.03	1.15	8.91	8.67	3.15	2.48	1.39
21	22	23	24	25	26	27	28		
0.67	0.06	0.06	0.42	1.76	2.30	1.64	2.55		

Табела 2. *Извори информација саопштења појединачно*[3]

Сљедећа веома битна ставка у табели јесте однос према саопштењима из најјаче партије у владајућој коалицији. ДПС је убједљиву предност у односу на остале новине имао у *Побједи*. Разлика од 42 саопштења у односу на први сљедећи број од 30, колико их је било у *Вијестима*, указује да су у осталим

[3] Сви субјекти: 1. Влада, 2. Предсједник Црне Горе, 3. Скупштина, 4. Министарства, 5. Државна изборна комисија, 6. Јавне установе, 7. Предсједник Владе, 8. Предсједник Скупштине, 9. ДПС, 10. СДП, 11. Остало, 12. СНП, 13. ДФ, 14. Позитивна ЦГ, 15. Бошњачка странка, 16. Друге странке и коалиције, 17. НВО сектор, 18. Локална управа, 19. Експерти, 20. Политичка тијела ЕУ, 21. Државни органи земаља ЕУ и региона, 22. Кина, 23. Русија, 24. САД, 25. Медији, 26. Радници / синдикати, 27. Привреда, 28. Неко други.

новинама у великој мјери запоставили ову партију са једне стране, али и да је у *Побједи* била прилично фаворизована, јер су све остале имале знатно мање саопштења. Друга странка по броју саопштења била је СНП са 30, док је ДФ имао свега осам. Са друге стране, у *Вијестима* и *Дану* ове су бројке различите јер се изузетна предност даје управо овим опозиционим партијама и коалицијама.

Такође, значајно је упоредити резултате за број објављених саопштења од стране невладиних организација. Примјећује се да су *Вијести* предњачиле са објављених 65 саопштења, што је скоро једнако као за сва министарства за која су објавили 68 саопштења. Други на овој табели је био *Дан* који је имао 54 саоштења од НВО сектора, док су знатно мање објавиле *Дневне новине* и *Побједа*.

Када се дубље анализирају ове организације, примјећујемо да су у *Вијестима* и *Дану* најчешће објављиване информације неколико устаљених НВО које су углавном, биле политички ангажоване и настројене против власти. То се може видјети из примјера саопштења која су објављена из МАНС-а и која су се најчешће односила на критику владајуће коалиције или државних институција. Осим тога било је и других саопштења од различитих организација које су се бавиле истраживањима јавног мњења, затим праћењем изборне кампање, као и другим темама, како на националном тако и на локалном нивоу.

Када говоримо о политичким партијама као субјектима који су доставили значајан број саопштења редакцијама у предизборној кампањи, потребно је да направимо посебно поређење на основу кога ћемо утврдити однос према власти и опозицији, али и према појединим учесницима. Установили смо да је опозиција била извор информација за саопштења три пута више у односу на владајућу коалицију. Од укупно 657 саопштења преузетих од стране политичких партија, опозиција је имала 512, а власт свега 145. Ова предност коју смо у графикону изразили у процентима нас упућује да закључимо како су поменути медији предност дали опозицији, или да су чак, представници служби за односе са јавностима опозиционог блока имале већи утицај на уређивачку политику дневних новина у Црној Гори.

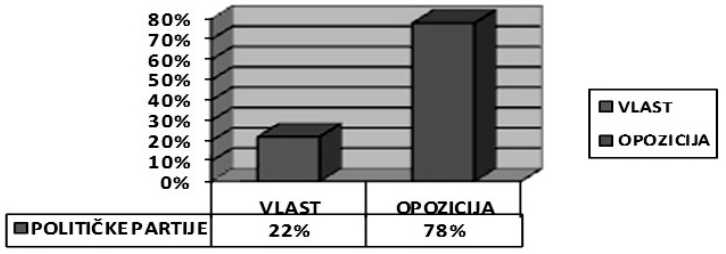

Графикон 5. *Објављена саопштења - однос власт - опозиција*

Када направимо увид у све новине појединачно долазимо до резултата да је власт једино више од 40% саопштења имала у *Побједи*, при чему ни ту није у предности у односу на опозицију (Графикон 6.). У *Дневним новинама*

као да су одредили лимит до којег се може објавити број саопштења од стране владајућих партија и преко њега нијесу прелазили.

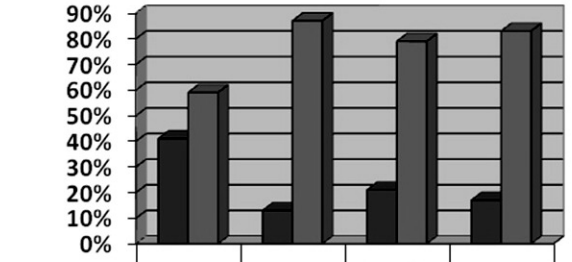

	POBJEDA	DAN	VIJESTI	DNEVNE N.
VLAST	41%	13%	21%	17%
OPOZICIJA	59%	87%	79%	83%

Графикон 6. Саопштења - однос власт - опозиција по новинама

Када се овај проценат подијели појединачно на све партије које су наведене у узорку, онда примјећујемо какав је распоред. Највише саопштења су новине преузеле од ДФ и свега један посто мање од СНП-а, док је прилично велики број и оних текстова који су преузети од осталих партија из опозиционог блока. Након тога са 16% се нашао ДПС као највећи партнер владајуће коалиције. Ови резултати указују на јасну предност опозиције у односу на владајућу коалицију. Међутим, ни у опозицији нијесу сви имали једнак третман! Од оних које су издвојене у кодном листу запажамо да је мали проценат саопштења од странке која је најмлађа на политичкој сцени - Позитивне ЦГ (8%,), док је Бошњачка странка имала свега три одсто.

Осим тога, саопштење као вид комуникације са грађанима и промоције је било најзаступљеније за остале партије које су учествовале у изборном процесу, а нијесу појединачно уврштене у кодни лист јер нијесу ушле у Парламент. Можемо закључити да је посебна пажња била усмјерена на двије струје које су се наметнуле као водеће у опозицији, уз додатак Позитивне. Не треба посебно ни истицати да је највећи број саопштења био усмјерен на активности представника владе, власти и локалних органа које су углавном, негативно карактерисане.

У сврху лакшег тумачења коришћења политичких партија као извора за саопштења представићемо и резултате појединачно у свим новинама. Како смо раније у анализама приказали у *Побједи* је највећи проценат имао ДПС, са 33%, а након њега СНП са 23%. Овај проценат за партију из опозиције се може тумачити управо избором тема које су обрађиване у предизборној кампањи и поменутим неслагањима са осталим опозиционим актерима.

Са друге стране, код осталих новина је примјетно фаворизовање Демократског фронта и СНП-а, који су изразито предњачили у односу на остале субјекте (Графикон 7.). При томе, коалиција ДФ која је у осталим медијима имала посебан третман, у *Побједи* је имала у свега 6% случајева објављена саопштења у односу на остале партије, док су по један мање имали СДП, По-

зитивна и Бошњачка странка. Ова прилично уравнотежена слика упућује на закључак да су са једне стране двије партије фаворизоване, и то ДПС и СНП, док су са друге, остале подједнако заступљене. Осим тога, најмања одступања, или не тако велике разлике у процентима, су уочљиве у *Дневним новинама*, што нас може навести да закључимо да су прилично уједначено извјештавали о политичким партијама.

Управо ове разлике у процентима гдје се једна страна појави са више од 20%, а друга са мање од 10% води ка закључку да су у зависности од уређивачке политике појединих медија и представљени одређени политички субјекти. Питање које се намеће јесте да ли је ријеч о једностраном извјештавању коме је редакција самостално приступила или су за то заслужни центри моћи који пласирају информације, у овом случају службе за односе са јавношћу појединих партија? Овдје не треба додатно тумачити резултате који су приказани у заједничкој табели.

	POBJEDA	DAN	VIJESTI	DNEVNE N.
DPS	33%	11%	15%	11%
SDP	5%	1%	2%	3%
OSTALO	3%	1%	4%	3%
SNP	23%	28%	19%	21%
DF	6%	34%	26%	18%
POZITIVNA	5%	5%	8%	12%
BOŠNJAČKA	5%	1%	2%	5%
DRUGE	20%	19%	24%	26%

Графикон 7. *Извори информација саопштења - појединачно партије у свим новинама*

Како је већ саопштено, посебан статус у кумулативној табели имале су и државне институције. Уколико узмемо у обзир да је укупан број текстова био 578, онда лако закључујемо да су највећи број упутили из министарстава (234) и из владе (112). Изразито ниски проценти су посвећени предсједницима Владе, државе и Скупштине (Графикон 8.). Ова чињеница се може посматрати из више углова, при чему је један од закључака да је ријеч о појединачним кабинетима који представљају институцију предсједника, док су на другој страни министарства којих је више и која су имала већи број активности током кампање.

Можда се из табеле која је приложена са процентима заступљености по новинама могу тумачити резултати на основу којих је бројчано приказано колико је било саопштења из министарстава. Чињеница која се уочава из ове поткатегорије јесте да су поједине новине различито третирале одређене субјекте, али и да су то у великој мјери чинили скоро једнако, са изузетком *Побједе*.

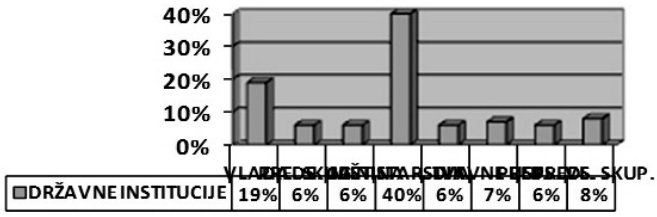

Графикон 8. *Државне институције укупно*

	Влада	Предсједник ЦГ	Скупштина	Министарства	ДИК	ЈУ	Премијер	Предс. скупшт.
Побједа	35	14	8	80	5	12	15	23
Дан	26	14	14	65	13	12	14	16
Вијести	32	5	3	68	13	15	3	6
Дневне	19	3	11	21	6	4	3	0

Табела 3. *Државне институције појединачно по новинама*

Закључак

Полазећи од хипотезе да службе за односе с јавностима утичу на уређивачку политику дневних новина кроз истраживање смо на примјеру саопштења за јавност установили да је током анализираног периода у свим дневним новинама у Црној Гори објављен значајан број текстова који су настали и потекли из неког ПР центра. Утврдили смо да је током 73 дана објављено укупно 4.878 текстова, од којих је са елементима саопштења за јавност било 1.567.

На основу укупног броја објављених текстова установили смо да је потврђена основна хипотеза истраживања, те да су дневне новине подложне утицајима служби за односе са јавностима различитих државних институција, политичких партија и невладиних организација. Дошли смо до резултата да је од броја укупно обрађених текстова у форми саопштења за јавност била једна четвртина, тачније 24.31%. Односно, просјечно су новине дневно објављивале по пет саопштења!

Са друге стране, податак о начину преузимања и обради пристиглих саопштења додатно нас упућује да је присутан утицај поменутих служби у креирању агенде дневних новина. Наиме, у цијелости преузетих саопштења је од овог броја било 60,88%, док је дјелимично преузетих било дупло мање, односно 32,10% и свега 7,02% саопштења која су послужила као основа за текст. Тако смо потврдили и посебну хипотезу да су саопштења за јавност у великој мјери извор информација за дневне новине!

Резултат до кога долазимо збиром саопштења у свим новинама јесте да су благу предност имале државне институције (збирно) са нешто више од 35%,

док су са скоро толиким учешћем и опозиционе партије (31%). Значајан утицај имају партије на власти и НВО сектор са минималном разликом и скором од приближно девет одсто. Сљедећи значајнији проценти су од локалних управа, затим експерата и радника са синдикатима, што је у процентима три или нешто изнад два одсто.

Када се анализира удио субјеката од којих потичу саопштења долазимо до закључка да их је највише било из министарстава, и то 14.1%, док је из кабинета Владе Црне Горе било 6.79% саопштења. На другом мјесту по броју објављених саопштења је опозициона Социјалистичка народна партија са 9.03%, док слиједи коалиција, такође, опозиционих партија, Демократски фронт са 8.91%. Примјећујемо да је у скоро једнаком проценту у улози субјекта комуникације био и невладин сектор, док је највећа партија у владајућој коалицији - Демократска партија социјалиста била присутна са свега 6.48%, објављених саопштења.

Треба напоменути да су у новинама на појединачном нивоу субјекти имали различит третман, у зависности од уређивачке политике. Установили смо да је опозиција са 78% била извор информација за саопштења, односно три пута више у односу на владајућу коалицију, која је имала 22%. Када направимо увид у све новине појединачно, јасно долазимо до резултата да је власт једино више од 40% саопштења имала у *Побједи*, при чему ни ту није у предности у односу на опозицију. Тако долазимо до закључка да су дневне новине предност давале опозицији, или да су чак, представници служби за односе са јавношћу опозиционог блока имале већи утицај на уређивачку политику дневних новина у Црној Гори.

Након увида у резултате истраживања увјеравамо се у исправност става да је „новинарство у све већој и нескривенијој блискости са пи-аром, који користећи богату и разгранату меру свих облика утицања, креира менталну слику стварности“ (Јевтовић, Петровић, Арацки 2014: 347). Потврђујемо претпоставке да је присутан утицај појединих агенаса информационо-комуникационог система, те да помоћу медија, у овом случају дневних новина, они настоје да креирају јавно мњење.

Литература:

1. Bjelajac, Željko (2015):Mediji, supkultura i kriminalitet u savremenom društvu, *Kultura polisa*, br. 27, god. XII, Kultura – Polis, Novi Sad i Institut za evropske studije, Beograd.
2. Blek, Sem (1997*): Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd.
3. Jevtović, Zoran (2009): *Novinarski izvori informacija*, CM - časopis za upravljanje komuniciranjem, Br. 11, 165-169, UDC 070.431, Protokol, Novi Sad, Fakultet političkih nauka, Beograd.
4. Jevtović, Zoran; Petrović, Radivoje; Aracki, Zoran (2014): *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Jasen, Beograd.
5. Katlip, Skot M.; Senter, Alen H.; Brum, Glen M. (2006): *Uspešni odnosi s javnošću*, Službeni glasnik, Beograd.

6. Kljajić, Veselin (2009): *Novinarstvo u službi PR-a i marketinga*, Godišnjak FPN, II deo novinarstvo, komunikologija, kulturologija, UDC 659.4 339.138:070, Fakultet političkih nauka, Beograd.
7. L'Etang, Jacquie (2008): *Public Relations*, SAGE, London.
8. Lorimer, Roland (1998): *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd.
9. McNair, Brian (2003): *Uvod u političku komunikaciju*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
10. Slavujević, Zoran (2007*): Politički marketing*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd.
11. Tomić, Zoran (2010): *Politički odnosi s javnošću-strategija upravljanja informacijama*, Medijski dijalozi 6, Vol. 3, 139-152, 316.774:659.44, ELIT – Ekonomska laboratorija za istraživanje tranzicije, Podgorica.

IMPACT OF PUBLIC RELATIONS OFFICES ON THE EDITORIAL POLICY OF DAILY NEWSPAPERS IN MONTENEGRO ON THE CASE OF PRESS RELEASES

Summary: The basic hypothesis from which we start in this article is that the media in Montenegro, especially daily newspapers, are subject of the influence of department of public relations of various state institutions, political parties and NGOs. Specific hypotheses are that the press releases are used for the purposes of impact, and they are largely a source of information for the daily newspaper. In order to prove this assumption survey was conducted over a period of three months during the election campaign for the early parliamentary elections held in Montenegro in 2012, which includes four Montenegrin dailies: Pobjeda, Dan, Vijesti and Dnevne novine. In this article we used the method of description, content analysis, case studies and comparative analysis. After the introductory part with defining public relations, we will try to show the characteristic attitude of public relations offices with daily newspapers, to highlight those departments that are in Montenegro most often use as sources of information. Through a specifically created code list, we will analyze the predefined categories in order to obtain data which will examine the aforementioned hypothesis.

Key words: public relations, influence, daily newspaper, press releases, Montenegro, parliamentary elections

БОРИС ЛАБУДОВИЋ*
Институт за усмеравање комуникација
Нови Сад

УДК 316.77
Монографска студија
Примљен: 11.08.2017
Одобрен: 23.09.2017
Страна: 471-481

МОРАЛНО КОДИРАНА КОМУНИКАЦИЈА У 21. ВЕКУ

Инспирисано Никласом Луманом

Сажетак: Рад нуди могући одговор на питање како се данас комуницира у моралном коду и зашто је комуникација о моралу у модерном друштву тако честа, али и тако слаба утицајем на такозвану интеграцију друштва.

Кључне речи: морално кодирана комуникација, Никлас Луман, религија, појединац, логика домена, комуникологија

Расправљаћемо о морално кодираној комуникацији у сутра-друштву, о томе како се и с којим дометом данас комуницира и приписује смисао у форми моралног кода. Нећемо ни морал ни етику проматрати као предмет, односно објекат проучавања, јер за социокибернетски, феноменолошки и функционалистички приступ комуникацији онтолошки супстрат морала или етике не постоји.

У питању је макрокомуниколошка, а не социолошка или етичка опсервација, па морално препознајемо проматрајући комуникације, приписивање смисла и савремени контекст комуницирања. Другостепено проматрамо селекције комуникације и анализирамо форму (као јединство указивања и разликовања) која се користи када се комуникацији приписује смисао у сфери морала. Таква форма омогућава услове на основу којих се одређује смисао, односно одлучује када се нешто прихвата или одбацује (што лимитира варијетет комуникације и редукује контингентно). Наглашавамо: рад је инспирисан и у највећој мери вођен теоријом Никласа Лумана, онолико колико му дозвољавамо да буде комуниколог. Читалац ће препознати да у раду увелико интерпретирамо и наводимо Луманове речи и ставове (Luhmann 1991; 2012; 2013)[1], али и да се ослањамо на унеколико измењену и допуњену адаптацију опште теорије друштвених система у пољу комуникологије.

* boris.labudovic@inukom.org

[1] Ово наводимо из разлога интелектуалне честитости (обиље цитата отежало би читаоцу праћење).

Како се данас комуницира у моралном коду и зашто је комуникација о моралу у модерном друштву тако честа, али све слабија утицајем на такозвану интеграцију друштва?

Шта је морално кодирана комуникација

Зашто „морално кодирана комуникација“, а не, рецимо, „морална комуникација“?

Полазимо од тога да је комуникација ништа друго до заједничка потрага за смислом. Онај комуникациони чин у којем се, у крајњој инстанци, до смисла долази у моралном коду називамо морално кодираном комуникацијом. Између осталог, разликујемо *комевенте* (комуникационе догађаје) по *атрибуту* који им приписујемо, по *теми* конверзације и по начину *приписивања смисла*. Покушаћемо то да илуструјемо примерима.

Господин може да разговара са дамом о времену, о условима смештаја у хотелу, чак и о њеној брачној ситуацији, а да неки проматрач тој конверзацији припише *атрибут* моралне. Ово зато што господин није био ни нападан ни ласциван, већ се све време држао правила лепог понашања, добрих манира и елементарног моралног опхођења. Ту комуникацију можемо звати моралном ако метакомуницирамо о њој, па закључимо да јој ваља приписати тај атрибут. Ипак, нико од саговорника није проговорио о моралу, то није била тема разговора, а смисао који су му саговорници (свако за себе) приписали пре ће бити у некој сасвим другој сфери.

Када је *тема* у питању, у америчкој држави Мичиген, на пример, још увек није укинут закон по којем удате жене не смеју да се шишају без дозволе супруга. То може бити тема разговора (па чак и уз коришћење аргументације типа морално/неморално), али је извесно да ће се смисао те конверзације приписати суду о индолентном законодавцу или ће се преселити у сферу бизарног и анегдотског.

Морално кодирана комуникација је само она у којој се *смисао приписује у коду* похвала/осуда. Видели смо да се готово сваки комевент може проматрати (и доделити му атрибут) као морална, односно неморална комуникација (да ли је, на пример, морална комуникација о куповини гласова или о инсајдерским берзанским подацима). Уочавамо да тема комуникације није исто што и приписивање смисла комуникацији (може се о моралу разговарати, а смисао приписивати у сасвим другом пољу). Зато нас овде интересује само она врста комуникацијских догађаја која потрагу за смислом изводи у бинарном коду концепта похвала или осуда, а не она коју у везу с моралом доводимо на основу теме или атрибута који комевенту приписујемо.

Бинарна дистинкција похвала/осуда (Луман користи дистинкцију добро/лоше и поштовање/непоштовање, али је нама овај предлог прецизнији у комуниколошком пољу, с аспекта јавног комуницирања) нуди бољи концептуални оквир од кода добро/зло, пре свега зато што се у пракси моралност неког комуникационог догађаја или делатног чина најчешће – подразумева. О мора-

лу се комуницира тада када је нечије саопштавање или деловање високо морално или лишено морала. Баш као и код легитимитета, који се подразумева и практично не комуницира све док се не помисли да га је неко комуникацијом или деловањем – изгубио. Морално кодирана комуникација или похваљује или осуђује (она мора да јавно указује на примере, јер тиме гради структуре и власти семантику), а признаје и истовремено занемарује оне свакодневне коментаре које ни позитивно ни негативно не треба разликовати и истицати. Код добро/зло може да дели и такве комуникације, а код похвала/осуда подразумева то да оне постоје, али су бинарном логиком приписивања смисла с правом апстраховане (јер су ординарне: ни за похвалу, ни за осуду).

Резултат је социјалне еволуције, а с њом и промене семантике и кодова, то што смо сведоци стања друштва у којем је морализовање и даље раширено, али више не јача друштвену интеграцију. Недостаје друштвена сагласност о условима под којима треба изрицати похвале и осуде: ако смо крајем 20. века сведочили друштву „обиља информација“ (што је научно неадекватан израз), данас живимо у друштву недостатка критеријума и филтера, чијом применом подаци заправо добијају функционалну вредност и баш тиме постају информације. Морално кодирано комуницирање у модерном, поликонтекстуалном и хиперкомплексном свету није синхронизовано. Не постоји критеријум смисла моралне комуникације који важи увек и важи за све. Осим тога, стално се проналазе нови морални разлози за одбацивање моралног просуђивања.

Како нам се то догодило? Претпостављамо да је то последица одвајања морала од религије, глорификације такозваног слободног појединца и убедљиве надмоћи логика ексклузивних комуникационих домена друштва.

Од религије ка моралу

Комуникација о моралу је еволутивним процесима у друштву првобитно изведена из конверзација о религиозним темама. Као посебна и сасвим специфична врста комуницирања, религија се бавила бинарним разликовањем присног и оностраног. Религијска подела света уводи симболе, а штити их тако што о њима забрањује комуницирање. Симбол не само да указује на јединство, него га истовремено и производи (Luhmann, 2012). Суштинска разлика између симбола и знака је много дубља и значајнија него што на то упућује савремена семиотика. Религијски обреди и спектакли нису комуникација у суштинском значењу (нису нова потрага за новим смислом): увек се изриче и изнова потврђује давно осмишљено и давно изречено. Обреди не трпе потпитања: они су увек и само комуникација избегавања комуникације. Тачније речено, пошто за комуникациони догађај није пресудна реплика ега у облику новог саопштења (довољно је прихватање или одбијање саопштења алтера), не ради се толико о „забрани комуникације“, како упућује Луман (она се свеједно одвија кроз молитве и проповеди, све док их неко чује и разуме), колико о забрани – реплицирања.

Сви потенцијални проблеми комуникације јуче-друштва (којим владају митови и религијске истине, а оперативна стварност је далеко иза стварности)

одлажу се потискивањем нове комуникације и ритуалним понављањем старе. Религијско знање се брани од преиспитивања и чини се као да се управо забраном и производи, јер суштина сваке религије није ништа друго до тајна.

Разлог за појаву морално кодиране комуникације би, у најкраћем, могао да гласи: тајне не могу бити тема комуникације, а да не изазову да се скривено не фокусира и не сагледа. Зато је још давно језички код пошао у два смера: једним ка забрани комуницирања (прецизније: према забрани реплицирања, односно потпитања) у пољу религије или магије; другим ка моралном коду, који управо стимулише јавно комуницирање тиме што бинарним разликовањем сугерише то да нешто ваља јавно прихватити и похвалити, а нешто друго одбити и осудити (Luhmann, 2012). Ако морал треба да испуни ту функцију, онда не сме бити тајна већ напротив – нешто свима познато. Религија присваја тајне и анатеме, моралу преостаје да регулише јавно изрицање похвала и покуда. Религија присваја надлежност за *јуче* (које би истовремено да је безвремено, вечно), моралу је припало да покуша да обликује *данас*. Проблем савременог друштва је у томе што ми заправо живимо у – *сутра*.

У средњем веку морална правила прилагођавају се степену развоја друштва. Морал није ништа друго до прецизно написан сценарио за играње друштвене улоге. При томе, оно што важи за неке – не важи за све. Краљеви или витезови издвајају се атрибутима и делима која изазивају дивљење плебса, али никога из светине ничим не обавезују (Luhmann, 2012). Тиме морал полако задобија мериторне црте без којих, данас то јасно видимо, заправо и не може да функционише.

Повезаност религије и морала дефинитивно слаби с појавом штампе, а потом и прелазом на функционалну диференцијацију домена и система, односно на функционално диференцирано друштво (Luhmann, 2013). На то јасно указују бинарни кодови економије или политике. Перспектива проматрања се мења, а и сама религија више не не прети да би се њеним непоштовањем живело у заблуди или у греху. Пожељно је веровати, али се баш и не мора (Luhmann, 2012). Распада се јединство морала и манира, али се од људи и даље захтева да се поистовете са обележеном страном моралног кода и да недвосмислено у јавности исказују похвале или осуде. Врлина спада на представу.

Ослобођен религијских темеља, морал се све чешће затвара у неизбежни круг двоструке контингенције (како ти мени – тако ја теби). Морални кôд се на тај начин удвостручава: разликује се похвала и покуда, али тако да и само разликовање мора да буде похвално. И ту се намеће питање: из којих се мотива и интереса нешто похваљује, а нешто осуђује (Luhmann, 2013)? Колико је то морално? Морал се деконструише јер више не важи то да је свако позивање на морал збиља изазвано некаквим „добрим и универзалним разлозима“.

Глорификација појединца

Дискурсом просветитељства и јачањем протестантизма, морално се своди и на позитивно или негативно схваћену самоупућеност појединца, на љубав

према самом себи, на властите интересе и на самопромишљање. У уметности и литератури човек види себе као проматраног проматрача који је присиљен да проматра како га проматрају, примећује Луман. Нешто касније, индивидуа ће одустати чак и од претензија на тачно мишљење, одрећи ће се и моралног оправдања: само ће још хтети да буде другачија од осталих. Баш по томе су данас појединци фатално једнаки.

Појединачност свести и тела постоји у свим историјским варијацијама. Мозак сваког човека разликује се од мозга свих других људи и не постоје две особе са истим мозгом. Али тек се у ново доба семантика мења и појединцима се не само дозвољава, него се од њих и очекује да наступају на себи примерен начин (Luhmann, 2013). Тада смисао индивидуума прелази с недељивости на јединственост. Упоредо с променама у схватању морала, европско друштво новог века окреће се ка такозваном слободном појединцу, шта год да је то значило (коју тачно форму опсервације слободе тада ваља употребљавати?). Друштвено почиње да се промишља на радикално другачији начин и то ће оставити видљиве последице по прихватање морала и на ефекте морално кодиране комуникације.

Ако је појединац центар света, како се онда комуницира о могућности друштвеног поретка? Теорије друштвеног уговора или међусобне рефлексије Луман види као наиван и безазлен основ за основану теорију друштва. Ништа убедљивија није ни тврдња да су сви појединци једнаки, па чак ни онда када се све подупре магловитом теоријом „слободе“. Кад се, супротно реалности, тврди да су сви појединци једнаки, онда се мора рећи и то по ком су критеријуму једнаки (Luhmann, 2013). У том случају се обично тврди да су сви појединци природно (а зашто не и друштвено?) једнаки и слободни. Ко год томе противречи (што и није напоран интелектуални подухват) – наћи ће своје име на листи за идеолошки одстрел. Тако је и данас, у доба огромне неједнакости.

Уверљивост глорификовања појединца као субјекта почивала је на томе што је (ипак неуспешно) заобилажено питање о друштву као социјалном поретку. Друштвено се не може схватити полазећи од субјекта и то је у најбољем случају тек помоћно средство у једној прелазној фази науке (у којој и није било могуће пристојније самоописивање друштва). Поредак се намерно заобилази, а допушта се приближавање мноштва (не)замисливих перспектива (Luhmann, 2013). Појам једнакости наизглед неутралише неједнакост условљену пореклом, али само да би пружио могућност за развијање неједнакости условљених доменима и системима (како неједнакости власништва, тако и неједнакости у хијерархији организација). Другим речима: једнакост је послужила као прелазна фаза из једне неједнакости у другу. Субјект се срозава на неубедљиви алиби за престројавање на модерне услове специфичних домена и система. То је прикладно само прошлом времену. Данас више не би смело да важи.

Индивидуалне међузависности додатно подстичу неизвесност будућности, а на штету социјалне сигурности. Будућност постаје неизвесна и незадрживом мултипликацијом логика домена и система (политика, економија, медији, правосуђе… свет проматрају и сагледавају свако из свог угла). Како расте

комплексност света, тако се јављају и неодмерени захтеви појединцу за све вишим степеном оригиналности и непоновљивости. До тога се, ипак, не може лако доспети, осим ако се не прибегне решењу које се само намеће: имитацији постојећих образаца индивидуалности. Тако особе постају конфекцијски уникатне.

Од протестантизма важи да оригинални, слободни и непоновљиви индивидуум има право да се не оријентише по добру о којем и други могу да суде, већ према ономе што се њему лично свиђа. Ко ће о томе најбоље судити, ако не он сам? Слављењем појединца уводи се одрицање од апсолутно важећих критеријума. Рационално одлучивање водило би, у крајњој инстанци, до оних који најбоље рационално одлучују, што ће рећи до чињенице да неки људи једноставно знају више и да имају бистрији ум (Luhmann, 2013). Али из тога би проистекло логично право на гарантовану неједнакост, што се заговорницима слободе и једнакости никако не би допало. Тиме апологете демократије и права појединаца укидају све што је меритократско (засновано на знању, заслугама и резултатима), да би се потом чудили откуда оволика поплава демагогије, популизма и шовинистичких покрета. Сами су је произвели.

Када проматрамо „слободног и оригиналног" појединца, тада лако опажамо да су у форми те опсервације на необележеној страни – сви остали људи. Другим речима, када се појединац прогласи уникатним (ја/сви други), друга страна форме прелази у хаос и онемогућава иоле пристојну опсервацију, а још мање теорију друштва. То ће неизбежно одвести у превођење појма друштва на „систем потреба", вулгарно огољен на привреду, на фамозни раст и развој (Luhmann, 2013). Чим се пређе на величање раста и развоја, онда као да постаје логично да је све што је у функцији раста и развоја уједно и морално (за похвалу). То „морално начело" крши скоро сва морална начела.

Ако европска друштвена заједница више нема форму сталешког друштва (а пре ће бити да је идеолошки маскира одама појединцу), шта је то онда ступило на његово место? То се не види од шуме појединаца. Субјект одмах наступа као индивидуа, а пошто се људи не разликују по томе што су исти (сви су индивидуе), онда субјект без икаквих проблема може да проговори у име „човека" (Luhmann, 2013). Заиста би било добро упитати теоретичаре критичке провенијенције, који тврде да је слободан појединац основ друштва, да нам саопште име и адресу тог појединца. Ваљало би проверити лежи ли он заиста стрпљиво у темељу друштва или ипак повремено скокне до своје јахте, кладионице или можда јавне кухиње.

Теорија уздизања појединца, с макрокомуниколошког аспекта, не представља ништа друго до блештаву самообману. За нас, који комуниколошки проматрамо свет, друштво се у крајњој инстанци састоји од комуникација, а не од појединаца. Уосталом, за сваки комуникацијски догађај неопходни су и алтер и его (дакле, бар двоје). Комуникација је *par ehcellence* друштвени догађај (што се за деловање појединца не може увек тврдити). Теорија о друштву појединаца који договором, правним нормама или разумом у делиберативној расправи уређују друштвени поредак звучи привлачно, али занемарује еволу-

цију друштва, нужност и оперативну затвореност домена и система. Појединци могу да наизглед сачињавају инклузивну комуникациону мрежу (фамилијарни хоризонт свакодневице), али појединци не чине свет домена и система: у најбољем случају, особа игра улогу резервног дела домена. Ако не функционише по логици домена – биће одбачена и замењена новом. Сасвим је свеједно како се зове и презива.

Друштво није збирна воља појединаца (демократија и успева најчешће као манипулација, јер такозвани омнипотентни грађанин није ништа друго до идеолошки конструкт). Уосталом, последњи пут се европска друштвена заједница одлучила на то да вољу мноштва супротстави еволутивном току и логици домена појавом (суштински или формално) крајње левог екстремизма: фашизма, национал-социјализма и стаљинизма (ово без намере да их изједначимо по другим аспектима). Није успело, јер колико год да се појединци чврсто удружују и заклињу, логика и неумољиви критеријуми смисла функционално диференцираног друштва еродираће сваки „друштвени договор".

Морално кодирана комуникација данас

Морал је компликован и неконтролисан механизам који би да усмерава социјално усаглашавање. Морални код у својој примени подразумева сложени склоп условљавања. Али увек и свуда би требало да важи темељни принцип морала: кад се егу каже под којим условима га поштујемо, тиме се обавезује и алтер. Онај ко захтева морал, мора да допусти и то да морал важи за његово понашање. Изузетак је био само бог (Luhmann, 2012). Данас ово правило више не важи. У стегама корпорација и медија, политика осуђује овде оно што ради тамо, а надметање у давању неиспуњивих обећања у цикличној је спирали. Политика је данас естрада: добровољни дежурни кривци такмиче се у популарности, надајући се да ће то што на себе преузимају одијум – на крају добро наплатити. Како рече Еко, људи данас бирају између две кравате. Живимо у *демокризији* – специфичном споју демократије и хипокризије. Истовремено, све што је прошло и мртво – идеализује се. При томе не треба заборавити то да су практично до Другог светског рата у најбогатијим земљама теорије о вишој и нижим расама, те правдање геноцида, покоља и пљачке били сасвим у складу с моралом елите.

Када друштво придаје већу важност појединцу у расветљавању могућности друштвеног поретка, баш тиме појединца штити од увида у властиту безначајност (само је један од седам милијарди истих таквих). Бег у субјект хранио се првенствено хуманистичким премисама и прећутно је важила претпоставка да постоје природни (или ностранi, сасвим свеједно) предуслови у појединцу који јамче минимум друштвене сагласности. Тек крајем 20. века као да свима постаје јасно да је то била прилично климаво учење. Људи не желе да знају. Људи хоће да верују. Процес друштвеног усаглашавања претворио се одавно у кроћење узнемиреног крда.

Морална референција се индивидуализује: инсистира се на унуштрашњем уверењу, односно мотивацији, а не толико на спољашњој принуди. Индивидуализована етика одваја се од религије, али све чешће и од правних норми. То, наравно, одмах отвара питање: како под тим условима уопште може доћи до нечега што делује немогуће – до усаглашавања индивидуалних моралних перспектива? Свуда се захтева етика, али без социјалних механизама усклађивања. Зато само још медији одржавају ту функцију (и углавном наопако).

Слобода и једнакост представљани су као „природни" атрибути људских индивидуа. Али, пошто се они нигде не могу наћи потпуно реализовани у грађанском друштву, тада се подижу у „људска права" чије се поштовање може захтевати све до фундаментализма људских права којем смо данас сведоци. По Луману, та права се прихватају као неубедљиви симболи за јединство друштва које се више не може доказати. Нови век не нуди семантику која би могла да ограничава та права. Религијски аутори почеће још у 19. веку да се жале на губитак спољног меритума, који се прихвата као обавеза (или из опортунизма), али ће узалуд покушавати да се одбране од помаме идеологије индивидуализма. Тачније: колективне идеологије индивидуализма.

Данас је појединац слободан онолико колико га не спутава играње улоге по моралном сценарију, као у доба вертикално стратификованог система. Он више не одговара за фамилију: ослобођен је кривице оца и амнестиран од грехова сина. Та слобода се плаћа: слободни појединац је углавном усамљен и безначајан појединац, погрбљен над екраном телевизора или мобилног телефона, који делује гротескно када се позове на морал. Јер, сваки пут кад крочи у поље функције домена (политика, економија) или система (право, здравство, образовање), он се, хтео-не хтео, мора водити логиком домена и правилима система. Када се неко жали да је изгубио посао иако код куће има супругу и петоро деце, то се економије ни најмање не тиче: радник је потребан или непотребан за остваривање профита, а његов таленат за плодну копулацију не припада чак ни контексту, већ околини домена. У економији се морално кодирана комуникација специфично замењује: руковођена кодом профит/губитак, свака компанија процењује да је морално (за похвалу) остваривати профит, а неморално (за осуду) чинити било шта друго што доводи до губитка. Логика економије једноставно не допушта другачије кодирање. Ако члан управног одбора корпорације покуша да игра улогу фамозног слободног појединца и позове на одрицање од профита зарад очувања животне средине, биће замењен. Престаће да буде особа (персона) и постаће поново појединац (индивидуа). Више неће бити друштвено релевантна адреса комуникације.

У Европи, тој веселој заједници слободних индивидуа, депресија је данас водећа болест. Уз то, више од две трећине Европљана мисли да ће њихова деца живети лошије од родитеља.

Морална необавезност

Морално кодирана комуникација у 21. веку у Европи лишена је религијске основе и функције изградње друштвеног поретка. Сведена је на збуњеног

појединца и произвољне процене о односу нечијих мотива и ефеката комуникације или деловања. И даље се морално кодирано комуницира, али то се све више препушта медијима, нарочито онима који моралу у друштву приступају с неморалног становишта (наизглед морално кодиране афере користе се за игре моћи и профита).

Захваљујући доминацији кодова домена и правила система, морал се нужно релативизује и обесмишљава. Томе нарочито доприноси такозвани принцип „моралне необавезности“, који у наставку интерпретирамо онако како нас на то упућује Дитерт (Detert и други, 2008).

Морална необавезност или релаксација заједнички је термин за рационализацију и ублажавање штете која се комуникацијом или деловањем наноси другима. При томе се најчешће потеже за реконструкцијом неморалног понашања, одбацивањем одговорности, искривљеним интерпретацијама последица или дехуманизовањем сваке жртве. Логике домена и правила система увелико олакшавају појединцима прибегавању моралној необавезности.

Различити су видови испољавања моралне необавезности: 1) *лажно оправдавајућу препоставку* препознајемо онда када се штета нанесена другом оправдава разлозима типа „да ја то нисам урадио, неко други би“; 2) *еуфемистичко етикетирање* ублажава последице изјавом типа „колатерална штета је неминовна“ или кад самоубиство у војсци назива „инцидентом самоповређивања“; 3) *повољно поређење* понашање појединца упоређује са потенцијално још горим и штетнијим понашањем неког другог: „то што сам урадио није ништа у поређењу са оним што би они учинили“; 4) *измештање одговорности* нечије понашање третира као последицу неумољивог диктата ауторитета: „само сам слушао наредбе“; 5) *дифузија одговорности* испољава се тако што ниједан члан групе не осећа личну одговорност за колективно понашање: „сви смо у томе суделовали“; 6) *умањивање кривице*: „ако узмем мало новца, то моја похлепна компанија неће ни осетити“; 7) *демонизација жртава* употреба је стереотипа и предрасуда: „они су животиње и треба тако да их третирамо“; 8) *приписивање кривице* је слично томе: кривица за лош третман затвореника у бази Гвантанамо правда се изјавом типа „они су терористи и сами су то изабрали“.

Закључак

Ефекти морално кодиране комуникације у 21. веку неупоредиво су нижи него у доба вертикално стратификованог друштва и то је сасвим логично. Аутономија домена и система, омогућена посебним бинарним кодом или правилима, отежава регулацију друштва моралним „суперкодом“, на шта упозорава Луман. И сам морал прихвата, чак делимично оправдава такво стање. Друштво се у 21. веку дефинитивно одриче конструкције морално интегрисаног друштва. Морално кодирана комуникација не намеће, него се фокусира на патологије друштвеног понашања (често из сасвим других, а не моралних разлога). О

неком домену или систему „друштвене одговорности“, о чему је писала Холмстром, на пример, никако не може бити речи, јер би се тиме искорачило у окружење и самим тим докинула граница домена или система (што би резултирало његовим самоуништењем).

Данас се још увек често комуницира морализујућом интонацијом, али из тога не произилазе ничије обавезе на другачије комуницирање или деловање (које би се дало контролисати). Више се и не може поуздати у морал, јер су сваколике перспективе свима једнако доступне. Основни терет некаквог универзалног морала требало би да носи религија, јер њој се бар још унеколико верује да има сврху стабилизације морала. Колико је то у реалности присутно и колико је црква (као корпорација) данас у стању да буде узорно морална – друго је питање (Luhmann, 2013).

Ниједан друштвени систем или домен не може бити интегрисан у друштво у смислу моралности, јер се нигде две стране кода домена не подударају с вредностима моралног кода. Ван памети је да се власт прогласи морално добром, а сва опозиција моралним злом. Ако би само истина и профит били морални, онда се нико не би усуђивао да погреши у науци и нико не би ризиковао губитак у економији. Тиме би се увелико докинула могућност нових истина и нових лукративних подухвата. Просто, кодови домена и правила система морају да функционишу у условима „високе аморалности“ (Luhmann, 1991) ако хоће да задрже логику поља своје функције.

Више не можемо да тврдимо да је дистинкција похвала/осуда сама по себи похвална. Понекад је треба и осудити (као онда када је таблоиди злоупотребљавају, на пример). Људи су свесни тога да се готово свака врлина у неком контексту и из неке перспективе може представити као мана и обрнуто. Ако лоше деловање уроди плодом (непоштено стицање профита), а добре намере заврше лоше (велика обећања у политици), морална мотивација обично блокира сама себе (Luhmann, 1991). Питање морала преиспитује се кроз питање промене перспективе проматрача, а тиме се онемогућује фамозни „друштвени консензус“.

Појам морала данас се неретко замењује појмом интегритета: похваљује се онај ко говори оно што мисли и ради оно што говори. То је можда морално, али сигурно није мудро.

Литература:

1. Detert, James; Klebe Tervino, Linda and Switzer, Vicki (2008): Moral Disengagement. In Ethical Decision Making: A Study of Antecedents and Outcomes. Journal of Applied Psychology, 2008, Vol. 93, No. 2, p. 374–391
2. Luhmann, Niklas (1991). Paradigm Lost: On the Ethical Reflection of Morality (Speech on the Occasion of the Award of the Hegel Prize 1988). Thesis Eleven 29; p. 82-94
3. Luhmann, Niklas (2012). Theory of Society, Vol. 1. Stanford: Stanford University Press
4. Luhmann, Niklas (2013). Theory of Society, Vol. 2. Stanford: Stanford University Press. E–book

MORALLY CODED COMMUNICATION IN THE 21ST CENTURY

Inspired by Niklas Luhmann

Summary: The paper offers a possible answer to the question how do we presently communicate within a moral code and why is communication about morality in modern society so frequent, but shows little influence on the so-called integration of society.

Key words: morally coded communication, Niklas Luhmann, religion, individual, domain logic, communication research

ЛИДИЈА В. БЕКО*
Рударско-геолошки факултет
Београд

УДК 316.736:378
Монографска студија
Примљен: 01.09.2017
Одобрен: 22.09.2017
Страна: 483-490

ПРОМОВИСАЊЕ ПОДУЧАВАЊА ИНТЕРКУЛТУРАЛНЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ ПУТЕМ CLIL МЕТОДЕ НА ВИСОКОШКОЛСКИМ ИНСТИТУЦИЈАМА

„Култура није post scriptum, већ нит која плете свој пут“
Доу Којл

Сажетак: Несклад између све присутнијег односа знања и културе и недостатак спремности да се препозна значај културе у образовном процесу, један је од разлога креирања CLIL методе у Европи деведесетих година прошлог века. За успешно усклађивање са Болоњском декларацијом и трендовима чији је Србија потписник, пресудан корак за српско високо образовање свакако би било подучавање интеркултуралне компетенције и напуштање монокултуралног традиционалног приступа. Будући да подстиче природну интеграцију свих учесника у креирању знања и сарадње, као и да унапређује рефлексивност и дијалог, интеркултурално подучавање омогућава уважавање, сарадњу и отвореност који и у реалном животу постоје. Надаље, бројни радови указују на то да је сваки садржај подучавања носилац одређене културне супстанце тако да учење тих садржаја воде студенте у вишеслојне културне просторе за које им је потребна помоћ кроз подучавање и тумачење.

Кључне речи: CLIL, култура, интеркултурална компетенција, подучавање, високошколске институције

Увод

Савремени CLIL приступ помера циљеве наставе страног језика са досадашњих примарно лингвистичких на комбиновано стицање и лингвистичких и интеркултуралних компетенција (Council of Europe, 2001; Littlewood William, 2004; Skopianskja Liljana, 2003; Thanasoulas Dimitrios, 2010). Усвајање страног језика уз културу наглашава значај културне комплексности, чиме развој и унапређење културног разумевања постаје обавезан аспект учења језика (Bredella Lothar, 2003; Corbett John, 2010; Thanasaulas Dimitrios, 2010). Бројни ауто-

* lidija.beko@rgf.bg.ac.rs, 063/888-94-24

ри нужност интеркултуралности објашњавају чињеницом да интеркултурална компетенција отвара студентима могућност да успешније усвоје разумевање за друге културе, да стекну нове референтне културне оквире и да на тај начин постепено трансформишу властити поглед на свет. Једнако тако, постоји консензус о потреби да предавачи негују културну одговорност у учионицама како би оне прерасле у културно осетљива места за учење (Porto Melina, 2010; Bennett Milton, 1993).

Уска култура учионице, смештена унутар нешто шире школске културе, овим путем би се легитимно проширила, чиме би језик од традиционалног тематског ресурса, који ствара везе између идеја, прерастао у ресурс за изградњу веза међу људима и њиховим културама (Lemke Jay, 2004). CLIL настава би тиме своју природу двоструког фокуса успешно проширила на троструки фокус, додајући интегрисаном учењу језичког и нејезичког садржаја и интеркултурално подучавање као једнако важно (Sudhoff Julian, 2010).

Иако се свеобухватан поглед на културу, схваћен као скуп уверења, начина живота, уметничких израза и обичајних образаца, намеће као неопходан за разумевање културолошке комплексности, истовремено, морамо се суочити са ограниченим бројем часова и лимитираном времену које стоји на располагању предавачима. Стога би за студента могло бити много битније да се развој интеркултуралне компетенције усмери на изучавање одређених културних сегмената или аспеката, као што је то, на пример, култура одређене научне или професионалне заједнице у коју се студент упућује својим избором или компоненте културе које изучавана област потенцијално носи. У том смислу би мултикултурална педагогија могла да помогне студентима да схвате различите тачке гледишта или перспективе које тај ужи научни контекст или подконтекст садржи као своју културну супстанцу, међусобне гласове или говоре датих културних група или заједница, жанрове, жаргоне и потенцијалне уметничке просторе.

Овакав приступ би подстакао студенте у размишљању о томе да, на пример, научна или професионална делатност није искључиво технички контролисана, нити да је једино резултат системског процеса истраживања, прецизних квантитативних и квалитативних показатеља, већ да врло често представља надахнут, иновативан и забаван рад. У том смислу, оповргавао би се стереотип о научнику који обавља напорне, захтеване активности у изолацији, а подстицао би се угао да су то креативне, иновативне и интуитивне делатности у заједници о којима готово да нема никаквих публикација (Wechsler Judith, 1977; Tauber Alfred, 1996). Креативност, интуитивност, разиграност и задовољство саставни су и битан део научне и професионалне делатности, и централно питање интеркултуралног подучавања било би да студенти препознају и ове аспекте како би свој идентитет развијали у духу свих репертоара који постоје и које потенцијално поседују.

У линији таквог размишљања, родни и естетски аспекти представљају корисне смернице хуманистичког приступа интеркултуралној компетенцији са циљем да се истраже могућности родне равноправности, као и зона родне са-

радње у свету науке и професије, а које се традиционално посматрају као мушке (Lemke Jay, 2004). У складу с тим, интеркултурално подучавање и развој адекватне компетенције подстакли би родне дијалоге, отворили врата родној сарадњи и померили науку и професију са мушког пола ка заједничком средишту.

О појму интеркултуралне компетенције на високошколским институцијама

Заједнички европски оквир за језике (*енг.* Common European Framework of Reference for Languages - CEFR) наглашава потребу за интеркултуралним образовањем наводећи да је у „интеркултуралном приступу главни циљ учења језика промовисање позитивног развоја целе личности и осећаја идентитета лица које учи као одговор на обогаћено искуство о различитостима у језику и култури“ (Council of Europe, 2001:1). Такође, услед интернационализације високог образовања, значај културе постаје централни, а „предавачи језика постају свесни важности промовисања интеркултуралне компетенције у учионицама“ (Stier Jonas, 2006:9). Наведена интернационализација позива високо образовање да помогне студентима да ефикасно овладавају интеркултуралним ситуацијама и сходно томе ступају ефикасно у интеракцију која уједно повећава српским студентима могућност за запошљивост унутар Земаља Чланица (Beko Lidija; Laban Aleksandar, 2016).

Самим појмом компетенције позабавио се Чомски када је указао на његову двојност, односно на постојање: 1) лингвистичке компетенције, као генеричке предиспозиције говорника у погледу знања језика, или као део генетског склопа човека стеченог априори, и: 2) употребе језика говорника у конкретним ситуацијама као интерактивне и социјалне карактеристике говорника стечене у друштвеним, културним или радним догађајима (Chomsky Noam, 1980:22). Према Павков и Живчић „свакој компетенцији потребна је интерактивна и социјална димензија, јер се тек у интеракцији са другима и са/у новим ситуацијама компетенција валоризује, а као резултат се појединцу приписује придев компетентан“ (Павков Марија; Живчић Миле, 2013:63). У српском језику, потешкоћу проблема дефинисања додао је превод и употреба два појма. Наиме, енглеска реч „competence” може се на један начин превести као стручност/квалификованост. и односи се на темпоралну раван прошлости, оно што је личност претходно усвојила од знања, вештина и квалификација везаних за одређене нивое постигнућа који се стандардима прописују за одређену позицију. Док друго значење указује на то како се вештине, способности и умења користе или испољавају у низу очекиваних захтева, радних активности или чак изврсности у датој ситуацији. Тако се појам додатно дели на: 1) значај личних карактеристика, особина саме личности, њене мотивисаности, карактеристика карактера и мотивације и 2) значај техничких вештина или вештина потребних у одређеним задацима или ситуацијама.

Аутори Прејлад и Хемл (Prahalad and Hamel) су 1990. у часопису Харвард Бизнис Ривју (Harvard Business Review) објавили чланак „Кључне компетенције корпорације“ (*енг.* The core competence of corporation) који је био најчитанији текст у историји часописа до тада, тиме што је објавио списак и поделу кључних компетенција које су пресудне за успех организације. Аутори су их поделили према иницијалним словима на енгеском језику на КСАО, где су: К (*енг.* knowledge – знање), С (*енг.* skill – вештина), А (*енг.* abilities – способности), О (*енг.* other characteristics – остале карактеристике) (Prahalad Krishnarao; Hamel Gary, 1990:82). За њих су компетенције учење, стални развој знања, мишљења, ставова, затим усавршавање вештина и њихова квалитетна примена, потом слика или слике о себи у социјалној улози које појединац добија од околине *(ибид.)*.

Диердорф је, говорећи о конститутивним елементима интеркултуралне компетенције, узела веома сличне елементе:

1. Знање: у које спада свест о сопственој култури и идентитету, специфична знања других култура, социолингвистичка свест и познавање глобалних питања и трендова;
2. Вештине: слушањем, посматрањем и оцењивањем идентификовати и минимизовати етноцентризам; тумачити везе и односе међу културама користећи компаративне технике; критички посматрати свет и становишта других култура;
3. Ставови: поштовањем сагледавати вредности културолошке различитости и размишљати о томе без предрасуда; отворено и радознало тежити дијалогу и интеркултуралној интеракцији свесни недостатака сопственог знања; спремност на толеранцију.
4. Исходи: наведена знања, вештине и ставове довести до унутрашњих исхода који се односе на флексибилност, прилагодљивост и допадљивост; квалитети спољних исхода се односе на видљиве облике понашања и комуникације појединца који је у усвајању интеркултуралне компетенције уједно усвојио и етно-релативно становиште. (Deardorff, Darla 2006:252).

Због застаревања једних и развоја других, инсистирање и захтеви на старим или истим компетенцијама је контрапродуктивно (Wood Robert; Payne Tim, 1998). Стога, Спероу (Sparrow) у духу континуираних промена, нуди решење о разликовању четири врсте компетенција:

1. Компетенције у застаревању – оне које престају бити важне са променама.
2. Компетенције у настајању – оне које постају важне.
3. Транзиционе компетенције– оне које олакшавају промене али су пролазног карактера.
4. Кључне компетенције – увек су важне и обухватају карактеристике које су од пресудног значаја
(Sparrow Paul, 1997: 361).

Начин одређивања значаја компетенције или брзина промене компетенција одређује се према брзини промена у реалном животу. Теорија и пракса у том смислу баве се одређивањем које су компетенције доминантне, а које више нису, као и одређивањем степена развоја или нивоа одређене компетенције. Свака високошколска учећа средина, што се више буде мењала или имплемен-

тирала адекватне компетенције, и што више буде усмерена на будућност, моћније ће модификовати понашање, развој и успешност своје студентске популације. Дакле, едуковање у области компетенција подразумева сталну будност и спремност за процењивање, усавршавање и одбацивање.

Примери примене интеркултуралне компетенције на CLIL настави

Самим тим што је култура један од стубова CLIL методе, подучавање интеркултуралне компетенције је од фундаменталног значаја. Међутим, природа CLIL-а чини немогућим да се било какве уједначене смернице схвате као заједничке за све образовне профиле у високом образовању. Притом треба нагласити да слобода стварања знања и подучавања не значи да нема стратегија, већ напротив, да се оне каналишу и развијају на основу процена. Централну улогу у томе има анализа сопствених потреба и могућности, циљеви и исходи подучавања као и критеријуми да не понижавамо студенте дајући им материјале испод академских и професионалних захтева реалног живота. Сматрали смо корисним да се у том правцу послужимо моделима Гес-Њусамове и Ледермана (Gess-Newsome, Julie; Lederman, Norman 1999). Наиме, наведени аутори праве разлику између интегративног модела усвајања, кога обележавају по узору на хемијску метафору „смешом“ и трансформативног модела кога називају „једињење“. „Смеша“ је скуп интегрисаних, али потенцијално раздвојивих кључних компоненти које се усвајају засебно током самог чина учења. Насупрот томе, „једињење“ настаје амалгамирањем свих компоненти, али представља и нови квалитет спознаје и стваралаштва.

Модел „смеше“ може се посматрати као постепено увођење и координисање сопствених предметних тема из области интеркултуралности, као што је уважавање родне равноправности, културно зависних ставова и мишљења, појединачно, тандемско или тимско тумачење правних, политичких или других сегмената који се израдом задатка/пројекта актуализују. У оквиру сарадничке или тимске атмосфере, коју својим програмом захтева CLIL метода, мноштво садржаја може генерисати различите културне реакције, ставове, углове или перспективе, што и одговара идеји да језик проширује видике као и да не постоји садржај подучавања који је у потпуности неутралан. То временом води моделу „једињења“ или како се у литератури налази као „трећа култура, сфера или простор“. „Трећи простор“ развија способност стапања сопствене културе путем друге/других у нови простор са новим перспективама (Sudhoff, Julian 2010). Прелазак у трећи простор или подучавање једињењем подразумева да наставни материјали и поступци задовољавајуће брзо мењају културне перспективе у којима студенти могу да усвајају индивидуално становиште, становиште анонимног идентитета или члана културне заједнице и колективног идентитета. Брзина промене и степен апстракције који је потребан за померање перспектива треба да буде у сталном порасту, а координација зависи од културно специфичне атмосфере унутар саме учешће групе. Досезање нових или виших нивоа може бити споро, јер у оквиру интегрисане наставе

покретање интеркултуралног учења условљено је и језичким и доменским напретком, тако да је напор усавршавања, иако спор и понекад тешко процењив, вишеструко исплатив и награђен. Такође, понекад је учење новог уједно и „одучавање“ од старог, где се по речима Аберкромбијеве успостављање везе између претходног знања и новог састоји у модификовању и ажурирању претходног или постојећег разумевања, и тек са успостављањем нових веза то знање додаје постојећем (Abercrombie, Jane 1979:26).

Закључак

Повећана комуникација и сарадња на високошколским институцијама, као резултат глобализације и интернационализације, поставља као услов развоја усвајање интеркултуралне компетенције која се сматра кључном за успешно ангажовање и рад у савременом друштву. Страни језик представља природну област неговања и прву примену интеркултуралног знања, а CLIL метода, због својих интегрисаних карактеристика представља идеално окружење за интеркултурално подучавање. За српско високо образовање, које већ неколико година у пракси активно примењује начела Болоњске декларације и које чини све да се створе не само квалитетно подучавање и стварање знања, већ и нови обрасци и облици културе унутар академског друштва и шире, непризнавање значаја културе и интеркултуралне компетенције може бити не само штетно већ и опасно. Потенцирање доминације традиционалног монокултуралног облика истовремено значи потенцирање ужег контекста и ограничену културолошку интеракцију. Динамична природа CLIL методе, централни је елемент у истраживању и изградњи нових културних простора, чиме се под условима интензивних и аутентичних културолошких и комуникативних импулса студент ставља у динамичан принцип академског подучавања.

Литература:

1. Abercrombie, Jane (1979): *Aims and Techniques of Group Teaching*, Guildford: Society for Research into Higher Education
2. Beko, Lidija; Laban, Aleksandar (2016): The CV-Clip as a Meta-Learning Student-Tailored Activity Within CLIL at the FMG, *Archibald Reiss Days, Thematic Conference Proceedings of International Significance vol. 2*, Belgrade, pp. 548-555
3. Bennett, Milton (1993): *Education for the Intercultural Experience*, Towards ethnorelativism. A developmental model of intercultural sensitivity. Paige, M. R. (Eds.), Intercultural Press, Yarmouth. pp. 21-71.
4. Bredella, Lothar (2003): *Intercultural Experience and Education*, Afterword. What Does it Mean to Be Intercultural? Geof Alred, Michael Byram and Michael Fleming, eds. Clevedon, Multilingual Matters. pp. 225-239.
5. Chomsky, Noam (1980): Rules and Representations, *The Behavioral and Brain Sciences* 3 (1). p. 22.

6. Corbett, John (2010): *Intercultural Language Activities*, Cambridge, Cambridge University Press.
7. Council of Europe (2001): *The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press. Dostupno na: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Framework_EN.pdf. Sajtu pristupljeno: 2.aprila 2017.
8. Deardorff, Darla (2006): The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States, *Journal of Studies in International Education*, 10. pp. 241-266
9. Gess-Newsome, Julie; Lederman, Norman (Eds.) (1999): *Examining Pedagogical Content Knowledge: The Construct and its Implications for Science Teaching*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
10. Lemke, Jay (2004): *The Literacies of Science*, in E. Wendy Saul, Ed., Crossing Borders in Literacy and Science Instruction. Newark, DE: International Reading Association and Arlington, VA: NSTA Press. pp. 33-47
11. Littlewood, William (2004): The task-based approach: some questions and some suggestions, *ELT Journal, 58(4).* pp. 319-326
12. Marsh, Herbert; Hau, Kit-Tai; Kong, Chit-Kwong (2000): Late Immersion and Language of Instruction in Hong Kong High Schools: Achievement Growth in Language and Non-language Subjects. *Harvard Educational Review*, *70* (3), pp. 302-346
13. Noble, David (1992): *A World without Women: The Christian Clerical Culture of Western Science*, New York, Oxford University Press.
14. Pavkov, Marija; Živčić, Mile (2013): Značenje pojmova i uloga kompetencija i vještina u obrazovanju odraslih u kontekstu stjecanja stručnosti i razvoja osobnosti, *Andragoške studije* 2. str. 63.
15. Porto, Melina (2010): Culturally Responsive L2 Education: An Awareness-raising Proposal, *ELT Journal.* 64 (1). p. 47.
16. Prahalad, Krishnarao; Hamel, Gary (1990): The Core Competence of the Corporation, *Harvard Business Review,* May-June. pp. 79-91.
17. Thanasoulas, Dimitrios (2001): The Importance of Teaching Culture in Foreign Language Classroom, *Radical Pedagogy.* Dostupno na: http://radicalpedagogy.icaap.org/content/ issue3_3/7-thanasoulas.html. (Sajtu pristupljeno 20. januara 2017).
18. Sercu, Lies; Bandura, Ewa; Castro, Paloma; Davcheva, Leah; Laskaridou, Chryssa; Lundgren, Ulla; Mendez Garcia, Maria del Carmen; Ryan, Phyllis (2005): *Foreign Language Teachers and Intercultural Competence: An Intercultural Investigation*, Clevedon, Multilingual Matters.
19. Skopianskja, Liljana (2003): *The role of culture in foreign language teaching materials: an evaluation form an intercultural perspective*, In Lazar, I. (eds.) Incorporating intercultural communicative competence in language teacher education, Council of Europe Publishing, Strasbourg. pp. 39-58.
20. Sparrow, Paul (1997): *Creating Strategic Behavioral Framework for Selection and Assessment*, In N. Anderson & P. Herriot (Eds), International Handbook of Selection and Assessment. Chichester: John Wiley. pp. 343-368.
21. Stier, Jonas (2006): Internationalisation, Intercultural Communication and Intercultural Competence, *Journal of Intercultural Communication*, p. 11
22. Sudhoff, Julian (2010): CLIL and Intercultural Communicative Competence: Foundations and Approaches towards a Fusion, *International CLIL Research Journal, I.3,* pp 30-37.

23. Tauber, Alfred (Ed.) (1996): *The elusive synthesis: aesthetics and science*, Dordrecht, Kluwer.
24. Wechsler, Judith (Ed.) (1977): *On esthetics in science*, Cambridge, MA: MIT Press
25. Wood, Robert; Payne, Tim (1998): *Competency-based Recruitment and Selection*, Chichester, John Wiley & Sons.

PROMOTING THE TEACHING OF INTERCULTURAL COMPETENCE THROUGH CLIL APPROACH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary: The discrepancy between the ever-present relationship of knowledge and culture and lack of willingness to recognize the importance of culture in the educational process, was the reason for creation of CLIL method in the early nineties in Europe. In order to successfully comply with the Bologna Declaration and the trends of which Serbia is a signatory, a crucial step for the Serbian higher education would certainly be the teaching of intercultural competences and the abandonment of mono-cultural conventional approach. The stimulation of natural integration of cultural contexts in which knowledge and communication occur, the intercultural teaching nurtures reflexivity and dialogue thus respecting the openness to all participants in the process of cooperation that in real life exists. Furthermore, numerous studies show that the teaching content of any cultural substance inevitably leads students to the multi-layered cultural spaces, for which they need help and interpretation. CLIL method is seen as a pedagogy that successfully incorporates learners' active acquisition of linguistic, content and culture level of knowledge.

Key words: CLIL, culture, intercultural competence, teaching, higher education

ИРИНА Р. МИЛУТИНОВИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 159.923.2(4)
Монографска студија
Примљен: 22.08.2017
Одобрен: 23.09.2017
Страна: 491-505

О ПЕРСПЕКТИВАМА ЕВРОПСКОГ ИДЕНТИТЕТА**

Sero venientes male sedentes ossa.[1]

Сажетак: У раду се разматрају различите перспективе европског идентитета, полазећи од актуелних интеграционих и дезинтеграционих потенцијала Европске уније. Сложен преплет односа између културног, националног и политичког идентитета представљен је кроз релевантне теоријске парадигме. Научним аргументима је показано да у Европи не постоји културни идентитет који уједињује све Европљане, те да у промишљању перспектива европског идентитета, појмове етнос и нација није могуће превазићи пуким идеолошким дискурсом. У закључку се разматрају могућности особеног политичког идентитета грађана ЕУ, који не укида посебности националних и културних идентитета, и занива се на: расподели суверених права на националној и европској равни; партиципативној демократији у којој грађани непосредније учествују у политичком процесу; загарантованим социјалним правима.

Кључне речи: идентитет, култура, нација, политички идентитет Европска унија

Интеграциона и дезинтеграциона перспектива ЕУ

Перспективе Европске уније потребно је дискутовати кроз преплет актуелних интеграционих и дезинтеграционих механизама. Аргументи који имају политичку снагу за ослабљивање евроинтеграција су криза демократског легитимитета и институционални дефекти управљања у ЕУ, и у вези с овим све убедљивија комплексност идентитетских питања.

Опадање уверености грађана Европе да им тзв. европски пројекат може обезбедити већу сигурност и просперитет него суверене националне државе материјализовано је кроз пораст евроскептичних гласова на изборима за Европски парламент 2014. године. Избори који су потом уследили у национал-

* irina.milutinovic@gmail.com

** Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта Института за европске студије под бројем 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Р. Србије.

[1] „Они који касне, седају на лошија места“ (латинска изрека).

ним аренама потврдили су пораст неповерења грађана широм ЕУ у односу на централизовање политичке власти у Бриселу, која преузима надлежности јавних политика из оквира националне управе. Један од аспеката кризе европског пројекта видљив је кроз неспремност грађана земаља-чланица да обавежу своје владе на сарадњу у вези са мигрантским питањем у оквиру шенгенског режима. Чак иако, према немачком предлогу, удео уједначено распоређених избеглица не би прешао 1% становништва у свакој држави чланици ЕУ, Шенгенски режим управљања отвореним границама је нарушен. Насумично убијање цивила широм ЕУ у терористичким акцијама које предузимају ратници џихада, иначе натурализовани грађани земаља ЕУ са пореклом из блискоисточних средишта или неретко рођени у Европи и потом радикализовани кроз контакте са Исламском државом, појачава снажно осећање страха и реафирмацију етнонационалистичких осећања.

Неуспех својеврсног симбола европских интеграција, Шенгенског споразума, одражава слабости демократског легитимитета и институционалне структуре ЕУ. Истиуције које располажу највећом моћи уједно су растерећене позивања на формалну политичку одговорност пред најширом демократском јавношћу: Европска централна банка, Европски суд правде и Европска комисија. Демократски легитимитет врховних институција за доношење политичких одлука, Европског савета и Савета министара ЕУ, је ограничен, будући да оне доносе одлуке обавезујуће за становништво на нивоу читаве ЕУ, при чему је то становништво ускраћено за могућност да им на нивоу ЕУ поверава или оспорава мандате у демократској изборној процедури. Одлучивање Европског савета одвија се по правилу иза затворених врата, у процедури којом се изведени закључак председника Савета сматра усвојеним консензусом, уколико нико од чланова није изразио неслагање. Европски грађани непосредно бирају само чланове Европског парламента, међутим, ово тело је ненадлежно у низу значајних питања од опрезивања и буџетске потрошње до значајних аспеката медијске и културне политике. Очигледно, ланац представљања грађана у одучивању која се тичу њихових живота постао је сувише посредован, сложен и бирократизован.

Како овај систем функционише у управљању кризама? Видимо да Европска унија није имала добар одговор на мигрантску кризу. Даблински споразум који је предвиђао да земље првог уласка преузму одговорност за избеглице, тј. да их региструју и оцене захтеве тражилаца азила, такође је пао. Како је Немачка најпожељнија крајња дестинација за избеглице због свог либералног миграционог режима, тензије су се заоштриле пошто је Влада Ангеле Меркел позвала на удруживање терета кад је реч о избеглицама. Једна од земаља првог уласка Грчка, није имала капацитете за успешно спровођење обавеза из Даблинског споразума. Иначе, Немачка је претходно, инсистирајући на политици штедње, одбијала предлоге грчке владе за удруживање дуга и стварање еврообвезница, тврдећи да би оно произвело морални хазард за дужнике и демотивисало „реформу“. Дакле, недостатак институционалних инструмената демократског легитимитета Европска унија надокнађује технократским примењивањем дискреционих мера, при чему се сарадња неретко ослања на директно условљавање.

Према водећим теоретичарима евроинтеграција какви су Јирген Хабермас, Жак Дерида, Клаус Офе, Урлих Бек, Ентони Гиденс, и други, кризу демократског легитимитета ЕУ могуће је превазићи само успостављањем јединственог наднационалног механизма управљања фискалном и социјалном политиком, коме су демократски легитимитет дали сви европски грађани. Говорећи о будућности европског идентитета, Хабермас и Дерида су још маја 2003, дакле пре избијања светске економске кризе, европски социјални модел идентификовали као кључни део европејства – концепт који подразумева интервенционистичку државу финансирану релативно високим порезима; гаранције ефикасне социјалне заштите; ограничавање или сузбијање економских и осталих облика неједнакости (Gidens, 2009: 13-14). У пракси, европски социјални системи су различити од државе до државе и ЕУ нема власт над њима. Баланс који су Европљани деценијама успевали да одржавају између државе и транснационалних тржишта успостављених кроз четири слободе, после велике економске кризе (2008) озбиљно је нарушен у корист тржишта. Стога Хабермас и Дерида предлажу реформисање европског социјалног модела, који је разједињен и угрожен под ударом глобализације. Сличног мишљења је Клаус Офе: он сматра да обезбеђење социјалних давања и јавних услуга мора да буде гарантовано на нивоу ЕУ, „у оквиру наднационалног тела с довољним легитимитетом да доноси одлуке које имају утицај на друштвену расподелу“ (Ofe, 2016: 40). Ови аутори сматрају да европски пројекат може поново да стекне подршку грађана ЕУ, само ако их увери у кредибилну гаранцију социјалних права и економске заштите. Будући да ЕУ нема такве фискалне надлежности, њени управљачки капацитети су на овом нивоу уређености недовољни да уравнотеже економску ефикасност и социјалну правичност, из чега произлази потреба за фундаменталном ревизијом оснивачких и основних уговора (Ofe, 2016: 106). У овом раду показаће се да је таква ревизија потребна и у другим областима друштвеног и политичког живота ЕУ.

Еминентни европски интелектуалци објашњавају економске и правне механизме којима доказују, упркос несавршеностима садашњег устројства евроинтеграција, да би укидање еврозоне и повратак на време пре Шенгенског режима европску привреду превише скупо коштало. Стога се парадоксално закључује да „високодефектна машинерија асиметричне интеграције Европе и наднационалне израде политика мора да буде заокружена, а не укинута“ (Ofe, 2016: 50). Писмо које су Ентони Гиденс и Урлих Бек објавили у јуну 2005. године у више од 30 глобалних медија поентира да би се људи унутар националних и културних идентитета осећали мање сигурним уколико би ЕУ била укинута. Њихов аргумент је да данас велики број спорних питања превазилази могућности разрешења у оквирима националних држава (према Gidens, 2009: 282).

Дакле, сви су сложни да је европски пројекат потребно реформисати, међутим, антитетезе ставова којима се заговарају опције од раздружења до међудржавног или савезног уређења прилично су снажне. Сложен сплет интереса детерминише интеграционе и дезинтеграционе перспективе ЕУ. У овом раду нећемо преиспитивати европски пројекат, већ је његов циљ да дискутује о могућностима европског идентитета у оквиру актуелног модела Европске уније.

Изазови европских идентитетских политика

Тешко се може замислити функционална демократска политичка заједница дужег трајања без заједничког идентитета с којим би се грађани поистовећивали. Идентитет можемо схватити као стално динамичну структуру конститутивних елемената које чине: а) континуитет (препознавање истоветности сопственог бића упркос променама које доживљава); б) представа о себи (идентитет се формира у односу према себи); в) представа коју окружење има о „мени“ (формира се и кроз однос са „другима“); г) јединственост (индивидуална суштина која не може престати да постоји а да биће истовремено не престане да постоји као истоветно); д) разноврсност (многострукост – различити елементи идентитета су подложни променама) (Šovije u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 32–33; Tap u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 72–74). Идентитет се испољава кроз појединца, групу и друштво (Ruano-Borbalan, 2009: 7) и мења се кроз „селективно одбацивање и узајамну асимилацију идентификација“ (Mark u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 48), јер његови поједини аспекти могу да делују комплементарно или конфликтно (Ruano-Borbalan, 2009: 7). Припадници одређене групе неретко свој идентитет препознају у ономе по чему се разликују од њених неприпадника.

Одређујући европски идентитет, кључно питање је у чему можемо идентификовати оно што чини његово „тврдо језгро“ – да ли је то култура, нација, или нешто треће?

У миту о Европи који приповеда о отмици и обљуби кћери феничанског краља Агенора, лепотице по имену Европа пореклом из Азије, коју је извршио врховни бог Пантеона Зевс прерушен у бика и на својим леђима је пренео из Феникије на Крит, изражена је, симболичним средствима и кроз митску свест, првобитна аутоперцепција Европљана с пореклом у древним азијским културама. Митотворцу је морало бити активно сећање на Критску цивилизацију, која је пре разарања у 15. веку пре н. е. од стране Ахајаца (народ са седиштем у Микени на Пелопонезу), преко поморских трговачких веза баштинила блискоисточно цивилизацијско наслеђе са центрима у Вавилону и Египту (Петровић, 2005: 105). Крићани су, дакле, зачетници културе чије су тековине Ахајци пренели у Микену, чиме је утемељен развој европске цивилизације. Тако се и у миту и у стварности коју он описује мешају културе са три континента, како би затим настала европска култура. Она је, дакле, од самог почетка хибрид. Читав низ елемената европске културе преузет је из блискоисточног цивилизацијског средишта. Значи ли то, онда, да европски идентитет нема своје аутохтоно културно језгро?

Према неким ауторима, оригинална култура Лепенског вира на тлу средњег и доњег Подунавља доказ је да успон европских култура није био условљен изолованим спољним утицајима са Блиског истока, већ је спонтано произашао из аутохтоног изворишта (Срејовић, 1969). Оно што је важно јесте да су градивни културни елементи преузимани из различитих просторно и временски удаљених извора, односно како су интерпретирани и уграђивани у

нове полифонијске односе у вишемиленијумском следу (Brodel, 1992). Ниједна култура није затворена, већ се развија у динамичном контакту размене који је предуслов за њен развој и не оспорава нужно њен аутентични хабитус. Страни елементи су у току дугог историјског развоја обликовани у духу специфично европског сензибилитета и доживљаја света, чије су кључне трајне детерминанте: дух индивидуализма, скептицизма и демократска политичка култура (Majer, 2009, 30–31). Ове одреднице издвајамо као особености специфично европског развоја у односу на друга цивилизацијска средишта, које је Европа емитовала или дистрибуирала на друге континенте и у друге културе. Насупрот источњачком култу предавања апсолуту и узвишеног трпљења човека под несавладивим ударима судбине, грчка митологија приказује човека који је бунтован и пркосан пред истим неумитним силама (Петровић, 2005: 109). Из такве воље за индивидуацијом произашло је трагично осећање живота, нашавши израза у грчкој трагедији, као особеној уметничкој форми коју Исток није могао да створи (Петровић, 2009: 63). Побуна против апсолута која у европској традицији покреће друштвене промене, нашла је израза и у римској цивилизацији – нпр. кроз отпор провинција према римској управи који је распламсао хришћански покрет, или је остварена кроз интелектуални отпор религијским догмама средњег века (Majer, 2009: 15-17).

Европска цивилизација има корене у два културна круга – индоевропском по језику а семитском по вери, када хришћанство ступа у антички свет. Обично се културне основе Европе одређују кроз формулу о три њена стуба: 1) хеленска култура, 2) римско право и 3) хришћанска религија (Kožminjski, 2009: 15). Неки аутори овоме придодају и ренесансни хуманизам и рационализам у доба просвећености. Европа антици дугује научни метод промишљања света и концепт грађанског друштва, док хришћанство баштини принцип световности државе („цару царево а Богу Божје“) и побуну против различитих облика дискриминације. Културни и религијски антагонизми који се у савременој Европи транспонују у политичку сферу потичу управо из раскола Хришћанске цркве, у којем су се баштинила два тока европске класичне културе – хеленистички и латински. Жак ле Гоф обе ове традиције уважава као равноправне носиоце европске културе, али их уједно препознаје и као „вододелницу“ најдубље и најтрајније поделе Европе (Ле Гоф, 2010).

Развој културе и цивилизације се одвија са препрекама које се периодично супротстављају темељним вредностима друштва и производе својеврсне идентитетске кризе. Али тек у оном случају кад се промени више елемената идентитета и кад тај дисконтиуитет утиче на трајну промену унутрашње и спољашње пецепције неког идентитета, можемо говорити о његовој промени (Šovije u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 33). Постоје различите модификације и испољавања наведених детерминанти европске цивилизације, у којој је било и периода њиховог оспоравања (нпр. појаве недемократских или тоталитарних владавина). Чак и ако би се оне могле тумачити као они променљиви елементи идентитета у оквиру или поред којих Европу препознајемо као исту, то не умањује контроверзе у вези са питањем шта све чини европски културни идентитет. Разлике су се показале непремостивим приликом креирања нацрта Ус-

тава Европске уније 2003. године, када су одбачени многи предлози услед немогућности да се оствари консензус. Аутори преамбуле (иначе нератификованог) Устава су у његовој финалној верзији изоставили хришћанство као један од конститутивних фактора Европе, док је експлицитно споменуто хуманистичко наслеђе. Либерали и социјалдемократе су овим чином надгласали представнике конзервативаца и хришћанских демократа (Majer, 2009: 15-17).

Испоставља се, дакле, да је у Европи одувек постојало мноштво културних идентитета, али да и даље не постоји онај један који уједињује све Европљане.

* * *

Размотримо сада основаност тумачења етније и нације као везивног ткива на основу којег се препознају колективни идентитети Европљана, и њихову могућу улогу у конфигурисању јединственог европског идентитета. Следи кратак преглед основних теоријских парадигми.

Етнија (етничка заједница) се дефинише као тип колективног идентитета, који представља људску заједницу стабилну у времену; инсистира на претпостављеним крвним везама и фенотипској блискости; има заједничке корене и традицију оличену у целини заједничких обичаја; препознаје се по етниониму, језику и вери као примордијалним елементима идентитета, и наглашава значај митова о лози и историјских сећања (Formozo u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 298–303). Разликује се од расе, која је биологистички појам, и нације, која подразумева политичку организованост заједнице. Тезе о етничком идентитету су критиковане од почетка шездесетих година прошлог века, када се у теорији наглашава парадокс мене и трајности као његово суштинско одличје, при чему се тврди да се „дефиниције и границе етницитета граде и реконструишу у непрекидној интеракцији између група“ (Barth, 1998). Тврдећи да не постоји никакав „урођени идентитет“, ова линија истраживача етничке идентитете оспорава као измишљене творевине, које су увек у реконструкцији, и квалификује их као инструменталистичке: људи се идентификују са неком групом претежно због заједничких интереса а мање због убеђења у заједничко порекло (Formozo u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 298–299).

Према мишљењу Антони Смита, у основи већине савремених нација је управо етнички идентитет (Smit, 1998: 30), премда постоје успешни примери обликовања нације без етније као основе: Америка, Аустралија, и др. Етничко схватање нације подразумева да човек „органски“ остаје припадник заједнице свог рођења и када напусти ту заједницу, емигрира, и тсл. Премда се у знатној мери преклапају, етнија и нација су различити појмови. За разлику од етније, нација поседује територијални суверенитет, уређен правни и институционални систем, јавну културу и економско јединство (Smit, 1998: 30, 68; Tijes u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 30).

Свака нација садржи грађанске и етничке елементе заступљене у различитим степенима и облицима, који произлазе из два модела обликовања нације: грађанско-територијални и етничко-генеалошки (Smit, 1998: 28).

Један је западни или грађански модел нације, као политичка заједница настала од језгра етничке државе, под покровитељством аристократије, и пу-

тем постепене централизације и бирократизације коју предузима држава, како би инкорпорирала средње класе и периферне регије (Smit, 1998; Tijes u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009; Plesner, 2005; Baškjevič, 2009). Тако је настао модерни концепт по коме припадност нацији представља израз рационалног и уговорног избора појединца, који од њега захтева само доказивање лојалности тој отвореној и демократској политичкој заједници (примери овог типа су британска и француска нација). Друга је етничко-генеалошка концепција формирања нације, за коју је репрезентативан немачки пример. Преображај етнија у политичке нације врши се на основу заједничког наслеђа и актуелне сагласности да се живи заједно. То је процес који се одвија „одоздо", из ирационалних капацитета заједнице и њеног етнорелигијског језгра, а предводе га национални интелектуалци и просветитељи чија је мисија да мобилишу народ позивајући се на етноисторију, језик, веру, обичаје заједнице (Smit, 1998: 101, 111–112). Национални идентитет се по овом моделу признаје на основу етничких и културних критеријума. Разуме се да и једна и друга парадигма подржавају вишедимензионалност националног идентитета, што значи да се он може преклапати са другим колективним идентитетима, какви су верски, класни, етнички, и др. Нација је један од нивоа испољавања личног идентитета. Последња запажања су значајна за промишљање могућности европског политичког идентитета, чије ћемо стратегије размотрити у следећем поглављу.

Међутим, концепт националног идентитета има и своје убедљиве опоненте. Још од Огиста Конта и Џона Стјуарта Мила, преко либерала и социјалиста 19. века, до постмодернистичке концепције студија културе које су произашле из следбеништва Мишела Фукоа, појам националног идентитета подложан је преиспитивању, превазилажењу и негацији. Савремена струја мишљења чији су представници Едвард Саид, Гајатри Спивак, Пол Гилрој, Арџун Ападурај, Хоми Баба, Недерфен Питерзе, Бенедикт Андресон, и др., појам идентитета тумачи кроз следеће одреднице: измишљена категорија; мноштвеност; хибридни одн. мешовити; нису датост, већ су створени у оквиру дискурса тј. одређене контекстуалне равни. На трагу ове интелектуалне линије, национални идентитети су такође измишљени, имагинарни конструкти, засновани на митским представама. Основна теза је да нема урођеног, природног идентитета, већ националне идентитете чине представе које су изграђене у току историје и које се активирају зависно од околности... Фиксним идентитетима се супротстављају покрет и миграције, коренима и извориштима – путање. „Култура детериторијализације промовише нови интернационализам који чине мигранти" (Šobe, Marten, 2014: 306). Концепт „медијаскејпа" (mediascape), односно „менталних пејзажа" или „етнопејзажа"[2] замењује било какав фиксирани идентитет.

У постмодернистичком дискурсу је видљив редукционизам на она антрополошка и етнолошка истраживања која подржавају концепте транснационалних и трансродних идентитета. Национализми су, колико друштвени и по-

[2] Означава транснационалне симболичке конструкције које стварају мигранти уз помоћ савремених комуникационих технологија и глобалних медија, а настају прожимањем културе порекла тј. сећања на њу и нове средине.

литички покрети и културне доктрине, толико и идеологије, те као такви „нису ништа измишљенији од других идеологија“ (Smit, 1998: 24, 116–117). Затим, свођење етничких и националних идентитета на инструментализацију и њихову политичку злоупотребу је логички редукционизам: идентитет се тумачи као могући извор сукоба по себи, а чињеница да се широм света ови идентитети на политички начин злоупотребљавају, није њихово једино својство. Коначно, чак и уколико је истинита теза да је идентитет могућ само кроз изборе индивидуалног представљања и да представља само „привремене стабилизације“ (Стјуарт Хол), тај избор се мора вршити између елемената које усвајамо и које одбацујемо према одређеним критеријумима, а на некој основи која је постојана и кохерентна (уколико се ради о непатолошком бићу[3]). Самоидентификација није једини, већ један од елемената идентитета. Уколико идентитет видимо само као отворен и флуидан, онда то значи да смо издвојили његову динамичност и пренагласили једну димензију његове структуре – променљивост, занемаривши оне елементе који су фиксирани. Антрополошка истраживања доказују и да већи део светског становништва, поред позајмица, остаје везан за културу порекла и идентитет у оквиру којег су људи одгајени (Šobe, Marten, 2014: 310). У току последњих неколико година у Европи се уочава поновно оснаживање привржености етничкој самоидентификацији, што се тумачи као последица страха од идентитетске угрожености изазване како глобализацијом тако и новим миграционим изазовима. Потрага за изворним цивизацијским уточиштем неких натурализованих Европљана најчешће је видљива кроз облике регионалног, етничког и нарочито религијског самоидентификовања, које екстремни израз има у фундаментализму (Grataloup, 2014).

Кључно питање је како усагласити интересе и аспирације нових досељеника са европском цивилизацијом матрицом. Антрополог Арнолд Епстајн (Arnold Leonard Epstein) својим истраживањима скреће пажњу на емоционалне основе идентитета, наглашава континуитет у друштвеним односима наштрб промене и, посебно, значај етничких и професионалних идентитета имиграната у новим срединама са различитом друштвеном организацијом (Epstein, 1978). Нашавши се у новој средини, имигранти изграђују своје идентитете кроз динамику између културе порекла и вредности друштва усељења, покушавајући да „сачувају јединство свога ја у оквиру промењене структуре представа и вредности“ (Kamijeri u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 108). Из настојања да смање напетости између себе и нове околине, да се интегришу у друштво и самовреднују, досељеници примењују одређене идентитетске стратегије (стратегије прилагођавања) (Ruano-Borbalan, 2009: 9). Искуства вишевековне европске интеграције показују да су заступљене најразличитије модификације и степени акултурације, који се стално мењају: од настојања да се интегрише у начин живота земље пријема, задржавајући везаност и за вредности културе порекла; преко покушаја да се у потпуности усвоји култура земље пријема и асимилује с њом; до изоловања традиционалних вредности културе порекла у „каписламa“ приватног живота и паралелних друштава, или негирања вредно-

[3] Овде се израз патолошки схвата као сувише велика променљивост, непостојаност, вишеструка личност (Mark, 2009: 41).

сти и изражавања непријатељства према култури усељења, уколико стратегије прилагођавања претрпе неуспех.

С друге стране, државе имају своје инструменте којима спроводе политике идентитета. Не постоји универзални модел интеграције који је применљив у свим европским друштвима, јер његова успешност зависи од низа фактора. Пре свега, немају сва друштва исти поглед на идеје мултикултуралности и космополитизма. Политика идентитета је део јавних политика који се односи на уобличавање вредносних, културних и институционалних образаца друштва и спроводи се преко носилаца обележја – идентификатора. Интегративну улогу имају устави, религијске институције, установе културе, системи права, политички клубови, војска, медији. Улога образовног система је још од епохе просветитељства до данас била да стандардизује образац културе на читавој територији државе. У 19. веку значајну улогу формирања националних идентитета одиграла је језичка политика. Савремене европске државе балансирају између политике интегративне заштите (културе нације) и политике подстицања културне разноликости.

Као парадигматичан европски пример територијалног национализма наводимо идентитетску политику Француске. Културна и верска унификација друштва већ 150 година асимилује досељенике претежно из некадашњих француских колонија у Африци, од чега су француска привреда и демографија имале велику корист. Људи пореклом из имиграције постајали су Французи кроз постепену интеграцију која временом доведе до потпуног стапања у француску нацију, углавном у току друге генерације, тако да њени потомци често забораве порекло свог имена (Milza u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 320). Идентитет друге генерације бива битно промењен у односу на генерацију досељеника. Истраживања су показала да је процес асимилације успешније спровођен међу досељеницима из бивших колонија, који су познавали француску културу из периода пре емиграције и већ имали развијен однос према Француској као према метрополи (Milza u Halpern, Ruano-Borbalan, 2009: 318-319). Последњих година овај систем интеграције показује знаке слабости, под притиском нових емиграната који долазе из подручја Северне Африке и Блиског истока, а који су временски или просторно и временски удаљени од бивших француских колонија и који су изграђивали примарне идентитете под другачијим утицајима.

Главни инструменти идентитетске политике били су образовни систем и принцип лаицитета: школа је од досељеника начинила Французе по језику и култури, а друштвене норме које су успостављене независно од религије чиниле су да се сви грађани Француске осећају равноправним. Религијски партикуларизми су у Француској потпуно потиснути у приватну сферу, када је, 2004. године, на основу извештаја Стазијеве комисије за лаицитет коју је основао председник Републике, усвојен закон којим је у школама и колеџима прописана забрана ношења знакова или одеће којима се отворено манифестује припадност религији. Дакле, религије су равноправне, а грађани су слободни да истичу обележја верског идентитета у приватном окружењу. С друге стране, цивилизацијско начело које је уткано у темељне акте Револуције и Републике

и на које је Француска поносна, јесте грађанска слобода мишљења и изражавања. Ово заједмчено право, међутим, последњих година је на драматичан начин реактуелизовано на нивоу дебате: ако је карикатуриста „Шарли Ебдоа" слободан да у јавном простору карикира верска осећања људи, не изводи ли их управо он, онда, из приватне у јавну сферу? Практиковање законом гарантованог права не значи да је то и друштвено одговорно понашање у одређеној ситуацији. С друге стране, да ли би се забраном објављивања садржаја који потенцијално повређују осећања верника донела претежна корист или штета за савремено демократско друштво?

Последњих година се широм Европе интензивирају терористички напади чији су актери исламски фундаменталисти, неретко регистровани као грађани европских држава. Још је 80-их и 90-их година прошлог века у Француској регистрован револт и градско насиље од стране млађе популације потомака имиграната, који су себе перципирали као жртве расизма а ислам доживљавали као симболичку димензију живота која им омогућава да издрже тешке услове рада и да се осећају делом друштва (Wieviorka, 2005). Слично томе, немири у Олдаму, Лидсу, Брадфорду и другим британским градовима крајем прошлог и почетком овог века показали су да су њихови учесници били претежно имигранти друге генерације, који су се бунили сматрајући да друштво не испуњава своја обећања и тражили да се потврде њихова права британских грађана. Спроведена истраживања указала су на могућност да би наредна генерација могла да се врати вредностима својих културних корена, па и да добију радикална обележја, у чему им помажу електронске комуникације (Gidens, 2009: 155–156).

Успешност европске интеграције додатно компликује појава затворених паралелних друштава која се заснивају на неевропској етничкој или културној традицији. У том смислу је нарочито неповољан потенцијал исламске фундаменталистичке мањине, чији припадници у свом верском систему имају прописане норме политичког деловања и искључују вољу да се интегришу као грађани у складу са европским вредностима. Значи ли то да се обистињују прогнозе Семјуела Хантингтона, који је био уверења да етнички и религијски идентификатори најснажније мобилишу људе? Упркос аргументованим критикама изреченим против појединих теза Хантингтонове теорије, у истраживањима последњих година су се етничке и религијске споне у већем делу света показале изненађујуће отпорним и кохерентним (Ruano-Borbalan, 2009: 325).

Европска унија своје тековине грађанског друштва брани у Основном споразуму и другим споразумима, дефинишући људска и грађанска права као индивидуална а не колективна права, дакле права која појединац прихвата као обавезујућа кроз своју праксу и која подразумевају одговорности (Majer, 2009: 80). Овим се елиминише додатни партикуларизам културних или верских колективитета, који би износили одређене захтеве, контролисали припадност колективу и управљали политичком акцијом. Акултурација је перманентан процес често ограничених могућности, које зависе од природе досељеничких заједница и карактеристика доминантног друштва и културе. Ђурковић у поговору књиге пољског аутора оцењује да ће будућност савремене ЕУ „у вели-

кој мери зависити од тога колико буде успела да нађе механизме за интеграцију новопридошлих становника, обичаја, култура у стандардни европски образац живота и пословања“ (Đurković, 2007: 306). Националне државе су, као једини признати конституенти Европске уније, носиоци идентитетских политика. Оне имају задатак да спроводе европске вредности, изналазећи инструменте идентитетских политика. Њихова ефикасност зависиће од уважавања локалних специфичности политичке културе, неравномерности економског развоја различитих европских друштава, демократске воље њихових грађана, као и њихове различите традиције.

Констатујемо да у промишљању перспектива европског идентитета, појмове етнос и нација није могуће превазићи пуким идеолошким дискурсом, нити њихову реалност смеју игнорисати одговорне политике.

Уместо закључка: пропитивање политичког идентитета ЕУ

Актуелни модел Европске уније у приличној мери кореспондира са концептом грађанско-територијалне изградње политичке заједнице – бирократска интеграција спроведена је под покровитељством елита, „одозго“, путем технократске инкорпорације националних држава и потом постепене централизације. Недостаје јој онај елемент тзв. територијалног национализма у којој припадност грађана представља израз рационалног и уговорног избора појединаца, који заједници доказују лојалност на целој њеној територији и са њом се идентификују. Теоретичари евроинтеграција попут Урлиха Бека и Јиргена Хабермаса, закључујући да Европа није, нити ће икада постати нација, залажу се за пројекат постнације или наднационалне Европе, тј. „космополитске нације“ која ће кроз „конститутивни патриотизам“ учврстити демократију у транснационалном европском простору (Beck, 2012; Habermas, 2001).

Противници ове идеје сматрају да визија наднационалног европског друштва представља његову демагошку деградацију и наводе аргументе у прилог Европе држава-нација: међудржавни поредак конституисан је и опстаје по територијално-грађанском моделу нације; национална држава је задужена за спровођење глобално донетих политичких одлука; она је потврдила своју ефикасност у рату и миру; национални идентитет је главни облик поистовећивања с колективом, јер врши моћнији и трајнији утицај него други колективни идентитети; умерени национализам представља најважније средство за политичку солидарност (Smit, 2010; Gidens, 2009; Majer, 2009). Наведени аутори предвиђају да ће у догледној будућности и у било ком коначном облику Европске уније нација задржати примат, све док се потребе које та врста заједништва задовољава не буду адекватно задовољавале другим врстама поистовећивања.

Актуелна Повеља о европском идентитету[4] не може помоћи да се разреше конфронтирана становишта. Она не изражава никакве културне ни поли-

[4] Донета је 28. 10. 1995, на 41 редовном Конгресу ЕУ у Немачкој.

тичке посебности по којима је Европа јединствена, већ промовише универзалне вредности: слобода, мир, људско достојанство, равноправност и идеју социјалну правде. Питање је како редефинисати европски идентитет и обезбедити његову демократску виталност. Да ли је могуће замислити европско заједништво као форму удруживања утемељеног на особеном политичком идентитету грађана, и какав би био његов однос према културном и националном идентитету?

Најпре, размотримо однос између културног и политичког идентитета. У различитим периодима европске историје показало се да између културне и политичке сфере могу да се формирају различите релације: подударање међу њима може да буде од користи, али може и да успорава или спречава развој заједнице (Majer, 2009: 43–44). С друге стране, искуства показују да је могућ суживот различитих културних идентитета у оквиру исте политичке заједнице; другим речима, јединствен политички идентитет не захтева нужно и постојање јединства културног идентитета. Чињеница на коју је у овом раду указано – да у Европи постоји мноштво културних идентитета, али не и онај један који уједињује све Европљане, сама по себи не суспендује стварање европског политичког идентитета, ако га дефинишемо као рефлексивно оријентисано заједништво ангажованих и одговорних људи, који су окупљени око договореног минимума заједничких политичких интереса и обавезујуће демократске политичке културе. Овим се предлаже интеракција културних идентитета локалних заједница и политичког идентитета целине ЕУ, у којој сви подједнако утичу на политичке и др. одлуке, које се, пак, свих тичу (Majer, 2009: 54–55; 91). Политичка идентификација би на тај начин дала неопходни обновљени демократски легитимитет ЕУ.

Ако погледамо однос између националног и политичког идентитета, уочићемо много анимозитета, како у прошлости, тако и у савременој Европи. Међутим, грађански политички идентитет не искључује нужно националне идентитете, јер историја је показала да национални идентитет може да поспешује поредак демократске правне државе – као што може и да разграђује грађанске интегративне процесе, уколико га таквим учине одређене околности (Majer, 2009: 131). Механичко наметање концепта наднационалне Европе не само што би из тог угла могло да буде штетно, оно је за сада и формално немогуће, јер једини признати политички актери у оквиру Европског савета и Савета министара ЕУ су управо националне владе. Уосталом, најмоћније и највеће светске државе – САД, Кина, Индија и Русија, су декларисане националне државе, које партиципирају у различитим формама транснационалног регионализма. Постмодерни конструкти који политички идентитет Европљана виде само као развојну етапу на путу формирања политичке културе космополитског грађанства, имају неколико препрека: национални идентитети су на различитим ступњевима развоја, дакле не могу сви народи истовремено и равноправно да ступе на ниво наднационалног грађанства; ресурси за активизам су неравномерно распоређени; не желе сви грађани света такву пројекцију идентитета у правцу космополитизма, јер се заједнице ослањају на сопствена искуства и интересе који нису увек комплементарни са космополитским; коначно,

идентитету се морају признати фиксни елементи, јер уколико их нема, нема ни идентитета – то онда није идентитет већ химера.

Данашње институционално устројство ЕУ и његов демократски дефицит не уливају оптимизам у погледу могућности успостављања такве политичке културе са којом ће сви њени чланови бити сагласни. Исувише посредован, централизован, бирократизован и неретко технократски модел одлучивања иза затворених врата крив је за ефекат деполитизације грађана и дисперзију идентификације са ЕУ. Основна предиспозиција формирања политичког идентитета јесте активна јавност; он настаје и одржава се у јавној сфери. Стога је потребно политичку праксу врховних институција ЕУ изместити у оквире неке врсте перманентне јавне трибине, како би нпр. присуство јавности путем медија на седницама Савета министара осигурало виши степен транспарентности, аргументованости и легитимитета у одлучивању (Majer, 2009: 129–135). У том циљу било би сврсисходно размотрити снажнију интеграцију на плану медијске и образовне политике (као инструмената европског политичког идентитета), које су до сада биле скрајнуте у односу на интеграције које омогућавају ефикаснију производњу капитала.

У корпусу разноврсних перспектива систематизујемо неколико наратива око којих је могуће промишљати о заједничким основама европског политичког идентитета: 1. прецизно делегирање надлежности и одговорности институција кроз поделу суверених права на различитим нивоима – националној и европској равни; 2. партиципативна регионална демократија у којој грађани надзиру доношење одлука и учествују у томе; 3. загарантована социјална држава и ограничење транснационалног тржишта у духу Повеље о социјалним правима. Пре свега, то би морао бити нови тип колективног идентитета који обухвата и не укида појединачне нације, а око кога би био успостављен најшири консензус свих европских грађана; таква свест о поистовећивању са заједницом која се обавезује на одређене норме и одговорности које из њих произлазе. Томас Мајер и Мануел Кастелс сматрају да је овакав идентитет не само нужан него и могућ. У овој перспективи културу и нацију не третирамо као базу за изградњу идентитета, већ је то сагласност око минимума обједињених политичких интереса временски ороченог трајања, према формули: променљива већина доноси привремене одлуке. Овакав пројекат не искључује по себи могућност надилажења националних перспектива у некој будућности, међутим, оно би било оправдано само као израз демократске воље „базе“, који долази „одоздо“ на основу заједничке сагласности, а не као идеолошки конструкт у интересу транснационалног капитала.

Председник Европске комисије Жан Клод Јункер је у „Белој књизи“ из марта 2017. године представио пет сценарија развоја ЕУ, од којих је пројекат „Европа у две брзине“ озваничен потписивањем нове Римске декларације на самиту у Риму, поводом прославе 60. годишњице ЕУ (EC, 2017). Време које је пред нама показаће да ли ће овај пројекат допринети или дугорочно одложити стварање заједничког политичког идентитета грађана Европе.

Литература:

1. Barth, Frederick (1998): *Ethnick Grups and Boundaries. The Social Organization of Culture Defference*, Waveland Press Inc, Long Grove, Ill
2. Baškjevič, Jan (2009): „Država i nacija u Evropi na prelasku iz 18. u 19. vek“, *Evropska civilizacija* (ur. Kožminjski Maćej), Službeni glasnik, Beograd
3. Beck, Ulrich (2012): „Evropski identitet“ (intervju), 7. 10. 2012, http://pescanik.net/evropski-identitet/
4. Brodel, Fernan (1992): *Spisi o istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd
5. Đurković, Miša (2007): „U potrazi za Evropom“ u: *Legenda Evrope* (Kuncevič Pjotr aut.), Clio, Bograd
6. Epstein A. L. (1978): *Ethos and identity: three studies in ethnicity*, Tavistock Publications Ltds., London
7. European Commission (2017): *White Paper on the Future of Europe.* Reflections and scenarios for the EU27 by 2025*,* Brussels
8. Gidens, Entoni (2009): *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd
9. Grataloup Christian (2014): *Geohistory of mondialization. The profound cultural renovation in a globalized world*, http://www.cvm.an.it/wp-content/uploads/file/Grataloup_Geohistory%20of%20mondialization.pdf
10. Grinberg, Danijel (2009): Od „igre velikih sila“ do Versajskog mira, *Evropska civilizacija* (ur. Kožminjski Maćej), Službeni glasnik, Beograd
11. Habermas, Jürgen (2001): “Why Europe Needs A Constitution”, *New Left Review*, 11, Sept/Oct 2001, London, https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution
12. Halpern, Katrin, Ruano-Borbalan, Žan-Klod (ur.) (2009): *Identitet(i). Pojedinac, grupa, društvo*, Clio, Beograd
13. Hantington, Semjuel (2000): *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, 2. izdanje, CID Podgorica / Romanov Banjaluka
14. Maćej, Kožminjski ur. (2009): *Evropska civilizacija*, Službeni glasnik, Beograd
15. Majer, Tomas (2009): *Identitet Evrope. Jedinstvena duša Evropske unije?*, IP „Albatros Plus“ / JP „Službeni glasnik“, Beograd
16. Ofe, Klaus (2016): *Evropa u zamci*, Službeni glasnik, Beograd
17. Plesner, Helmut (2005): *Zakasnela nacija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci / Novi Sad
18. Smit, Antoni (2010): *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd
19. Šobe, Fransoa, Marten, Loren (2014): *Međunarodni kulturni odnosi*, Clio, Beograd
20. Stojković, Branimir (1995): *Kulturna politika evropske integracije: Evropska unija i Savet Evrope*, Institut za evropske studije Beograd
21. Wieviorka, Michel (2005): *Violence in France*, Nov 18, 2005, http://riotsfrance.ssrc.org/Wieviorka/
22. Le Gof, Žak (2010): *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
23. Petrović, Sreten (2005): *Kulturologija*, Čigoja, Beograd
24. Srejović, Dragoslav (1969): *Lepenski vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, SKZ, Beograd

ABOUT EUROPEAN IDENTITY PERSPECTIVES

Summary: This paper considers different perspectives of the European identity regarding actual EU integrational and disintegrational potentials. Mixture of relations between cultural, national and political identity is presented through relevant theoretical paradigms. The fact that unique cultural identity, which units all the Europeans, doesn't exist is proved by scientific methodology. Furthermore, thinking perspectives of European identity can't overcome terms ethnos and nation just by ideological discourse. In the conclusion we analise possibilities of special political identity of EU citizens that doesn't cancel national and cultural identities and is based on: sharing sovereign rights between European and national platform; participative democracy where sitizens take a part in political process more directly; guaranteed social rights.

Key words: identity, culture, nation, political identity, the European Union

МАРКО М. ЛАЗАРЕВИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.776:347(397.11)
Прегледни рад
Примљен: 17.08.2017
Одобрен: 30.09.2017
Страна: 507-520

МОДЕЛ КОМУНИКАЦИЈЕ ГРАЂАНА И ОМБУДСМАНА У СРБИЈИ

Сажетак: Омбудсман је независна контролна институција која се конституише у правне и политичке системе са основним циљем заштите људских права и грађанских слобода. Са тим у вези, важно је размотрити природу односа грађана и овог независног контролног тела, јер су успешност функционисања ове институције и степен заштите људских права у извесној мери условљени квалитетом односа међусобне комуникације.

Аутор у овом раду анализира два основна модела комуникације грађана и институције омбудсмана – посредни и непосредни модел. Ближе се одређују правци правног регулисања, а потом и различити начини по којима се међусобни односи реализују у пракси. На основу емпиријских података о односу подносилаца представки и институције Заштитника грађана у Србији аутор указује на кључне предности и мане непосредног модела комуникације.

Циљ рада је да се на основу изведених закључака понуде препоруке које се могу применити на рад Заштитника грађана у Србији у смеру подизања ефиканости његовог деловања. Практичне препоруке у смеру побољшања рада Заштитника грађана воде ка подизању квалитета заштите људских права и грађанских слобода у Србији.

Кључне речи: омбудсман, модели комуникације, посредна и непосредна комуникација, представке, Заштитник грађана, заштита људских права, Србија

Основне карактеристике институције омбудсмана

Предмет овог рада представља анализа два основна модела комуникације грађана и институције омбудсмана. Примарни теоријски циљ истраживања је анализа посредног и непосредног модела, те ближе разматрање праваца правног регулисања, а потом и различитих начина по којима се међусобни односи реализују у пракси. Употребом различитих методолошких поступака ближе је анализиран предмет истраживања, систематизовани извори и релевантна теоријска грађа - научни извори, различити нормативни акти и Годишњи извешта-

* lazarevic.fpn@gmail.com

ји Заштитника грађана. На основу емпиријских података о односу подносилаца представки и институције Заштитника грађана у Србији аутор указује на кључне предности и мане непосредног модела комуникације. Са тим у вези, изводе се закључци који се у форми препорука могу применити на рад Заштитника грађана у Србији у смеру подизања ефиканости његовог деловања.

Етимолошки посматрано реч *омбудсман* је шведска (скандинавска) сложеница која се истовремено користи у свакодневном говору и у стручној литератури широм планете. Овим изразом се означавају све институције различитих назива које врше сличну функцију, те се речју *омбудсман* апсорбују основна обележја овог тела – карактер, функција и овлашћења. Са убрзаним географским ширењем изворни назив је модификован и прилагођаван карактеру различитих правних и политичких система националних држава. У упоредној пракси семантички обрасци назива су асимиловани са културним, друштвеним и политичким контекстом дате државе. Тако је рецимо у скандинавским државама у употреби назив Парламентарни омбудсман; у Шпанији Народни правобранилац; у Аргентини Народни бранилац; у Словенији Заштитник човекових права; у Русији Комесар за људска права; у Пољској Правобранилац права грађана; у Чешкој Заштитник људских права; у Србији Заштитник грађана итд. (Радиновић, 2001: 35-36)

Институција омбудсмана је данас позната широм света. Централна улога овог независног контролног тела у различитим политичким системима је заштита људских права и спречавање неправилности и незаконитости у раду јавне власти. Шире посматрано, делујући у смеру успостављања законитости и очувања владавине права, омбудсман као проактивно контролно средство доприноси легитимизацији и демократизацији политичког система. На тај начин институција омбудсмана утиче на реконструкцију традиционалних демократских политичких институција доприносећи да грађани непосредно утичу на законитост у раду државних органа.

Све до средине XX века институција омбудсмана је била регионална појава, намењена потребама скандинавских земаља. Период након Другог светског рата афирмисао је модел «државе благостања» (*welfarestate*), што је узрочно довело до пораста улоге егзекутиве.[1] Услед усложњавања политичких односа, све чешћих процеса регулације и нових токова управљања на више нивоа «држава благостања» и њени органи управе (јавне службе) детерминишу нов однос егзекутиве и грађана. На тај начин држава својим «гломазним» бирократским апаратом тежи етатизму, претећи да угуши «малог» човека, што је последично водило честим кршењима људских права и грађанских слобода. (Ђорђевић, 1985: 707) Са тим у вези, јавила се потреба за проналажењем ауторитета одвојеног од центра политичке моћи који ће грађанима гарантовати заштиту права и слобода. Консензус у проналажењу адекватног институционалног решења, ван трихотомне поделе власти, пронађен је у институцији *омбудсмана*. Реафирмација идеје институције која је у скандинавским поли-

[1] Супротно пракси у другој половини XIX века у којем је постојала извесна супрематија парламента, XX век можемо одредити као век са доминантном улогом извршне власти.

тичким и правним системима егзистирала још у XIX веку постаје широко прихваћен меаханизам „спољне“ контроле рада јавне управе који штити права грађана од њиховог незаконитог и нетранспарентног рада.

У односу на период шесдесетих и седамдесетих година XX века када су убрзани развој и територијална распрострањеност институције омбудсмана квантитативно праћени великим бројем различитих теоријских расправа, данас је значајно смањена истраживачка заинтересованост за овим независним контролним телом. Глобална заинтересованост за теоријским одређењем институције омбудсмана у другој половини прошлог века није заобишла ни научни аудиторијум на овим просторима. Међу бројним ауторима из Србије у области правних и политичких наука XX века, издвајамо речи Миодрага Јовичића, који констатује да је: „...најсажетију дефиницију установе омбудсмана дао један од несумњиво највећих њених познавалаца, канадски професор D. C. Rowat… По њему, три основна својства омбудсмана су: 1) Омбудсман је независан и непристрасан функционер законодавног тела чије се постојање обично предвиђа уставом и који врши надзор над јавном управом; 2) он испитује жалбе грађана на административну неправду и лошу управу; 3) он је овлашћен да испитује, критикује и обзнањује, али не и да поништава акције управе.“ (Јовичић, 1969: 7)

Важну улогу у популаризацији и повећању кредибилитета ове институције имао је и професор управног права на Колумбија универзитету Валтер Гелхорн (*Walter Gellhorn*) као један од водећих научних ауторитета који се средином прошлог века бавио анализом институције омбудсмана у свету. Трагајући за ефикасним средствима заштите права грађана међу првима је указао на потенцијале које у том смислу има институција парламентарног повереника. Гелхорн истиче да је јавна управа у савременој држави комплексна и моћна, те да надзор над управним активностима мора одговарати сложености управних процеса и да унутрашња (управна) контрола и преиспитивање управне одлуке од стране више управне инстанце поседује одређене институционалне мањкавости. Из тог разлога, интензвирана је потрага за јефтиним и једноставним (*cheep and easy*) средствима и механизмима у заштити људских права и слобода. (Лилић, 2002: 25) Имајући у виду предмет истраживања овог рада, посебно је важно да наведемо основне карактеристике ове институције у њеном класичном облику.

Основни критеријуми које свака институција мора да испуни како би се окарактерисала као институција омбудсмана, предвиђени су давне 1974. године. Наиме, тада је Међународни институт за омбудсмане одредио минималне услове које неко тело мора испуњавати да би се могло одредити као институција омбудсмана. Наведени критеријуми су уједно и минимални услови које ово тело мора испуњавати, а то су: 1) да је правни основ за оснивање устав или закон; 2) да је изабран од стране законодавног тела; 3) да штити свако лице у случају лошег рада управе (*maladministration*), кршења права, корупције, разних злоупотреба и других неправди узрокованих од стране државних власти; 4) да је у обављању законом предвиђених надлежности потпуно независан; 5) да поседује сва неопходна овлашћења при истраживању потенцијалних при-

тужби на рад државних органа; 6) да поседује моћ да даје препоруке државним органима које имају за циљ спречавање свих врста кршења права и да по потреби предлаже административне или законодавне реформе са циљем повећања функционалности читавог правно-политичког система; 7) да има обавезу подношења извештаја органу који га бира (најчешће парламенту); 8) његова надлежност може бити национална, регионална или локална; 9) вршиоци функције омбудсмана морају бити изабрани на основу законског акта на унапред предвиђен временски период, а о њиховом распуштању може разматрати (и одлуку донети) једино законодавни орган који је га поставља. (Готерер (Gottehrer), 2009: 3) Као што се може видети, сви ови критеријуми су и данас садржани у савременом облику институције омбудсмана.

Међутим, класични (скандинавски) модел омбудсмана је претрпео значајне *modus operandi* промене средином прошлог века услед нових захтеве који су изискивали његову комплекснију улогу. Прелазећи у савремени, тзв. „хибридни" модел који комбинује правни аспект заштите људских права и политичку контролу органа државне управе, институција омбудсмана је прихваћена у преко 120 држава широм планете. Еволуција и даљи преображај ове институције, од седамдесетих година XX века на овамо, утицали су и на промену укорењених ставова о овом независном контролном телу. Почетком овог миленијума Међународни институт за омбудсмане је ревидирао пређашње ставове, на тај начин допунивши изворне критеријуме. Тако се институција омбудсмана одређује као: „Институција уређена статутом или уставом којом руководи независни јавни функционер који прима притужбе на неправду и лошу управу (*maladministration*) од стране оштећених лица против државних агенција, функционера, државних службеника или поступа према сопственој иницијативи. Институција омбудсмана је овлашћена да испитује, критикује, препоручује корективне акције и објављује управне радње. Омбудсман је, као појединац, особа од кредибилитета која свој посао обавља објективно, компетентно, ефикасно и правично. Лако је доступан, служи се неформалним и ефикасним процедурама и нема овлашћења да санкционише."[2] Омбудсман није униформна институција, већ независно контролно тело које се уз одређене измене може имплементирати у различите типове политичких система. Да је реч о изузетно прилагодљивој институцији, која се не „окива" у круте правно-политичке форме, постало је јасно када концепт идеје омбудсмана прихватају државе ван скандинавског полуострва најпре у развијеним демократским државама Европе, а потом у Аустралији, Новом Зеланду и Канади (Алберта).

Да би институција омбудсмана могла да искаже свој пун капацитет у заштити људских права и неометано спроводе своја овлашћења важан је однос са грађанима у тренутку покретања поступка и током његовог трајања. Поред јасно дефинисаних критеријума које ово тело мора испунити како би се уопште окарактерисало институцијом задуженом за заштиту људских права, као један од предуслова је и лака доступност институције грађанима.

[2] Преузето са: http://www.ombudsman.org.mt/how-can-one-define-the-ombudsman-institution/, приступљено 20. 04. 2017. године.

Не улазећи дубље у анализу саме природе ове институције намеће се утисак да се у већини држава прибегава пракси наглашавања узајамне везе грађана и улоге ове институције. Ово се чини логичним решењем познавајући концепцијске одлике овог независног контролног тела, а разматрање међусобног односа и комуникације грађана са омбудсманом спада у суштински важна питања који даље рефлектују ниво ефикасности рада овог тела и успешности заштите гарантованих људских права. Важно је напоменути да основу за деловање омбудсмана представљају жалбе грађана, али исто тако ова институција може деловати и самоиницијативно.[3] У овом раду нећемо ближе анализирати поступања омбудсмана по службеној дужности (*ex officio*), већ ћемо указати на два основна модела комуникације између грађана и омбудсмана када грађани подносе жалбу овом телу. У наредним деловима рада ћемо ближе анализирати правце правног регулисања, а потом и различите начине по којима се међусобни односи подносилаца представки и омбудсмана реализују у пракси.

Модели комуникације грађана са омбудсманом

Већина држава које су у другој половини XX века увеле омбудсмана у своје правнополитичке системе биле су инспирисане униформним - данским моделом ове институције. Поред суштински важних обележја данског модела која су универзално прихваћена у различитим државама, омбудсман се јавља са извесним разликама услед прилагођавања одликама конкретног правног система и потребама друштвено-политичког окружења. Разлике су најпре у унутрашњој организацији и надлежностима институције, а потом и у комуникацији грађана ка омбудсману где уочавамо два различита модела.

Поред ***модела непосредне комуникације грађана*** ка омбудсману који спада у општеприхваћен начин комуницирања, јавља се и други ***модел посредне комуникације*** након увођења институције омбудсмана у државе са англосаксонским типом права.

Класични или ***модел непосредне комуникације*** нормативним актима је уређен тако да грађани успостављају директну комуникацију са омбудсманом. Поменути модел је у стручној литератури познат и као „шведски" модел комуникације, те као такав општеприхваћен у већини држава широм света. У оквиру непосредног модела комуникације директан приступ омбудсману означава жељу законодавца да ово независно контролно тело буде што приступачније грађанима, а комуникација што мање оптерећена непотребним формалностима.

За разлику од претходног модела, ***модел посредне комуникације*** ограничава грађане да се непосредно обраћају омбудсману у заштити својих права. У стручној литератури, сходно пореклу овог модела који се везује за Велику

[3] У Великој Британији, Црној Гори, Белгији и Луксембургу омбудсман нема права да покрене истражни поступак по сопственој иницијативи.

Британију, овај модел се често означава и као „британски“ модел. Посредни модел комуникације део је праксе од момента конституционализације омбудсмана од стране Велике Британије, Аустралије и Новог Зеланда. Основна карактеристика модела посредне комуникације је та да се између грађана и омбудсмана јавља још један субјекат као посредник у комуникацији. Како бисмо ближе одредили оба модела комуникације у наставку ћемо се посветити анализи основних специфичности, начина успостављања и особених разлика два поменута модела у пракси.

Заједничка карактеристика институције омбудсмана која је разликује од судске власти је смањена оптерећеност формалним правилима при обраћању грађана. Код оба модела комуникације успостављање и остваривање односа између грађана и омбудсмана започиње тек услед испуњења одређених законом прописаних минималних услова. Једина разлика је у томе да ли су ти услови мање или више рестриктивни. Формални услови се најпре заснивају на томе да представке буду потписане[4] и да подносилац притужбе претходно исцрпи сва доступна правна средства у заштити својих права. Након што се утврди да се расположивим правним средствима не постиже заштита законом зајамчених права, наступање омбудсмана се може подвести под оне акције које имају супсидијарни карактер. Изузеци су уочљиви у државама попут Норвешке, Шведске, Србије или Словеније где се дозвољава деловање омбудсмана и пре него што се исцрпе сва правна средства и то у случајевима у којима постоји бојазан да подносиоцу притужбе може бити нанета ненадокнадива штета. Подношење представки у већини случајева не подразумева плаћање додатних такси, а изузетак је пракса на Новом Зеланду где постоји симболично плаћање како би се обесхрабрила потенцијална узурпација институције неправилним представкама. (Милосављевић, 2001: 89) Важан је још један формални услов који грађани морају да испуне, а реч је о поштовању претходно дефинисаног временског рока у коме се подносилац представке мора обратити омбудсману од тренутка када је повреда права учињена. (Радиновић, 2001: 170) Већина држава прибегава нешто рестриктивнијим правилима по којима је крајњи рок за подношење притужбе утврђен протеком претходно дефинисаног времена (најчешће годину дана, а рецимо најдуже у Финској пет година) од дана извршене повреде права грађана, односно од последњег (не)поступања органа државне управе у вези са учињеном повредом. Са друге стране у државама као што су Шведска, Француска или Португалија не постоји никакво ограничење које се намеће грађанима за обраћање омбудсману. (Куцко-Штадлмајер (Kucsko-Stadlmayer), 2008: 409, 189, 351)

Комуникација појединаца према институцији омбудсмана у оквиру посредног модела функционише тако што се јавља посредник оличен у фигури, најчешће, посланика изабраног од стране грађана. Посредник у комуникацији служи као једна врста филтера који упућене жалбе, након додатног ревидирања, доставља омбудсману. То су углавном жалбе које сам посланик не може решити, већ му је потребна додатна стручна помоћ омбудсмана. Такође, и пов-

[4] Анонимне представке се узимају у разматрање само ако оне указују на хитност или у слчајевима где постоји објективан разлог због чега је подносилац желео да остане непотписан.

ратни процес комуникације омбудсмана према грађанима се реализује на исти начин – преко посредника, па је омбудсман спречен да директно без посредника комуницира са грађанима. (Радиновић, 2001: 171)

Поред Велике Британије где је овај модел комуникације најупечатљивији, у коме се грађани омбудсману индиректно обраћају преко посланика Доњег дома парламента, пример је и комуникација грађана са Медијатором у Француској од његовог увођења 1973. године па све до последњих уставних промена ове институције из 2008. године. Када је реч о обраћању грађана Медијатору, оно је посредно функционисало најпре преко посланика, а потом и уз посредство делегата на локалном нивоу. Формализација посредног модела комуникације у Француској подразумевала је да делегати[5] након подношења притужбе од стране грађана одлуче о томе да ли је потребно притужбу даље проследити Медијатору на разматрање. Оваква пракса била је на снази све до уставних реформи 2008. године, а потом и организационих промена 2011. године када се приступило формирању новог тела - Заштитника права (*Défenseur des droits*).[6] Институционалне промене су подразумевале и то да се непосредно обраћање Медијатору додатно деформализује те више није било потребе да се пре подношење представке од стране грађана исцрпе расположива правна средства у заштити људских права и грађанских слобода.

У упоредној пракси уочавамо и примере да се у једној држави ***комбинују посредни и непосредни модели комуникације***. У тзв. комбинованим системима пред грађанима је могућност да са омбудсманом комуницирају подношењем притужбе непосредно институцији, или посредно преко посланика или надлежних парламентарних одбора. Такву праксу уочавамо у Португалији и Шпанији. (Куцко-Штадлмајер, 2008: 353)

Особености посредног и непосредног модела комуникације

Анализирајући основна обележја посредног и непосредног модела комуникације уочавамо и одређене разлике које их детерминишу. Постављајући институцију омбудсмана у контекст природе политичког система, интензитета демократске културе и поверења у институције, разлике су најуочљивије када је реч о давању или ускраћивању ауторитета институцији омбудсмана, наспрам ауторитета политичких институција. У оквиру модела непосредне комуникације, где се грађани својим представкама директно, без посредника, обраћају омбудсману ауторитет се задржава у овој независној контролној институцији.

Са друге стране, код модела посредне комуникације, услед изражене демократске традиције, поштовања политичких институција и снажне парламен-

[5] Њих 300 формираних од стране националног омбудсмана на период од једне године помажу у раду имајући функцију посредника између грађана и омбудсмана. Више у: Gabriel Kucsko-Stadlmayer, *European Ombudsman-Institutions; A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea*, Springer-Verlag, Wien, 2008, p. 190.

[6] Опширније: http://www.defenseurdesdroits.fr/en, приступљено: 23. 04. 2017.

тарне културе ауторитет у институционалном смислу бива апсорбован од стране представничке институције када је реч о Великој Британији или у фигури делегета током постојања институције Медијатора у Француској.

На примеру посредне комуникације грађана и Парламентарног комесара за управу у Великој Британији која се одвија преко посланика у Доњем дому, приметан је ауторитет који остаје резервисан за представничку институцију. Британски парламент као највиша представничка институција око које се градио читав политички систем и након увођења омбудсмана 1967. године не допушта да се њоме дерогира ауторитет и моћ контроле која је резервисана и неодвојива од фигуре посланика. Тако је и однос парламента и стручне јавности у годинама након увођења омбудсмана у британски политички систем веома често био проткан критичким тоновима упућеним на адресу овог независног контролног тела.[7] Са друге стране и природа већинског изборног система у Великој Британији фаворизује улогу посланика, тј. представника грађана у јединици локалне самоуправе. На тај начин је грађанима омогућено да се у решавању потенцијалних проблема обрате изабраном посланику у парламенту који ће се само у случајевима у којима постоји потреба за стручном помоћи обратити омбудсману.

Предност модела посредне комуникације је тај што дозвољава више простора у раду омбудсману чиме се подиже квалитет функционисања ове институције услед смањене оптерећености бројем притужби које стижу од грађана. Институција омбудсмана којој се грађани обраћају посредно бива растерећенија у раду јер се велики број притужби решава већ од стране посланика или делегата, а додатна помоћ од омбудсмана тражи једино у деликатним ситуацијама у којима је потребна стручна опсервација проблема.

У оквиру особености модела непосредне комуникације, може се уочити жеља законодавца да се институцији омбудсмана обезбеди висок ниво ауторитета у јавности. Смештајући институцију омбудсмана у категорију институција уставног ранга законодавац директно утиче на повећање њеног ауторитета у узајамном односу према другим политичким институцијама које контролише. Такође, пружајући могућност појединцима да се непосредно обрате омбудсману у заштити својих права гради се веће поверење грађана у саму институцију. Могућност да помоћ у остваривању својих права или подношења индивидуалних притужби на рад органа јавне власти, грађани затраже у непосредном контакту са институцијом омбудсмана и тако заобиђу традиционалне институције попут парламента или суда, додатно ојачавају ауторитет овом независном контролном телу.

Директна комуникација грађана и омбудсмана од самог почетка поступка, у оквиру модела непосредне комуникације, обезбеђује предуслове за квалитетнији однос током покретања и вођења самог поступка. Непосредна комуникација гарантује стварање „услова за формирање међусобног поверења“ (Радиновић, 2001: 172), а додатна неформалност у обраћању се постиже могу-

[7] У том периоду чести пејоративни називи коришћени за институцију омбудсмана су: *„toothles tigar“* – тигар без зуба*; „a watchdog in chains“* – везани пас чувар*; „a swordless crussader“* – крсташ без мача*; „ombudsmouse“„ombudsflop“* и др.

ћношћу комуникације са омбудсманом како личним контактом, тако и телефонским позивом, писаним путем, поштом, као и путем електронске поште и савремених видова комуникације на интернету. (Радиновић, 2001: 174) Грађани су директно упућени на омбудсмана, те непостојање посредника омбудсману дозвољава да поступак неометано води од почетка до краја, прибављајући све потребне чињенице у директном личном контакту са подносиоцем жалбе. (Радиновић, 2001: 172) Овим моделом се истиче ауторитет омбудсмана, те је он ближи природи и карактеру саме институције. Непосредна комуникација током целог поступка заштите права грађана допушта омбудсману да самостално води цео процес што директно утиче на његов квалитет у раду.

Полазећи од претпоставке да је за успешно функционисање институције омбудсмана неопходан висок ниво ауторитета у јавности и односу према другим органима јавне власти које омбудсман контролише, чини се да је непосредни модел комуникације грађана према омбудсману тај који у већој мери обезбеђује ове предуслове од посредног модела комуникације. На другом месту, када је реч о контроли државне администрације и заштити људских права, модел непосредне комуникације је делотворније решење јер је институција омбудсмана у оквру овог модела доступнија грађанима.

Ради бољег разумевања непосредног модела комуникације грађана и омбудсмана, те самог квалитета интеракције која се остварује у пракси, на наредним странама рада ћемо анализирати међусобни однос грађана и омбудсмана у Србији кроз емпиријске податке истакнуте у редовним годишњим извештајима Заштитника грађана.

Непосредна комуникација грађана и омбудсмана у Србији

За разлику од „британског“ и „шведског“ модела комуникације, у коме постоје јасно дефинисана правила понашања и вишедеценијска институционална (политичка и парламентарна) култура и традиција, односи институције омбудсмана и грађана у Србији су у најмању руку, вишеслојни. Грађанима је дозвољено обраћање, а омбудсману вршење функције кроз прикупљање потребних информација за вођење поступка. Непосредна комуникација са Заштитником грађана почиње прикупљањем података и провером навода који означавају покретање поступка заштите права. Комуникација се даље наставља непосредним путем у смеру прибављања додатних информација о самом случају, па све до његовог окончања када омбудсман доноси препоруку да се затечени недостаци у раду органа јавне власти отклоне. (Закон о Заштитнику грађана, 2007: чл. 24-32)

Комуникација грађана и институције омбудсмана у Србији је уређена Законом о Заштитнику грађана из 2005. године. За разлику од правосудних органа, непосредна комуникација грађана ка омбудсману је бесплатна, што спада у врло важну карактеристику ове институције. Заштитнику грађана може да се обрати свако[8] ко сматра да органи јавне власти неправилно примењују

[8] Заштитнику грађана се могу обратити држављани Србије, странци, правна лица, апатриди, избеглице, расељена лица, одрасли и деца као и разна удружења.

или не примењују правне прописе Републике Србије. Важна карактеристика је и неформалност обраћања[9] што доводи до тога да се између грађана и омбудсмана створи однос другачији од оног који постоји између грађана и правосудних органа. Заштитник грађана је дужан да поступи по свакој притужби осим ако нема једног од законом дефинисаних основа за поступање, када одбацује притужбуи о томе обавештава подносиоца уз навођење разлога за одбацивање. (Закон о Заштитнику грађана, 2007: чл. 24– 32)

Ради бољег разумевања односа и квалитета комуникације грађана и институције омбудсмана важно је анализирати редовне Годишње извештаје Заштитника грађана које подноси Народној скупштини Републике Србије средствима јавног информисања. Анализом ових извештаја могу се уочити трендови када је реч о комуникацији грађана и омбудсмана, затим из којих округа у Србији се обраћа највише грађана и на кршење којих законом гарантованих права стиже највећи број притужби. На тај начин долазимо до закључка да ли је и колико успешан непосредан начин комуникације грађана и омбудсмана у Србији која припада државама са кратком традицијом постојања независних контролних тела. За потребе анализе у овом раду, одлучили смо се за извештаје у периоду од 2012. до 2016. године у којима се налазе релевантни подаци који показују успех у раду ове институције, уз кратак осврт на први редовни Годишњи извештај за 2007. годину који је Заштиник грађана упутио Народној скупштини марта 2008.

Током претходних десет година постојања Заштитник грађана је евидентирао преко 150.000 обраћања грађана, од чега око 30.000 у 2017. години. Од тренутка ступања на дужност јула 2007. године Заштитник грађана је до краја те године примио укупно 406 притужби, од којих је свега 5 примељено на записник у службеним просторијама. Највећи број притужби, укупно 70, се тицао кршење права на правично суђење, а чак 119 притужби је примљено на рачун правосудних органа. Најактивнији у заштити својих права били су грађани Београда који су се притужбом обратили у 158 случајева. Разлог малог броја непосредних обраћања грађана у 2007. години је тај што јавност у Србији није била довољно информисана о улози Заштитника грађана у правнополитичком систему.

Већ наредне, 2008. године, омбудсман је примио значајно већи број притужби, укупно 4.771. У наредним годинама број притужби је растао, па је тако Заштитник грађана у току 2012. године евидентирао 4.474 притужбе, 2013. године 5.042 притужбе (13% више у односу на претходну годину), 2014. године 4.877 (3% мање у односу на претходну годину), 2015. године 6.231 притужбу (28% више у односу на претходну годину), а 2016. године 6.272 предмета од чега је окончао рад у 4.315 случајева. Истовремено, разматрано је и око 3.127 предмета из ранијих година од чега је окончан рад на 2.252, што значи да је у 2016. години окончан рад на укупно 6.567 предмета.[10] У контексту непосредне

[9] Према члану 26. Закона о Заштинику грађана притужба се подноси у писаној форми или усмено на записник. Притужба се може предати непосредно у инстицуији, упутити поштом или електронским путем.

[10] Подаци су преузети из *Редовних годишњих извештаја Заштитника грађана за 2008, 2012, 2013, 2014, 2015, и 2016. годину*, Заштитник грађана, Београд.

комуникације грађана раст броја притужби поднетих Заштитнику грађана указују на повећање поверења грађана у ову исинтитуцији када је реч о заштити њихових права. Упоређујући податке из првог свеобухватног годишњег извештаја за 2008. годину[11] и последњег извештаја за 2016. годину уочавамо да је број обраћања грађана представкама у прошлој години већи за 25% у односу на 2008. годину. Међутим, уочљив је и тренд увећања броја необрађених притужби, а разлоге томе проналазимо, са једне стране у преоптерећености институције прекомерним бројем обраћања грађана, а са друге у чињеници да рад омбудсмана на одређеним предметима није везан роковима. Наиме, Закон не прецизира рок за који се мора решити одређен случај, а постоје и предмети који се због своје природе не „затварају“ већ прате дужи период, који у одређеним случајевима може трајати и неколико година.

Укупан број непосредних обраћања грађана Заштитнику грађана од његовог увођења до данас је у константном расту. Тако су се 2007. године омбудсману обратила 2.962 грађанина, 2008. године 4.817 грађана, а већ 2012. године чак 19.752 грађанина, док је од тог броја 15.295 обраћања која нису имала карактер притужбе. У 2013. години Заштитник грађана је био у непосредној комуникацији са 23.525 грађана од чега 18.504 обраћања нису имала карактер притужбе, у 2014. години се овој институцији обратило 22.296 грађана, од чега њих 17.430 са захтевом који није имао каратер притужбе. Током 2015. године омбудсману се непосредно обратило 21.128 грађана од чега 14.897 обраћања није имало карактер притужбе, док је 2016. године Заштитник грађана забележио 19.315 обраћања од чега је 13.043 оних која нису имала карактер притужбе. (Редован годишњи извештај Заштитника грађана за 2016. годину, 2017: 37) Најчешће повреде на које су грађани указивали у свом непсоредном обраћању односиле су се на повреде права на добру управу, а затим и повреде економских, социјалних и културних права. У 2016. години највећи број притужби односио се на рад представника извршне власти, а посебно министарства са 1.282 притужби (20,06% од укупног броја пртужби). (Редован годишњи извештај Заштитника грађана за 2016. годину, 2017: 331)

Непосредни модел комуникације показује још једну конструктивну особину на примеру обраћања грађана институцији омбудсмана у Србији. У случајевима када притужбе грађана бивају одбачене због неиспуњења одређеног, законом, прописаног услова и када се грађани обраћају омбудсману тражећи савет о начину остваривања и заштити права, непосредна комуникација је важна јер у тим случајевима Заштитник грађана својим правним саветима усмерава грађане на који начин могу заштити своја права. Највећи број притужби Заштитник грађана одбацује због ненадлежности, неблаговремености, преурањености, анонимности и неуредности. Важан податак је да је Заштитник грађана у 81,91% одбачених предмета притужиоца упутио на надлежни орган или га посаветовао о расположивим правним средствима. (Редован годишњи извештај Заштитника грађана за 2016. годину, 2017: 334) Са тим у вези,

[11] Редовни годишњи извештај за 2007. годину није релевантан из разлога што су наведени подаци у њему обухватили само другу половину године, јер је Заштитник грађана ступио у рад тек у јулу исте године.

у непосредном контакту са омбудсманом грађани граде веће поверење према овој институцији, а она од стране јавности бива препозната као важан фактор у заштити људских права и контроли рада органа јавне власти.

Подаци који се тичу процентуалног обраћања грађана из различитих округа показују да је највише представки из београдског округа. У 2012. години тај број је износио 1.447 (32,34% од укупног броја), у 2013. години 1.533 (30,40%), у 2014. години 1.520 (31,17%), а у 2015. години се институцији омбудсмана непосредно обратило 1.857 (29,80%) грађана својим представкама. На другом месту по броју непосредних обраћања су грађани из АП Војводине. У 2012. години Заштитнику грађана се непосредно обратило 740 грађана (16,54% од укупног броја), у 2013. години 745 (14,78%), у 2014. години 736 (15,09%), а у 2015. години 989 грађана (15,87%).[12] Подаци из редовних годишњих извештаја нам указују да је непосредна комуникација грађана са омбудсманом интензивнија у Београду у односу на остале округе у Србији. Разлог таквој пракси је лакши приступ представништву републичког омбудсмана (Заштитника грађана).

Добра пракса је уочљива код непосредног обраћања грађана покрајинском омбудсману за АП Војводину који притужбе грађана прослеђује Заштитнику грађана. Супротно пракси покрајинског омбудсмана, досадашњи концепт оснивања локалних омбудсмана није дао значајне резултате. Најпре због нормативне ограничености у свом деловању јер локални омбудсмани могу контролисати једино одлуке органа јавне власти на локалном нивоу. Локални омбудсмани нису успели да у значајној мери допринесу подизању видљивост и значаја Заштитника грађана грађанима у унутрашњости Србије.

Да би се додатно подигао степен поверења грађана у институцију Заштитника грађана, а са тим у вези повећао и број непосредних обраћања, потребно је размотрити увођење деташираних представништава ове независне контролне институције на регионалном нивоу. Потенцијално оснивање регионалних канцеларија са ингеренцијама идентичним онима које има републички омбудсман у Београду би имало за резултат и додатно растерећење у погледу броја нових непосредних обраћања и поднетих притужби грађана Заштитнику грађана. На тај начин би се институција омбудсмана додатно приближила грађанима који би и у осталим градовима и окрузима имали могућност непосредне комуникације ка овом независном контролном телу са циљем заштите својих права и слобода.

Уместо закључка

Уз претпоставку да су успешност функционисања институције омбудсмана и степен заштите људских права у извесној мери условљени квалитетом односа међусобне комуникације грађана и омбудсмана, непосредни модел комуникације можемо оценити ефикасним. Наиме, непосредни модел комуни-

[12] Подаци преузети из *Редовних годишњих извештаја Заштитника грађана за 2012, 2013, 2014, 2015, и 2016. годину*, Заштитник грађана, Београд.

кације у државама са ниским интензитетом демократске политичке културе и поверења у институције, међу којима је и Србија, доприноси подизању видљивости ове институције у јавности, подстичући њен значај у заштити људских права. Модел непосредне комуникације, директним међусобним контактом грађана и омбудсмана од самог почетка поступка, обезбеђује предуслове за квалитетнији однос током његовог трајања.

Добра пракса која је давала резултате у правцу приближавања институције грађанима је сарадња са градским библиотекама. На тај начин су грађани у унутрашњости Србије подстицани да свој непосредни контакт са омбудсманом обаве путем Скајп (*Skype*) видео позива из просторија библиотека у одређеним градовима и општинама. Грађани су у тзв. "електронским" канцеларијама овог органа уз помоћ библиотекара комуницирали са институцијом Заштитника грађана. Пројекат је допринео већој видљивости и доступности институције грађанима који живе у мањим градовима и општинама, а током трајања пројекта обратило се укупно 838 грађана док се о надлежностима институције информисало 1.500 грађана. (Редован годишњи извештај Заштитника грађана за 2012. годину, 2013: 166)

Међутим, отежавајућа околност која се јавља у пракси модела непосредне комуникације јесте то што велики број обраћања грађана доводи до преоптерећености саме институције. То најчешће води успореном раду институције, те модел посредне комуникације, у том смислу, можемо одредити као модел који гарантује бољу „заштиту" омбудсмана од грађана.

Литература:

1. Đorđević, Jovan (1985): *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd
2. Jovičić, Miodrag (1969): *Ombudsman – čuvar zakonitosti i prava građana*, Institut za uporedno pravo, Beograd
3. Lilić, Stevan (2002): *Ombudsman – nastanak i opšte karakteristike*, (u: Ombudsman-međunarodni dokumenti, uporedno pravo, zakonodavstvo i praksa, priredili: Lilić, S., Milenković, D., Kovačević-Vučo, B.), Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd
4. Milosavljević, Bogoljub (2201): *Ombudsman: zaštitnik prava građana*, Centar za antiratnu akciju, Beograd
5. Radinović, Dragan (2001): *Ombudsman i izvršna vlast – institucija ombudsmana na početku XX veka*, Službeni glasnik, Beograd.
6. Gottehrer, M. Dean (2009): *Fundamental Elements of An Effective Ombudsman Institution*, paper presented at the Stockholm Conference Plenary Session II: "Developing the Working Methods and Tools of the Ombudsman", Stockholm
7. Kucsko-Stadlmayer, Gabriel (2008): *European Ombudsman-Institutions; A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea*, Springer-Verlag, Wien

Извештаји:

1. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu (2017), Zaštitnik građana, Beograd

2. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2015. godinu (2016), Zaštitnik građana, Beograd
3. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2014. godinu (2015), Zaštitnik građana, Beograd
4. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu (2014), Zaštitnik građana, Beograd
5. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012. godinu (2013), Zaštitnik građana, Beograd
6. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2008. godinu (2009), Zaštitnik građana, Beograd
7. Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2007. godinu (2008), Zaštitnik građana, Beograd

Нормативни акти:

1. *Zakon o Zaštitniku građana*, Službeni glasnik RS, br. 79/2005, 54/2007, Beograd

Интернет сајтови:

2. http://www.ombudsman.org.mt/
3. http://www.defenseurdesdroits.fr/en

MODEL OF COMMUNICATION BETWEEN CITIZENS AND THE OMBUDSMAN INSTITUTION IN SERBIA

Summary: The Ombudsman is an independent control institution that is constituted in the legal and political systems with the primary goal of protecting human rights and civil liberties. This paper discusses the nature of relations between citizens and the Ombudsman, because the effectiveness of the functioning of these institutions and the level of human rights protection is to some extent conditioned by the quality of the relationship of mutual communication.

This paper analyzes the two basic models of communication between citizens and the ombudsman institution - direct and indirect model. Moreover, we analyzed the trends of legal regulation, and also the different ways in which mutual relations are implemented into practice. Based on empirical data on the relationship between the applicants and the institution of Ombudsman in Serbia, the author points out the key advantages and disadvantages of direct communication models.

The conclusions adopted emphasize the importance of indirect communication models in countries with low intensity of political culture and trust in institutions, among which is Serbia. It is this model of communication that contributes to raising the visibility of these institutions to the public, directly encouraging its importance in protecting human rights.

Key words: ombudsman, models of communication, direct and indirect communications, petitions, Protector of Citizens, protection of human rights, Serbia

VII

ПРИКАЗИ

РАДОМИР ЖИВОТИЋ
Факултет политичких наука
Београд

УДК 94(497.11)
Приказ
Страна: 523-527

НОВИЈА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

(Срби и пропаст Југославије, група аутора, приручник, Завод за уџбенике и Службени гласник, Београд, прво издање, 2017, 17 x 24,5 цм, 224 стр., броширан повез, ћирилица.)

Новија политичка историја Србије у уџбеницима за основне и средње школе није званично утврђена за период од 1990. до данас. Наставници се сналазе и предају „по своме“, трудећи се да у мноштву различитих издавача („Бигз школство“, „Завод за уџбенике“, „Клет“, „Мозаик прошлости“ , „Нови логос“, „Фреска“, „Народна књига - Алфа“...) пронађу ону која им је идеолошки најближа. Да је тумачење новије историје деликатно илуструје и податак да у историји за завршну годину гимназије општег и друштвено-језичког смера поглавље о Мерилин Монро и Касијусу Клеју (Мохамеду Алију) заузима готово исти простор као и поглавље које се зове „Пад Слободана Милошевића“. Педагози се залажу за растерећење од политике, односно више обрађивања културних аспеката прошлости. Опрезнији се позивају на „временску дистанцу“ (размак), што може бити више лоше него добро. Ова књига (приручник) отклања наводну дилему и значајан је прилог проучавању догађаја који су суштински утицали на изградњу и настанак модерне српске државе, од њеног првог помена па до данас. Само током прошлог века Србија је учествовала у шест ратова: у два балканска, два светска, у ратовима за југословенско наслеђе (1991-1995) и у рату за Косово и Метохију (1999). Први светски рат довео је до стварања југословенске државе, Други је исту државу обновио, мењајући државно и друштвено уређење, док је распад Југославије променио смисао националне борбе за нову државу, вративши је у период пре балканских ратова.

Историја је наука о природи и друштву (Маркс, Енгелс, Лењин...), врло сложена, трага за истином, а несрећа је што је пишу „кривци победници“, изврћући чињенице о људима и догађајима. Хенри Кисинџер је тврдио како је „историја – памћење државе“, желећи да укаже на важност кулуре сећања.

Злочинци скоро никада не признају да су починили насиље, а то раде у име лажне хуманости. Новија историја Србије је производ невиђеног насиља над народом који је вековима крварио за слободу и демократију, и текстови који су пред нама то аргументовано доказују. На располагању су званични документи и жива сећања сведока трагичне историје нашег народа, чиме се доприноси бољем разумевању конфликата који су се дешавали на овим просторима.

Приручник Срби и пропаст Југославије је дело девет аутора: историчара, социолога, политиколога, комуниколога, правника, теоретичара и практичара војних вештина, филозофа.... Оправдано нису сагласни ни при утврђивању основних појмова, па говоре о: пропасти, кризи, нестанку, распаду, разбијању, дезинтеграцији, крају Југославије, грађанском рату, етничком чишћењу српског народа, слободи, истини и правди, правима националних мањина, империјализму великих и алавости за природним ресурсима, Хашком суду, те „добрим услугама великих“ у наметању влада, економија, правосуђа, медијске истине и сталном пропагандном рату... Границе ових дешавања су смрт Јосипа Броза Тита, Слободан Милошевић у Србији и Фрањо Туђман у Хрватској, улога Алије Изетбеговића у Босни и Херцеговини, одлазак из СФРЈ (Словеније, Хрватске и Македоније), Република Српска Крајина, Република Српска, Балкан и Европска Унија. Прегледан и методолошки добро повезан историјски оквир, са богатством мало познатих, а некада и потпуно нових или прећутаних података, систематично и кредибилно интерпретира новију историју ових простора, укључујући и значајну улогу међународних сила у њеном настајању.

Уводни текст доц. др Чедомира Антића „Српски народ и стварање југословенске државе“ говори о српском народу и елити и његовом доприносу стварању уједињене националне државе која је југословенство видела као „природан избор с обзиром на културни образац и просветну политику који су развијани током читавог 19. века“. Угледни историчар у другом саопштењу описује: „Положај и статус српског народа уочи грађанског рата“, интегрално, информативно и критички одговорно пише о Србима (2,3 милиона који су живели у другим републикама). улогама разбијача федеративне државе Југославије (Немачке и САД), злочинима Хрвата, муслимана и Срба итд.

Аналитички текст Александра Маринковића „Распад југословенске државе као тема у настави историје“ оправдава појаву овог приручника, јер како каже аутор „нестанак Југославије утицао је на животе свих њених грађана и свако од њих је имао своје виђење догађаја“. Систематично и аргументовано истражујући обим и квалитет садржаја који говори о кризи и крају социјалистичке Југославије и последицама њене дезинтеграције у основном и средњем образовању, аутор издваја неколико кључних догађаја који су у уџбеницима заступљени: уставна решења из 1963 и 1974.; смрт Јосипа Броза, албанске демонстрације на Косову и Метохији 1981. године, успон Слободана Милошевића и „антибирократску револуцију“, као и слом социјалистичког система.

Професор др Зоран Аврамовић у прилогу: „Срби и демократизација Југославије“ узроке савремених збивања налази у „конфликтној демократији у нестабилној држави 1918-1945“, анализира грађански рат и усташки геноцид

над Србима 1941-1945., доказујући да је комунистичка власт укинула демократију (1945-1990), али истиче и како су прве демократске иницијативе покренуте из Србије (1980-1990), одмах после Титове смрти. Аврамовић ту издваја прве демократске изборе и настанак демократских институција, али као ретроградан процес који је зауставио напредак види злокобно НАТО бомбардовање Србије и Црне Горе, под окриљем запаноевропске демократије. Он дужну пажњу посвећује усклађивању демократских токова са политиком Европске Уније, а посебно занимљив је део о исконструисаној кривици српске нације коју су осмислили страни „зналци“ (В. Вокер, амерички генерали - Бљесак, Олуја, Косово и Метохија...). Ауторов чврст став у осуди разбијања Југославије од страних фактора (понижавање Срба, лажи, увреде, НАТО бомбардовање) природан је и логичан закључак заснован на чињеницама, баш као и парадоксална намера пројектаната новог светског поретка да се Србима усади „кривица“ као врх самопонижавања.

Доктор Миша Ђурковић, научни саветник („Међународни чиниоци и распад Југославије“) правилно закључује како су у процесима разбијање југословенске државе одлучујућу улогу имале велике силе (САД, Енглеска, Италија, Немачка...). Оне су тиме себи обезбеђивале важан геостратешки положај, а војном силом, санкцијама, медијским манипулацијама и корупцијом, присвајале природне изворе и овладавале тржиштем. Западни центри моћи су спречавали да се Срби уједине у снажну државу, одобравале и подржавале сепарацију Словеније и Хрватске, подстицале Албанце на Косову и Метохији на побуне, меркале рудна богатства у нашој покрајини, осујећивале прављење тзв. Велике Србије, подржавале отцепљење Црне Горе, распиривале рат у Босни, за гранатирање муслиманских положаја одмах оптуживали Србе, наоружавале муслимане.... Аутор низом докумената, конкретних догађаја, састанака и одлука, показује како је србији унапред додељена улога „жртвеног јарца“, а према њој примењивани стари геополитички планови прекрајања граница на Балкану. Мада поменут, Устав од 1974. године као припрема за разбијање државе – у овом раду није довољно осветљена Титова улога у том процесу, јер је подржавајући Кардеља на крају ипак, избегао да на документ стави свој потпис!

Проф. др Зоран Јевтовић, новинар и комуниколог, у чланку: „Медијски рат против Срба и Југославије“ разоткрива грозоморне манипулације медијима, производњу лажи о Рачку, разлозима побуне рудара у Трепчи, пропагандном подстицању за одвајањем Војводине и Косова од Србије, али и указује на недостојност израза којима се описују Срби и читав народ. Задивљујуће је како је аутор дошао до бројних извора, које је педантно наводио, демонстрирајући како се у функцији демонизације користе и најгнусније лажи („да је једна Босанка умрла пошто су покушали да је натерају да роди пса од Срба који су је силовали“). Овај текст циља да укаже како се треба понашати према ратним хушкачима, преварантима, аморалним силама, господарима из сенке, уништитељима истинске демократије и слободе. Након низа конкретних чињеница аутор закључује „да је стратегија разбијања независне државе унапред планирана и подстицана споља“, као и да је постојао „унутрашњи допринос“. Свет-

ска пропаганда је планирала да разбијање једне државе прикаже као међуетнички и међуверски конфликт, прикривајући утицаје западних сила и њихову деструктивну улогу. „Рат за разбијање Југославије вођен је паралелно на војном и медијском плану“, исправно тврди аутор.

Др Радован Радиновић, генерал-потпуковник, студиозно је, на више од 50 страна изложио „Војни аспект разбијања Југославије“. Као врстан стратег и познавалац ратних вештина, он је најбоље објаснио позадину отцепљења Словеније, рањене и погинуле, сецесију Хрватске од 1991. године, губљење континтитуивног права Срба и настанак Републике Српске Крајине, Масовни покрет, Хрватско пролеће, настојања ЈНА да спречи сепаратизам и отцепљење, истичући како нема доказа „да је ЈНА била агресор“. Стручно и научно су објашњени „Бљесак“ и „Олуја“, оружани сукоби у Босни и Херцеговини, ратиште у Сарајеву и погибије војника, затим трагични догађаји у Сребрници, Маркале... Најзад, аутор је озбиљним анализама изложио и збивања на Косову и Метохији, и, наравно, агресију НАТО снага на Југославију. Разарање државе коштало је више од сто милијарди долара, у име лажне милосрдности и хуманости?

Преостала три саопштења (др Александар Раковић: „Улога религијског интервенционизма у распаду СФРЈ“; др Јована Ћирића: „Срби и Хашки трибунал“ и академика Љубомира Димића: „Епилог: Криза, распад и разбијање Југославије“) такође су бројним чињеницама потврдиле неправду и огрешење међународне заједнице о Србију и Југославију. Српска држава и црква нашле су се на удару религијског интервенционизма, како би се преко суседа мењало постојеће верско стање на штету Срба. Раковић указује на озбиљне планове да се „Српска православна црква избаци из неких својих вековних простора, а српски народ потом без ослонца прода своју душу“.

Србија није започела рат, нити је њено руководство у сарадњи с међународним чиниоцима радило на разбијању југословенске државе, основна је теза академика Димића. „Тврдокорно опстајање уз преживелу идеологију комунизма одредило је судбину Србије у годинама које су пристизале“, закључује аутор, скрећући пажњу да је једино српском народу одузето универзално право на самоопредељење. На примеру рушења некада снажне државе демонстрирана је потреба опстајања НАТО блока, снага римокатоличке цркве, жеља уједињене Немачке да се афирмише као европска сила, али и потреба креатора новог светског поретка да се преобликује међународно право и наметну нове међународне институције које би глорификовале тријумф Запада.

Сјајан је и текст који анализира „неутралност“ Хашког трибунала, јер статистички концизно доказује како је „вероватноћа да неко буде осуђен највећа уколико је дотични Србин, али и да је вероватноћа да буде ослобођен – најмања ако је Србин“. Аутор је веома компетентан (судија Уставног суда Србије, директор Института за упоредно право), па када тврди да су „диспропорција и неправедан однос према српским жртвама током ратова деведесетих, који је исказао Хашки трибунал, учинили да у очима најшире српске јавности ова институција не ужива никакво поверење и легитимитет“ треба размислити

и колико се истине могло чути у његовим судницама? Да ли ће икада Срби и Србија моћи да се одбране од неправде великих сила? И да ли ће се усудити да од злочинаца затраже ратну одшету, материјалну и духовну?

Аутори приручника Срби и пропаст Југославије су храбро и одговорно приступили несвакидашњем подухвату, нудећи снажан и комплементаран историјски приказ стварности које се током деведесетих година догађала на овим просторима. Убијање једне државе свакако представља несвакидашње научно достигнуће, које читаоце неће оставити равнодушним, а реално је очекивати да ће бити и предмет деликатнијих стручних и медијских реакција. Неразумевање и нејединство у писању о националној историји, поготово њено демитологизовање и критичком апаратуром доказано интервенисање светских сила, зна личити на ходање по минском пољу. Као што су се некада скупо плаћала огрешења о комунистичку догму, тако се данас не праште или боље рећи не препоручује дирање у медијске конструкције кодификоване као међународне „истине“ и већ уграђене у свест хрватског, словеначког, албанског и других народа и њихова популарна знања о новијој историји. Проблем је што се и у самом српском образовању услед идеолошке заслепљености и ограничености много чињеница прећуткује или минимизира, па се тако поглавље које се зове „Друштвена криза и разбијање заједничке државе 1980-2000. године“ изучава на укупно шест страница уџбеника?! О узроцима и поводима за рат и разбијање државе просечан матурант у Србији тако не може бити квалитетно информисан, али је приручник којег срдачно препоручујемо ту, да надомести историографску празнину.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:
(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).
Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списа.

Пример:
1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, *Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештампавати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Излажење часописа финансијски подржао:
Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама
http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/

Штампање часописа финансијски подржала:
Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

I ПОЛИТИКА И ДРУШТВО
II ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА
III БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО
IV ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
V ПРАВО И ДРУШТВО
VI МЕДИЈИ И КУЛТУРА
VII ПРИКАЗИ

CONTENT

I POLITICS AND SOCIETY
II HISTORY AND POLITICS
III SECURITY AND SOCIETY
IV ECONOMY AND SOCIETY
V LAW AND SOCIETY
VI MEDIA AND CULTURE
VII REVIEWS

ISSN 1820-4589